9(395)
h

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ՄՏՈՒԳՎԱԾ Է 1981 Թ.

ՏԵԱՌՆ Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԻՆՃԻՃԵԱՆ
Ի ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵՆՆ

ԸՍՏ ՀԻՆ ԵՒ ԸՍՏ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ
ԱՆՈՒԱՆԵԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ

Համեալ ի գրոց մերոց նախնեաց և այլոց։

Տպագրեալ յառաջնորդութեան Աջապատիւ Տ՛ն Սահակայ
Արքեպիսկոպոսի և Ընդհանրական Աբբայի։

384

ՄԼՆՈ ՀԱՅՔ

Ի ՎԻԵՆՆԱ

Ի ՎԱՆՍ ՄԲՐՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1822 ԹՎԻՆ

ԲԱՆ ԸՍ ԱՅՐՈՒԹԱՆԱՑ

Ո՛չ հայաստանեայց աշխարհի վճռագրութեամբ, որպէս արդարև մերում հայրենեաց ազգի և աշխարհի՝ ընդարձակագոյն անցանել բանիւ քան զայլոց աշխարհաց՝ հարկ ի՛ վերայ առեալ ըստ օրինի հայրենասիրաց, զեղեկ իմն մոլութեամբ ձեռն ի գործ արկաք ի յառաջատատում բանից նախնեաց՝ զմեզ միայն բան աշխարհապատում տեղագրութեամբ հատընտիր ծաղկաքաղեալ, առ իւրաքանչիւր ստորագրութեամբ տեղեացն կարգել։ Ո՛չ ի այն ինձ ցանկալի հնախօսութիւն, որ իւրով հնախօսելովն՝ ընդ նմին և. ցուցանիցէ զիւրոց առաջնորդապետ մատենագրաց զաղբիւրան։

Բայց ի սկզբան անդ հարևանցիկ իմն ժողովածիւք ի սոյն յայս մեր անօրինեալ, յերկուս անկաք տարապարտ աշխատութիւնս։ և այնպէս նախ առաջին ի մոխ եղեալ որոշեալ, հանել հաւաքել ոչ որչափ բերիւր

կատարեալ հնագիտ աշխարհագրի, (արտա-
քոյ մերոյ առաջարկութեան մտայ զայն գա-
տեալ.) այլ որչափ ինչ պէտք են ասել նոր
աշխարհագրի բովանդակաբար համառօտիւքն
զհնագրութեամբ տեղեաց թէ ակոխելով,
յայնմանէ զյոլովագունիւք զանց արարաք ըզ-
նախնեաց ասացուածովք ի ժողովել, զկա-
րևորսքն միայն պատուհասով: Երկրորդ գի-
տագունի կարծեալ գործ աշխատութեան,
բուռն հարաք զհինն խառն ընդ նորոյն ստո-
րագրել: Այլ յետ մտատանջ աշխատութե-
ի նոյն մտաբերելոյ, վայրապար ուսաք լեալ
անտեսութիւն գործոյ և անհնարին, զտե-
ղեաց նոյնութիւն նորոյն ընդ հնոյն յամե-
նայնի ամենայնիւ տեղեկանալ, ստուգել,
հեշտ և ընտել համաձայնութեամբ առըն-
թեր պաշտել. և ոս առաւել անհնարին զհին
գաւառայ բաժանմունս, զյորոս, և զսահ-
մանս, ընդ նոր գաւառայ համահատուած ի
մի անօրինել:

Նոյնհետև ապա կրկին մեզ բերեալ աշ-
խատութիւն բանի, վաղվաղակի ի բայ ի
նորոյն անջատեցաք զստորագրութիւն հին
հայաստանեայց. կրկին և աշխատութիւն
յանձին կալեալ, փոքու լմն ընդարձակու-

Թեան տեղի տուեալ, անդրէն զսիտանիս ի մատենիկ նախնեայ հաւաքեցաք։ Այլ և յայնժամ հաւաքածոյ անկատար։ Վասնզի միշտ զհամառօտութիւն բանի պատուել ևեթ փութայեալ, աւելորդ զբազում բանս դատեաք հաւանական համօք, զորս զինի ուսաք կարևորս լեալ և սիտանիս ի յիմանալ։ Որոք մարդոյ նախ քան տարաձայնութեան այլևայլ մատենագրայ ի վերայ հասանել, նախ քան զտարակուսականացն իմանալ բան իւրաքանչիւր հանդիսից գրուածոց, կարծողականօքն վարեալ փաստիւք, բաւական դատին զինոյ ևեթ զվկայութիւն՝ զորս առաջի կայ գտանեն։

Վասն անկատարութիւն Թերաբանելոյ՝ և առաւել պատճառ ետ ընդ վայր ժամանակս ծախելոյ։ և այնպէս ի տարագրութեան բազմոց տեղեաց հարկեցուցիչ աճեալ եղև մեզ գործ՝ առիպ առիպ անդրէն ի ձեռին առնուլ զնախնեայ մատեանս, ճշդիւ հայել ի զանազան նոցին ձեռագիրս, առ ի գտանել վկայութիւն նոր յորոշումն երկբայականացն՝ ընդ առաջ եղելոց զինոյ միայն տեղւոյ, զաւուրս բազումս հոգոյզքն պարապածեալ անձանձիր աստ և անդ զննութեանցն եամբք

մատենից։ Ուր և ուղեալ և բացատրեալ զբազում անուանս նախնի Հեղինակաց Յունաց, Հռովմայեցւոց, նա և մատենագրաց Ասորւոց։

Այս պարտաւորութիւն ոգւոյ՝ այս տառապանք զբաղատ՝ կրկին մեզ ուսոյց մտաց ճշմարտութեան, գեղեցկապէս վարժիւքն՝ ողջախոհ խորհրդովք փորձ առեալ՝ ի վերայ հասեալ, որպէս թէ նախ՝ ի ձեռնարկս բանասիրական յայնժամ սկսցի ոք զգործն, յորժամ կատարեցէ։ Երկրորդ՝ յիւրաքանչիւր հանդէս ուսանոց՝ մինչեւ ե հանդիսացեալ գործ ընտրձակ, մի կարճեսցի թերեւս արձանագրել գործ համառօտ։

Այսպէս ահա բացատրեալ ելք մերոյ աշխատութեանն, և այսչափ ինչ ծանօթութիւն բանի տուեալ՝ ի լսելիս ընթերցողացդ ստուգապէս յայտարարութեամբքն, առ՝ի անըստգիւտ ընծայաբերել առաջի բանասիրաց յատենի գատողականին, ուր ուրեք գտցին պակասութիւնք և նուազութիւնք անտեսելոցն առ՝ի մեզ, բեր ապա այսուհետեւ անսազապէս գեղեցիկ իմն վստահութիւն կառավար ըմիտս կալեալ առ ներողականսն հնասիրին՝ հանդիսացուք՝ ի ստորագրել

զՆեձ հայս։ Աչլուսմ տեղւոյ և ժամանա-
կի զբոլորին Թողեալ զներաճուԹիւն հին
հայաստանեայց՝ ըստ կարգի և ոճոյ նոր աշ-
խարհաբարուԹեան, նաև զԲոքր հայս։ Աչ-
լուսմ տեղւոյ Թողեալ նաև զհին սուրբգրու-
Թիւն վեցեցունց աշխարհաց, որք անդ վաղ
ուրեմն երբեմն եղեն ընդ տէրուԹեամբ մե-
ծոց աշխարհակալաց։ Ոչ կարելով համօրէն
զայժմուս յամբոխ գործոյն ժամանել։

ԲԱՑՅՈՒՔ ԶԹԱՆԳԱՐԱԿԱՆ ՎԱՃԱՌՄԱՆ ՀԱՆԹԻՑ

ՎԱՃԱՌԱՍՏՅՈՒՔ ԼՍԵԼԱՑ ԶԳԻՏՏՈՒ

ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԵՐՈՑ

ԱՌՆՈՒԼ ԶՈՒՆԿՆԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՏԱԼ ԶՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ադաթանգեղոս.

ՍՏՈՐԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ՆԱԽԱՆԳ ԱՒԱՋԻՆ

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ

Ա ՅՍ անուն գրեթէ ոչ ուրեք ՚ի գործ ածի ՚ի գիրս մեր, յորմէ Թուի լինել անուն հին նախ քան զՀինուէնն քաղաքին կարծոյ. իսկ յետ Հինուէնն՝ քանզի եղև քաղաք երևելի ընդ բոլոր գաւառն, նաև ընդ բոլոր հայս, Այրէն անուամբ կոչի ոչ միայն փոքր գաւառ բարձր հայոց, այլ նաև նահանգն՝ բարձր հայք՝ գեթ ըստ մեծի մասին. նմին իրի և խորենացին յետ պնդելոյ զանունս Այրէն հայոց ՚ի բացատրութիւն յաւել. * Այսինքն (կամ ըստ ձեռագրին) որ է Արդ կարծոյ ։ Եւ յայնհանէս կաթողիկոս կոչէ Այրարատ կարծոյ ։

Վիրք սորա բարձր՝ յորմէ և ընկալաւ զիւր անուն ։ * Բատ անուանդ (ասէ խորենացին) բարձր է քան զամենայն երկիր [1]. քանզի ընդ չորս կողմունս արձակէ գետս ։ Աստվերացին (՚ի պատմուճէ իւրում գլ. ԺԹ.) ըստ դրից ընդարձակ դաշտին կարծոյ յարևմտեան կողմն նորա գնէ զնաղատեաց գաւառ, ՚ի հիւսիսակողմն՝ զսպեր, զամուրան տայոց և զարշարունեաց, իսկ ՚ի հարաւա-

(1) Արդեօք քան զամենայն հայ- զամենայն երկիր, բնաբանից և աստան բարձր է, թէ նաև քան երկրաչափից Թողցուք ՚ի խնդրել։

կողմն՝ զտարօն, զգաւառն Հաշտենից, և զանտառն խորձէնոյ։

Ունի լերինս երիս, կամ չորս՝ ըստ այլ ձեռագրաց խոշ ընեացւոյն՝ զորոց տես՛ ի նոր Հայաստան։ Այս ակունս երից երևելի գետոց, որք են Եփրատ, Երասխ, և Ծորսխ՝ զորս արձակէ ընդ երիս կողմունս. իսկ ընդ չորրորդ կողմն՝ զոր նշանակէ խորենացին, ոչ արձակէ գետ մեծ, այլ մանուսն բազումս, որք են վտակք մեծահոծանի, և խառնին ի նոսա։

Ըստ առատութեան ջուրց՝ նոյնպէս յոռւթի է այս գաւառ և բազմարգիւն, զորմէ խորենացին յաշխարհաբ գրութեան իւրում սակաւուք անցանէ ասելով։ Ունի * Այրէս բազում, և հաւս պիտանիս, և ջերմուկս (յոր ոչ վերայ անատոլիս զօրաւոր թէոդոսի կայսեր շինեաց Յարկս վիմատաշ քարանց), և աղ, և զանհնայն պարարտութեան ։ Այլոյ ի պատմութեան իւրում ։ 59. կոչէ զկարին գաւառս մի Այրգաւանդաղող, Շ ապաղ-ս, և Ներ է։ Այս Ճոխագոյն գրէ ասելով թէ այնպէս է անբաւութեան ձկանց յակունս եփրատայ, և հաւուց Ճարակաւորաց՝ զի ի ձոռոց նոցա միայն կերակրեալ լինիին բնակիչք երկրին կարնոյ։ * Դաշտքն ունին զբազմութիւն խոտոց, և զբաղաբերութեան սերմանաւոր պտղոց. և լերինքն լի են երէոք կձղակաբաշխիւք և որոնչխոտվք. նաև զանասուն պաճարս բազմացուցանեն մեծահասակս քաջամարմինս և յոյժ ցուցանեն համակեալս ի գիրուԹիւն ։

Այժմ անկանի Ճարձք հայք ի նահանգին էրզիւռում. որոյ գաւառք ըստ խորենացւոյն են կին։

Ա. Դարանաղէ·
Բ. Աւթ (1)·
Գ. Անձոր (2)·
Դ. Այնեղեաց· կամ Այնեղէց·
Ե. Անանաղէ·
Զ. Դերջան·
Է. Ապէր·
Ը. Շ աղափոխ·
Թ. Կաբին·

(1) Յերկուս ձեռագիրս գրի Աւխ։

(2) Յերկուս ձեռագիրս գրի Սչոր։

ԴԱՐԱՆԱԼԻ [1], այիմ ԿԱՄԱԽ։

Սահմանակից է եկեղեցւոյ գաւառիս. զորոյ գծիրս և գպատձառ անուանակոչութենէ ըստ այսմ դնէ Էրզնկացին՝ ի Ձառն լուսաւորչին՝ յասելն։ * Ի երամէք ծագկաւէտս. ձորովք ջրաբուղխ, եղեմնաբուղխ աղբերն եփրատայ յորդառատ գետոյն ընդունակ ... այլ և՝ ի ծործորս քո լերանց՝ ի ներքոյ երկրի աղբիւրս այլն գարմանացեալ ունիս, և՝ ի խորութենէն՝ ի վեր եկեալ՝ ի ջերմութենէ արեւ գականն՝ զհատնեալ ջուրսն առանց աղի ծծի, հրոյն զօրութեան. և յատակեալ պարզի ածն համեմիչ անուշահոտ. որով և Վաթան աղէ կոչես յայսմ ներգործութենէ»։

Յաւելու գրել անգէն՝ թէ հրաշալի ինն պատմի վասն գաւառիս, էթէև զի յամառնային եղանակի՝ ի տօթաւ ժամու յորժամ հալին ձիւնքն սառուցեալք՝ կաթուածք ջրոյն յանձաւս սորա դիզեալ պաղին, զոր յառաջին ժամանակս ի հեռաւոր տեղիս (ասէ) տանէին՝ ի պէտս թագաւորաց սակս առողջարար զօրութենն. և ընդ հալ կառնէին՝ յորժամ՝ ի ձմերնայն պաղին այլ ջուրք, սա յայնժամ ջերմացեալ թուլանայ։

Վասինի բնակիչք սորա կաթի ինն մղեալ եին՝ ի դիւթուլթես մոլորութենէ հեթանոսաց. իսկ զգիտութեն Ձրջմարտութենէ ընկալան մեծամեծ նշանօք և անմիջական քարոզութեամբ սքան գրիգորի՝ որ ըստ գրելոյ ագաթանգեղոսի՝ ի թուղթ յծն։ * Կրթեալ հասանէր՝ ի Վաթանա ղեաց գաւառն ... ձեռնարկեալ զգաւառաւն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ թագաւորին, զերել զամենեսեան՝ ի հայրենեացն աւանդելոյ՝ ի սատանայական դիւապաշտ սպասաւորութենէն՝ ի հնազանդութեն ծառայութեան քոյ մատուցաներ ... որ և յայսմի իսկ բնակչաց գաւառին՝ նշանք մեծամեծք երևեալք՝ կերպակերպ նմանութեամբ

(1) Ի յունականն ագաթանգեղոսի կոչի ազատագանձ Տարօնոյ։ Նոյն համարիւմ և զՏարանէտ յիշատակեալ՝ ի պատմագ. յն. ի կարգս քաղաքաց մեծին Հայոց առ Եփրատաւ. զի թէպէտ առ տիճանաւք նշանակեալք՝ ի նմանէ ոչ համաձայնին գրեց դարանաղեաց, բայց որպէս քննեալ է մեր՝ պատմիչոս բազում ուրեք առաւել սխալի՝ ի նշանակել գաւառիս Ձանան և զդիրան, քան թէ յայնոսանէ։ Տես տարեւ՝ ի տարագրութեն անւոյ՝ ի վերլուծութեան։ և զԱնալեղաց։

դիւացն փախստական լինելին անկանել ՚ի կողմանս խաղ տեաց ||։

Ունի զնեառն Աեղուհ. կոչեցեալ [1] վասն անհնարին սեպացեալ քարաժայռ խոժոռութեց։ Իսկ երկնակացին ՚ի շարակնոցն ՚ի Աեփհական քառէս բերել երեւի զատուածաբանութեին՝ յասելն. * Ո խորհուրդ Աեղուհոյ Աեալ հական փառաց հոգւոյն ՚որ՚ մարգարէին ծանուցեալ ||. որ է քերթողական իմն յարմարութեի։

Կոչեցաւ նաեւ Ա՚ննեայ այրէ. սակս ՚ի յայրս ինչ քառանց այսր լերին միայնանալոյ սրբասէրն մանեայ, որպէս գնեւ խորենացին էջ. 88. * Կնակեցաւ ՚ի լերինս յայսմիկ. յայրս ինչ քարանձաւաց. վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն մանեայ այրք ||։ Իսկ յայսմաւուրս ՚ի հոկտեմբերի է. կոչի Կառն պարանաղեաց։ Իստ որում և եպիս. կոպոսաէնքն Ցեր Կ՚ետես և Ցեր Սարգիս ՚ի ժամանակս Ձ. գրիգորի կաթողիկոսի՝ կոչին Կաթիկոպատք Գարգ նաղեաց լերին որ է գրէիգորէ [2]։

Ո գաւառ լերինս որոշէ երկնկացին. *՚ի միջոցս սահմանի երկուց գաւառացն եկեղեաց և գարանաղից ||։ Կանգղ գոլով լեառն ՚ի վերայ փոքրիկ լերանց՝ յերկուս գաւառս եւս տարածէր նիստ նորա, նմին իսկ երկնկացին կացին վասն մանեայ գրէ. * Կնդ քաղաքաւ լերամբք և ձորօք անցեալ՝ ՚ի քեզ (՚ի սեղանդ) բարձրանայր ||։ Կայլ քանգղ ՚ի գարանաղեաց գաւառի գնեն խորենացին էջ. 88. և ասողիկ Ձ. 5. որպէս և նախանշանակեալ բան յիշատակարանին զեպիսկոպոսաց տեղւոյս, յայտ է թէ քնիկ լեառն անկաներ յայսմ գաւառի։

Աւետաւեղիք յայսմ՚ լերին ՚ի սկզբանէ անտի են նախ՝ Կաբէնէն Կարբեամ կարդացեալ. վասն զի ըստ երկնկացւոյն [3] օրհնութեի՝ որչ գրիգորի ստացաւ աղտաղտուկ ջուր սուրբ զաւրեհամութեին։ * Պատուեցաւ (ասէ նոյն երկնկացին և ՚ի շարակնոցն) լեառն Աեղուհոյ ՚ի տիպ սանիկոյ և աշխարհի, յորմէ բղխեաց աղբիւրն լուսոյ

(1) Ձէ յայտ նախկին անուն այսր լերին. քանզի Ա՚ննեայ այրէ կոչեցաւ զինի բնակելոյ ՚ի նմա սրբասէրոյն մանեայ՝ որպէս ասացաւ. իսկ անուանս Աեղուհ ոչ յիշատակի առ նախնին մատենագիրս առ խորենացւոյն, առ յովհաննու կաթողիկոսի, և առ ասողկայ, այլ առ յեսայեայ՝ առ խոսրով վոլ, և առ երկնկացւոյն ՚ի Ձառն և ՚ի շարակնոցն, և այլն։

(2) ՚ի յիշատակարանս ինչ գրոց գրելոյ ՚ի Թռուին հայոց տպի։

(3) ՚ի Ներբողական Ձառն Ցգրիգորէ։

ջուրս Աբեդնամա ... որով ցնծայ եկեղեցի՝ ի բերս արմըտեաց ։ Յաղբերէ աստի էարբեւին մբ Հայր մեր՝ որ պէս առանգէ յովհաննէս կաթուղիկոս, յասէլն. * Ջոգայ՝ ի Աբեդնամ աղբիւրին ... որ և երաստոյ վիմօք պարփակեալ շուրջանակի և դրամիք պատուեալ, և յոր բոյ տեղւոյ մատուռակեալն իսկ էր յարբեցումն իւր՝ որ և անբիծ ձեռքն գրիգորի ։

Աբրկորդն է Աբաքին, ուր Թագեցաւ ի հովուեայ որ Հայրն, զորմէ նոյն յովհաննէս կաթուղիկոս. * Ընդ (ասէ) հող օրհնութեամբ և ի փլուզեալ Աարակէն, յոր բում պատուական գանձն հոգևոր ի հովուեաց էր ծածկեալ։ յորոյ վերայ չինեալ էր եկեղեցի նախ քան զայս իսով հրամանաւ ի մահարձանայ ինչ կրով ձուլածոյ ։

Ասկ առ ստորոտով լերին առ ժամնակօք յովհաննու կաթուղիկոսի ի Թ. դարուն՝ էին բազմութիւն խստակրօն ճգնաւորաց աստ և անդ ի քարանձաւս և ի փաղարս, զորոց զվարս ստորագրէ անդէն սակաւուք. յորս զմեծ նարանն ուր լինդ ժամնակս ինչ բնակեցաւ յովհաննէս կաթուղիկոս, Աստղոյ վանդ կոչէ աստղիկ, յայտ է Թէ վանս յովհաննու կաթուղիկոսի՝ զոր ի գառնոյ գնեն ոմանք. և կի՞ Թերևս յանուն գառնուկ ճգնաւորին ։

Աբրընկացին գոլով ի սահմանակից գաւառէն՝ զլսրուե, Թէ իւրուն Նարտաստանուե յորդէ ի գովել զնէպուէ (1), և մի ի գովեստից զայս ինչ յառաջ բերէ յասելն վանս լուսաւորչին. * Ո զկնի արքայական զսպանմանն գործի՝ կենաց արքային յօրիներ ի կենաց գործիս. և կայ այժմ ի քեզ ոմ բարեբախտ և ամենագով Սեպուհ ։ Ուստ այսմ գնե և ի Ա երինք երգան շարակնոցին, զոր նոր մեկնեալ վարդանայ աշխարհագրի՝ ասէ ։ Ի լեառն սեպուհ կայ հաւհաղունի Թուրն արդատայ՝ զոր ետ նմա կոստանդիանոս Թագաւորն. քանզի յորժամ արդատ զնաց ի լեառն սեպուհ ի գտանել զերն զրիգոր, բազում բանս մարգարէականս ասացեալ առ նա՝ զի լուսաւորս չին՝ էառ զսուրն զայն, և օծեալ որպէս զնաչ եդ ի յոգն բանիւն այ. և ասաց Թէ յերանել արիական ազգին՝ յայնժամ երևեսցի նշանս այս. զայն նշան ի գլուխ անդ լերին տեսեալ զգալի այօք յովհաննու պլուզ վարդապետին (որ է նա ինքն երզնկացին), ասաց գլուսաւորչի

(1) Ի նմին Ճառի՝ զոր և ասաց նոյ լուսաւորչին, առաջի բազում ի սմին Սեպուհ լերին, ի ձեռն ժողովրդեան ։

Ընձիւքն, և զ] երիւք ամենայն։ Յայս վայր վարդան, զօրաւ չունիմք ինչ ծանօթութիւն առ այլ մատենագիրս։

Իորդան։ (1) Գաղթանդեղոս և բուզանդ ՚ի. 2. դնեն յայսմ գաւառի, զոր յաւուրս միջին տիգրանայ խորենաց ին ՚ի. 13. կոչէ Ուռան (2). իսկ յաւուրս լուսաւորչին նոյն խորենացին ՚ի. 11. և այլք կոչեն Վռէշ։

Ընդ եր ՚ի հնումն պատկեր բարշամկայ կռոյն ասորւոց ՚ի փղոսկրէ և ՚ի բիւրեղէ կազմեալ արծաթով, զոր միջինն տիգրան փոխադրեաց ՚ի միջագետս (3)։ Իսկ ՚ի ժամանակս քրիստոնէութեան առհասարակ գեօղն կարգեցաւ ՚ի կալուած եկեղեցւոյ։ * Երթեալ Հասաներ (ասէ ագաթանգեղոս ՚ի թուղթ յ՚ծ.) ՚ի գաւառն գաւառն, զի և անդ զանուանեալոց սուտ աստուածոց զբաղինն կործանեսցեն՝ որ էր ՚ի գեօղն Իորդան, մեհեանն անուանեալ Ապիտակափառ դիցն բարշամինայ, նախ զնա կործանէին ... և զգեօղն ամենայն դաստակերտօքն և գեառնովքն իւրովք հանդերձ՝ յանուն եկեղեցւոյ նուիրեալ, և զամենափրկիչ նշանին օրհնակ և անդ կանգնէին ‖։

Այս գեօղ պանծալի գտաւ՝ լինելով տեղի զբօսանաց ազգն գրիգորի։ * Ղազայ (ասէ յովհաննէս կաթողիկոս) ՚ի գեղն Իորդան ՚ի տեղի զբօսանաց պարտիզկանն ազգն գրիգորի ... և անդ ... հատ նշխար ՚ի ծառոյ անտի հայոց՝ զոր ազգ լուսաւորչին էր անկեալ իւրովք ձեռօքն ‖։

Երժանի գտաւ լինել ընդունարան նշխարաց ազգ վերջ թանիսի, և ազգ յուսկանն՝ որք յայս գեղ թագեցան։ Յետ ոչ սակաւ ամաց անդ թագեցաւ և մարմին ազգ լուսաւորչին փոխադրեալ ՚ի լեռնէն սեպուհոյ ՚ի ձեռն գաւառնուկ ձգնաւորին՝ զոր յովհաննէս կաթողիկոս դնէ թագեալ * Յիւր խակ ՚ի զբօսանաց պարտիզկանն ‖։ Իսկ վարդան՝ ՚ի ներքոյ հիման եկեղեցւոյ՝ զոր իւր խակ էր շինեալ. ըստ որում այնպէս պատուէր ընկալեալ էր գաւառնուկ ՚ի ազգն (4)։ Երժամ և կոչի այս գիւղ Իոր-

(1) Առ հերակոսի յերկուս օրինակս և գրի Թորբան։

(2) Յերկուս ձեռագիրս դնի։ * Հրամայէ տանել կանգնել Ա՚Ն. նեն (կամ Ա՚Նի՝ որպէս գնի յայլսմ ձեռագրի) Իորդան ‖։ Բայց ՚ի տպագրեալն և ՚ի միում ձեռագրի դնի՝ Ա՚Ն՚ն Իորդան։

(3) Տես ՚ի խորենացին ՚ի. 13. և ա. 13։

(4) ՚Ի Թորգանն գնեն Թագեալ ասացեալ և վարգան նաև զբնն աբրնատակէս՝ որ է ընդդէմ առաջին պատմագրաց։ Ա՚Ա և այժմեան դամբարան ազգն արգատաց որ կայ մինչև յայսօր. և բանք բուզանդ

դան [1], թէպէտ և յաչխարհագրական բառարանին [2] գրի՝ թէ Ջորդան Լճակոս վանից է։

Լճակ։ Լճականի յայսմ գաւառի։ * Լայց միայն (ասէ բուզանդ. գ. 24). մտանեցաւ ՚ի ձեռս նոցա ամուր բերդն Լճակ ՚ի դարանաղեաց գաւառին անդ ։ Յայտ է նաև ՚ի բանից ագաթանգեղոսի (յճ. և յճա.) որ դնէ թէ տէրն գրիգոր նախ ՚ի դարանաղեաց գաւառին չրջեցաւ ՚ի Ջորգան և Լճակ, և ապա էանց ՚ի սահմանակից գաւառն եկեղեաց։ Լաւ ևս՝ զի սա նոյն է ընդ կամսխայ. իսկ զկամախ վարդան աշխարհագիրք դնէ յերկրին դաւ բանաղեաց։ Ի սմն որոյ ՚ի բանին անդ բուզանդայ գ. 11. * Լաւ տարան (զմարմին ք. խոսրովու արքայի) առ իւր նախնեան Լճակ յեկեղեաց գաւառն դարանաղեաց։, աւելորդ դնի բառդ Լ՚եկեղեաց։

Ջորդան բերդ հզօր, խորհեալքն ՚ի յիշելն ՚ի վեց տեղիս ևս կոչէ Լճակոբ, կամ Լճկոյն Լճակ. որպէս և ագաթանգեղոս, Լճակոբ պեղէն Լճակ [3]։ Լայլ քաց ՚ի բերգէն՝ ունէր և աւան ըստ նորին ագաթանգեղոսի։

Լէ ուրեք գտանեմք ՚ի գիրս զչինօղ այսր անուանի բերդիս [4]. այլ զառաջին յիշատակուն սորա գտանեմք առ խորենացւոյն՝ ուր յաւուրս ա արտաշէսի՝ աստ սակ հեալ լինելին գանձքն արքունի. և աստ էին գերեզմանք թագաւորացն արշակունեաց. * Հասանէր (ասէ ագաթանգեղոս ՚ի Թուղթ յճա) յամուր տեղին Լճակ ՚ի ճա գաւառաբնակ կայանն հանդստանոցաց գերեզմանաց թագաւորացն հայոց ։ Ջուն թէ աստ պահեալ լինելին և մեհենական պատմութիւնք, զորմէ տեսցես առ խորե-

դայ և յովհաննու կաթուղիկոսի յայս առնեն թէ առ ժամանակ մի աստ փոխադրեցաւ մարմին նոցին տրգատայ, կամ գէթ մասն ինչ յոսկերաց նորա, թէ և այլք ՚ի սկզբան անդ ցուցանեն թագաւեալ յամուրն անի։

(1) Տես ՚ի նոր հայաստան. տպ. թղթ. 104։

(2) Տպագրեալ ՚ի կոստանդնու պօլիս ՚ի ՌՀՀԵ։

(3) Յայսմանէ համառօտողն պատմուԹէ քաղաքին անուոյ՝ զոյս գործածուԹէն սեփհականէ սմա յորոշումն միւս անուոյ. * Յանի՝ քաղաքի անուն է, և ամուրն Յանի՝ նէ՝ նեղքին բերդն է ։

(4) Նոյն համառօտողն պատմուԹէ անուոյ՝ օտայի գրէ նոր նորոգուԹէն բերդիս. * Ա յսպէս պարտ է գիտել (ասէ) վասն Յանուոյ, զի զմիշկ բերդն յառաջն ունէին հայոց իշխանքն, բայց ոչ էր ամուր, իսկ յաւուրս խոսրովու Թագաւորին հայոց՝ օտա նախարարն յոյժ ամրուԹեամբ և գեղեցիկ բրգօք պատեալ ամրացոյց զնա, իւրն սեպհականեալ գտեղին ։ Ա յլ զոյս ոչ կարեմք առաւգել սոսկ բանիս սորա՝ որ է վերջին ժամանակի մատենագիր, անկարգ ՚ի յարմարուԹէն պատմուԹեանց և ժամանակագրուԹեան։

նացեալն ք. 63։ Այլ գրիպոր ի ծառայուէ եկեղեցւոյ Նուիրեաց զԱՆի, կործանեալ զոլոմպիական պատկերն գիւոսի կամ արամազդայ, զոր ա. արտաշէս առեալ էր յելլադայ։

Շ ապուհ պարսից արքայ հաւ զայս բերդ ի ձեռն սպարապետին իւրոյ՝ ձեռնտու լինելով նախարարացն հայոց. և գերեաց անտի զամենայն գանձս արքունի, այլև զոսկերս Թագաւորաց բաց ի յոսկերաց սանատրըկայ՝ որպէս պատմէ բուզանդ ք. 24. * Լքանէին ի վեր (ԱՆի) և կործանէին զպարիսպ նորա, և իջուցանէին անտի գանձս ի բերդէն, և բանային զգերեզմանս զառաջին Թագաւորացն հայոց զարմից քաջաց զարշակունւոյ, և խաղացուցին ի գերութիւն զոսկերս Թագաւորացն հայոց, բայց միայն զգերեզմանն չլումին սանատրկայ արքային ած կարացին բանալ, վասն անչեմելի սկայագործ հաստատնուած ձարտարապետ արարածոյն [1]։ Ա.ԻԼ և յետ այսր առման տակաւին անդ պահեալ լինէին գանձք քրն արշակայ՝ որպէս և տեսանել առ խորենացւոյն ք. 45։ [2]

Ա.ԻԱ Լինի առ մատենագիրս մեր ժք. և ժբ. դարուն առ սամուէլն և առ վարդանայ ի յետագայս կոչի Կամախ, նմին իբր ուր խորենացին ք. 10. գրէ սակս խոսրովու որդւոյ տրդատայ՝ Թէ * Կարձեալ զնա Թագեցին ԱՆի առ հօրն։ վարդան պատմիչ գրէ վասն նորա. * Կատարեալ խոսրովու զկեանս՝ Թագի առ հօր իւրում ի Կամախ։ Եւ զոր խորենացին ք. 74. վասն օտայի գրէ՝ Թէ ամրացաւ յամառն ԼՆի, զնոյն վարդան աշխարհագիրն վասն կամախայ գրէ. * ի կամախ է անառիկ բերդն՝ ուր պահեաց օտա զաստիարակն։ և այլն։ Եւ յանուն սորա առհասարակ գաւառն կոչեցաւ Կամախ ըստ նորին աշխարհագրի։

Իակ առ յոյնս գտանեմք պլիշատակութիւն անուանս ի Է. դարուն. քանզի գէորգ եպիսկոպոս սորա գտաւ ի ՀԷ. ընդհանուր ժողովն՝ գումարեալ ի կոստանդնուպոլիս ի 680, և 681. որ այսպէս ստորագրեաց զնւր անուն. * Գէորգ եպիսկոպոս գարանաղեաց կամ Կամախու։ [3]

(1) Տես և ի խորենացին ք. 27։

(2) Թէպէտ յերիս ձեռագրս եւս խորենացւոյն ք. 45. գնի Յամբրոյնն Հանուոյ։

(3) Յունարէն Տարանտոս, կամ Գամախոն, յորում համօրէն գաւառն գարանաղեաց կոչի Կամախ։

Լ՚ւ այլուր ՚ի նոյն ժողովն. * Գևորգ ողբումն Թէն այ եպիսկոպոս վիճակին դարանաղեաց գաւառին մեծին Հայոց ‖ : Այն այս գևորգ ստորագրեաց և դրուագեան ժողովոյն՝ որ եղև ՚ի 692. ուր կոչի զինքն Լպիսկոպոս * Գամախու գաւառին մեծին Հայոց ‖ : Ընդունց յիշելոց զանունն Գարանաղեաց (1):

Յիշատակի և առ պերփերուժինի. գիրք կառավարու Թէ գլ. Ե. Թղթ. 135: * Գամախեան այրուձին էր ծայր գօջնիոյ, որպէս գելդգինու այրուձին՝ բալտիոյ (այս ինքն խազտեաց.) իսկ լևոն խմաստուն (կայսր) ... զայրուձին գամախու և գելդգինոյ յայնմ ժամանակի ընդ գաւառաւ (Թէմայիս) միջագետաց կացոյց ‖ : Այն այս լևոն զվամախ կարգեաց ՚ի խէ կարգի մետրապօլտաց, կոչելով * Ընթոս խէերորդ Վամախոն Հայոց ‖ : Ընմ ասպա էանց ՚ի ձեռ կարգի, որպէս է տեսանել ՚ի ծանօթու Թիս եպիսկոպոսարանաց ՚ի ժէ. Հատ. բուզանդարանին:

Ընդեօք այս անուն առեալ եղև յանուանէ մերձա կայ հին գաւառին ասորւոց, որ յունարէն կոչի Գոմմա գինէ (2). կամ Թէ նոյն գաւառ ձգեր երբեմն մինչև ցատ, չունիմք ինչ որոշել. այլ վասն գոմմագինի գաւառին տես Ալէքսրդր Հայս: Լ՚առ զվամախ ըստ սամոսէլի ՚ի 814. Ե. լևոն կայսր Հայկազուն. զայլ առումն Վամխոյ բեր դին ՚ի 1520. յիշէ շարունակօղն սամոսէլի:

Ըմ պարտ շփոթել զայս Ինի ընդ միւսոյն՝ որ է ՚ի չի բակ գաւառ այրարատոյ, որոյ հին և այժմեան գիրք՝ և առաւել ցուցանեն զզանազանութիւն. զի այս Ինի՝ որ մինչև ցայժմ կոչի Վամախ՝ է առ եփրատաւ, իսկ միւսոյն աւերակք երևին առ ախուրեան վտակաւ երասխայ (3):

(1) Վասին Թարգմանութիւնն յաւելու և զանունս Ընաւէպոյի. իբր Թէ Գարանաղի է նոյն որ առ պաղոմեայ կոչի Ընաւպոլ. այլ պաղոմէոս զԸնաղևոլա գնէ ՚ի փռիգիա հայս:

(2) Գոմմագինի անուն՝ նոյն Թուի ընդ մեր երկուց անուանցս Կոմա Ընի:

(3) Նման ՚ի բանից խորենացւոյն ե. 13. յայտնի երևի տարբերութիւն տեղւոյ այսր ամրոցին անոյ՝ ՚ի միւս անի քաղաքին, զի պատմէ անդէն՝ Թէ քուրմք եկեալք ՚ի յունաց ընդ արձանաց գից, առ ՚ի չերթալ՝ ՚ի խորագոյն հայս, պատճառեցին Թէ գիք անդէն կամին բնակել. և այնպէս մնացին յամուրն անի: Եթէ այս ամուրն անի մինչև նոյն ընդ անի բերգին որ ՚ի չերակ՝ լինէր ՚ի նոյն իսկ ՚ի խորագոյն հայս. այլ յայտ է՝ Թէ էր անի գարանաղեաց գաւառին՝ որ է յարևմտեան եզր մեծին հայոց:

Ընդամ ոչ ուշ եգեալ ոմանք ՚ի յետին և ՚ի միջին գարս մատենագրաց չփոթեն զասա ընդ ի բեռս, յորոց մատեհոս յերես

ՄՆԱՁՈՒՐ ։

ՈԱ՛նուն այսր գաւառի գտանեմք գոլ զինչ այլայլութիւնք զրոյց և առ բուզանդայ Գ· 24· ուր և գրի Ա՛ղբ· և Թէպէտ անդէն ինչ ոչ նշանակի՝ թէ իցէ՛ ի բարձր Հայս, այլ մերձակայ գաւառքն զորս յիշատակէ՝ ոչինչ ընդ աղօտ ցուցանեն նոյն գոլ ընդ Ա՛նձուր գաւառի բարձր Հայոց, քանզի գրէ նա վասն զօրացն շապ Հայ պարսից արքայի՝ թէ * Ասպատակ յաշխարհն Հայոց առնէին, զի ընդ աղնձախ, և ընդ Ծոփս մեծ, ընդ անգեղ տունն, և ընդ գաւառս անձաւոյ, ընդ Ծոփս շահու-

Աւրդ՝ յայս է թէ՛ ի հերակ գաւառի հին ժամանակաւ հնոյր բերդ՝ Աշի անուամբ, առ որով իբրև նորոգ հնեցաւ մեծ քաղաքն Աշի, հինն կոչեցաւ Ներքին բերդ ։ Ա՛յլ ընդդէմ նմանի պատմագրաց է՝ թէ յայնմ Ներքին բերդի անի քաղաքին պահեաց օտար զբոյր տրդատայ, և թէ նոյն Ներքին բերդն է՝ որ հոչէր Ամբուն Աշի տարբեր ի կամսխայ։

Ջհետ մատթէոսի և վարդանայ գնայ և համառօտողն պատմուԹիւն քաղաքին անոյ՝ շփոթելով զերկոսին ։ Ա՛յլ շիսեՓուԹիւն վարդանայ առաւել է՝ որ զկամսխ՝ զոր յայս բան այլ համարի չանի քաղաքէն հերակայ, որպէս և է իրաք, յայլ բան միացուցեալ երևի ընդ անի քաղաքին՝ յասելն վասն շահպոյ և աշտոյ մահկերի որդւոյն սմբատայ բագրատունւոյ· * Եղեալ ըզկողմամբքն հերակայ . . . առնին զհերակ և զաշտոյք և զգաւառն սայոց· և այսպէս ըստ բախտին եղեալ աշտոյ քաջի հինէ զկամսխ, և բնակեցուցանէ ի նմա զընտանիս իւր ։ Ուր ի կարդէ բանին երևի՝ Թէ աշտ հինեցաւ ոչ զկամսխ (Աշի կոչեցեալ ի հնումն՝) որ էր ի գաւառապետաց գաւառի, այլ զԱշի՝ որ էր ի հերակ ։

աեղիս ի յհշէն զանին հերակայ, անդ դնէ զգերեզմանս առաջին Թագաւորացն մերոց ։ * Ուր էին (ասէ) գերեզմանք հայոց ամենայն Թագաւորացն յառաջնոյն ։ Կամ այն՝ զոր գրէ վասն յովհաննու Թագաւորին անոյ· * Թագաւորացն հայոց զգերեզմանան առաջին Թագաւորացն հայոց ։ Զայս ասէ ոչ վասն գերեզմանացն բագրատունեաց, այլ վասն արշակունեացն. քանզի բագրատունիք, ոչ յանի, այլ ի բագրեան և այլուր Թագեցան ։

Նոյնպէս շիսեԹէ և վարդան յաւելն· * Մինչդեռ չև էր ընդաձակ շինեալ քաղաքն Աշի՝ որ կոչի Խնամք· Թէպէտ Ներքին բերդն ընդ այսու անուամբ էր, և հին ժամանակաւ շինեալ· ուր օտար նախարարն ամրացեալ պահէր ըզբոյրն տրդատայ, և զկուռս, և զանձս Թագաւորացն արշակունեաց զնոյ զհին մահուանն խոսրովու ... Կոչի Աշի և կամսին այժմ կոչեցեալ բերդ· բայց ամուրն անի Ներքին բերդն է ամրացեալ ։։ Զեռինս այս հատուած * կալ անի, մինչև ի բանն Բէրդն է ամրացեալ, պակասի յօրինակի միում գրելոյ ի Թուականիս չՁգ· այլ գտանի յայլ օրինակս, յորոց մին է հինն՝ գրեալ ի ինգրոյ սուխանոսի որպէսեան որգւոյ տարսայիճայ ։

նոց, ընդ Կիւրը գաւառն, և ընդ դարանաղէ, ընդ և հեղեաց կողմանս այնց գաւառացն. ‖ և այլն։

ԵԿԵՂԵԱՑ [1], այժմ ԵԶՆԿԱ։

Բազում ուրեք գիտ յօդի նմին բառս Կաառա, որպէս յատկէն լաստիվերացոյն գլ. ա. * Կէմ եղեալ գայ հասանել Հ Կհեղեաց գաւառ ‖ [2]։ Կայս անուն ի շ. ժողովն ընդհանուր՝ գրի Կփելէնսէն. որոյ եպիսկոպոս գաս սի անմիջապէս նախ քան զեպիսկոպոսն գարանաղեաց. և քաղաք այնր վիճակի կոչի անդէն Յոսեբիանաապոլիս, ուստի և փոխանակ միմեանց առեալ լինի. քանզի ի 16. գործ նոյն ժողովոյն այսպէս ստորագրէ եպիսկոպոս սոբա. * Կէոդորոս եպիսկոպոս Կգելէնսինեայ, կամ Յուսեբիանուպօլսոյ մեծին Հայոց ‖։ Նոյ ի 18. գործն՝ * Կէոդորոս խանարհ եպիսկոպոս Յուսեբինիանուպօլսոյ՝ քաղաքի վիճակին Կփելէնսինեայ ‖։ Ի Ե. ընդհանուր ժողովն՝ * Կէոդորգ ողորմելեացն այ եպիսկոպոս Յոսեբիանուպօլսոյ քաղաքին մեծին Հայոց ‖։

Օ այս Կգելէնսինի նոյն համարի լըբիւն ընդ Կէլէսինէն, Կէլսինէն, կամ Կէլեփինէ անուան [3]. որոյ եպիսկոպոս ստորագրեաց սիւնհոդոսական վճռոյն գէնոնատիոսի կոստանդնուպօլսեցւոյն։ Կոյնպէս մեծարապոլիտ սորա գտաւ յայն ժողովի որ գումարեցաւ վասն անգրէն դարձուցանելոյ զիտոխոս ի Թ. դարուն։ Կոստանդին պերփեւրաժէն ի գիրս գաւառաց ըբ. դնէ զԿէլեփինէ ի սահմանակցութեան խաղտեաց, ըստ որում և Հ Կհեղեաց չի այնչափ հինչ հեռի ի խաղտեաց. և ըստ վիճակի իւրում ժամանակի դնէ ի սկիզբն փոքուն Հայոց. իսկ ըստ հեղեղական թեմի Կէլեփինէ դասի ընդ կամախաւ ի ծանօթ Թուխս եպիսկոպոսարանաց լեռնի կայսեր։

Օ այն զայս Կգգլէնսինի նոյն համարի լըբիւն և ընդ Կէլէսինէն անուանն գաւառին կամ նախարարութեանէ մեծին Հայոց՝ զոր յիշեն պատմիչքն, և յատակ քան զնա տրալեն, որ ի ժբ. գիրս 555. դնէ սահմանակից պնտոց

(1) Յօրինակս լինչ աշխարհա գրուէ խորենացւոյն գրի՝ Նիհեն, որպէս և ի պատմութեէ անգ բ. 57. և գ. 2։

(2) Զնոյն ի կիր արկանէն և այլք ոմանք նախ քան զլատինս վերացին, զորոց զբանս տեսցես ի տողս։

(3) Լատիներէն գրի Ձենէնէ, կամ Ձենէնէ։

սի և փոքուն Հայոց ձգեալ առ եփրատաւ։ * Յայս վերջին ծագ թագաւորութեանն պոնտոսի փախեաւ միհրդատ Հալածեալ ՚ի պոմպէոսէ. զբեառն չատաջուր Ա՚ԳՒԼԻՍԻ նեայ գրաւեալ առ տասդիրայիւ, ոչինչ հեռի յեփրատայ՝ որ զփորը Հայս բաժանէ Ա՚ԳՒԼԻՍԻՆԵԱՅ ։ Լակ ՚ի ժա. գիրս գրէ՝ թէ յառաջ ժամանակաւ էր ընդ Սոֆէնէիւ՝ որ է ծովք, և դնէ զնա ընդ մէջ տօրոսի և եփրատայ ։ * Ի միւս կողմանէ ունելով Ա՚ԳՒԼԻՍԻՆ՝ որ անկաՆի ընդ մէջ տօրոսի և եփրատայ, մինչև է նորա ՚ի միջահետս ՚ի հարաւակողմն խոտորեալ ։ Նա ՚ի վերոյ ՚ի գրէնէն գլխոյացս եփրատայ՝ դնէ ՚ի ձախմէ նորին գետոյ, յատէնէ, թէ բղխեալ սորա ՚ի հիւսիսային կողմանէ տօրոսի՝ ընթանայ ընդ մեծ հայս յարևմուտս կայս մինչև ՚ի փորը հայս՝ զսա յաջմէ ունելով, իսկ Ա՚ԳՒԼԻՍԻՆ ՚ի ձախմէ. և ասպ ՚ի հարաւակողմն խոտորեալ, յայնմ խոտորման քերէ առ սահմանօք կապադովկիոյ, զորս թագս յաջակողմն, որպէս և զգոմաղենի. իսկ ՚ի ձախմէ Ա՚ԳՒԼԻՍԻՆ և զսոֆենի մեծին հայոց [1]։

(1) Ելթէ ոմանց ձգիւս առեալ զայսոսիկ կրկին վերջին բանս սգրավանի, ընդդէմ բերիցեն թէ տեղին Ա՚ԳՒԼԻՍԻՆԵԱՅ ոչ յարմարի եկեղեաց, այլ մանաւանդ չորրորդ հայոց, ըստ որում չորրորդ հայք է՝ որ անկանի ընդ մէջ տօրոսի և եփրատայ. և չորրորդ հայք է՝ որ անկանի ՚ի ձախմէ եփրատայ, ասելի է՝ թէ չէ պարտ ձգիւս առնուլ ըստ ամենայնի. քանզի յերկուս կուշ բանից՝ առաջինն ազաւաղել է ըստ խոստովանելոյ քաղաւպոնի և սալմասիոսի. իսկ յերկրորդումն անդ՝ ոչ դնի յերկուս տեղիս ասնուանս Ա՚ԳՒԼԻՍԻՆ, այլ նախ գնի ԼՒՓՓԻՆ, և ՚ի համառօտութեան անդ՝ Ա՚ԳՒՓՒՆ, և ապա Ա՚ԻՓՒՆ. զորս սալմասիոս ուղղէ և դնէ ըստ կամաց իւրոց Ա՚ԳՒԼԻՍԻՆ։

Թէրևս սգրավոն ասէին առնու ԶԱ՚ԳՒԼԻՍԻՆԻ ըստ որում ձգեալ ըստ մասին նաև ՚ի չորրորդ հայս. քանզի որպէս դնէ նա ինքն՝ Ա՚ԳՒԼԻՍԻՆ յառաջ ժամանակաւ էր ընդ Սոֆինիւ որ է չորրորդ հայք. սէս զընդդէմ մագրութեաս սալմասիոսի, ՚ի լե. գլ. Սոլինոսի։

Քանզի եթէ ձգիւս փոխանակ տեղւոյ չորրորդ հայոց ասցուք՝ ընդդէմ ելանէ առաջին բանն սգրավանի, որ զԱ՚ԳՒԼԻՍԻՆ դնէ սահմանակից պոնտոսի. նա զի նոյն սգրավոն այլուր զԱ՚ԳՒԼԻՍԻՆ դնէ մի ՚ի գաւառացն՝ զորս արտաքսիաս (արտաչէս) և թագաւորեաւ զորավարք մեծին անտիքոսի յաւելին ՚ի հայաստան, առեալ ՚ի գաղանօնեաց, որ ըստ նորա է գաւառ կապադովկիոյ. արդ այս առաւել յարմարի և կեղեաց՝ որ անմիջապէս կից է կապադովկիոյ։ Ընդդէմ է և գրեցի՝ զոր նշանակէ պրոկոպիոս։ Ա՚ԼԻ առ առաւելն՝ մարթ է ասել, թէ որովհետև սահմանք գաւառաց ընդ փոփոխութեամբք են, փոխեցան նաև սահմանք ագիւք սինեայ։

Այնպէս չէ մարթ ընդդէմ բերել և զգիրս պտղոմեայ՝ որ զԱ՚ԳՒԼԻՍԻՆ դնէ տօրոս կամ ՚ի հարաւոյ հիւսիսային քաղաքաց՝ որք անկանին մերձ եփրատա, և զկնի

Ընդ զԱգիլեսինին գնելով ազբաւանի ՚ի տեղւոջն՝ ուր բանօր եփրատ նախ և յառաջ սկսանի խոտորիլ և ընթանալ ՚ի հարաւ ընդ փոքր հայս, յարմարի գրեթէ ըստ ամենայնի գրից եկեղեցւոյ՝ որ սահմանակից է փոքունս հայոց, և ՚ի ծայր անդ խոտորման եփրատայ ՚ի հարաւ ակոզին, համաձայն վարդանայ աշխարհագրի՝ որ ասէ. * Վերեան եփրատ յեկեղեցւոյ գաւառին է ‖։ Իբր զի յայսմ գաւառի սկսանի եփրատ գետանալ, և զընթացս իւր ուղղել, որոյ բուն և երկար ընթացք բերի ՚ի հարաւ։

Համաձայնի այսմ և պրոկոպիոս որ գրէ՝ թէ եփրատ յետ բղխելոյ ից. ասպարիզաւք հեռի ՚ի թէոդոսիուպօլեայ՝ (որ է երզինուայ՚) անցանէ ընդ շամբին, և անտի անուի ջապէս հոսի յագիլեսինի, և ստորև՝ թէ *՚ի հայաստանեայց աշխարհին որ ՚ի տարւոս, և ՚ի գաւառին Ագիլեսինայ՝ հոսեալ ընդ աջմէ գետոն եփրատ, պատէ զերկիր բաղում յոյժ, և խառնեալ ընդ այլ գետս և ընդ արսինի բղխեալ յորդութեբ ՚ի պարսկահայոց՝ մեծանայ յոյժ, և երթեալ մտանէ յաշխարհին՝ որ ՚ի նախնեաց կոչի Ի հեաբսիբիա, և այժմ անուանի փոքր հայք ‖։

Սկ՚ի նշանացն թէ Ագիլեսինի է նոյն ընդ Ակեղեցւոյ այն է, զի ազբաւանն գիրք ժ։. գնէ անդ տաճար անահտայ՝ որպէս էր և Ակեղեցւոյ՝ յասելն, Հայք առաւել քան զայլս պաշտեն * Օ անահիտ, որում և այլ ուրեք կանգնեցին մեհեան, և Ագիլեսինի ‖։ Ընդ գնէ և պրոկոպիոս զմեհեան անահտայ, կամ որ նոյն է արտեմեայ, զորմէ ստորև։

Վանն որոյ և Ստեփէփա, որ է ասել Ընահատական, գաւառ մեծին հայոց՝ զոր յիշէ պլինիոս Ե. ձկ. համարիմ լինել նոյն իսկ գաւառն Ակեղեցւոյ, կամ Ագիլեսինի, վասն անահտական բազանին այսպէս կոչեցեալ, զի գնէ զայն սահմանակից կապադովկիոյ՝ որպէս էր Ակեղեցւոյ, և անդր հոսեցուցանէ զեփրատ փոքր ինչ ստորև քան զայն իւր, որպէս այլք ընդ ագիլեսինի։

Ագիլեսինեայ խոկ և խոկ յիշէ նոցա. զի ահա՚ի վերոյ զԱրմաւիր, զԱրտագանիգիա, որ է Հաշտեանք և զԱրտաշատ և զԵնախտ՝ ի չորրորդ հայս. զի նահ վասն դնէ ՚ի կարգս քաղաքացն՝ եկեղեցւոյ յարմարի նոյն գիրք որք են առ եփրատաւ, կամ մերձ պատմեայ։ Եւ զի նա ոչ գասէ եփրատ, որ է ընդգէմ, եթէ զքաղաքաբ և զգաւառս ձշգրտիւ ըստ կարգի մերձաւորութեբ գրէից ձշգիւ առցուք։

Եւ այսպէս նոյն պարտ է համարիլ զԱգիլեսինի գաւառ մատենագրաց յոմանց՝ ընդ մեր Ակեղեաց գաւառն, որ է սահմանակից գաւառացեաց. որպէս է տեսանել յագաթանգեղոս ի Թուղթն յԾբ։

Կաց յետքառասն՝ ընդ միջ նորա անցանել և Վասիլ գետ, որպէս յայտնի է յայն բան ագաթանգեղոսի, քանզի զնոյն զրկոր և բազմուեթն իշխանաց ի գաւառացեաց գաւառէն գնացին մերեզ աւան Ակեղեաց գաւառին, և անտի ի գնալն ի Թիլ՝ նոյնպէս որ է Ակեղեաց՝ անուանին ընդ գետն Վասիլ։

Ալիբակոս վարդապետ եղնկացի ի Թուղթն իւր ընդհանրական՝ կոչէ զսա Կաստա ըստ որբէ, քանզի անուանէ զԱգիլեսին Մարտաղաց հայոց Կոստորբէ գաւառ, ակնարկելով՝ թէ այս գաւառ ընդարձակ էր ի կալուած որոյ հօրն, կամ Ակեղեցւոյ. (Տես ստորև զՈՒիլն աւան)։ Կամ թէ վասն ասացն չարչարելոյ նորա, և ի սահմանակից լեառն Ձգնելոյ կոչէ այսպէս։ Այլն մեսրոպ զՎահան եթող վերակացու գաւառիս ի վարդապետել բըն նակաց։

Արեւք։ Յայս անուն յիշատակի ստէպ, որպէս է տեսանել առ խորենացւոյն ը. 13. և 57. և առ ագաթանգեղոսի ի Թուղթ ԺԷ. և միայն ի Թուղթ յԾբ. կոչի Արեւք, որ յաւէտ Թուի լինել բնիկ ուղղական, և ի հոլովմանէ նորին ածանցեալ անունս Արեւք։ Կոչեցաւ և Յոստինեանոպոլիս. զորմէ տես ի վերոյ։

Ընկանի յայս գաւառ ըստ վերոգրեալ մատենագրաց, հառաջեալ առ գայլ գետով, որ առ ագաթանգեղոսի ԺԷ. կոչի Կէօղ. * Հասին Ակեղեաց գաւառ ի գեօղն Արեւք ‖։ Իակ ի յԾբ. կոչի Իան։ Օձնի կոչեցաւ այս քաղաք Ընկոյ. որ Թուի լինել աղաւաղեալ Արեւք անուան. վասն որոյ մատենիկոս և յայտնի ևս Թովմաս՝ դնէ ի նմին Ակեղեաց գաւառի՝ յասելն. * Կնայ ի գաւառն Ակեղեաց ի Ալզնկայն ‖։ Իակ յայսմաւուրս ի մայիսի 11. (ի տպագրեալն.) և գաւառն Ակեղեաց կոչի յայս անուն. * Ջառանգաւոր հօրն գաւառի յերկրէն Ակեղեաց՝ որ է Ալզնկայ ‖։ Ստեփանոսիք տաճ կաց կոչեն Ըրզնկան, Ըրզնձան և Ըրզնճան, և դնեն յատորիս ի գաւառին Հոռոմոց, զորս ուղղեալ երկայայ ի մատենադարանի իւրում, գնէ ի հայս։

Ըստ էր հնչակաւոր մեհեան անահտայ կամ արտեմիդեայ. վասն որոյ գրէ ագաթանգեղոս ի յԾբ. * Ի մեծ

և ՚ի բուն մեհենացն ՚ի տեղիս պաշտամանցն հայոց Թա-
գաւորացն յանահատական մեհենին Արբիգն ասանի ։
Օ այս մեհեան շինեաց միջինն ախգրան, և ՚ի նմին կանգ-
նեաց զարձան արտեմիդայ, զոր հայր նորա ՚ն արտաշէս
Թագաւոր առեալ էր յելլադայ այսինքն ՚ի յունաստանէ,
և ՚ի կանխել մահու նորա՝ եդեալ կայր ընդ այլ արձանս
յամրոցն Կնէ ։

Այլ էր սա յարձանէն արտեմիդայ՝ զոր նոյն արտաշէս
յասիոյ եբեր ՚ի հայս. յորոյ որոշումն գրէ խորենացին
Բ. 13. * Եւ զարտեմիդայ զվիւս պատկերն (կանգնեաց
ախգրան) Արբիզայ ։ Տես և ՚ի Բ. 11 ։ Այս արձան
՚ի սկզբան անդ էր ՚ի դաշտին, ուր յերկնից իջեալ կեղ-
ծեին հեթանոսք, ապա ոմանք ատեն որդի աղամէմնոնի (1)
միանգամայն ընդ խփիգենեայ քեռ իւրոյ քրմուհւոյ ա-
ռեալ ՚ի դաշտէն՝ հաճ ՚ի յունաստան, և անտի ՚ի ձեռն
արտաշէսի ածաւ ՚ի հայս, և ՚ի ձեռն տիգրանայ եդաւ
յերիզայ՝ որպէս ասացաք ։

Յայտ առնէ զայս և պրոկոպիոս (2), որպ ՚ի յիշելն
զԱթենեսինի՝ (այն է Արկեղեաց գաւառ յորում էր Արբի-
գա,) յիշէ և զայս մեհեան յասելն. * Կնոմի (այսինքն
՚ի շամբէն), հոսի եփրատ ՚ի Ադելէսինի (ագելէսինի),
ուր էր մեհեան դաշտին արտեմիդայ՝ ուստի փախու-
ցեալ ասի խփիգենէ ընդ ոմանս և բիլատէսի, բերե-
լով զդրօշեալն արտեմիդայ ։ Այսմ իրի Թէպէտ ամենայն
ազգաց հեթանոսաց էր յարգելի այս դրօշեալ այլ և ա-
ռաւել յունաց. յոյր սակս ասէր արդատ առ Զէն գրիգոր
վասն արձանիս առ ագաթանգեղոսի ՚ի Թղթ. ԺԷ. * Արդ
ոչ առնուցուս յանձն պաշտօն մատուցանել դիցն, մանա-
ւանդ այս մեծի անահտայ տիկնոջ, որ է փառք ազգիս
մերոյ և կեցուցիչ, զոր և ամենայն Թագաւորք պատուեն,
մանաւանդ Թագաւորն յունաց ։

Աջն գրիգոր աքանչելեօք կոփծանեաց զայս մեհեան,
յորում դևք ՚ի նմանութեի վահանաւոր գօրու ժողովեալ
մատրանէին, և ջոկն պապիկեր անահտայ փշրեալ նուիրեաց
եկեղեցւոյ, յորոյ պատճառս կրեալ էր զանանահելի չար-
չարանս ՚ի տրդատայ՝ յայսմ վայրի, բայց արտաքոյ ա-

(1) Սա ինքն է Ագամէմնոն ա-
ռաջնորդ զօրացն յունաց ՚ի սկզ. գիրք ՚ա. գլ. 17 ։

(2) ՚Ի գիրս պատերազմաց պարս-
կաց ։

ւանին՝ որպէս Թուխ, ուր բանակեալ էր տրդատ հանդերձ զօրօք ։

Ի ժամանակս քրիստոնէութեան փոխանակ մնոտի բազնեացն հեթանոսաց զարդարեցաւ քաղաքն և շրջակայ սահմանքն բազմութեամբ եկեղեցեաց, վանորէից, և անապատականաց ի փառաբանութեան Հնմարտին այլ ։ Մի ի նոցունց է ոմն Տէրաշէնն, ի միւս կողմն եփրատայ՝ որ ի Ճառն յայտնութեան նշխարաց սրբոյն ներսէսի (1) կոչի Հռէականոան և գեղեցկաշէն ։

Նմ յայլ կողմն՝ եկեղեցին յանուն Փրկչին, զոր շինեաց եպիսկոպոսն եղնկայու սարգիս անուն՝ մեծարեալ յամենեցունց ի ժգ դարուն, որպէս գրի անդէն . * ի յաթքէպիսկոպոսութեան (2) մայրաքաղաքիս եղնկայ և գաւառիս եկեղեցաց Տ՚ն սարգսի՝ յորում տունկ քաջազարմ երևեալ ի վիճակիս յայս, որ է տեղի չարչարանաց և նահատակութեան լուսաւորչին մերոյ սրբոյն գրիգորի, պատուեալ յայլ, մեծարեալ յազգաց և յազանց և ի թագաւորաց մեծաց, բարեհնչեան շառաւեղ մերում ժամանակիս, և սկիզբն նորոգման եկեղեցւոյ պայծառութեան, որ և շինեաց զշրջապատել խորանն այլ՝ զգեղեցկայարմարն եկեղեցի՝ որ յանուն Փրկչին մերոյ և ոչ յոք . բարեխեր և ածապարգև զաւակաւն յովհաննիսիս ։ Այս աւագ խորան եկեղեցւոյս կոչեցաւ յանուն փրկչին . երկրորդ խորանն Կաթուղիկէ . իսկ երրորդն՝ յանուն Աստուածածնի, ուր եդ սարգիս եպիսկոպոս զաջ ձեռն մեծին ներսէսի։

Սիւնիքն շահ նախահաւն օսմանեանց զնախկին բնակութիւն իւր յետ Թողլղ զմհան՝ կալաւ յայս քաղաք ի հիճրէթի 621. (1224)։

Ուղին զոր Աղուղ կամ Աուղալ Թաթարք ի հիճրէթի 640. (1242.) նենգութեամբ հանելով զքաղաքացիս ար-

(1) Հեղինակ այսր Ճառի երևի լինել Յովհան եղնկացի։

(2) Սարգիս առաջնորդ գաւառիս ի սորագրութեան ինչ ժամանակի եղելոց ի կիւլիկիայ՝ դասի ի կարգս եպիսկոպոսաց . ուստի զԱեբբէպիսկոպոսութեդ անուն՝ զոր տայ նմա յայտ վայրի հեղինակ այսր Ճառի, Թուխ Թէ պարտ է առնուլ կամ իրրև զպատուա նուն ինչ, և ոչ ըստ կարգի եկեղեցական իշխանութեան, և կամ ասել՝ Թէ ի ժամանակի գրութեն այսր Ճառի ամբարձեալ էր նա յաթքեպիսկոպոսական պատիւ, որ յառաջ ի ժամանակս Ժողովոց էր լոկ եպիսկոպոս։ Այլ սա Սարգիս է՝ զոր յամին յունաց 1570. (քրի՝ 1259.) յիշատակէ ապուէ՛ֆարաճիոս առ ասսէմանեայ հատ. ը. Թղթ. 378. զոր Թաթարաց կացուցեալ էր ի վերայ քաղաքիս, ուրանօր եղնկայն գրէ Աբրղնան։

տաքոյ քաղաքին և կոտորելով։ Իսկ ի 1395. Լենկթիմուր յետ գրաւելոյ զԱիջազետս՝ եկն և սիրով էառ զԵրզնկայն. այլ * Օ մեծ կաթուղիկոսն գԱբէն սարդիս (ասի Թովմաս մեծոփեցի՝) ի հիմանց քակեաց, և զայլ եկեղեցիսն զամենայն կործանեաց ‖ ։ Նա ինքն Թովմաս պատմէ և զայլ և այլ առաւել քաղաքիս ի զանազան բռնաւորաց։

Իսկ եր Յովհաննէս պլուզ՝ Լենկայի անուանեալ, բազմալեզու գրառաջոյ ծաղկեալ ի ԺԴ. դարուն. որ և գրեթէ վերջինն գաւառ բանիբուն մատենագրաց մերոց։

Յայս քաղաք և ի շրջակայ սահմանս յաճախեցին երկրաշարժութիւնք, ի սկզբանէ անտի բազում աւերմանն ածելով ի վերայ, որք և պատմին ի ժամանակագրութիւն՝ զոր ասաի և անտի ժողովեալ առաքել պատմագրի, մանաւանդ ի ժամանակագրութիւն ղուկասու կեղեցւոյ՝ գնդ, գինի պատմագրութիւնք եւքոյ։ Օ ժողովեալսն նորա՝ և զոր գտաք ի յիշատակարանս այլ գրոց, ըստ կարգի Թուականաց կարգեսցուք յաւաջիկայդ։

Թուական մեր։	Ք. ամն։	Երկրաշարժութիւնք։
նղգ.	1045.	Ի հասարակ կործանեաց զքաղաքն պատահումամբ եր կրի, և սպան զբազումս ի բնակչաց։
ռժե.	1166.	. . . . .
ռժէ.	1168.	Պան ԺԲ. հազար ոգիս։
ռձե.	1236.	Կործանեաց զեկեղեցի մի։
չԻ.	1254.	. . . . .
չժէ.	1268.	Պան ԺԵ. հազար ոգիս յաւուր կիւրակէի։
չէ	1281.	Զքաղաքն եհաս մերձ ի կործանիլ։
չէզ.	1287.	Ի մայիսի. մեռան բազմութիւն մարդկան։
չէթ.	1290.	. . . . .
ռղե.	1356.	Յաւուրն Էսթհիցս և ուրբաթիցս երերայր քաղաքն։
պիգ.	1374.	Երկին անգամ շարժեալ ըզքաղաքն, յերկրորդումն անգ կործանեաց զպարիսպսնորա ի գետս. յուրբաթու։

պՃ.	1433.	Լ՚օթին անգամ շարժեցաւ քաղաքն։
ՔԷ.	1458.	Պան լԲ. հազար ոգիս։
ՔՀ.	1482.	Պան Հ. հազար ոգիս ընդ հողով ծածկեաւ։
ռԼԵ.	1576.	Ի նոյեմբերի 5. ի մէջ գիշերի, որ տեւեաց ցամիսս 4։
ռՂԳ.	1584.	Ի յունիսի 17. յերկուշաբաթի ի 3. ժամու. յան կարծ շարժմամբ առհասարակ զքաղաքն կործանեաւ՝ ԺԵ. հազար ոգիս սպան, և Ե. հազար ընդ հողով ծածկեաց, զորս կիսամահ գտին ի ներքոյ աւերակաց։
ռՈՂԳ.	1784.	Տէս զայսմանէ ի նոր հայ աստան։

Օ երկրաշարժութիւն որ ի ՆՂԳ. յիշէ և մատթէոս յաստէն՝ * Յաղուս եկեղեցիք խախտեալ փլաւ ի հիմանց ի յեկեղեցւոց գաւառին. և քաղաքն որ Կղնկան կոչի՝ փլաւ առհասարակ, և պատառեցաւ երկիրն, և աբք և կանայք ընկղմեցան ի խորս անդնդոց, և զաւտրս բազում գայր ձայն աղաղակի ի խորս անդրնդոց ։ (1)

Յաձախութիւնք այնչափ երկրաշարժութեց յայտ առնեն՝ թէ գտանին անդէն հանք՝ յորոց գոլորշեաց պատճառին. յայտ առնեն և զբազմամարդութիւն քաղաքիս, ուր ի 1458. յետ մեռանելոյ լԲ. հազարաց, զկնի իՃ. ամաց՝ գտան ի նմա տակաւին Հ. հազար ոգիք, և այն իսկ միայն թիւ մեռելոց ։

Ալէ։ Յեկեղեցւոց գաւառի դնեն զսոյն ագաթանգեղոս, բուզանդ, յովհաննէս կաթողիկոս, և այլք, Ոսկան կոչելով՝ որ ի յունականն ագաթանգեղոսի գրի Ալէպ։ Ընդ մէջ սորա և երիզայ անցանէ գետն Գայլ զորմէ տես ի վերոյ։ Ասա աւան կայր և յաւուրս քան զժամանակս մեջին տիգրանայ (2), յորում նա ինքն զա-

(1) Յշխծուածն վերաւորելոց ի ներքոյ աւերակաց կամի ցուցանել։

(2) Յշխնութիւն այսր աւանի պ՚ղոս տարոնեցին ընծայէ արխատաւ կեայ, չխոթելովընդ շինութեան

թէնասայ զպատկերն՝ զոր Հայր նորա ։ արտաշէս առեալ էր յԵլեղայ կանգնեաց անդէն մեհեան, և բազին շինեալ անդէն ։ Ա՛յլ առ իմանալ Աղբատիս զդիրս տեղեաց մեհենիցն, որպէս և գաւառին եկեղեաց, զսուն իակ զամս խորենացւոյն դիւցուք առատանօր ։ * Ի՛ քեռայր իւր միհրդատ (ասէ ի ։ 13. կամ 14.) հատ տացեալ զմաժաք, և զՀոգս մեջերկրայցն ... գառնայ յաշխարհն մեր ։ Ա՛ռաջին գործ՝ զմեհեանն շինել կամեցաւ. իակ քրմացն որ եկեալ էին ի յոտնայ՝ զմտաս ածեալ զի մի ի խորագոյն հայս վարիցին, պատճառեցան ըղձուելիս՝ իբր թէ դիքն անդէն կամին զբնակիլն. որում հաւանեալ տիգրան՝ կանգնեաց զըլոմպիական պատկերն դիտոյ յամուրն յանի, և զաթենաս ի թիլ ։

Այլ պատկեր է՝ որ առ ագաթանգեղոսի ի յծբ. կոչի Ա՛նահական, որ է նոյն աստուածուհի դիտուելիս, զոր ըստ զպատկերն ոչն գրիգոր՝ և որք ընդ նմա իշխանք՝ կործանեցին ։ * Ա՛նահիտին ձ՛անեական պատկերն (ասէ ագաթանգեղոս) գտեալն արամազդայ ի Ա՛ծիլն աւանի, և զգանձս երկուց մեհենից (յորոց միւն եր յերիզա) աւար ժողովեալ ի նուէրս սպասու եկեղեցւոյն Թողին տէր զջան հանդերձ ։ Ա՛յսորիկ ազագաւ բուզանդ գ. 2. կոչէ զԱ՛ծիլ Ա՛ծոծ։ գբէփորբ ։ Ա՛ս խորենացին գ. 88. սեպհական դնէ արիստակեայ՝ յասելն ։ * Ա՛սկ զմարմին երանելոյն (արիստակեայ) բարձեալ աշակերտացն բերին Ա՛ղեղեայ գաւառն հանգուցանել ի Ա՛ծիլն յիւրում աւանի ։ Ա՛յս թաղեալ գնեն զմարմին նորին ոչ նաև բուզանդ, և յովհաննէս կաթողիկոս. այլև զմարմին մեծին ներսէսի՝ համաձայն խորենացւոյն գ. 38. * Ա՛ստ ձեալ զմարմին նորա (այսինքն մեծին ներսէսի) արքային պապայ՝ թաղեաց ի Ա՛ծիլն [1] աւանին ։

Եկեղեցիս սորա հռչակաւոր գտաւ անուանեալն Ա՛ռաքելիկ, զոր շինեաց մեծն ներսէս՝ յորում և թաղեցաւ. բայց քակեցաւ յարշաւելն անդ ապստուռաշիմի քեռորդւոյն մահմետի ժգ. հազարաւ ի հայս՝ յամին իբր 635. [2] որոյ վասն ի Ճառն յայտնութեան նշխարաց մեծին ներ-

վանայ՝ զոր կերտեալ ասեն արիստակեայ յիւր բնակութեան ։

(1) Ա՛յսպէս գնի ըստ երից ձեռագրացս եւս, ուր ի ապագրեալն գնի թիւը ։

(2) Քանզի ի նմին Ճառի, և առ յովհաննու մամիկոնէի ի ձեռագիրն՝ գնի այս ջ. ամաւ զկնի մահմետան խոսրովու պարսից արքայի ի ժամանակս հերակլեայ կայսեր. իսկ մահ խոսրովու գնաւ ի 627։ Վասն կործանման

սէսի կոչի այնուհետև Հանգոյեալ եկեղեցի, ըստ սովորու-
թեանց ազգիս՝ որ այսպէս կոչէ զամենայն կործանեալ եկե-
ղեցիս [1]։

Յետ քակելոյ եկեղեցւոյս՝ անյայտ ինչ նշխարք սրբո
նէրսէսի, և յայտնեցաւ ի 1275. ի Հայրապետութեան
Հայոց տէն յակոբայ, և ի Թագաւորութեանն լեւոնի որդւոյ
Հեթմայ։ Վերեզմանն սրբոյն գտաւ երկայն ձ. կանգունս,
լայն իբր ա. կանգուն, խոր իբր մարդաչափ, ձ. աստղ
Ճանաչ կպմեալ էրամած *աբլ. և ի վերայ գերեզմանին՝
էրէ* էրէնի կամար* կապեալ ի երդ և ի *արձանդ։ Յարևմտեան
կողմն գերեզմանին եդեալ կայր մարմին սրբոյն բազմեալ
յաթոռ. խոկ առաջի նորին գտան այլ նշխարք՝ որք էին
մեծամեծ անգամք մարմնոյ՝ և ոչ բովանդակ մարմին,
ծածկեալք սակաւ ինչ հողով։ Այսոքիս եպիսկոպոս եկն
կայսր եդեալ յերկուս արկեղս փայտեալ խրտով մատա-
նեաւ՝ առ ակի տաճկաց՝ տարաւ յերզնկայ։

Ձկնատակի ի նոյն Ճառի և այլ վանք և եկեղեցի կա-
նուն սրբ Հայրապետաց ի Ծմբին աւանի, կայտ է՝ թէ կա-
նուն որդւոյ և Թոռանց լուսաւորչին. կամ միայն արիս-
տակեայ և ներսէսի։ Այսոքիսագն այսր եկեղեցւոյ՝ էր
պատուական անուն, որ չորեքկին տեսլեամբ յայտնու-
թեամբ ընկալեալ վանն տեղւոյ գերեզմանի սրբոյն ներսէսի՝
ծանոյց աւետեցուն, յորում ժամանակի առաջնորդ վա-
նացս էր Ներսէս ոմն։

Յայս աւան չինեաց եկեղեցի [2] ըստ գրելոյ յովհան-
նու մամիկոնէի՝ նաև իշխանն Հաբբաս՝ խրատու սատեփան-
նոսի առաջնորդի վանից գլխակ, որ յաջորդեաց զհնի
Թոմայ ի է. դարուն։ Ամիլ անուամբ գտանին և այլ
կրկին տեղիք՝ զորոց այլուր։ [3]

Ձբրե։ Ոչխան՝ որ ընդ ժամանակս ինչ եղև սրբոյս
նիստ, զորմէ խորենացին ք. 60. կամ 59. * Ոտքն (ա.

եկեղեցւոյս այսպէս գրի ի ձե-
ռագրի յովհաննու մամիկոնէի։
* Կամ ապառաժիմ անցանէ ի
հաբբ ... ի սոյն ամի քակի եկե-
ղեցին որ յաշտից վանան ... և
ներսիսի հայրապետին կամուրջ
կէ եկեղեցին ի Ծմբին Ալեկեղեաց
գաւառին ||։

(1) Ալիժամ ասմիօրէն ի հայաս-
տան կոչէն՝ Հանիծ եկեղեցի, կամ
կրճատմամբ՝ Հանիկեղեցի։

(2) Ի տպագրեալն յովհաննու
մամիկոնէի ի Թղթ. Ձ. դնի ի
բազմաւորական Լ. եկեղեցիս։

(3) Միայն նշանակեանն որ զԹոռոչ-
գան կոչեցեալ համարի Թմբլ,
յորմէ և ի Թիլ գնէ Թաղեալ
գլուսիկ, և զնոյն գրիգոր ընդդէմ
նահանի պատմագրաց։

տերան արքայ) գնաց զկողմանքը Յակեղեաց ի յաւանին Ընդրէս հաստատելով զարքունիսն ||:

Խոս: Կեօղ յայսմ գաւառի՝ ուր պատ արքայ ետ ձեզ մեծին ներսէսի դեղ մահու, և ելոյծ ի կենաց: * Փո խեալ յաշխարհէս երանելին Ներսէս (տես խորենացին էջ. 38.) ի գաւառին Յակեղեաց ի գեղն որ կոչի Խոս: Օնոյն գրէն ասողիկ. էջ. 1. յովհաննէս կաթողիկոս [1] և վարդան. զոր բուզանդ Ե. 24. կոչէ Խոսան, և ի նմա դնէ ապարանս պատպ: * Յոր կոչեցաւ (այսինքն կոչեաց զներսէս) յապարանս իւր ի Խոս աւան Յակեղեաց գաւառի ||: [2]

Վաղարշ: Ասողիկ. էջ. 11. * Յնմին յաւուրս նորա (այսինքն՝ էջ. արշակայ արքայի,) սպարապետ զօրուն Հայոց՝ վասակ որդի վասլէի, որ էր ասակերան շինեաց Յակեղեաց գաւառին ||:

Աղձնէք: Խան՝ զոր յիշատակէ լաստիվերտցին ի գլ. իէ. և երևի դնել զնոյն Յակեղեաց գաւառի, քանզի գրէ. * ի գալ ամարայնոյն՝ առաքի ի թագաւորէն գա տուզոր իրաւանց աշխարհին ... որոյ հասեալ ի գաւառն Յակեղեցայ՝ ընդ առաջ երթայ նմա ամենայնքն վրէժ, և ամբաստան լինի զմեծարգի հայրապետին սամուէլէ ... զոր իբրև լուաւ գատաւորն ... առաքէ զինուորս բե րել ասիպաւ զերանելին ... առաջի իւր ||: Յոր յետ այնց բանից. * Յոր երթեալ ժողովոյն բազմութիւն մինչև յերգ գետոյն եփրատայ՝ ուր մանանաղի ի նմա խառնի, լինի յայնմ ժամու եկք անձրևի, և ի յորդումէ անձրևին զարթեաւ եփրատն, և գայր լի գարիւ և գարիւ: Յակ զինուորքն բերեալ նաւ փութացուցանէին անցու ցանել զծերունի եպիսկոպոսն զամուէլ ... յայնկոյս Յ՝ւանն որ կոչի Կոթեր, քանզի և գատաւորն անդ իսկ էր ||: Պատճառ երկարատող վկայութեանս ի լաստէ վերացոյն, եղև առ ի ցուցանել ըստ կարի զիրս Կո թեր աւանի, միանգամայն և եկեղեցւոյ գաւառի՝ որ սահ մանակիցն է մանանաղոյ:

Աղեքսոս: Զոր՝ ուր նահատակեցաւ և թաղեցաւ ձեն Թէոդորոս յաւուրս գրիգորի լուսաւորչի, յորում ապա շինեցաւ վկայարան ի լուսաւորչէն, և եղև միայնարան.

(1) Աև որում յօրինակս ինչ դրի նաև խոս. * Տայ նմա որ բուցումն մահու ի Գեղն խոս||:

(2) Ի գեղջէ ասի ասի լինել Աաեփաննոս էջ. կաթուղիկոս ի վահճան ժէ. դարուն:

որ և կոչի Աստրբոս վանս որ Ամասիա. որոյ և գաւառ նշա-
նակի յայսմաւուրս ի մայիսի 11. * Ի յերկրին Կո-
ղեաց որ է Այնզընկա՝ ի կողմն արևելից՝ է կառուցեալ
գերեզման որ նշխարաց Նորա (որոյ Թորոսի), վանք տե-
ղի կուսակրօն Հիւպատզեաց անանց միաբնաւորաց [1]:
Ի Ժամկոչն Սերբևէս որ Ամասիա:

Աստրէն, կամ Աստրենացին: Ի նմին պատմութեանէ յայսմ
աւուրս ի մայիսի 11. կոչի ուրեք Ի՞սան, և ուրեք Ի՞ա-
նացին ի գաւառին Պալահունից, կամ որպէս այլուր գրի
Պափլագունից [2]: Կոչեցաւ Աստրէն՝ յանուն իշխանին հօր
Լիդոդորոսի:

Պարբերից գղեակ: Ձիշատակի անդէն յայսմաւուրս, և
դնի ընդ միջ գերջանաւոր և Կղզնկայ:

Սիկերացին [3]: Զոր՝ ուր եր գիւղ, և հանդիպ գեղջն
բարեհամ աղբիւր Ի՞բենոսա ձայնեալ, կամ ըստ տպա-
գրեալ յայսմաւուրսդ Սրբենոսա:

ՄԱՆԱՆԱՂ:

Պահմանակից եկեղեցւոյ և հարքայ ծանուցանել լինել
այս բան լաստիվերացոյն ի գլ. Թ. * Յարևելից կող-
մանէ եւեալ ընդ ապահունեաց և ընդ հարքայ գաւառն
անցեալ ի Մանանաղե, ինքեալ և յեկեղեցւոյ: Ասէ անուն
Նորա ցուցանել լինել ի նմին՝ հանք ապխիւ աղի, մանա-
նայի նմանեցուցեալ, ուստի և մեզ երևի Թէ այժմ ան-
կանի ի Գևքման և ի Կնեուս ուր ելանի աղ ընտիր [4]:
Ի գաւառի աստ էր այրն գժուարին՝ ուր ամրացան
երեքկին նախարարքն յափշտակողք գանձուն Ք. արշակայ,
զոր խորենացին Ք. 45. ստորագրէ յասելն: * Վախըս-
տեաց արկանէր (սամուէլ մմիկոնեան) յամուր Ի՞ստ
ի գաւառին Մանանաղոյ, յոր մնաց ոչ գտանէր, բայց
ի կողմանէ գոյն ելք էին առ ի Թաւալ. և առաջի
գրաց Ի՞սրին՝ սեպ էր ուղղորդ միապաղաղ, և ի վե-
րուստ պաղանձաւ քուաւոր, որ հայի յանդունդս խորա-
ձորոյն. և որ ինչ վերծանի յանհնարին ուխտ սաստկու-

(1) Ա՞յս պատմութեանէ ոչ գտա-
նի ի հին օրինակս յայսմաւուրաց:
(2) Ի գաւառ անծանօթ, զոր
ոչ յիշատակէ խորենացին:
(3) Թուի լինել անուն յոմնա-
կան:
(4) Տե՛ս ի նոր հայաստան, ի
Թղթ. 83:

Թէ անկանի՝ անդադար հոլովմամբ գլոբեալ, ոչ ուրեք լինել [1] ասնկոիւ ։

Օ եպիսկոպոս գաւառիս յիշատակէ զաղաւր փարպեցի մի՝ ի Թուոյ նոցա՝ որք գրեցին պատասխանի նամակին պարսից · կոչելով ի Թղթ · 75 · * Տէր Օ աւէն եպիսկոպոս Ա՝անանաղոյ ։

Ա՝մբաստէրդ ։ Ա ստիվերտցին՝ ի գլ · ժա · յայս անուն կոչէ զլեառն յասէլն · Որս պատրաստեցաւ * Ա՝նանաղոյն՝ ի լեառն որ կոչի Ա՝մբատաբերդ ։ Ա՝յլ ստորև գնէ՝ ի նմա և բերդ , և առաւել ստորև՝ ի բազմաւորաց կանն կոչէ Ա երինջ ամբաստ ։ Ա՝զուին գայն պարսիկք և սկիւթացիք՝ ի 1048 · յարձակեր հարուածս ածեալ՝ ի վերայ փախստեից անդր ամրացելոց ։

Շ էրմէ ։ Ա՝ներդաքաղաքն՝ զոր արիստակէս լաստիվերտացին՝ ի գլ · իգ · գնէ՝ ի Ա՝նանաղոյ սահմանս ։

Կաչէ · և Ա՝ղէսոյ ։ Ա՝լբկին գեօղք՝ ի նոյն սահմանի՝ որք էին կալուածք երկուց կանանց սահելոց յաղանդ թմբդրակեցոց ։ * Ա՝նկին (ասէ) գեօղս երկուս , զնոսա կաղաղս և Հանգրուան պատրաստական արարին վիշապ օձին կամակորի ։ Այս զկին կոչէ Ա՝զարակս , յասելն , * Այս զա՝զարական որ խրեանց բնական տեղիք էին՝ զորս յառաջ սակաւ մի յիշեցաք , որոց անուանքն կոչին մուշին Կաչէ , և միւսումն Ա՝ղիւսոյ · զընակիչս տեղեացն զամենեսեան ընդ ինքեանս միաբանեցին ։

Ա՝ռաջաղէօր կիւխալ Ա՝ւան , և Ա՝ղբայ Ա՝ռաքաքաղեօղ ։ Տեղիք զորս լաստիվերտացին՝ ի նոյն գլ · իգ · երևի գնել՝ ի մանանաղոյ սահմանս [2] ։ Ա՝ ասն առաջնոյն գրէ · * Ի հատուածս լերինն Պախոյ՝ որ այժմ կոչի Պայլախաղբար [3] , առաջին հարցն Ա՝ւան ինչ էր՝ զոր Ա՝ռաջաղէօր կոչեն , ուր զնծայիկն նշանն բազմապայծառ վայելչութիւն կանգնեալ էին , որ և զանուն գեղջն՝ ի նոյն փոխեալ , նոյ անուանեն մինչև ցայսօր ։ Պատմէ ապա՝ եթէ զիարդ արբանեակք երկուց կանանցն կործանեցին զեաչն՝ ի գիշերի , և փախեան՝ ի վերոյիշեալ գեօղս , և ապա

(1) Յայլ օրինակ խորենացւոյն Գոռանէ ։

(2) Ջայսոսիկ և զվերոյիշեալ տեղիս՝ ի Մանանաղի կարգեցաք , հայելով՝ ի խորագիրս իգ · գլխոյ լաստիվերտացին , ուր խոստանայ նա պատմել որ ինչ՝ ի Մանանաղոյ սահմանն եղեն . զի գրէ * Թէ որպէս և՝ ի Մանանաղոյ սահմանն , բորբոքեցաւ հրգեհ մոլորութեն՝ առելի է ։

(3) Ջգրէց լերանցս լիցի բան և՝ ի ներածուԹէ Հին հայոցառ նեայց ։

*Տիւրեանց հետացն ըմբռնեցան. քանզի գրէ յիշելով զերկրորդ տեղին՝ յասելն. * Ա եց ՚ի նոցանէն՝ զոր վարձա պետս ասէին լինել չար և պիղծ կրօնիւն, զնոսին ձերբա կալ արարեալ՝ զայ ժողովն (եպիսկոպոսաց և երիցանց հանդերձ ժողովրդովք) ՚ի Վաղաքագեօղն որ կոչի Ջերմայ ||։*

ԳԵՐՋԱՆ։

Սահմանակից է եկեղեցւոյ յարևելից կողմանէ, որպէս յայտ է յայմհետէ գրից, յոր անուն կոչի միևնոյն ցայսօր։ Այս գաւառ եղև մի ՚ի նախաշակերտեալ գաւառաց Տըրդատայ զրկիցըն (որոյ բնակիչք վայրենացեալ էին ՚ի խորին տգիտութենէ և ՚ի հեթանոսական պղծութենէ,) զորմէ այս պէս պատմէ ագաթանգեղոս (՚ի թղթ. յծգ.) * Պատ փութացեալ հասանէր ՚ի գաւառն Գերջան, զի և անդ յառաջասցի ընդ զառաքելական քարոզութեանն զա րուեստս միշակութենէ, և զերծուցանել զնոսա ՚ի գայլերէն ՚ի գիւցական սատանայակիր բարուցն Ձիւաղութենէ. զգ խուժադուժ կողմանն աշակերտեալ՝ զնոշորագոյն և զգ խեչբեկագոյն զբաս հեթանոսութենէն շրջել ՚ի զգաստու թեն ուծուացեալ խմաստութենն, ծանօթս աւետարանական աւետեաց յարդարեալ ընդելս կացուցանել ||։

Օ եպիսկոպոս գաւառիս Գերնէ, կամ Գտիթ անուն յիշատակէ խորենացին ՚ը. 57։ առ ժամանակօք մեսրոպ պայ. * Ընդեալ (զբյն սահակայ) զմեսրոպ և զվարդան տայ ցեպիսկոպոսն Գերջանու ցԳտիթ ||։ Գնէ զնոյն և կորիւն յասէն. * Ընդեալ երանելոյն (մաշթոցի) զգ պատուական եպիսկոպոսն Գերջանոյ՝ որոյ անուն կոչէր Գերնէ ... հասանէին ՚ի թադաւորակաց քաղաքն կոչ ուանդինական ||։ Կա ինքն երանելին մեսրոպ որ և մաշ թոյ՝ վերակացու եղեալ ուսմանց ՚ի Գերջան ըստ խորե նացւոյն ՚ը. 60. Օ նոցին եպիսկոպոսն Գվահէն։

Կափաւնէ։ Ընդեալ կոչի առ խորենացւոյն ՚ը. 13. կամ ըստ այլ օրինակի 14. * Կանդնեաց (միջին տիգրան) զղջմտիական պատկերն դիտոյ յամուրն յանի ... և զկ փեսատուն ՚ի Կափաւնէ||։ Իսկ առ ագաթանգեղոսի ՚ի յծգ. կոչի Կափայաւէ, կամ ըստ տպ. Կախայաւէ. առ ասողկայ ՚ը. 27. Կափաւէ։ Պարթևական համարի զա

Նունս (1) ագաթանգեղոս, որ և կոչէ զսա Վէրք, և դնէ յայս գաւառս։

Այնմէնի տիգրան կանգնեաց ՚ի սմա զպատկեր եփեստու դիցն Հրոյ, զբերեալն յելլադայ ՚ի ձեռն ա. արտաշէսի, շինեալ անգէն մեհեան, և առաջի մեհենին բա դիս. զորմէ աես ՚ի վերոյ զբանս խորենացւոյն։ Այլոյ մեհեան առ ագաթանգեղոսի կոչի Աբգհակեան մեհեան. *Վայր հասանելոյ (տգն գրիգոր) ՚ի Աբգհակեան (2) մեհեանն անուանեալ որդւոյն արամազդայ, ՚ի գիւղն զոր Խադայաւիձն կոչեն ՚ի պարթևաբերն լեզուէն. և զայն ՚ի հինգ բերեալ և զգանձս մեծերեալս աւար հարկանեն՝ և աղբատաց բաշխեն, և զտեղւոյն նուիրեն եկեղեցեաց. և զընակիչս աշխարհին հաստատեր ՚ի գիտութիւն Ճշմարտութեանն։

Ընդ ասողկայ ՟ը. 27. յիշատակի և Վաշտն յանուն տեղւոյս. Սպան ասէ՝ պոռտիլ զօրավարը ՟բ. վասլն կայսեր գլորտուանել ապստամբեն, * ՚ի Վաշտին Խագատձոյ ՚ի Վերջան գաւառի։

Խոյդրէն վանս, կամ Ա՚ Վրէիցս։ Վենատան՝ շինեալ ՚ի ՟ժ. դարուն ՚ի կրօնաւորացն հայոց հալածելոց յաշխարհէն յունաց։ *Այնպէս և ՚ի գաւառին Վերջանայ (աես ասողկ ՟ը. 7.) Խլաձորին անուանեալ վանք, որ ըստ վկայարանի նորին Ա՚ Վրիգոր կոչի, ՚ի ձեռն հօր Սիոնի հիմնացեալ։

ՍՊԵՐ։

Ադրավոն կոչէ զսա ՚ի ժա. դիրս՝ Այոբէրէրէս, և ստորև Այոբէրէրէս, զոր և յիշէ յետ Ագիլոսիոնի գաւառին՝ որ է Այկեղեաց. և որպէս թուի՝ է նոյն զոր ստորև կոչէ Խոբէրաբէս, ուր գտանի ասէ՝ հանք ոսկւոյ։ Կոստանդին պերփերոժէն ՚ի գիրս գաւառաց ՟ը. դնէ զԱյոբէրէրէս ՚ի սահմանակցութեան խաղտեաց, (ըստ որում է և Այսեր խորենացւոյն.) և դնէ զնոյն ՚ի փոքր Հայս, Հայեցուլ ՚ի վիճակ իւրոյ ժամանակի ըստ առման յունաց։ Ընդ չիչերոնի յատուկեան Ձառի կոչի Այոբէրա։

(1) Գանդի Բագին է բառ պար. (2) Թուի ելեալ բառգ ՚ի Մհր Թևական, որպէս և այլուր ՚ի նոյ բառէն պարսից՝ որ է արեգական։ րին պատմութեց յայտ է։

Օ այս գաւառ՝ բագրատունեաց սեփհական լինել ակ նարկէ խորենացին յասելն . ք. 34, կամ 35 . * | ուր առ նէլով գայեկի նորա (այսինքն ք. արտաշէսի) սմբատայ որդւոյ բիւրատայ բագրատունւոյ ՚ի Սպեր գաւառի ՚ի չէնին սմբատաւանի ‖ : Իւ ք. 43 . ՚ի գրելն վասն սահակայ բագրատունւոյ , թէ * | ղև քսուէն սուտ վնասնէ (առ ք. արշակ) յազգականաց իւրոց ՚ի Սպեր գաւառ ‖ : | ու այս և որդւոյ բագրատունի ՚ի փախչելն իւր ՚ի բակրոյ նահապետէն սիւնեաց՝ ՚ի Սպեր գնաց , իբր յիւր սեփհական գաւառ՝ ըստ գրելոյ խորենացւոյն ք. 60 . կամ 61 . * | ՚ի ձի ելեալ հանդերձ հարձիւն ՚ի Սպեր գնաց ‖ : | առաւ առ Թովմայի արծրունւոյ ք. 12. գտանելիք զմն բագրատունի՝ իշխանիկ անուն՝ բնակեալ յայս գաւառ ՚ի ժ . գաւրուն , որ էառ ՚ի յունաց զբերդն | ամանէ ‖ : * | ի գնաց գուրգէն ՚ի Սպեր գաւառ, և եր յայն ժամ առեալ (՚ի) յունաց գողաբար իշխանիկ կոչեցեալ ՚ի տոհմէ բագրատունի, զբերդն | ամանեակ [1] կոչեցեալ ‖ :

Յայսմաւուրս ՚ի մարտի 30 . յիշատակի և | էառն սուրբ՝ ուր ասի . * | ՚Ընդ իշան այն յաշակերտաց ՚որոյն սահակայ պապոն շուշանայ ... եկն եհաս ՚ի Սպեր գաւառ ... անդէն եկաց և գադաթեաց ամն է . ՚ի խորշ մի լերինն Սպերոյ ‖ :

Օ նոր յուսաբերութեն և զվարթապետութեն մեսրոպայ՝ ընկալան բնակիչք գաւառիս ՚ի ձեռն զևոնդեայ և էնոխ քայ աշակերտաց նորին երանելւոյ , զորս նա ինքն եթող վերակացուս յայս գործ : * | ղեալ (ասէ խորենացին ք. 60 .) վերակացուս յիւրոց աշակերտացն ՚ի նմին տեղւոջ զևոնդ և զէնոխ ՚ի Սպեր . . . ինքն եկեալ յայրարատ ‖ :

Սմբատաւան : խորենացին (ք. 34, կամ 35 .) կոչէ Շէն Սմբատաւանի [2] . իսկ վարդան՝ Աղբ , ՚ի գրելն վասն աշնատոյ մնակերի . * | ՚ի ինքն նմանեալ նախնւոյն իւրոյ սմբատայ որդւոյ բիւրատայ իշխանի Սմբատաւանայ՝ որ է Աղբ ՚ի Սպեր գաւառի [3] ‖ :

(1) Ըստ մարթ ստուգագոյն ինչ որոշել, եթէ արդեօք այս | ամանեակ բերդ՝ էր ՚ի սահմանին սպերոյ, եթէ արտաքոյ. քանզի որպէս զիշխանիկ բնակիչ գիտէ բանս Սպերոյ, ոչ նոյնպէս յայլ նահ. գուցանէ և զ | ամանեակ բերդ լինել ՚ի Սպեր :

(2) Տես զբանս խորենացւոյն ՚ի վեր անդր :

(3) Ա յսպէս դնեն երեք օրի. նակք . ըստ յայլ յերկուս հին օրի-

ՇՂԱԳՈՒՄՔ [1]։

Յայսմ գաւառի ըստ խորենացւոյն էին Ինապատ և Հովանաւոր տեղիք, ուր և ուսոյց Տրդն մեսրոպ զառաջինն խուժմբ աշակերտաց իւրոց։ * Մեսրոպայ (առ ՟ք. 60.) հեծեալ յԻնապատ և ՟ի Հովանաւոր տեղիսն որ Շաղ- գումբն անուանին՝ բովանդակեաց վարդապետութիւնս առաջինն առելոցն խմբից ‖։ Յիւղ զոյն և զազար յասելն ՟ի Թղթ. 253. * Կու ելթեալ յոքաղն (զօրավարն պարսից հազարաւուխտ)...լսեր ՟ի վաղիւն [ձեռ մամիկոնեանն վահան մտ է ՟ի նա ՟ի վարայր վարդն ՟ի հոռոմ տանն ՟ի գաւառին որ կոչի Շաղոմ ‖։ Սեղոնն մտ է ՟ի նա, խմնայ զՔաղեղ գաւառ տայոց՝ որում է տահմն նահիւց։

ԿԱՐԻՆ։

Պղնիոս Ե. 24. կոչէ Գաբաւնէրեա, զոր և անուանէ Նախարարութիւն մեծին Հայոց, և անդ դնէ զայն եփրատ տայ, որպէս և խորենացին ՟ի կարին։ Պտղաւմն՝ և մեր ձաւորագոյն բնիկ հնչմանն կոչէ ՟ի ժա. գիրս. Թղթ. 528. Գաբաւնէրեա, որպէս է տեսանել ՟ի ձեռագիրս ըստ վկայելոյ քաղաւպտի, և ըստ ուղղելոյ սալմասիոսի. վասն որոյ և հարտուխն սովին անուամբ բերէ ՟ի վկայութիւն. իսկ ՟ի տպագրեալն վրիպակաւ գրի Գաբինէրեա [2]։

Օսա միանգամայն ընդ քսերքսէսիի դնէ սպրալեն՝ Պանձանակէից գոտուն Հայոց, որպէս և է Ձչմարտութիւն. այլ յետ դնելոյ տահմանակից՝ դնէ, և ետուն ետրա այսինքն փո-

նակ՝ փոխանակ բառիս Բէրդ, գրի Բէբէրդ։ Տես վասն այսր զԲաբերդ ՟ի խաղտիս։

(1) Ասացեալս ունին երկու ձեռագիրք աշխարհագրութեան խորենացւոյն. ուր օրինակ մի՝ Շաղոմ. իսկ ՟ի տպագրեալն դնի Շաղոմ։ Ի պատմութեն խորենացւոյն ՟ք. 60. գրի ըստ ձեռագրացն Շաղոմ. իսկ առ զազարայ ՟ի Թղթ. 253. Շաղոմ։

(2) Ասյսմ ոչ մտադրելով մառ- դինեան՝ ՟ի բառն Գաբաւնէրեա, տա- րակուսի ընդ հարտուխն, և համա- րի՝ Թէ հարտուխն զայլ ինն տպա- գրութեն օրինակ տպրալենի կոչէ ՟ի վկայութեն, և ոչ զայն՝ որ է տուղ- բաւան. զի ՟ի Թուղթ 528. զոր նշա- նակէ հարտուխն, ոչ գաւ տաե զայն անուն։ Սխալ է նշանագրեալ առ մառգինեան նաև Թէ գրոց տպրա- վենի, զի բառս Գաբաւնէրեա ոչ է ՟ի ժա. գիրս տպրալենի, որպէս եգեալ կայ անդէն, այլ ՟ի ժք. գիրս։

քուն հայոց, որ վրիպակ Թուի գրչաց՝ զի է նեբրհական. վասն որոյ և մերժէ էլլարիոս զայն յետին քան սդրավոր նի։ Այլ ևս չէ պարտ շփոթել զայս Վարանիդիս ընդ Վարահա քաղաքին՝ յորմէ և գաւառն կոչեցաւ Վարանիդ. դիս ըստ սդրավոյն, զոր յիշատակէ ի ԺԲ. գիրս. Թուղթ 560։

Ասի դաշտ արձակ՝ որ յիշատակի առ լաստիվերտացին ի գլ. Բ. ուր ասէ վասն կայսեր վասլի. * Ի նէ. Թուաբ կանին . . . եկեալ ի քլևանս առնէ յընդարձակ Վաշան կարնոյ ։

Ազար յիշատակէ և զՕձն կարնոյ՝ յասելն Թղթ. 259.՝* Այլ զօրավարն հայոց վահան մամիկոնեան էր Թայր ընդ կոզին արևելից Օձոյն կարնոյ . . . և մնաբ շեղ ի տոհմէն մամիկոնէից, և նեբսէհ կամբարական տէրն շիրակայ ընդ կոզմանն հիւսիսոյ Օձոյն վրիպեալք առ փոյթ ժամուն ի զօրավարէն հայոց . . . և մերձեալք ի գիւղ մի կարնոյ՝ որում անուն էր արծաթի ։ Այս Ծովակ այն է՝ զորոյ խորենացին գ. 59. ստորագրէ զծաբ գումն ի գրէզն զբաղաքէն կարնոյ. քանզի ասէ. * Ի՛ կարի ի բացեայ տեղեացն՝ ուր եփրատայ մասին լինչ բղխեն աղբեւրք ականց, և հանդարտ գնացիւք յառաբ Քացեալ Ծովանան Օրաքար երևուԹիւք, յորում անբաւուԹիւք ձկանց, և զանազան հաւուց ձարակաւորաց, յորոց ի ձուոց միայն կերակրեալ լինիցէն բնակիչքն։ Այբ գեղերբ Օրին շամբք, և բազմուԹի եղէգանց ։ Տես զայսմանէ և ի Այր հայաստան. ի Թղթ. 60. 61։

Կարնոյ *աղաբ* (1)։ Յունարէն կոչեցաբ Ամֆոտոնո-ԲուԼէս,

(1) Ասացեալս կոչի ի խորագրի խորենացւոյն գ. 59. և յաշխարհագրութեան Թղթ. 33. ըստ երկուց ձեռագրաց. առ յովհաննու կաթողիկոսի և առ ստոփկայ՝ բազում ուրեք. առ սամուէլի՝ ի ձգ. Թուաբ կանին, առ լաստիվերտացին գլ. ժԵ. և առ կիրակոսի՝ որ գրէ վճ փոքուն Թէոդոսի։ * Եօտ հրամանի և աշխարհին հայոց չինել քաղաք ի կարին գաւառի, և անուանել զնա Թէոդոսուպոլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք ։ Ասացեալս կոչի նաև առ յեսաղայ մատենագիրս, որպէս յայսմաւուրս մարտի 30։ * Գրիգոր առաբել զզօրս իւր քաղ արանց երբև երից հազարաց՝ վճ զօրացն յունաց որ էին ի կարնոյ քաղաքն Թէոդոսուպոլիս որ է Ասզառաբ ։ Վճ որոյ ոչ ուղիղ գրի առ ոմանս կարին *աղաբ*, որպէս տեսանելոյ է առ սահմանսն օրպէսզի անց յոտանաւորս ոմանք.

* Բագրատ և կարս՝ ը Բասենին,
Կարին քաղաք՝ Բարձրը Հային ։

Առ ասողկայ ի ը. 3. և 4. գրի Քաղաբ կարնոյ, ըստ որոյ հնչման Թերևս բնակիչն առ զաղարայ յերես. 259. կոչի՝ կարնաքի։ Թումմա արձրունի (ի գ. 4.) կոչի՝ կարնայինն *աղաբ*։

որ Հայերէն առ խորենացւոյն ՟Ը. 59. գրի ըստ ձեռագրին (Ա)ղեքսանդրիոյ, որպէս և առ յովհաննու կաթողիկոսի, և առ լաստիվերտցոյն ՟Ը: Ասէ առ ասողկայ ՟Ը. 7. առ կիրակոսի, և առ վարդանայ աշխարհագրի (Ա)ղեքսանդրիոյ:

Այս անուն Թարգմանի առ մեզ՝ (Ա)ղեքսի տղայ, նմին իրի ՝ի սոյն անուն կոչէ զսա Թովմա արծրունի յասելն. * Այլ ՝ի հասանելն ՝ի (Ա)ղեքսիոսի քաղաքն ՝ի կարին գաւառ, եհաս լուր նորա առ կայսր ||:

Պիտի՞նկ գրէ՝ Թէ կոչեցաւ նաև Վալէփալա. այլ զայս անուն յիշատակեալ յայսոցիկ եւ ՝ի եագուբայ՝ ուղղագոյն ևս կօլլիոս առ պատրանայ՝ համարի անուն Հասանգալայի, զորմէ տես ՝ի Այր հայաստան, ՝ի Թղթ. 87: Ասէ այժմ կոչի Այրզէռում:

Շ հինեցաւ ՝ի դաշտի կարնի գաւառի՝ առ ստորոտով լերին, զորոյ զտեղին այսպէս ստորագրէ խորենացին ՟Ը. 59. * Ա՛ւ կարի ՝ի բացեայ տեղեացն՝ ուր եփրատայ մանի ինչ բղխեն ակունք... և առ ստորոտով մի գեղեցկանիստ լերինն գտեալ բազում աղբիւրս ականակիստս և մանուսնս բղխեալ, անդ հետեղադրեաց [1] զքաղաքն ||:

Փոքրն Թէոդոս կայսր էտ շինել զնոյն ՝ի սկիզբն Ե. դարուն, ՝ի ժամանակս ատտիկոսի պատրիարգին կոստանդնուպօլսոյ, ՝ի լինել պատսպարան ընդդէմ պարսից, որպէս գրէ նա ինքն Թէոդոս ՝ի Թուղթն որ առ սահակ կաթուղիկոս առ խորենացւոյն ՟Ը. 57. * Հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ հայոց յապահովութիւն ձեզ մերոց զօրաց ||[2]:

Օ հրաման Թագաւորին անատոլիս զօրավար նորին եդ ՝ի գործ, և լցացոյց զշինուածքն [3], զորմէ պատմէ խորենացին ՟Ը. 59. * Օ որով (այսինքն զքաղաքաշէն) շնջափակեալ խոր փոսիւ անդնդալիր հաստատեաց զՀիմունս պատուարին, (որ է կրկնապարիսպն՝ ստորագրեալ

(1) Յայլում ձեռագրի Տէղդրեաց:

(2) Սխալին ասողկի և վարդան՝ որք գնեն ՝ի ժամանակս մեծին Թէոդոսի:

(3) Վերջացաւ այսր գործոյ շինուածքն գնէ վարդան աշխարհագիր զմուսէս քերթող, և զգաւիթ անյաղթ, յորոյ յառաւել որոշումն յաւելու հեղինակն յայսմաւուրս ՝ի փետր 19. Մուսէս խորենացի տէրաց գրէ. Ա՛ւլ չէք գտանել զայս առ նախնի մատենագիրս. և լռութիւն խորենացւոյն ՝ի պատմել կամ յիշատակել զայս, նաև անհամաձայնութիւն ժամանակին ընդ հասակի խորենացւոյն՝ ցուցանեն զստութիւն երացգ:

'ի Նոր Հայաստան (Թղթ. 66.) և 'ի վերայ բարձրաբերձ աշտարակս շինեաց աշտարակս, յորոց զառաջինն Աղեքսոս անուանեաց 'ի պատիւ Թէոդոսի. և 'ի նմանէ և անդր շինեաց աշտարակս ժայռաւորս իբրև զնաւացուցակս, և առանցս գոգաւոր խորշիւք՝ որք ընդդէմ Հային լերինն. ստպէս և ընդդէմ դաշտին հիւսիսոյ. իսկ ընդդէմ արևէ լից և արևմտից՝ կանգնեաց աշտարակս բոլորաձևս։ Եւ 'ի մէջ քաղաքին 'ի բարձրաւանդակ վայրի՝ մարթերանոցս բազմապատիկս շինեաց, և Աղեսիոն անուանեաց 'ի պատիւ Աղեսի (այսինքն՝ կայսեր)։ Եւ այլ ջուրս ածեալ ընդ յոլով տեղիս մտոյց անյայտ գնացիւք ||։

Պրոկոպիոս (1) ատորագրէ զշինուածն Աղեքսիւբոլիս քաղաքի ինչ 'ի մեծ Հայս։ * Իբրև Թէոդոս կայսր (ասէ՝ որով իմանայ ղիտքին,) գրաւեաց զԹադաւորուԹին արշակայ (այն ինքն է գ. արշակ որդի պապայ,) կառոյց բերդ 'ի բլրի ինչ՝ անուանեալ Աղեքսանդրիոն, դիւրին յառնուլ. որպէս և էառ իսկ կաւատ արքայ պարսից 'ի խաղալն իւր յամիդ։ Յետ սակաւուց անաստս կայսր շինեաց անդ քաղաք՝ պարսպաւ շրջապատեալ զբլուրն յորում էր բերդ Թէոդոսի. և Թէպէտ յիւր ա նուն կոչեաց զքաղաքն, այլ զանուն Թէոդոսի զնախկին հիմնադրի՝ ոչ կարաց խափանել... Այս պարիսպ Աղեքսանդրիոնեայ էր լայն յոյժ, այլ խոնարհ ըստ բարձրուԹեն, գոլով 30 ոտնաչափ. որով և դիւրին էր Թշնամեաց առնուլ, մանաւանդ պաշտից 'ի ժամանակս յարձակման։ Ոմանք իւր 'ի պատսպարուԹի պատուար ինչ, կամ պարիսպ փոքր, և ոչ իսկ խրամ, այլ ընդ հակառակն՝ վերամբարձ բլուր ինչ բարձրացեալ կայր 'ի մեծոյ 'ի վերոյ քան զպարիսպն։ Որոյն աղագաւ յուստինիանոս կայսր խրամ խոր առ պարսպաւ բացեալ, և զբարձրաւանդակն զայն հարթայատակ գործեալ՝ դարձոյց զտեղի նորին 'ի վիհն անմատոյցս և 'ի խոխոմն ահագինս։ Եւ առ 'ի ըզպարիսպ քաղաքին գործել բարձր յոյժ և անառիկ, եւ շինել 'ի նմա զայն ամենայն ամրուԹիս՝ զոր շինել առեալ էր 'ի տարս քաղաք։ 'Ի պարսպին անդ եՀոզ միջոցս բացեալս՝ որչափ ինչ բաւական էր 'ի ձգել զինս. շուրջ Քանակի ածեալ սրահ քարակերտ, և 'ի նմա Թողեալ այլ ևս միջոցս բացեալս, կանգնեալ արտաքուստ և այլ պարիսպ երկրորդ. զիւրաքանչիւր աշտարակս դարձոյց 'ի մի

(1) Գիրք Բ. շինուածոց. գլ. 5։

մի բերդ՝ նման պարսպին տարայն։ Այս այսպէս կարգեալ զսա զօրանիստ ամենայն զօրաց և զօրավարաց որ ի հայս՝ անքոյթ կացոյց զաղջն հայոց յարշաւանաց պարսից ||։

Վասնվի ցաստ պրոկոպիոս, յորոյ ի բանս երեք լինէ անվիաբան գտանին ստորագրութիւնք և պատմութիւնք խորհեցան. Ալան՝ ըստ խորենացին դնէ՝ Ալ ստորոտով լերին. իսկ սա՝ ի վերայ բլրոյ. Թէպէտ զայս մարթի ի համաձայնել։ Արկրորդ՝ խորենացին, որպէս և նոյն իսկ Թէոդոս կայսր ի Թղթին իւրում՝ կոչէն Վաղաք. իսկ սա՝ Աերդ, զոր նոյնպէս մարթի ի միաբանել։ Արրորդ՝ խորենացին դնէ շուրջ զքաղաքաւն վասն որ ի լերամ, Աշտարակս բարձրաբերձս, զանազան ամրութիւն. ըստ որոյ հաստատուէ կայսր ի Թէ եր և բարձրութիւն պարսպին. իսկ պրոկոպիոս՝ Աերդ փոքր՝ դիւրին յառնուլ. զոր Թէպէտ անաստաս ամրացոյց, այլ՝ի վերայ այսր աւ մինայնի՝ եր տկար, և պարիսպ նորա ցածուն։ Որով հնար ասել՝ Թէ պատմեալն աստանօր ի պրոկոպիոսէ՝ կամ է այլ՝ի Թէոդոսուպօլեայ խորենացւոյն, և կամ պրոկոպիոս զեղեալն նախ քան զյուստինիանոս՝ յորոյ ժամանակ նախ եր, հարեւանցի տեղեկութիւն ղրէ, քանզի խորենացին որ բազում ամօք յառաջ է քան զյուստինիանոս և զպրոկոպիոս, ոչ կարէր դնել զներամն և զայլ ամրութիւնն՝ զորս սա տայ յուստինիանոսի, բայց եթէ գուշակելով։

Այն պրոկոպիոս (1) յիշատակէ և զԹէոդոսուպօլիս՝ զոր և դնէ * ի հայաստան առ սահմանօք պարսկահայոց ||։ Այսինքն՝ առ սահմանօք այնր բաժնի հայաստանեայց, որ էր ընդ տերութիւն պարսից. որոյ գոլ սակ՝ զառաջինն Թէուղ լինէ, անուամբ Լեթ ունելով՝ ի Թէոդոսէ արժանապատուութիւն քաղաքի՝ յանուն Թէոդոսի կոչեր. այլ անաստաս կայսր պատեաց զայն Հզօր պարսպաւ, նման տարա քաղաքի. որով երկոքեան ևս եղեն մարտկոցք յարմար առ ի զգէմ ունել պարսից։

Ով այս մանդրնիկ համարի այլ՝ի վերոգրեալ Թէոդոս սիուրզեայ պրոկոպիոսի. և արդարև երկուս տարբերութիւնս ցուցանէ պրոկոպիոս. մի՝ զսա դնէ Թէուղ՝ յառնուն Թէոդոսի կոչեցեալ, սակս՝ի նմանել ընդունելոյ արժանապատուութիւն քաղաքի, և ոչ Թէ սակս շինութիւն լինէ առնելոյ՝ի նմա. երկրորդ՝ անաստաս պատեաց ասէ զսա Հզօր պարսպաւ. խակ վանն պարսպաց միւսոյն զոր շինեաց

(1) Գիրք ա. պատերազմին պարսից. գլ. 10։

անաստաս՝ գրէ, թէ Վիւրին էր յառնուլ։

Այլ եթէ հայեսցուք յոՀ պրոկոպիոսի՝ պարտ է զերկոսին համարիլ մի, որք յանուն Թէոդոսի կոչեցան, յա նաստասայ նորոգեցան, և ի յուստինիանոսէ ևս առաւել ամբացան։ Վասնզի պրոկոպիոս ի գիրս շինուածոց ի բարձրացուցանել զգործ յուստինիանոսի, զտկարութիւն շինուածոց առաջնոյ թագաւորաց մանրամասն պատմէ. իսկ զամրութիւնն զոր ապարին այլ թագաւորք՝ կամ ոչինչ, և կամ ի հարևանցի։ Յայտ է այս և ի վերայ տարայի գիրք ա· պատերազմին պարսից գլ· 10· ուր ի պատմելն զշինուածն անաստասայ՝ կոչէ, Վաղաք հզօր, ամուր, և հռչակաւոր· և գիրք բ· գլ· 13· ի ըստ միոջէ ստորագրէ զհաստատուածն պարսպաց նորին տարայի։ Ասէ ի բ· գիրս շինուածոց գլ· 1· ուր ունի պատմել զշինուածին յուստինիանոսի, զպարիսպ տարայի շինեալ յանաստաս սայ ցուցանէ տակաւ, ոչ առ երկարութիւն ժամանակին՝ այլ զի բուն շինուածն առ շտապելոյ չէր ասէ՝ շինեալ խնամով· և մանրամասն ստորագրէ զտկարութիւն։ Ըստ այսմ իմաստասիրելով և վասն շինուածին Թէոտոսիուպո լեայ՝ զերկոսին ևս համարիմք մի։

Ասէ զոր պրոկոպիոս ի բ· գիրս շին· գլ· 1· կոչէ զսա (այսինքն՝ զգրեալն ի ա· գիրս պատերազմին պարսից,) Ա՛ե-ա Ա՛ե-ոոսե-ե-ե-ե-ե, անդ տարբերել կամի՝ ոչ ի Ա՛ե-ո տոսիուպոլեայ՝ զորմէ խօսի զկնի ի բ· գիրս շին· գլ· 5· այլ՝ զորմէ սուղ ինչ յառաջ խօսեալ էր գիրք բ· շին· գլ· 5· որ է կառուցեալ ի միջագետս առ ամերբա գետով ի սահմանակցութիւն պարսից՝ տարբեր յերկոցունց ասէ։

Այլ թէ և զերկոսին Ա՛ե-ոտոսիուպոլիս պրոկոպիոսի որ ի հայս՝ համարեսցուք ի միմեանց այլևայլ սակայն զայն՝ զորմէ խօսի ի գիրս պատերազմին պարսից, պարտ է համարել նոյն ընդ Ա՛ե-ոդոսիուպոլեայ խորենացւոյն, որ է Արզնուում, որպէս համարի և մատթէոսեան· քանզի պրոկոպիոս ստորև ի գլ· 17· զակն եփրատայ հեռի դնէ ի Ա՛ե-ոտոսիուպոլեայ աստի 42 ասպարիզաք, որ առնէ սուղ ինչ աւելի քան զՅ մղոն, յարմար դրից Թէոդոսիու պոլեայ խորենացւոյն և Արզնուումայ։ Յորմէ և առաւել հաստատի ասացեալն մեր զպրոկոպիոսէ, զի սա ոչ յիշատակէ շինուածի ինչ արարեալ ի Թէոդոսէ յայս Թէոդոսիուպոլիս· և սակայն ի խորենացւոյն գիտեմք՝ որչափ ինչ արար նա անդ ի ձեռն անատոլեայ զօրավարին։

Յուստինիանոս կայսր ի Թէոտոսիուպոլիսն հայոց՝ շի-

նեաց և եկեղեցի յանուն Ս. Ծածկի, և մերձ ի Թէոտոս սիւնոյն նորոգեաց զմենաստան իւր. մատենագրաց, որ պէս գրէ պրոկոպիոս ի գիրս շին. Ք. 4։

Կաթողիկոսութիւնք քաղաքիս յիշատակին յայլևայլ գիրս. այսինքն՝ ի տոմարագրութիւնս Հարց Ժողովոյն Տւռմկլայու յամին 1179. Ս. Ծատուր եպիսկոպոս Թէոդոսիոպօլեայ։ Նոյն առ կիրակոսի յիշատակեալ ի ԺԲ. դարուն Սարգիս եպիսկոպոս. և ի ԺԲ դարուն՝ Աիմէոն պէպ եպիսկոպոս Կարնոյ։

Յայս քաղաք գումարեցաւ և ժողով եկեղեցական յաւուրս Եղբի կաթողիկոսի, և հերակլի կայսեր ի սկիզբն Է. դարուն, յամի 629։

Ի նմին քաղաքի նահատակեցան և երկու եղբարքն Սահակ և Յովսէփ յաւուրս ին. նիկեփորոսի կայսեր յունաց յամի 808. ի ձեռաց Հագարացւոց. որոց գէ րեզմանք կան մինչև ցայժմ կիզիհուսմ։ Տես ի նոր Հայաստան. Թղթ. 68։

Յետ կիրկուս տէրութիւն բաժանելոյ զՀայաստան՝ այս քաղաք էր ի բաժնին յունաց, և ընդ տէրութիւ նոցա. այլ ի 502. յելս օգոստոսի էառ կաւատ արքայ պարսից մանուէլ կոստանդինոսի զօրավարի՝ որ հրամանատար էր տեղւոյն [1]։ Ի յետագայ ամին՝ անդրէն առին յոյնք։

Ի սկիզբն Է. դարուն ի ժամանակս փոկասու կայսեր՝ աշտ ոմն հրամանաւ խոսրովու պարսից արքայի առնու զքաղաքն. իսկ զբնակիչս քաղաքին, և զկաթողիկոսն յո հան յետ երկուց ամաց փոխէ յահմատան. * Աշտ ոմն (ասէ յովհաննէս կաթողիկոս) հրամանաւ խոսրովայ հասեալ ի հայս, և դիմեալ ի վերայ՝ խորտակէր զզօրսն յունաց... և ինքն կալեալ զգործ պատերազմին ընդ Կարնոյ քաղաքի՝ առնոյր զնա. և յետ երկեամ ի ամաց զբնակիչս քաղաքին յահմատան փոխէ։ Եւ վասն զի ձե ռունէ կաթողիկոսն յահան կայր ի փախստականութե՛ ի նմա, ընդ նոսին և նա ևս ըմբռնեալ վարեալ ի գե րութիւն ||։

Ի 647. առաւ ի հագարացւոց կամ ի սառակինոց ասց [2]. ի նոցունց էառ կոստանդին կայսր կոպրոնիմոս ի 755. կործանեալով զպարիսպ նորա. և բացեալ զառն

(1) Գրէն զայսմանէ պրոկո պիոս, Թէոփանէս յամն 497։ Եւս դրնոս գիրք Ք. գլ. 37։ և Ցօսուէ, կամ Յեսու սիւնակեաց առ ասսեմանեայ հատ. ին. Թղթ. 272։

(2) Շարունակօղ սամուէլի։

դանձուց՝ զընակիչս քաղաքին զսառակինոսն նոցին ընչիք տարաւ յաշխարհն յունաց [1]· այլ՝ի յետագայ ամին, կամ ըստ կիրակոսի՝ զկնի երկուց (Թէրատ) ամաց, անդրէն շինեաց եղիտ, և զայլ տաճիկս բնակեցոյց ի նմա։

Ի 807· սոքա ընդհանուր՝ի քաղաքին կալսոյ՝ի միում աւուր և ևթ սպան ոգիս երեք հազար [2]։

Ի 950· կոստանդին պերփերուժն (յերկրորդ անգամ Թագաւորութեանն) առաքեաւ զօրու ծանուս զգնդիկ, պատառեաց զխանդակ (որ է խնդակ), այսինքն է՝ զներամքաղաքին· կործանեաց զբարձրաբերդ աշտարակս նորա· և այնչափ եառ զքաղաքն՝ի հագարացոց [3]։

Յետ այսց առմանց պարսից՝ի Թ· և՝ի Ժ· դարուն, վասիլ կայսրն առաքեաւ զնիկոմիդացի զոմն իշխան՝ի 1019· ակիզն առնէ վերստին շինել [4]։

Ի 1231· եառ խորազմն [5]։

Ի նմին Ժէ· դարու՝ իւանէ և զաբարիա եղբարքն հայկազունք որք զօրավարք էին Թամարայ Թագուհւոյն վրաց՝ հարկատու կացուցին Օ՞սուլանն կարնոյ տաղտկին, ըստ գրելոյ կիրակոսի։

Այլ փութով՝ի մէջ նոյն դարուն էանց՝ի ձեռս մահմադական Թաթարաց՝ի Հիճրէթէն 639· յամի 1241· որոց զօրավար բաչաղուչի անուն նախ գեղեցիկ առաքեաց տալ զքաղաքն· և զի բնակիչքն զգեստպանս անաւրդանօք արձակեալ նախատէին զնոսա՝ի պարսպաց անտի, սոցա սաստկութիւք՝ի վերայ յարձակեալ՝ առհասարակ կործանեցին գործեօք զպարիսպն· զբազումս՝ի բնակչաց կոտորեցին, և զինացեալսն գերի վարեալ՝ հրով այրեցին զքաղաքն, որ լի էր բնակչօք՝ի քրիստոնէից և՝ի տաճկաց։ Յետ ժամանակաց ինչ հրամայեաց եւտուն շինութիւն նոյն Թաթարք· կոչեցին և զեպիսկոպոս քաղաքին զՏէր Սարգիս, որ վերստին շինեաց զքաղաքն, յորում անդրէն ժողովեցան ցրուեալ և Թագուցեալ բնակիչքն։

Այիւս առումն՝ի Թաթարաց՝ի նմին դարու յիշատակ կի առ կիրակոսի, որպէս և այլ գործք՝ի ժամանակս դրութեն զոր հաւաքեաց առաքել պատմագիր։

Յակ՝ի ԺԷ դարու՝ի 1735· յայս քաղաք եղև դաշնադրութիւն օսմանեանց ընդ պարսից։

(1) Ասողիկ ք· 4· և 6։ և կիրակոս։
(2) Սամուէլ։
(3) Ասողիկ ք· 7։
(4) Լաստիվերտցի գլ· ք։
(5) Շարունակօղ սամուէլի։

Աբեթաղ ։ Կիւղ՝ ի հիւսիսակողմն Ծովակին (կամ ըստ խորենացւոյն՝ Աւօրէն) կարնոյ, զորմէ զաղար Թղթ. 259. * Աուշեղ . . . և ներսէհ . . ընդ կողմանն հիւսիսոյ ծո վուն վըիպեալք . . և մերձեալք ի Կիւղ մի կարնոյ՝ ո րում անուն էր Աբեթաղէի ։ Տես զայսմանէ և ի նոր Հայաստան . Թղթ . 77 ։

Կոլոբս ։ Կիւղ՝ զոր լաստիվերացին գԼ . ԺԸ . գնէ յայս կարին գաւառ ։ * Այս եկեալք անօրինացն՝ հասեալք ի գաւառն կարնոյ՝ մերձ ի Կեռղն որ կոչի Կոլոբս , և քանզի բնակիչք տեղւոյն չըջապատեալ (ելին) պարսպաւ զըլորն ։ , ևն ։ Այր և ընդարձակ պատմէ զառուն նորա յաստպատակաւոր պարսից ։

Հնձոյ վանք ։ Շ լինեցաւ ի մէջն անդ Ճ . դարուն ի կրօնաւորացն Հայոց՝ որք հալածեցան յաշխարհէն յու նաց ի պատճառս հակառակութեան ։ * Կոյսգունակ և նոյնօրինակ (ասէ ասողիկ ՟Բ . 7 . չինեցաւ) Ա անքն Հնձոյ ի կարին գաւառի ի ձեռն Տօրն Պարգի՝ ամենայն օրիւ նօք լցեալ ։ (1) Յայս մենաստան պայծառացաւ լեալ անդ Ճ . դարուն՝ առաջնորդ սորա Յովսէփ անուն , գո վուլթը հռչակեալ յասողկայ , և ի լաստիվերացոյն գԼ . ՟Բ ։ Տես զայսմանէ և ի նոր Հայաստան ի Թղթ . 75 ։

Աբեթաղ ։ Կիւղ՝ զորմէ բուզանդ ՟Բ . 12 (ըստ երկուց ձեռագրաց .) * Այրս այս խաղ բուն էր սա ի կարին գաւառի ի Կեղջէն Աարագայ ։ Այր ի տպագրեալն գնի Աբեթաղ ։ Այս խորենացւոյն ՟Բ . 20 . գրի Աբաթաղ . * Յանձն արար (մեծն ներսէհ զաղքատանոցսն) խաղայ , որ էր ի Աարագայ ի կարնոյ սարկաւագ իւր ։ Իսկ առ ասողկայ ՟Բ . 1 . գրեալ կայ Աբեթաղ , ուր ասի վանն նորին խաղայ . * Էաւ էր ի կարին գաւառի , ի Կեղջէն Աարգայ ։

Աբեթ ։ Յայսմ գաւառի գնէ զսա լաստիվերացին կա տեղն ի գԼ . Ժ . * Հրամայեաւ է քեզ Թագաւորն տեղի բնակութիւնէ ի կարին գաւառին Աբեթին Հանի . և ել լեալ Հայրապետին (պետրոսի) գայ ի մեծանիստ և ի շահաստան Վաղարշ մեր ։ Նոյնպէս և Հեղինակին ասո րագրութիւնէ չորից դետոց տպագրեալ գիրի աշխարհագրու թեն խորենացւոյն , զԱբեթն գնէ մօտ ի կարնոյ լերինս .

(1) Նթէ ստոյգ համարեսցուք պատիարգ նալեան համարի՝ զհետ զաւանդութեն արդի բնակչաց՝ որք երթեալ աւանդութեն , յայնժամ ի մեծէն Ներսիսէ չինեալ աստն չշինութեին պատմել յասողկայ՝ զայս մենաստան , որպէս և յակոբ պարտ է համարիլ նորոգութեն ։

Լ֊փրատ ելանել ասէ՝ ի Պարսից ներքին՝ մօտ ի Բ֊ծին հարաւ֊ կողմ լսատխվերացին՝ առեալ կոչէ զԲ֊ծն՝ Պաղաւ֊ էր. և ուրիք՝ Հրամայեաց և ախտաւոր ամենայն աշխարհին. և թէ՝ * Ա տձառականք սորա փառաւորք ... և իրրև ակն պա֊ տուական լուսազեղ պայծառութիք փայլէք Պաղաքս մեր ի մէջ ամենայն քաղաքաց. ամենևեքին գեղեցիկ, բոլորովին զարդարուն ||:

Օ առուն նորա և զննաբարձ քանդումն ի ժա. դա֊ րուն՝ յաստպատակաւոր Թուրքաց և պարսից՝ ընդարձակ ստորագրեն մատենագիրք մեր, յորոց լսատխվերացին ի գլ. ժբ. գլխի ողջոյն՝ որովք ողջոյ զառուն և զկոտո֊ րած քաղաքին, յաւելու. * Ի֊ամենայն քաղաքն լի էր դիա֊ կամբք անկելոցն. վանառոյ փողոցք և նրբափողոցք և ընդարձակ սրահք ... Ակ գլխիւ քահանայիցն՝ որք ի տուր և ի հուր վախճանեցան՝ գտաք աւելի քան զ֊ծ, որք վիճակիւ տեառըք էին և եկեղեցւոյ || : Ակ ուռհայեցին մատենիչոս՝ կոչէ զնոյն Հռակառոր և Պաղմամբոն. * Հասա֊ նելին ի Հռչակաւորն և ի Պազմամբոն քաղաք Հայոց՝ որ կոչի Բ֊ծն, և գտեալ անպարիսպ զքաղաքն, և անդ թիւ բազմութիք լցեալ || : Օ թիւ սպանելոցն ասէ լինել իրրև բիւրս ժբ: Յիշէ՛ և զքրիստիկոսս քաղաքին Պաւեթուկ անուն. և ուր Հարիւր եկեղեցի ասէ լեալ ի քաղաքին:

Համաձայն մերոյն գրէն և մատենագիրք յունաց. յո֊ րոց կեդրենոս (1) անուանէ զնոսա քաղաքին Բ֊ծէ, և կոչէ Պիւզաքաքաղ (յն՛. Պօմբօլիս,) Թէպէտ և բիւ֊ բաւոր բազմութիք բնակչաց լցեալ ասորւոց և Հայոց, և բնիկ վաճառականաց. * Ոքը վստահացեալ (ասէ) յիւ֊ րեանց բազմութիք՝ չառին յանձն ընդ պարսպաւ լինել. այն գի և մերձ բնակեալ էին մեծի քաղաքին Թէոդոսու֊ պօլեայ՝ որ ամենապարիսպն էր և անմատոյց || : Ա֊ յս յետ պատմելոյ զառուն քաղաքին ի Թուրքաց, գԹիւ կոտո֊ րելոյն սրով և հրով՝ ասէ լինել * Իրրու Հարիւր քա֊ ռասուն Հազար արանց || : Ա֊յ այլազգ գրէ և զննաբաս ժէ. 25. զորոյ զբանս՝ քանզի Համաձայն են կեդրենոսի, և մերոց մատենագրաց՝ ոչ առնումք ի մէջ: Տես ի նոր Հայաստան. Թղթ. 83. Ա֊ռեր քաղաք:

(1) Ի մատենագրութեան բիւզան. հատ. Է. Թղթ. 604: Ակ տպ. դեան պատմագրաց, տպ. վենետ. փարիզու Թղթ. 773:

ՀՈՐՈՄՈՐԴ ՀԱՅՔ

Պահակին անուն նահանգիս՝ ի գիրս մեր՝ կոչի Ծոփք, կամ Ծոփաց աշխարհ. և՝ ի գիրս յունաց աղճատմամբ՝ Սոփքն. որպէս ունիմք ցուցանել ստորև։ Իսկ անունս Հորորդ Հայք՝ զկնի եղ յետ սահմանելոյ բաժանմանս ։ը. և ։գ. Հայք. որպէս և նոյն իսկ անունն Հորորդ Հայք ցուցանէ. զի առ ի անուանիլ Հորորդ, հարկաւ ի մէջ բերէ զերբեակ հայոյն։

Պռաջինն՝ առ որում գտանեմք յիշատակեալ զսորայս անուն՝ է գրեթէ խորենացին մեր, որ յիշէ յաշխարհս գրութիւն իւրում, նաև ի պատմութիւնն ։ւ. և ։գ. ։և։։ Մովսէսէ և յուստինիանոս ի ։։։. Նորահրամանեն իւրում՝ ակնարկէ նախ առաջին ինքեան սահմանեալ զայս նահանգ։ Այլ արդարև առ յոյնս յիշատակողք անուանս Հորորդ Հայոց՝ են զկնի յուստինիանոսի, որպիսի են գաւազանագիրք եպիսկոպոսաբանաց՝ որ յաւուրս Լեւոնի և մնասանոյ. և պերպերոժէն՝ ի գիրս կառավարութեան. գլ. 22։ Իսկ առ մեզ՝ յետ խորենացւոյն հազիւ ուրեք՝ ի գործ ածի սորայս անուն. որպէս առ ասողկայ ։գ. 36. և առ յովհաննու կաթուղիկոսի, բայց և այն՝ վն պատմելոյ զբաժանումն արամայ և մերկայ, և ոչ՝ ի գործ ածեալ ինչ՝ ի բանի։

Պնուն Հորորդ հայոց փոխեցաւ՝ ի մերկայ կայսերէն, և կոչեցաւ Յուստինեան Նախ, ըստ վկայելոյ յովհաննու կաթուղիկոսի. * Այլ զՀորորդն կոչեցեալ հայք, յաւուրս մայրաքաղաք է Մարտիրոսացպօլիս՝ այսինքն Կիրկեսա, (կոչեաց) Յուստինեան նախ ։։։ Պայլ զայս անուն ոչ այլ ուրեք գտանեմք՝ ի գործ արկեալ։

Օ գիրս սորա խորենացին գնէ՝ Պրն երի բարձր հայոց. յայտ է թէ՝ ի հարաւայ կողմանէ նորին։ Յարևմտից նորա անցանէ եփրատ գետ՝ եկեալ յԵկեղեաց գաւառէն.

զի որովհետև եփրատ բաժանէ զմեծ Հայս ի փոքր Հայոց, և Ծոր[ր]որդ Հայք՝ է վերջին արևմտեան կողմն մեծին Հայոց, ըստ ցուցանելոյ խորենացւոյն, Տարկ է եփրատայ քերել զարևմտեայ կողմամբք Ծոր[ր]որդ Հայոց։

Խորենացին ի պատմելն իւրում, և յովհաննէս կաթողիկոս՝ զԾոր[ր]որդ Հայս արտաքոյ մեծին Հայոց ցուցանել երևին. քանզի խորենացին ի ։ 13. ասէ վասն արամայ. * ի տեղեացն այնոցիկ մինչև ցբուն իւր սահմանն՝ զբազում անբնակ երկիր ելից բնակչօք, որք Եկրկրորդ՝ և Եկրրորդ՝ անուանեցան Հայք, այլ և Ծոր[ր]որդ։ Ա՛յս է առաջին և ձշմարիտ պատճառն վասն անուանելոյ զարևմտեան մեր կողմն Եկրաջին, և Եկրկրորդ, այլ և Եկրրորդ և Ծոր[ր]որդ Հայք։ Ոմն իւր սահմանն ասէլ՝ իմանայ զմեծ Հայս, յորմէ տարածքեամ կացուցանել երևի զԾոր[ր]որդ Հայս, ըստ որում կացուցանէ զմիւս եբեսին Հայս. իսկ Ա՛րևմտեան մեր կողմն կոչելով՝ իմանայ զփոքր Հայս, յորում բովանդակեալ ցուցանէ զԾոր[ր]որդ Հայս։

Որոշագոյն ևս յովհաննէս կաթողիկոս զնոյն ցուցանէ. * Ա՛ռ ի Նոտից (ասէ) մինչև ցքաղաքն մծուրիոսաց՝ և յաշխարհն աղձնեաց արևմտեայ՝ (կոչեաց արամ) Ծոր[ր]որդ Հայք, այս մինչև ցսահմանս բնիկ տէրութեանն իւրոյ։ Իսկ թէ բնիկ այն սահման՝ էր մեծ Հայք, նա ինքն յաւելու. * Իսկ զսեպհական և զբնիկ աշխարհն իւր Հայ մատուցած՝ զսա Մեծ Հայք անուանէ։

Ասացեալ յայնց բանից խորենացւոյն, և այլոց աշխարհագրաց՝ այլազգ պարտ է իմանալ զայս բան։ Ո՛ի նախ՝ նոյն ինքն խորենացին յաշխարհագրութեանն իւրում զԾոր[ր]որդ Հայս կացուցանէ ընդ. նահանգ մեծին, և ոչ փոքունն Հայոց։ Ա՛յ երկրորդ՝ որպէս խորենացին՝ նոյնպէս և այլք առհասարակ՝ զեփրատ գետ բաժանիչ դնեն մեծին և փոքունն Հայոց. և զփոքր Հայս ձգեն մինչև ցեփրատ, և ոչ երբէք յայնկոյս եփրատայ յարևելեան կողմն, ուր է Ծոր[ր]որդ Հայք։ Որոշակի քան զայլսն ազգաւոն գՈՓիլ նի՝ որ է հին անուն Ծոր[ր]որդ Հայոց՝ դնէ յայնկոյս յարևելեան կողմն եփրատայ, հանդէպ գոմոլինի գաւառին ասորւոց՝ զորս բաժանէ եփրատ գետ։

Ա՛յս այսպէս բան խորենացւոյն որ առ Ծոր[ր]որդ Հայս՝ Թուի ինձ վասն անուանակոչութեանն լինել, և ոչ վասն դրից ասացեալ. որպէս Թէ ասէլ Ա՛րամ Ա՛րաջնոյ Հայոց սկսեալ մինչև ցՄեծ Հայս՝ զանբնակ կողմանս ելից բնակ

չօք, որք Հրիփսիմեայ, և Հրիփսիմեայք անուանեցան. այլև Հայրարդ Հայքն և վասն այսր պատճառի յանուն մերոյն արամայ կոչեցան, և ոչ յանուն այլոյ ումեքէ բամայ՝ որպէս յոյնք կեղծեին, զորմէ տես ի փոքր Հայս։

Յովհաննէս կաթողիկոս ի վերոգրեալ բանիդ զՀայրարդ Հայս որպէս ցուցանէ լինել արտաքոյ մեծին Հայոց, նոյնպէս ցուցանէ ձգեալ մինչև յարևմտեայ մասն աշխ նեաց։ * Մինչև (ասէ) ցքաղաքն մարտիրոսաց՝ և յաշխարհն աղձնեաց արևմտեայ, (այսինքն՝ յարևմտեան կողմն աղձնեաց, կոչեաց արամ) Հայրարդ Հայք ։ Եւ որպէս չէ մարթ ի բաց առնուլ զքաղաքն մարտիրոսաց ի Հայրարդ Հայոց՝ քանզի ամենեքին անդ գնին, նոյնպէս չէ մարթ ի բաց առնուլ զաշխարհն աղձնեաց արևմտեայ. քանզի նովքին օրինակաւ բանի գնէ զերկոսին։ Այս արդարև ջնդիրկերպ՝ զոր խորենացին գնէ, գաւառ աղձնեաց, յովհան կաթողիկոս և այլք ոմանք համարին լինել նոյն իսկ քաղաքն մարտիրոսաց՝ որ է ի Հայրարդ Հայս. և զՄիդ՝ որ է քաղաք աղձնեաց, գաւազանագիրք եկեղեցւոյ կայսեր լեռնի խմասանց՝ գնէ ի Հայրարդ Հայս, թէպէտ և զՀայրարդ Հայս առնու անդէն ընդարձակ չափ։

Յորմէ թուի՝ թէ այն առնային սահմանն աղձնեաց՝ որ ձգէր յայսկոյս տիգրիսի, այսինքն՝ յարևմտեան կողմն կամ յաջակողմն տիգրիսի, կոչեցաւ նաև Հայրարդ Հայք, կամ շիրեզով՝ և կամ կամսուր իմն փոխոխումբ, անց մամբ ժամանակաց իբր միով անուամբ կոչել զայն ամենայն սահման Հայոց՝ որք անկանին ընդ մէջ եփրատայ և տիգրիսի ի սկիզբն միջագետաց։ Վասնզի Հայրարդ Հայք գրեթէ զամէն գետն տիգրիս՝ որ ընդհանուր ընդ մասն ինչ սահմանի սորա, և գործէ զսկիզբն կամ զվերջին և զմիջնորդ կողմն միջագետաց, որով և մասն ինչ Հայրարդ Հայոց անկանի ի միջագետս՝ և կոչի Ադիաբենա. ոչ միայն պէս առեալ Ադաւառ կամ Ասհմանն միջագետաց՝ որ է ի հարաւոյ տօրոսի արտաքոյ Հայաստանեայց, այլ ըստ որում անկանի ի մէջ երկուց գետոցն եփրատայ և տիգրիսի։

Այլն իբր վասն տօրա, և վասն աղձնեաց՝ պարտ է իմանալ զբան պրոկոպիոսի [1]. * Միջագետք է (ասէ) անուանեալ՝ ի դրից իւրոց որ ի մէջ գետոց, որպէս և է

(1) Գիրք պատերազմին պարսից. ա. 17։

միաբան կարծիք, թէպէտ և մասունք նորա բաց ի հա սարակ անուանէ աստի՝ և այլով անուամբք կոչեցան. զի ոմանք զայն սահման՝ որ ձգի (սկսեալ ի վերուստ ի հիւ սիսոյ) մինչև ցԱՄիդ՝ կոչեն Հայաստան ։ Իսկ ոմանք յանկ պրոկոպիոս՝ թէ այն սահման թէպէտ էր Ինջա գետք, այլ կոչէն Հայաստան անուամբ, որպէս և վեղե սիոյ գաւառն (ասէ ստորև՝) թէպէտ է Ինջագետք, սա կայն կոչէն Ասրոհեի ։

Սակայ և ի վերոգրեալ ծանօթութենէ անդ եպիսկո պոսարանաց, Ծորրորդ հայք՝ կոչի Ինջագետք, զի գնի խորագիր. * Գաւառ Վերին Ինջագետաց, կամ Ծոր րորդ Հայոց ։ Վասն այսորիկ և զմարտիրոսաց քաղաքն պրոկոպիոս ուրեք գնէ ի Հայաստան, և ուրեք ի միջա գետս. և կեդրենոս ի թվին. 686. զնաորբերդ քաղաք Ծորրորդ Հայոց՝ գնէ ի միջագետս. որպէս և այլք զար շամուշատ ։

Բայ ի գետոյն Ափրատայ և Տիգրիսի՝ ընդ մէջ Ծոր րորդ Հայոց անցանէ Ափրատայի գետ, կամ միւս մեծ վտակն եփրատայ բղխեալ ի ծագկոտան ։

Ունի զնեառն Կոհերայ, զորմէ ասղնիկ գ. 43. * Ափ անցեալ Թագաւորն ընդ հանձիթ, և ընդ բալոլ՝ ելանէ ի լեառն Կոհերայ ... որ ընդ մէջ Հաշտենից՝ ծովից՝ և խորձենոյ ։ Ափլ զայսմանէ լեզի բան և ի ներածու թենէ հին հայաստանեայցս ։

Ունի և զԿովակն ի սահմանին իւրում, որ ըստ վար դանայ՝ մերձ է ի բերդն մեծկերտոյ ։ Ծ բանս նորա տէս ստորև ի ստորագրութենէ մեծկերտոյ ։

Խորենացին յաշխարհագրութենէ իւրում յիշատակէ ինչ ինչ և ի բերոյ նահանգիս, յասելն. * Ունի Ծոր րորդ Հայք բերդս, և գետս, և լերինս, և Խլրեղ. ոնի և Իրէս, և Հաւս, և Զկունս. և ի գաղանաց՝ զԱրիծ ։ Վասն առիծուն գտանելոյ ի միջագետս, վկայէ նաև սդրաւեն ի ժէ. գիրս ։

Ծ այս նահանգ ապականեաց և անապատ արար ի մարդոյ և յանասնոյ կայսրն Թէոփիլոս ի սկիզբն Թ. դարուն ։ Իսկ ի նմին. ի վերջնում աւուր քաղց ամոյն յաւին 995, աւերակ արար Երկրաշարժութենէն, յորմէ հերձան լերինք, պատառեցան վէմք, բացան աղբիւրք և ջուրք յանկղմին տեղիս, և ցամաքեցան եղք սովորական ջուրց. և գաւառքն հաշտեանք, խորձեան, ծովիք, բա լու, և պաղնատուն, և ամենայն շինուածք առհասարակ

կործանեցան ՚ի հիմանէ դղրդեալք, ըստ գրելոյ առաղ-
քայ Ի. 36։

Ոմանք գաւառս դնեն ՚ի սմա խորենացին, որք են.

Ա. Խոյենան.	Ե. Ոտփ. (1)
Բ. Նաղդեանք.	Զ. Նանչէն.
Գ. Պաղնատուն.	Է. Գոլբէ. (2)
Դ. Խալմովիտ.	Ը. Գնեփէ.

Յաւտենիանոս կայսր այսպէս կարգէ զՁորրորդ Հայս. * Կացուցանեմք (ասէ) նաև Ձորրորդ Հայք, որ յա-
ռաջ ոչ ՚ի ձեռ նահանգի բովանդակեր, այլ ազգացն էր,
և ՚ի բազում խուժադուժ անուանց հատաքեալ։ Պրդ-
քաւինք. Ինղէրենք. Գողքանք. Կոդեանենք, և կոչեցեալն
ի ալալէրենք. և սադրաբաց հպատակեալ։

Ոչ այս անուն մեծուքեն չէ հռավմայեցւոց, և ոչ նախ
նեաց մերոց, այլ յայլմէ տերութենէ մուծաւ։

Ոչ այսպէս զարդարեցաք և զսա քաղաքական պետու-
թեբ և շքով, կարգեալ իշխանութեն քաղաքական անդա-
նօր, (3) և ՚ի մարդիրոքոլսեաց քաղաքին, և ՚ի Գէրնաբէ-
ղեն բերդէն ||։

ԽՈՐԶԵՆԱՆ։ (4)

Յայս անուն կոչէ և աստղիկ, և լաստիվերացին գլ.
ԺԶ. առ որում գլ. իե. գրի և խոշոյն։ Կորիւն կոչ
խոշյենեան գաւառս. և բնակիչն առ խորենացւոյն Ի. 54.
կոչի խոշյենացի։ Որ պատմէսոսի՝ գրի խոշոյ, զոր դնեն
առ եփրատաւ։ (5) Պրոկոպիոս ՚ի գիրս պատերազմին

(1) ՚Ի տպագրեալն աշխարհագր. խորեն՚. զնի Ծոփաց գնի Շոփս գաւառ, որ չնք ՚ի ձեռագիրս, և է ընդդէմ Թուոյ զոր նշանակէ խո-
րենացին. քանզի նոյնս գաւառ հանդէպ լինի՝ և ոչ ուրեք լինէին Գաւառաք Ձորրորդ հայոց։

(2) Յօրինակ մի Գովբէ. յայլ օրինակ՝ Գոբէ։

(3) Չկրիս իշխանական տեղիս երևի ակնարկել բանիւս. և Թեր-
ևս Աղեքսիոր առելով գիտէ իմա-
նալ զպետութեն Պրքասական՝ կար-
դալ յիւրմէ ՚ի խորզանէ. զոր
մ. ստորև։

(4) ՚Ի տպ. աշխարհագր. խորեն. գնի խոշյեն. և ՚ի միում ձեռագրի՝ խոշյանեան։

(5) ՚Ի յառաջաստացեալ ծանո-
թութենէ եպիսկոպոսարանաց՝ գրի Ուրհաեդես. վրիպակաւ ՚ի բաց Թո-
ղեալ զառաջինն տառն։

պարսից ՟Ը. 24. կոչէ Խոսրէանիկս. և ՟ի գիրս Հինաւտնոց ՟Գ. 3. Խոսրանի։ (1)

Որ և ասէ գաւառ սահմանակից պարսից տէրութեան (2) զոր յայնժամ ունէին, ձգեալ գրեթէ եռօրեայ, երկիր բազմամարդ, այլ անպատասպար ՟ի վաղուց անտի. ոչ ըռնի ինչ, ոչ գետով, և ոչ լերամբք բաժանեալ ՟ի սահմանէն պարսից. յոր սակս բնակիչք նորա երբեմն հնուվ մայեցւոց, այսինքն՝ յունաց, և երբեմն պարսից հնազանդ դիմեն. նաև խառն ՟ի միասին բնակիմեն, և հաղորդիմեն անբաժանելով։

՟Ի միջի անդ գաւառին՝ էր Վիւղ ինչ Աբդալաճ ա նուն, զոր յաւտնիանոս կայսեր պատեալ ամուր պարսպաւ՝ արար բերդ հզօր, և կացոյց զօրս ՟ի պահպանութիւն, կարգեալ ՟ի վերայ նոցա պետ՝ զոր հռոմայեցիք (այսինքն յոյնք) լատին անուամբ կոչեցին Կոմս, և այնպէս ամ բացայայ առհասարակ զայն սահման։

Ա՛յսոքիկ սահմանացս և մերս լաստիվերացեալ ՟ի գլ. ժգ. յասելն. * Օ խորձեան և գՀանձէթեան յոր ժամ յիշեմ, և որ ինչ ՟ի նոսա գործեցաւ (՟ի սուլտան Նէն պարսից յալփասլանայ,) հատկիմ արտասուօք... (քանզի) բազում և անհամար հոգիք ՟ի վերագոյն գաւառացն (այսինքն ՟ի գաւառաց Նէրքին հայոց) վանս տեղացն Աղթամարայ անգր ժողովեալ էին. յորոց վերայ հասեալ անօրինացն.. և խիլ արկեալ ՟ի բարանձաւս և յանտառախիտ մայրիս՝ անյագաբար կոտորէցին զորս և գտին ||։

Յիշատակէ և զանտառան խորձենոյ՝ յասելն ՟ի գլ. ժգ. վանն առաքատակոց Թումբասայ՝ Թէ եկեալ գէղան * Յընդարձակ գաշտն բասենոյ և կալնոյ.. յարեւմտեան մինչև զոր սպրտեն գիրք ժգ. գնէ ՟ի հայոց տան, չէ պարտ շփոթել ընդ խորձենոյ. քանզի տեղի նորա ոչ յարմարի ոչ ընդ խորձենոյ, և ոչ ընդ կորձէից, որ և հարաւային գաւառ մեծին հայոց։ * Քարզինի (ասէ) և Գամիլիսենի անկանեին յաւառել հիւսիսային կողմն, ուստի և են առաւել ձիաշտապաւք, վերաբերեալք առ լերինս կովկասու, առ վիրս, և առ կողքիսէ ||։

(1) Յիշատակի սորայս անուն և առ պերփերուժէնն (գիրք կառավարութեան. գլ. Ծ. Թիվ. 135։) * Խոսրանա երբեմն էր ընդ սահմանիկացովք, որպէս և առաջագոյն ||։ Սովին հնչմամբ գտանեմք ուրեք և ՟ի գիրս մեր մատենագրաց խոշն անուամբ գաւառ կամ քաղաք ՟ի Ճորրորդ հայս, զորոց ըղբանս չէ ինչ գիւրին այսոցգ խմանալ, և գյիշատակել առնիսդ այլ ուր քան ՟ի խորձեան կարգել։

Ա՛ՍԼ ԸՌՕՐՉՆԻ անուն գաւառ

(2) Ջայս գաւառ արիստակէս լաստիվերացի ՟ի գլ. ժգ. Թուէ ընդ գաւառս Յեկեղեաց ՟ի վայր։

՚ի խաղտեաց գաւառն . . . իսկ ՚ի հարաւ մինչև ՚ի տարօն, և մինչև ՚ի գաւառն Հաշտենից , մինչև Աղձատաւ Խոր ձէնոյ ‖ :

Եպիսկոպոսունք գաւառիս ոչ ուրեք առ նախինս չէ շատակին նախ քան զԺԳ . դարն . յորում՚ի պատմուԹիւն . Ժողովոյն սոյ Աիշատակէ՝ Փիլիպպոս եպիսկոպոս Խորձէնոյ :

Աղ ստորև՚ի ստորագրուԹիւն եպիսկոպոսաց՝ կոչի նա ինքն Փիլիպպոս՝ եպիսկոպոս Աղձոյ . որով իբր անտարակոյս՝ համարի Աղձն գնէ ըստ մասին լինել՚ի Խորձէան : Տես գԱղձն ՚ի նոր Հայաստան . ԹղԹ . 106 = 110 :

Մորմբանս : Աիւղ բերդաւոր՝ զոր լատինվերացոյն՚ի գԱ . ժա . դնէ՚ի գլուխ գաւառին Խորձէնոյ : * Աղձն (պարսիկք ասպատականաւորք դարձեալք՚ի մերմէնոյ փո քուն Հայոց) ընդ Խորձայն . . . եկին մինչև՚ի գլուխ գաւառին՚ի Կեօղն որ կոչի Մորմբանս : Աս այն գի Աերդ ունէր Կեօղն՝ յոր ժողովեալ էին ամենայն բնակ կիչք տեղւոյն . . և երԹեալ որ գլխաւոր էր նոցա (այս լինքն՝ պարսից,) բերդին առաջի՝ սկսաւ բանս լինչ խօսել առ որ՚ի բերդին իշխանն էր . . . Աս որ՚ի Աղձոյին իշխանն էր, ‖ ևն :

ՀԱՇՏԵՆԱՆՔ :

Յունարէն առ յուստինիանոսի գրի Աղթանէնէ . առ պրոկոպիոսի շին . Ք . 3 . Աղթանէնէ . ՚ի նախայիշեալ ծանօԹուԹէ եպիսկոպոսարանաց՝ նոյնպէս ՚ի սեռականն՝ Աղթանէնէս , ուր և դնի՚ի Ջորրորդ Հայս . իսկ առ պրոկոպիոսի գրի՝ Աղթանէնէս :

Ասա գրիցն՝ մերձ է՚ի տարօն , և միայն ձորով խիւք բաժանեալ յայսմանէ , որպէս յուցանէ խորենացին ԳԼ . 7 . * Աղաբէ գնոսա բնակել՚ի գաւառն Հաշտենից , և՚ի ձորն նորին Մահմանակաղ՝ որ է արտարծոյ ‖ :

Յայս գաւառ և՚ի սահմանակից ձորն բնակէին առն նայն ուստերք և դասերք ազգային Հայոց՝ որոց ոչ անկաս նէր Թագաւորել : Ակիզն արար այսմ վաղարշակ արքայ . որոյ քանզի բազում՚ուստերք էին՝ ոչ պատշաճ վարկաւ առնել ամենեցուն մնալ՚ի մծբին՝ ուր նստէր յայնժամ, այլ միայն զառաջինն որդին իւր զարշակ պահել առ իւր՚ի լինել յաջորդ ԹագաւորուԹէ , զայլսն առաքեաց աստ,

Թողլով՝ի նոսա նաև զամենայն շէնս, հանդերձ յատեանս լուացման առանձին մտից և ուռկից կարգելոց յարքունի նուստ. * Եւ եղև այս (ասէ խորենացին Բ. 7. իբ ձեռագրաց 8.) յայնմհետէ և առ յապայ օրէնք՝ի մէջ արշակունեաց՝ միոյ որդւոյ բնակել ընդ արքայի, փոխանորդ լինել թագաւորութեն. և այլ ուսաւերաց և գտեր գնալ՝ի կողմանս Հայաստենից յազգին ժառանգութիւն ||:

Ը. գործադրութիւն այսր օրինաց մարթ է տեսանել առ խորենացւոյն Բ. 33. կամ 36. Գ. 22: Այս արքայական զունք քանզի յոյժ բազմացան յաւուրս Ա. տիրանայ՝ զերկիրն Հայոց բաժանեցին ըստ մարդաթուի, և բազումք՝ի նոցանէ առ պակասութեն տեղւոյ՝ելեալ բնակ կեցան՝ի գաւառսն աղբոյովտի և առբերանւոյ, զորմէ տես առ խորենացւոյն Բ. 59. կամ 60:

Բաց յարքայազանց որք բնակէին առստ, ունէր և առանձին իշխան որ յիշատակի առ խորենացւոյն Գ. 4. առ ղստզարայ, առ մեծրոպայ, և առ բուզանդայ Գ. 12. Գնութիւն անուն՝ի Աշխնահան տոհմէն, և ոչ յարքայազանց:

Ոստան: Գնւղ՝ յիշատակեալ՝ի վարդանայ՝ի մեկնութեն ծննդ. Բ. 14. ուր և գնէ զակն տիգրիսի՝ յատեանն. * Տիգրիս որ Գնկլաթ կոչի՝ եւանէ՝ի Ծորբորւէ Հայոց՝է Հայտէն գաւառէ, և՝է Գեղջէ Ոստայ ||:

Գէղեհ: (1) Գեօղ՝ զորմէ յովհաննէս մամիկոնեան. * Գնացեալ էջ՝ի Հայաստան՝ի Գեօղն զոր Գէրեհն կոչեն, ՝ի ջրառատ վայրան ||:

Հանդիսատան: ՝ի Հայաստանս գնէ նոյն յովհաննէս մամիկոնեան՝ի թղթ. ՃԿ: Այլ մեզ անծանօթ, գեօղ արդեօք, թէ այլ տեղի՞ւ ինչ:

Գլուխ արձանին: * Գարձաւ (ասէ զէնոբ՝ի թիւն ԺԷ.) (2)՝ի գաւառն Հայոց, և եկն քանակեցաւ՝ի Գլուխ արձանին՝ վանն ընդարձակութեն վայրացն ||: Ուր նորին զէնոբեայ թղթ. ՃԷ.՝ի տպ. և՝ի ձեռ". Թուի որ՞ շէն գայս տեղի՝ի հաշտենից: (3) Գերեւս նոյն է սա ընդ ձան երկաան, և ոչ անուն լոկ, զի ասէ. * Եկին (միհրան)՝ի գաւառն հաշտենից.. մինչև Արձանն: Եւ երբեմն ընթերցան զգիր Արձանին՝ խորտակեցին զԱրձանն քարեայ ||: Եւ փոքր մի զկնի. * Ասկ երեւ. (ղօրք) դեռ Արձան անդր կային ||:

(1)՝ի տպագրեալն թղթ. ՃԿԷ: Ընտ այլ ձեռագրաց՝ դնի Կէհ:

(2)՝ի տպագրեալն թղթ. Հղ. այլազգ դնի:

(3) Այլ ինն գրէ վանն Արձանին հաշտենից յովհաննէս մամիկոնեան՝ի ՃՀ. և յուցանէ զնոյն արձանն՝ի ՃՀ. և ոչ անուն լոկ, զի ասէ. * Եկին (միհրան)՝ի գաւառն հաշտենից.. մինչև Արձանն: Եւ երբեմն ընթերցան զգիր Արձանին՝ խորտակեցին զԱրձանն քարեայ ||: Եւ փոքր մի զկնի. * Ասկ երեւ. (ղօրք) դեռ Արձան անդր կային ||:

Ա.րձան կոչեցեալ տեղւոյն՝ ուր անկաւ Ա.րձան քըր-
մապետ ։

Ա՛ուրելիայ ։ Օ որմէ գենուք՝ ի ձէ. * Նա եղեալ յան-
դիմանն նոցա ի քաջանէր՝ ի Ա՛ուրելիայ Կաեսրն Հաշտեցնից ‖ ։
Ուր՝ ի ձեռագրին եդեալ կայ՝ ի Ա՛ուրելիամարդն Հաշտենից ։
Ալեռձ ։ Ա.տողիկ ը. 2. կոչէ զնա Վռաղաւ Հաշտենից.
որ՝ ի լա. նորահրամանին յուստինիանոսի՝ և՝ ի նախա-
սացեալ ծանօթուքենէ եպիսկոպոսարանաց՝ յունական
հնչմամբ և աղճատմամբ՝ ի սեռական հոլովին կոչի Վռնա-
ենէն, և գնի՝ ի Ազորդոդ հայս.[1] զոր պրոկոպիոս՝ ի
գիրս շին". ը. 3. առաւել ևս որոշելով գնէ՝ ի Ա.սիա-
նեինի գաւառի՝ որ է Հաշտեանք ։

Ա.պիսկոպոս տրա՝ ի ժողովին տրուղեան յետ առնե-
ցուն ստորագրեաց զանուն իւր այսպէս. * Ա՛արիանոս
անարժան Ա.պիսկոպոս Վռիթարիզացւոց ։ա. հայոց[2] գա-
ւառին ‖ ։

Ալնքեր բերդ ամուր և ընդարձակ, զոր շինեաց յուս-
տինիանոս կայսրն՝ ի վերամբարձ տեղւոջ քաղաքին, ա-
ծեալ՝ ի նմա ջուր առատ. և անդր հաստատեաց դուքս,
մի յերից անտի՝ զորս կարգեալ էր՝ ի կառավարութիւն իւ-
րում բաժնին հայաստանեայց ։

Հետև գնէ զսա պրոկոպիոս՝ ի գիրս պատերազմին
պարսից ը. 24. ՝ի Թէոդոսուպօլեայ՝ ջրից աւուրց ձա-
նապարհաւ ։

ՊԱՂՆԱՏՈՒՆ ։[3]

Ա.ր մատթէոսի յիշատակի Պաղնայ գաւառ, որ թուի
լինել նոյն ընդ սմա, և՝ ի նմանէ ածանցեալ վերոգրեալ
անունդ՝ իբր Պաղնայպատառ ։ * Ա՛ատեան (ասէ) առ թա-
գաւորն մինամախ... և մատուցանէին չարախօսութիս

(1) Ա՛ր լըքիէնի ա. 453. վրէ-
պակաւ է գրեալ՝ թէ յուստինիա-
նոս եդ զԳիթարիզն, կամ լատին
հնչմամբ Գիթարիզա յերկոտրդ
հայս ։ Եւ ինքն լըքիէն գնէ զսա
՝ի կարգս քաղաքաց ը. հայոց. զի
որովհետև ստորագրուքենի տրուղ
ղեան ժողովոյն գնէ՝ ի ա. հայս.
խակ ա. հայք նախ քան զժողովն
և նախ քան զյուստինիանոս կո-
չէր աոէ ը. հայք ։ Բայց յայտ է
թէ ը. հայք ոչ անցանէր յայս-
կոյս յարևելեան կողմն եփրատայ,
ուր է Գիթարիզն կամ Կթուիճ.
ուստի վրիպակաւ գրչաց սպրդեալ
երևի՝ ի բան ժողովոյն՝ ա. փոխա-
նակ ը ։

(2) Տես զնախընթաց վերլու-
ծուքենէ ։

(3) Ա.յսպէս գրի յերկուս ձե-

վանն փառաւոր իշխանացն Հայոց՝ որք ի Դաւառն Պաղ նայ բնակեալ կային ‖ :

Ի գաւառէ սմանէ էր Յովհէփ մին յառաջին աշակերտաց Սրբոց Թարգմանչացն՝ ըստ յիշատակելոյ կարեան և փարպեցւոյն, որք կոչին զնա Յովնէփ ի Պաղանեան տանէն :

Ունէր բերդ Պաղին անուն՝ յիշատակեալ ի սմանէլէ յամին 827. և յասողկայ ՟ք. 7. * Իակ որ կարծիք Հայոց ի ծածից գաւառին (1) մինչև տաճկաց էր աշխարհն՝ բնակեր անգ. և յաւուր միում գնաց առ ամիրայն ի Կարճն Պաղին ‖ : Կայժմ է գիւղ. զորմէ տես ի նոր Հայաստան Թղթ. 226 :

Ի Դատեկոս յիշատակէ առ ժամանակօք մինոմնախոս կայսեր յունաց և զվնասեղաղայ ամիրային, և ցուցանէ լինել ի նմին գաւառի. * Ի նմին (ասէ) ի միաբանելոցն (իշխանացն Հայոց գաւառին Պաղնայ) Յորոսակ անուն տէրն Մծլազազայ ուրացաւ զերդումն ‖ :

ԲԱՂԱՐՈՅ ՀՈՎԻՑ կամ ԲԱՂԱՐՈՎԻՑ (2) :

Յայսմ գաւառի Թուի անկանիլ այժմեան բերդն Խլաթայ, և յանուն նորին կոչեցեալ անուն գաւառին՝ իբր Խլաթայ հովիտ : Ի վերոգրեալ գաւառանդաղիս յիշատակի այս բերդ, կոչելով Խերդ վլոխս, կիմ լատին հնչմամբ Պօլոխս. կամ որպէս ասացաւ՝ Խերդ Խալիմ : Իւ ասացաւ կայ ՟ք. 36. յիշատակի և կործանումն բերդին Խալատայ ի նմագ Թիւ. Հայոց. * և Խերդն (ասէ) Խալոս, հանդերձ շինուածովն և քարն ևս վիրազանիւք ‖ :

Ընդ վարդանայ յիշատակի և Լեառն Խալատայ. ուր համարի վարդան առեալ զոչն մեսրոպայ վնշանագիրս : * Որպէս ասացին մանաւանդ (ասէ) ի լեառն սմնայ, և անտ գրեան Խաղախովիք. որ է կերդ ձառնայն առաջնոյն. ուստի Խաղախովիք կամ Խաղախոյվիք, ինձ Թուի լինել հին անուն, և ասաի ապա ածանցեալ միտն Խալահովիտ, կամ Խազախովիք : Այլ այս անուն է, որ ի լեռ. Նորատիրանին յուսանիանոսի գրի Վալենտիոսի. և ի գաւառանդագիրս լեանի Խաղաձոյ առաւել աղճատեալ՝ Վիլովիտիոս :

ագիրս խորենացւոյն. խակ յայլսմ ձեռագրի Պաղնայոցն. միայն ի սպագրեալն Խաղաձոյն :

(1) Ի բանից ասի չէ պարտ կարծել Թէ ասոյիկ զՊագին գնէ ի Ծոփս. քան զրուժ և ի կարգ է բանիցն է ուսանել :

(2) Եւ յայսմ անէն մին ի ձեռագրէք աշխարհագրութեն Խոբենացւոյն. ուր ի միում յայլ գրի Խաղախոյվիք. խակ ի ապա

'ի լեառն Խալեայ, որպէս տակաւին ցուցանի դրոշմն ահագին ձիոյ վրայի՝ և նկարք գրեթին. և պատուի տեղին խնկով և ջահիւք միշտ 'ի տաճկաց և 'ի քրիստոնէից բնակչաց տեղւոյն ‖։ Տես 'ի նոր Հայաստան գԽալեայ. 'ի Թղթ. 224։

ԾՈՓՔ. Ի. ՍՕՓԻՆԻ. Ե ՍՕՓԱՆԻՆԻ։

Գաւառ երևելի՝ յորում՝ ա. Ա աղաբշակ կարգեաց իշխանութեի մեծ։ * Հաստատէ (առ խորենացին էջ. 7. կամ բստ այլ ձեռագրի 8.) զԱՌՆԴ նահապետութիւնն Ծոփաց 'ի Ազորդոյն կոչեցեալ Հայոս ‖։ Ա. որպէս ակն արկէ՝ Ծոփք էր անուն նահապետութեի և ցեղին, զոր վաղաբշակ կարգեաց իշխան Համբրէն յորդոյ Հայոց. և յայնմանէ ընկալաւ անուն և գաւառն. Թէպէտ և փոքր իշխանք նստէին յայլ գաւառս 'ի. Հայոց ։ Ա. Հնչակ էր իշխանութեի տոհմ, մինչև սպրդանքի կոչել փոքր Թագաւորութեի. զի դիրք ժէ. Թղթ. 555. վերագոհս նմանեալ ցուցեալ Ծոփաց՝ ասէ. * ԱՌՈՒՄ որպէս և Սօֆինկի (Ծոփաց՝) իշխեցին փոքր Թագաւորք ‖։

Ա. Մեծութեի այսր իշխանութեի որպէս Թուի՝ ՆՈՓ կոչեցաւ ոչ միայն այս գաւառս ուր նստէր իշխանն, այլ նաև համբրէն նահանգն յորդոյ Հայոց. զի մատենս դիրք զՆՈՓս բազում ուրեք առնուն փոխանակ Հայոց ։ Յայտ է այս նախ անտի, զի ուր խորենացին էջ. 88. կամ 89. զարքեզայս կոչէ վերակացու Հայոց, * Ա. քեզայս որ էր կարգեալ վերակացու Ազորդոյն կոչեցեալ Հայոց ‖։ Ոմանք արքեզայս յոլհանեա կամ Թոռնակոս կոչէ՝ Կոռնակ ՆՈՓՈՑ աշխարհին ։

Ազորդ՝ զի ուրանօր լիշատակին կարգաւ իշխանք զանազան գաւառաց կամ նահանգաց մեծին Հայոց, ոչ լիշատակին ուրեք իշխանք 'ի. Հայոց. իսկ ընդ հակառակն՝ բազում ուրեք լիշատակին իշխանք Ծոփաց, բստ որում է տեսանել առ ագաթանգեղոսի 'ի Թղթ. յԳէ. ուր 'ի լիշատակելն զիշխանս ազգենեաց, մնկաց, սիւնեաց, ուռհայոցց աշխարհին, որք էն իշխանք նահանգաց մեծին Հայոց, ընդ նոսին գասի և Իշխանն ՆՈՓՈՑ աշխարհին ։ Այսպէս է տեսանել և առ մեսրոպայ, բուզանդայ. և այլն ։

Ազորդ՝ զի բազում ուրեք զՆՈՓս Աշխարհ անուանէ

կոչէն, յոր անուն սեպհական է կոչել զնահանգս, և ոչ զգաւառս. վասն որոյ բուզանդ Ե. 4. յայսմհետէ յերկուս բաժանել զՕտիս, յասելն. * Օ գանիել մեծ իշխանն Օտիաց ... և զնոյն իշխանն Ի՞սոյ Օտիաց ։ Այլ յերկուց Օտիաց ասաի զմին կոչ Օտէ մեծ, և զմիւսն Օտէ չափաւոյ ։ Յայսմհետէ սխալին ասել Ե. 24. * Ինդ աղջնիս, և ընդ Օտիս մեծ, ընդ անգեղ տունն, և ընդ գաւառս անձամայ, ընդ Օտիս Շ ա հնունց ։ Կոչ Շ ա հնունց՝ յամուն ցեղին. ըստ որում այլոցն Ե. 9. միանգն Օտէ անուանել զսա, շատանալով գնել յորոշումն՝ զիշխանն որ ի նոյն ցեղէ. * Օ իշխանն մեծի Օտիաց զմար, և զիշխանն Օտիաց Շ ահէնէ նեբսէհ ։ Օ սոյն զայս Օտիք շահունց Ե. 12. կոչ Օտիաց ազնաբդ. * Օ ա րեկ իշխան նահապետ Մեծի Օտիաց, և զվարազ Շ ա հնուի իշխանն Օտիաց աշխարհին ։ Որով ըստ բուզանդայ՝ Օտիաց աշխարհ որ է Ե. Հայք, կոչի Օտէ չափաւոյ՝ Օտիաց գաւառն՝ Օտէ մեծ։

Ի նահանի մատենագիրս յունաց կոչի Աօքինէ, զոր և ապրաժան գիրք Ժա. Թղթ. 521. կոչ Աօքինէ գեղջն Հայոց. և ի զանազան տեղիս զգիրս սորա նշանակէ, որ համաձայնի գրից Ե. Հայոց, կամ աշխարհին Օտիաց ։ Ուստի զի գնէ զսա առ եփրատաւ՝ ի հիւսիսոյ մեծմոյ, ընդ միջ մասիս լերին և անտիտօրոսի, և ի հովիտ անդ որ ձգի ընդ միջ տօրոսի և անտիտօրոսի հանդիպ գոմմագենոյ՝ սահմանակից միջագետաց. քանզի գրէ՝ Թէ տօրոս լեառն է որ զԱօքինէ ի պայ ծագեալ հայր ի ծիրանեաց բաժանէ ։ Այս այսպէս վայրապար քաւեփանոս կոչէ զԱօքինէ, Կոմագենոյ որ գերի էն ի հայապան ։ Այս առաքէ վասն այսր ի ժա. գիրս ապրաժանի. զի նա ինքն ապրաժան ոչ ի միջմասիս Հայոյ՝ այլ ի նոյն իսկ ի հայս գնէ զԱօքինէ՝ որպէս յայտ արարաք, և որպէս յայտ առնէ նաև նոյն իսկ ատեփանոս՝ յորժամ զգոմմագինեի գնէ հանդիպ սօֆինեի, սահմանակից միմեանց. վասն որոյ և պէրքեի լիսս մեկնիչ ատեփանոսի ծանուցանէ՝ Թէ զԱօքինեի պարտ է գնել ի սահմանս Հայոց ։

Յառաջ քան զգրաժան առաւել ևս ընդարձակ ձգէր սահման Աօքինեի, մինչև նաև ապիլսեմի գաւառ Հայոց էր ընդ նովաս, որպէս նա ինքն գրէ ի նոյն գիրս. Թղթ. 530։ Համաձայն ապրաժանի և պաղտիոս զսօֆինի գնէ մերձ ի խոտրուժն անդ եփրատայ ի հարաւ։ Այսպէս և ի ՕանօթուԹէ եպիսկոպոսարանաց

(զոր բազում ուրեք յիշատակեսաք) ի ՟ք. Հայս դնէ Աօֆինի՝ անմիջապէս նախ քան զՀանձիթ, համաձայն խոր լենացւոյն. ուր որպէս յայտ է, զգաւառն Ծոփոց կամի նշանակել Հելինաին, և ոչ զնահանգն որ է նոյն իսկ ՟ք. Հայք։

Յատին մատենագիրք ըստ հնչման իւրեանց գրին զսա Աօֆենէ. յորս բամբասիս մեզ [1] դնէ, ի կարգս գաւառացոյն առորուց, և ոչ Հայոց. նոյնպէս և պլինիոս [2] յաւորիս դնէ, կամ արտաքոյ Հայաստանեայց. որպէս և ՟ի գլ. 9. զբնակիչս գաւառին զԱօֆենէնս միանգամայն ընդ առիսպէնոց արտաքոյ կացուցանէ Հայաստանեայց։

Այլ ասելի է նախ՝ թէ ամենայն հին օրինակք մեզայի դնեն անդ ոչ Աօֆենէ, այլ Ակօզֆոնէ, որպէս վկայէ իսաւ հակ վօսսիոս. իսկ օրինակք պլինիոսի ՟ք. 13. գրին Ակֆենէ, և ոչ Աօֆենէ. և ՟ի գլ. 9. Ակֆենէ, որպէս ճաւ նուացանէ, սալմասիոս առ 37. գլ. սօլինոսի, ուղղագրելով զպլինիոս. թէպէտ զայսմանէ ևս ոչ յիշէ Տարտուին մեզ նիչ պլինիոսի։ Այսելի է երկրորդ. եգեալ թէ Աօֆենէ անուանս ուղղութիւ դնի ՟ի նոսա, սակայն ոչբա զանուանս Այորէ ընդարձակ առնուն. վասն որոյ և մեզ յայն բան զաւրասպէնէ և զբաբելոն դնէ յասորիս՝ որ էր յասորեստան. որպէս և Թուղլաթ զբաղդէսացիս դնէ յասորիս. տէս վասն այսր ՟ի Ձերբատոս վօսսին [3]։ Յաւտինոս պատմագիր ՟ի սաորագրելն զՀայաստան [4] յիշէ զԱօֆենէն, առանց ՟ի բաց հանելոյ ՟ի հայաստանեայց. ՟ի նմին եգեալ զերկրորդ ակն տիպրիսի, կամ զի վեր յառնելն նորին, յետ ընկղմելոյն յերկիր։

Այն այս Աօֆինէ կամ Աօֆինի է՝ որ Աօֆանէնէ կոչի առ արրիանոսի, ըստ վկայելոյ տեւիանոսի առ տիմնի. դիրք Լ՟ Այոյնպէս և տեսանել և առ պրոկոպիոսի [5] որ ասէ. * ՟ի Հայաստան Աօֆանենի [6] կոչեցեալ՝ ի քաղաք Աարդիրծոլիս անուն՝ կառուցեալ առ նիկեփիոս գե տով։ Այե ՟ի գլ. 3. * Այս է (ասէ) անուն տեղւոյն ՟ի Աօֆանենի Հայոց։ Այե այլուր. [7] *Պարսիկք անդրէն

(1) Գիրք ՟ա. գլ. 11։
(2) Գիրք Է. գլ. 12։ Այե գիրք ՟ք. գլ. 13։
(3) Գիրք Թ. Սկզբ. կառապաշտութ. գլ. 6։
(4) Գիրք Խ՟. գլ. 3։
(5) Գիրք շինուածոց ՟ք. գլ. 2։
(6) ՟Ի լծ. նորահրամանին յաւտոկրատորէն պարսից արքայէն Խոսրովայ, առ ՟ի նշանակել զինչութիւն ծ. տաճիս, զոր պահասի առ յոյնս։
(7) Գիրք ՟ա. պատերազմին պարսից. գլ. 21։

արշաւեցին ՚ի միջագետս ... զ՚Արդիրոքոլիան յորոյ պահպանութեն կարգեալ էին վրաքիս և վէգան՝ պաշարեցին. այս քաղաք կառուցեալ է ՚ի Սօֆանենէ՝ հեռի յաւիւղայ մի. ասպարիզօք ՚ի հիւսիսակողմն առ նինփիոս գետով, որ զսահմանս հռոմայեցւոց բաժանէ ՚ի պարսից ||: Օ այս Սարտիրոսաց քաղաք՝ զոր պրոկոպիոս դնէ ՚ի Սօֆանենէ, յովհաննէս կաթողիկոս որոշակի դնէ ՚ի Ջ. հայս. և հին Թարգմանիչք վարուց Տրդի մարտիրոսի կոչեն Նոտաց քաղաք, և այսպէս Սօֆանենէ և նոյն իսկ Սօփենէ, կամ Նոտք:

Ա.յլ չէլարիոս անծանօթ աշխարհագրուէ մերոց մանեակաց, ուստի և անտեղեակ Ձգրիտ գրից աշխարհիս հայոց՝ Ձգնի ցուցանել [1] Թէ Սօֆանենի պրոկոպիոսի՝ այլ է ՚ի Սօփենէ գաւառէն՝ զոր սգրաւին և պաղտէոս դնեն ՚ի հայս, ստիպեալ յերկուց: Այ՛ զի Սօփենէ է առ եփրատաւ և առ անտիտօրոսիւ. իսկ նինփիոս գետ որ անցանէ առ Սարտիրոսաց քաղաքաւ Սօֆանենի գաւառին՝ խառնի ՚ի տիգրիս գետ, որով և Սօֆանենի պրոկոպիոսի ձգի առ տիգրիսիւ: Այրկրորդ՝ զի խառնումն նինփիոսի ՚ի տիգրիս՝ Թուի լինել ՚ի միջագետս, և ոչ ՚ի հայս. զի ամենայնում՝ որպէս նաև պրոկոպիոս մերձ ՚ի վերոգրեալ նինփիոս գետ դնեն զ՚Ամիդ, զոր չէլարիոս կարծէ լինել միայն քաղաքաւ միջագետաց, և ոչ հայոց:

Ա.յլ առ առաջինն՝ յայտ է Թէ սգրաւին ոչ դնէ զՍօֆենէ ձգեալ միայն առ եփրատաւ, այլ ըստ մասին ձգի նաև առ տիգրիսիւ ՚ի վերին կողմանս ընթացից նորա. զի որպէս գրեցաք ՚ի վերոյ՝ յատենիոս ՚ի Սօֆենէ դնէ զայն տիգրիսի, և մեր մանեանագիրքն ՚ի Ջ. հայս՝ որ է նոյն: Օ այս առաւել ևս յայտ առնէ այն՝ զի Վարդանեմիոգերդա՝ որ ըստ սգրաւինի անկանէր ՚ի Սօֆենի՝ էր քաղաք կառուցեալ առ տիգրիսիւ, որպէս ունիս տեսանել ՚ի ստորև:

Իսկ առ երկրորդն՝ ասելի է, Թէ Ա.՛միդ ըստ նորին իսկ պրոկոպիոսի՝ է ՚ի հայաստան, և գոլով նոյն իսկ Տիգրանակերտ քաղաք, նաև ըստ նմանի մանեանագրաց այլոց ազգաց՝ սգրաւինի, պլինիոսի, և պաղտէոսի՝ անկանի ՚ի հայս. ուստի և առաւել Սօֆանենի որ էր ՚ի հիւսիսոյ ամդայ՝ անկանի ՚ի հայս: Ա.յսմ Թէ տեղեակ

(1) Տե՛ս Ջ. գլ. 15. Թիւ 39:

լինէր ելլարիոս, ոչ գրէր, *Ա՛յլ է ասել այս Յովհաննէս (պրոկոպիոսի՝) ի Յովհաննայ մեծին Հայոց (պրաւմնի,) որ ձգի ի հիւսիսային միջագետս ի վերոյ քան զնախիպին ||, այն է մծբնին։

Որ յայսմանէ ընդդիմանայ կարծիք իւր՝ իւրոյ բանից. զի եթէ Յովհաննայն ձգեալ ի հիւսիսային միջագետս՝ ի վերոյ քան զմծբնին, է սահմանն Հայոց, ևս առաւել Յովհաննէն անկանի ի սահմանս Հայոց, որ ըստ պրոկոպիոսի՝ է ի վերոյ կամ ի հիւսիսոյ քան զԱ՛միդ. զի Ա՛միդ ի հիւսիսոյ է քան զմծբնին՝ որպէս յայսմանէ գիտէ և ելլարիոս յայտնարարեցոյց իւր։ Ա՛րդ՝ առաւել հիւսիսային կամ վերագոյն կողմն միջագետաց՝ առաւել սեպհականն մանն է հայաստանեայց, քան թէ նուազ հիւսիսայինն, որպիսի է մծբնին առ ամիտա։

Այլ պատճառ վրիպելոյ ելլարիոսի այն է, քանզի համարի՝ թէ ոչինչ մանն միջագետաց անկանի ի Հայս, վասն որոյ և այլազգ մեկնէ զբանս պրոկոպիոսի վասն միջագետաց [1]. իբր զի՝ զայն վերին սահմանն ձգեալ մինչև յամիդ՝ ցուցանէ լինել բնիկ միջագետք ստորև, կամ՝ ի հարաւոյ տօրոս լերին, և միայն պիտակաբար կոչեցեալ Հայաստան. որ է ընդեմ այլոց մատենագրաց, նա և ընդդէմ ստորագրութեանն պրոկոպիոսի. զի զբազում քաղաքս որք անկանին ընդ մէջ երկուց գետոց եփրատայ և տիգրիսի՝ գրեթէ մինչև յամիդ՝ գնէ ըստ այլոց ի Հայս [2]։

Այսպիսկոպոս յանուն այսր գաւառի յիշատակի առ փոտիոսի ի մատեանն ծբ. ուր Յաւուրմա կոչի Յոփքէնեանց Այսիսկոպոս. զոր այլք կոչեն Այսիկոպոս քաղաք քին մարտիրոսաց՝ որ էր յայսմ գաւառի։ Այս ի ստորագրութիւն ժողովոյն հռոմկլայու յիշատակի Յուստինոս եպիսկոպոս ծոփաց։ Այսպէս ի ստորագրութիւն ժողովոյն սոյ՝ որ եղև ի 1307. յիշատակի Շ մաւուն եպիսկոպոս Յովհաննէս զահապանեաց, որ Թուի լինել Նոփք շահնուց [3]։

(1) Տե՛ս զանս պրոկոպիոսի ի վերոյ ի ներածութիւն նահանգիս եր. 39։

(2) Տե՛ս վասն այսր և ի ներածութիւն նահանգիս, ևս և ստորև ի ստորագրութիւն ամիդայ. որպէս և միջագետաց՝ յայլ հատորս։

(3) Յիշատակի ուրեք առ Թովմայի մեծոփեցւոյ եղեալ ոմն աշակերտ գրիգորի սանհացւոյ՝ լինել ի սահմանս նահիջեւանու, զի ասէ. Ա՛ստ մայրաքաղաքին Նախճաւանայ, զորմէ չունիմք ինչ ասել հաւաստի՝ թէ նայն կայ ընդ Յովհաննէս շահապուհ նեաց, կամ ընդ Շահունեաց, կամ Շահենի ծոփաց՝ յիշատակելոյն ի բուզանդայ. ուր և առաքել պատմիչ գլ. Ը. Թղթ. ի 12. յիշէ գաւառ ինչ միքաէլոյ ըստ հնչման՝ նահիջեւանայ։

Վաղաք Աբրահամայ, կամ Աբրահամայ ազգաք։ Զբ յովհաննու կաթողիկոսի կոչի Աբրահամայ պօղէս, որպէս նաև առ ասողիայ, որ է նոյն. զի Պօղէս՝ կամ ըստ յունական նմին Լուկէս՝ Վաղաք թարգմանի առ մեզ։ Ի գիրս յոհաննայ գրի Աբրէհոլէս, խակ ի գիրս ասորւոց Էնխնաա առաքե, որ չնորհն նշանակէ։ Հայց յաճախ կոչի առ նոսա (որպէս և միւսն առ արաբացիս,) Անքաբրէն. ուրեք ուրեք և ի գիրս մեր կոչի Կիբէրէբ։

Ի վարս մեսրուժայ՝ զոր յասորւոց թարգմանեցին հայքն գագիկ, և գրիգոր սարկաւագ, կոչի նաև Վաղաք Ծոփաց, յանուն գաւառին. նոյնպէս կոչի և առ ասորիս մատենագիրս ինչ, միայն զանունս Ծոփաց ազատագեալ ունելով. զորմէ տես ի վերոյ և զհանս ալրոկոպիոսի։

Գոտանի առ ասորիս և այլ հին անուն քաղաքիս, այն է Գաբէրէբ, որ անծանօթ է առ մեզ. և միայն զԳէգէս գաւառ չորրորդ հայոց գոտանեամբ մերձաւոր հնչման առ նա։

Յուստինիանոս կայսր կարգեաց զսա Այրարատ չորրորդ հայոց, որպէս յայտ է ի լիս. Նոտարհամանի նոր բա. և ըստ վկայելոյ մաղաղասայ ի սկիզբն ժէ. գլխոյ, ի նորոգելն իւրում զքաղաքն՝ փոխեաց նաև զանունն։ *Այլ կայսր զքաղաքն հայաստանեայց զանուանեալն Արտիքրտլիս նորոգեաց, և Յոստինիանոբէլէս կոչեաց. զՆնաձեալ եղծեալ պարիսպ նորա և զարտ առհասարակ անդրէն կառուցեալ, և զգունդ սրևելեան ի նմա կարգեալ։ Ա ամն որոյ և յովհաննէս կաթողիկոս Այրարատաւք անուամբ կոչէ, յասելն վասն մերկայ կայսեր. * ԼուզՁորրորդն կոչեցեալ հայք, յորում Այրարատաւք Արարատայ պօղիս՝ այսինքն նախրկեալ, (կոչէ մերկ) Յոստինէ պէսաա նէա։ Այնպէս և վարդան ի նմին պատմելեան մերկայ զայն զայս կոչէ Այրարատաւք բ. հայոց. * ԼուզՁորրորդն հայք՝ յորում Այրարատաւք Յոստինէն (1)։

(1) Այն է սա որ առ ասորիս և առ արաբացիս կոչի Անքաբրէն, տառագարձութիւն առ մեզ գրեալ Աբրէհոլէն, որ առ կիրս կոսի գրի ուրեք Անքաբրէն. Ի Քինչդեա անցանելն (առ՝ զորբ հուլաւան խանին Թաղարաց) ընդ Քաղաքն մարտիրոսաց՝ որ կոչի Անքաբրէն։ Լուտասիվերա յին ի գԼ. ի գրէլն վան յա-

նախչուանու կայ գաւառ մի զոր անուանեն Շաբառնոյեաց, և յայսմ գաւառի կայ գիւղ մի զոր անուա նեն Օթոմ. և մերձ այսմ գեղջս կայ չինեալ ի վաղեմեայ ժամա նակաց վանք մի յանուն սրբուհւոյ Տեծանէնին, զոր անուանեն Օթոմա վանս։ Եւ այս գիւղ յիշատակի և ի գրուածս ինչ Յահկայ ի ԺԲ. դարուն։

Ա. յս քաղաք ըստ պրոկոպիոսի հեռի է յամիգայ միջ-
բեայ Ճանապարհաւ քաջազօտի առն, կամ որպէս այլոք
գնեն՝ մին. ասպարիզօք, այսինքն ՟ը մղոնաւ. իսկ յահմանց
տիգրիսի՝ մե. մղոնաւ, (որպէս գնի ՛ի Ծանօթութե՛ն եպիս-
կոպոսաբանաց,) կառուցեալ յառաջ քան զքրիս մարու-
թիա։ Ա. յլ մարութիա (որ ՛ի սերնդոց մերոց էր ՛ի նախա-
բարեզուն ազգէն հայոց,) ընդէր գտեալ առաքի կայսեր
Թէոդոսի փոքու, խնդրեաց ՛ի նմանէ ամրացուցանել
զայն՝ ամրագոյն պարսպաւ [1] և ՛ի մէջ քաղաքին շինել
տաճար, առ ՛ի նմա հաւաքել մնոն ենչ ՛ի նշխարաց ամե-
նայն սրբոց, որպէս և եղև իսկ։

Թէպէտ նշխարացն զորս մարութիա հաւաքեաց անդր ՛ի
զանազան աշխարհաց՝ ոչ ՟ը միջոկ նշանագրի ՛ի հինն վարս
նորա։ * ՛Ի հռոմայոց իշխանութենէն ձև ի՛ւր. և յաստ-
բեստանեայց ի՛ւր. և յիշխանութենէն պարսից ձո՛ւ. և յիշխա-
նութենէն մերմէ (որոյ իմնակ գՀայս, որպէս ակնարկի
յայսմանուրս ՛ի մայիսի 28.) կի՛ւ։ Այսհամանուր ընդ ա-
մենայն աշխարհն բերեալ սքոյն երկերիւր և ութսուն
հազար. Թողուա՛ սակ և որ յետ այնորիկ ժողովեցան, և
կամ կատարեցան ՛ի նոյն քաղաքի՝ որ վկայք, և կան ան-
դէն ‖։

Յայսմ հետէ քաղաքն Թէպէտ և անուանի գտաւ ՛ի
կոբայ Թոնդրակեցւոյ. * Ազգու-
յեալ զաւուրս իւր՝ երթեալ չա-
րապէս մեռանի ՛ի քաղաքն որ կո-
չի Մ՟ահ-արքի ‖։ Իսկ առ գեաբէ-
նոսի ՛ի Թզեմ. 686. * Ամիրան
Մ՟արգիրոբոլոսց՝ որ առ նոսա (այս-
ինքն առ սարակինոս) Մ՟եքէրէին
կոչի ‖։

Ա. յս անուն զանազան օրինա-
կաւ գրի առ սորսի մատենագիրս՝
Մ՟այքէրէին, Մ՟այքէրէտ, Մ՟այքե-
րաւէտ, որպէս և սեռանիւ առ աս-
սեմանեայ հայս. ։ Թզեմ. 174։
Սոյն այս անուն Թուի լինել նոյն
ընդ ՛Նէրկերէտ անուան, և փոխեալ
մին ՛ի միւսն, կամ ՛Նփրկերտ յա-
սորւոց փոխեալ ՛ի Մ՟այֆերքքեն,
և կամ Մ՟այֆերքքեն փոխեալ ՛ի
մերոց ՛ի ՛Նփրկերտ, Թերևս ՛ի մեր-
ձաւորութե՛ անուան մեռելոյ գա-
ւառին աղձենից՝ (զորմէ առորև.)
բան որում և ՛Նփոխին և Մ՟ծրբին
են մի և նոյն անուն։

Վասն որոյ հայրն գագիկ և գրի-
գոր սարկաւագ՝ որք վաթառ ՟ըզն
մարութեայի յասորւոց Թարգմա-
նեցին ՛ի հայ, զանունս Մ՟այֆերք-
քէն ՛ի կրկին տեղիս Թարգմանե-
ցին ՛Նփրկերտ. քանզի և ՛Նփերք-
կերտ կոչել զայս քաղաք՝ սակաւ
ուրեք գտանեմք, զորօրինակ ՛ի
վարս մարութեայի՝ զոր յիշեցաք,
առ յովհաննու կաթողիկոսի (զո-
րոյ զրանս եգաք ՛ի վերոյ). և առ
ասողկայ. իսկ սովորաբար Մ՟ա-
փերկին, կամ Մ՟աթերտոաց քա-
ղաք կոչի։

(1) Ա. յս ամրութե՛ կամ նորո-
գութե՛ ՛ի խնդրոյ մարութեայի՝ որ
պատմի ՛ի հին վարս նորա Թարգ-
մանեալ ՛ի մեզ յասորւոց, չինու-
թե՛ կոչի յայսմանուրս խոտեաց,
ուր ասի Թէ մարութիա չինեաց
բերդ ընդարձակ, և ՛ի մէջ բեր-
դին քաղաք մարաբոտաց, զոր և
մերժէ ասելեաւն։

պատմութիւն, և պանծալի քան զամենեսին սակս այսպիսի բազմութեանէ երկիւղած գանձուցն, բայց չէր այնչափ ինչ իմանալով պահել՝ ի տէրութենէն յաջնայ՝ գոլով հեռի յոյժ՝ ի կայսերանիստ քաղաքէն՝ սահմանակից անմիջապէս պարսից տէրութեան։ Այսու ամրութիւն պարապայն չէր ինչ մեծ՝ ըստ ասելոյ պղոկոպիոսի [1]։

Օ ի թանձրութիւն նորա էր 4 ոտնաչափ, իսկ բարձրութիւնն 20. վասն որոյ և կաւատ պարսից արքայ՝ յաւուրս անաստատ կայսերը ընդ տէրութեամբ իւրով գրաւեաց զայն, իբրև ընդ խաղս միայն ահացուցանելով զքաղաքացիս, և ոչ թէ պատերազմելով. մինչև քաղաքացիքն առ ահի առեալ զԼեհոդորոս իշխան սօպհա նկնոյ՝ ընդ առաջ ելլեն կաւատայ, տալով նմա զերկուց ամաց զՀարկն։ Իսկ կաւատ համարեալ՝ թէ նորա նուիրս հարկատուութիւն խոստովանին լինել՝ ի բաժնի տէրութենէ պարսից, և ոչ կայսեր՝ էանց գնաց անտի անվնաս, կարգեալ նոցա իշխան զնոյն իսկ զԼեհոդորոս [2]։

Յաւտնիանոս կայսր ամրացոյց յոյժ զայս քաղաք. զորմէ Թէոփէտ մանլալաս՝ ի Հարեանցէն գրեաց՝ ի վերոգրեալ բանն. բայց պղոկոպիոս ոչ ըստ միջնէ ստորագրէ։ Ուստի հեռի (ասէ) յառաջէն պարսկէն կ ոտնաչափ՝ շինեալ էտ այլ պարիսպ կ ոտնաչափ լայն, 20 բարձր՝ ի հաւասարութեան առաջնոյ պարսպայ. և զմիջոցն երկուց պարսպաց էտ հնուալ քարամբք և կրով, որով երբ կռթին եղէն ոմի միայն պարիսպ՝ բարձր 12 ոտնաչափ։ Ամենայնեցուն արտաքուստ և այլ պարիսպ, և յաւելեալ զայլ ամրութիւնս՝ ի նմա՝ կացոյց զմին յիշխանացն Հայոց՝ զոր Պաւոբս անուանեաց։

Պաշարեցին զոս պարսիկք յաւուրս կաւատայ [3]. յորում ժամանակի սիզդաս էր կարգեալ զօրավար արևելից՝ ի կողմանէ կայսեր. այլ քանզի՝ ի պաշարումն անդ մեռաւ կաւատ, զերծաւ՝ ի թշնամեացն քաղաքն՝ որ կայր՝ ի նեղութեան։ Այլ զոր ոչ կարացին առնուլ յայնժամ,

(1) Գիրք չինուածոց գ. գլ. 2։

(2) Այս՝ ըստ պատմելոյ պղոկոպիոսի. բայց՝ ի վերագրեալ վարս մաւրեթայի պատմի, թէ զնակիչքն եաուն կաւատայ զսակի բաժանն՝ զոր յազկերտ առեալ էր մաւրեթայի՝ ի պարգեւս. իբրև կաւատ ընթերցաւ՝ ի վերոյ նորա զանուն յազկերտի՝ յարատաուս հարեալ զարձոյց անդրէն զրաժանն՝ ոչ կամելով զիշխատակ հարցն եղծանել, և ազատութեան շնորհեալ քաղքին՝ մնենեցաւ անտի։

(3) Ըստ պատմելոյ պղոկոպիոսի՝ ի գիրս պատերազմին պարսից ե. 21։ Այլ որպէս յայտ է երկրորդ է այս պաշարումն յետ այսր կաւատայ։

առին զկին յաւուրս մերկայ կայսեր ՚ի ձեռն սիդդատայ ուրումն տանտպետի. որոյ հակառակութիւք բերեալ ընդ ումեմն ՚ի զօրապետացն յունաց՝ եմոյծ զսպարսիկս ՚ի ներքս։ ՚Ի պարսից անդրէն էառ մերկ ՚ի 593, հանդերձ այլովք աշխարհօք և քաղաքօք հայաստանեայց, փոխարէն օգնականութեն՝ զոր ետ խոսրովու ընդդէմ վահրամայ (1)։

Յիննեղորդ և ՚ի տանեղորդ դարուն տէրութիք քաղքիս էր ՚ի ձեռս տանկաց ամիրային (2). և ընդ այլ ազգս բնակէին ՚ի նմ նաև տաճիկք. այլ ապրուստսոր ունն ամիրայ՝ քեռորդի բատ անուն երևելի ամիրայի, խաբկութիք իւն զտաճիկս առհասարակ հալածեաց և կոտորեաց։ * ՚Ի նմանէ (բատ ասողիայ ՟ք. 39.) ոչ մնալ տաճիկ ՚ի նահրկերտ, այլ հայ և ասորի բնակէր ՚ի նմա ‖։

Ի թէ հաւատասցուք պատմութիք Թաթարաց, յայսմ ամի առողաց միջի՝ ոչ ոք կարաց առնուլ զայս քաղաք առանց սիրոյ միմեանց ՚ի ժամանակս Թաթարաց։ Ի ՚ակ ՚ի 1260. հուլաւուն խանն Թաթարաց ստատկաւէս պաշար բեաց զքաղաքն՝ արգելեալ զամենայն զելս և զմուտ, և զջուրն որ հոսէր ՚ի նմա. ընդ զօրս նորա կային և քրիստոնեայք՝ որոց զօրավար կացոյց նոյն հուլաւուն զպռօշ իշխանն հայկազուն զայրն երևելին՝ զոր հասան կոչէին։ Յայնմ պաշարման որ տեւեաց աւուրս երկուս՝ յայն թշուառութեն հասին քաղաքացիքն ՚ի ստատկութեէ սովոյն, մինչև մի լիտր մանիսկ մարդոյ՝ 70 դահեկանի վաճառել. բազ մութեն ՚ի նոցանէ մեռան նաև առ անհնարին ցրտութեն ձմերան։

Յետ այսչափ տառապանաց իբրև առին Թաթարք՝ զինացեալսն և սրոյ ՀՀարակ եառուն, ընդ նոսին և զգեզեկի երիտասարդն սևագոյ խալեհեցի՝ որդի մեծի իշխանին գրիգորի։ * ՚Ի նոյց միայն (որպէս ասէ կիրակոս,) զեկեզեցիս ոչ քակեցին, և ոչ զանթիւ ղշխարս՝ որս՝ զոր ժողովեաց՝ զբ մարութեայ յամենայն ազգաց, և եղ անդ ‖։ Ի յԱյն զօրքն հայոց որք կին ընդ Թաթարս՝ զգազան ՚ի նշխարաց որց տարան յերկիրն իւրեանց. և մեծ իշխանն բագրատունեաց առեալ զաջ ՚ոչին բարձուցին տա բաւ ՚ի վանս իւր, զոր զկնի սպանուն իշխանին արձրունեաց եդ ՚ի վանս հաղբատ (3)։

(1) Նշագրեսս ՚ի պատմ. եկեղ. գիրք ՟ք. գլ. 141։ Նշ Թէոփիլակտ սոս սիմոկատտա։

(2) Ասողիկ. ՟ք. 15։

(3) Կիրակոս, Վարդան, և Պատմիչ Թաթարաց։

Հայք ըստ վկայելոյ յովհաննու կաթողիկոսի՝ յաւուրց մեծին Ներսէսի կացուցանէին ՚ի քաղաքս գլխաւոր եպիս կոպոս Աեթապօլիտ անուամբ. * Կոկ ՚ի սեբաստիա (ասէ) և ՚ի մելիտենէ և ՚ի Աարտիրոսաց քաղաքին Աեթապօլիտս կացուցանէին ||:

Այլ ՚ի վերջին ժամանակս եպիսկոպոսունք քաղաքս ՚ի ստորագրութենէ ժողովոյ ոչ վարեն զայդ պատուա նուն, այլ լոկ Աեպիսկոպոս, և այն՝ ոչ ՚ի կարգ արքեպիս կոպոսաց, այլ սոկ եպիսկոպոսաց. զորօրինակ ՚ի ժողովն Հռոմկլայի գնի եպիսկոպոսին աշմուշատայ, և նախ քան զեպիսկոպոսն սեբաստիոյ ստորագրէ զանուն իւր՝ գնորգ եպիսկոպոս նթրկերացոյ: Կոկ ՚ի ժողովն սսոյ և ստանոյ ՚ի չծզ. Թվին՝ գնի եպիսկոպոսին կամախոյ, և նախ քան զեպիսկոպոսն սսոնոյ, ստորագրէ՝ Աբահամ եպիսկոպոս Կպրկերացոյ:

Վրէժ: Տեղի մծո ՚ի վերոգրեալ քաղաք, որպէս գնէ առաքելիկ էջ. 15. * Եւ երթեալ Հասանէ մերձ առ քա ղաքն նորա ՚ի Աարտիրոսացն պօլիս՝ որ է Կպրկերա, ՚ի տեղին որ Փշմաշէն կոչիւր ||:

Վարդանիփէդրա: ՚Ի հնումն այս էր մայրաքաղաք ծո փոյ ըստ գնելոյ սգրամլնի (1): * Աբբունիք (այսինքն Աայրաքաղաք) սօֆինիոյ՝ է Վարդանիփէդրա ||: Օ սոյն զայս պլինիոս էջ. 9. գնէ ՚ի կարգս քաղաքաց մե ծին հայոց Աերէ յոյծ ՚ի տիգրիս. և ըստ լսման հնմանն կոչ Վարդանիւոլէդրա: Այլ քանզի չէլսարիոս եգեալ է ՚ի մտի՝ Թէ ծոփք կամ սօֆինի ոչ հասանէ ՚ի տիգրիս, վայրա պար ձգնի մեկնել զլսանս պլինիոսի. իբր Թէ պլինիոս կամիցի ասել՝ Թէ առաւել մերձ է այս քաղաք ՚ի տիգ րիս՝ քան Թէ յեփրատ:

Զոր ինչ յիշատակութենէ զայսմանէ առ այլ մատենա գիրս յունաց և լատինացոց. խոկ առ մեզ գլխովին անդ ծանօթ այս անուն. այլ մայրաքաղաք չորրորդ հայոց կամ ծոփոց՝ յովհաննէս կաթողիկոս գնէ զԿպրկերա՝ որպէս ասացաք ՚ի վերոյ. որում միայն վերջին վանկին նմին գտանի:

Վիեօն: Պրոկոպիոս (2) կոչ Աբիոց, զորոյ և զգաւառ որոշ, այլուր (3) յասէնս. * ՚Ի մարգիերոզլեայ յարև մնւոս կայս է տեղին վիեօն անուն, կառուցեալ ՚ի սո

(1) Դիրք ժա. Թվի. 527: ը. գլ. 24:
(2) Պատերազմ պարսից. գիրք (3) Շինուածոց. գիրք ը. գլ. 3:

Ֆանխիի (գաւառ) Հայաստանեայց, որ տարակայն ի մարդիրոզլեայ սուղ ինչ նուազ քան զվիօրեայ Ձմեռ պարկ ||։

Ինաբէղ։ Լերդ՝ ուր սպան տիրան զթշն յատիկ՝ ըստ բուզանդայ, որ գրէ Ե. 12. * Օ որ բարձեալ պատուհասն դրան եկեղեցւոյն ի Ինաբէղ բերդէն արքունի մեծ ծոփաց գաւառին, բերին ի գաւառն գաբանաղեաց ի գիւղն Հոորգան ||։ Ուր ի տպագրեալն վերպակաս գնի ի Ինաբէրդէն։ Ոմանդ և ի Ե. 7. բուզանդայ՝ գրի Ինաբէղ. * Այսպէս և յերկիրն ծոփաց ի Ինաբէղ բերդին գանձքն լեալ էին ընդ նովաւ ||։

Ամբէր։ Օ որմէ բուզանդ Ե. 27. * Ձեօ մահուան (ասէ) մեծ քահանայապետին ներսիսի՝ եկին բնակեցաւ նա ի մեծ ծոփս, յանապատին որ կոչի անուն տեղւոյն Ամբէրք, ի վերայ գետոյն՝ որ անուանեալ կոչի մամու ձեղ ||։

Խողան։ Պիւզաբաղաք կոչէ զսա ստորիկ Ը. 1. յասելն վասն ջրոյն արիատակեայ. * Շ հնեաց զմեծ եկեղեցին յաշխատիցն ծոփաց ի գիւղաքաղաքին Խողան ||։ Ա ան որոյ և ի ծանօթութիւնէ եսիսկոպոսարանաց լեառնի կոչ սեր կոչի յոմնարէն Ալլինի խօշանծ. որ Թարգմանի Վազաքահեաք, իբր Վազաքագեօղ խոզանոց, և գնի ի ջրերզդ հայս։ Ա. Մատթէոս կոչէ Վաւաս խոշոյ. զի որպէս յայս է՝ անցմամբ ժամանակաց փոփոխին սահմանք գաւառաց, և նոր գաւառք յայնոցն ընդ հնոյն։ Այսպէս Թէոփիլոս ըստ գրելոյ ստորիկայ Ը. 6. * Օ խոզան և զջրերզդ հայս անապատ առնէ ի մարդոյ և յանասնոյ ||։

Ողնածափ։ Ոնկանի յայսմ գաւառի, ըստ մատթէոսի որ գրէ. * Ա ան զի չնկիկն ի գաւառէն խոզնայ էր. ի տեղւոյն որ այժմ կոչի Ողնկածագք։ Յորոյ բանիցն յայտ է՝ թէ յետ չնկիկի կայսեր կոչեցաւ Ողնածափ, իբր Օտափոան ընկոյզ։ Օ սոյն հաստատ այն՝ զի յառաւել հնութեան այլով անուամբ կոչէր, որ գնի յայսմանէ որս մարտի 27. * Ալէ քահանայն յոհաննէս էր ի քաղաքէն Ձերապոլեայ՝ որ այժմ Ողնայածակ կոչի ||։ Ա. յս անուն փոքր ինչ այլայլեալ տառից գրի ի մայիսի 27. * Ձոհաննէս չնկիկն ի Ողնկածակուց՝ հայ էր ազգաւ ||։ (1)

(1) Ի տպագրեալ յայսմանէ ս ր ս հանդիպի որ վկայեաց ի սկիզբն մարտի 27. ի վարս յոհաննու քա- ժե. գաւուն ի նմին քաղաքի յե-

Յիշատակի և եպիսկոպոս քաղաքիս՝ ի ստորագրութիւն եպիսկոպոսաց ժողովոյն սոյն՝ որ գումարեցաւ՝ ի սկիզբն ժէ. դարուն՝ Հայրապետ Յակիմոսեան Ամիկածագուց. որպէս և՝ ի միւս ժողովն սոյն՝ որ առ Մխիթար կաթողիկոսիւ՝ Պանիել Յակիմոսեան Ամիկածագուց։

ՀԱՆԳԻՒՏ։

Եւ զաղաւթայ Թղթ. 268. գրի՝ Ինչո. * Ուսաքեալ՝ ի մերձակայ սահմանակից տեղեացս՝ առ Հայ մարդիկք գաւառին Ինձաց, և ծոփաց, և Հաշտենից ‖։ Այսպէս և առ բուզանդաց Ճ. 12. * Օ վաղարշ՝ որ էր իշխան Ինձաց ‖։ Այսպէս գրի և առ խորենացւոյն Ճ. 15. ուր և՝ ի միւմ ձեռագրի դնի Ինձիս. * Յակ սրբոյ փա խանակ նորա կարգէ զաղաւմուխ տէր Ինձաց ‖։ (1)

Եւ պաղամեայ (2) գրի Ինէրէնի. * Յակ՝ ի մնացեալ և ի հարաւային մասին՝ ի մէջ աղբերացն Եփրատայ և դիկ կրխի՝ է Ինկիլինի ‖։ Այր յօրինակին բալաղինեան ուշ զազոյն ևս գրի՝ Ինդէրէնի. և ստորև յիշի քաղաք Ինէրդա անուն (3)։

Ի լե. նորահրամանին յոստիկանսն յիշատակի Ինէրէնի. և՝ ի նախայիշատակեալ գաւազանագիրս եւթն կոստասարանաց լեռնի դնի Ինդէրէնիս՝ ի սեռական հոլովն գինի ծոփաց։ Պերփերուժէն (4) կոչի Յանդէր, և դնի յաւելեալ՝ ի միջագետս. * Յանզիդ և Ոսմանաբոլիս էին փականք մեկնիեանց ...՝ ի տիրէն ռոմանոսի առ գաւառն (Թէմա) միջագետաց յաւելան նաև Ոսմանաբոլիս և Յանզիդ ‖։

Եւ լաստիվերտացոյն (5) գրի Հանդէր, ըստ որոյ և առ ասորի մատենագիրս կոզմատաս երիցու և դիոնիսեայ՝ գրի Նդալէրէ, կամ Հանդալէրէ։ Օ որ՝ գաւառ ասորւոց կոչէ դիոնիսեոս, որպէս և զայլ տեղիս ինչ Հայոց. * Այսպ

(1) Խայբենեանի է, ի յայլում ձեռագրի դնի անդ Ինձաոս։

(2) Գիրք է. գլ. 13։

(3) Սխալի մատենիկ՝ ի բառն Ինդէրէ՝ որ է Նդրն, ուր գրէ՝ Թէ ըստ պաղամեայ է. 7. է քաղաք փոքրն Հայոց. զի պաղամեոս գնէ զայն՝ ի մեծն Հայս։

(4) Գիրք կառավարութեն. գլ. 50. Թղթ. 135։

(5) Գլ. ժզ. և ժթ։

չատակի և Կարմէ Սբոն ասաց ցեալ տեղին պարսպին, և եկեղեցի յանուն Յոհաննու՝ ինքնըստ պարսպին, որպէս և Յոհաննէս ա նուն Բերդ՝ յանդիման քաղաքին։

կանեցին զամենայն գաւառս ասորւոց որք անկանէին առ ստորոտով լերինն Լբնոյ, այսինքն զԼզուն, զՄայ-ֆքաքդա, զՆփիտա, զՀանադիթ, և զՄայանադա ||։ Տես յաւետման. (1) ուր կոչմամբ երից պատմէ զաքանչէ լինս գործեալ ի սիմէոնէ սիւնակեացն ի վերայ գիտնէ սիոսի ուրուն՝ որ էր ի հանդիման յայգիս Հայոց, զոր բրիաքոս կոչէ սկիւթացի։

Վրի յայսմաւուրս ի սեպտեմբերի 23. Թէ կայսրն յուստաց Թէոփիլոս յհնաերորդ գարու, Լէ ի Հռոմ ծիթ և Լմուշատ, և աւերեալ կոստրեաց և գերեաց ||։ Օնդոյն ակնարկէ և ստորակ թ. 6. ի գրէնն ընդհանրա պէս վասն նորին Թէոփիլոսի՝ Թէ աւերեաց զբերդս Հայս։*

*Խաբէբէդ, իբր Վաբէբէդ։ Ընկանի յայսմ գաւառի ըստ մատթէոսի՝ որ գրէ. * Յարուցեալ արանցս այսոցիկ գնան ի Հանձիթ գաւառն, և . . . ունէին զամուր բերդն Խարբերդայ ||։ Վտարէնոս ի Թղթ. 686. կոչէ Վաբէօդէ, և գնէ ի միջագետս. * Ոմանք որոց գրեալ ի միջագետս զամուր բերդն՝ որոյ անուն Վարբօգէ, զոր յամենայն կողմանց ամրացուցեալ, և բաւական պահ նակօք վխեալ՝ ի նմա գնէր զմէերեալ ինչսն ||։ Ուղղագոյն և առ կուրապաղատայ գրի Վաբէբէդէ։ Զոր ասոգկայ ձ. 7. կոչի Վաւառ, և գրի Վարբէբէդ. * Ոյն ժամանակս և ի լնկանաոն աշխարհին ի Կահրնեաց տեղինն ի Վարբերդ գաւառի ի ձեռն հօրն մամբիսի վինեցւոյ՝ որ անուանի Նորա (2) կոչի ||։*

Ի 1124. Հնգետասան արք ծպտեալ զգեստուք մեծաւալ յայս բերդ՝ առին ի ձեռաց Թուրքաց, որք ըստ մատթէոսի գերի վարեալ զԹագաւորն երուսաղէմի ըզպաղատին, կամ՝ որ նոյն է պալատուին, և զայլ լատին ի խնամս՝ արկեալ էին ի խորին բանտի քաղաքին. այլ զկնի՝ գարձեալ էառ ամիրայն Թուրքաց՝ որ կոչէր պալատին։

*Լէբօայ դպր։ Օ այսմանէ մատթէոս ի Թիւն ՉՂԲ. * Լյս եղև ի Հանձիդ գաւառին ի ԼՂէլեցւոյ դաշտին ||։ Յիշէ զայս անուն նաև ի վերոյ, ուր յայլմէ օրինակի գրի Լէոօա դպր։*

(1) Հատոր ա. Թղթ. 249։

(2) Ի ա. ժողովն ասոյ՝ որ ի վիկոսիս. * Թորոս Հայր Մոնթ-ի սկիզբն ԺԲ. գարուն՝ յիշատակ. նոցի ||։ Որ երևի լինել նոյն վանք ին ի Կաբաղաս Հայր Մոնթանեցի վանից ||։ Որպէս և ի միւս ժողովին սոյն առ Մխիթար կաթողիկոս. * Թորոս Հայր Մոնթանեցի վանից ||։ Որ էրևի լինել նոյն վանք որ ի խարբերդ։

ԴԻԳԻԲ։

Ի ծանօթութիւնէ եպիսկոպոսարանաց լեռնի կայսերք գրի ի սեռական հոլովի Տիւէպէնէս, և դնի ի յորդորդ հայս։

Ընդդէմ Օրմիզդ սամուէլ ի 827. * Լկն և ի հայս (կայսրն Թէոփիլոս) և առ զամուրն զպաղին, և զմեծ կերտ, և զՆիկէ ի գաւառին Վէկիս (1), և զհռոմն ||։

Տեղւոյ յորդորդ հայոց, որոյ փառաւոր անձանօթ։

Ընդհանրապէս ի վերոգրեալ ծանօթութենէ եպիսկոպոսաց հանապազ ի յորդորդ հայս՝ գրի ի յաքսակի սեռականն Ընդհանրապէս։ Օգնոյն յիշատակէն և այլք ոմանք յարտաքին մատենագրաց յունաց և լատինացւոց. Ընդհանրապէս, կամ Ընդհանրապէս անուամբ, զորոյ զդիպս պլինիոս ՚ի. 9. գնէ ՚ի մեծն հայս Ասէր յեէքաս. իսկ պտղոմէոս՝ Ասէ ՚ի փօրս։ Արբէս և տակիտոս ժԷ. 10. զԸնդհանրապէս բերդ յիշէ ՚ի ձէջ փօրսէ՝ ՚ի հայս։ Պողիբիոս՝ որում համաձայնի և պտղոմէոս՝ զդիպս աշխարհացոյց կացուցանէ ընդ միջ եփրատայ և տիգրիսի, Թէպէտ և ՚ի հայս գնէն, և ոչ ՚ի միջագետս։

Վաղաք անուանէ պտղոմէոս ՚ի ՚ը. դիպս իւր. պլինիոս և պտղոմէոս Ընդհանրապէս կոչեն։ Գոտանի և գրամ մարկոսի աւրելիոսի կայսեր՝ տպեալ ՚ի քաղաքիս յունական գրով Ընդհանրապէնծն, ոչ նշանակէ Ընդհանրապոյս, կամ ըստ մեզ Ընդհանրապոյս։

Ընդհանրապէս Ընդհանրապէս, ազատազեալ ե Ընդհանրապէս անուանէս, զորօրինակ ուղղապէն և կոչէն ոմանք, և ՚ի յանուանէն յայտ լինի՝ Ընդհանրապէս թագաւորի՝ կամ այլոց ուրումն Ընդհանրապէս չհնեալ զայս քաղաք։

Հայ Ընդհանրապէս տեղւոյս յիշատակի ՚ի ստորագրութենս ժողովոյն Հռոմկլայոս ՚ի ԺԲ. գլուխն՝ զկնի եպիսկոպոսին կիսլրոսի, և նախ քան զեպիսկոպոսն նիբրկերտայ՝ Ընդհանրապէս Ընդհանրապէս։

(1) Յօրինակ մի սամուէլի գրի. Նէ նէն ՚ի հայս, և էառ զաքսակն զպաղին, և զմեծկերտն, և զՆիկէ ՚ի գաւառին Դէդէն, և զհռոմն ||։ Ալ եգեայն մեր ՚ի վերոյ ուղղագոյն ևս է, և ըստ հնագոյն օրինակի։

Ի նմին ճանօթանալէ եպիսկոպոսարանաց՝ քան ի նա խայիշատակեալ տեղեացդ դնին ի չորրորդ հայս և յե տադայքդ. Տաբէնն, որ այժմ Այրարատաղաք է ասէ. Իտալմանն. Կարծեն, որ է բերդ. Աբունիա. Ամանաւրտն։

Ձ՛ապաղաջեաւ։ Կերդ՝ զոր յայս նահանգ երևելի գնեալ ասղիկ է. 36. յասէլն. * Ի նմին. Թուականին չարժեցաւ երկիր, բայց սաստկագոյն աշխարհն չորրորդ հայոց ... բերդն բալու հանդերձ շինուածովին, և քարն ևս փլուզանիւր. խարխլեալ Ձ՛ապաղաջուր բերդին, Կղկղաթայ, Կ՛թթախայ, և Կ՛մէայ, և ամենայն քալուկիւր գեղեցկալէն եկեղեցեաց ։

Կովմայ մեծոփեցի Կատաւ անուամբ յիշատակէ զՁ՛ապաղաջուր, յասելն վասն լանկթամուրայ. * Ի սա կաւ աւուրս եհաս ի վերայ նորա ի Կատաւն Ձ՛ապաղաջոյ ։

Յիշատակի և եպիսկոպոսն տեղւոյս ի ստորագրութիւն ժողովոյն ասոյ ի ԺԶ. դարուն. Կերոբէ եպիսկոպոս Ձապղաջոյ ։

Կ՛եծկերտ ։ Յայտ է թէ անկանի ի չորրորդ հայս, զի սամուէլ Քոռէ զսա ասի ի տեղեաց՝ զոր դաւ և յաւել էած կայսրն Թէոփիլոս. արդ Թէոփիլոս ըստ ասողիայ զչորրորդ հայս յաւեր էած ։ Կ՛ արդեան կոչէ զսա բերդ, և գնէ մօտ ի բալու. ի գրէլն վասն ա. բարսղի կաթողիկոսի. * Պատահի նմա փոքռաւելի ինչ սակաւ ի Ձմնաւ պարհին ի բերդն Կ՛եծկերտայ [1] մօտ ի բալու ի յոմնականացն որ անդ. որք կամեցան կողոպտել զնոսա ։

Յիշէ անդէն վարդան և զՁ՛ովակ՝ յասելն. * Կայր զնաչն երկաթէ՝ ձեռագործ առաքելոյն Թադէոսի, որ տանէին առաջի, ընկեաց բարձաղն ի Ձ՛ովակն ։ Կ՛յլև զկղզեակն որ ի նմին ծովակի՝ յիշատակէ նա ինքն վարդան՝ յասելն. * Կ՛թռուն հայոց չորքեաւ ի բազում վայրս, ի կարմիր վանքն, և ի շուղրն, և ի Ձ՛ովքն, գնացեալ դադարէ ի հռոմկլայն ։

Կայսպէս և ընորհալին վասն եղբօր իւրոյ գրիգորի կաթողիկոսի ի յիշատակարանն Ձ՛ո որդւոյ.

* Ի Ձ՛ովն անուն գղեկին եղեալ,
զոր սեփհական ինքեան չինեալ ։ [2]

[1] Ի միում օրինակի գրի Մ՛ենծ կերտոյ. իսկ յայլում օրինակի գրի Մ՛ենծկերտայ։

[2] Ջ՛յատուկ գաւառ տեղեացս յիշատակին ոչ ընորհալին, և ոչ վարդան, և ոչ այլ ոք։ Ջ՛ես և ի Նոր հայաստան. Թղթ. 240։

Ա. Գ. ՉՆԻՎ

Վասն ուրեք նաև Աբէն, յանուն առաջին և երևե-
լի գաւառին իւրոյ. զի ուր խորհուրդքն չ. 7. գրէ՝ Թէ
վաղարշակ կազմեաց բդեշխ՝ տալով նմա գաւառ զԱբէն
և զշրջակայս, անդ յոմանցն կաթողիկոս դնէ զանուանս
Աղձնեաց. * Կարգէ և բդեաշխս. մի՝ յերկրին գուգա-
րաց հիւսիսոյ, և միւս ևս յարևմտից Հարաւոյ յաշխար-
հին Աղձնեաց ||: Որոյ ընդ միջ չիք ինչ տարբերութեան
արմատական անուան, բայց եթէ մի միայն տառիս ը՝ ի ղ
որպէս և ի միւմ ձեռագրի խորհրդոյն զոր յիշեն
վիսդանեանք Թարգմանիչք նորին խորհրդոյ՝ ի նոյն
գլուխ փոխանակ Աբէն բառիս՝ գրեալ է Աղձն:

Անուն այսր գաւառի յօտար աղգաց կոչի Աբղանիք,
Աբխազք, և այլն. զորմէ տես ստորև: Ուրեք ուրեք կո-
չի նաև Արղն ասորեսպանի՝ որպէս է տեսանել առ խորհ-
նացւոյն չ. 6. և 7. ուր զերկիրն բակրոյ աղձնեաց բդեշ-
խին կոչէ յայս անուն, և ոչ ուրեք յանուն աղձնեաց:
* Աբաբեաց զմանաձիերն հարաւային զօրօք, և զկիլիկ
կեցն զօրս Ը նմա զՅողմամբ Յոբեստանի . . . Ձակատս
առեալ ընդ բակուր բդեշխին՝ ստատակ զնա և զզօրս
նորա ||: Յայտ է Թէ պատերազմն ոչ եղև յասորեստան,
այլ յաշխարհին հայոց յաղձնիս, քանզի անդ տիրապե-
տեալ էր բակուր:

Յայսմանէ ևս ի ա. 5. վասն սիմ լերկին՝ որ է ի սա-
սուն գաւառին աղձնեաց, ասէ լինել Ի կողմանս ասորես-
պանէ: Ամին իրի և ապաթամպեղոս ի չ. զզգեշխն
աղձնեաց, կամ՝ զսահմանակալն չայս անուն կոչէ. * Ա-
նոյր ընդ իւր . . . զբոլեսին պահելոյս իւրոյ տաճարին՝
որ բդեշխն կոչէին, զառաջին սահմանակալն ի նոր շի-
րական կողմանէն, երկրորդ սահմանակալն Յ՝ոբեստա-
նեայց կողմանէն ||: Որ՝ սահմանակալ և բդեշխ առ

բեստանեայց կողման՝ մի միայն զբազելն աղջնեայց կի տեմք ի պատմութեց խորենացւոյն ։

Ա. յս անուն տուաւ սմա սակս սահմանակցութեն ասո բեստանեայց, և գուցե նաև սակս բնակչացն ասորեա տանեայց սերելոց ի սանասարայ՝ որք Թերևս պահեին զլեզու և զսովորութեն իւրեանց ապգին . յաւել և զգեզ իշխանի սորա՝ որ նոյնպես էր ի սանասարայ ասորեա տանեայ ։ * Յորոց գլինն (ասէ խորենացին ա . 22 . այս ինքն սերկուց որդւոցն սենեքերիմայ ալքայի,) յարևմտից հարաւայ աշխարհիս մերոյ (յորում անկանի աղջնեաց նահանգ ,) մերձ ի սահմանս նորին ասորեստանի բնա կեցուցանէ սկայորդին մեր քաջ նախնին , այսինքն զսա նասարն , և ի սմանէ սերեալ լցին զսմին ասացեալ լեառն . իսկ պերձն և գլխաւորքն ի նոցանէ՝ յետոյ ուրեմն մնեբմութեն վաստակոյն առ Թագաւորսն մեր ցուցեալ, բգեղխութեն կողմանցն արժանաւորեցան առ նուռ ։

Ո՛չ միայն աղջնեաց՝ խորենացին յաչխարհագրութեն և ի պատմութեն գնէ յարևմտից հարաւայ, այսինքն յարև մտեան հարաւակողմն մեծին հայոց , որով աղջնիք լինի սահմանակից դ. հայոց . որպէս և յովհաննէս կաթողիկոս ի պատմութեն արամայ յայտ առնէ ։ Վնտ և առ տիր գրիս գետով, զոր պարտ է խմնալ վասն երկայնութեց և կողմանց գետոյն՝ որպէս յայտ է յարդնի և ի սիգրա նակերտ քաղաքէն նորա , որ է յաջմէ սիգրեան , և ի գաւառաց ինչ նորա՝ որք կան մինչև ցայժմ. (որպիսի է և սասուն ,) և անկանին ի ձախակողմն սիգրեան ։ Եւ այսպէս պարունակէ նաև զմասն ինչ հիւսիսային կող մանն միջագետաց , որպէս առաւել ևս ցուցցի ստորև ։

Վնտ գետ Ճոռխ անուն, լուտ յիշատակելոց Թովմայի արծրունւոյ . * Ի սահմանս աղջնեաց ի վերայ գետոյն Ճոռխ կռնեցեալ՝ որ իջանէ ի ձորն բզնունեաց ։ Այս է և բլուրն Արկաճանայ անուանեալ՝ որ յիշատակի ի Ճառընտիրս. (1) * Հասեալ ի գաւառն աղջնեաց ի բլուրն Արկաճանայն՝ առեալ մնատցանէր գաւառին ։ Յա նուն երկաթոյ կռնէր և Ձորն . վասն որոյ այլոցք ի Ճառ ընտրի (2) փոխանակ բլրոյն՝ գրի Ի ձորն Արկաճանայ ,

(1) Ի հին վարս մեծինոյ հայ բանասէրն Թարգմանեալ յասորւոց ։

(2) Յայլ հին վարս նոյն գրեալ ի մաշտոցեայ աշակերտաց մատենի ։

և գնի Աբէլ ի գառաւան աղջիկայ : Խուզանդ ՚ի. 10. կոչէ Լեառն Հրեխանաչատաց և Կապարաչատաց : Ահմանակից եր այս լեառն ոչխարանեաց գաւառին վաստրականի առ ընձաքիարս լերամբ : Ոչ որպէս յուսանին վերագրեալ մատենագիրք՝ եր ի նմա և տեղի ինչ անուանեալ Ոտ ոչեղց բլուր :

Յայտ է թէ ի լեռնէ աստի հատանէին Հրէից, զոր խորենացին լիշէ ի կարգս բերոց աղջնեաց Նաչանգիա : Ասի և Ոտ՝ զոր սգրաւին ի Ժ. գիրս գնէ ի կարգս բերոց միջագետաց, յորում ըստ մասին անկանի աղջնիքս : Ասի և Ոտնոյ : Ասէ ի Թռչնոյ Ոչեղի՝ որ յայլում օրինակի գրի Ոչեղնոյ. նոյն անուն յօրինակ լինչ գրի Ոտնոն, և յայլում՝ Ոչեղն :

Օ այս նահանգ մեծն տիգրան էտ ի ժառանգութիւն արծրունեաց, ըստ գրելոյ Թովմայի արծրունւոյ ի վարս ՟ք. արտաշէսի արքայի. * Որպ դարձան (ասէ) վասն և արշաւիր (որդիք խուրանայ արծրունոյ) ընդ արտաշէսի, առեալ զԹագաւորութիւնն երուանդայ ... և դարձոյց ի նոսա (արտաշէս) զաշխարհն զոր տուեալ էր ի ժառանգութիւն տիգրանայ հայկազնւոյ, զոր կալեալ էր սահնատրկոյ յարքունիս՝ զնաւն Աիմ, և զԱղձնիս մինչ ի սահմանս ասորեստանի ‖ : Ասէ և առ խորենացւոյն այլազգ գտանեմք, զորմէ տես ստորև ի ստորագրութիւն սանոյ :

Ա ալարշակ ՟ա. կարգեաց աստ իշխանութիւն (որպէս ասացաք ի վերոյ,) որ անուանեցաւ Ոդեշխութիւն. զոր մ այսպէս պատմէ խորենացին ՟ք. 7. Նշանակելով նաև զսահմանն նորա. * Ոչ զարշաւան ի տանէ սանասարայ՝ հաստատէ Ոդեշխ մեծ և կուսակալ յարևմտից հարաւոյ՝ լեզեր սահմանացն ասորեստանի առ ափն տիգրիս գետոյն, գաւառս պարգևելով զԱրձն [1] որ շուրջ զնա վասն, և զԱղեաւն տօրոս՝ ուր և Աիմ, և զԱղեսուն առ նայն ‖ :

Տրդատ արքայ կարգեաց զսա մի յութ իշխանաց՝ որք էին գահագլուխ ի մէջ չորեքծ հարիւր իշխանաց իւրոց, ըստ գրելոյ օրակէտանն ստեփաննոսի, զոր և լիշէ զնոյն բդեշխին գուգարաց, և նախ քան զիշխանն անդեղտան : Ասյս իշխան կոչէր Ոդեշխ, Կոստակ, Ապհնակ, և Ոտներեց կամ Ոտրյներեց արտանի տաճարին, որպէս է տեսա-

(1) Յօրինակ մի խորենացւոյն գրի աստ Աշխն :

հնել առ ագաթանգեղոսի ի յՅՁԲ. և առ բուզանդայ Ը. 9։ * Այնճ իշխանն աղձնեաց՝ որ անուանեալ կոչէր Արդեշիս, որ էր մի ի լսելից գահերէց բարձերէից տաճարին ալ քունի։

Ագաթանգեղոս՝ երկրորդ դասէ զինի բդեշխին Այր շիրական կողմանն՝ որ է բդեշխ գուգարաց. այլ ի գիրս բազում պատուով յիշատակի այս բդեշխ քան զգուգաբան. և նոյն իսկ ագաթանգեղոս ի յՅԳ. (ի ձեռս գրի) ի յիշելն զիշխան սորա ըստ խորենացւոյն՝ կոչէ Արդեշ ՌԾ. երկրորդ դասելով զինի իշխանին անգեղ տան։ Այլ ի խորագրի բուզանդայ գԼ. 16. գպր. է. բդեշխք աղձնեաց կոչին Ա֊ափաորք։

Ոյան որոյ և ի ժամանակագրութեն եղեսիոյ (առ ասսեմանեայ) զԹագաւորն եդեսիոյ՝ զորս ոմն ըստ միոջ ըէ չարաչարէ հեղինակն ասորի, համարիմ լեալ բդեշխս աղձնեաց, զի գտանին ի նոսա անուանք Թագաւորաց՝ որք առ մեզ են անուանք բդեշխին աղձնեաց. զորօրիկ նակ Արիարես և Պակարոս՝ որ առ մեզ է Արիարէ. Ոյանոս՝ որ է Ոյաժան՝ յիշատակեալ ի մեսրոպայ. Ոյաղիշ՝ որ է Ոյաղենակ. այլ վասն այսր տեղւ և ի միջադետս։

Արդ՝ այս բդեշխութեն երևելի՝ ի Գ. դարուն ապրեալ տամբեցաւ ի մէնջ, կամ ըստ ասից բուզանդայ Գ. 9. * Հատաւ յերկրէն իշխանութենն հայոց։ Որոյ զղջալ Ճառն գնել խորենացին Գ. Ի. * Կանգի ի վախճանել երանելւոյն տրդատայ՝ մեծ իշխանն բակուր՝ որ Արդեշին աղձնեաց անուանէր՝ տեսեալ զանատրուկ Թագաւոր լեալ ի փայտակարան, զնոյն և լինչն խորհեցաւ, թէ պէտ ոչ Թագաւորել զի ոչ էր արշակունի, այլ Ջիրայ գլուխ կամեցաւ լինել. Ձեղբեալ ի միաբանութենէ հայոց՝ ձեռն ետ յորմիզդ պարսից արքայ։

Այս Թէպէտ հայք ձեռնտուութենէ յունաց բարձին զաչ պըտամբէն ի միջոց, և զվաղենակ սիւնի հաստատին բդեշխ, (1) այլ սուղ ինչ զինի յորժամ որդի բակրոյ Խեչա ա նուն կալաւ զժառանգութենէ տանին՝ այս նահանգ զատուցեալ ինաց ի տէրութենէն հայոց ի ժամանակաց անտի Բ. խոսրովու որդւոյ տրդատայ. որ ոչինչ փոյթ կալաւ նուաձել զնոսա, ըստ ասելոյ խորենացւոյն Գ. 8. * Այլ

(2) Խորենացին Գ. 18. զվա անուանէ արհեղեան զբօրն։ զինակ սիւնի միայն սպարապետ

և ոչ վասն հատուածելոյ կողմանցն (որք էին փայտակապան, և աղջնիք,) հակառակեցաւ ինչ յետ միոյ նուագի (պատերազմի), զոր ՚ի յումեքանացն կրեցին զօրացն. այլ ՚ի կամս թողեալ զաբքային պարսից՝ խաղաղութեի ընդ նմա առնել, բաւական համարեալ՝ ինայելոյ սահմանացն տիրել։

Յաւուրս Թ. տիրանայ յաջորդին խոսրովու՝ դարձեալ անկաւ ընդ տերութիւն հայոց, որպէս երևի ՚ի բանից բուզանդայ Գ. 14. զի անդ գնէ բնակեալ զտիրան։ Այսմ պէս և յաւուրս Թ. արշակայ յաջորդին տիրանայ էր ընդ տերութիւն հայոց. քանզի նոյն բուզանդ Գ. 20. գրէ վասն արշակայ. * «Նուաեայ ընդ աղջնիս ընդ իւր իշխան նուիրն»։

Ի. յաւուրս սորին արշակայ անդրէն ապստամբեցաւ. * Ի զօրն և տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն (ասէ բուզանդ Գ. 50.) ապստամբեցին յաբքայէն հայոց արշակայ, և չոգան կացին առաջի աբքային պարսից շապհոյ, և պարիսպ ածէին ՚ի հայոց կուսէ՝ որ Ձորայ կոչին. դրունս դնէին, և զատուցին զիւրեանց աշխարհն ՚ի հայոց։

Ի՚ուշիղ սպարապետ պապայ աբքային յաջորդին արշակայ՝ վերատին գրաւեաց ՚ի հայս, և վերակացուս և ոստիկանս կարգեալ յերկրին աղձնեաց՝ ՚ի հարկի կացոյց, ըստ գրելոյ բուզանդայ Է. 16։

Ի. յս սահել սահել ապստամբութի է՝ որով աղձնեաց նահանգ իբր օտար համարի յաշխարհին հայոց առ մանաւանդ այլոց ազգաց, և առ մերում եղելէի իսկ՝ ընդ օտար աշխարհս յիշատակի, ընդ վիրս, ընդ աղուանս և այլն. իբր զատուցեալ ինչ առանձին աշխարհ։ * Ի. յս այսմ պատճենի (առ Թղթ. 9.) հրովարտակ եհաս յաշխարհն հայոց, ՚ի վրաց և յաղուանից, ՚ի լփնաց և ՚ի ծոզեից, ՚ի կորդուաց և Աղձնեաց»։ Այլ ՚ի Թղթ. 92. * «Ականեաց և գիտաբանութեի աշխարհին վրաց ՚ի հայոց, և աղուանից ոչ ետ յառաջ խաղալ, և զաշխարհն Աղձնեաց ըստ նմին իսկ օրինակի յետս կալաւ»։

Աղձնեաց Ա՚պիսկոպոս ՚ի Ը. գարուն յիւրատակի առ յովհաննու կաթուղիկոսի, և առ այլս՝ Ա՚հան գոլեցեալ, որ զկին եղև կաթուղիկոս։

Վաւառք սորա էն տասն. որոց կարգ ՚ի վերջին գաւառս զնահագան օրինակաւ գրին ՚ի ձեռագիրս աշխարհագրութեի խորենացւոյն։

ա. Ա֊բէլ։
բ. Կ֊այէնէբդ (1)։
գ. Վ֊ահէլ (2)։
դ. Կ֊ենդի (3)։
ե. Տ֊ադի։
զ. Ա֊նուսայ յօր (4)։
է. Ա֊երնեան (5)։
ը. Վ֊ահէլ (6)։
թ. Ա֊նոյ յօր (7)։
ժ. Ա֊սատ։

ԱՐԶՆ։

Ա֊յսպէս գրի՛ ի տպագրեալն և՛ ի միւմ ձեռագրի աշխարհագրութեանն խորհնացւոյն (8), իսկ յայլում՝ գրի Ա֊բէլին, և՛ ի միւսում Ա֊բէլ (9)։ Ի՛ պատմութեանն խորհնացւոյն բ. 7. կամ 8. կոչի Ա֊բէլ. ըստ այլ օրինակի՝ Ա֊զէլ։

Այլ այս անուն է՝ որ նոյնպէս զանազան օրինակաւ գրի առ մատենագիրս յունաց. զի պրոկոպիոս՛ի գիրս շինուածոց գ. 2. կոչէ Ա֊բրահամ. *Յամմ վայրի նիմֆիոս (գետ) բաժանէ զՀռոմայեցիս՛ի պարսից, որք՛ի վաղուց անտի ընդ իւրեամիք գրաւեալ ունին զԱ֊բրահամի գաւառ՝ որ յայսկոյս գետոյն ‖։ Կրկին՛ի գիրս պատերազմաց պարսից ա. 8. գրի Ա֊բղենիկ։ *Գնելէր իւրովքն հանգերձ էանց ընդ գետն նիմֆիոս՝ որ ընդհանայ մերձ

(1) Ջորմէ առ՛ի վերոյ՛ի սոր բագրութեանէ Մարաբրոսաց քաղաքէն։

(2) Յերկուս օրինակս խորհնացւոյն՝ Վ֊ահէ։

(3) Ի՛ տպագրեալն կ֊ենդի. ՛ի միւմ ձեռագրի Գ֊ենդի։

(4) Ի՛ միւմ ձեռագրի՝ Ա֊նուսայ յօր։ Յայլում ձեռագրի՝ Մ֊անուսայ յօր։ Իսկ յերրորդում Ա֊նուշ յօր։

(5) Ա֊յսպէս յերկուս ձեռագիրս. իսկ՛ի տպագրեալն և՛ ի միւմ ձեռագրի՝ Խերհէնի։

(6) Ի՛ տպագրեալն միայն գնի Գ֊ենէ։

(7) Ի՛ միւմ ձեռագրի՝ Մ֊ենոյ յօր։

(8) Ա֊րէն անուն յիշատակի և առ Թովմայի արծրունւոյ յաւելն. *Տիրեր յայնժամ Ա֊բղնայ և նեբ քոյ կողմանն Աղձնեաց մերձ՛ի սահմանս տարուն֊ւոյ։ Եւ այլուր. *Իսկ գունդքն օրըստօրէ աճեր զօրութիւ՛ ի բազում՝ քան թէ՛ի սակաւ տեղից, զոր՛ի տարոն, և զոր յանձաւացիս, և զոր յԱ֊բղնի։ Ուր տարուն յիւրմէ և զԱ֊բղնոյ զօրան։

Եւ ուրեք յառաջ բերեալ զբրս պատմագրացս վասն անուանց կոչումիւ արծրունեաց, ասէ՝ թէ մի պատճառ այսպէս կոչելոյ նոցա՝ եղէ վասն բնակելոյ նախնեացն նոցա տարամիւքեայ և տանտարայ յԱ֊բղն գաւառ, յորմէ ընկալան զանունս Ա֊բղրունիք, և փոխ տամբ Ա֊բծրունիք։

(9) Ա֊յլ Ա֊բղնի է նոր անուն, որ՛ի հնումն առ մատենիկոսէ կոչի Ա֊ւէնի, զորմէ ունիմք գրել առաջն։

'ի մկրտիլորոլիս, և Ա[ՙլշանիկի յարձակեալ հասք ձեռք տագնապաւ զգաւառն յատականուլեն ածեալ, փուլաք նակի անդրէն դարձաւ ‖ ։ Այս անուն կոչէ և 'ի ք. 15։

Ա[՚չ այսպէս լերիս տեղիս ևս պրոկոպիոս գնէ 'ի սահմանին պարսից 'ի ձեռն նիմփիոս գետոյ բաժանեալ 'ի սահմանին մերտիրոսաց քաղաքին որ 'ի Ճ· Հայս։ Ասրով որպէս մերձաւորուլեն անուանին՝ նոյնպէս և տեղի նորա՝ յարմարի այսմ Ա[՚ղէն գաւառի· և նիմփիոս վտակ որ խառնի 'ի տիգրիս՝ յայսմ կողմանէ լինի բաժանիչ ընդ ջրբորգ հայս և ընդ աղձնիս։

Մոկրատ (1) կոչէ Ա[՚ղաղինի· * Ասր ընդ Հայաստան 'ի պարսս յարձակեալ՝ զինն 'ի գաւառաց նորա Ա[՚ղաղինի կոչեցեալ յաւարի առ ‖ ։ Ո որ ստորև յայտնի և նմն գնէ 'ի Հայաստան, յասելն· * Ա[՚ղդ՝ վասն զի որպէս ասացի 'ի վերոյ՝ պատերազմն 'ի գաւառն Հայաստանեայց փո խեցաւ 'ի միջագետս ‖ ։ Ասր քանզի 'ի վերոյ ած յիշէ այլ գաւառ՝ բայց եթէ զԱ[՚ղաղինի, յայտ է թէ զոր ստորև կոչէ Գաւառս Հայաստանեայց, զնոյն ակնարկէ։

Ղևոնդեանս յամի տն 417· կոչէ զսա Ա[՚ղուանից, կամ ըստ այլ օրինակաց Ա[՚ղուանից, զոր և վաղեմոս 'ի լուծ մունս սոկրատայ՝ նոյն Հայոցերն ընդ Ա[՚ղաղինի գաւառին սոկրատայ՝ Ա[՚միանոս ձիրք ես· կոչէ լատին հնչմամբ Ա[՚ղուանենէ, զոր և գասէ մի 'ի հնգից գաւառացն որ յայնկոյս տիգրիսի· որով երևի թէ այս գաւառ ըստ մասին անկաներ 'ի ձախմէ տիգրիսի՝ ըստ գնելոյ ամմիանոսի· և ըստ մասին յաջմէ տիգրիսի, ըստ որում պրոկոպիոս գնէ զայն առ նիմփիոս գետով որ է աջակողմեան վտակ տիգրիսի։

Ա[՚ղէսիոս նշանակէ անդէն և 'ի լուծմունս ամմիանոս· ոի գիրքն ես· գլ· 7· որպէս և բաձիոս յամին 503· Թիւ ժդ· Թէ այս գաւառ կոչի նաև Ա[՚ղուանենէ, Ա[՚ղուանէ· և 'ի սգրավանէ Թղթ· 73· և 509· կոչի Ա[՚ղուանէ, այլ մեզ Ա[՚ղաքսինի յիշատակեալ 'ի սգրավանէ՝ նոյն Թուի ընդ Ա[՚ղուանենեան դաշտ՝ զոր յիշէ նա ինքն 'ի 527· և գնէ առ երասխաւ, ուստի և հեռի յաղձնեաց նահանգ գէն։ Ա[՚չ Թէպետ 'ի 73· գնէ զսա 'ի հարաւոյ քան զԱրքան նահանգն պարսից, բայց զորոշումն աստիճանաց չէ պատ ձգիւս յուզել առ նահինս· զի և զսագասինի գաւառ հայոց՝ այն է շահաշէն, գնէ անդէն 'ի հարաւա

(1) Գիրք Ե· գլ· 18։

կողին քան զվրկան, որ է ի հիւսիսոյ. գոլով մի ի գաւառ ոստ ուտի նահանգին։ Տես ստորև և զԱրտու։

Աղբո։ Օրմէ ասողիկ ՚ը. 16. * Ի սմանէ զարհուրեալ մեծ ազգն Համամանայ [1] որ էին բնակեալ ի գաշ աին ասորւոց՝ Թողին զամուր քաղաքս իւրեանց զԱրբելս կերտ, զՄիդ, զՂզուտն, և զայլն ամենայն, փախստեայ գնացին յաշխարհն յունաց ‖։ Վանէ գաս ի գաշտին ասորւոց, վանն զի աղջնիք և ջորորդ հայք ըստ մասին անկանին ի միջագետս. զոր սովորութիւն է ի գործ ածել յօդելով ընդ անուանս Ասորւոց, և ոչ վասն գոլոյ յատ բիս արտաքոյ հայոց. զի և զԱրբելս գնէ ի գաշտին ասորւոց՝ որ էր ի հայս։

Ասողիկ յիշէ զքաղաքն. իսկ ասորի մատենագիրն դիտ նեսիոս պատրիարգ յակոբեան՝ յիշէ զգաւառն Ասղեն անուամբ, յասելն յամն յունաց 706, որ է ամ տեառն 375. [2] Թէ Հունք * Պալականեցին զամենայն գաւառս ասորւոց՝ որք առ ստորոտով լերինն Ասիտի, զԱղձն, զԱյրէք բաբդա (որ է Կրկերբոտ), զՄիդ, զՀանազէթ (որ է Հանձիթ,) և զԱմասատ ‖։

Օձայս Ասղձն գաւառ յիշէ դիոնեսիոս նաև յամն յունաց 735 [3]. ուր գրէ Ասղեներէս։ Այս զի գաւառք ըստ մեծի մասին ի գլխաւոր քաղաքին առնուն զանուն իւրեանց, երևի Թէ սա էր գլխաւոր քաղաք գաւառիս՝ յորոյ անուն և գաւառն կոչեցաւ ի մեզ Ասղն. յասորիս Ասղեն, և առ յոյնս Ասրոանէ կամ Ասրոանէն և այլն. որպէս և ասեմն իսկ Համարի նոյն։ Այժմ կոչի այս քաղաք Հապրա, զորմէ տես ի նոր հայաստան, Թղթ. 242։

ՍԱՍՈՒՆ։

Ի աղաւաղեալն անուանս Սանասուն։ Այսպէս յանուն սանասարայ որդւոյ սենեքերիմայ արքայի ասորեստանեայց, որոյ փախուցեալ յաշխարհ մեր ընդ եղբօր իւրոյ՝ բնակեցաւ ի կողմանս աղձնեաց, և ի նմանէ սերեալ որդիք լցին բնակուԹիՀ զայս գաւառ, և յա

(1) Յայլում օրինակի գրէ Համ Թուղթ 249։
(2) Ընդ ասսեմանեայ հատ. ա. սեմանեայ ա. 196։
(3) Որպէս է տեսանել առ ասուն։

նոյն նախնոյն իւրեանց կոչեցին. ուստի գրէ լաստիվերա-
ցին. (գլ. իա.) * Ի մտանել նորա ի սահմանս տարօ-
նոյ՝ էջին զօրք ի լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, զոր մարդիան
սովորութիւք Սանասուն ասեն, ըստ անուան նախնոյն իւ-
րեանց ։ Տես և զբանս խորենացւոյն ա. 22. զոր յա-
ռաջ բերաք ի վեր անդր։ Յայս հայեցեալ վարդանայ
աշխարհագրի գրէ՝ թէ զՍասուն չինեաց սանասար որդի
սենեքերիմայ (1)։

Վերք սորին գաւառի քանզի ձգի ի վերայ տօրոս լե-
ռին, ուրեք ուրեք փոխանակ կոչելոյ զընակիչս Սասուն
անուամբ, կոչեն Սնակիչս տօրոս լերին։ Օ որօրինակ յոմ
հանդիպ կաթողիկոս, և ասողիկ ք. 2. զսպանիչս տպու-
սեքի ոստիկանին՝ որք էին Սասունք, կոչեն Սնակիչս տօ-
րոս լերին։ Սմին լերի սամուէլ ի բացայայտութիւն վերկո-
սին անուանս եւս ի կիր առնու յասելն. * Յակ Սնակ-
չաց տօրոս լերինն՝ որ Սասունք արդ անուանին, յա-
ղագս վրէժ լնդրելոյ զբագրատայ՝ ի միասին ժողովեալ
միաբան զինուորութիք սպանին զասպուսեքի ։

Սյս Սասուն անուն յիշատակի ի ծանօթութեան
եպիսկոպոսարանաց լեռնի և անդրմիկոսի (2), այլ վերս-
պակաս գրի Սասունի. * Յբ բնակին ի լեառն Տօրոս,
մանաւանդ այնր գաւառին (այսինքն մեծին Հայոց)
երկու ժողովուրդք, մին անուանեալ Խոհեդ, իսկ միւսն
Սասունիք ։

Սյլ այս միոյն տօրոսի՝ ուր ձգի Սասուն, առանձին
անուամբ կոչի Սէմ. յայտ է ի խորենացւոյն ք. 7.
որ ասէ. * Յբ զբեառն Տօրոս՝ ուր և Սիմ ։ Յայտ է
և ի լաստիվերացոյն ին. որ վասն Սիմ լերինն գրէ՝ թէ
կոչի Սանասուն, կամ որ նոյն է Սասուն. զոր սամուէլ
վասն տօրոս լերինն գրէ։

(1) Սյլ ոչ Ձէգրաւոր գրէ ան-
գին վարդան աշխարհագիր յասելն,
Սնժդեհի Սասուն է։ Օի արձ-
րունիք ըստ խորենացւոյն չէն ի
Սանասարայ, այլ յՍգրամիէջայ
ի միւս որդւոյն սենեքերիմայ, և
բնիկ երկիր նոցա էջ Սասուն, այլ
Վասպուրական։ Բայց եթէ յայլ
գէմս այսպէս առեալ ասիցէ, ըստ
որում ի սկզբան գալառեան իւ-
բեանց՝ ի Սէմ, կամ որ նոյն է ի
Սասուն բնակեցան և սանասար
և ագրամիէջք՝ յորմէ են արձրու-
նիք, որպէս դնէ և Թովմա արձ-
րունի։ Ցհետէ և ըստ խորենաց-
ւոյն ագրամիէջք բնակեցան Հայրենի
մից հարաւոյ նորին կողմանն, այսինքն
Սէմ լերին։ Եւ զի ըստ նորին
Թոմ. մեծն սկզբան գհամբերն
զայնմիկա եւս ի ժառանգութիւնն
Սրծրունեաց։

(2) Սր գտանի նաև ի ժէ. հա-
տոր Բուզանդարանին Թղթ. 359։

Եւ անուանեցաւ այսպէս յանուն սեմայ միոյ յորդւոցն քսխիւթրեայ՝ այսինքն նոյի, որպէս նշանակէ խոր բենացին ։ 5. Յանգիր աւանդութեանց ոլոմպիոդորայ իմաստնոյ ։ * Յետ նաւելցին քսխիւթրեայ ի հայս, և դիպելոյ ցամաքի՝ գնայ մի յորդւոց նորա կուեցեալն Միմ ընդ արևմտեաս հիւսիսոյ՝ դիտել զերկիրն ։ Եւ դէմ պեալ դաշտի միում փոքու՝ առ երկայնատիպ միով լեռամբ (իմն զգօտի տօրոսի.) գետոյ ընդ մէջ նորա անցանելով ի կողմանս ասորեստանի, դադարէ առ գետովն երկլուսանեակ աւուրս, և անուանէ յանուն իւր զլեառն Միմ ։

Յայս հայեցեալ Թովմայի արծրունւոյ՝ գրէ. * Ընդրաւ մէկէք և Ասեսասը գան մնանեն ի լեառնն Միմ, որ յանուն հաւոյն իւրոյ սեմայ անուանեալ էր լեառնն ... և ելեալ նոցա ի Միմ լերին մինչ ի տիգրանն հայկազ նեաց ։ Եւ այսպէս Ասիմ է հին և նախկին անուն տեղւոյն, իսկ Ասորոն՝ անուն բնակչաց զկնի եդեալ, և ի բնակչաց նաև տեղին յորջորջեալ ։ Կայ յերից անուանց աստի Ասորոն, Տօրոս և Ասիմ, որովք կոչի այս սահմանն, ունկեր և այլ չորրորդ անուն, որ է՝

Խոյն ։ * Կայցէ ի լեռնայնոյն (ասէ Թովմաս արծրունեն,) որ յամենից իւրեանց ձնային ի լերինն Խոյն անուանեալ ։ Կիբրակոս զայս անուն ի սեռականն ի կիր առնու. * Օ՜ որ իմացեալ բնակիչք լերինն Խոյեայ՝ որ Ասսունք անուանին, եկեալ սպանին զապուսահէթ ։

Եւ զորօրինակ տօրոս և սիմ տիրապէս են անուանք լերինն որ ի սասունս գաւառի, սոյնպէս և զԽոյն կամ զԽոր երկու վերոգրեալ պատմագիրքն սեպհականաց ցուցանեն յանուն լերինն [1]. իսկ անունն առեալ է ա՛յ

(1) Ընդ Թովմայի մեծոփեցւոյ յիշատակի լեառն Մոբաթոս ի կարգի լերանցն Խուեթայ, մանաւանդ երբն բարձրագոյնն ի նոսա և անմատչելի, քանզի ասէ. * Եւ քրիստոնեիցն ապստամբեալ ոչ կամէին ելանել ի լեառն Խուեթայ և Ասորոյ ... իսկ նա բանուբէ ... ելան զնեզ զառ ի վեր լերինն Խուեթայ. և նոյն օր հասին զօրք Ձաղաձին ի վերայ մեր ։ Եւ ըզ նին. * Յուբքման փիրհասանն (իբրև) կամէր ելանել ի ժողովարանն, և գնալ ի լեառն Մաբաթոս, յանկարծակի գիպեցան զօրացն Ձաղաձին ։

Վասամ աստանօր զպատերազմն՝ որ եղև ընդ գաւառականացն և զօրացն Ձաղաձայեն, և զպարտաւթեն սոցա. և ի կամին լանկեթամուրայ գիմել վերատն ի վերայ լեռնականացն պատասխանի արար նմա առաջնորդն որ ածէր զնոսա, թէ չէ ։ Կարողութեի մարդոյ ընթանալ զհետ նորա, զի ելեալ է ի լեառն Մաբաթոս ։

ի խոյն գաւառէն տուրուբերանոյ , այլ ի խրնոյնէ խո-
սից և բարուց բնակչաց :

Սահմանակից է Այասոն՝ տարօն գաւառին տուրուբե-
րանոյ , զի ի վերայ լերինն տօրոսի է սասոն , և առ սոո-
ւոտով նորին տարօն , որպէս յայտ է ի բանից մատթէո-
սի ձիճ . * Վտակ զօրքն պլաղդեաց ի գաւառն տարօն ,
որ և բնակեալ առ ստորոտ լերինն տօրոսի մերձ ի Սա-
սոն . և լուեալ զայս իշխանն Հայոց զօրաւոր և քաջ
որդին մուշեղայ Թոռնիկն , և ժողով արարեալ զամե-
նայն Այասոն , և հասաներ ի վերայ զօրացն պլաղ-
դեաց ||:

Օնոյն է տեսանել և առ խորենացւոյն ճ. 81 . ուր
գԱխի լեառն՝ որ է Այասունք , սահմանակից դնէ տարօ-
նոյ . *Աահապետն ազգին սղկունեաց՝ ամրանայր յամ
րոցին՝ որ անուանեալ կոչի ողական , ապաւէն առնելով
իբերաց զընակիչս Ախին կոչեցեալ լերին , և ընդդիմա
ցեալ Թագաւորին՝ աղվիկեր զերկիրն որ մերձ առ լե-
ռամբն ||:

Օ բնակիչս սորա յովհաննէս կաթողիկոս բարուք կո-
չէ Աղաւորդիս : Այլ զկատարեալ հանդամանս բարուց
և սովորութեանց նոցա , որպէս և զպատճառ անուանակո-
չութեան ձոխագոյն ունիմք գտանել առ Թովմայի արծ-
րունոյ , զորոյ զբանս՝ քանզի չէ աննեղուն առաջի ու-
նել , ի գէպ համարիմք յառաջ բերել ի զուարճութեի
հնասիրաց :

*Աատանօր (ասէ) սակաւուք բացայայտեցից զորպէս
սովի բնակչաց (Խոյթ) լերինն , թէ զիարդ կամ որպէ
սի օր են , և որպէս հնարաւորեալ յապրուստս անձանց
վճարեն զկարևոր պէտս իւրեանց լի աշխատութիբ և սաս
տիկ տառապանօք : Աչ բնակութիբ նոցա ի խորաձորս
և ի փապարս լերանց , և ի պրակս մայրեաց ի գագա
թունս լերանց . և բնակեն առանձին բոտ տունս ազ
գաց : Աչ այնչափ ի բացեայ են ի միմեանց՝ մինչ թէ
որ յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին
խանչիցէ , հապա թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զօրութիւն
ձայնին , իբրև ի վիմաց ինչ արձագանք լինելոյ կարծիս
բերելով :

» Աչ կենցաղ վըիպալոք ի բնական հայրենի լեզուէն
յաղագս հեռաւորնակն լինելոյ , և անհամբոյրք միմեանց
հանդիպելոք , և խօսս միմեանց եդեալ կարկատուն մու
բացածի բանիւք . և այսպան խրթնի անճանաչելք պատա

հէն առ Միհեանս՝ մինչև Թարգմանեաց անդամ կարօտա-
նան։

» Այս զսէտս կերակրոյն վճարէն ՚ի սերմանց ինչ,
առաւել ՚ի կորեակ կոչեալ սերմանէն, զոր ամանք ՚ի սով
ժամանակի հայ անուանեն. և զնոյն ոռոգեալ ասիւք ՚ի
միջոցս պրակացն, կամ երկմանեաւ փայտատուվք սերմա-
նեալք։

» Այս ի զգեստ նոցա ասուիս ՚ի ծածկոյթ մերկութեն,
և օդ ոտիցն հնարաւորեն զձև կօշկաց ՚ի մորթոց այծից
կազմեալ, և միով կերակրով և միով հանդերձիւ բաւա-
կանանան զամառն և զձմեռն։ Այս են ստացեալ զինո
աշտեայս, հանապազ կրելով ընդ ինքեանս ՚ի պատրաս-
տութեի գազանացն՝ որք ՚ի լերինն բնակեն. այլև ՚ի ժա-
մանակս հասելոց Թէնամեաց յերկրին իւրեանց՝ գան
միաբան լեռնայինքն յօգնութիւն իշխանացն՝ զի են տի-
բասերք։

» Ոսկ վասն ձեռանն անկայուն զօրութեն՝ որ այն ինչ
յամպոյն ՚ի վէր զեղեալ լինին, հնարաւորեալ իւրեանց
միայն իբրև զանուրս չուանօք պարունակեալ չուրջ զո-
ատմբ, դիւրաբե ընթանան ՚ի վերայ ձեռանն իբրև ընդ
ցամաքք երկիր։ Այս են գազանաբարոյք արիւնարբուք,
առ ոչինչ համարելով զսպանութիւն եղբարցն հարազատաց,
նաև զանձանց ևս։

» Այս կոչին ազա մեհենակազինք սուրհանդակք, բնակ
կեալք ՚ի լերինն՝ որ բաժանէ ընդ ազնիս և ընդ տա-
ճիկն, և յաղագս խրթնի և անհետազօտելի խօսից և
բարուցն՝ կոչին Խոռն. յորոց անուն և լեառն Խոյն ա-
նուանի։ Այս պիտեն զսաղմոսն գՀին Թարգմանեալսն
վարդապետացն Հայոց՝ զոր հանապազ ՚ի բերան ունին։

» Ազա են ... զինի ագրամիկբայ և սանասարայ որդ-
ւոյ սենեքերիմ ազբայի Թագաւորի ասորեստանի և նի-
նուէի, յորոց անուն ինքեանք Սանասեանք զինքեանս
անուանեն. և են հիւրասէրք, օտարընկալք, պատուա-
դիրք ։ Տէս զՍասուն և ՚ի նոր Հայաստան. Թղթ. 200։

Ի տանէ բորդ դարուն բազմամարդ էր այս գաւառ.
քանզի Թոռնիկ իշխանն ընդդէմ Հռոմայեցւոյ փիլոր
տոսի բռնաւորին, ՚ի ժողովելն զամենայն սասուն բան ա-
սելոց մտաթիւոսի՝ կարաց հանել Ծ. հազար հետևակ
զօրս, և Ճ. հազար հեծելազօրս։ Ասնէր իշխան առան-
ձին, յորոց ՄԻ էր և վիպէն՝ յիշատակեալ ՚ի վարդանայ
՚ի ժբ. դարուն։

Լսակ ի ժէ. գարուն՝ համօրէն սասուն անձնատուր եղև ի հնազանդութիւն մուղալ Թաւթադաց, որոց և խոմն հուլատուն անուանեալ՝ կարգեաց ի վերայ սասնոյ իշխան զսադդուն քրիստոնեայ հաւատով՝ զայրն անձնեայ և քաջ Քամարտիկ. զոր նոյն խոմն ընդ առաջին ախոյեանսն ունէր, որպէս պատմի կիրակոս։

Ա՛բրդան աշխարհակիր զերկուս տեղիս դնէ յայս գաւառ՝ յասէրն, Լոփովիթ և Ա՛նախտ ձորն ի սասունն է. այլ զկոզովիտ գիտեմք լինել գաւառ արարատ նահանգին. իսկ Ա՛նախտ ձոր անյայտ է մեզ։

Մասունիք։ Ա՛յսոյ գրի առ վարդանայ, և Թուխ դնել ի սասուն. յասէրն, * Մտոն վիգենայ շահնշահ քեռորդի նոն գրիգորի կաթողիկոսի ... առեալ զիւրան անկանի ի Սասունս, և անդ անկաւ ի ձեռս նորա բեկ գամուրն, որ էր իշխան աւելոյն տանն շահին. և առնու ի նմանէ զբերդն որ Մասձեան կոչի. և ախտիս արձակեաց. որ և ստեաց ախտին ի տիրերն իւրում աթոռոյ շահին, և զայն և սա (այսինքն զՄասձեան) և զամենայն Սասունք եհան ի նմանէ ։

Ընշատակի սա և առ յովհաննու մամիկոնէի ի թղթ. տէ. ուր կոչի Մասնէնս. բայց ոչ գտանի ի ձեռագրի, այլ փոխանակ այնը դնի Հովճանս, մօտ յարածանի գետ։

Տեղիս աղխնեաց, որոց գաւառս անծանօթս։

Տէրթանաէրդս։ Ստեփանոս Ա. 27. կոչէ Ա՛ան և Ա՛ղաղս. որ է հռչակաւոր առ մատենագիրս մեր, և առ մատենագիրս հռովմայեցւոց և յունաց։ Ա՛ն ի քաղաքաց աշխարհի՝ որք ի սկզբանէ անտի շինուեցեն իւրեանց ծագ կեալ կան մինչև ցայժմ։

Հայոնք գրեն Դերձանգերդս, և հռովմայեցիք իւրեանց Տնամաքի Դերձանգերդս։ Կոչեցաւ այսպէս՝ սակս կերտեալ գոլոյ ի մեծէն ախտրանայ արքայէ՝ որպէս անունն յայտ առնէ առ մեզ։ Մտեփաննոս բիւզանդացի զգառս կերտ՝ ի բարբառ պարթեւաց Տամարի նշանակել Ա՛ղաղս. այլ ուղղագոյն Ստիքիոս Տմուտ քան զայլս ի քննութիւնս բառից, գրէ լինել բառ հայոց. միայն երկոքին ևս յայմմ սխալեցան՝ զի գԱերդս, կամ ըստ նոցա Դերձս՝ Տամարեցան նշանակել Ա՛ղաղս, որ յայմմ վայրի Ճշդիւ նշանակէ Աերդեաւ, չինեալ։

Ի չորրորդ և ի հինգերորդ դարուն առ մատենագիրս օտար ազգաց՝ եւ անուն Ա՛ղդ. և առաջինն անունն առ սակաւ սակաւ ըստ ամենայնի խափանեցաւ առ նոսա։ Ի գործ ածէ զնոյն և ագաթանգեղոս որ ի չորրորդ դարուն, առ որում՝ ի Թղթ. Տհգ. կոչի Ա՛ղդաւոց Աղաղ. և Թովմաս արծրունի՝ յասելն. * Տարագիմ գնացին Ա՛ղձեացւոց քաղաքն առ ահմատ ։ Ա՛յլ բազում մատենագիրս մեր սովորական ինաց առաջին անունն ։

Ա՛յսու որոյ վերջին պատմագիրքդ մեր ուրեք ուրեք ի բացատրութիւն յաւելուն և զերկոսին անուանս. զառաջինն անունն իբր մեզ սեպհական, իսկ զերկրորդն՝ զոր և գրեն Ա՛ղՌ, կամ Ա՛ղդ, իբր սեպհական և սովորական առ օտար ազգս. * Իջաներ (ասէ մմտհէոս) ի վերայ Տիգրանակերտ քաղաքին՝ որ անուանեալ կոչի Ա՛միդ, ի վերայ Օդգատ գետոյ ։, այսինքն է տիգրիս գետոյ ։ Եւ վարդան. * Տիգրան չինեաց զՏիգրանակերտ, որ ասի Ա՛միթ ։ Նոյնպէս գրէ և վարդան աշխարհագիր ։

Օ՛սոյն հաստատէ և այն՝ զի ուր խորենացին ի պատմելն զառուճան շահէոյ՝ կոչէ Տէդրանակերտ, զնոյնպես կոյն պատմագիրն ի նոին պատմութիւն կոչէ զայն Ա՛ղդ ։ Այն այս անուն ի հին վարս յակոբայ մծբնայ՝ գրի Ա՛ղդ, ըստ հնչման արաբացւոց՝ առ որս տառս ա երբեմն այնպէս հնչի, որ բերի և զհնչումն է տառիս ։

Ա՛յգրէաս մասիոս որ ի վերատասաներորդ դարուն, և այլք ոմանք՝ զԱ՛միդ ի հնուն կոչեցեալ համարին ի պղծութեայ Ա՛մէ, որ ի միջագետս։ Ա՛յլ պղծմիոս յիշէ զԱ՛միդրանոգերդա քաղաք ի մեծ հայս, որ է նոյն իսկ Ա՛միդ՝ որպէս ցուցաք ։

Ա՛յց յերկուց անուանց առաջի՝ ընկալաւ այս քաղաք և այլ երրորդ անուն յանուանէ կոստանդիոսի կայսեր՝ ըստ վկայելոյ ամմիանոսի, որպէս թէ Կոստանդինէ, ըստ մեզ Կոստանդիա ։ Ա՛յլ այս անուն ոչ ի գործ ածի, ոչ առ ամմիանոսի, և ոչ առ այլ նախնիս [1] ։

Գնդիքն Տիգրանակերտ քաղաքին անկանի յայս նահանգ՝ ըստ գրելոյ բուզանդայ գ. 24. * Եւ առին աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ՝ որ էր ի գաւառին Ա՛ղձ

(1) Մատենիէ ի բառն Օսո. հռչէ՝ զԿոստանդիա քաղաք՝ զոր գաւազանագիրքդ գնեն ի Ասորւոյն գաւառ, համարի լինել Ա՛միդ. բայց երկոքեան ևս գաւազանագիրքդ երկոքին և Հեռն և Լեոն իմաստնոյ՝ որք զԿոստանդիա գնեն ի Ասորւոյն սասրև յիշեն նաև զԱ՛միդ, գնեն լով ի միջագետս։

նեաց, յիշխանութեանէ բդեշխին ։ Այսպէս յաղէնիս դնեն և ի Ե. 27. և զի սա նոյն է ընդ ամիլ քաղաքին՝ որպէս ասացաք, անկանի յայն սահման աղէնեաց՝ որ յաջմէ և տիգրիսէ ի վերին կողմն միջագետաց ։

Օտար ազգաց մատենագիրքը զՏիգրանակերտ դնեն ի մեծ Հայս, իսկ զդիրս նորա ոգրավան ակնարկէ լինել ի միջագետս, ի դնելն զմասիսս լեառն ի վերոյ՝ այսինքն ի հիւսիսոյ մծբնայ և տիգրանակերտի ։

Օ ի մասիսս ըստ ոգրավանի է մանն ոօրոսի՝ որ բա ժանէ զՀայս ի միջագետաց. ուստի և անկեալքն ի հա րաւոյ մասիսոյ՝ զորօրինակ են մծբնին և տիգրանակերտ, անկանին ի միջագետս. վասն այնորիկ և զտիգրանակերտ յիշատակէ միանգամայն ընդ մծբնայ, յայտ առնելով՝ թէ ըստ մծբնայ է քաղաքն միջագետաց. մանաւանդ զի ըստ մեզ՝ սոյն այս մասիսս Հայոց յիշատակեալ ի ոգրա վանէ՝ է նոյն իսկ մասիսս միջագետաց՝ յիշատակեալ ի պաղոմէայ, որպէս ասնիմք գրել ի խօսքն զերանոց Հայոց ։

Այսպէս ի միջագետս լինել ակնարկէ ոգրավանն [1] յաւելեալ. * Օ ի զամենեսին ի բաց Հանեալ յիւրեանց աեղեաց՝ փոխադրեաց (տիգրան) ի միջագետս, և զմեծ մասն Ադիաբադենեցւոց քաղմացոյց ի նոցաւնց ։ Այլ թէ զամենեսին բնակեցոյց ի միջագետս՝ որպէս ասէ ոգրա վանն, զհետ գայ և տիգրանակերտին լինել ի միջագետս ։ Ա սան որոյ յայտնի վրիպակ է առ ոգրավանին [2], ուր զտիգրանակերտ դնէ մերձ յիվերիա, այսինքն ի վերս, ընդ ակն վրաց և զեվղմաի՝ որ է առ եփրատաւ, նմին իրի և շվարց ի լուծմունս չէլլարիսի զՎերիայն ուղ զագրէ ի Ադիաբ, զոր ոգրավանն [3] երևի կոչել նաև Խոնոր ։

Պլինիոս Գ. 10. դնէ ի մեծ Հայս զՏիգրանակերտ, և ակնարկէ լինել ի բարձր վայրի առ տիգրիսիւ ։ Գաւ էտրս ԺԵ. 4. դնէ առ Նիւֆիոբիս գետակաւ. * Ի ս սուաւս (այսինքն Տիգրանակերտիս) Նիւֆիոբիս գետակ ոչ փոքր ինչ լայնութիւ զմասամբ պարսպացն պատի, և ահագին ածեալ փոս, որով զատուցեալ կայր ի գետոյն ։ Այս գետակ անծանօթ է այլոց, բայց Նիւֆիոբիսա

(1) Գիրք ԺԲ. Թղթ. 539։
(2) Գիրք ԺԱ. Թղթ. 532։ Նաև բանք պատմուչ ոգրավանի ոչ նեբէ առնուլ վասն միւս տե գրանակերտին որ ի վայտակարան
(3) Գիրք ԺԱ. Թղթ. 531։

կամ ըստ յունաց Անտիոքիոյ անուն քաղաք գտանի ի միջագետս. և ի ԺԵ. 5. նոյն դավիդ հեռի դնէ զՏէր զրանակերտ ի մծբին քաղաքէն միջագետաց լէ. մը ղնուաւ։

Արդ՝ դիրք նշանակեալք ի սոցանէ՝ ոչ կացուցանեն զՏիգրանակերտ արտաքոյ միջագետաց, այլ մանաւանդ սգրաւին և դավիդս ակնարկեն լինել ի միջագետս՝ որ պէս ասացաք. բայց պտղոմէոս Ե. 13. արտաքոյ կացուցանէ՝ դնելով զՏիգրանակերտ ընդ աստիճանօք 76. 45. և 39. 40։ Ուակ զաղբիւրն տիգրիսի՝ 74. 40։ 39. 40։

Այլ յայտ է թէ աստիճանք չեն Ճշգրիտ նշանակեալք առ պտղոմեայ, որպէս և զՏօսպ գաւառ և քաղաք՝ զոր կոչէ Ասորիա, դնէ ստորև, այսինքն՝ ի հարաւոյ հանդիպի գաւառին, յարևմտից կամ յաջմէ աղբերը տիգրիսի ընդ աստիճանօք 74. 20։ 39. 50։

Այսպէս և բազում քաղաքաց տեղիք վրիպակաւ նշանագրեալ կան առ պտղոմեայ. որպէս զարմանալի, զարմանալ, և զնախիջևան դնէ առ եփրատաւ, զոր պարտ էր դնել առ երասխաւ, ըստ որում ծանուցանեմ և սովմասիոս. և վասն զի այլուստ քաջայայտ գիտեմք թէ տէր զրանակերտ նոյն է ընդ ամիդայ. անդ պարտ է դնել ըզ տիգրանակերտ՝ ուր է ամիդ։

Այսմ թէ ծանօթ լինելը չելլարիոս՝ ոչ զհետ երթայլ պտղոմեայ յաչխարհագրոյցն իւր նկարեալ ըստ միջին դարու, և ոչ այլ քաղաք կացուցանելը զտիգրանակերտ՝ դնելով ի ձախմէ տիգրիսի, և այլ զամիդ յաջմէ տիգրիսի ի միջագետս։

Արդ՝ վասն դրից Տիգրանակերտի այսչափ ինչ գտաւ նեմք առ նախնիս. իսկ զդիրս Ամիդայ մատենագիրը ասորւոց դիմնեսիոս պատրիարգ յակոբեանց, և հեղինակն ժամանակագրութեանն եղեսիոյ [1] ի միջագետս կացուցանեն, և կոչեն Ուաղա՝ զՓաբեաց։ Այսպէս և եւագր՝ որ զրէ [2]. * Իբրև առին զքաղաքն Թէոտոսիուպոլիս՝ խալացին ի կողմն Ամիդ, որ է քաղաք միջագետաց, ըստ բաւականին ամրացեալ։ Ուր գաւազանագիրքն եւ բոկղէ մի միայն քաղաք միջագետաց զԱմիտա դնէ. և ի մերոց յայտնի ևս կիրակոս, որ գրէ վասն մաղաղ Թաթարաց ի ԺԳ. դարուն, Թէ ասպատակ սիրեցին

(1) Դիրք Ջ. գլ. 37։ Թղթ. 395. և 273։
(2) Ան ասսեմանեայ հատ. ա.

* ՚ի միջագետս ասորւոց, Ա՚միդ, և յուռհայ, և ՚ի մծբին, և ՚ի շամբին, և յայլ բազում գաւառս ||։

Ա՚յլ այս ոչ ընդդիմանայ ինչ գրից Տիգրանակերտի՝ որ է յաղձնիս. զի որպէս ասացաք՝ չորրորդ հայք և աղձնիք ըստ մասին անկանին ՚ի միջագետս։ Հաստատէ զայս պղոկոպիոս՝ որ զ՚Ա՚միդ դնէ ՚ի հայս, յասելն ՚ի գիրս շինուածոց. ՚Գ. 1. * ||Չինչ տարագիպ Համարիմ գառնալ անտի առ հայս՝ որք Ա՚միդ քաղաքին մինչև ցմիւս ձեռոսիուքոլնն բնակին առ պարսիւք ||։ Նոյնպէս. * |Ակ միւս հայոց՝ որ գետոյն եփրատայ չորս փակեալ՝ ձգի մինչև ց՚Ա՚միդ քաղաք, նախարարքն հինգ հայկազունք կային ՚ի վերայ ||։

Ակ ՚ի գիրս պատերազմին պարսից ՚Ա. 17. և առաջ ել բացատրէ զայս, ուր գնոյն զ՚Ա՚միդ քաղաք դնէ ՚ի միջագետս և ՚ի հայս, յասելն. * ||Մանաւ զայն սահման (միջագետաց) որ ձգի մինչև ց՚Ա՚միդ՝ կոչէն Հայաստան ||։ Ուր զ՚Ա՚միդ պարտ է առնուլ փաղաւուձէ. զի անտի ՚ի վայր կոչի ասէ Ոսրոէնի գաւառ՝ յորում ոչ անկանի Ա՚միդ։

Ո՚նոյն հաստատէ և Ծանօթուձէն եպիսկոպոսարաջ նաց լեւոնի կայսեր, որ զ՚Ա՚միդ դնէ միայրաքաղաք չորրորդ հայոց (ընդարձակ առեալ). և զնոյն չորրորդ հայս՝ կոչէ Ա՚երին միջագետք։

Ա՚յլ ձեռ յորմէ կողմանն միջագետաց անկանի Ա՚միդ, որոշ պղոկոպիոս ՚ի գիրս պատերազմին պարսից ՚Ա. 21. ուր զմարտիրոսաց քաղաքն դնէ ՚ի հիւսիսոյ Ա՚միդայ. որով Ա՚միդ լինի ՚ի հարաւոյ նորա, հեռի ՚ի նմանէ 240 աս պարիզք՝ որ առնեն 30 մղոն։ Նոյնպէս ՚ի նոյն գիրս գլ. 8. զտեղի նիւնիվէոս գետակին՝ ընդ որ հանց գետերք զօրաւորք, (որպէս մեհեն չելտորիոս) [1] հեռի դնէ յամէից 300 ասպարիզք, որ առնեն առաւել քան զ37 մղոն։

Նոյնպէս և ամիմոնոս գիրք ԺԸ. գլ. 9. ՚ի հարաւոյ ամիդայ անցանել ասէ ախտրիս, որ փոքր ինչ ՚ի վերոյ յառնէ (այսինքն յընդհակառակ անցից իւրոց). յարևելից հայի ՚ի դաշտս միջագետաց, ՚ի հիւսիսոյ մերձ է ՚ի նինուէիոս գետակ՝ պատեալ լերամբք տօրոսի [2], որք բա-

(1) Գիրք. Ֆ. գլ. ԺԸ. Թիւ 39։
(2) Ամմիանոս յայտ վայրն ըստ լերինս տօրոսի գնելով ՚ի հիւսիսոյ ամիդայ, զհետ գայ ամիդ քաղաքին լինել ՚ի հարաւոյ տորոսի, ուստի և արտաքոյ հայաստանեայց համարին, ըստ որում տօրոս լերինք են բաժանիչ հայաստանեայց և միջագետաց. այլ վասն այսր առնս ՚ի միջագետս։

ժամեն զազգս որ յայնկոյս տիգրիսի, և զՀայաստան։

Ա.յս քաղաք՝ որովհետև է յայն սահման Հայաստա-
նեայց՝ որ կոչի նաև միջագետք, որպես յայտ եղև յա-
սացելոցս մինչև ցայսմայր, ուրեք ուրեք ի գիրս մեր կո-
չի Ա՛ղաչ ասորոց կամ ի թաղքին ասորոց։ Ա՛նդր տուղ
բուլթի է զանուն միջագետաց ի գործ ածել յատակկե-
լով ընդ անուանս Ասորոյ, որպէս ունիմք գրել ի միջա-
գետս։ Ի սա այժմ գրե կորիւն. * Ի գրեթեալ հասանէր ի
կողմանս Ա՛ղաչի՝ ի քաղաքս երկուս Ասորոց, որոց առա-
ջինն Ա՛դեսիա կոչի, և երկրորդն Ա՛միդ անուն ։ Ա՛յն-
պէս և ասացին. * Լակ խուռեմ անցեալ ընդ Ասորիս՝
հնազանդեցոյց զԱ՛միդ, զուռհա, և զանտիոք ։ Օ՛նոյն
գրե և ի գ. 16. զորոյ զլանաս եդաք ի վերոյ։

Ճ՛նեաց զՏիգրանակերտ մեծն տիգրան, և անդ
բնակեցոյց զքոյր իւր զկին ածգահակայ, որպէս պատմէ
խորենացին ա՛. 29. * Յուզարկէ Լաճգաւորապէս զքոյր
իւր տիգրանուհի մեծաւ ամբոխիւ ի հայս, Ա՛ման՝
զոր շինեաց իւրով անուամբ տիգրան, որ է Տիգրանա-
կերտ. և զգաւառան զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրա-
մայէ, և զոստանն անուանեալ կոմմանցն սյնոցիկ ազա-
տութիւն ։ Այս մատթէոս. * Ա.յս եղև Ա՛միդ քաղաքն՝
զոր շինեաց տիգրան արքայ հայոց ։ Յաւելու վարդան
աշխարհագիր, թէ մանաւորապէս վասն քեռ իւրոյ շի-
նեաց՝ յորժամ սպան զածգահակ (1)։

Ա՛նորոգեաց զայս քաղաք միջին տիգրան, որպէս երևի
ի բանից յայն մատենագրաց. քանզի սգրավան ի 532.
պլուտարքոս ի վարս լուքուլլեայ, զՏիգրանակերտ շի-
նեալ աւանդէն ի տիգրանայ արքային հայոց՝ որ էր ի
ժամանակս միհրդատեան պատերազմի, որ առ մեզ կոչի
Մ՛իջին տիգրան. յայսմանէ և արբիանոս կոչէ Վ՛աղա-
ռարշէն ։

Ա՛րդ՝ զայս շինուածն քանզի չէ մարթ համարիլ իբր
առաջին, վի մնարիբաս (յորմէ առնու խորենացին զպատ-
մութիւն շինուածոյ տիգրանակերտի ի մեծէն տիգրանայ,)
յառաջէ ժամանակաւ քան զմիջին տիգրան, ապա հարկ
է համարիլ նորոգութիւն կամ յաւելուած այլոց շի-
նուածոց ։

(1) Պատմութիւն պարսից զՄ՛իդ համարի շինեալ ի դահմու-
բէս արքայէն պարսից յառաջին ցեղէ. այլ առաջին ցեղն կոչի Փիշտատեան՝ որ յառաջէ քան զքրիստեղեղ, ուստի և է կեղծեալ պատմութիւն անծանօթ դարու։

Յայնմ ժամանակի Տիգրանակերտ էր ծաղկեալ և բազմամարդ յոյժ, քանզի միջին տիգրան բազմութիւն կապադովկացւոց բնակեցոյց ի նմա ըստ սգրավոնի, նաև բազմաւ այլոց յոմանց, ըստ նորուն՝ որ գրէ այլուր (1). * Վաղաք կառոյց (միջին տիգրան) մերձ լիվերիա (ի վիրս), ընդ միջ սորա և զիվղմահ՝ որ է առ էւֆրատաւ (եփրատաւ), զոր Վիկրանագերդա անուանեաց, ա ծեալ ի նմա մարդիկ ի ժբ. յոմնական քաղաքաց՝ զորս աւերեաց ‖ : Վաչիդոս կոչէ. * Վաղաք բազմութ պաշտպանոցաց և մեծութ պարսպաց՝ զօրաւոր ‖ : Ակքսդոս ռուֆոս գլ. ժէ. կոչ զՏիգրանակերտ * Վաղաք Հայաստանեայց մեծ յոյժ ‖ : Յակ պլուտարքոս՝ էր ասէ Վաղաք՝ լի Ճոխութ և զարդուք, զի ամենեքին ընդ արքայի գոն գործիկն յընդարձակել և ի շքեղազարդել :

Յորժամ էառ զնա լուքուլլոս հռովմայեցի՝ բաց յայլոց գանձուց՝ ութ հազար տաղանդ Հատեալ դրամոց գտաւ ի նմա. յորոց ութ Հարիւր դիդրաքմայս բաժին եհան առ իւրաքանչիւր զինուոր : Այր ի նմա և Թատրոն շինեալ ի տիգրանայ, զորոյ զՀանդիպս նորոգ ունէր կաւ տարել : Այլին ի նմա բազմութիւն յոմնաց, տորպատաւ կանաց, ասորւոց, կորդուաց և կապադովկացւոց, զորոց զՀայրենի աշխարհ կործանեալ տիգրան (որ է միջինն,) բերեալ բնակեցոյց ասէ անդէն :

Յետ ամսորիկ տրայիանոս կայսր զՄիդ արար Պայքաղաք՝ ըստ գրելոյ մալալասայ գիրք ժա : Յասորւոց պատմագրաց՝ ժամանակագրութիւն եդեսեան (2), և գիտ նելիոս պատրիարգ յակոբեանց՝ գրէն, Թէ կոստանդ որ դի մեծին կոստանդիանոսի ի 349. շինեաց զՄիդ :

Ա.ԻԼ Յայսպիսիս զշինութիւն պարտ է առնուլ փոխանակ նորոգութ, որպէս ծանուցանէ նաև ասորեան՝ օրիհնեալ այլոց քաղաքաց : Վանզի Միհէն Լալիկոսոս Պիդայ գտաւ ի ժողովն նիկիոյ, որ յառաջ է քան զկոստանդ (3). և զմայրն ՚ձրն եփրեմի ասանգէն լինել Յ.Ա.միդ քաղաքի՝ որ նոյնպէս յառաջ է քան զկոստանդ. Յորմէ և առաւել Հաստատի՝ նոյն լինել Պիդայ ընդ Տիգրանակերտի : Օ, ի Թէ այլեայլ քաղաք Համարեսցուք՝ ոչ ուրեք կարեմք գտանել ի գիրս Ճշմարիտ պատմուեց զառաջինն շինութի կամ զՏիմնէն Պիդայ :

(1) Գիրք ժա. Թղթ. 532 : (3) Առ նորին ասորեանայ
(2) Առ ասորեանայ հատ. ա. հատ. ա. Թղթ. 196 :
Թղթ. 21 :

Պատմագիրը գործոց կայսերացն յուշաց առաւել և առ որոշեն զչինուածին կոստանդայ լինել միայն ի պարիսպս, և ոչ առհասարակ ընդ քաղաքն. զի գրէ ամփիանոս գիրք ԺԲ. գլ. 9. * Օ այս քաղաք անձուկ ի նախնումն՝ կայսրն կոստանդ ի ժամանակին յորում կառոյց զԼնդճնուքս լիս զայլ ասեն, պատեաց ընդարձակ աշտարակօք և պարսպօք, որպէս զի բնակիչքն գոցեն անքոյթ ապաւէն, և կանգնեաց անդէն մեծերանոց զինուց պարսպաց, ահաւոր կացոյց թշնամեաց, և յիւր անուն կոչել հրամայեաց ‖: Օ սոյն շինուածին պարսպաց ի կոստանդայ՝ յիւէ և թէոփանէս, գնեալ յամին 332: Օ նոյն վկայէ և մակագրութիւնն յոյն և լատին յանուն կոստանդայ՝ զոր ետես գաւէդնիւ ձանաալարհոդ ի ժէ. դարուն ի վերայ արևմտեան դրան քաղաքին:

Ա յժմ զնոյն իսկ պշինուածի պարսպաց պարտ է համարել նորոգութիւն. քանզի խորենացին ՟. 28. զպարիսպս սորա որ կայր մինչև ի ՟. դարն զինի կոստանդայ, գրէ լինել շինեալն ի հայկազունն տիգրանայ, որ է մեծն կամառաջինն՝ բազմիք յառաջ քան զկոստանդ:

Վանգի պատմէ՝ թէ յաւուրս ՟. արշակայ արքայիս մերոյ, և կայսեր վաղենտիանոսի՝ յարձակեցաւ ի վերայ քաղաքիս ՟. շապուհ պարսից արքայ, յորում ժամանակի զինեալն էր անտիոք նահապետ սիւնեաց աներ արշակայ, այլ ոչ կարաց առնուլ. իսկ ի յարձակելն երկրորդ անգամ՝ զօրք շապհոյ *Վղգահար արաբեալ զայն որ ի հայկազնոյն տիգրանայ Հոծեալ և յարմարեալ որմունքն՝ քակեալ ընկեցին ‖: Ա՛ւ այնպէս առեալն զքաղաքն, (1) կոտորելով անհնայ զբնակիչսն: Յայնմ ժամանակի էին ի նմա քառասուն հազար երդք կամ տունք, զորս պարսիկք առհասարակ ի գերութիւն վարեցին՝ որպէս գնեզ բուզանդ:

Օ այս առումն շապհոյ՝ գնաւրաս ի ԺՀ. գիրսն՝ գնեզ յաւուրս կոստանդայ կայսեր. շապուհ ասէ առաքեաց պատգամ առ կոստանդ, խնդրելով՝ առ պարսս դարձուցանել ՎՀՆՀՀՊՈՍ Ե ՀՀՅԱՍՏԱՆ, իբր ի վաղուց հետէ սեպհական գաւառս պարսից: Իսկ կոստանդ՝ քանզի հեգնութիւն սպառ պատասխանի, շապուհ ի վերայ յարձակեալ էառ զՎՒդ:

Ա յժմ անդրէն էանց ի ձեռս յուշնայ, և նորոգեցաւ

(1) Ըստ պատմելոյ խորենացւոյն ՟. 26. 28:

'ի մեծէն Թէոդոսէ՝ եղիւ հաւատացեալ վարդանայ աշխարհապետի։ Եւ 'ի ժամանակին յորժամ մանն ինչ աշխարհիս մերոյ անկաւ ընդ տէրութիւն յունաց, և մանն ինչ ընդ տէրութիւն պարսից, որպէս 'ի հիւսիսային կողմանն Թէոդուսիոլիս էր զօրաւոր բերդ յունաց ընդդէմ պարսից, սոյնգունակ 'ի հարաւակողմանն՝ այս քաղաք էր զօրաւոր բերդ նոցա, ըստ որում է տեսանել առ վրդ կոսիոսի։

Երեւելի եղև և առումն կաւատայ պարսից արքայի, որ պաշարեաց զՆիւիդ յամին 502. 'ի հոկտեմբերի 5. և էառ 'ի 503. 'ի յունվարի 10, որպէս գրեն յոսուէ կամ յեսու սիւնակեաց, և ժամանակագրութիւն եղէ սեան [1]։ Եւ քանզի 'ի 5 էն հոկտեմբերի մինչև 'ի 10 յունվարի են աւուրք 97, վասն որոյ 'ի նոյնչափ աւուրս դնէ տեւեալ զպաշարումն՝ ժամանակագրութեն եդեսեան։

Խաղումք գրեն վասն այսր առումն, բայց ընդարձակ քան զամենեսեան պրոկոպիոս [2], որ մի ըստ միոջէ պատմ զամրութիս պարսպաց՝ զոր ոչ կարաց կաւատ կործանել, և զնորագիւտ զարուեստաշէն հողաբլուրն՝ զոր ետ բարձրացուցանել 'ի վեր քան զպարիսպն, առ 'ի համար ձակ պատերազմիլ նետընկէցութիւն ընդ քաղաքն. զկնարս քաղաքացոց՝ որք ակն հատանէին, և 'ի ներքուստ դատարկելով կործանեցին զայն հողաբլուր. ընդ նմին և զքաղմութիւն պարսից որք եւեալ էին 'ի վերայ նորա, ըզ չարաչար նախատինս քաղաքացոց ընդդէմ պարսից, և ապա զմոռանելն պարսից ընդ նոյն ականն 'ի քաղաքն, և զկոտորածն անհնայ։

Օ այս առումն կաւատայ յիշէ և սամուէլ, բայց յամին 515. յոր յաւելու և շարունակօղն զթիւ սպանելոյն՝ որք եղեն 80 հազար ոգիք։

Օ կնի ամի միոյ քանացին յոյնք անդրէն գրաւել զՆիւիդ. այլ քանզի չարաչար հարուածս ընկալան 'ի զօրացն պարսից՝ որք էին 3000 'ի մէջ քաղաքին. հուսկ յետոյ

(1) Առ աստեմանեայ հատ. ե. թղթ. 273։

(2) Պարտ է ուշադրել զթիւս պրոկոպիոսի՝ որ զուհաղութեի պահ շարժման դնէ զաւուրս 80, նոյնպէս և զմարչելլինոս՝ որ դնէ զաւիսս 5. քանզի ընդդէմ է եւսեսաթէոսի, և սիւնակեացն յեսուայ՝ ժամանակակից պատմագրաց։ Սոյն այս եւսեսաթէոս առ եւագրի սխալն դնելով զաւուրն կաւատայ 'ի ժէ. ամի անաստատապ կայսեր. սոյնպէս և թէոփանէս՝ որ դնէ յամին 497։

մեծ կշիռ ոսկւոյ տուեալ նոցա, (1) այնպէս առնին զՄիք յամին 505, և զպարիսպ նորա նորոգեցին։ Նաև յոյժ տիեզերանուն կայսր ըստ պրոկոպիոսի նորոգեաց զմեծ և զփոքր պարիսպս սորա, որք առ հնումէ մերձ եկեն ի կործանիլ։

Ի տաճկերորդ գարուն՝ այս քաղաք էր ի ձեռս տաճկաց, յորոց ոչ կարացին առնուլ զօրքն Նիկիփորայ կամ Նիկիփորոսի կայսեր. այլ 50 հազարք ի նոցանէ կոտորեցան, և քառասուն իշխանք կենդանւոյն կալեալ եղեն։ (2) Այսպա եկն ի վերայ չմիկիկ կայսրն կամ կիւրժանն յաջորդ Նիկիփորայ՝ երդուեալ քակել զպարիսպ քաղաքին. բայց քանզի յայնմ ժամանակի տիրեր նմա քոյրն Համուշ ալ միայնն տաճկաց՝ որում բարեկամ էր չմիկիկ, ոչ եմուտ. այլ խորհրդեամբ նորին տիկնոջ քակեալ զԱծոպա կոչեցեալ տեղին, որ էր ի վերայ ադգաղաձ՝ այսինքն տիգրիս գետոյ մերձ ի քաղաքն, առ ի կատարել զերդումն իւր, և առեալ գանձ բազում՝ խաղաղութեամբ մեկնեցաւ անտի։ (3)

Նստաւ զսա և լինկԹիմուր, և ըստ մնասին հրէից սարսր՝ ընդդէմ խոստման իւրոյ՝ զոր սարսեալ էր, ի տիմրէթի 796. (1393։) Զետ այնորիկ տիրեցին նմա և Ալզուն Հասան, և այլ Թագաւորք պարսից. այլ ա. Սուլթան Ալելմ էառ ի ձեռաց Շ ահ իսմայիլի Թագաւորի նոցա ի տիմրէթի 921. (1515։) (4)

Ո այլ ոչխարս անցս Նիդայ տէս առ Թովմայի մեծոյ փեցւոյ։

Նրկու գրունք քաղաքիս յիշատակին ի գիրս, դուռն Աստ ղօդայն, զոր յիշատակէ զաքարիաս մկնդկնեցի։ Այս չեցաւ այսպէս սակս տաճարին յանուն Ո օարասայ որ կայր առ նովաս. և Հռոմոն գոռան, յիշատակեալ ի մատ Թէոսէ, որ մինչև յայժմ ի նոյն անուն կոչի Ալամ գոռան։

Ո մայր եկեղեցին Նիդայ չինեաց Հերակլ կայսր ի 629. (5) որ նորոգեցաւ ի 769. հրկեզ եղեւ ի 847. և

(1) Ցորոյ ի չափն տարաձայնին պրոկոպիոս, Թէոփանէս, և զաքարիա մկնդկնեցի աստղի մատեանք՝ որ էր անդ։

(2) ՄատԹէոս գլ. խե։

(3) Ասողիկ ճ. 10։ ՄատԹէոս գլ. խճ։

(4) Թէվկիա ի պատմագրութեանէ առաքելի Թղթ. 548. եգեալ կայ ի Թուականին չկե. որ է քրիս. 1516։

(5) Որպէս պատմէ դիոնէսիոս պատրիարգ յակոբեանց առ ասսեմանեայ հատ. բ. Թղթ. 102։

առատաձեռնութեամբ բազատաց աշատաց որդւոց ՀՀն մինչեւ անդրկն նորոգեցաւ։ (1) Ա.յս եկեղեցի նոյն երեւի լինել ընդ Աղեղեցւոյն ՈՃաճՃնի, որ այժմ Ալվը Ձամի քաղաքին զորմ տես ի Ա.որ Հայաստան Թղթ. 216։

Շ լինեաց յայս քաղաք և Ա կայանոց ՀՀն եպիսկան ա նատաստաւոր՝ որ ետես զաքանչելս մեծին ներսէսի յերկինս։ (2) Ա.երձ Ա.ՀԻդ էր և Օ ՈՃՀՀն կամ ՀՃՈՃՀՀն մերնատան ասորւոց, ուստի էր յետս սիւնակեաց մնաւոր նագիր յերս է. գարուն։ (3)

ԽաՃաՀՀ։ Ա.ան՝ զորմ բուզանդ Փ. 14. * Ա.ր առին գնա (այսինքն զՃերունին դանիէլ,) և ածին առ Թա գաւորն տիրան ի գաւառն Ա.ղՃնեաց, ի ԽաՃաՀՀ Ա.ՀՀան ||։

Ա.ետ։ Պիտ՝ զոր հին վարք յակոբայ մՃջնայ հայրապետին որ ի ՁաՃընտրի՝ երեւի գնել ի գաւառին Ա.ղՃնեաց. * Հասեալ (ասէն) ի գաւառն Ա.ղՃնեաց, հանդիպ Պետքին Ա.ետու կոչեցեալ, և անՀետանայր ի տեսութենէ երկիրն ուշասնեաց ||։ Ա.երձ է սա ի տեղին՝ ուր բղխեցոյց Ջուր յատաՃաժ վիմէ, որ այն լինէն է Ա.նձաբերաս լեառն։

Ա.ՀՀղ. Հողն, կամ Հողս. և Պալէ։ Տեղիք՝ որք յերս կուս հին ՁաՃընտրիս ի պատմութենէ գիտեմ կամ փոխադրութենէ նշխարաց սրբոյն Թովմայի գնին յայս նահանգ։ * Ի բրև եՀաս (ասէ) յաշխարՀն հայոց ի գաւառն Ա.ղՃնեաց, ի տեղի մի՝ որ է մերձ ի Ա.երդն Ա.ղՃ(4) կո չեցեալ որ էր ընդ իշխանութեամբ տաճկաց, և առ գեղջն Հողց (5) կոչեցեալ, և անուն տեղւոյն Պալի (6) կոչի... Ա.ր եր ի տեղւոջն յայնմիկ եկեղեցի մի... և բնակեցաւ ի տեղւոջն նշխարաբեր, և անուանեցաւ տեղին Պալ լի վանս ||։ (7)

Օ Հողցն յիշատակէ և յովՀաննէս կաթուղիկոս ի գրէն վանս պատերազմին ամատաց արքայի ընդ ասմանց այլազգի իշխանին աղՃնեաց, որ տիրեաւն էր և գաւառին տարօնոյ։ Ա.յլ քանզի որոշակի գրէ զգրից տեղւոյն

(1) Ջայս պատմէ գրիգոր պարՀեպեան ժամանակագիր ասորի առ ասանմանեայ հատ. ը. Թղթ. 348։

(2) Բուզանդ Ե. 27։

(3) Ա.ասման հատ. ա. Թուղթ. 260։

(4) Յերկրորդ ՁաՃընտրի որ է գրեալ ի ոճգ. Թուականիս՝ գրի Ա.ՀՀ։

(5) Ի նմին ՁաՃընտրի գրի Հողէ։

(6) Ի նմին ՁաՃընտրի գրի Պող։

(7) Ի նմին ՁաՃընտրի գրի Տալէան։

ւոյն՝ կամք են մեզ աստանօր ընդարձակագոյն քաղել զբանս նորա . * Վասն որոյ տակաւին արարեալ արքայն զնախապարս հայոց , և հաճոգունդ ամենայն զօրս իւր . . . եր. Թայ հասանել մինչ ի հանդէպ լերինն ըստ արեւելից տալ բանակատեղ անդ կալեալ՝ տեսանել զորսկեան : Իսկ բիւրս բազմաւոյն ահմետ՝ նստեր յարեւմտից տարօնոյ . . . առ ամէն եփրատ գետոյ : Իսկ քանզի բան միահամուռ էր առ ահմետայ ի գաղտնիս իշխանացելոյն վասնզբանի գագիկ՝ նենգապատիր խաբէութիւք բաղցրացոյց ի կամ արքայի՝ չուել գնալ անտի ի հարաւակողմ կոյս հանդէպ Վաղաքագեղջն Հողոյ , իբր Թէ յայնմ մարզ գոլ նոցա պատշաճ՝ զգործ իրին վճարել ||:

Յիշէ և Թովմաս արծրունի ի գրելն վասն նոյն պատերազմի . * Լսեալ արտաքս ի ռաշտկն (արքայն սմբատ) գարձաւ փախստեայ ընդ Ձմնապարէն Հողոյ || : Իսկ զաեղն պատերազմին ի խորագրի գլխոյն գնեմ լինել ի սահմանս Աղձնեաց :

Ամուսն . կամ Ամուսն : Յայտ է Թէ՝ էր սա առ Ամուսի գետով՝ յորմէ գետն ընկալաւ զանունն : Յայսմաւուրս ի հոկտեմբերի 5 . գնի յայս նահանգ . * Իսկ այլք գնաց յեն ի տեղին որ կոչի Ամուսի , ի գաւառն Աղձնեաց , որ այժմ կոչի Խոզոց || : (1) Ամուսնոյ արծրունի ի ՟ե . 5 . ի խորագրի , զվերոյիշեալ պատերազմին ամբաստայ արքայն գնեմ լինել * Ի սահմանս Աղձնեաց ի վերայ գետոյն Ամուսի կոչեցեալ՝ որ իջանէ ի Ծոփս բզնունեաց || : Իսկ յովհաննէս կաթողիկոս յիշէ զգիւղն և զձոր գեղջն , յաւելն . * Հասանէին ի ջուր ինչ գեղջ մի Ամուսին ասեն || : Իսկ որով և զպատերազմն ասէ լեալ , հանգոյն Թովմայի :

Գոմաք : Վիւղ բերդաւոր՝ յորոյ քարանց գագիկ արքայ արծրունեաց շինեաց եկեղեցի յաղթանակ , որպէս գրի առ Թովմայի արծրունւոյ ի վարս գագկայ : * Տէր սեալ (գագիկ ,) մերձ ի գրունս ասորեստանի ամրոց մի յիշխանատանն Աղձնեաց ի գեօղն Կոտոմ կոչեցեալ , լինելով սեպհականաբար՝ զուարթին կոչեցեալ ազգի , սպառազէն կորուսեալ ջնջէ զազգն : Իսկ զշինուածս

(1) Խոզ , կամ որ նոյն է Հոզ , որպէս գնի ի նոյն խակ յայսմաւուրս յոկտեմբերի 22 . Իսկ առեալ առհասարակ Աղձնեաց , այլ գեղջ մասն ի հայս ի գաւառն Աղձնիք ի գաւառին Աղձնեաց , որ գնի ի գիւղն որ կոչի Խոզոց || :

ամրոցին ՚ի հիմանց տապալեալ՝ զբարիս նորա բարձ բեալ բերի, ՚ի վերայ վկանաց ծովուն, ընծայելով ՚ի նմանէ չինուելոյ երբ եկեղեցւոյն. կանգնելով փոխանակ բագնահաճ պղծալից յարկացն՝ զտաճար փառաց ‖ Յ[ղթա]մայր։ (1)

Այղեսայ գէաղ։ Յիշատակի յայսմանուրս ՚ի սեպտեմբերի 21. լինել մերձ Ս[մբա]տ։

Այղեսոր։ Յիշատակի այս անուն առ խորենացւոյն ք. 7. զորմէ խօսիմք յայս նահանգ, ըստ որում խորենացին անդէն գնէ յիշխանութենէ բդեշխին Ս[ղ]ձնեաց, այլ աեղւոյս անյայտ է մեզ։ Յայս անուն յիշէ ալրոկոպիոս ՚ի գիրս շին. ք. 3. երկուս Կապանս սուղ ինչ տարակացս ՚ի միմեանց ՚ի Օփֆանենի գաւառին Հայոց. և յումեքն կոչէ Կէսոր. մուտք միոյն կոչեր ասէ ՚ի բնակեալ Լէբէնս, իսկ մուտք միւսոյն Աֆքէ. զորս և ամրացոյց յուստինիանոս կայսր, և պահապանս ՚ի նմա կացուցեալ՝ արգել զմուտս պարսից. զի առնեցուն որոց կամք էր առնել ՚ի պարսկահայոց մտանել ՚ի Օփֆանենի՝ որ է ծովք, հարկ էր ընդ այսոսիկ կապանս անցանել։ Այլ սովին անուամբ կոչէ ալրոկոպիոս ոչ միայն զերկոսին զայսոսիկ, այլև զայլ կապանս ՚ի լազիկիա, և ՚ի յունաստան, որպէս է տեսանել ՚ի գիրս շին. ք. 7. և ք. 2։

՚Ի գիրս մեր մերձաւոր այսր անուանն ոչ զայլ ինչ գտանեմք, բայց եթէ զանունս Խլաէոր, զորոյ զվանս յիշէ ասողիկ՝ գնելով ՚ի գաւառին գերջանայ. այլ քանզի այլ ազգ ևս մնալն է ստուգաբանել զԽլաճորդ անուն, տեսցուք զայլ յարմարագոյն նմանութենէ։

Յաշխարհին ասորւոց է և գաւառ ինչ՝ զոր յոյնք կոչեն Կելէսիրիա, որում կարէ յարմարիլ անունս Այղեսոր. զի յունարէն Կելէ՝ ՚ի մեզ գառնայ Ալեղ կամ Այղ. իսկ Սիրիա՝ գառնայ Ս[ո]ւրբ կամ Ս[ո]ւր, որոյ համառօտեալն լինի Սոր։ Օ այս առաւել հաւանական համարելով վհատանէք լատին Թարգմանիչքն խորենացւոյն ՚ի ք. 7. առաջի բառիս Այղեսոր, եդին Կելէսիրիա, կամ ըստ լատին հնչման Ձելէսիրիա, որոց կարծիք չէ ինչ անաւղիղ։

Վ[ասն]զի յայտ է նախ՝ եթէ վաղարշակ որ կարգեաց զբդեշխութենէ Ս[ղ]ձնեաց, առեալ էր յերզօրէն իւրմէ արշակայ Ս[ան]ն ինչ յարեմտեայ ասորւոց և զպաղէսթինէն, որպէս

(1) Երկու այս գեօղք Թուխ բդնունեաց, որպէս և գաւառն համ և Կոթոմ նովին անուամբ կան մինչ անուն որ ի քնանէ ՚ի ծովն վանայ։ չև ցայսօր՝ ոչինչ հետք ՚ի ծովէն

է տեսանել առ խորհնացոյն ՃԻ. 7 : Որոյ աղաչաւ և հարկ էր նմա կացուցանել զոք իշխան ամենի կողմանն. և այսմ յարմար էր զգեհին Կղէնեաց՝ ըստ սահմանակցու- թեանն, որ և սակս այսորիկ Թերևս կոչեցաւ Խրեչկ կողման Կաթողիկէ :

Կրկորդ՝ խորհնացոյն որ ի ԺԲ. 7. ոմն ըստ միոջէ պատ- մէ զվանաղան իշխանս՝ զորս վաղարշակ կարգեաց ընդ զանազան կողմանս աշխարհին Իբերի, ոչինչ պատմէ վասն իշխանի կողմանն Կուղուց. ապա յայտ է թէ՝ Կղէսուր անուամբ զոր դնէ ընդ իշխանութեանն զգեհին, իմանայ անդէն զԿովկասիբրիա, յոր անուն կոչէն ամենք (1) առ հասարակ զամենայն ասորիս :

Կրորդ՝ զնոյն յուցանէ և չարագրուէն խորհնացոյնն, յասելն. * Կատառս պարգևելով (զգեհինն աղձնեաց)... զԿղէսուրն ամենայն ‖ : Ո՛ի բառս Կվենայն, յարմարի աշխարհի ինչ կամ գաւառի, որպիսի է Կովկասիբրիա, և ոչ Կապանի կամ Կրձոյ և Կեղ անցից՝ ըստ որում է Կոլիսուրն պրոկոպիոսի :

Չորրորդ՝ անուանս Կղէսուր ինքնին յայտ առնէ՝ թէ է տառապաբեալ անուն օտար ազգի, և ոչ հայկական. ուստի և զտեղի նորա պարտ է խնդրել ոչ ի հայաստան աշխարհի, այլ յաշխարհ օտար ազգի : Կզոյ՝ յաշխարհ օտար ազգաց ոչ գտանելովք զայլ անուն մերձաւոր և յար- մար ըստ սահմանակցութեանն, և ըստ պատմութեանն խորհ- նացոյն՝ բայց եթէ զԿովկասիբրիա : Կայլ այս սահման սա- կաւ ժամանակ եկաց ընդ տէրութեանն մերով :

(1) Ըստ այսմ դնէ տգրավեն նաձու և անէրն լեբանանու, որ պէս գրէ անդէն տգրավեն : Եւ դիքք ԺԳ. և պլինիոս Ե. 23, ընդ- յայնմանէ կոչեցաւ Գեղեխբէա, արձակ առեալ զոր դնէ պրօ- այսինքն Խորին Կաւորք, սակս դոմոս. իսկ տիրապէս առեալ Գե- գոլոյ ի ցածուն գերս ի մէջ լե- լեսիբրիա, կամ Ջելեսիբրիա՝ զոր բանց, ըստ մեկնելոյ հարաւելի : օրինակ կոչէ պլինիոս, է փոքր աշ- խարհ՝ ձգեալ ի մէջ լերանց լեբա-

ՏՈՒՐՈՒՆԵՐԸՆ

Սակաւ ուրեք յիշատակի անուն նահանգիս, և ոչ միօրինակ գրի. զի յերկուս յայլ ձեռագիրս աշխարհաց գրուածեան խորհնացոյցն գրի Տարօնբերան։ (1) Կարեմք ստուգաբանել զայս անուն՝ Տաթեոյ բերան, կամ Տօրոսի բերան։ Կամ կամ Վռաստոնբերան։ Ընդեալ նոյնպէս ի գրանց և ի բերանոյ ոչ ի լերինս տօրոսի։

Ոչ երի կայ Ձորձորդ հայոց՝ ըստ դնելոյ խորհնացոյցն յայսեղեան կողմանէ նորին։ Զայս նահանգ դնէ և ըզ-ծոյնն բզնունեաց, զորմէ գրեացուք ի ներածումեն աշխարհիս հայաստանեայց։

Ոակ ի բերոյ՝ դնէ Վաղարշ (զորմէ տես և ի Նոր հայ-ստան Թղթ. 56.) և Աղձ, Աշխամիրգ, Պիստակ, Նրիակաթ, և Կաւթ։ (2)

Սահմանն սորա այժմ ըստ մեծի մասին անկանի ի վաղ շայուքեն Վանայ։

Ունի գաւառս ԺԲ. որոց անուանքն են՝

ա. Խոյն. (3)	զ. Աղմանիկ.
բ. Աղաքոնիկ.	է. Աբրպաղ.
գ. Տարօն.	ը. Վռաստաւորկ. (4)

(1) Վասն Եպիսկոպոսի Նահանգիս տես ստորև ի ստորագրու-թեան Աղբերանի գաւառին վասն պատրաստի ի վերլուծումեն։

(2) Աշխատս զնի յերկուս ձե-ռագիրս, իսկ ի ապագրեալն փո-խանակ բառիս Պիստակ՝ դնի Սդ-փակ Նահ։

(3) Ի բարուց բնակչաց երևի առնալ զանուն, կամ ի մերձակայ բնակչաց սասնոյ, որոց ևերինք էս կոչէր Խոյեթ. տես զՍասուն ի վերոյ։

(4) Աշխատս դնի ի միում ձե-ռագրի և ի ապագրեալն աշխար-հագրումեն խորհնացոյն. նոյն-պէս գրի և առ յովհաննու կա-թողիկոսի. որ զԸ. Տրդատ կա-թողիկոս գրէ լինել ի Վռաստա-ւրէն։ Զնոյն առնեն և այլք, որ-պէս ասացին Ը. 2. վարգան, և կերակոս։

Է. Տուաբաձապաք. (1)
Ը. Գալաա. (2)
Թ. Հաբ.
Ժ. Ալարձիուանիք. (3)
ԺԱ. Ինդուանիք.
ԺԲ. Կրնաբ. (4)
ԺԳ. Կղեովիա.
ԺԴ. Կպատուանիք.
ԺԵ. Կրբ. (5)
ԺԶ. Կտրիսուանիք.

ՏԱՐՕՆ։

Գաւառ հռչակաւոր ի գիրս, որ զհնումէն անուան իւրոյ և բնակութենէ ի ժամանակաց անտի նոյն ունի, առ խորենացւոյն ։ 5. առեալ յոլոմպիոդորայ անկիր զըրուցաց ։ * Ասկ ի կրատերագունից որդւոյն Նորա (այս ինքն քսիսութերեայ, որ է նոյ՝) Տարբան անուն՝ երեսուն ուստերօք, և հնգետասան դստերօք, և նոցին արամբք մեկնեալ՝ի հօրէն, բնակէ անդրէն ի նոյն գետակերբն (որ է եփրատ,) յորոյ անուն և զգաւառն անուանէ Տարօն, և զանուն տեղւոյն ուր բնակեցաւն՝ կոչէ Յբծնս, զի անդ զառաջինն սկիզբն եղև բաժանելոյ որդւոց Նորա ի նմանէ ‖ ։

Յարմարի այսմ և աւանդութենէ բնակչաց, որք աւանդեն մինչև ցայժմ, թէ երկիր իւրեանց ի սկզբան անդ ծածկեցաւ ջրովք, և ապա ի մեկնիլ ջրոյն՝ ձեւացան այն հողաբլուրք՝ որք տեսանին ի գաւառին իւրեանց, որ է ծանօթութենէ պատմութեանց ջրհեղեղին նոյ ։ Ա ան այսր բնակութեան որդւոյն նոյի՝ թերևս * Տուն հայոց անուանեալ առաջին ասէին զՏարօն ‖ բնակիչքն՝ որ ի ժամանակս Թովմայի արծրունւոյ, որպէս գրէ նա ինքն ։

Այն այս գաւառ է որ յիշատակի առ գաւիդոսի գիրք ԺԲ. գլ. 24. ընդ ԺԶ արտաշատայ և տիգրանակերտի, որ յայլևայլ օրինակս այլևայլ տառիւք գրի ։ Գաւրանչոհամ. Գաւրաքանիչհամ. Գաւրաքինիչհամ, զոր չելլարիոս ստուգաբանէ՝ Տօրոսագետ. որպէս թէ սակս առատական

(1) ի միում ձեռագրի Տուաբ. ձապաք. նոյնպէս և առ զազարայ՝ զորոյ զբանս տես ի բագրեւանդ, ի գեւղն Ա րամանայ։ Ա և լսասէ վերջացոյն ի գլ. ԺԶ. գրի Տուաբձոյ պաք ։

(2) Ա յսպէս գնի ի տպագրեալն և ի միում ձեռագրի. խակ յերկուս ձեռագրաց Գուլաա։

(3) ի միում ձեռագրի Վարձնանէք ։ Տես վասն այսր յԱ յսրատ բատ ։

(4) Յերկուս ձեռագրաց Երեվարք ։

(5) Ա յսպէս գնի յերկուս ձեռագրաց, և ի միումն՝ Կբ. միայն ի տպագրեալն գնի՝ Տիրէ ։

գոլոյ ի գետոց՝ որք ի ջրանէն ի տօրոսէ՝ այսպէս կոչեցեալ։ Բայց զՀայկական գաւառ անդէպ էր հաւմայեցւոց և գաւխոսի՝ լատին անուամբ վերածանիլ. և ոչ խակ գտաք նեւքը այսմ օրինակ. այլ զքաղաքսն և զգաւառս Հայոց տանեայց գրեթէ միշտ Հայկական հարազատ անուամբ ջանայ կոչել Հռոմայեցիքը։

Ա՛յս՝ ընդ Հակառակն Թուխ մեզ՝ թէ տօրոս լեառն որ մօտ առ գաւառաւս ձգի, ի սկզբան անդ կոչեր Թերևս յանուն տարօնոյ՝ որ է անուն հին յոյժ ըստ աւանդութեանէ վերոգրեալ ոլմպիոդորայ. ապա մահեդոնացիքը ի ժա մանակս արշաւանաց ազգբռանգրըն՝ զանուն Տաբն մերձ գտեալ առ բառն իւրեանց Դաւբոս՝ այն է Տաբոս կամ Տօբոս, զայն յարմարեցին նմա. որպէս սովորութիւն էր նոցա զանուանս այլոց աշխարհաց յարմարել կամ ըստ անուանց աշխարհին իւրեանց, և կամ ըստ պատմութեանէ և ըստ լեզուին ազգին իւրեանց. և նոյն անուն ի գրոց նոցա էանց ապա առ մեզ իբր նոր և այլ անուն։ Ա՛յլ զայս՝ զտուգպաւանութեան յուզողաց և զնուութեան անուան սիրողաց եդաք բան՝ իբր առաւել հաւանական քան զայլ անստոյգսն։

Պատանդին պերփերուժէն ի գիրս կառավարութեան գլ. 43. յիշէ զայս գաւառ՝ Դաբօն կոչելով։

Ա՛յս գաւառ Տարօնոյ սահմանակից էր գաւառին հաշտենից՝ որ անկանի ի չորրորդ հայս, ընդ մէջ բաժան նելով զնոսա արածանի գետոյ, այն է եփրատ։ Զայս առնէ յովհաննէս մամիկոնեան ի ՃԼՇ. զի ի գրէնն զպահ տերազմայ գայլ վահանայ որ ի տարօն՝ ասէ. * Ամբառ (որդի վահանայ) ի մէջ անցեալ գաղտաբար՝ կորեաց ի նոցանէ (այսինքն ի պարսից) չորս հարիւր երիվարս, և անցոյց յայնկոյս Ա՛րածանոյ ի կողմն հաշտենից ||։

Դաւուեթի օդոյ, գրից, և բերոյ այսր գաւառի, և մանաւանդ ինանէնեան տեղեաց՝ գանի յաւարտ գրոցն զնոքայ ի տպագրեալն Թղթ. ղէ. և ի ձեռագիրն։ * Խարի է (ասէ) երկիրս և վայրքս, և անուշ օդս, բաղմաջուր, դաշտաձև, և շուրջ զլերամիջս ամրոցք բազումք. երկիրս խոտաբեր և մեղրաբուղս, և որպէս մանանայն ինձանէր յերկնից անդ առ հրեայս՝ նոյնպէս և աստ ի մերում երկրիս ի վերայ անտառացս ինձանէ՝ քաղցր առաւել քան զմեղր, որ կոչի գազապէն... Ա՛յս երկիրս առնէսյն բարութիւն լի է, աղազակ և առողջ||։

Այնպէս և ՚ոչն գրիգոր առ զնոքայ ի Թուղթն իւր

որ առ զևնդգ հայրապետ կեսարիոյ՝ զդիրս Տարօնոյ, կամ որ նոյն է երկրին մամիկոնէից՝ ըստ այսմ ստորագրէ. * Օ ի աստ յերկիրս հայոյ՝ ի ջորոզդ բաժնի հայոց, և յերբորդ հայոց՝ աւարակն ի լերինն, որ քնակութիւն նո՛ր քան կոչի Տօրոս, (1) և հատեալ անցանել մինչև ի դուռն պահատայ պարսից. և առ սովաւ քնակի երկիրն մամիկոնէից, բազում վայելուչ տեղօք և առատաւոր պիւղ տոյնք ||։

Տարօն զառաջինն սեփհական կալուած էր Արկունեաց տղոյն, բայց քանզի նահապետ տղոյն որ ի ժամանակս տրդատայ՝ ապստամբեցաւ յարքայէ, և միաբանեցաւ ընդ չապհոյ, տրդատ արքայ խոստացաւ՝ թէ * Որ ոք ածցէ առ իս գնահատեան տղոյն Արկունեաց, տայց նմա յաւիտենական իշխանութիւն զգեօղս և զգաստակերտս, և զամենայն իշխանութիւնս տղոյն Արկունեաց ||։ (2)

Այլ քանզի իշխանազունն մամիկն առաջին նահապետ տղոյն մամիկոնէից, որ նորոգ փախստական եկեալ էր ի հայս յաշխարհէն ձենոց՝ կատարեաց զամենայն քաջութիւնս, հրովարտակաւ ընկալաւ յարքայէն զիշխանութիւն այնր երկրին վասն իւր, և վասն ժառանգաց իւրոց, անուանելով յայնմ հետէ զգաւառն Աֆֆունեաց տուն, ըստ գրելոյ ասողիայ ք. ։ որ և ինքն ասողիկ էր ի տարօնոյ։ * Կարգէ (ասէ՝ տրդատ) զնախարարսն Արկունեաց ի տիզի ապստամբին, անուանելով զՏարօն յանուն իւր Աֆֆունեան տուն ||։

Ի միւս երկի մատենագրէն մեր զգիւղօրէս և զայլ տեղիս տարօնոյ սեպհական գրէն տղոյն մամիկոնէից. և յովհաննէս կաթուղիկոս զանուն Աֆֆիկոնեան՝ դնէ իբր մականուն գաւառին. * Այլ եպիսկոպոս (ասէ վասն կաթուղիկոսի) գնին ի Աֆֆիկոնեան Տարօնոյ ||. մինչև զի ի պատմագիրն մանազկերտի՝ Ահակ Աղիսկոպոս Տարօնոյ՝ կոչի Աղիսկոպոս Աֆֆունեաց, զայգն ժառանգող՝ եդեալ փոխանակ անուան երկրին։ Այլ գլխագոր մագիստրոս (3) զհամօրէն գաւառին

(1) Ի տպագրեալն Թղթ. ժե. դրի. * Այլ յերբորդ հայոցս աւարակն (այսինքն ի Ծայրին) ի լեռնն որ կոչի Տօրոս ||։ Իսկ Թովմայ արծրունի գրէ ուրեք. * Ի երէ՛ս ի սահմանս Տարօնոյ Ա՛ռաջին կոչեցաւ։

(2) Խորենացին ի ե. 81. և ի գ. 67։

(3) Ի Թուղթն ծ՛. որ առ յովհաննէս արքեպիսկոպոսն սիւնեաց։

տարօնոյ գրէ. * Մեք առ ժամանակս՝ այսր եմք ի Տա
րօն յաշխարհիս Մամիկոնէից ||:

Այլն իսկ զնոսը՝ որ ուրեք գգիւղօրէս և զաւանս Տա
րօնոյ գնէ սեփհական կալուածս ազգին հնդկաց եկելոց
ի հայս, այլուր (որպէս ի Թղթ. ժա.) Լրիւք Մամի-
կոնէից կոչէ զՏարօն. և այլուր՝ առ ծանօթութեի աւանաց
ինչ Տարօնոյ՝ առաքէ ի գիրս իշխանացն Մամիկոնէից:
Բայ այսմ և յայսմուսիս մարտի 30. ի պատմութեի
խաչին նուիրեալ՝ Տարօն կոչի Լառն գաւառ՝ որպէս
դասեր վարդանայ մամիկոնոյ: Ղևոնդ [1] զՏարօն, կամ զմասն ինչ Տարօնոյ՝ սեփհական ցուցանէ
լինել Մարգպետ իշխանին, կամ ներքինապետին ար-
քայի: Տես և ի նոր հայաստան զՏաղնիք. Թղթ. 192:

Ի՛սյ գաւառ Տարօնոյ ի 964. էանց ընդ տերութիւ-
նս առաքունց, յորժամ վախճանեցաւ իշխան նորա աշոտ: [2]

Աղձնեաց: [3] Տեղի հնագոյն յայսմ գաւառի, որ առ
ագաթանգեղոսի ի հիւս. գրի Յաղձնեաց, որ Թուխ ուղ-
ղագոյն. զի և բառս աղձ լինելիս օրինակս սովորաբար
գրի յաղձ: Կոչեցաւ այսպէս սակս յաձախութեի պաշտա-
մանց և զոհից՝ որք լինէին ի հռչակաւոր մեհենին իւ-
րում: * Որ և անուանեալ (ասէ ագաթանգեղոս) ըստ
յաձախատպաշտ պաշտամանն տեղեացն Յաշտիշատ||: Իբր
Հաղարծան կամ Հաղարծնէ առ. զի առաջին վանկն Յաղ՝
եղեալ ի պարսից բառս Աղն, նշանակէ Հաշտութեի, որ ե
վախճան ազօթից և զոհից. իսկ վերջին վանկն Շ առ, [4]
է բառ կամ մասնիկ՝ որ ի յօդիւն յանուանս քաղաքաց,
նշանակէ Տեղի կամ Բաղաք, զորօրինակ՝ Բրատաշատ,
Երանդաշատ, Վարդանաշատ, Վասակաշատ, և
Վան որոյ և ագաթանգեղոս սուղ ինչ ի վերոյ՝ կոչէ.
* Յաշտից տեղիք Թադաւորացն Հայոց մեծաց||. իբր
Թարգմանուի Աշտիշատ. որպէս և խորենացին ե. 13.
Յաղտից տեղիս անուանի զԱշտիշատ:

Այս գիւղ, կամ աւան՝ որպէս կոչէ բուզանդ է. 19.
կառուցեալ կայր ի բարձրաւանդակի առ եփրատ գե-

(1) է. 14. և Ե. 3:
(2) Ասողիկ. ի. 8:
(3) Զսոքա սեռականն բազումք Աղձնեաց գնեն. բայց առ հինս
կոսի Տոլովի ուրեք և Աղձնեաց. կայ առ ասողկայ ե. 1. Տոլովեալ
և Աղձնեաք:
(4) Ընծանօթ է մեզ արմատ նշանակութեի այսր Շաւ բառիս, կամ մասնիկան. այլ միայն ի բազ. բառս Թուքթաց գտանեմք մեծ այսմ զբառս Շաբ, առ որս նշա-նակէ Քաղաք, եւ եւս ի բառէն պարսից Շէհր:

տալ՝ ի մասս լերինն քարքեայ, հանդիպել լերինն տօրդ սի՝ ըստ որում նշանակէ անդէնս ագաթանգեղոս։ Օ ա ռաջինն էր սեպհական վահունեաց զաբելին, այլ միջինն տիգրան ցասուցեալ ընդ նոսա վասն աստ դնելոյ զպատ կէր տէրակլեայ՝ (զորմէ ստորև,) գրաւեաց յաբբունիս։ Օ ձինի ընդ համօրէն գաւառին էանց ի ձեռս մամիկո նէից. վասն որոյ խորենացին ՟Գ. 68. ՟ի պատմելն զթա զաւին մեծին սահակայ՝ Խոբեանց գիւղ կոչէ զՂշտիշատ, զմամիկոնեանս խնամալով. որոց տիկինն գիտիկ կամ գատրիկ անուն՝ աստ բերեալ հանգոյց զմարմին նորա, որպէս վկայէ և ստորիկ ՟Ը. ։

Յայսմանէ վերսպակ գրեցաք է ՟ի պատմութիւն զազարայ Թղթ. 63. ուր ասէ վասն մամիկոնէից. * Ցարան (գնըչ խարս ՟ձգին) ՟ի գաւառն տարօնոյ ՟ի բնիկ գիւղն Խոր սեպհական, (փոխանակ գրելոյ՝ Խորեանց) յանուանեալն Ղշտիշատ ։ Վանդի առհասարակ տարօն՝ որպէս գրեցաք ՟ի վերոյ՝ յաւուրց անտի տրդատայ՝ էր սեպհական մամիկոնէից։

Ասեծագանձ Ասհեան գեղջս՝ չինեալ կայր յառաջ քան զմիջինն տիգրան, յորմէ գեօղն կոչեր Յաշտիշատ. այլ միջինն տիգրան ըստ ակնարկելոյ խորենացւոյն ՟Գ. 13. կամ՝ ի հիմանց՝ և կամ ըստ մասին նորոգեաց։ Ղյս մեհեան բաժանեալ կայր յերկուս մեհեանս, յորոց կիւրա քանչիւրն էին մի մի բագինք զանազանք։ (1)

Ղռաջինն մեհեանն կոչեր Ասէվաճեան, յորոյ անուն և առհասարակ մեծ մեհեանն կոչեր Ասէվաճեան։ Ի սմա էր բագին առնապատկերն Հերակլեայ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ, զոր շինեալ էր երկուց անուանի Ճարտարացն կրետացւոյ Ասկլեպեայ և Գլիկոնոսի. ոտքա ըստ գրելոյ պլին նիոսի Ը՟Գ. 4. նախ առաջին ծաղկեցուցին զքանդակագործուածն մարմարիտեայց. և հրամանաւ պատգամատուին ապոզմնեայ, և ՟ի խնդրոյ սիկիմացւոց՝ չինեցին արձանս դիցն անահտայ, հերակլեայ և աթենասայ։

Օ այս արձան Հերակլեայ գործեալ ՟ի սոցանէ ՟ա. արտաշէս մեր գտեալ յասիա, եբեր յաշխարհս հայոց առ ՟ի կանգնել յարմատիր։ Ղմ քրմապետքն վահունիք՝ որք էին սերունդք վահագնի Թագաւորին մերոյ, կարծելով

(1) Յայս առնէ զայս ագաթան գեղոս, որ նախ խօսի երբ զմիջնէ մեհենէ, և կոչէ զայն Ասէվաճեան ՟Ա. ապա ստորև զերկուս մեհեանս Թուէ ՟ի նմա, գնելով զանուանս իւրաքանչիւր մեհենից և բագնաց որ ՟ի նոսա։

պատկեր վահագնի նախնյոյն իւրեանց, [1] յետ մահուան արտաշէսի կանգնեցին ի գեօղն Աշտիշատ, որ և եղեւ Աւթերորդ արձան վահագնի յաշխարհիս հայոց. որ ձեւս ցուցաներ զհատանելն կամ զքարեղէն հերակլեայ զգլուխ վիշապին, որպէս բացայայտ դնի ի յունականն ագաթանգեղոսի. զի ուր գրեալ է ի հայկականն. * Աւթերորդ պաշտօն հռչակեալ անուանեալ ի խրատաքարն [2] վահագնի ||, ի յունականն դնի. * Նշանակեր Աեղան Աւթերորդ արձանին հռչակաւոր ի խրատահիզոյցն հերակլեայ ||: Օգիբս մեհենին բուզանդ ի գ. ւկ. ասէ լինել ի Աթաբէաչէ վայրի, իբրև քարընկէց մի ի վերոյ տեղւոյն կոչեցելոյ Հաշեաց գրախա. տեղ զառնս նորա առաւել:

Արկերորդ Աեհեանն էր Աղէքսանդր պիղ, յոր անուն կոչեր և բագին նորին նաև Աղեքսապա, որք են ա նուանք Նահատակ: Այս բագին և մեհեան էր հին, զի միւս երկուքն յետ մահուան ։. արտաշիսի եղան: Այսր արջառք էին՝ զորս ետես լուքուլլոս հռոմայեցին. քանզի գրէ պլուտարքոս, թէ ի գալն իւրում ի սինոպայ ի ազ գիներ՝ այսինքն ի Նոսիս, և յանցանելն ընդ եփրատ՝ և գիտ լուքուլլոս զարջառս որք էին ձօնեալք ի զոհ անահատայ, զոր մեծապատիւ տօնէին ասէ բնակիչք յայնկոյս եփրատայ: [3] Այս արջառք չըմչէին արձակ ատտ և անդ ի ձարակիլ, այլ ունէին զնշան անահատայ՝ յորս ոչ ումեք օրէն էր մերձենալ:

Երրորդ Աեհեանն էր Նաղնան դէց, Աենեակ վահագնի (կամ հերակլեայ) կարգացեալ ըստ յունականին, որ է Աքրոդիտէ, որպէս մեկնի նա ինքն ագաթանգեղոս: Օսորա արձան ։. արտաշէս երեր յելլադայ, իսկ մի

(1) Տես ի խորենացին ք. ։։։: Զայս այսպէս կարծեցին վահուշ Նիք՝ թէ զի վերք մերոյն վահագնի նման էր վարուց հերակլեայ, մին. չն զի նոյն իսկ վիշապամարտութիւն հերակլեայ զոր ձեւացուցանէր այս առնապատկերք, պատմեալ լինէր և զմերոյն վահագնէ, որպէս ասէ յո հաննէս կաթողիկոս յետ խորենացւոյն: * Ի կռնատացաւոր ա վետեաս՝ (որով իմանայ վերջն գողթան գաւառին՝ զոր ապէրթի քաղաքաւ երգէին,) ընդ վիշապաց համրաւէին կռուիլ նմա և յաղթել, և ընդ քաջին հերակլեայ նա հասակաւէին զնա համեմատական։։ Ընդ յայսմանէ զհերակլեան և կոչէին վահագն, որպէս յայտ է ի թարգմանութենէ ագաթանգեղոսի, ուր ի ք. մակ. գ. 19. հերակլեան թարգմանի վահագն. և որպէս ։թուխ՝ մեր վահագն է մ ի բազմաց հերակլեայց՝ զորս ։թուսեն հիներն և այլք:

(2) Ի տապգրեալն վերոյակաւ գնի Վիշապաւաղ:

(3) Նշանի՞ն որ յերկոսին ոչ անկաներ լուքուլլոսի յայնկոյս եփրատայ՝ որ գոյր ի սինոպայ, այլ յայսկոյս:

ջինն տիպըան կանգնեաց առաքն։ * Կայց զՓիլադելփեայ պատկերն (ասէ Յովհննացկին ՃԸ. 13.) իբրև երակկեաց տարփասորի առնորին պատկերին երակկեաց հրամայեաց կանգնել ՅԵրեից տեղեան ‖։ Օայս մեհեան լի ոսկւով և արծաթով՝ որն գրիպոր կոչնանեաց ի Հնդկաց. * Կրնայ այնպէս կորոյս (ըստ ասելոյ ագաթանգեղոսի՝) զի չետ այնորիկ ոչինչ ոք յայնմ տեղւոջ նշմարեաս կարէր գտանել, ոչ քարի՝ և ոչ փայտի, ոչ ոսկւոյ՝ և ոչ արծաթոյ. և ոչ քնաւ երևէր մեզ լեալ ինչ նպատ անդ ‖։

Որչափ պատուեալ էր այս գեօղ ի ժամանակս հեթանոսութեանն սակս մեհենիցն, նոյնչափ պատուեցաւ ի ժամանակս քրիստոնէութեանն սակս եկեղեցւոյն. քանզի և կեղեցի նորա կառուցեալ ի որչ լուսաւորչէն՝ եղև ա ուաջին ընդ Համօրէն աշխարհս Հայոց, յորում կանգնեցաւ առաջին սեղան և առաջին աւազան մկրտութեան։ (1) Կ՝ասն որոյ բուզանդ Ճ. 3. և 14. կոչէ զայն Կ՝այր եկեղեցի, յաւելեալ. * Կրնա ուներ սա (այսինքն որն գանիել) զաստիճան աթոռոյն գլխաւորութեան տարօնոյ ի Կ՝ածն և Կ՝ախ զառաջին եկեղեցին՝ ի Կ՝այր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեայց, այսինքն Կախ և զառաջին և Կ՝ըլխաւոր տեղին Կաստուածական, զի յառաջ նախ անդ շինեալ էր զոր եկեղեցին, և ուղղեալ սեղան յանուն նոն ‖։ Կ՝ալ գրէ վասն սորա, և վասն մատրանն յովհաննու. * Կ՝ըդ՝ այս տեղիք վասն յառաջկարգութեանէ կանոնաւ ի Հայրապետացն և ի Թագաւորացն պատուեալք լինելին ‖։ Կ՝ինչև ի նմա գումարիլ ժողովոյ՝ ըստ նորուն ասելոյ ի Ճ. 4. * Ժողովեցան ի գիւղն Կ՝ահիշատ՝ ուր զառաջինն զեկեղեցին էր շինեալ. զի նա էր Կ՝այր եկեղեցեացն, և ի տեղի լեալ նահնեացն ժողովոյ սիւնհոդոսին ‖։ Յորոյ ի էր և ժողովն գումարեալ ի մեծէն նեբսեհէ. իսկ յետ այնր եղեն և այլ երկու ժողովք։

Կ՝ալ այս եկեղեցի հիմնարկեալ ի լուսաւորչէն՝ քակեցաւ, յորժամ՝ ապստամբահամ քեռորդի մանկամբ արշաւեաց ի Հայս, որպէս գնի առ յովհաննու մանիկունեի, և ի ձառն Հայոցմանէ նշխարաց մեծին նեբսեհէ, առ որս կոչի. * Կրկեղեցին որ Յաշտիշ վանայ ‖։

Երևի թէ՝ այլ էր ի սմանէ այն եկեղեցի՝ յորում հանգեաւ մարմին որչ մեծին սահակայ. զի գրէ ղազար՝ Թղ. 64. Թէ մանիկանեանք յետ Թաղելոյ անդ գնեցաւ

(1) Տես յագաթանգեղոս ի յԱՁ։

ՙՒրն՝ չինեցին զայն եկեղեցի մեծասպիծառ և վկայարան ՙՒրց, և հիմնեցուցին * Ա՛նս բազմաթիւ պաշտօնեից, կարգեալ դարմանն անպակաս պտղոյ ՙի հանգիստ առաւել լեալ եղբայրութեանն, ժողովս տարեւորականս աշխարհայոց դոր բազմաթիւ հաստատեցին ՙի տեղւոջն ‖ Յակ զվերս գրեալ եկեղեցի չինեաց (որպէս ասացաք՝) ՙԻրն գրիչ դոր ։ (1) Եկեղեցին հանգստեան ՙԻրն սահակայ՝ քակեցաւ ՙի լինկթիմուրայ. զորմէ տես ՙի Տ՚այր հայաստան ՙի գեօղն Ա՛ր սահակ. Թղթ. 193։

Ե՛ղեալ գրախտ ։ Ոչեցաւ այսպէս սակս փոքրիկ անտառին Ե՛ղայի ծառոց՝ որ էր առ ստորոտով բարձրաւանդակի Ա՛ահեվահեան մեհենին Ա՚շիշատու, որպէս գնեմ բուզանդ գ. 14. * Ա՚ւ յաջմէ (լինէր բնակութեան ՙԻրն գանիէլի) յակս աղբերն ՙի ներքոյ սարաբարձր մեհենատեղւոյն հերակլեայ, որ կայ գեմ յանդիման լերինն մեծի՝ որում Ցուլն (Ա՚ատրոս այսինքն Տօրոս) անուանեալ կարգան. ՙի բագնին տեղւոջէ ՙի բացագոյն իրրև քարընկէց մի ՙի ներքոյ կուսէ, ՙի գոյն ծործորակին, ՙի սակաւ անտառակին, ՙի Ե՛ղացուտ պուրակին՝ որում անուն տեղւոյն իակ Ե՛ղեայ գրախտ կոչէն ‖ Ա՚ստանօր Թաղեցին զմարմին ՙԻրն գանիէլի աշակերտաբար Նորին՝ որպէս հրաման եալ էր ՙԻրն. և ՙի տորին աղբիւր մկրտեաց ՙԻրն գրիչ դոր զբազմաթիւ զօրաց ըստ գրելոյ Նորին բուզանդայ։

Ա՛ապրաշէն ։ Ա՚յսպէս կոչի առ յովհաննու մանիկն Նեղի. իսկ յայսմանուրս ՙի 18. Նոյեմբերի՝ բաժանաբար՝ Ա՛նի Տաթեայ ։ (2) Ա՚ւ բուզանդայ գ. 14. կոչի Ա՛արփա

(1) Թովմաս արծրունի Թուխ նոյն գնէ զեկեղեցին յորում Թա՛ գեցաւ ՙԻրն սահակ ընդ եկեղեցւոյն մաթաղանիկ՝ զի ասէ. * Տա՛ բեալ հանդուցանէն զնշխարս ՙԻրն (սահակայ) Ձաշտիշատ սաթօնոյ ՙի տեղւոջ վկայարանի ՙԻրն յովհաննու մկրտչին և աթանագինեայ վկային ‖ Ա՚րդ՝ նշանաւոր ՙԻրն յովհաննու և աթանագինեայ՝ բան մասին եղան լինանկեան վանս, և բան մասին՝ ՙի մաթաղանիս ։ Իակ ՙի վերադրեալ Ա՛այր եկեղեցին՝ որ չինեցաւ ՙի տեղւոջ մեհենին հերակլեայ, ոչ գտանեմք առ ազաթանգեղոսի, Թէ եդան նշանաւոր վերադրեալ ՙԻրն, բայց եթէ ՙի հարեանցի ՙի Թղթ. յհե. յասելն. Ա՚նդիսկեր սեղան ՙի վկայարան ՙԻրն հանգստի՝ զոր չինեաց ‖

Ա՚յդպէս անցայտ է մեզ. սրգեօք զնախայիշատակեալ Ա՛այր եկեղեցին՝ Թէ զՍ՚ատրանաս կամի նշանակել նոյն Թովմաս արծրունի, յասելն. * Ւչր երթեալ ընդ նմա (այսինքն ընդ արշակայ) և մեծն Ներ սէս կաթողիկոսն հայոց, և հաստեալ Յաշտիշատ սաթօնոյ ՙի վանսկայսրան ՙԻրն յովհաննու մկրտչին ։

(2) Յօդոստոսի 11. ՙի տպ. և ՙի միւս Տեառնընդ գրի Ա՛ապրաշէն. յայլ երկուս տեառնընդ՝ ՙի միւսին գրի Ա՛ապրաշէն, իսկ յերկրորդումն Ա՛ապրաշէն։

քենոց յովհաննու . * Կոչնակէս և ի նեղբայ քան զնա (այլ ինքն՝ քան զեկեղեցին յաշտիշատու) Ա՝արգարեանոցն յովհաննու . նոյնպէս մծո ի տուն նոն Հաղթատ առաք քեղոյն ‖ Ըստ այմ և ի գ . 16 . * Վաւէն սին երեց ի գաւառէն տարօնոյ ի մեծ Ա՝արգարեանոցէն յովհաննու , որ էր նախ շինեալ տուն աղօթից և ինդրուածոց , և հանգիստ պերն ‖ . յորոյ ապարակի թաղեցաւ և նոյն վաւէն : Ա՝յսպէս կոչեցաւ սակս անդէն շինելոյ մեծ տուն , և ի նմա ամիսօրեայ պերն գրիգորի լայանուեցաւ հրեշտակի՝ գնչխարս ինչ յոսկերաց յովհաննու միրուղի , և պերն աթանագինեայ , (1) որ սակս փոքրիկ գոլոյ Ա՝ն առաքն կոչի առ ագաթանգեղոսի և առ բուզանդայ :

Ո տեղի սորա ագաթանգեղոս ի յիգ , և զենոբ ի հը . և ի հդ . նշանակէն լինել ի փորր ձորակի՝ ընդ որ անց յաներ ջուր նուազ՝ մծո ի գետն եփրատ իբր երկու արշաւանօք ձիոյ : Այս ըստ բուզանդայ՝ գոլով ի նեղբայ բարձրաւանդակի Ա՝յր եկեղեցւոյն յաշտիշատու՝ էր ի գիւղն անդ յաշտիշատ , կամ առընթեր գեղջն և ի վէմ ձակի նորին : Վասին իբրև և զփառէն կամ զփառնեբսէհ երեց՝ որ եղև կաթողիկոս , այլք դնեն լինել Ա՝շտիշատ , զոր բուզանդ ի վերոյ՝ եգ ի Ա՝ատրաւանից ասի :

Ըստ պատմելոյ զենոբայ՝ յորդորեաց զնահատիկ հայ բանչեսք զպերն գրիգորի , մի շինել ի տիւն տեղւոջ մենաւ տան , այլ՝ աղքատանոց , կացուցանելով քահանայս և քոր եպիսկոպոսունս , զի ժողովուրդն համարձակ գիմեսցէ անդր ի բժշկութիւն : Ասոյրուեցի էր առ նախնիս՝ հայրապետին հանդերձ թագաւորաւ և մեծամեծ նախարարօք գալ յայցելութիւն եկեղեցւոյն յաշտիշատու , և առաւել այսր մատրան , ըստ գրելոյ բուզանդայ գ . 3 . * Ա՝նուանդ յայն ի գլխաւոր տեղին՝ յեկեղեցին , (սոյնր էին) ժողովել ի յիշատակ պերն որ էին անդ , և կատարել անդ ամի ամի եօթն անգամ՝ որք գնոյն ունէին սովորութիւն , առաւել և ի մեծի Ա՝արգարեան մատրանն յովհաննու ‖

Ըստ կարգի պատմութեանց զենոբայ և ագաթանգեղոսի՝ նախ հինն եգաւ ի պերն գրիգորի՝ եկեղեցւոյն որ կայնի ակնեանն , բայց շինութիւն զնոյն էառ լուսին . յայն սակս առ զենոբայ բազում ուրուք ի յիշատակէն՝ հինարկեալ ի պերն գրիգորի , և ոչ շինեալ . զնոյն հինարը

(1) Տե՛ս յագաթանգեղոս թղթ . կկբ . և ի զենոբ թղթ . 54 :

կուԹէ նորին չինեցաւ ՚ի նմանէ այս մատուռն. յետ այնորիկ չինեցաւ եկեղեցին յաշխից տեղւոյ, որ և եղև աւաջին եկեղեցի՝ որպէս եդաք ՚ի վերոյ. զի առաջինն չէր լսացեալ, իսկ երկրորդն՝ մատուռն էր կամ վիայարան, և ոչ եկեղեցի։

Կործանեցաւ և այս վիայարան ՚ի նոյն ամի՝ յորում և վերոգրեալն. * ՚Ի նոյն ամի (ասէ յովհաննէս մամիկոնեան), քակի եկեղեցին որ յաշխից վանայ (1) հիմնարձկեաւն ՚ի նըշն գրիգորէ, և կարապետին չինականեանն, և ՚ի տարօն ‖ Տես ՚ի նոր հայաստան ԹղԹ. 193։

Վլակայ վանք։ ՚Ի նահատան հռչակաւոր՝ որ կոչեցաւ այսպէս յանուն վենոբայ՝ որ մանկտուանէր Վլակ, որ պէս գրէ լուսաւորիչն առ եղիազար եպիսկոպոս եղբայրն նորուն, ՚ի գիրս նորին վենոբայ. * Ինդ (հիմնականեան տեղին) զքո եղբայրն եմ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս. և ըստ կարի աղաչանացն՝ զանուն տեղւոյն փոխեցաք հիւր անունն յաւելեալ, (2) (և) հաստատեցաք (զանունն) Վլակայ վանք ‖ ՚Այն իրի Թովմա մածոփեցի երկո քումբք անուամբք և կոչի զմհնաստանն՝ յասէն. * ՚Ի ճահնդես ՚այրաքաղաք վանք Վլակայ ասորոյ ՚Օ՛նոբայ վարդապետին ‖

Այս կոչեցաւ յանուն նորա, նախ՝ ըստ խնդրոյ նորին, որպէս ակնարկէ վերոգրեալ բանն։ Երկրորդ՝ զի նա ինքն զենոբ չինեաց զեկեղեցի սորա, որպէս գրէ լուսաւորիչն առ եղիազար վասն զենոբայ. * Զամենայն այլոց սա տարուԹէ ինքն չինեաց զեկեղեցին՝ զոր ես միայն հիմնարձկի ‖ Երրորդ՝ զի զենոբ կամ գլուխ կացուցաւ ՚ի լուսաւորչէ առաջին առաջնորդ մհնաստանիս։ (3)

Կոչեցաւ և յանուն ՚Ե՛ր կարապետին. * Իսկ իմ աղաչեալ (ասէ զենոբ) զերն գրիգոր գնալ ՚ի վանն՝ զոր ինքն հիմնարկեաց յանուն ՚Երէ կարապետին ‖ Ի տէր այսմ կոչի և առ յովհաննու մամիկոնէի, առ մատԹէոսի, և առ կիւրակոսի։ Օ՛ այս անուն ընկալաւ վանքն յանուանէ եկեղեցւոյն, վասն որոյ յայսմաւուրս ՚ի 30. սեպտեմբերի՝

(1) Ասա եկեղեցի է նոյն՝ զոր չինեցին մամիկոնեանք ՚ի հանգուցանել զմարմին ՚Երէն սահակայ, վասն որոյ՝ ասա կոչէ հիմնարկեալ և առ յովհաննու մամիկոնէի, և առ մատԹէոսի, և առ կիւրակոսի։ Օ՛ այս անուն ընկալաւ վանքն յանուանէ եկեղեցւոյն, վասն որոյ յայսմաւուրս ՚ի 30. սեպտեմբերի՝ ՚ի յաշխից վանայ՝ զի նոքա չինեցին զնա ՚ի նըշն գրիգորէ, և Թէ էր ՚ի տարօն՝ զի նոքա չինեցին և վանս։

(2) ՚Ի տպագրեալն. Յիւր առ. էի անուն, այն է՝ մականուն։

(3) Յայտ է ՚ի պատմուԹէ յովհաննու մամիկոնէի։

վան եկեղեցւոյն ասի. * Լկեալ հասին ի գաւառն տա-
ճոյ, և անդ շինեալ եկեղեցի յանուն սրբոյ Կարապետին
ի տեղիս մեհենից ||։

Լեառն՝ յորում շինեցաւ մենաստանն՝ կոչեր Վարչէ,
զի շինեցաւ ի տեղւոջ դիսանեայ և դեմոտրեայ բազ-
նեայն, զորս զենոր [1] գնել ի լեառն Վարչըզ։ Յակ տե-
զի կամ կոյսն լերին՝ ուր էր մենաստանն, կոչեր Ննակ
Նեան պեղէ, որպէս և տեսանել առ զենոբայ ի Թղթ. իբ.
* Վադարեալ աւուրս իբ. ի վանս Վրակայ Ննակ-
նեան տեղիս ||։ Լչ՝ որ զրիպոր գրէ առ զևոնդ Հայրա-
պետ կեսարիոյ՝ առ նորան զենոբայ. * Օր Ննակ-
նեան կոչեն տեղոյն՝ Հնդիկք և պարսիկք, որովք պան-
ծան յոյժ բնակիչք տեղոյն ||։ Լչ յայտնեալ նաև մե-
նաստանն Ննակնեան վանս կոչի առ յաշխարհս մամիկոնէից,
և առ վարդանայ աշխարհագրի, որ և դնէ զպատճառն
երկուց եւս անուանակոչութեանց՝ յասելն. * Կոչի Ննակ
նեան վանս՝ վասն հինն ականց քաղցրահամ աղբերացն. և
կոչի Վրակայ վանս՝ վասն առաքնորդի վանայն հօրն ||։ [2]
Այն այս Ննակնեան տեղիք կոչեր նաև Խաբէթոս.
* Օ հինանկնեան տեղիսդ՝ զոր և բարեբուս [3] ասեն ու
մանք, շինեցեալ զդա բնակութեան դասուց կրօնաւորաց ||,
զրի զևոնդ Հայրապետ առ նէրսէս զրիպոր՝ առ զենոբայ։

Օ առաքինին էին յայսմ վայրի երկու բազինք և ար-
ձանք՝ մին՝ յանուն գիսանեայ ի պղնձոյ, որոյ երկայնու-
թիւն երկոտասան կանգուն. [4] իսկ միւսն յանուն դեմո-
տրեայ հնգետասան կանգուն։ Այսքա էին եղբարք երկու
յազգէ հնդկաց, որոց յաւուրս վաղարշակայ արքայի
փախուցեալ ի հայս՝ ժառանգութիւն ընկալան ի նմանէ
զերկիրն տարօնոյ, զորս և որդիք նոցա յետ մահուան ի
կարգս դից դասեալ՝ պաշտեցկին, և բազինս կանգնեցին։
Այնչ զրիպոր կործանեաց զնոսա, [5] և հինն արկ եկե-

(1) Ի Թղթ. կէ. կճ. և ճ։
(2) Հայսմաւուրս ի 30. սեպ. տեմբերի գրի՝ Լննինեայ վանէ։
(3) Ի տպագրեալն և ի միում ձեռագրի գին այսպէս, իսկ յայ-
լսմ ձեռագրի գին՝ Բարբէթոս։
(4) Ասյսպէս գին ի տպագ-
րեալն զենոբայ Թղթ. կբ. իսկ ի
ձեռագրի գին՝ երեսուն կանգուն
երկայնութեամբ, և երկու կանգուն
և Թզաւ լայնութեամբ։
(5) Վասն կործանման բագնացս,
և շինութեան եկեղեցւոյ վանայ գը-
լակայ, ոչինչ դասանելք յիշատա-
կութեան ագաթանգեղոսի. վասն
որոյ մեծապէս սխալել հեղինակն
յայսմաւուրսդ ի հաւատարմի ա-
կամ ի 11. օգոստոսի, ուր զոր
ինչ պատմէ ագաթանգեղոս վասն
մեհենից յաշխարհսդ, սա զնոյն
պատմէ վասն մեհենին՝ որ էր ի
տեղւոջ վանացն գլակայ, յաւել-

ղեցւոյ՝ զոր կատարեաց զնոսը. անդ ամիսսիեաց զմեծ մասն նշխարաց սրբ կարապետին և աթանագինեայ, զոր մէ և վկայեն եօթն խոտաձարակքն յաղօթելն իւրեանց. * Լրևեսցի փառք քո տէր ի տաճարս յայս, զոր ընտրեցեր հիմնարկութիւր սրբն գրիգորի, և բնակութիւր սրբ կաս բասպետիս ||: Յորմէ և եկեղեցին առ յովհաննու մանկունկն կոչի կոչ կաթողիկէ:

Վարձակից եղև այսմ շինութեան իշխանն սիւնեաց՝ ըստ դրելոյ տաեփաննոսի օրպէլեան. * Լազում դանձիւք և ջանիւ գործակից լինի շինուածոյ հանդստարանի սրբ կաս բասպետին, և կանգնէ անդ ի վանսն գլակայ արձան գնոր շանն տէրունական՝ յիշատակ իւր ||:

Հաստատեաց ասպա սրբն գրիգոր և վանս, որպէս զևնդիոս հայրապետ թղթով իւրով յորդոր տուեալ էր ժողովել ի նմա արս իբրև հարիւր. այլ սրբն գրիգոր՝ ժո ղովեաց անդր կրճատարս թուով քառասուն և չորս: Օ կնի՛ թոդիկ որ էր քահանայորդի հայր վանից յեօթնեղ բորդ գաւուն, բազմացոյց անդ նաև զանապատաւորս՝ թուով իբրև երեք հարիւր հինսուն և ութ:

Այլ ի կալուածս վանացն սահմանեաց սրբն գրիգոր դաստակերտս երկոտասան, որք են գիւղօրէք (զորս կարգեսցուք ստորև.) յորոց ղերկուսն քանզի իշխանն ոմն մամիկոնէից ի բաց էհան, վարդ պատրիկ իշխանն արձրունի անդրէն գաւձոյց, զորմէ գրի ի ձեռագրի պատմութիւն յովհաննու մամիկոնէի. * Այսպէս և զոր կարապետն ի գլակայ վանսն մեծաշուք փառօք զարդա բեաց. սա գաւձոյց զկաւառս և զգաւառս ի նոր նշխարացն յովհաննու և աթանա գինեայ, որք էգան յեկեղեցւոջ որ ի բագրեւան. խակ մի յաշտիշա տու եկեղեցւոյն կարգեցաւ ոտն ի սահմի է. որպէս ուսուցանէ ա գաթանգեղոս:

Այս այլ օրինակ յայսմաւուրսն Տէր խորհելի, հնագոյն քան զսո վորականն՝ որ գնէ զոսն եկեղեց ւոյն յաշտիշատու՝ հաստատեալ ի սահմի է. բայց և սա՝ յայտ է թէ սխալ. զթիւն է. ընթերցեալ յագաթանգեղոս՝ (յորմէ և բա զում ինչ ընգօրինակէ.) թիւ է. զի և ի յովհաննն ագաթանգե ղոսի գնի նշան:

պետն ‖, տուեալ ՚ի գին նոցա առ իշխանն տարօնոյ քսան և երկու հազար դահեկան, նաև զերկուս գեօղս յատել ՚ի գաւառին վասպուրականի։ Այսպէս և գայլն վահան ուխտ և տան գեօղս ազատեայ և ետ եկեղեցւոյն, ընդհատ զանուանս նոցա յարքունի դիւանէն։

Եկեղեցի ոչ կարապետին արգելեալ էր կանանց մտանել, զի ըստ գրելոյ վենոբայ (՚ի Թղթ. կէ.) պէտ գրիւ գոր եդ զայս պատուէր՝ գրելով ՚ի տախտակս պղնձիս. և յովհաննէս մամիկոնեան պատմէ զՏարուանծիոն մարիամ մու կնոջ վերոգրեալ վարդ պատկի՝ սակս մտանելոյ ՚ի նեղքս յատուրս Թոռնկայ վանահօր։ Այգելեալ էր նոյնպէս երիվարաւ անցանել առ նովաս, կամ գնալ մինչև ցդուռն նորա։

Այրծանեցաւ Այր կարապետ յերկրաշարժութենէ, և մնչեղ իշխան տարօնոյ՝ (զոր և մնրպպան կոչէ յովհաննէս մամիկոնեան,) տուեալ գանձ բազում շինեաց քա բակոփ։ Այնդրէն քանդեցաւ յորժամ արշաւեաց ՚ի հայս ապատուռաւահիմ քեռորդի մահմետի (1)։ ՚Ի 1058. ՚ի ժա. դարուն՝ զորք պարսից այրեցին զշինուածս՝ զոր գրիգո րի մագիստրոսի էր շինեալ ՚ի ձեռն իւրոյ գործակալին. * ՚Ի սոյն ամի (ասէ լաստիվերացին ՚ի գլ. իա.) այրե ցին զգեղեցիկ ապարանս Այր կարապետին, զոր հրաշատ ոմն ՚ի գործակալացն մեծին գրիգորի որդւոյն վասակայ մեծաւ ջանիւ շինեալ էր՝ մինչ երկրին տէր էին. զժա մանուցն՝ որ առաջի Այր կարապետին էր, զոր գեղեց կայարմար պատրաստուբ յարդարեաց ՚ի փառս և ՚ի պա տիւ մեծի վկային և կարապետին քրի. նաև զայլ շի նուածսն, և զփայտակերտ եկեղեցին՝ զոր Այր գրիգոր կոչէն։ Այս էր Թուականին մերոյ ամք շէ. յորժամ այս այսպէս եղև ‖։

՚Ի վանն գլակայ Աւետիսնոս վանահայրն յաջորդ Թոռնկայ շինեաց և եկեղեցի յանուն պէտն աւետիսնոսի, որպէս յայտ առնէ յովհաննէս մամիկոնեան, յասելն. * Այս յայնմ ամի վախճանեցաւ սմբատ, և ետ տանել զինքն ՚ի տապանատուն հարցն ՚ի վանն գլակայ ՚ի դուռն պէտն Աւետիսնոսի, զոր շինեաց Աւետիսնոս այն՝ որոյ մայրն հերձաւ (որ է վերոգրեալն մարիամ), և ետ ՚ի նշաւա

(1) Այս յովհաննու մամիկոնէի, և ՚ի Ճառն յայտնութենէ նշխարաց մեծին Գրիգորի, ուր և կոչի եկեղեցի Հռոմոս որ էրուսղեմ աւինեանն։

բաց՝ զչքն ստեփաննոսի նախասվայրն զձախ բոյթ ատկն սնոյացա ։ Ցէս վասն այսը գ[illegible]է կարապետ ի նոր Հայաստան. Թղթ. 194։

Ո՛չ է ի սմանէ այն եկեղեցի՝ զորմէ գրի ի պատմութիւն Ծիծառնեցի խաչին, Թէ վահան մամիկոնեան ի մէջ բլուրն շինեաց զեկեղեցի զչքն Ստեփաննոսի, * Յանուն կրտսեր որդւոյ՝ որ կայ ի նորին գաւառն Թաղեաց ։

Ի մեռանելոյն ատ և արտաքոյ՝ են զամառան գերեզմանք. երեք քայլ հեռի յեկեղեցւոյն յարեւելեան կողմն նորա Թաղեցւոյ վարդ պատրիկ իշխանին արծրունի, ըստ վկայելոյ յոհաննու մամիկոնէի։ Ի նովաւ Թաղեցւոյ գինի և մուշեղ, զոր նա ինքն կոչէ մարզպան։ Լոկ առ դրան՝ զչքն կարապետին՝ գայլն վահան։

Յարեւելս հիւսիսոյ եկեղեցւոյն է՝ Հայբ Բէ՛ր կամ Հայբաբէ՛ր [1] կոչեցեալ տեղին, ուր Թաղեցւոյ Թոդիկ քսանեւերդի հայր վանայն գլակայ, և ստեփաննոս յաջորդ նորա, նաև այլք ի վանահարց։ Ի հարաւակողմն եկեղեցւոյն փոքր ինչ հեռի՝ են գերեզմանք զչքն անտոնի և կրօնիդեայ. առ նոքօք ի մէջ դրախտին՝ են գերեզմանք եօթն խոտաձարակացն [2]։

Ո՛ ազարու վանք։ Այն գրիպոր ի գնալն իւր ի հռոմ ընկալաւ ի պարգեւս ի կայսերէն և ի պատկն հռոմոյ ըզմանն ինչ նշխարաց զչքն պետրոսի, և զսահակ ձեռն անդրեի առաքելոյն. և իբրև եկն յաշխարհս հայոց՝ ի հրեշտակի, այ ծանուցեալ զտեղի յարմար հանգստեան նոցա, եդ անդր զոր նշխարս՝ որ էր ի ստորոտ լերինն տօրմոսի, պատրաստելով զնիւթ առ ի շինել վկայարան, կարգեաց պաշտօնեայս եկեղեցւոյ զարս երկոտասան. * Ո՛ր ետ զտեղին զայն ղազարու, և անուանեաց Ո՛ ազարու վանք [3]։

Յետ ժամանակաց սակս նշխարաց առաքելոյն՝ կոչեցաւ Ա՛ռաքելոց. վասն որոյ գրէ վարդան աշխարհաբեր. * Ո՛ ազարու վանք Ա՛ռաքեալքն է, ուր կայ ահեակ աջն անդրէի առաքելոյն, և այլ բազում սրբու-

(1) Ի տպագրեալն յոհաննու մամիկոնէի կոչի՝ Հաղբէ՛ր։

(2) Որպէս գրի ի ձեռագրի յոհաննու մամիկոնէի, ուր և յիշատակի վանն խոտաձարակացն՝ Թէ՝ Բնակեցան ամենք յինոսկ նեան վանս. իսկ այլք ի քաղաքն ի հարաւակողմն արեւելից ի Թադեացւոյ խաչին կողմանն ։

(3) Նոյպէս գրի ի ձեռագրին զնորայ. այլ ի տպագրեալն Թղթ. Ը. փոխանակ Ո՛ ազարու՝ գնի Եղիազար ։

թիւք ։ Ա. Յժմ յորոշումն կոչի Աղը զի ասացելոյն ։ Ասա այսմ և յայսմանուրս (1) գրի . * Ակեալ առ նա աքէ զայ մի անգրկաս անուն՝ ի վ ազարու վանայ որ է Աքէ առաքեալքն մեզ, և նքն շուշան ... ետ զքէ խաչն յանդ գրկաս աբեղայն տանել ի Աքէ առաքեալքն ի վ ազարու վանան ։ Այն այս Թուի լինել՝ որ առ բուզանդայ է . 3 . կոչի Ասացելոյն ։

Ա՜ռաւ ։ Ա. զենոբայ կոչի Ասաց . * Եւ այլոյն առնեքեան երթեալք էին ի Աուշն Ասան ։ Ա. յսպէս կոչի յայս բան զենոբայ ի ձեռագրի և ի տպագրեալն, որպէս և առ յովհաննու մամիկոնէի . բայց յայլ տեղիս ի տպագրեալն զենոբայ՝ կոչի Ա՜ռաւ Վաղաւ . իսկ ի ձեռագիրս փոխանակ այնր՝ ուրեք ուրեք գնէ լոկ Վաղաւ ։ Որպէս՝ ի տպագրեալն Թղթ . Հյէ . գնի . * Վկայեին միմեանս ի գուռն Ա՜ուշ Վաղաքի ։ ի ձեռագրի՝ * Վկայեին միմեանս ցգուռն Վաղաքին ։ որ է նոյն . քանզի մուր գոլով գլխաւոր քաղաք տարածոյ՝ սոսկ Վաղաք կոչի ։ Ասա այսմ և Թուխման արծրունի նախ յանուանէ կոչէ Ա՜ուշ Վաղաք , և ապա լոկ Վաղաք՝ յասելն . * Եւ նա ինքն էին ձմերել ի Ա՜ուշ Վաղաքի տարուընդ ։ Լոկ ասորև . * Ի անձրուելն ձեռնն Հարեալսատակ գիւզաւ շուրջ զատորոտով լերինն՝ յորում տեղւոջ Վաղաքին տարուընդ չինեալ էր ։ (2)

Ո՞ եկեղեցի սորա Աքէ էրէն՝ յիշէ ասողիկ է . 14 , և գկոտորածն որ եղև ի նմա յաւուրս կայսեր վասլի ի բատոյ ամիրային խլաթայ և նիրկերտոյ՝ յասելն . * Ապուլ և գերութէ անմարդացոյց զգաւառն տարօնոյ , յաւարի առեալ գքաղաքն Ա՜ուշ , խողխողեալ գբահանայս յեկեղեցւոջն՝ որ Աքէ փրկիչ անուանի՝ ողջմիզի տեսակաւ .

(1) Ի 30. մարթի , ի պատմուԹն որ խաչին նուիրակ ։

(2) ՅաւանդուԹն ունիմք (ասէ նալեանն) Ա՜ուշեցոյ որգաւոյ քաղքին վասակայ չինեալ զայս քաղաք յաւուրս մեծին Թէոդոսի , և յայնմանէ փոխանակ Ա՜ուշ ընդ կոչելոյ , համառօտութեամբ Ա՜ուշ անուանեալ։ Բայց որպէս նշանակեցաք , այս անուն յիշատակի առ զենոբայ՝ որ յառաջ է քան զմեծն Թէոդոս։

Յարմարէ ասել և զայլ սուրբ դարանուԹէ , էրբ զի ի բազմուԹէ կաղնի ծառոյ՝ որ առՀկերէն Մեղ ձայնի , կոչեցաւ ազատաղնոք Ա՜ուշ ։ Ուայլ նոյնպէս Հակաւակի այն՝ զի նախայիշատակեալ մատենագիրքն՝ զենոբ , յովհաննէս մամիկոնեան , յաւել և զթումման արծրունի , և զասողիկ՝ յիշատակ կէն զայս անուն , որք բազմք յառաջէն քան զտէրութէն օսմանեանց՝ յորոց մուծան առՀկական անուանք ։

Բնակիչքն յարմարէն զայլ սուրբ դարանուԹէն , զորմէ ասէ ի Տար Հայոցառան Թղթ . 180 ։

որում արեան ներկուածք՝ յարդ. Եւ յուշանի ՚ի նոյն եկեղեցւոջ ‖։

Օ այս եկեղեցի շինեաց Հռչակաւոր Իշխանն բագա- բատ ՚ի Լօ. գարուն՝ որպէս գրէ Թովմա արծրունի. * Լայց ինքն կարծեցեալ մարդպանն փախստեայ անկանի ՚ի բարձրաբերձ եկեղեցին՝ որ յանուն փրկչին մեր- ոյ շինեալ էր յիշխանին բագարատայ, ՚ի ծախս մեծաց մեծ գանձուց իւրոյ. Հաղարաց, և անդ ՚ի միջոյ գմբե- թին զօղեալ սալարեալ սարսռալից դռոմմամբ զետեղեալ լինէր ‖։

Հայեկայ գէղ։ Լսա այսմ կոչեն զայս կորիւն, զազար, և սաղիկ, և գնեն ՚ի տարօն գաւառի, ուստի էր երա- նելին Աեսրովբ, կամ Աաշեոց. այլ խորենացին ՚ը. կ. սոսկ զանունն գնէ. * Աեսրովբայ որ էր ՚ի Հայեկայ տարօնոյ ‖, առանց յօդելոյ զանունս Վիւղ։ Օ նոյն առ- նէ և յովհաննէս կաթողիկոս, յասելն. * Աեսրոսէ որ ՚ի Հայեկայ տարօնոյ ‖։ Յոր անուն և այժմ կոչի Հա- յէն, և բրդերէն՝ Խասէ։ Տես ՚ի նոր Հայաստան Թղթ. 191։

Խուզանդ ՚ը. 19. զայս Հայեկ Թուի կոչել Հայեոց գէղ՝ յասելն. * Լոր նորա (այսինքն պապայ որդւոյ յուս կան) հարձ մի ՚ի գաւառէն տարօնոյ, ՚ի Հայկայ գեղ- ջէն կարձաղատացն, և ինաց որդի ՚ի հարձէ, անսի ՚ի Հայեկացոյն ‖։

Օ՞ղէ։ Վիւղ՝ սահմանակից հաշտէնից՝ որպէս գնէ զազար Թղթ. 258. * Օ օրսլարն Հայոց վհան մամիկոնեանն հանդերձ արամբքն որ ընդ նմա էին, բա նակեր ՚ի վիւղ մի մերձ՝ որ էր ընդ իշխանութեբն մամի կոնէից (այսինքն ՚ի գաւառին տարօնոյ,) որում անուն էր Օ՞ղէկ, կամեցեալ անցանել ՚ի կողին սահմանակ ցութեն հաշտէնից ‖։

Թովէ։ Վիւղ՝ զոմն սաղիկ ը. 6. * Օ սա (այսինքն զկայսրն վասիլ մակեդոնացի, որ Թագաւորեաց ՚ի 867.) սակն լեալ ՚ի տարօնոյ գաւառին, ՚ի գեղջէն Թվոյ ‖։ Վայնպէս գնէ և սամուէլ ՚ի սկիզ. Թուին, որպէս և առ կիւրակոսի [1]։

(1) Յիշատակի և առ յովհան. զնոսա (այսինքն զզարսիկս), մինչև նու մամիկոնէի ՚ի ձեռ. անձա նօթ սուագարանութ ինչ անուան, թէէ կոչեցաւ անուն տեղոյն այ- յասելն. * Եւ այնչափ կոտորեցին նորին ‖։

Գոմիտաս։ Գիւղ՝ յհիւսիսակեալ առ բուզանդայ Ճ. 15։ ուր ասի. * Պարգև առեալ յերիցուն զգիւղն՝ ուստի իսկ ինքն էր ի նահանգէն տարօն գաւառէն, որում ա նուն Գոմկունք կոչէն ||։

Կուառս, կամ Կըառս։ Վաղաքագեօղ կամ աւան ի պալունեաց փոքրիկ վիճակին, կամ գաւառին տարօ նոյ. * Հիմեալ յերկիրն պալունեաց (1) (ասէ զինոր ի Թղթ. խէ.) յաւանն մեծ Գիսանէ ի Վաղաքագեօղն Կուառս ||։ Շինեաց զսա Կըառս՝ (կամ որպէս է ի տպ. զինորայ՝ Կուառ) մի յորդւոցն գիսանէայ և զե մեծարեայ իշխանացն հնդկաց, որք եկին ի հայս յաւուրս վաղարշակայ արքային մերոյ, որպէս գրէ զինոր. ի Թղթ. կէ. * Եւ շինեաց Կուառ իւր աւան, և կոչեաց յանուն իւր Կուառս ||։

Ա՝ի էր յերկոտասան դաստակերտից վանացն գլա կայ, կառուցեալ առ Ձորով. ունէր երդս 3012. հեծեալս 1500. հետևակս 2200 (2)։

Յայնկոյս Ձորոյն Կուառաց էր աղբիւր յորդաբուղխ՝ ուրանօր՝ որն գրիգոր պահէաց զնշխարսն։ Իսկ սաւափան նոս՝ երբորդ հայր վանացդ գլակայ՝ շինեաց եկեղեցի, և կացոյց կրօնաւորս վաթսուն (3)։

Ա՝եղէմ։ Լանտագեօղ՝ մի յերկոտասան դաստակեր տից վանացդ գլակայ, զոր շինեաց Ա՝եղեմս մի յորդւոց դեմետրեայ և գիսանէայ իշխանացն հնդկաց. * Եւ մեղ տէս (ասէ զինոր կէ. բստ ձեռագրին,) շինեաց ի գաշտի անդ զաւան, և կոչեաց զանուն նորա Ա՝եղեմ ||։ Կոչի ի զինորայ և Վաղաքագեղն Ա՝եղեմ ||։

Ունէր երդս՝ 2080. հեծեալ՝ 800. հետևակս՝ 1030 (4)։

(1) Ի ձեռագրին գրի, ի գա ւառին Պալունեաց։ Թուի մեծ փեցի զրուն իսկ զանդին գլակայ վանից գնէ յերկրին Պալունեաց ի գաւառին տարօնոյ, յասէլն. Խոյս առեալ ի Ճաղամայէն (կանկեմամբրայ) եկեալ հասին յերկրին Պալունեաց ի գաւառն տարօնոյ ի քնարան որ կարապե տին յոհաննու, ի մեծահանդէս մայրագաղաք վանն գլակայ ասէ րոյ զինորայ վարդապետին ||։ Ի բանից ասի, որպէս և ի բանից զինորայ՝ որ զգիւղորէս ինչ տա բօնոյ գնէ յերկրին պալունեաց, որպէս և զգիւղ մի յանուն պա լունեաց, յայնմի մակաբերեմք՝ Թէ այլ է սա ի պալունեաց գա ւառէն որ ի վասպուրական, զոր յիշատակէ և խորենացին յաշ խարհագրու թեան։ Տես և զվերլուծ ծուքենն Պալունեաց։

(2) Ի տպագրեալն զինորայ հա. գնի ՝ Ճրդահամարս 612. հեծեալս 1030։

(3) Ի զինոր. Թղթ. ծ։ և ի յոհան մամիկոնեան. վէ։

(4) Ի տպագրեալն զինորայ գնի.

Յիշատակի անուն սորա և առ յոհաննու մամիկոնէի ի թղթ. ձՂ։ Իսկ լեառն սորա յիշատակի ի ձեռագրին զենոբայ.* Իսկ գօրքն Հայոց էլեալք անցանէին ընդ սահմանս լերինն Կեղտեայ։ Լայնպէս և գեան Կեղտեայ (որ ընթանայ ընդ սահմն,) յիշատակի սակս ի գիրս յովհաննու մամիկոնէի.

Իշխան. կոչի և Տօմ։ Լեանագեօղ՝ մի յերկոտասան գաստակերտից վանայ գլակայ, որ ունէր երդս՝ 900. հեծեալս 400 (1)։

Խոսէ (2)։ Լեանագեօղ՝ մի յերկոտասան գաստակերտից վանայ գլակայ, որ ունէր երդս՝ 1906, հեծեալս՝ 700, հետևակս՝ 1008 (3)։

Լսատ ասի լճնել քերթողահայրն Կաղնկս՝ որ և կոչի սակս ի հայրենեացն Խորենացի. զոր Տարօնեցի և կոչեն պատմիչք ի գաւառէն՝ ուր էր Խորնի։ (4)

Պարեխ. կոչի և Խրեխ (5)։ Լեանագեօղ՝ ի կարգս երկոտասան գաստակերտից վանայ գլակայ, որ ունէր երդս՝ 1680. հեծեալս՝ 1030. հետևակս՝ 400 (6)։

Կեղտեյ. կոչի և Կեղս. կամ (ըստ տպ. զենոբայ Հ.) Կեղտ։ Լեանագեօղ, մի յերկոտասան գաստակերտից վանայ գլակայ, որ ունէր երդս՝ 1600. հեծեալս՝ 800. հետևակս՝ 600 (7)։

Հաղտամ (8)։* Իսկ Հազուամ (ասէ զենոբ.) որ Թարգմանի Հազմոց կայան, (ունի) երդս՝ երեք հազար երկերիւր. հեծեալս՝ հազար քառասուն (9). ազեղնաւորս՝

* Մուշ և Մեղտի ունի ծուխս ՅռՂՀ։

(1) Ի տպագրեալն զենոբայ Հ. որպէս և ի միում ձեռագրի ոչ դնի վրիպակաւ. ի կարգս գաստակերտիցն, սակայն առանձ ի սորագրել զնոյն գաստակերտս ինչ. դնի և կոչի Տօմ։ * Տումբ (ունի) ծուխս ՅՁՀ, և հետևակս ՅռՀ և երկերիւր։

(2) Ընդ այս ի տպագրեալն զենոբայ ի հա։ Ի միում ձեռագրի՝ Խոհրնի, որ յայլս վրիպակ դիտեմք գրի՝ Խրդնի։

(3) Ի տպագրեալն զենոբայ. ՌՀՀՀ։ Ի միում ձեռագրի՝ Խոհրնի ունի ծուխս ռՅՁՀ, և ՁՀ հեծեալս, և հետևակս ռՀՀ։

(4) Թէպէտ հայկազուն յանուն գեղջն, եթէ ասաի էր քերթողահայրն, պարտ էր կոչել առաւել Խորնեցի։

(5) Որպէս դնի յայտնի ի ձեռագրի զենոբայ. իսկ ի տպագրի. հ, և հա. կոչի միշտ Խրեխ. միայն ի ծգ. կոչի Պարեխ, յասելն. * Եւթ Պարխոյ և տրեխ Մեղտոյ։ ուր ի ձեռագրի դնի. * Եւթ Պարխեայ և Մեղտեայ։ Կայ յայլում ձեռագրի և Խրեխ։

(6) Ի տպագրեալն ըստ այլ ձեռագրի այլազգ դնի այսպէս. * Բրեխ ունի ծուխս ռՀՀՀ. և հեծեալս ՁՀ. և հետևակս ՁՀ։

(7) Ջորոց ի տպագրեալն զենոբայ ոչ յիշատակի ինչ։

(8) Ի ձեռագրին զենոբայ կոչի նաև Բաղրամ, կամ Բաղրամ, որք են ազաւաղեմք առ Ա՞նոն։

(9) Ի տպագրեալն որպէս և

ուն Հարիւր քառասուն, և տիգաւորս՝ վեցհարիւր ուԹսուն [1] ||։

Այլ է և այս՝ ի կարգս երկոտասան աւանդապետացն՝ որք էին կալուած վերոգրեալ վանացդ, և յերկոտասանիցդ անտի՝ միայն սոքա եօԹնեքեան արձանագրին՝ ի գիրս զենոբացդ. որոց լինելն ի տարօն գաւառի յայտ անտի է, զի յետ ատրագրելոյ՝ ասէ. *Այրգ՝ այսոքիկ աւանդագեօղքս՝ որք՝ ի բնէ տուեալք էին՝ ի ծառայութիւն կուսին, զոր իշխանքն Հաստատեցին՝ ի սէր եկեղեցւոյն ||։ Այսոց անուամբ իմանալ զգեաՀեաք և զիխանէ, որոց՝ ի կալուածդ տուեալ գաւառն տարօնոյ՝ ի վաղարշակայ արքայէ։ Այլ սուղ ինչ՝ ի վերոյ՝ ի տեղեկութիւն սոցա՝ առաքի՝ ի գիրս ցեղին մամիկոնէից՝ որոց կալուածդ էր տարօն. *Այանգի աւանքն էն (ասէ) նոքա մեծամեծք, որպէս կայ՝ ի գրի իշխանացն մամիկոնէից ||[2]։

Հոռէանս։ Այան՝ զոր չինեաց Հոռէան մի յորդւոց դեմետրեայ և պհանեայ, որ էր կրտսերն։ *Իսկ Հոռէան (ասէ զենոբ) չինեաց զիւր աւան՝ ի գաւառին պալունեայց, և կոչեաց զանուն նորա Հոռէանս [3] ||։

Ողէան։ Այրոյ՝ զորմէ գրէ խորենացին ԹԷ. 81. *Իսկ Նահապետեան ազգին սղկունեայց՝ ամբռնայր յամրոյն որ անուանեալ կոչի Ողական [4] ||։ Այրպէս կոչի և առ բուզանդայ Ե. 3. *Այպա մինչգեռ մարզպետն Հայոց զիւրոյ իշխանութիւնն շրջէր յերկրին տարօնոյ, և մուշեղ սպարապետն Հայոց էր՝ ի նմին գաւառին՝ յիւրում բերդին, որում անուն Ողական կոչին, որ կայ՝ ի վերայ գետոյն եփրատայ [5] ||։ Այրի ուրեք առ բուզանդայ Համառօտելով Ողէան. որպէս և առ զենոբայ, առ յոհան.

'ի միում ձեռագրի գնի, Հնգետաս՝ թուի։

(1) 'Ի տպագրեալն գնի՝ Ծուխս՝ 500, հնգետասն՝ 2040, հետևակս տպեղնաւորս՝ 740, տիգաւորս՝ 606, պարսաւորս՝ 280։

(2) Իսկ որ գրի՝ 'ի ձեռագրին զենոբոյ՝ Թէ՝ Ընդարձակեալ ուռ նէին տարա խրենից խաշանց աբոտականս զգաւառն Հաշտենից ||, չէ պարտ իմանալ վասն տահմանի աւանդացս, այլ վասն հանելոյ բնակչաց նոցա զնաչխին խրենից յաբոտս տահմանակից գաւառին Հաշտենից, որպէս յայտնի ցուցանէ բանիս։

(3) 'Ի տպագրեալն զենոբայ գնի Հոռոնս, որպէս և յայլ ձեռագրի Խոռէանս։

(4) Իսկ յայս գնի յերիս ձեռագիրս, որ՝ ի տպագրեալն վերոգրեալ գրի Ողէան. իսկ Թարգմանիչք խորենացւոյն ընԹեռնուն Աղէան, ըստ որոյ և Թարգմանեն։

(5) Իսկ յայս գնի՝ ի ձեռագրի յերիս տեղիս նոյն գլխոյն. իսկ՝ ի տպագրեալն յերկուս տեղիս վերոգրեալ գրի Ողէան։ Այլ առ զենոբայ միայն՝ ի տպ. և Ողէան։

հաւ մանիկանէն, և առ առաղկայ Ք. Հ։ Ա. յԺամ ըստ ա-
սելոյ ոմանց՝ կոչի սա Պոլան, ուստի և ըմանէ որիվ։

Աշխա։ Ա. Աղաչաք՝ որ յիշատակի ի ձեռագիրս զե-
նոքայ, ի կողմանս Աղկան ամփոփին։

Ձնանիէրս։ Ա. Աղաչաք՝ որ զինի ի վախտանկայ զօրա-
պետէ պարսից Նորոգեաւ կոչեցաւ Պըրդէս. * Ա. Հին ի
գլուխ տարօնոյ (առ յոհաննէս մանիկոնեան,) և շի-
նեաց զաւերեալն Ձիւնկերտ քաղաք մեծ, և փոխեաց
զանուն քաղաքին ըստ անուան կնոջ իւրոյ զոր էած ընդ
իւր՝ Պոլպէս, այսինքն Հաստեղ ։

Ի ձեռագրի միում յոհաննու մանիկոնէի գրի Պըրդ,
ըստ որոյ լիշէ և Թովմաս արծրունի Ք. Տ. * Տիմինն
սպարապետականի (այսինքն մանիկոնէից) տարօնոյ և
կեաղ, և նշանացի զդի նորա (այսինքն աշոտոյ որդւոյն
սմբատայ) գտեալ՝ տարաւ ի Պոլոլ կիւր աւան, և եդ
ի գերեզմանի ։

Ոչ։ Ա. Աղաչաք՝ որպ մուտք անձուկ, առ որով կայր
և Ա՝օր [1]։ Այրա բերդ է Թերևա՝ զոր շինեաց դաւիթ
որդի աշոտոյ մնակերի. զորմէ գրի վարդան. * Դաւիթ
եղբայր սմբատայ շինէ զ Ո՝ բերդ ։ Ա. Այժմ երևի ա-
ւերակ տարա ։

Ա՝աղա։ Տեղի՝ ուր շինեցաւ աւան [2]։ Ա. Այժմ կոչի
Ա՝աղ՝ որ է գիւղ։ Տես ի նոր հայաստան Թղթ. 189։

Ա.ղանց բերդ. զինի կոչեցաւ Ա.ղնօ։ * Ա. տանիել
(առ յոհան մանիկոնեան) Ա.ղանց բերդն, զոր դեռ
Ա.ղնուան կոչեն [3]։ Ձիշատակէ զսոյն և լաստիվերտ-
ցին ի գլ. ժբ. ի գրելն վասն խանգի որդւոյ լեսպար-
տին, որ իշխան էր աւանին երիսպ հաշտեմից. * Կնոջ
և խաբանօք էառ զամուրն Ա.ղանց բերդ կոչեցեալ։ և
զինի կոչ Ա.ղնօ՝ յասելն. * Ա. զինքն եդ ի Ա.ղնուան
ի բանդի ։

Արէն։ Տեղի՝ մօտ յարածանի։ Ի տպագրեալն յոհան-
նու մանիկոնէի ի Ձիր, որպէս և ի միում ձեռագրի՝
զինի Արէնայ լճոան. իսկ զի ասէ՝ զօրք պարսից պաշա-
րեալ գոլով ի Թշնամեաց, աղաղակէին՝ * Ալ՛ այ մեզ կո-

(1) Ցոհան մանիկոնեան ի ձ՛ծգ-
ցաւ անուն տեղւոյն Ա՝աղ մինչ-
ցայսօր, որ և անուանեցաւ ի վա-
հանայ ։

(2) Վասն սատւածանումէն առ-
բա գրէ յոհան մամիկ՛. ի Ձ՛. ։ Ես միւս ընկերն առեալ աւազ
տայր ցմիւսն և ասէր. պարսից
խոթակարարդ Ա՝աղ, և կոչե-

(3) Ի տպ. ի Ձիւն. որպէս և
ի միում ձեռ՛. գրի՝ Ա.ղնօ էիէրդ ։

բեաք, և եդաւ անուն գաւառին Կորեայ լերին ‖ [1]։

Կարծեաք։ Ա՛մրոց՝ ի վերայ լերին տօրոսի մեծ ի Այծ կարապետ, չինեալ ի վախճանիկայ զօրապետէ պարսից. * Եւ ի վերայ լերինն տօրոսի (ասէ յոհան մամիկոնեան ի Ճ՚ղգ.) շինեաց զամրոց, և կոչեաց զանուն նորա Կարկառ [2], քանզի անդ անկանք Կոտաձէջ եղեւն ‖։

Կրճոռս։ Ի՛ւան՝ զոր կառոյց վերոգրեալ վախտանկ. * Եւ (ասէ յոհան մամիկոն. ի Ճ՚ղգ.) և ի վերայ գո ռոզ լերինն, և շինեաց անդ աւան, և անուանեաց զնա Կրգռոս, յանուն որդւոյ իւրոյ Կրգռոսի ‖։

Ճոռնէ։ Տեղի՝ զոր յիշատակէ յովհան մամիկոնեան ի Ճ՚ղգ. [3]։ Ճ՚ոյժ կոչի Ճոռնձ, որ է գիւղ Տմբ ի նոր Հայաստան. Թղթ. 191։

Ճ՚այծէր բերդ։ Օ՝որ յիշէ յոհան մամիկոնեան ի Ճ՚ղճ՚։ Ճ՚ռ մատենագիսն՝ կոչի Ճ՚այծեայ բերդ. յատաջագոյն կոչեր Ճ՚ըծռոխս, որպէս դնի ի ձեռագրին յոհաննու մամիկոնէի։ Կոչի նաև Ճ՚ըծռոնի, որպէս դնի ի ձեռ՚՚. և ի տպ. Ճ՚ղճ՚։ Ճ՚ոյն է սա որ առ գնորայ ծէ. կոչի Ճ՚ըծռոխ, ուր և յաւելու պատգաբանուէին. իբր զի իշխանն Հաշտեանից Հեգնելով՝ Ճ՚ըծռոյ ձոփ կոչեաց զիշխանն սիւնեաց. իսկ իշխանն սիւնեաց ի սատակելն զիշխանն Հաշտեանից՝ ասաց. * Տեսցին զքեզ անկեալ՝ և սատացեն ձեզ Ա՚ըծռոյ Հարած նապաստակդ. և ինքն գարձաւ. զոր տեսին մինչև ցայսօր Ճ՚ըծռոխ կոչեն ‖։

Ճ՚ըռնէ գետ։ Ա՞օա է ի Այծ կարապետ, ուր էր և անուանաւ նոյն մենաստանին ըստ ձեռ՚՚. յոհաննու մամիկոնէի։ Ունէր այս գիւղ նաև ամրոց, որպէս դնի ի ձեռ՚՚ և ի տպ՚՚ Ճ՚ծգ։

Ալեճամօր։ Ա՛մրոց՝ զորմ յոհան մամիկոնեան ըստ ձեռագրին. * Ճ՚ատուցեալ էին ի բլուրն ի փորձն ամրոցին ի Ալեճամօրին արք երեք Հարիւր ի նեղբոյ անդաստ կայ ‖։

Ալիկոնա, կամ Ալեռոյ գերեզման։ Ունէր յոհան մամիկոնեան ըստ ձեռագրին, յասէր. * Ճ՚գեցին զգլուխս

(1) Ա՚այ բան այլազգ պարագայիւք կրկնի և ի Ճ՚ղճ. և Ճ՚ղգ. ուր և բամ ձեռ՚՚ գրի անուն տեղւոյն Կոտրան կամ Կոտրան, և կամ Կոտրանտ։

(2) Ի ձեռագրի միւսմ և ի տպ՚՚ Ճ՚ղճ. և Ճ՚ղգ. գրի Կոռաբ։

(3) Յաւելու նա ինքն յոհան մամիկոն՚՚ և զաւուգաբանութիւնն, յասէն. * Եւ Նոցա (այսինքն զբացն պարսից) ազատակեալ ասեն, Ա՚ր ինչ գարձեալ անգրէն ի պատերազմ ոմ աւելսաբար, և կոչեցաւ անուն տեղւոյն Ա՚ինչ ‖։

հինգհարիւրս ի մեր անդը, և կոչեցաւ տեղին այն Աղ դուզ գերեզման, որ է Անկունս ||: (1) Ա՛յժմ կոչի Անկոմս. տես ի նոր Հայաստան Թղթ. 188:

Աղաղբէդդ: Յիշատակի ի ձեռագրի յոհաննու մանկանէ, որոյ եկեղեցին՝ զոր կոչէ Աղ նախաղէկն, կործանեցաւ բնդ այլ եկեղեցիս՝ յորժամ ապստամբահիմ արշաւեաց ի Հայս:

Յիշատակի և Աղաղնոփ, և Աղաղանոփ. որ ի տպ՛. Ձ՛ին. գրի Աղաեղնոփ, և ի Ձ՛ե. Աղաեղնո ամրոց. իսկ ի միւմ ձեռագրի նաև Աղաեղնոփ. * Ընդեալ Աղաեղնոյն ամենեն կայքին աւուրս ը||: Ա՛ր փոքր մի զինի. * Ա՛ր նա իմդրեաց ի նամանէ զԱղաեղնոյն ամրոցն ||: Աւր ի տպ՛. Ձ՛ե. գրի Աղաեղնոս, և զԱղաեղնոս. որ թերևս նոյն ևն ը Աղազաբերդին (2): Տես զԱղնիերդ ի նոր Հայաստան. Թղթ. 188:

Յիշատակին առ նորին յոհաննու մամիկոնէի, և այլ բազում անուանք անծանօթք. որք են,

Խոյէ գեօղ: Որ յայլում ձեռագրի, որպէս և ի տպ՛. Ձ՛ի. գնի Հոբոս: Ա՛յժմ կոչի Խոյծ: Տես ի նոր Հայաստան. Թղթ. 191:

Աւրաց դռան: Յիշատակի ի ձեռագիրս ևւեթ:

Ամառայի ձմեռ: Ի տպ՛. Ձ՛ի. և Ձ՛ե. որ ի ձեռագիրս ինչ գրի Ձմեռ: Տես և ի նոր Հայաստան զՁմեռ Թղթ. 182. 191:

Ա՛ղբակ, և Ա՛ղբակ: Ա՛օտ յիննակնեան վանից, զորմէ գրի ի ձեռագիրս յոհաննու մամիկոն՛. * Ի հարաւոյ կուսէ վանացն որ ի գլուխն Ա՛ղբակայ, և հայի ի փոքր ամրոցն մեծամանն՝ նեղքոյ Ա՛ղբակայ՝ (3) զոր Ա՛ղբակն կոչեն ||: Ա՛յժմևս կոչի Ա՛ղբակ:

Ալե, կամ Ալե: Ի նմին ձորոյ՝ որ յիշատակի առ յոհաննու մամիկոնէի ի Ձ՛ին. յասէ՛ն. * Վախտանակն արարքին գնոսա ի բերդակայս Ալեի ձորոյ.. և աբը բերդին ընդդէմ հելեալ քարամբք և գլովք ||: Ա՛ր փոքր մի զինի. * Ա՛ր վահան առեալ զգօրսն իջուցանէր ի բուն ձորն ||: Իսկ բերդին անուն ոչ յիշատակի անդէն:

Ա՛ահռ ափառակ: Ի՛ւրաք՝ յորում ամբառ որդի գայլ վա-

(1) Ի ձեռագրի միւմ, և ի յիշատակելս և ի ձեռագրին զերեզման. ձկէ. այլազգ գնի այսպէս. Նորայ, որ ի տպ՛. վրիպակաւ գնի * Եւ կոչեցաւ անուն գեղջն Մոգոց գեօղ գերեզման, որ էր Մոգ գեօղն||:

(2) Ընտանի Աղաղնիք գտանի տպ՛. ի Ձ. գրի Սպաեղոյ:

(3) Հայլ օրինակի, որպէս և ի Աղաբեկ:

հանայ Թաղեաց զդիակունս Թշնամեացն (1)։ Ա՛յժմ կո-
չի Ա՛ստաբրակ, որ է գիւղ. տես՛ի նոր Հայաստան. Թղթ.
191։

Ա՛ստո բլուր։ Յիշատակի առ յոհաննաւ մանիկոնէի
՛ի ձիէ, ուր պատերազմեցաւ ամբաստ ընդ վեհատանիայ
պարսկի, և յաղթեաց։

Արեւն ՛յոր, և Վաղոց աղբիւր։ Յիշատակին առ նորին
յովհաննաւ մանիկոնէի ՛ի Ա՛ծղ։

Արեւմտեր, կամ Արեւմտեր։ Ընդուն անտառի ուր անկաւ
Արեմ ումն ՛ի զօրացն Հայոց։ Յիշատակի առ յովհ. մանի-
կոն՛՛. ՛ի Ա՛ծղ։

Վաղովը, կամ Վաղով։ Տեղի ինչ յիշատակեալ ՛ի նամին
Հեղինակէ ՛ի Ա՛ծղ։

Ա՛ծամովէտ։ Յիշատակեալ ՛ի Ա՛ծղ. զոր վճռեաց վա-
հան որդի վարազայ իշխանին պալունեաց։

Լմբրաձոր։ Յիշատակեալ ՛ի Ա՛ծթ։ Ա՛յսպէս կոչե-
ցեալ սակս անդ ննջելոյ խոցոտեալ զօրացն։

Ա՛պրաւբլուր։ Ա՛յսպէս անուանեալ վասն կոտորա-
ծոյն՝ զոր արար իշխանն պալունեաց վարազ։ Յիշատա-
կի ՛ի Ա՛ծթ։

Կենաց վէմք։ Լր գեօղ վանաց, և կոչեցաւ գինի Շ էրե-
խանէ. ըստ այլ՝ Ձեռագրի Շ էրենէ։ Յիշատակի ՛ի յովհ.
մանիկո՛՛. ՛ի Ա՛ճ։

Հնդնկեղ, կամ Լսնդնկեղ ըստ միում Ձեռագրի։ Յիշա-
տակի ՛ի տա. ՛ի Ա՛կդ, և Ա՛ճ։

Վարագլուխ, կամ Վարգլուխ։ Որ է հանդէպ լերինն
տօրասի։ Յիշատակի ՛ի Ա՛կճ. և ՛ի Ա՛կէ։

Վէրս պալունեաց։ (Լմէ իցէ պէ՞ր ՛ի Կուաւս և ՛ի Հոռ-
հան աւանայ։) Յիշատակի ՛ի Ա՛կը։

Մարդոց խուղ։ Յիշատակի ՛ի Ա՛ճա։ Ո՛ ձեռագրին Մար-
գոյ խուղ։

Արքլուխ (2)։ Եպսանէ։ Յիշատակի վերջինս ՛ի տա.
՛ի Ա՛ճը։ Իսկ ՛ի ձեռագրի միում փոխանակ Յետսանիկ ա-
նուան գրեալ կայ Ա՛յծհան։ Յայլում ձեռագրի ոչինչ գտի։

Ա՛ստո առուի։ Յիշատակի ՛ի Ա՛ճը։

Կաղնեաց բլուր. կամ ըստ տա՛՛. ՛ի Ա՛ճգ. ըստ այլ ձե-
ռագրի Կաղամանեաց բլուր։ Իսկ ՛ի Ա՛ճա. Կաղամախեաց լեառն։

(1) Յիշատակի առ յովհաննաւ մանիկոնէի ՛ի Ա՛ճա։

(2) Ա՛յս անուն չկը ՛ի տպա-
գրեալն։

Այօտ յարածանի (կամ յարծնի) գետ՝ ուր էր անտառ ծառոց։

Պաբսէչ կողմ։ Գիւղ յիշատակեալ ի Ձհր։ Ի ձեռա գրի միւսմ գրի Պաբսէչ դէմն։

Ընկանիս։ Յիշատակեալ ի Ձձ։ Լսեալս կոչեցաւ վասն Ընկանիս ասելոյն վարազայ իշխանի ցոյն իշխանացն պարսից։ Այլք ի ձեռագրի կրկին տեղիք յիշատակին, կոչեցեալք Ներսէն Ընկնիս, և Վերին Ընկնիս։

Պողկ։ Ոստ ձեռագրի Պողկ։ Յիշատակեալ ի Ձձ։

Փանդիկ։ Նայիկերդ, կամ ըստ ձեռ՝՝ Նայրկերդ։ Այն այլև այլ տեղիք յիշատակեալք ի յովհաննու մամիկոնէ ի Ձձա։

Այն սա յիշատակէ ի Ձա. և զկնեղեցի ոք ածանի՝ զոր վարդ պատրիկ իշխանն արծրունի շինեաց և զարգարեաց հրաշալի սպասիւք և կազմուածք ի յիշատակ կնոջ իւրոյ մարիամու։

Ի գիրս զհնոբայ յիշատակին յետագայ տեղիքս. Ուրհոյ բերդ, կամ Ուրհա բերդ [1]. կոչի սա նաև՝ Ուրեպեայ բերդ։ Տեղի՝ ուր Ձգնեին աբեղն անտոն և կլօնիդէս, մօտ ի Նաբեհամ աղբերն, որ յայլում ձեռագրի կոչի՝ Վաղղրահամ աղբերք։

Աեսակէս։ Տեղի՝ ուր անկաւ դի Աեսակեսի քրմին յաշտիշատու. ի տպ. ծը. վերիպակաւ գնի Աեսաոկող, որպէս և յայլ ձեռ՝՝. Աեսաոկող։

Ուրհոյ ձոր. ի տպագրեալն ծը. ըստ ձեռագրի Ուրհոյ ձոր։ Տեղի՝ ուր անկաւ իշխանն արջուց։

Վ խլաթ *աղաւ*։ Տերակաւոր *աղաւ*։ Ուռաջինն յիշատակի ի զհնոբայ ի ծձ. իսկ երկրորդն ի ծը։

Ուրձան։ Ընտն լերին. այսպէս անուանեալ՝ սակս անդ անկանելոյն արձանայ քրմապետին։ Յիշատակի ի ծը։

Ձոր եմանու։ Գնի * Յարևելից կուսէ Հանդէպ Կաձիձ նէց Ուռոշնէց ||, ի տպագրեալն կէ. ըստ այլ ձեռագրի փոխանակ ձորոյն եմանու՝ գրի Ձոր արծաանայ։

Խոսիարդ։ Տեղի՝ ի Հարաւակողմն անտառի լճիչ, ուր կոտորեաց տրդատ արքայ 1700 այր ի հիւսիսական նայն [2]։

(1) Ի տպ. հէ. գնի Ցարս գիրք մեծապէս տարբերին ի տպագ. Բեր, կամ ըստ ձեռ՝՝. Ուրս Բեր։ գրելոյն, և ուրեք ուրեք նաև ի միմեանց, յորս բազում ինչ յաքեցաք ի գրոց զհնոբայ, և յոհաննու մամիկոնէի. որոց ձեռագ. նաւանդ ի գիրս յոհաննու մագ. ևերլալ երևին ի յետագայից, մանաւանդ ի գրոց զհնոբայ։

(2) Ջայսոսիկ անուանն հաւագ. Ներսէհ յարածանի։

Ա՛ծուբ։ Տեղի հին քաղաքի վերնելոյ ի սահմանագիծ արքայէ, զոր բուզանդ Ք. 13. այսպէս յորագրէ. * Ըստ դնայր մարդպետն Հայր ի ՚ձր տեղեացն (յեկեղեցւոյն և ի վանացն յաշտիշատու), և էջ յայն գետոյն Հոսանացն եփրատու՝ առ Հովիտսն Լծանձրախուռն անտառին [1], ի գետախառնուածն երկուց գետոցն ի Թառուտ խարձիցն մամիկեացն՝ որ ի տեղւոջն ի հնոյն իմն վիճած քաղաք, զոր վերնալ սահմանագիծ ազգայի, որում՝ անուն տեղւոյն Ա՛ծուբք կոչի ։

Հոսանք եփրատայ զոր դնէ ասէին, երևի լինել նոյն՝ որ այժմ կոչի Ալչէալահոսանի եէրսայ, որ մծտ է ի լեառն ՚ձոյ կարապետին. որով և Ա՛ծուբք լինի մծտ ի նոյն լեառն, և ի տարօն գաւառի ։

ԱՀՄՈՒՆԻՔ կամ ԱՐՇԱՄՈՒՆԻՔ [2]։

Գաւառ՝ սահմանակից հաշտենից որ ի չորրորդ հայս, ըստ զազարայ որ գրէ ի 260. * Գնայր (վահան) ի սահմանս հաշտենից, և հասեալ բանակեր ի գաւառին Ար-շամունեաց՝ ի գիւղն որ կոչեր Արիկ [3], կամեցաւ հանգչել աւուրս երկուս ... և հաստանեցուցեալ զարան ի գեղջ Արիզայ ։ Այս ըստ ասողակայ Ք. 43. * Ալանէ (կայսրն վասիլ) ի լեառնին կոհերայ .. որ ընդ մէջ հաշտենից, ծոփաց, և խորձենոյ, և անտուստ գայ հասանէ ի գաւառն Արշամունեաց ի քաղաքն Արիզայ ։

Եպիսկոպոս գաւառիս՝ Թէոփիլոս անուն յիշատակի

միկոնէի։ Բազում տեղիք ի նոսա են անհնչելիք, և ստուգաբանութիւն անուանց նոցա՝ մանաւանդ ոմանց, առաւել Թուին հնարեալ իմն յարմարուի՝ քան Թէ հարազատ պատճառ անուանակոչութեան։ Այլ մեք եգաք ասէին, զի ոմանք ի նոյն տեղեացն անուամբ կանդուն կան մինչև ցայսօր։

Եւ համարեցաք զնոսա լինել ի գաւառին տարօնոյ, քանզի նոյն մատեանքն որք են յանուն զենոբայ, և յանուն յոհաննու մամիկոնոյ, եգեալ ևս՝ Թէ ինչ ինչ յաւելան ի յետագոյից, սակայն ձառեն զերկրէն տարօնոյ՝ կամ զերկրէն մամիկոնէից, և զանցից՝ որք եղեն անգէն։

(1) Զայս անտառ յիշէ և Թովմա արծրունի եւ. 14. ի սմին պատմութեան, այլ առանց մանաւորի ինչ անուան։

(2) Ներկուս ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն գնի Արշամունիք, որպէս և առ ասողկայ Ք. 2։ Այլ Աշմունիք առնուամբ յիշատակի և առ զենոբայ։

(3) Գրութեամբ Երէջ առ զազարայ՝ Թուի վերիպակ գրչի, յոչ զոհազանելոյ զբոլորգիրն ։ ի չ տալն. քանզի առ նմին զազարայ փոքր մի զկնի գրի անուն տեղւոյն Երէց, և բնակիչքն՝ Երիցոյ։

ի ստորագրութեէ անդ ժողովոյն դունայ, զկնի եպիսկո-
պոսին վանանդայ։

Նբէկ։ Կ՚ելլ կամ Կ՚ազա՞ Նբէկայ։ Ընկանի յայսմ գաւառի ըստ ասողկայ էջ. 43. և ըստ ղազարայ ի Թղթ. 260. որ և զընակիչսն կոչէ՝ Նբէկացիս։ Տես զբանս եր. կոցուն և ա՛ի վերոյ [1]։

Օ՚ախնոց։ Կ՚ելլ յարշամունիս, յիշատակեալ առ ա՛ ասողկայ էջ. 2. յասելն վասն յովհաննու մանդակունւոյ. * Օ այսու ժամանակաւ երանելին յոհան մանդակունի՝ որ է՛ր ի գաւառէն Կ՚ըշամունեաց, ի գեղջէ ծախնոտայ, զհայոց բազում կարգս ուղղութէ կատարեաց ‖։

ՄԱՐԴԱՂԻ [2]։

Գաւառ՝ զոր ասողկ էջ. 15. ցուցանէ կոչել նաև Աէոտ Բերդակ, զի ասէ. * Յոտատանայ տալ նմա ... և զԱէոտ բերդակ, որ և Մ՚արգաղի ‖։ Կ՚ալ պարտ է իմանալ՝ թէ Աէոտ Բերդակ՝ էր բերդ երևելի ի մարզա՛ զի գաւառին, յորոյ անուն կոչէ նաև զգաւառն առհա՛ սարակ։

Եպիսկոպոսք գաւառիս յիշատակին նախ՝ առ եղիշէի ի ստորագրութէիս եպիսկոպոսաց ժողովոյն արտաշատու առ ա՛. յովսէփ կաթողիկոսաւ զկնի եպիսկոպոսին Մ՚արդաստանի, Նչաղաղ եպիսկոպոս Մ՚արգաղւոյ։

Նմ՚ի ստորագրութէիս եպիսկոպոսաց ժողովոյն դունայ առ է՛. նեբսէսիս, զկնի եպիսկոպոսին Տայոց, Յովհան Նէս եպիսկոպոս Մ՚արգաղւոյ։

(1) Զայս գիւղ կամ քաղաք՝ որ այլ է՛ ի միւս Նբէկայէ՝ որ Յեկեղեաց, լաստիվերացին գլ. ժէ. կոչէ Մէծ ա՛ան, և գնէ զայն ի գաւառն հաշտենից, զի ասէ. * Որդի լևպարտին իւվանէ անուն, որում տուեալ էին ի պարգևի աեղիս քնակութէ զմեծ աանին Եբիայ ի գաւառն հաշտենից, և որ շուրջ զնովաւ գաստակերաք ‖։ Թէրևս վասն մեբձաւոր սահմանակցութէանն հաշտենից համարի զնէրէզ ի հաշտեանս, զոր զաղար և ասողկ գնեն յարշամունիս, ըստ որոց եզաք և մեք։

Իսկ բուզանդ է՛. 15. ի յիշէն զարշամունիս՝ ասէ. * Ապա գրան Եբէց ոճն ազբուհի՝ որ էր ի ժամանակին յայն, որում անուն մրջիւնիկ Կ՚ըշամունեաց տէ՛ զեաց՝ ի նահանգէն Տարօն գաւառէն ‖։ Թերևս կամ ասել, թէ ծննդեամբ էր ի տարօնոյ, այլ կայր յարշամունիս։

(2) Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութէիս խորենացւոյն գրի Մ՚ոբէոյ աղէ. որպէս և ի միում ձեռագրի եղիշէի. այլ ի տպագրեալն նորին Թղթ. 26. գնի Մ՚ոբէոուղէ. իսկ յայլում ձեռագրի Մ՚ոբէոյ ոուղէ։

ՀԱՐՔ։

Այս գաւառ եղև առաջին վայր բնակութեան հայկայ՝ յետ գարձի իւրոյ ի բաբելոնէ. և նա ինքն եդ զայս անուն ի նշանակել ըստ մտրիբաստայ (առ խորենացւոյն ա. 9.) թէ *Այտէն բնակեալքս ազգ ի տանն Թորգոմայ ։ Այսինքն՝ մեք այժմ աստէն բնակեալքս՝ եմք ի տան հարցն մերոց Թորգոմայ, և այլն, որք էին հարք մեր։ Ունէին հարց իւրոց կամեցեալ առնել արձանագրել. քանզի հայաստան էր վայր բնակութեան Թորգոմայ, և այլոց հարց հայկայ, որպէս և հարց ամենայն ազգաց։

Այս յայս անուն կոչեաց նա զբարձրաւանդակն գաշտին, կամ զլեռնագաշտակն՝ յորում բնակեցաւ. ապա ի նորին անուն կոչեցաւ և գաւառն առհասարակ, որ և անկաւ ի ժառանգութիւն մանաւազայ որդւոյ հայկայ, և ի նմանէ սերելոց ազգին։

Նկեղեցի այսր գաւառի և Եպիսկոպոսարանն հիմնեցաւ զառաջինն ի ՅԶ դարիս լուսաւորչէ. որոյ և Եպիսկոպոսունք ուրեք ուրեք ի գիրս կոչին և յանուն Մանազկերտոյ գլխաւոր քաղաքի յայսմ գաւառի. տես զվերլուծութիւնն ի ստորև։ Այս առաջինն՝ որ կարգեցաւ եպիսկոպոս՝ եղև յորդւոց անտի քրմացն Աղբիանոս (1)։ Յակ ի ժամանակս վարդանանց՝ եպիսկոպոս գաւառին

(1) Ջայս Աղբիանոս՝ ագաթանգեղոս առէ լինել եպիսկոպոս Եփրատական կողմանցն. իսկ բուզանդ է. 29. կոչէ Եպիսկոպոս Մանազկերտոյ. և ի է. 4. ի պատմէն վասն պատերազմին մանազկերտոյ գլխաւոր քաղաքի յայսմ գաւառի. տես զվերլուծութիւնն ի ստորև։ Այս առաջինն՝ որ կարգեցաւ եպիսկոպոս՝ եղև յորդւոց անտի քրմացն Աղբիանոս (1)։ Յակ ի ժամանակս վարդանանց՝ եպիսկոպոս գաւառին

(1) Ջայս Աղբիանոս՝ ագաթանգեղոս առէ լինել եպիսկոպոս Եփրատական կողմանցն. իսկ բուզանդ է. 29. կոչէ Եպիսկոպոս Մանազկերտոյ. և ի է. 4. ի պատմէն վասն պատերազմին մանազկերտոյ գլխաւոր քաղաքի յայսմ գաւառի. տես զվերլուծութիւնն ի ստորև։ Այս առաջինն՝ որ կարգեցաւ եպիսկոպոս՝ եղև յորդւոց անտի քրմացն Աղբիանոս (1)։ Յակ ի ժամանակս վարդանանց՝ եպիսկոպոս գաւառին

(1) Ջայս Աղբիանոս՝ ագաթանգեղոս առէ լինել եպիսկոպոս Եփրատական կողմանցն. իսկ բուզանդ է. 29. կոչէ Եպիսկոպոս Մանազկերտոյ. և ի է. 4. ի պատմէն վասն պատերազմին մանազկերտոյ գլխաւոր քաղաքի յայսմ գաւառի. տես զվերլուծութիւնն ի ստորև։ Այս առաջինն՝ որ կարգեցաւ եպիսկոպոս՝ եղև յորդւոց անտի քրմացն Աղբիանոս (1)։ Յակ ի ժամանակս վարդանանց՝ եպիսկոպոս գաւառին

(1) Ջայս Աղբիանոս՝ ագաթանգեղոս առէ լինել եպիսկոպոս Եփրատական կողմանցն. իսկ բուզանդ է. 29. կոչէ Եպիսկոպոս Մանազկերտոյ. և ի է. 4. ի պատմէն վասն պատերազմին մանազկերտոյ գլխաւոր քաղաքի յայսմ գաւառի. տես զվերլուծութիւնն ի ստորև։ Այս առաջինն՝ որ կարգեցաւ եպիսկոպոս՝ եղև յորդւոց անտի քրմացն Աղբիանոս (1)։ Յակ ի ժամանակս վարդանանց՝ եպիսկոպոս գաւառին

(1) Ջայս Աղբիանոս՝ ագաթանգեղոս առէ լինել եպիսկոպոս Եփրատական կողմանցն. իսկ բուզանդ է. 29. կոչէ Եպիսկոպոս Մանազկերտոյ. և ի է. 4. ի պատմէն վասն պատերազմին մանազկերտոյ գլխաւոր քաղաքի յայսմ գաւառի. տես զվերլուծութիւնն ի ստորև։ Այս առաջինն՝ որ կարգեցաւ եպիսկոպոս՝ եղև յորդւոց անտի քրմացն Աղբիանոս (1)։ Յակ ի ժամանակս վարդանանց՝ եպիսկոպոս գաւառին

էր մելիտէ. [1] որ և գտաւ ՚ի ժողովն արտաշատու ։ ՚Ի ժամանակս ժողովոյն գՓիլոս առ ՚ի Նեբսխիս չինողիս՝ ՚Ի Բերսէս եպիսկոպոս [2] ։ ՚Ի նմանէս և ՚ի ժողովն մնաց կերտն յիշատակն Ա՛լփիոս եպիսկոպոս ։

՚Ի ժամանակս գրիգորի մագիստրոսի՝ Թուի թէ էր կու եպիսկոպոսարանաց՝ այսինքն են Ա՛նաղկերտոյ կամ Հարքայ, և Ա՛ռկաց մի և նոյն էր առաջնորդ՝ Գրիգոր եպիսկոպոս. առ որ գրէր երբեմն և նա ինքն մագիստրոս, որպէս և տեսանել ՚ի խորագիրս Թղթոյ նորա ։ Իսկ ՚ի ստորագրութենէս Հարց ժողովոյն հռոմկլայու կարգի և գեորգ եպիսկոպոս մնաղկերտոյ ։ Նմանպէս և ՚ի յիշատակարանս ինչ գրոց ՚ի Թուականին չկե՛ յիշատակի Ա՛բրահամ եպիսկոպոս Ա՛նաղկերտոյ ։

Հայկազն։ Ա՛ռաջին գիւղ յաշխարհիս Հայոց՝ յետ ցրուել ըզ ամէն ազգաց, զոր շինեաց Հայկ, և անուանեաց յիւր անուն. որ ՚ի բանից խորենացւոյն ։ 9. յայսմնէ երևի լինել ՚ի ամին Հարք գաւառի ։

Ա՛նաղկերտ ։ Յայս անուն կոչի բազում ուրեք առ պատմագիրս մեր, որպէս առ ասողկայ և առ սամուէլի. իսկ առ վարդանայ, և մանաւանդ առ մաւթէոսի՝ կոչի և Ա՛նծկերտ, որ չէ այլ ՚ի Ա՛նաղկերտոյ. քանզի զայն անցս՝ զոր այլ պատմագիրք պատմեն վասն Ա՛նաղկերտոյ՝ սոքա զնոյն պատմեն վասն Ա՛նծկերտոյ ։ Ո սոյնս և առ այլս գտանեմք, զի զնոյն մելիտէ՝ զոր եղիշէ կոչէ Հռիփսիմեան Տաճկերտոյ, զաւազ կոչէ Հռիփսիմեան Ա՛նդկերտոյ ։ Ուրեք ուրեք գրի և Ա՛նօծկերտ, և Թուի յատաջ եկեալ առաւել յաղաւաղելոյ գրչաց՝ քան Թէ ՚ի բարբառոյ ոամկին, զի ուր առ զհնոցայ ըստ ձեռագրաց ինչ, ոչ պէս և ՚ի տպագրեալն հ՛է. գրի. * Հկեալ հասին ՚ի գաւառն ասպահունեաց ՚ի քաղաքագիղն Ա՛նծկերտ ‖, անդ յայլ ձեռագիրս գրի Ա՛նաղկերտ ։

(1) Կայ առ զազարայ գրեալ վասն մելիտեայ կաթուղիկոսի՝ Թէ էր յաշխ Ա՛նաղկերտեղնեաց. որպէս և վասն յաՀորգի նորա մովսէսի՝ Թէ էր և նա ՚ի նոյն ազգէ ։ ՚Ի քանից ասաի կրկին ինչ մարթ է խմանալ. նախ՝ Թէ մելիտէ և մովսէս կաթողիկոսք իցեն ՚ի զաւակացն մեծին աղբիանոսի առաջնոյ. յորոց զաւակացն էին և այլք ամենք յառաջ քան զոսա. ՚ի՞ Շահակ կա՞ Սահակ, Ջաւէն, և Ա՛պահունի. պարակէս՝ որք նոսան կաթուղիկոս ըստ վկայելոյ բուզանդայ, խորենացւոյն, և այլոց։ Երկրորդ՝ մարթ է ՚ի կարծիս լինել՝ գէթ վասն մովսէսի, եթէ նախ քան զնաթողիկոսութենն կայեալ իցէ իբրև զնախորդն իւր եպիսկոպոս Հարքայ, կամ Մ՛անաղկերտոյ։

(2) ՚Ի ստորագրութենս եպիսկոպոսաց ժողովոյն գնեայ կարգէ անուն սորա անմիջապէս զկնի կաթուղիկոսին ։

Այս կոստանդին պերփերուժինի (1) կոչի Անդրէ եպէսդ. * Այսպէս և Անդրէեպէսդ հանդերձ գաւառաւն Պատռանեաց, և Արբոյ, և Գօբոյ (որ են Պահունքը, և Հալբ, և Կորի,) էր ընդ տերութեաբ նորին իշխանաց իշխանի || Ոակ կուբասպազատ կոչի Անդրէեպէսդ, դնեալով զնա քաղաք Հռոմայեցւոց, այլ գրաւեալ ի սուլդանէն։

Այս քաղաք կառուցեալ կայր ի սահմանագլուխն (2) այսինքն ի վերջին ծայր Հալբ գաւառի. յորմէ ծայրէ՝ որ սահմանակից էր ապահունեաց գաւառին. վասն որոյ ոմանք դնեն ի Հալբ գաւառի, և ոմանք յապահունիս. ըստ որում Թովմաս արծրունի, յատէն. * Այլ զի էր պատ շարեալ նորա (այսինքն աշտոյ իշխանաց իշխանի) յայնժամ զքաղաքն Անազկերտ Պահունեաց աշխարհին՝ որ ի ձեռս ապստամբացն էր ||։

Այլ որ առաւելն է՝ մի և նոյն մատենագիրը ուրեք դնէ ի Հալբ, և ուրեք յապահունիս, որպէս ասողիկ ՟Ը. 8. յատէն. * Այլ ի նոյն Թուականին՝ վարդ եղբօրորդի նիկիփորայ զօրու ծանուռ գայ Հ՝պահունիս, պաշարէ զԱնազկերտ քաղաք, և առեալ զնա՝ ի հնոյն բերեայ իրամատեաց զպարիսպ նորա ||։ Հնոյն գաւառ դնէ և ի ՟Ը. 1։ Ոակ ի ՟Ը. 43. գրէ. * Այլ ինքն չուեալ անցանէ ի գաւառն Հալբ ի Անազկերտ քաղաք ||։ Ի Հալբ գաւառին դնէ և ի ՟Ը. 2։ Այսպէս և լաստիվերացին ի գլ. ԺՀ. դնէ Հ՝պահունիս. * Լկեալ բանակեցաւ (կայսրն վասիլ) շուրջ զքաղաքաւն որ կոչի Անազկերտ ի գաւառին Պահունեաց ||։ Ոակ ի ՠ. գլ. դնէ ի Հալբ. * Լրթեալ անցանէ (ասէ) ընդ Հայք (այսինքն Հալբ) և ընդ Անազկերտ (3) ||։

Ամենայն մի և նոյն քաղաք կամ գիւղ է՝ զոր վասն լի նելոյն ի սահմանագլուխ վայրի, մատենագիրքը երբեմն ի Հալբ, և երբեմն յապահունիս դնեն, և ոչ թէ կրկին քաղաք կամ գիւղ. զի զոր սամռել և կիրակոս վասն շա հակայ կաթուղիկոսի գրեն լինել՝ Տարօնոյ է Անազկերտոյ,

(1) Գիրք կառավարութ. գլ. 44։

(2) * Այս (ասէ ասողիկ վասն օձ նեցւոյն ՟Բ. 2.) արար Ժողով՝ ի Մանազկերտ քաղաք՝ ի Սահմանա գլուխն Հարթոյ ||։

(3) Պարտ է զՀայն փոխանակ Հարթ անուան առնուլ, մի զի Հալբ ոչ էր գաւառ՝ այլ գաւառ կէաս ինչ հայկայ՝ ի գաւառին Հայոց Ձորոյ, յորում գտանակեր տի ոչ յիշատակի ուրեք քաղաք ինչ Անազկերտ անուն. երկ ըոբդ զի՝ ի պատմէին ասողկայ ըզ նոյն պատմութիւն երթալոյ նորին կայսեր, հարթ գրէ. * Ձուտեալ անցանէ՝ ի գաւառն Հալբ՝ ի Մա նազկերտ քաղաք ||։

(1) ասողիկ ք. 1. զնոյն շահակ գնեհ լինել ՚ի գաւառէն Ապահունեաց ... ՚ի Անապէրդ գեղջէ։

Այլ ՚ի պատմութենէ ժողովոյն մանազկերտի ՚ի մի և ՚ի նոյն բան՝ ՚ի վերոյ գնի ՚ի Հարք, իսկ սուղ ինչ ստորև Ա՚պահունիս. * Ո նորհեցաւ ինձ յոհաննէս կաթուղիկոսի առնել է. ժողով ՚ի Անազկերտ գիւղ ՚ի սահմանս նագլուխ վիճակին Հարքայ, բազմօրեայ ժամանակաւ, միաբեղուք. այս եղև ՚ի ՃՀԵ. Թուականիս Հայոց. ՚ի է. տրէ ամաց, որոյ ժողովեալ ՚ի մի վայր Ա՚պահունեաց գաւառ ՚ի գիւղն Անազկերտ (2)։ Յայտ է Թէ ժողովն եղև ՚ի միում մանազկերտի, և ոչ յերկուս։

Ա՚յսմ վկայէ մի և նոյն լինելն եպիսկոպոսացն հարքայ և մանազկերտոյ, (որպէս տեսաք ՚ի վերոյ)։ Իսկ եպիսկոպոսունք Ա՚պահունեաց յամենայն ուրեք ուր և յիշատակին, այնպէս որոշակի կարգին, մինչև ոչ ումեք ՚ի կարծիս լինել՝ Թէ նոյն իւրեն ընդ եպիսկոպոսացն հարքայ կամ մանազկերտոյ։

Այն այս Անազկերտ է՝ որ առ բուզանդայ Գ. Կ. կոչի Անապակերդ. զի բաց յանուանցն մերձաւորութենէ, նաև գաւառ երկոցունց նոցա համաձայնի, զի գնեհ գնա իշխանանիստ գիւղ սեպհական նահապետի ցեղին մանաւազենց. * Այլ ետ (ասէ) զառանն և զբուն գահոյից գիւղն նահապետին մանաւազենից եպիսկոպոսին աղբիւր նոսի յեկեղեցի՝ զԱնաւազակերտ ամենայն սահմանօքն և գաւառականն հանդերձ որ շուրջ գնոքօք էր՝ որ կայ ՚ի կողմանս գետոյն եփրատայ։ Այդ սեպհական տեղի մանաւազայ՝ է Հարք գաւառ, որպէս գնեհ խորենացին Գ. 11. որ և յայտ է՝ Թէ եղև սեպհական նաև համբրէն տոհմի նորա։

Ա՚յս Անաւազակերտ անուն՝ որոյ համառօտեալքն են Անազկերտ և Անձկերտ, յայտ առնէ՝ Թէ շինեցաւ ՚ի Անաւազայ յորդւոյ Հայկայ. զոր և ակնարկ կն խորենացին ՚ի Ը. 7. ՚ի գրելն՝ Թէ վաղարշակ գնաւ խաբարութենին մանաւազեան որպէս և զգնունենանն՝ կոչեաց յանուն գնոյն, գնոցա և գաւառաց, յայտ արարեալ՝ Թէ գնեալ էր մանաւազայ գնէն ինչ յիւրում սահմանին Հարքայ՝ որ բերէր զանուն իւր, այն է Անաւազակերտ։

(1) Յայլում օրինակի կերակոսի՝ գրի Անապէրդս, բայց գնէ ըոգբեալն հաւատարմացուցանեն և այլոց գործածութենէ։

(2) Յայլում օրինակի ստորին բանէն սկսեալ ՚ի Է. տէ ամաց և այլն, պակասին։

Ո առաջինն՝ էր Վիւղ կամ Վչան, ապա ընդարձակ կեալ՝ եղև Վաղաք, մի յերևելի և յամուր քաղաքաց հայաստանեայց՝ զոր այսպէս ստորագրէ դէտրէնոս, դնելով՝ ի վաստրագանի՝ որ է վասպուրական. * «Անդրէ գիւղդ է և քաղաք կառուցեալ՝ ի դաշտի երբեակ պարսպաւ ըզքաղաքեէ, և՝ ի ներքս բազում աղբերօք ոռոգեալ»։ Վաշտ նորա էր ընդարձակ, և քաղաքն լի բազմութիւք բնակչաց՝ որպէս դնէ լաստիվերտցին։

Հազարմանգամ պաշարեցաւ և բազում անգամ առեալ եղև։ Յամին 968, էառ վարդ եղբօրորդի կայսեր Նիկիփորոսի՝ ի տաճկաց՝ իրամանաւեալ զպարիսպ նորա։ Վարձեալ էառ՝ ի տաճկաց կուրապաղատն տայոց գաւիթ, և՝ ի բաց հանեալ զտաճիկս՝ և զտուն աղօթից նոցա կործանեալ, փոխանակ նոցա բնակեցոյց զՀայս և զվէրս։ Լաւ՝ ի մեռանելն՝ ետ զայն կայսեր. * Յամին ժամանակի վախճանեցաւ (ասէ վարդան) կուրապաղատն գաւիթ անժառանգ գոլով, և տայ անդարձ գրով զՀայրենիսն՝ ի վասիլն, զուխթիս, զմամրուան, և զքաղաքն ապահովնեաց զվանածկերտ։ Նայց զվիսի՝ ի նոյն դարու բատ անուն ամիրայն խլաթայ և նիփրկերտոյ վերստին առեալ՝ չնեաց զվանաղկերտ։

Ուր զանազան առմունք և կռիւք պատմին առ պատմագիրս, յորս երևելի քան զամենայն եղև պաշարումն տուղղիլ սուլդանին՝ ի 1053. որ զամիսս երկու բանակ հարեալ՝ ի Վաթգէոս կոչեցեալ վայրն՝ երկիցս յիւրաքանչիւր աւուր մարտ դներ ընդ քաղաքին. այլ զերծաւ յայնժամ քաջութիք քաղաքապետին յազգէն յունաց որ կոչեր վասիլ, կամ ապուքապա, Ձսրտարուքիք հայկազուն երիցու՝ որ մեքենայիւք զբարիս բաղատրաց թշնամեաց անդրէն յետս՝ ի վերայ նոցունց դարձուցանէր, և հնարիւք ուրուսն գաղղիացւոյ՝ որ այրեաց զհայկն բազբան թշնամեաց [1]։

Էառ ապա զվանաղկերտ ալփասլան եղբայր նորին տուղղիլայ՝ առանց պահպանի գտեալ զքաղաքն. յորում ժամանակի չարաչար հարուածս էած՝ ի վերայ քաղաքացւոյ։ Յակ զկնի էառ՝ ի ձեռաց այլազգեաց դխոժէն [2] կայսր յունաց, որպէս յիշատակէ կիր

(1) Պատմին զայսմանէ լաստիվերտցին՝ ի գլ. ԺՂ. որպէս և գէորգ արհնոս կամ կեդրենոս, այլ առաջինն՝ ի 1071։

(2) Սա է ռոմանոս դխոժէննն՝ թագաւորեալ յամին 1068, մինչև ի 1071։ էէլընդարձակ՝ մատթէոս։

բակոս։ Տես և Վանակերտ՝ ի վաստուրական։

Տղրոփ։ Տեղի՝ մերձ՝ ի Մծնազկերտ, զոր յիշէ մատ. Եդեսս ուռհայեցի՝ յասելն. * Յազգատոհմն սիօժին եկեալ հասանէր՝ ի տեղի պատերազմին մերձ՝ ի Վանձկերտ՝ ի տեղին որ կոչի Տղրոտափ ||։

Էրեան։ Կիւրղ՝ ուստի էր դաւիթ անյաղթ՝ բատ ա ոտղկայ ը. 2. * Լոռ դաւիթ (ասէ) աշակերտ մաշտոցի՝ ի Հարք գաւառէ՝ ի Հերեան դեղջէ ||։ Այլ Հոռհաւ լին՝ ի մեհենէն բարձրացուցեալ Հաւին՝ զիւրին ուստի էր դաւիթ՝ կոչէ Հերէն, զոր և եգիտ նշանակեալ՝ ի հին յիշատակարանս գրեալ՝ ի ժամանակս Թարգմանչաց։ Ի ոտնապատհառ գիրս ասի վասն դաւիթի լինել՝ ի Հարք գաւառէ՝ ի Հերենի գեղջէ։ Ուստ՝ ի խորագիրս գրոց լինչ դաւիթի՝ կոչի Հերէնացի։

Աղեգաւ։ Կիւրղ՝ զոր յիշատակէ ասողիկ ը. 2. ի գրելն վասն ը. սահակայ կաթուղիկոսի. * Տէր սահակ՝ ի գաւառէն Հարքայ՝ ի գեղջէն Աղեգակայ (1) ||։ Այլ առ յովհաննու կաթուղիկոսի գրի, ի գաւառէ Հարքայ Ճղնոյ գեղջէ։ Ուստ՝ ի գաւազանագիրս մխայելի ասացւոյ, ը. սահակ կաթուղիկոս գնաց լինել՝ ի գեղջէն Ճղնոյ։

Անկանգամ։ Վաղաբագեօղ՝ զոր յիշէ լաստիվերացին՝ ի գլ. ժէ. յասելն. * Կիւրագնաց եղեալ զօրք անօրինացն, և եկեալ՝ ի Վաղաբագիւղն Հարքայ՝ որ կոչի Անկանգամ, և .. սուր՝ ի վերայ եդեալ կատորեցին զամենեսեան, և որ շուրջ զնովաւ Կիւղք և Գարակք էին ||։

Վանեվանդ։ Կիւրղ՝ յիշատակէ՝ ի յիշատակարանս հինչ գրչագիրս աւետարանի՝ ի չէն. Թվին հայոց, ի ժէ. գաւրուն, ուր գրի այսպէս. * Ընդ՝ գրեցաւ՝ ի գաւառիս Հարքայ, ի գեղս որ կոչի Վանեվանք, ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Ածածնիս ||։

ԲՋՆՈՒՆԻՔ։

Թովմա արծրունի կոչէ Վահան Խնձոնական։ Ընկալ լաւ զանուն՝ ի Հազայ որդւոյ մանաւազայ՝ ի Թոռնանէ հայկայ. * Ուստ որդի Նորա քաղ (ասէ խորենացին ա. 11.

(1) Յիշատակի առ եղիշէի Թղթ. ւառի՝ հայրենիք արշէնի երկու, 181. Եղէգեն՝ ի Բագրեւանդ գա՝ որ այլ է՝ ի սմանէ։

ժառանգէ) յարևմտից հիւսիսոյ զեզը ծովուն աղեայ. և զգաւառն և զծովիկ անուանել իւրով անուամբն։ Եւ ինքն՝ ժառանգէ զարևմտեան հիւսիսային եզը ծովուն բռնանեաց, ղի յայնմ կողմանն անկանին քաղաքք սորա Խլաթ և Բրծկէ՝ որք կան մինչև ցայժմ։

Աղթամարայ այսր գաւառի հինեալ ի ժամանակի լուսաւորութեան ազգին ի տէրն գրիգորէ. բայց զառաջինն Աղթամարայ նորա յիշատակի ի գիրս՝ Աբմանակ եպիսկոպոս. այն՝ որ եղև հակառակաձառ տէրն սահակայ, և զինի եկաց եպիսկոպոս այսր գաւառի [1], և քան աւանդելոյ յովհաննու կաթողիկոսի և այլոց՝ ի ժամանակս աեղակալութեն տէրն յովսեփայ՝ սա ինքն կատարեր զձեռնադրութենին. որ և գտաւ ի ժողովն արտաշատու։

Ի ատորագրութիւնս կարգի առ ղազարայ Թղթ. 74. և առ եղիշէի Թղթ. 26. զինի եպիսկոպոսին բագրեւանդայ՝ որ է արշարունիք, նախ քան զեպիսկոպոսն տայոց, երանելին Աբրահամ՝ աշակերտ վռնդեանց՝ յետ գարձի իւրոյ յաքսորանաց կարգեցաւ եպիսկոպոս գաւառիս [2]։ Իսկ Յոհան եպիսկոպոս ի ատորագրութիւնս ժողովոյն գինայ՝ գասի զինի եպիսկոպոսին տայոց, բայց յառաջ քան զեպիսկոպոսն արշարունեաց։ Աշխարհիկ կարգաւ գասաւորի և ի ժողովական մանաւանդ կերտոց առաջնորդ գաւառիս՝ Ներսէհ եպիսկոպոս։

Ի վախճան է. գարուն, և ի սկիզբն ութերորդին՝ նախ քան զկաթողիկոսութենն եկաց առաջնորդ այսր գաւառի Աղիս եպիսկոպոս։ Իսկ ի ԺԲ. գարու ի ատենագրութիւնս ժողովոյն Հռոմկլայու՝ զինի եպիսկոպոսին նախջաւանու, և նախ քան զեպիսկոպոսն մանաւանդ կերտոց՝ գասի Աեփաննոս եպիսկոպոս Կաղնունեաց։

Խլաթ [3]։ Ընդհանի յայս գաւառ, ըստ Թովմայի արծրունւոյ՝ որ գրէ ը. 6. * Ընդ անցանելով ընդ գաւառն Կաղնունական՝ գայ մինաև ի Խլաթ ‖։ Ամն որոյ կիր բակոս կոչէ զսա Վաղաւ Կաղնունեաց, յաստէն՝ ամս զաքա

(1) Տես զբանս խորենացւոյն ի ատենս ի վերլուծութենն Աբծկէ քաղաքի։

(2) Յորմէ պատմէ զազար։

(3) Ընդ կոստանդին պերփիւրոժենն ի գիրս կառավարութեն գլ. 44. ուրեք ուրեք գրի Խաչէաւ. ուրեք ուրեք Խչէաւ. իսկ առ կուրապաղատայ Խաչաւ. թէ պէտ պանտուրինոս ի լուծ՛. պերվիւրոժենի գնէ, թէ առ կուրապաղատայ կոչի Խչէաւ, իսկ առ գեորգինոսի Խչէաւ։ Ի գիրս տաճկաց և արաբացւոց կոչի Խլաթ, կամ Ախլաթ։

բեայ և իւանէի, թէ * Կամեցան առնուլ և զՀոյակապ Վիրաքեն Կաղնուենեաց՝ որ կոչի Խլաթ [1]։ Ի քննութիւն գնի և յայտնուբրա՛ի սեպտ. 16. յաւելն. * Օ այս օրէն (մտիկ՝ վասն ոչ սպանանելոյ զՀայս Հարկատուս՝) ՛ի Խլաթ քաղաքի եղին՛ի գաւառն Կաղնուենեաց ։

Կը քաղաք բազմամարդ, և ունէր պարիսպս մեծա կառոյցս, զորմէ բազում լինչ պատմին առ պատմագիրս մեր. ունէր և ամրոց որ յիշատակի առ Թովմայի արծրունւոյ. * Իբրև եհաս ամիրային ՛ի Խլաթ, եմուտ բա նակեցաւ յամրոցին՝ որ ՛ի քաղաքին ։

Օ երկու եկեղեցիս նորա զԱՔ Խոչ, և զԱռաքելիէ զՊետիկոպոսարան և զուխտատեղի արտաքոյ քաղաքին յիւրմ ասողիկ ՛ի ՃԺ. 40։

Յամի 977. պաշարեաց զԽլաթ քաղաք կուրապա զամն տայոց դաւիթ ։ ՛ի հիճրէթի 578, այսինքն յամին 1182. Էառ շահարմէն ։ Յետ մահու նորա կերիք տիրա պետեցին քաղաքին ։ ՛ի հիճրէթի 581 (1185.) սալա հատտին ձեռն արկ ՛ի վանել զնոսա, և ոչ կարաց. այլ եղբօրորդի նորա ՛ի հիճրէթի 604 (1207) կատարեալ նուաճեաց զնոսա ։ Իակ ՛ի հիճրէթի 607 (1210) Ճէլա լէտտին խարեզմ շահ Էառ ՛ի ձեռաց մէլիք իւլ էշրեֆի միւս եղբօրորդւոյ սալահատտինի. այլ մէլիք իւլ էշրեֆ աքսակից ունելով զայլայէտտին սուլդանն սէլճուկեան՝ անդրէն Էառ ՛ի ձեռաց նորա, փախուցանելով զնոսա ՛ի պարսս ։

Ապա մնաղլք աւերեցին զքաղաքն, յորոց առ ՛ի ա պահովանալ ալայէտտին ՛ի հիճրէթի 630 (1232) անձ նատուր եղև ուքթայի որդւոյ Ճինգիզ խանին, և զօրա ցեալ Էառ նաև զԽլաթ. և այնպէս առաւել քան զ100 ամ մնաց ՛ի ձեռս սէլճուկեանց, մինչև Էանց ՛ի ձեռս օսմանեանց ։ Յետ այնորիկ ՛ի հիճրէթի 955 (1548) շահ դահմաս առեալ՝ հարթայատակ կացոյց զբերդն. ուստի սուլդան սիւլէյման յառնուլն ՛ի բաց թողեալ զՀինն, վինեաց նոր բերդ յերդ ծովեն ։

Յղեա ՛ի սմա և սաստիկ երկրաշարժութիւն ՛ի հիճրէթի 644 (1246.) յորմէ կործանեցան բազում շինուածք նորին ։ Տես և ՛ի նոր Հայաստան. Թղթ. 164։

Ընծէ, զրի նաև Ընծեխ [2]։ Ոխուզ՝ զրբ ասողիկ ՃԸ. 1.

(1) Ընդ այսմէս զրի յերկուս նուանս խլաթ։ օրինակս կիրակոսի, փոխանակ ա (2) Ընդ կոստանդին պերփե-

գնեն յայս գաւառ՝ յասելն վասն սրբմանկայ Հակառակաբառ կաթողիկոսի Թէ՝ էր ի փառաբեր Աղեանէայ ի փէղ ջէն Աբծիէոյ [1]։ Այսպէս և յայլ գաւառազանազիրս կաթողիկոսաց, և առ Թովմայի մեծաբեկոյց գնի ի Աղնուենս. խակ լաստիվերացին ի գլ. ժչ. կոչէ՝ Վաղաչ, և գնէ ի Ծովուն՝ յասելն վասն առաքրիլ սուրբ անին, ի շիշ. Թուականին. * Երթեալ Հանդիպի Վաղարշ միոջ որ կոչի Աբծկէ, որ է ի մէջ Ծովուն Աղնուենից, և ունի մծտ լինչն բերդ ամուր և անառիկ. և քաղաքացիքն յայն ապաստան եղեալ ի ծովն և յամրոցն՝ յանհոգս կային ։ Այլ առաքրիլ Ծանծաղ տեղի գտեալ ի Ծովուն՝ եմուտ ի քաղաքն, և զբազումն կոտորեալ, և զբազումն գերի վարեալ՝ մեկնեցաւ անտի ։

Ծովմանս զգանազան առմունս սորա պատմէ, և մծտ առ այն գնէ զթէ ուխտն Աաեփաննոսի Էջմիածնոյ անառաքեալ զոր այլուր կոչէ և Վաստակ՝ վասն նշխարաց գտեալ տակի՝ ծքն ։ Ընդ ծաղկեցաւ Պրիգոր Խալաթեցի՝ Ձոխացուցիչ յայսմաւուրացն, և յօրինող պատմութիւն երից ժամանակաց, որ և ի 1455. կատարեցաւ ի քրդաց՝ որք ապրեցին Աբծկէ քաղաքին ։

Այս Աբծկէ՝ նոյն երևի լինել ընդ քաղաքին, զոր ի գլ. Թ. լաստիվերացին կոչէ Աբծաչ՝ ի կողմանս Աերկրոյ, որպէս էր և Աբծկէ. * Երթեալ դադարեաց Հեռագոյն ի Աերկրոյ՝ ի տեղւոջ ուրեք, որ կոչի Աբծակ ։

Երշախաւոր ։ Այնաստան՝ որ յիշատակի ի վարս վանհանց գողթնացւոց՝ ուր ասի. * Եւ յոտզարկեալ անտի՝ եկին հասին ի Այծ Երշախաւորն ի վանսն Աբծխէոյ ի Աղնուենից գաւառին ։ Աբսպէս գնի ի Հին Ձառընտրի. խակ ի յայսմաւուրս ի տպ՛. և ի ձեռագրի. * Եւ անտի եկեալ հասին ի գաւառն Աղնուենից յոտն մատեաց՝ ի վանս Աբծկոյ որ կոչի Երշախաւոր ։

Խաղէր։ Այ արդան աշխարհագիր գնէ զայս ի Աղնուենս յասելն. * Աղնուենիք՝ Աբծկէ, և Այ լաթ, և Խազէշ մինչ ի Հիզան. այս միջոցս ամէնն Աղնուենիք ասի ։ Այլ բնակիչքն զԽազէշ ասեն լինել ի Այնոյ ձոր, որ

բուժենի ի գիրս կառավար՛. գլ. 44. յունարեն գրի Աեւէրէե։

(1) Խորենացին ջ. 63. գրե վասն սրբմանկայ կամ սուբմանկայ լինել Աբծնէոյն (ի տպ. Աբէյնէոյն). և ի ջ. 64. գրե գաբձեալ նա։ վասն նորին սուբմանկայ. * Օխերոյ գաւառին զեպիսկոպոսութիւն Խրզունեաց ի պարսից արքայէն եգիտ ունել ազգաւ ։ Որով նշանակէ յայնժամ զԱբծկէ լինել ի Բզնունեաց։

է գաւառ աղջնեաց։ Նոյն սորա յիշատակի առ Թովմայի արծրունւոյ, զոր և կոչէ Շ՚ահսան, յասելն. * Այլ մեծագործքն՝ ի սրոյն՝ վախտանգ անկանելին յամուրս մայրեացն, և կէսքն հատանելին մինչ՚ի Շ՚ահսանն Նահղէշ ‖։ (1)

՚Ի գիրս սակաւ ուրեք գտանեմք զանուն սորա, և զայն առ վերջին անծանօթ մատենագիրս, և՚ի յիշատակարանս ինչ գրոց, յորս կան ուրեք ուրեք յիշատակք Այսիսկոպոսաց և Նահանգապետ քաղաքին. զորօրինակ՚ի ՈՁՀԴ. Թուին հայոց յիշատակի ուրեք Աբեսիք վարդապետ առաջնորդ, և նախորդն նորա Աեսրոպ վարդապետ. յիշատակի այլուր և Աեփաննոս Այսիսկոպոս։ Նայց Թէ երբ զառաջինն սկիզբն եղև Նահանգ գաւառին՝ կամ Այսիսկոպոսարանին՝ ոչ ուրեք գտաք՚ի գիրս։

ԵՐԵՒԱՐՔ։

Նոյն գաւառիս յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրու Թէ խորենացւոյն գրի Այբեվաբ, առ Թովմայի արծրունւոյ գրի՝ Այբեաբկ։ Ի՚ի սահմանակցու Թէ առուներից ձորոյն՝ որ է գաւառ մակաց նահանգին, ըստ ակնարկելոյ նորին Թովմայի՚ի գրելն վասն գագկայ արքայի. * Գնաց ձեալ գայ (ասէ գագիկ) ՚ի գաւառն անուանեալ Այբեաբկ, առնու և անդ զԱբգէն պաղաց և զՀաբէտաց։ Գայ և՚ի ՅՈՒՆ Նահանգն, առնու և զայն ևս ամենայն, և տիրէ գաւառացն ‖։

ԱՂԻՒՎԻՑ։

Ա՚ի է սա՚ի գաւառացն՝ յորս բնակէին արքայազունք ըստ խորենացւոյն՚ի Բ. 21. ուր գրէ վասն Ա. արտաշղդայ արքայի. * Գնահանգեցուցանէ զերկուսին իւր և զքոյս՚ի գաւառին Աղուանից (2), և առաքեհանդ,

(1) Տես՚ի վերջաբանի Աստուածաշունչ զրանս Թովմայի վերծանելոյ։

(2) Ի՚ի տպագրեալն Բ. 22. սեռական հոլովեալ սորա դնի Աղուանից փոխ. բայց՚ի միում ձեռագրի դնի Աղուանիք որպէս՚ի վերոյ. խակ յերկուս ձեռագիրս Աղուանք։ Զայն երևի ընդ այժմ այն գաւառ որ առ Թովմայի արծրունւոյ գրի՝ Աղուանիք, զորոյ զրանս տես յԱբբահամայ գաւառ վասպուրական։

Թողլով 'ի նոսա զմանն արքունի՝ որ 'ի շէնան այնց գա-
ւառաց ‖ :

Ա՛յլ մատենագիրք մեր ցուցանեն զսա լինել սեպհա-
կան գաւառ Վտուներաց. զի շարունակօղ Թովմային արձ-
րունւոյ զԱ՛ռձն գնէ 'ի Վտուներաց գաւառի [1] որ էր
Ա՛ղևովիտ : Յայսմանգոյն և վարդան՝ գնուներաց սեպ-
հականեցուցանէ զայս գաւառ, յատկէն. * Ա՛ւ սա (այս
ինքն առ աշտատ բազատաւոնի մնակեր) բողոք կալեալ
ազգին գնուներաց Թափել զնոսա յիմայելացոյն. որոյ
երթեալ հազար արամբք Ա՛ղևովիտ գաւառ, և առ ինքն
գումարեալ զամենայն ազգն սիւնեաց, տանի
բնակեցուցանէ 'ի տայս ‖ :

Այնժ 'ի սկզբանէ, անտի էր գաւառ Վտուներաց, սկսա
է ասել՝ Թէ սրբայազատացն սրբակոնիք զմանն ինչ սա-
րա միայն ժառանգէին, որ էր սրբոնական՝ որպէս եզ
'ի վերոյ խորենացին. իսկ մնացեալն էր 'ի ձեռս գնու-
ներաց. և կամ զեկամուտս ինչ կալուածոց սորա ժա-
ռանգէին : Կամ եթէ զինի եղև գաւառ գնուներաց, մնրթ
է յայնժամ կարծել՝ Թէ համօրէն գաւառն սեպհական
եղև գնուներաց՝ յորժամ ինքնին բարձան արշակունիք,
և կամ յորժամ գնոյ առին 'ի յետագային արշակունեաց
զմանն արքունի, կամ Թէ սրերեցին, և այլն :

Օ՛ծէշա : Յայտ է յանուանէ՝ այսպէս կոչեցեալ
յանուն զարայի ուրուք, որ և գրի զուրա. զորօրինակ
գրի և զուրա իշխան ուշտունեաց : Վկաղաք արքունա-
կան կառուցեալ 'ի գաշտի, որպէս գնէ խորենացին գ.
23. * Լ՛ցուցեալ 'ի գաշտն Ա՛ղևովտի զգին գնէլոյ՝ Թա-
զեաց յարքունական քաղաքին Օ՛ արիշատի ‖ :

Կործանեցին զնա պարսիկք 'ի ժամանակս գ. արշակայ
Հայոց արքայի ըստ գրելոյ բուզանդայ գ. 55. որ գնէ
նաև զԹիւ բնակչաց նորա. * Լ՛ընուին և գքաղաքն մեծ
Օ՛ արիշատ, որ էր 'ի գաւառին Ա՛ղձովտի, ռ. երդ
Հրէայս [2], և ժռ. երդ հայս. և զնա 'ի հիմանց քանդեալ
ապականեին ‖ : Ա՛յլ գարձեալ շինեցաւ, զի Թովմաս մե-
ծոփեցի 'ի ժե. գարուն յիշէ զՕ՛ արիշատ՝ կոչելով ըզ-
նոյն Վրուզաքաղաք. * Ա՛յս երջանիկ . . . վարգապետս
յոհաննէս . . էր 'ի գաւառէն քաջբերունեաց, 'ի Վռ-
զաքաղաքէն Օ՛ արիշատոյ [3] ‖ :

(1) Ա՛յս խորենացւոյն Վտուներք
ոչ գան 'ի կարգս գաւառաց,
այլ միայն 'ի կարգս ցեղից :

(2) 'Ի միում ձեռագրի գրի ար-
ձակ Ջրէօպատան հաղար էրդ հրէայս :

(3) Սգրավեան գերբ ժչ. Թղթ.

Լբ֯նէլ։ Վաղաք՝ ստէպ մէշատակեալ առ կոստան դէն պերսիերուժէնի [1], առ որում և գրի՝ Լբ֯նա։ Յո հանգնէս կաթողիկոս գնէ զսա Ա֯ղեովիտ գաւառի, զոր և կոչէ Վիւղ՝ յասելն. * Յաջորդէ զաթոռ հայրապե տութեն եղիա ի գեղջէ Լբ֯նիոյ Ա֯ղեոյվան յեպիս կոպոսութէ բզնունեաց ‖։ Ընդ գնէ և վարդան աշխարհագիր, որպէս և յայսմհետէ ի սեպ. 16։ Նմա ցուցանէ լինել և թովմաս մեծոփեցի. զի զքաղաքն Օ աբիշատ՝ զոր խորենացին գնէ Ա֯ղեովիտ գաւառի, նա գնէ Ա֯բձնէ գաւառի. յայտ է թէ՝ Լբ֯նէ քաղաք ի ժամանակս թովմայի գոլով երևելի՝ յանուն նորա կոչե ցաւ շրջակայ սահմանն՝ որ էր գաւառ Ա֯ղեոյվան. թէ պետ և անունս Լբ֯նէ՝ եղեալ թուի Ա֯բձնեկովիտ անուանէս, որ էր գաւառ վասպուրականի։

Հարունակօղ թովմայի արձրունեայ գնէ զԼբ֯նէ ի Գնունեաց գաւառի՝ յասելն վասն սրահանգայ հագա բայի նէրքինեղոն՝ որ ի մէջն անդ ժա. գարուս, թէ էառ * զԼբ֯նէ քաղաք Գնունեաց գաւառին ‖։ Յակ թովմաս մեծոփեցի, և վարդան աշխարհագիր՝ զսահման կամ զգաւառ Լբ֯նիոյ կոչեն Վաչէբերտ. որ առ նախնիս նոյնպէս է անուն ցեղի՝ և ոչ գաւառի. այլ յայտ է թէ՝ երկիր այնր ցեղին էր յայս գաւառ, վասն այսորիկ և գաւառն ի յետագայից կոչեցաւ յանուն ցեղին։

Ի է. դարուն հերակլ կայսր այրեաց զԼբ֯նէ՝ ուր բնակէին զօրքն պարսից [2]։ Յակ ի ժ. դարուն՝ կոմիտաս՝ (զոր ը. վասլն կայսեր կացուցեալ էր տէր գաւառին վասպուրականի՝) գրաւեաց ընդ տէրութիւ յունաց. * զԼբ֯նէ (ասէ լաստիվերտցին ի գլ. ե.) խրով գաս տակերտօքն նա ած ընդ ձեռամբ Հոռոմոց ‖։ Յայց և ի ժդ. դարու էր ի ձեռս պարսից, զորմէ բազում ինչ պատմէ կիրակոս, և զաղետալի անցս ստորագրէ թովմաս մեծոփեցի։

Խոռաբաստայ գետ։ Ի հերկրին Վաղբերունեաց կամ Լբ֯նիոյ. որոյ Արևմտեան կամ Վերին հանգոյն

շակ. Յիշէ քաղաք ինչ, որ ի տպ. գրի Սոբսա, իսկ ի ձեռագիրս Սոբնա, որոյ հնչումն յայնմի ցուցանէ լինել Զոբնզա. իսկ թէ գիրք տեղւոյն ոչ յարմարի, իբր զի գնէ զայն առ տիգրիսիւ ի մէջ Քագհաս, բայց որպէս ասացաք այլուր, նախնիք յունաց բազում ուրեք առաւել սխալեցան ի նշանակել զտեղիս քաղաքաց օտար ազգաց, քան թէ յանուանել։ Ուր և տիգրիսիւ կարեմք իմանալ զիջտակ նորա։

(1) Ի գիրս կառավարութեան գլ. 44։

(2) Ասողիկ գիրք ը. 3։

առաւել անուանի է քան զդիւղն, զոր և ստէպ յիշատակէ Թովմաս Մեծոփեցի, և ուրեք կոչէ զնոյն՝ * Ագձա քնակ և հրաշագործ ուխտ տիրամօր ՅԱծածնին՝ ի Այր բաքաղաք վանսն Ռոխաբայ՝ որ այժմ Խառաբաստայ վանք կոչի ‖ : Յիշատակէ և զԱպիսկոպոսունս զառաջնորդս տեղւոյն զՅաւատուր և զՕ աքէոս :

Ի գեղջէ աստի էր և Ներսաբէհ՝ զորմէ գրի յայս մատուրս ի 24. ապրիլի. * Ներ նա յերկրէն Ամձիոյ ի գեղջէն Խառաբաստայ ‖ :

Կերմանիկ : Յիշատակի այս գիւղ ի յիշատակարանի գրոցն Ալիթաւայ յերս ժՁ. դարուն. * Ի Թագաւորու Թէ հայոց յաշխարհին կիլիկեցւոց օշնի և որդւոյ նորին լեւոնի, ի կաթողիկոսութէ տէր յակոբայ անաւարզեցւոյ . . . ԱծաՀնորհ մեծ վարդապետս Ալիթար գոլով ի գաւառէն Վաչբերունեաց ի գեղջէ Կերմանիկ ‖ : Այս գիւղ կայ մինչև ցայժմ. տես ի նոր Հայաստան. հտր. 166 :

Ագեծոյ ուխտ : Օրմէ բազում ուրեք յիշատակէ Թովմաս Մեծոփեցի, և պատմէ զառումն և զաւերումն նորին ի Թուրքմանաց և յայլոց բռնաւորաց : Յոհաննէս վարդապետ վերակացու Մեծոփոյ՝ շինեաց ի սմա ի մէջ եօթն ամաց տաճար մեծակառոյց յանուն տիրամօր մերոյն, յայնմ դառն ժամանակի՝ յորում հրամանաւ չարաղաթայի բռնաւորին քանդէին այլ եկեղեցիք : Այլ սա բայց շինուի այնչափ հաճոյ երևէցաւ բռնաւորին, մինչև նոյն ինքն էած զառաջին քարն հիմանն՝ բառնալով ի վերոյ ուսոց իւրոց :

Յայմ ուխտի Ագեծոփոյ բնակէր գրիգոր տաթեւացին եկեալ ի նահանգէն սիւնեաց հանդերձ աշակերտօք իւրովք, յորոց մի էր և Թովմաս պատմագիրն, որոյ վասն կոչեցաւ Ագեծոփեցի :

Ասա Թաղեալ կայ Ալիթար վարդապետ՝ որպէս դնի ի յիշատակարանի նորին գրոց. * Փոխի առ քն (Ալիթար) ի Թուականութէնս հայոց չՃզ. յամենայնն հոռի էի. յաւուր ուրբաթու, որ և պատուական մարմինն եգեալ կայ ի նոյն վանս Ագեծոփոյ ընդ հասարակաց գերեզմանս՝ որ է ի հարաւոյ կողմանէ անապատին ‖ : Տես վասն այսր և ի նոր Հայաստան. հտր. 166 :

Յարձէդ գնի վարդան աշխարհագիր և զայլ մենասոնսն՝ յասէին ըստ ձեռագրաց. * Ղևոնդիոս և Վաչբեր ոնսն Ամձիէ է, ուր կան նզ ուխտքն Ագեծոսէիր, ևս

Աղօթ. և անդ ի գերեզման աղբերական որդոյն ածաւտուր վարդապետին, և ոսկնակեր վարդապետին ի ներքին վանքն է. և Ո՜՜ընկայիր՝ ուր կայ նբ նշանն առնաղօր ||։

Ա՛պէսընկայ վանք, կոչի նաև Աբ ուխտ Յարութեան։ Յիշատակէ Թովմաս մեծոմիեցի՝ յասելն վանս յովհաննու վարդապետի ուրումն. * Ելր սա ի Վաղքերունեաց ի Աբ ուխտն Յարութեան՝ որ Ա՛սպիսընկայ վանք վերակոչի, ի Վեղջին Ա՛պահանէց ||։ Յիշէ և այլուր զայլ ոմն վարդապետ յակոբ անուն ի Ա՛սպէսընկոս։

Ա՛ւր ուրոյն ևս յիշատակէ զգեօղն կոչեցեալ Ա՛սպհաակ կամ Ա՛սպահակ մերձ յարձեր՝ յասելն. * Ելկն եհաս ի Ա՛ղձէր, փոս ետ հատանել յերկուս տեղիս, մին ի Ա՛ղձէր, և միւն Ա՛սպահակ մինչև ի լեառն Ա՛ղձ ||։ Ուղիղ ևս գրի այլուր առ նորին Թովմայի յասելն. * Ելս բարեպաշտ ձեռնաւորս մի անուն յովհաննէս սպանին ի Վեղն Ա՛սպհակ ||։

ԱՊԱՀՈՒՆԻՔ։

Ի՝նքը սորա ի բանից Թովմայի արծրունւոյ երևէ լինել մերձ ի ծով բզնունեաց. * Վնացեալ (ասէ սմբատ արքայ) ընդ եղը ծովուն բզնունեաց ընդ կողմն Ա՛պահունեաց ||։ Ի՝ակ բուզանդ ճ. 20. յոան մասեաց լերինն դնէ. զորոյ զբանս տեսցես ստորև. բայց պարտ է աստ իմանալ առաւել վասն գօտւոյ լինչ լերանց, որք մասիս ա նուանեցան, սակս կցեալ համարելոյ ի նահնեաց ընդ մեծի բնիկ մասիս լերին։

Ա՛ղաղչակ արքայ կացոյց ի սմա նախարարուԹի՛, որ յանուն գաւառին կոչեցաւ։ * Ա՛ւր և զնախարարուն Ա՛պահունեաց (ասէ խորենացին) [1] և զմանաւազեանն և զբզնունեանն՝ ինոյն զաւակացն հայկայ ի բնակչացն գտեալ պերձագոյնս՝ տեառս կարգէ, յանուն շինից և գաւառաց կոչելով ||։ Ի՝ակ յանցանել ժամանակաց վասիլ կայսրն զայս գաւառ, ընդ նմին և զՀարք հանդերձ այլովք աշխարհօք՝ ետ գաւԹի կուրապաղատին տայոց, որպէս զի փոխանակ այնոցիկ զօրս առաքեսցէ յօգնականուԹի՛ [2],

(1) Գիրք· ք· 7· կամ ըստ ձե- ռագր՛՛· 8։ (2) Պատմ· առոզիկ ճ· 15։

զի ունէր բազմութիւն զօրաց, քանզի և ընդդէմ մնալոյն ամիրապետին պարսից՝ որ եկն ի վերայ նորա երկու հազարօք, կարօղ եղև հանել երեք հազար աղեղնաւորս, և երկու հազար հինգհարիւր հեծեալս։

Ի պատմութենէ Թովմայի արծրունւոյ՝ (ուր կրկին անգամ պատմի զաշտոյ որդւոյ գերանկիէն,) յիշատակի յայս գաւառ ազգ մի՝ Այոխ անուանեալ. * Ո այսու ժամանակաւ գայ հասանէ ամբաստ Թագաւորին Հայոց ի գաւառն Պահունիս, հարկս պահանջել ի գլխոյ Այոխիկն կոչեցեալ ազգի ։ Այլ սոքա էին յաւէտ ժողովուրդ մի՝ զինչ այլազգեաց համ տաճկաց բնակեալք անդէն որդիք աբգուալմանի ուրուն, որպէս դնի յառաջին պատմութենէ Թովմայի արծրունւոյ (1)։

Այկեղեցի այսր գաւառի հիմնեալ էր ի ժամանակաց անտի լուսաւորութենէ ազգիս, բայց ի գերս ոչ յիշատակին յաձախ եպիսկոպոսքն, քան ի միոյն՝ որ էր ի ժողովականաց անտի՝ որք գրեցին պատասխանի նամակին պարսից ի ժողովն արտաշատու, յիշատակեալ առ զազարայ Ղեւթ. 75. և առ Եղիշէի Ղեւթ. 26. Այրեւիա եպիսկոպոս ապահունեաց։

Վաղարշ։ Ի՝ուր, որ զինի կոչեցաւ Այծոյ. զորոյ ըղ պատճառն այսպէս նշանակէ Ցուզանդ Ե. 20. * Յորժամ եկն եմուտ զօրավարն պարսից ի ներքս ի գիւղն Վաղարիս, ածէր կապեալ զարքայն տիրան ընդ իւր. և ասէ վարազ. աղէ՝ տեսիք ածուղ. որով երկաթ զօրացուք. զի զաչս խարեսցուք զարքային հայոց. և անդէն բերին ածուղ՝ որով խարեին զաչն տիրանայ։ Այսպէս ինքն խօսիլ սկսաւ տիրան՝ և ասէ. փոխանակ զի իմ երկու աչքս լուսաւորքս խաւարեցան յայս տեղւոջս, արդ՝ փոխանակ Վաղարշայ անուան՝ Այծոյ անուն լիցի սմա՝ մինչև ցյաւիտեանս ժամանակաց, և այս երևոյթ նշաւ նակս մնասցէ յիմ յիշատակի ։

(1) Թովմա Մծոփեցի յիշատակէ ուրեք և զԴաւշն Ապահունեաց. * Եւ միւս օրն եղեալ գնաց (շառաւիղ որդի լանկեմաւուրին) ի Դաւշան Ապահունեաց ի խանդագն ։ Ջխանգագն այլուր կոչէ Հանգագ. յասելն. * յակ երկիրն քաջքերունեաց Ներձէձ և Ալզվիա, Տունն խոռխոռունեաց, հա նագահն, և քաղաքն Մանծկերտ հարքնիս՝ խոյս տուեալ։ և այլն։ Ուր ի յետին բանից ասի Թովմայի մարթի է մակաբերել, թէ խանգագն չէ առանձին անուն տեղւոյ ի դաշտին կամ ի գաւառին Ապահունեաց, այլ անուն միւս ինչ տեղւոյ։ Եւ ի մերձ գնելոյ ի կարգին զՄանծկերտ քաղաք, ոչ յանդգնաց համարեցայի ոք լինել զհասատանն Քաղէձ, ուր ի բազմաց հետէ նասին խանգ։

Վարդան որոշէ զգաւառ սորա, այլ կոչէ Ա՛ղձոյ՝ յաւ սեղն։ * Այլ խաբկանօք առ ինքն կոչեաց զտիրան, և խաւարեցոյց զաչս նորա ի գաւառին Ա՛պահունեաց, ի գեօղն՝ որ Ա՛ղձուղն կոչեցաւ ի պատահմանէ ‖։ Ի նմին գաւառի գնէ և ասողիկ ՟Գ. 1. այլ զգիւղն կոչէ Ա՛ղձկաղ, որ Թուխ լինել վրիպակ գրչաց, զի զայն պատմելոյն և անուանակոչութեն առնու ի բուզանդայ, որոյ պատմութեն ոչ յարմարի անուանս Ա՛ղձկաղ. իսկ բանքն ասողկայ էն այսպէս. * Իսաւարեցոյց զաչս նորա (այսինքն տիրան նայ) Ա՛պահունեաց գաւառին՝ ի գիւղն որ Ա՛ղձկաղն կոչեն, որպէս պատմէ բուզանդ ‖։

Ա՛ղն որսի։ Յիշատակէ բուզանդ ի ՟Գ. 20. * Ա՛ւր յերկրին Ա՛պահունեաց՝ յոտինն մեծի լերինն մասեաց, տեղին զայն որսասցուք, տեղւոյն՝ որում անուն կոչի Վահաղաք Ա՛ղն որսք ‖։

Իսրձաձոյ։ Գիւղ՝ զոր յիշէ ասողիկ ՟Գ. 3. յաւելն վասն կայսեր հերակլեայ. * Այլ անցեալ ընդ Ա՛պահուն նախ՝ բանակի ի գիւղն որ կոչի Իսրձաձոյք ‖։

Գետ ծղմեայ։ Յիշէ ասողիկ ՟Գ. 41. * Այլ չուեալ երթան ի գաւառն Ա՛պահունեաց, բանակին յանդիման բանակին մամլանայ ի բարձրաւանդակ ամրագոյն տեղւոջ մի, ի սահմանս գեղջն Ընբոյ։

Իտոռնս։ Գիւղ՝ զոր մատթէոս ուռհայեցի գնէ Ա՛պահունիս։

Ձոռոգաձո, կամ Ձոռոգձոյ. որոյ բնակիչք կոչեցեալ Ձոռոգձեցիք, կամ Ձոռոգաձեցիք։ Գիւղ, կամ Ա՛ւան՝ զոր լաստիվերացին ի գլ. իբ. գնէ յայս գաւառ. * Այլեալ գայ անցանէ ի գաւառն Ա՛պահունեաց ի բնակարանն սատանայի յաձոռոցաց ժողովէ, և ի գազանաց գայրաց գիշն՝ որ կոչի Ձոռոգաձոյ ‖։

Ա՛յս տեղի անուանի գտաւ յինեերոզդ և ի տանէ բոզդ գարուս վասն որ ի նմա աղանդոյն. իսկ ի սկիզբն ԺԱ. գարուն ի ձեռն գրիգորի մագիստրոսի բարձաւ աղանդն այն ի տեղւոջէ անտի։ Այլ մինչև ցայժմ կանգուն այս գիւղ և կոչի Ձոռոգաձոյ, մերձ ի մանազկերտ։ Տես ի նոր հայաստան. Թղթ. 112։

ԽՈՌԽՈՐՈՒՆԿՔ [1]։

Յայտ է թէ որպէս ցեղն՝ նոյնպէս և գաւառն կոչեցաւ այսպէս յանուանէ խոռայ որդւոյ Հայկայ, զի և ըստ գրելոյ վարդանայ պատմագրի՝ շինեցաւ ի խոռայ, որում և առաջնորդէ բան խորենացւոյն ի ա. 11. * Իակ խոռն ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարդէ զշինս իւր. և ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին խոռխոռունեաց ||։

Պարէ նոյն վարդան, թէ խորխոռունկք է խոշոռն, և խորաչէրտ. նոյնպէս և վարդան աշխարհագիրն. * խոռխոռունկք խոշոռնի է իւր վիճակոյն ||։ Որովք յայտ է՝ թէ ի ժամանակս սոցա կոչէր խոշոռնի [2]։

(1) Այսպէս գրի ի ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն, միայն ի տպագրեալն գրի խուրխուռնիք։ Եւ այլ ի մատենագրաց գտանի ուրեք ուրեք և խուրխուռնիք։

(2) Իակ Թովմա մեծոփեցի զԱշխովիա գաւառն կոչէ ուրեք Տռն խոռխոռունեաց. Թերևս վասն մեր ձաւոր գոլոյ միմանց երկուց այս գաւառացս։

Աւել գժուարին է յոյժ միտ բանել ընդ Ճշգրիտ գրոյ խոռխոռունեաց գաւառին՝ զբան մեծին վարդանայ զոր գրէ վասն գուբգեննի կրտսեր եղբօր Թ. սմբատայ արքայի ի Ժ. դարուն. * Յառաջ դէ զՏաշիր սևորդւովքն ձորոգեսին, և զկայեն, և զկայծոն, զխորխոռունկք որ ի խոռայ չէնեցաւ. որ է խոշոռնի և խոռաւ կերտ, և զԲազունիք որ է Բազ կերտ ի գաւառն Տաշքայ. և այլ բերդք անուանիք եհաս գուբգենայ՝ զոր վերք Սոմխէթ կոչեն. և ի նմանէ սերեցան Թագաւորքն Գաւթի, արաս, և կիւրիկէ ||. որք և տիրեցին ի կողմանս ազուանից։ Քանզի նշանակեալ տեղիքդ ի վարդանայ՝ են յոսի և ի գուգարս. իսկ ծանուցեալ գաւառն խոռխոռունեաց՝ ի տուրուբերան մերձ ի ծուն բղնունեաց. և զիարդ մարթ էր գուբգենի՝ տիրելով ուրմէ գաւառին և մասին գուգարաց, տիրել և խոռխոռունեաց, խորոց ի միջի ունելով բազում գաւառս, և զողջոյն իսկ նահանգն այրարատեան, որում բագրատունիք ոչ երբէք տիրեցին բոլորովին. ուր գաւառքն տուրուբերանոյ առ տէրունէից բագրատունեաց մեծաւ մասամբ անկեալ էին ընդ տէրունէից այլազգի իշխանաց, որպէս և մերձագաւառքն խոռխոռունեաց՝ հարք և ապահունիք ունէին օտարազգի ամիրայս։

Այլա զայսոսիկ քաջ կշռեալ, ոչ անտեղեակ գոլով և պատմուճեղ ժամանակին, և աշխարհագրական գրոյ՝ Թերևս ոչինչ անտեղի համարեսցի կարծել մեզ զխոռաւ կերտդ յիշատակեալ ի վարդանայն զի գոլ ի խոռխոռունեաց գաւառին, յորում էր և Մէծ Նախարարութիւն ազգին խոռխոռունեաց ըստ գրելոյ խորենացւոյն, յորոց Թերևս հատուած մի բնակացեալ ի կողմանս տաշրայ՝ հայրենական անուամբ զտեղի բնակութեան կոչեցին, և կամ լաւ ևս ի նմին իսկ ի նահապետէ ազգին կառուցեալ և անուանակոչեալ և այն՝ և այն տեղի. զկնի ուրեմն ի նախարարութեան մեծ և յաւագութեան ամբարձաւ իշխանին տոհմին բնակելոյ ի սեփական գաւառին։

Եւ այսոքիւք և զԲազունիք

Յաւուրս վաղարշակայ խոռխոռունիք ընկալան զսպա տիս Թիկնապահութեանն արքայի. և զի առաջին Թիկնա պահն կոչէր Մաղխազ, բազում ուրեք և այլ Թիկնա պահք յանուն նորին կոչին Մաղխազ, որպէս և առաջին խոռխոռունեաց Մաղխազունիք. զորոց գրեցի և ի ներածութեանն հին հայաստանեայցս։

Նկեղեցի գաւառիս հիմնեալ է նախ քան զեօթնե րորդ դարն, և Թերևս ի սկզբան անդ լուսաւորութեանն ազգին, այլ Դպիսկոպոս նորին ոչ յիշատակի ուրեք՝ բայց յատորագրութենէ ժողովոյն դիմայ առ նեբսխիւ շինողիւ ի Ե. դարուն, Ուրիշոր եպիսկոպոս խոռխոռու նեաց։

Այլ և ի վերջ գրոցն պարապմանց ՝ըզյն կիւրղի ա ղեքսանդրացւոյ (ըստ տպագրեալ օրինակին), հատուած բանի վասն անապականութեան մարմնոյն քրի, մակա գրեալ, Տեառն Յեսուայ խոռխոռունեաց եպիսկոպոսէ, որոյ ժամանակ անյայտ։

որ է Բազկերտ յիշատակեալ ի վարդանայ, ո՞ արդեօք իշխէր այլ համարիլ ի Բզնունեաց (որ և է առ գուբս խոռխոռունեաց,) եթէ ըստ դիպաց ինն ոչ ի վերոյ բերեր վարդան՝ ի գաւառն գաշրայ։ Թողում զայն, զի այս բան վար գանայ ոչ միայն զԲազկերտ, այլ և զխոռակերտ կարօղ է ակնար կել ի գաւառին տաշրայ։ Նպատա ոէ այսոցիկ և այն, զի ի Թղթի հիւսիսային վարդապետաց հայոց առ Գ. Գրիգորը կաթողիկոս տղայ կոչեցեալ, յիշատակի և Մամիաբ վարդապետ խորակերտոյ՝ ընդ սանահ նեցիս, հաղբատացիս, և քոբա բեցիս։

Զայսոսիկ գրեալով չէն մեզ կամք հաստատել ինչ անստոյգ, այլ զի բաւացի և զբանաւոր տարակոյս աշխարհագրական առաջի առնել հետաքննին ընթերցողաց ի սոու գումեն։

ՆԱՀԱՆԳ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Մ Ո Կ Ր

Ընկանի յարևելեան կողմն աղբնեաց. և ընդ այս անցանէ գետի տօրոս լերինն՝ յորում ունի ամուր տեղիս. վասն որոյ յոհաննէս կաթողիկոս երիս մենաստրական աւ նուանս տայ, յասելն վասն գրիգորոյ իշխանին մոկաց. * Լաւ էնքն Խորափիտ և Վաժուառաժայռ և Ծմուռ աշ խարհաւն իւրով փրծանէր ողջ ամբողջ ի գերչացն նեղ չաց ‖: Լաւ ի Հառն ապարանից խաչէն կոչի. * Լեռնա հոլով և կարծրախարիսխ գաւառ մոկաց ‖: Խակ առ Թով մայի արծրունեաց յերկրորդ վարս գագկայ՝ գրի. * Լ ե- րինս բարձրաբերձս և փապարս անտառախիտս ունի երկրն մոկաց ‖:

Ի մրգաց ունի զՀահրշակ (1), և զԱնրագոր (2). խակ ի կենդանեաց՝ ինձ գեղեցկախայտուց, և կաքաւ, ըստ խորենացւոյն:

Ա աղաբշակ արքայ կարգեաց ի սմա նախարարուԹիւն. խակ Յաւուրս Ա. ամբաստայ էանց ընդ տերունՀիւ իշխաւ նացն վասպուրականի՝ որպէս գրէ Թովմա արծրունի. * Ա ման զի իշխանն Ա՛ոկաց և իշխանն անձաւացեաց նուաճեալ էին ընդ ձեռամբ վասպուրական իշխանու ԹենՀ ‖: Ա ման որոյ ի չտաւն զՀարկս իւրեանց առ գա գիկ արքայ, դարձեալ պատերազմիւ տիրեաց գագիկ գաւառաց նոցա:

Նախիկապատարան Ա՛ոկաց հիմնեալ է ի ՀոյՀ լուսաւոր չէն, կամ գէԹ նախ քան զաւուրս վարդանայ, առ որովք յիշատակի ի ստորագրուԹիւն պատասխանւոյ նա մանկին պարսից ի ժողովն արտաշատու՝ Նարսեղ կամ

(1) Ի տպագրեալն խորենացւոյն գրի. Ն- հաշակ կրճատմամբ. խակ յերկուս ձեռագիրս ոչ գոն այս անուանք:

(2) Մանրագոր լատինք անուա նեն զայն, զոր մեք լուՀիակ կո չեմք: Տես ի ներած. հին հայ աստանեայց:

Նասիլ եպիսկոպոս Աղթամարայ։ Ակ ի Ա. դարուն կիլա տակին ի պատմութիւնէ ապստամբեալ խաչին Աքեն Գաւիթ նշանագործ, և յաջորդ նորա ազգական նորին ի նոյն աթոռն՝ Պետիանոս եպիսկոպոս, որ և յոմանց իբրև առաջնական անուամբ կոչի Աղթամարայ։

Այնպէս և ի Ժա. դարու եկաց եպիսկոպոս Աղթամարայ Գրիգոր ոմն, առ որ գրեաց բազում անգամ Թուղթս գրիգոր մագիստրոս, զոր և անուանէ Յովհաննոս Աղթամարայ, և Անապէրթ։ Յետևս ի ժամանակին իշխեր առաջ նորդ միոյն՝ նաև միւսոյ գաւառին։

Գաւառք Աղթամարայ են ինն, որք այժմ անկանին ի սահմանս փաշայութենէ վանայ։

ա. Իշայր։
բ. Աիս եղայր։
գ. Իշոյ գաւառ (1)։
դ. Գոռնենից յոր։
ե. Այլ (2)։
զ. Գառանչակ մահ։
է. Գրայոյց գաւառ։
ը. Գրգասովիտ (3)։
թ. Ցղերմայոր (4)։

ԱՌՈՒԵՆԻՑ ՁՈՐ։

Ի միում ձեռագրի աշխարհագրութենէ խորենացւոյն գրի Ստեփանէից յոր, յայլում՝ Ստեփանէից յոր· այլ են վերկապակք, զի և ուրեք առ Թովմայի արծրունւոյ՝ նաև այլուր յերկրորդ վարս գագկայ՝ գրի Գառանէից, զի ա սի· *Կարձեալ գայ (գագիկ արքայ) ի գաւառն ա հնուանեալ Յբեւարէ, առնու և անդ զբերդն Պաղայ, և զՊատնոցս· գայ և ի Ձորն Գառանից· առնու և զայն ևս ամրոցն, և սիրէ գաւառացին։ Օ այս վերկապակ յայտ առնէ և այժմեան անունն՝ որով նոյնպէս կոչի Գուռա նից ձոր։ Տես ի նոր Հայաստան· Թղթ· 162։

Յովմա արծրունի ի Ը· 2· ակնարկէ լինել սահմանակից ըռշտունեաց գաւառին վասպուրականի, որպէս և այժմեան դիրք նորին զնոյն յայտ առնէ։

(1) Յերկուս ձեռագրս՝ Իշոյ գաւառ։
(2) Ի միում ձեռագրի Մէլաս· խակ յերկուս ձեռագրս Մէյայ։
(3) Յերկուս ձեռագրս Ջրդեբեայ ովիս։
(4) Անուանք գաւառացս չեն մեզ ծանօթ, բայց եթէ յաշխարհագրութենէ խորենացւոյն, որպէս և քաղաքք և գիւղօրէք սորա՝ հանդիս ուրեմն յիշատակին ի գիրս մեր։

ՋԵՐՄԱՋՈՐ։

Ա՚յս գաւառ յիշատակի առ պերփերուժէնի ՚ի գիրս կառավարութեանէ գլ. 44. ուր առ պակասութեանէ յունական տառից՝ գրի Ա՚ղէրմաջոր։ Յիշատակէ զնոյն և ղևոնդ պատմիչ ՚ի գլ. Ը. ՚ի գրէնն վասն մահմէտի ուրումն ոմն տիկանի. * Ա՚յս գնացեալ խրոխտալով ՚ի գաւառն Ա՚ղէրմայոր ելանէր, և զորս միանգամ գտանէր ... կոտորէր անխնայ ։ Ա՚յսպիսս և Թովմաս արծրունի յիշէ ՚ի գրէնն վասն գուրգենի եղբօր գագկայ. * Ա՚ռնու զԱ՚ղերդն Օ՚ախ և զգաւառն կոչեցեալ Ա՚ղէրմայոր՝ որ է մասն երկրին Ա՚ռակայ ։

Ա՚յլուր առ նմին Թովմայի ՚ի ա՚. 15. դնի յայս գաւառ Օ՚ղայլ ամրոց՝ որ Թուխ լինել նոյն ըստ վերոգրեալ բերդին, և վերպակաս գրչաց այլայլեալ. * Վարդան մամիկոնեան (ասէ) ... խոյս տուեալ գնաց (զ)կողմանէքն Ա՚ռակայ ՚ի խոխոմն տօրոսական լերինն ՚ի լեառս Ա՚ղէրմայորոյ, և բնակէ յամրոցին՝ որ այժմ Օ՚ղայլ վասն անխեղեղ ամրութեանն գեղջկաբանեն ։ Ճոքը մի զինի ՚ի ՚ը. ։. այլազգ և այլ գրի այսպէս. * Ա՚յս լուր գաւառնութեանէ եհաս առ մեծն վարդան մամիկոնեան, որ էր ամրացեալ ՚ի տօրոսական Օ՚ղայլ ։

Տեղի մոկաց՝ որոց գաւառ անձամբ ։

Ա՚ռէձան ։ Վեցող զոր յիշատակէ շարունակող Թովմայի արծրունւոյ. * Ընտրեաց ՚ած զամենիմաստն զվրտոյ կուրապաղատն զաբգէմանէ զորդի մեծ իշխանին և ՚ած մարտիրոսին Թոռնկայ, որ յաւուրս մեծի տանն Ծմնդեանն քան և մկրտութենն՝ արժանի եղև առնուլ զսպակ մարտիրոսութենէ բազում արամբք ընտրելովք ՚ի գաւառին Ա՚ռակաց ՚ի գեօղն Ա՚ռէձան ։

Կձա։ Տեղի՝ որ Թուխ լինել ՚ի Ա՚ռակաց նահանգի, զորմէ զրէ խորենացին ՚ի բանն որ յաղագս Ձանասպարհորդութեանէ հովիսմէանց. * Կձաւն կոչեցեալ տեղի՝ դիւացոյ լցեալ պաշտամամբ, հասեալ անդ առաքելոյնման քահանայիցն և ՚ձեռ կուսանացն զՔրիմամայան արգելուին զՀոյն. յորում զայրագնեալ դիւացն՝ դիմեալ ՚ի

վերայ խեղդէին ծուխին սպիտակին զպաշտօնեայս իւրեանց. որ և անդ առաքեալսմանն քահանայքն հալածեալ վնասա ... բժշկէին վիսեղալսն, վասն որոյ տեղին կոչեցաւ Ագաւ ... որ և զտեղին յետոյ հաստատէ վասն ՚ըզն զբիզոր ||:

Վարդան աշխարհագիրը գրէ վասն մոկաց ՚ի տպագրեալն (1). * Մոկաց գաւառն է իշխանանիստ՝ ուր կան բազում վանորայք, նախ Քնաբերդին՝ ուր կայ գերեզման Թագաւորին մերոյ գասպարայ, և Աբգարեայ, և Աբգարայ, և կանանց վանքն՝ որ այժմ Աբ խալ ասի, ուստի էր անանիա կաթողիկոսն մոկացի ||:

Ընդարձակ գրի յայսմաւուրս ՚ի հոկտեմբերի Է. վասն այսր վենաստանի առեալ ՚ի խորենացւոյն՝ որ ՚ի բանն յաղագս Ճանապարհորդութեանց հռիփսիմեանց գրէ. * Ընդ ոտ (այսինքն ՚ի բզնունեաց գաւառէն) փոխին, և գնան յեալ ՚ի գաւառն Մոկաց՝ Աբ խալ կոչեցեալ տեղի ||:

Ընդարան: Հռչակաւոր ուխտ եպիսկոպոսանիստ ՚ի Ճ. դարուն, զորմէ բազում բանք լինին ՚ի Ճառն կամ ՚ի պատմութենէ Ընդարանից խօսին, ուր և յայտնի նշանակի լինել ՚ի սահմանս գաւառին մոկաց, քանզի գրի նախ ՚ի խորագրի Ճառին. * Ներեալ Հանգուցաւ (նշան որ խօսին) ՚ի սահմանս վայրից գաւառին մոկաց ՚ի շինուած բնակութենէ (ուխտին սրբութենէ) որ կոչի Ընդարանք ||: Նոյ ապա ՚ի խօսին գմբեթագործն գաւթի եպիսկոպոսին մոկաց՝ գրէ. * Յոտղեալ լքեալ և արտակացեալ ՚ի յարկէ բնակութենէ հայրենեացն իւրոց ՚ի գաւառէն Մոկաց, ՚ի լեռնէն կորդուաց ||: Նոյ ՚ի սոցին զտեղի վանացն գնէ լինել * ՚ի ծործորս միջոցի լերանցն կորդուաց վիճակին Մոկաց ||: Նոյ ՚ի յիշատակարանին գմբեթատանս առաջնոյդ տեղւոյն կոչէ, * Ի երինդ Մոկաց հզօր գեղ տապետ ||: Ընդ լեր այս տեղի նոյն լեռն ընդ վերոյիշեալ տեղւոյն կոչեցեալ Աբ խալ, կամ ընդ միւս ևս տեղւոյ կոչեցեալ Ագաւ, չունիմք ինչ ասել հաւաստի, որպէս և ոչ զտեղւոյ կամ զառանձնին գաւառէ Ընդարանից: Տես ՚ի նոր հայաստան. Թղթ. 162:

(1) ՚Ի ձեռագիրս չիք յիշատա- նմա * Բազում վանորայք, և մեծ կութեն այնչափ վանորէից, այլ ուխտ Ճոյաց. ուստի էր անանիա այցեալ ինչ միայն, թէ կան ՚ի կաթուղիկոսն ||:

ԿՈՐՅՒՆ

Ի տպագրեալն աշխարհագրութեէ խորենացւոյն, և ի միւսմ ձեռագրի գրի Կորճայ. այլ յերկուս ձեռագիրս գրի Կորձէ։ Նմանպէս ի պատմութեէ ը. 61. կամ 62. ըստ այլ ձեռագրաց. և առ բուզանդայ է. 43. յասելն. * Ծաղոր զբանակ զօրացն պարսից ի գաւառին Կորձէից ‖։ Նմանպէս Կորձէ կոչի և առ վարդանայ աշխարհագրի։ Այս անուն սակաւ ուրեք ի գործ ածի ի գիրս. իսկ յաձախակի կոչի Կորդուաց աշխարհ՝ յանուն գաւառին իւրոց, որպէս յուցցի ի ստորագրութեան նոյն գաւառի։

Ընկանի յարևելեան կողմն մակաց ձգեալ առ ստոր բեստանիս, որպէս ակնարկէ խորենացին յաշխարհագրութեէ, և ի պատմութեէ ը. 50. կամ ըստ այլ օրինակի՝ 51. ի գրելն վասն սմբատայ. * Ընդակէ ի ամորիս, որ այժմ կոչի կորդուիք, ի յալկի նստուցեալ զբազմութեէ գերւոյն ‖։

Իսկ առ երի պարսկահայոց անկանի յարեւմտեան կողմն, որպէս յայտ առնէ խորենացին ի ստորագրութեէ պարսկահայոց։ Ո՛ երկոցունց սահմանակցութեէս՝ այս պէս գրէ Թովմա արծրունի. * Վանդի խառն գրակցութէ սահմանին առ միմեանս փոքր աղբատ, և Աշխարհն կորձէից և Պարսկահայոց. և հանապազ առ միմեանս զգաստութէն կեզծաբերելին մարզպան՝ և որ ընդ կորձէիցն ունելին զգործավարութէն ‖։

Ունի գօտի լերանց յանուն կորդուաց կոչեցեալ, զոր ոմն աես ի ներբաձութեան ի լերինս աշխարհին հայոց։ Նմանպէս և ի հանբաց՝ ունի զգառիկ. և ի պաղոց՝ ընշագանակ (1)։

(1) Այսպէս ունի տպագրեալ օրինակն, ուր յերկուս ձեռագիր-

*Տիգրան վերջին կարգեաց աստ մանաւանդ ցեղ նաև խաբարուձէ՝ որպէս գրէ խորենացին՝ ի ք. 61. կամ 62. * Այլ այլ որ լինչ կրտսերագոյն աղգ, եթէ աստ՝ և եթէ զկողմամբ Կորձէից՝ հաստատեէ այս տիգրան, որք միանգամ անազգիք էին՝ ի վաշտս, և անձամբ երևեր լիք, և վասն նորա փրկուձէ պատերազմեալ ընդ Յոյնս, որք՝ ի Կորձէից՝ և որք՝ ի մերմէ կողմանէս ‖:*

Գաւառք սորա են տասն:

ա. Կորդուք (1):
բ. Կորբէք (2):
գ. Այասանք:
դ. Այգոռանք (3):
ե. Այ:
զ. Անհողանք (4):
է. Արբէանք:
ը. Կարապտանէք (5):
թ. Շահոք:
ժ. Փոքր աղբակ (6):

ԿՈՐԴՈՒՔ:

*Անուն այսր գաւառի բազում ուրեք՝ ի գործ ածի փոխանակ Համձրէն նահանգին կորձէից՝ որպէս յայսմանէ ցուցանեմ վարգան աշխարհագիր՝ նոյն գնելով զլեառն կորդուաց ընդ լերին կորձէից. յասելն. * Կորդուաց լեառն՝ կորձեաց լեառն է, որ այժմ Կորձէք ասի ա նունն աշխարհին այնորիկ ‖: Զորս իմանամք՝ եթէ անունս Կորդուաց առեալ լինի փոխանակ անուան Կորձէից,*

գրի Շաղբանակ, և՝ ի միում այլ Շանդրուկ: Կղզինպէս և նահանձիթաց քառն Զաբուի գրի՝ ի ձեռագիրս և՝ ի տպագրեալն անմեղիք:

(1) Ի միում ձեռագրի Կուրդուք, և յայլում Կոբդոք:

(2) Ի միում ձեռագրի գրի Կոդբէք, իսկ յայլում, որպէս և՝ ի տպագրեալն Կոգբէք՝ որ և ոչ ուրեք առ մատենագիրս՝ ի գործ ածի:

(3) Ասյսպէս գնի յերկուս ձեռագիրս. իսկ՝ ի տպագրեալն՝ Աբրոանք:

(4) Ասյսպէս՝ ի միում ձեռագրի, որպէս և՝ ի տպագրեալն Մոդղանք, իսկ յերկուս ձեռագիրս գրի Մողնանք:

(5) Ասյսպէս գնի յերկուս ձեռագիրս. իսկ՝ ի միում ձեռագրի Կաբռոանիք. և՝ ի տպագրեալն՝ Կըռնոանիք: Հիշատակի առ խորենացւոյն՝ ի բանն որ յաղագս Տանապարհագործուձէ Հաիկեսմանց՝ ուրեղ լինչ Կուրի անուն մերձ՝ ի սահմանս մարաց, որ թերևս է յայս գաւառ կորձէից: Տես զնոյն և՝ ի ստորև՝ ի տեղիս մեծին Հայոց որոց գաւառք անծանօթք:

(6) Թէև գաւառասյս յերկուս միայն ձեռագիրս նշանակի լինել Ժ. իսկ՝ ի տպագրեալն գրի Ժին. բայց՝ ի յիշելն զանուանս, ութ և ևթ յիշատակի. միայն՝ ի միում ձեռագրի գտանին տասնեքին ևս յիշատակեալ, որ յաւելուս զԱյասանս և զԱ: Այլն այս երկոքեին անուանք գտանին և յայլում ձեռագրի բայց աղաւաղանօք, որ և՝ ի բաց թողու զնորըորդ գաւառն Ասյոռանս:

որպէս ՚ի վերայ լերին՝ նոյնպէս և ՚ի վերայ աշխարհին համնահանգին ։ ՚Այլ իբր տակաւ ուրեք յիշատակի առնուն կորձէք՝ որպէս ասացաք ՚ի վերոյ. և բազում ուրեք անուն կորդուաց՝ որպէս և առ բուզանդայ Գ. 9. յանուանէ յիշատակի իշխանն կորդուաց Ջոն անուն ։

՚Այսու առ խորենացւոյն Բ. 7. ՚ի պատմելն զսկզբնաւորութենէ զանազան իշխանութեանց՝ զորս կարգեաց վաղարշակ ալբայ՝ ոչ յիշատակի իշխանութենէ կամ նախարարութենէ ինչ յանուն կորձէից, կամ յանուն այլ ինչ գաւառի կորձէից, բայց եթէ կորդուաց, որ յանուն նորա կոչեցաւ կորդուացիք ։ Այլ և խորենացին որպէս զկորձէս զնէ յաշխարհագրութեան առ ասորեստանիս, նոյնպէս և ՚ի պատմութենէ զերկիրն կորդուաց համաձայն գրից կորձէից զնէ սահմանակից ասորեստանեայց, և յիշէ զայն իբրև նահանգ, կամ իբրև մեծ ինչ գաւառ, և ոչ իբրև լոկ գաւառ. յասելն. ա. 13. * Հալածական ընդ միջ կորդուաց ՚ի գաշն ասորեստանի արկանել ։ Այս ՚ի Բ. 71. կամ 72. * Ի արեւելս զնա ընդ առ բեստան՝ հանեն զառեւզերք սահմանացն ատրպատական ընդ միջ կորդուաց ։

Այն այս կորդուաց նահանգն է՝ և ոչ լոկ գաւառն, որ առ բազում յարտաբին մատենագրաց յիշատակի, և զանազան օրինակաւ գրի ։ Պղրաւմն [1], և Պտեփանոս բիւզանդացի կոչեն Կորդիէա ։ Պլուտարքոս ՚ի վարս պոմպէոսի՝ Կորդիենէ ։ Պատմէոս ՚ի Ե. 13. Կորդիենէ ։ Ղիոնէն [2] Կորդուենէն. Ամմիանոս [3] Ուօրդուենա, յոր անուն և բնակիչքն ՚ի սեբաստոս ուռիփոսէ ՚ի գԼ. Ժ. կոչին Ուօրդուենք ։

Ասացեալ կոչեցան ասէ ստեփանոս յանուն կորտիոսի որդւոյ գրիւդօվնմայ, որ ՚ի ինդիք եօայ եկն յարկոսէ յաստրիս ։ Ոմն գալուստ նորին կորտիոսի՝ յառաջ քան զստեփանոս յիշէ և պղրաւմն [4], որոյ զոմանս յընկերաց հօր իւրոյ ընդ իւր ունելով ասէ՝ Ճանապարհորդաց կիցս, էած բնակեցոյց ՚ի Կորտիէա, և նոքօք բազմացոյց զերկիրն ։ Այլ զայս պատմէ ըստ աւանդութենէ այլոց, որ և բերէ յինքն զսովորական կեղծիս հին զրուցաց յոմանց ։

(1) ՚Ի ժՁ. դիս. Թղթ. 746։ գրութեան վալէսիոսի. խակ ըստ
(2) Ան՚ի ՚ի Տիոն գասիոս տպագրութենէ կրուգերայ՝ գԼ. 23։
դերք լՀ։ (4) Գերք ժՁ։
(3) Գերք ԼԵ. գԼ. 7. ըստ տպա-

Ի նախնումն կոչէր Վարդոտ, որպէս վկայէ պլինիոս յասելն ՚ի. 15. վասն բնակչաց. * Սիսակենաց առ երկն կան Վարդոտ կոչեցեալք ՚ի նախնումն, իսկ այժմ Վրդոտենք, առ որովք ընդհանայ տիգրիս ‖: Զնոյն վկայէ և սդրաւոն [1]: Ասատ նոյն իսկ բնակիչք կորդուաց են՝ որ առ դիոդորոսի սիկիլիացւոյ կիրք ԺԲ. կոչին Կորդուենք:

Յայտ է այս և յանուանէ լերանց կորդուաց, յորս բազումք յօտար ազգաց մատենագրաց գնեն ԹՂԹաւ զտապանն Նոյի, զի ոմանք զնոյն իսկ լեառն տապանին կոչեն Ջուդի Կորդիանց, և ոմանք Ջուդ Վարդոտենից կամ Վարդու. և որ առաւելն է՝ յայնմ պատմութեան տապանին՝ եպիփան զգաւառն կոչէ յայս անուն ՚ի հերձուածս. ԺԲ. * Ի՝ինչև ցարդ (ասէ) ինացորդք տապանին Նոյի ցուցանին ՚ի գաւառին Վարտիեանց ‖ [2]:

Եւ այսպէս՝ որպէս լերինքն կոչեցան Կորդիենք և Վարդոտենք, նոյնպէս և գաւառն. և այս յայտ է թէ՝ կամ այլայլութեամբ հնչման փոխելով զտառս ա և ո, և կամ յաճախման միւսոյ գաւառին, որ ըստ որում գրեցաք ՚ի վերոյ, յօրինակի միում աշխարհագրութեան խորհնացւոյն գրի Կարաքոնիդ, և ՚ի տպագրեալն Կարքոնիդ [3]:

Ըստ գրիցն՝ պտղոմէոս դնէ զսա ՚ի կարգս գաւառաց մեծին Հայոց ՚ի հարաւային սահմանս նորա [4], և յարևելեան կողմն տիգրիսի. զի յարևելից ականց տիգրիսի դնէ զԿարաւանդիսի գաւառ, և ընդ նովաւ զԿոր-

(1) ՚Ի Թուղթ ղհղ. զի նախ գրէ՝ Թէ * Ընդ տիգրիսիւ են տեղիք պարթևաց, զորս նախնիք Գարտուքս կոչեն ‖: Եւ սուղ ինչ ստորև սկսանի խօսիլ զկորտեանցդ իբրև զնոցունց. յայտ արտ բեալ Թէ նոյն են Գարտուքք և Կորդուքք, որպէս և եդ պլինիոս: Եւ գարձեալ՝ զի որպէս զԿորտիէս, նոյնպէս և զԳարտուքս դնէ առ տիգրիսիւ:

(2) Վասն լերանցն կորդուաց, և աւանդութենէ ոմանց յայտագս նոյեան տապանին ՚ի Նոսա իջա նելոյ, տես ՚ի ներածութենէ հին հայաստանեայց, ՚ի ճառելն յաղագս լերանց հայաստանեայց:

(3) Հարտուին ՚ի լուծմունս պլինիոսի՝ ՚ի մակեդոնացւոց կարծէ զԳաբդուքն նուբք հնչելով փոխեալ ՚ի Կորդիս:

(4) Համառօտին մերոց մատենագրաց, յորոց շատ լնգի բան եղիչէի է. Թղթ. 125. ուր ասէ. * Եւ այլք բազումք (՚ի հայոց երթեալ ամրացան) ՚ի կողմանս հարաւոյ յանմատոյց ամուրսն ամրեաց ‖: Ուր զՏմորիս յիշելով զկորդուք և զայլ գաւառս կորձէից ոչ ՚ի բաց հանէ, զի սահմանակից են միմեանց, և ՚ի Հարաւակողմն միջ նագաւառացն հայոց՝ որոց բնակիչք առ ժամանակաւք եղիչէի ՚ի ծայրս հայաստանեայց՝ յամուրսն զիս խոյս առեալք զանձինս ապրեցուցանէին յերեսաց պատերազմաց:

տինն՝ որ կարէ յաջմարիլ գրէից կորձէից։ Պլինիոս դնէ առ տիգրիսիս, որպէս յայտ է՛ի նախայիշատակ կեալ բանից նորա։ Լաւ սդրաւէն, որ նախ զկորտիէա դնէ մերձ յայն տեղի՝ ուրանօր տիգրիս յետ ընկղմելոյն անդրէն՛ի վեր յառնէ։ Լչ ստորև զգաստութիս որ է նոյն՝ դնէ առ տիգրիսիս։ Լոյնպէս և ստեփանոս բիւզանդացի համաձայն սդրաւենի զբաղաքն կորտիէա դնէ Լ՚ եէ՛ռ պէրէոս. այսինքն ուրանօր տիգրիս յետ ընկղմելոյն կրկին անգամ՛ի վեր ելանէ։

Լ՚այսպէս առ տիգրիսիս դնելով արտաքին մատենագրացս զկորդուս կամ զկորտիէա (որով իմանամք զարևելեան կողմնոտ տիգրիսի,) վհետ գայ՝ թէ զկորդուս դնեն արտաքոյ նահանգին կորձէից։ Լայց կամեցեալ միաբանել զարտաքին և զմեր մատենագիրս ընդ միմեանս, պարտ է ասել, թէ դնեն սոցա զկորդուս առ տիգրիսիս՝ չի՛ի քաց հանել՛ի նահանգէն կորձէից, այլ ընդարձակել զկորդուս, սկսեալ՛ի նահանգէն կորձէից մինչ՛ի մոկս, մինչ՛ի յաղձնիս, որ ձգի առ տիգրիսիս։

Օ՚այս հաւանեցուցանէ այն՝ զի սդրաւէն (1) զկորդուս դնէ՛ի միջագետս յարևմտից, կամ յաջմէ տիգրիսի, որ լինի ընդարձակ ձգելով զկորդուս. զի ասէ վասն տիգրիս գետոյ. * Լ՚նդ առ Օքին, և առ Լեմիրամեան (կամ Շ ամիրամեան) պարիսպն ընթանայ, զկորդիս և զհամարէն միջագետս յաջմէ Թողեալ ‖։ Լոյնպէս և այլ ուր (2) անուանէ զկարտուեանց յիշէ զմիջագետս։

Լոկ առ մեզ յայտնաւորս (՛ի մայիսի 11.) կողմանք ինչ բարձր հայոց կոչին Կորդուաց աշխարհ. * Կայր հա սանէք բազում զօրօք յաշխարհն Կորդաց՝ ՛ի գաւառն Լալահունեաց, ՛ի յատն Լուրենաշէն ‖։ Օ՚որ ոչ կարեմք միաբանել ընդ այլ մատենագիրս մեր՝ եթէ ոչ ընդարձակ առեալ զաշխարհն Կորդուաց։

Պատճառ այսչափ ընդարձակ ձգելոյ սորա զկորդուս (եգեալ թէ չի՛ք վրիպակ գրչաց՝) է վասն լերանցն կորդուաց, որոց գօսի ձգի մինչ՛ի տիգրիս. նաև ըստ պլինիոսի՝ մինչ մերձ՛ի խաղտիս, որպէս ունիմք գրեալ՛ի Ձառէնն վնոյն լերանց։ Լաստի նոյն սդրաւէն (3) զաւուրս

(1) Գիրք ժա. Թղթ. 529։
(2) Գիրք ժզ. Թղթ. 717. ուր Ձառէ զմիջագետս. և որպէս առ Եփրատաւ դնէ զմիկառնիա՝ որ է գաւառ միջագետաց, նոյնպէս և առ տիգրիսիս՛ի միջագետս դնէ զկորդուաց։
(3) Գիրք. ժա. Թղթ. 532։

ցանել երևի՝ առանձին առեալ զկորդիս և զԿիլիկեցս ուրոյն ուրոյն յիշելով զնոսա։

Եւ այսպէս տիրաբար առեալ Կորդուաց աշխարհս պարտ է իմանալ մանաւանդ առ մատենագիրս մեր զնա՛ հանգն կորձէից, ՚ի կորդուաց գաւառէն իւրմէ այսպէս մականուանեալ. իսկ ընդարձակ առեալ՝ մանաւանդ առ արտաքին մատենագիրս, նաև զնահանգն մոկաց և զաղձ նեաց՝ գԷթ ըստ մասին։

Ասաժանիչ ընդ մէջ կորդուաց կամ որ նոյն է գարտուղ քաց, և ընդ մէջ Հայաստանեայց՝ քսենոփոն և դիոդորոս սիկիլիացի դնեն զգետն Տիգրիտ, լայն իբր երկու բլեթրոն, այսինքն 200 ոտն. ուստի հեռի էին լերինք գարտուղաց տուքեանք իբր 6. կամ 7. աստղարիզօք, որք էին լերինք դժուարամատոյցք. իսկ Հանապարհքն անձուկք և դըժուարինք (1)։

Ըստ մասին տերուեթե՝ այս նահանգ կորձէից կամ կորդուաց, որպէս և շրջակայ կողմանքն, ընդ զանազան տերուեթը փոփոխեցան. և յոլով անգամ զատուցեալ միացին ՚ի Հայաստանեայց՝ ըստ որում գրեցաք և զաղձ նեաց։ Հայն սակս տգրավոն զգարտուքս դնէ ՚ի պարթեւս (2) *և ստեփանոս զգարտուքս կոչէ Կուդ մարաց. իսկ զկորտիէս՝ կոչէ Գաւառս պարսկաստան, ոչ զի էր բնիկ սեպհական գաւառ պարսից, այլ զի կամ նախ քան զինքն, և կամ ՚ի ժամանակս իւր՝ պարսիկք տիրէին նմա։*

Հայց պտղոմէոս որ զկորտիէն դնէ ՚ի Հայս (3)*, զգարտուքս դնէ ՚ի մարս իբրև այլ յաւաջնոյն* (4)*, զոր կամ*

(1) Տես ՚ի քսենոփոն ՚ի կիւրոպ սակրեթանս. գիրք. Գ։

(2) Վէսսէլինգ ՚ի լուծմունս դիոդորոսի՝ վրիպակաւ գրչաց հա մարի ՚ի պրդեալ ՚ի բանս սգրավոնի զգառս պարենաց, քանզի ոչ ոք ըզ պարթեւս դնէ առ տիգրիսիւ. բայց մարթ է ասել եւս, թէ վասն զի նաև ստեփանոս հեռւօզ սգրավոնի զկորտիէս դնէ ՚ի պարսս, որոց անուն ՚ի բազմաց իբր նոյն առեալ լինի ընդ անուան պարթեւացւոյ, թէ նոյն իսկ սգրավոն եգեալ էր ՚ի պարթեւս, ոչ վասն բնիկ սահմանին պարսից կամ պարթեւաց, այլ վասն տերելոյ նոցա մինչև ցայն տեղիս։

(3) Գիրք Է. գլ. 13։

(4) ՚ի Ը. գիրս. գլ. 2. ըստ բալագինեան օրինակի. զի ըստ այլ օրինակաց փոխանակ Գարգուտ անուան՝ դնի անդէն Գաբգուտ, որպէս է տեսանել յընտիր տպագրութենէ պէրցիոսի, որ մեզ թոյլ լինել այժմեան ՔԷրթէն, առաւել յարմար աշխարհին մարաց։ Ասյլ եգեալ եւս՝ թէ ուղղութիւ գրի անդէն անուանն Գարտուք, սակայն յայտ է թէ՝ այս գիրք պղտմէայ հակառակի այլոց մատենագրաց՝ քսենոփոնի և դիոնիսի, որք ըզ Գարտուքս և զԳարտուքեան լեռնիս յայսմիկ գնեն առ տիգրիսիւ, ուր է Կորտինի և Կորտիէս՝

վըխպակաւ դնէ, և կամ վանն փոփոխութիւն գաւառաց՝ տէրուէ՛ և քնակչաց մինչև ցայն վայր. որպէս և զմարտս պատերազմաց նոյն պտղոմէոս նախ դնէ ՚ի հայս՝ ՚ի յիշելն զայն զկնի Կորտիևիի և Վօդէայի. ապա դնէ ՚ի մարս՝ յիշելով նախ քան զդաբըռւտս. որպէս և մերս խոբենացի զնոյն գաւառս դնէ ՚ի հայս, նաև ՚ի վիրս՝ վանն տիրելոյ վրաց։

Յաւուրս միջին տիգրանայ Կորդուքք յարտաքին մաս տենագրաց յիշատակին իբրև մանաւուր ժողովրդի կիմ ազգ՝ զորս ընդ իւրև էառ նոյն տիգրան. * Ընդ իւրով հնազանդութիւն նուաճեաց (ասէ սգրավոն վանն տիգրանայ) [1] զազգ բօքազինեանս (որք են ատրպատականք), և զՎորտիս, [2] որս և զմիջագետս, և զասորիս ‖։ Վոցա տեղիք թէպէտ էին [3] տէրութիւք հայոց, այլ զկնի հռովմայեցիք առին՝ ըստ նորին սգրավանի [2]. զորմէ այսպէս գրէ անուամբ Վարտուքեանց. * Ըստ տիգրիսիւ են տեղիք պարթևաց՝ զորս նախնիք Վարտուքս կոչէին, և քաղաքք ինչ՝ յորոց սակի են Սարիսա, (ըստ տպ. Սաթասա,) և Արճաքա, և Ռինաքա, ամենը հզօր՝ որ ունի բերդս երիս ուրոյն ուրոյն պարսպաւ պատեալ, որով երևին իբր քաղաքք երբեակք. այլ այն ընդ հնազանդութիւք եղև Աբգինիոսի [3], և հռովմայեցիք բռնութիւք կալան ‖։

Իշխանն կորդուաց ՚ի ժամանակս տրդատայ արքայի՝ ել մի յութից անտի գահագլուխ իշխանաց ՚ի մէջ չորից հարիւր իշխանաց նորին տրդատայ, և մի ՚ի չորից հրամայ նատարաց թագաւորութե, կարգեալ ՚ի վերայ արևմտեան կողմանն քսան և մի իշխանօք, որպէս է տեսանել առ ստեփանոսի օրպէլեան։ Նայց նաև յաւելք քան զտրդատ այնչափ էր իշխանապանծ Ծոխութի նախարարի տրա, մինչև պղտատրեսի [4] Ասպատուր կոչել զնա. * [4] Ասպատուրն Կորտեաց (ասէ) զարվինոս՝ դժգոհեալ ընդ բռնակալութի տիգրանայ (մինչև,) գաղտնի միաբանութե կալաւ ընդ Լուքուլլոսի՝ Թարգմանաւ ավիլիոսի որպէս ասացաւ.

որպէս ցուցանէ պօշար ՚ի գիրս ֆալէ կամ փոզէկ. հատ. ա. թղթ. 18. և 19. ըստ տպ՝. որ ՚ի լուկ տուն պագատաց՝ յամի 1692։

(1) Գիրք ժա. թղթ. 552։

(2) Գիրք. ժշ. թղթ. 747։

(3) Ելեկ չէ վրիպակաւ եգեալ քառս Աբրինիոս փոխանակ բառիս Աբրինեանց, կիմ Աբռաեանց, պարտ է ասել թէ սգրավոն Աբրինիոս անուամբ իմանայ զԱզգ արաքեանց. որ ըստ կէղճեաց յունաց (զոր ինքն սգրավոն այլուր յառաջ բերէ) եղև նահապետ արաքեանց կամ հայոց։

այլ վասն զի յայսմնի եղև՝ սպանաւ, ընդ նմին և որդիք և կին նորա կոտորեցան յառաջ քան զարշաւանս Հռոմ մայեցւոց ՚ի հայս ‖ : Ետս այսմ և պլինիոս զուարճատամն մեծամեծ գաւառս ինքնակալ տէրութեամբ պարթևաց՝ կոչէ վաղաւորութիւն :

Օ կին պատմէ նոյն պլուտարքոս, թէ ժրպէս յորժամ եհաս անդր լուքուլլոս հռովմայեցի, մեծաշուք յուղարկաւորութիւք բարձեալ զմարմին նորա՝ եդ ՚ի գեղեցկակէն հանդստարանի, և բարեկամ և ընկեր կարգաց վնա ժռ ղովրդեան հռովմայ : Ա՛յլ և ՚ի գիրս եղիշէի թզթ . 9 . Արդոյ յիշատակին ըստ օտար ժողովրդոց՝ ըստ աղբևանս, ընդ լինիս, ընդ ծովզիս, իբր զատուցեալս ՚ի ժողովրդենէն հայոց . զնոյն է տեսանել և ՚ի թուղթն 93 (1) :

Ա՛յս կորդուք՝ որք (որպէս ասացաք՝) կացուցին մասնաւոր և առանձին ժողովուրդ, կարի ինն հաւանական երևի՝ թէ խառնեցան ընդ սահմանակիցս իւրեանց ընդ մարս, կամ թէ մարք ընդ սոսա՝ գէթ ըստ մասին . առ որ նպաստեն և կռչեըն ստեփաննոսի զգաւառսըս՝ այսինքն զկորդուս, Աղձ նարայ . և պտղաւեայ գնեցին զնոսա յաշխարհին մարաց : Յորմէ չէ ինչ անհնին կարծիք արդեաց որք ասեն, թէ անունս Վէ՛ռրա՝ որով կոչի այժմ Աղձ մարայ (2), ածանցեալ յանուանէն Կորդո՛ս կամ Կորդիէ՛ . որպէս և տրլիլ աշխարհագիրն Թագաւորին գաղղիոյ, և յետ նորա մատթինիէ գնեն, թէ Կաթրոս անուանեալ ժողովուրդն ՚ի գիրս քսենոփոնի՝ են նոյն իսկ Վէ՛ռրա՛, զորոց զաշխարհ հռովմայեցիք կոչէին Կորդուենէ, կամ որ նոյն է՝ Կորդո՛ս . Թէպէտ և Վէ՛ռրայեանն այժմ ընդարձակ ձգի քան զերկիր նախնի Կաթրոսաց, վասն զի ա նուանս Վէ՛ռրա ընծայի առհասարակ մարաց :

Օ երկիր կորդուաց ամենանուս կոչէ Կաթրոս արփաւանդ . քսենոփոն , երկիր գինեբեր , լի պաշարօք , և տունք նորին զարդարեալ պղնձի անօթիովք : Իսկ պլուտարքոս պատմէ՝ թէ ՚ի ժամանակին յորժամ գնաց անդր լուքուլլոս՝ գտան անդ գանձ բազում, և բաշխեաց համբաւը յորենոյ . * Ընդաւ գանձք (ասէ) զրամոյ՝ և ոսկի

(1) Ուրանօր Թեպէտ Կորդիէ կամ ըստ ձեռագրաց Կորդիէ գրի, սակայն Կորդուեաց անուամբ ինձ Թուի իմանալ անգէն զնահանդն կորձէից, գէթ ըստ մեծ մասին :

(2) Իբ ոչ ազգ քաղդեացւոց՝ որպէս կարծէ գուանըչիօս, և յետ նորա մատթինիէ ՚ի բառն Վէ՛ռրա : Զի զքաղդեացիս այժմ Քլդեան անուամբ բացատրեն, և ոչ Վէ՛ռրա :

և արծաթի գտան յարքունիս զարվիճնոյ Թադաւորին. ՚ի շահեմարտս ամբարեալ կայր ցորեան՝ տասնից երեք հարիւր հազար մէխիմնոս (1) ||։

Այնակիչքն էին քաջ նետընկէցք՝ որք ՚ի ժամանակս քանոփոխի զերկուս երեւելն արս ՚ի յոտնաց սպանին՝ զզէնփոխս լակեդեմնայկն, և զվասիաս արգաս. * Այն (ասէ) նետաձիգ քաջալարժք. աղեղունք նոցա դրեթէ ՚ի չափ երից կանգնոց, և նետք առաւել քան զերկուս կանգնաչափս ... որք ընդ վահանս և ընդ զրահս Թափանցանց անցանէին ||։

Համաձայն սմա գրէ և դիոդորոս սիկիլիացի յաւելն (2). * Յոկ յոյնք զաւուրս եօթն Ճանապարհորդէին ընդ լերինս գարտուքաց՝ բազում վնասս կրեալ ՚ի բնակչաց տեղւոյն, որք էին ազգ քաջք և ծանօթք տեղեաց։ Այսոքա Թշնամի էին Թագաւորին, և ազատք. հմուտք պատերազմի, փորձք առաւել ՚ի ձգել պարսիւք քարինս մեծամեծս, և ՚ի կիր առնուլ զաղեղն ահագին մեծութեամբ։ ՚Ի յարձակիլն սոցա ՚ի բարձանց ՚ի վերայ յոտնաց՝ զբազումն Թափանցանց խոցեալ սպանին, և զյոգնունս չաբաչար վիրաւորեցին. զի նետք նոցա երկկանգնաչափ երկայնք՝ ընդ վահանս և ընդ զրահս Թափանցէին, մինչև ոչինչ զինուց կարել զդէմ ունել սոցա բռնութեամբ ... Այս իսկ այսպէս բազում դժուարութեամբ Ճանապարհորդեցին (յոյնք) ընդ այս գաւառ (գարտուքաց), հասին ՚ի Վանդ դրիգի գետ, ընդ որ անցեալ մտին ՚ի հայաստան ||։

Այսոր հմուտքն կորդուացւոց ՚ի կազմել զսատերազմական գործիս՝ վկայէ և սպրավեն ՚ի ԺՂ. գիրս, յասելն. * Կորդիք գերագոյն Ճարտարապետք հանդիսանային, և ներհուն արուեստաւորք գործեացն որովք օրէն էր կռուիլ ընդ քաղաքս, վասն որոյ և տիգրան (միջինն) յայսպիսիս զնոցին սատարութեամբ ՚ի կիր առնոյր ||։

Վրիհատնեական կրօնն Թուի տարածեալ և յայս գաւառ առ ժամանակօք լուսաւորութեան ազգիս, այլ և հիմնեալ անդ աԹոռ եպիսկոպոսի, զորոյ զեպիսկոպոսն յիշատակէ բուզանդ ՚ի Ք. 15. յասելն. * Ընդ ամն տայր Թագաւորն կոչել զամենայն եպիսկոպոսս հայոց աշխարհին՝ զի եկեսցեն Ձեռնադրեսցեն զընտիկն ՚ի կաԹողիկո-

(1) Որ առնէ երեք միլիոն մէ- (2) Դիոդ ԺՂ. Թղթ. 662. և
տիմնոս, այն է մար. և մի Մ- 663. ըստ ասի՛. վեսսէլինկայ։
փիոս հռովմայեցւոց տանի վեց

սուլթ՝ հայոց (հակառակաթոռ մեծին նեբսէսի)։ Եւ ոչ մի ոք ոչ հաւանեաց գալ, բայց միայն աղձնեաց և Կորդուաց Եպիսկոպոսք եկին, և զբնակն (կամ զբուռնակն) ձեռնադրեցին ի կաթողիկոսութիւն ||։

ԿՈՐԴՈՒՔ, կամ ՏՄՈՐՈՒՔ։

Այն այս Կորդուքք գաւառ յառաջին ժամանակս նախքան զխորենացին կոչէր Տմորէ, որպէս վկայէ նա ինքն ի ե. 50. կամ 51. յասելն. * Բնակէ ի Տմորիս՝ որ այժմ կոչի Կորդուքք ||[1]։ Բայց Թուխ Թէ՝ կամ Տմորիք՝ և կամ Կորդուքք՝ էր փոքր գաւառ, այսինքն վիճակ պարունակեալ միոյն ի մլուն, որ ապա փոխանակ միմեանց ի գործ ածաւ. զի եղիշէ յայտնի զանազանէ զերկոսին ի Թղթ. 93. յասելն. * Այնպէս առնէր և ընդ ամենայն կողմն աշխարհին ամրականացն, ի Տմորիս, և ի Կորդուքս[2] ||։

Ըստ այմ և բուզանդ ե. 50. * Լպստամբեցեալն յարձակեալ արքայէ (այն է արշակ ե.) և ամուր գաւառն Տմորեաց, և ամուր աշխարհն Կորդուեաց[3]. ապա և տէր գաւառին Կորդուաց || և այլն։ Յայտնագոյն ևս ի ե. 10. գրէ Թէ մուշեղ սպարապետ դարձեալ ընդ տէրութիւնէ պապայ հնազանդեցոյց զԱրդոս, և զԱրդիս, և զՏմորիս[4]։

Գաւառն Տմորեաց միշտ դասի ի գիրս ԺԲ ամուր գաւառս Հայաստանեայց, ըստ որում և եղիշէ Թղթ. 125. կոչէ անմոռաց զամուրս սորա. * Եւ այլք բազումք (ամրացան) ի կողմանս հարաւոյ յանմատոյց ամուրսն Տմորեաց ||։ Յակ Թովմա արծրունի յիշատակէ և զամրոց ինչ այսր գաւառի, զորոյ զբանսն տես ստորև ի վերլուծ"[5]։

(1) ի միում ձեռագրի գրի առէն Կորդիս։

(2) ի տպագրեալն ի Կորդիան, յակ յայլ ձեռագրի ի Կորդիան։

(3) Յայլում ձեռագրի Կորդեաց. հայ միւս այլ ձեռագիր, որպէս և տպագրեալն՝ յորս գրի Կորդեաց։

(4) Որպէս վասն Կորդոս ա նուան ասացաք՝ Թէ բազում անգամ առեալ լինի փոխանակ ա նուանս Կորձիէն, նոյնպէս ուրեք ուրեք Թուխ Թէ և անուն այսր գաւառի՝ առեալ լինի փոխանակ անուան նահանգին Կորձիէից, գէթ վերպակաս գրչաց։

(5) Թովմա արծրունի ի ժամանակս աժգահակայ արքային մասցոյ՝ գնէ զայս գաւառ ընդ տէրութիւնն նորա. * Խոստանայ (աժդահակ) տալ նմա (այսինքն կիւրոսի) զաէրութիւն զյորդորդ մասն աշխարհիս, զկողմանսքն նիւ, նունէի, և զՏմորիս Ամրոցաւն

'ի բերոց՝ ունի զկնճամանն ըստ վկայելոյ մեկնչին և բեմիայի՝ որ ասէ. * Աչ 'ի խառնուածոյն ինկոց կնճամանն է, պտուղ բանջարոյ՝ որ և գտանի 'ի Տմորիս հայոց, և յայլ աշխարհ ‖ : Նոյ ըմ վարգանայ՝ որ 'ի մեկնուածն ելից ԸՀ. 23. գրէ. * Կնճամանն .. արմատ է բանջարոյ՝ որ լինի 'ի Տմորիս հայոց ‖ [1] :

ՈՐՍԻՐԱՆՔ :

Ա յսպէս գրի յերիս ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն [2], նոյնպէս և առ Թովմայի արծրունւոյ՝ ուր սկանի պատմել երկրորդ անգամ զգագկայ. * Յոկ իշխանն աշոտ (ասէ՝) եղբարբքն հանդերձ և ամենայն զօրաքն խոյս տուեալ ամրանայ 'ի Զորն Որսիրանից ‖ :

Ընդ այս գտաւռ անցանէ Օ ա՛ գետ՝ զոր յիշատակէ Թովմա արծրունի, յասելն. * Ընդ զօրքն որ եղեալ էին զՀետ գուրգինայ, եկին հասին 'ի սահմանս երկրին՝ ուր կայր գուրգէն զօրաքն իւրովք, և բնակեցան յեզր գետոյն Օ աւ կոչեցեալ ‖ : Յոկ գուրգէն զօրավար որ յաւուրս բնաղայի, մեկնեալ էր յայնժամ 'ի գաւառն Որսիրանից, որպէս յայտ է 'ի բանից նորին Թովմայի արծրունւոյ՝ զոր տեսցես յառաջիկայդ :

Պէտ խոսայէ, և Աբեան լէճ : Յն մերձ առ միմեանս՝ զորս յիշատակէ Թովմա արծրունի. * Յոկ նա (այնուհետև

որ 'ի Նմա ‖ : Ընդ ապա քսերբ սեանք՝ որք էին սերունդք ազգապետիցն և սանասարայ, և բնակէին 'ի հայս, առին ասէ 'ի պարգևս. * Իբրև յաջողութեի գործոյն գլխաւորեցաւ՝ հզև դառնալ քսերքսեանց, առեալ 'ի պարգևի զՏմորիս Ամրոցաւն, և զգեաստնեայսն նիւնունեի ‖ : Ընդ զայս պատմութեի չէք գտանել 'ի գիրս խորենացւոյն :

(1) Սովին անուամբ որ լատին. ներէն առ պլինիոսի գրի Ձիննամոմոմ, արդի բնաբանք կոչեն զՏարչինն, որ է երկրորդ կեղև փոքրիկ ծառոյ՝ որ 'ի սէյլան կղզի. այլ յայտ է թէ՝ այս կինամոմն ամրուկաց՝ որ է պտուղ բանջարոյ՝ տարբեր է անուն, որում մեկնիչն երեմիայ ընծայէ անուշահոտութեի և այլ զօրութիս ինչ 'ի հրաշալեաց

կարգի : Եւսեբիոս Փիլոբաբիոս հին մեկնիչ վիրգիլիոսի զոյսն կոչեցեալ Ամոմոմ, և զայլ անուշահոտ բերս դնէ 'ի քօրտուէնէ, որով գուցէ իմանայ զայն՝ զոր մեկնիչն երեմիայ և վարգան կոչեն Կինամոմոն, քանզի ասէ. * Ընդ քօրտուէնսն Ամոմոմ, և այլ ազնիւ հոտաւուր (բոյսք) լինին ‖ : Զայս Ամոմում այլք ոմն սորբեստանեայց, կամ զի անդ ևս բուսանի, և կամ մանաւանդ Կորգրիք և Կորգուք գոլով սահմանակից սորբեստանեայց՝ շփոթեն զսահմանն, երբեմն այսմ, և երբեմն այնմ տալով : Տես վասն այսր և 'ի բերս հայաստանեայց 'ի ներաձուեի :

(2) Յայտ է թէ վրիպակ գրչի է՝ որ 'ի տպագրեալն աշխարհագրութեի խորենացւոյն գրի՝ Պէրան :

գուրգէն զօրավար) անցեալ՝ի գաւառն Ապահրանից, և ընդ նմա բազմութեամբ ազատաց, և մեծաց արծրունեաց նախարարութեաց, և առնային զօրաց նոցա, և բանակեալ կային՝ի լերինն՝ որ՝ի վերոյ գեղջն Ծուայի, ՚ի հո վիտս նորա՝ որ կոչի Ձրեան լեառ, զի է անդ լեառ մի մեծ, մօտ՚ի տեղին որ էր տեղի ասպարիսի ձակատամարտ զօ րու նահատակութեանց քաջացն մերոց ||

Յիշատակէ անդէն Թովմա արծրունի և տեղի մի կո չեցեալ Ընտապատ Ամբոխ բերդին· * Լանկէն գունդք գունդք հեծելոցն ընդ կողմն Ընտապատին Ամբաստ կո չեցեալ բերդին· զի էր աւերեալ առ նախնեաքն՚ի ղօ բացն պարսից || Ոչ էկ մարթ որոշել՝ արդեօք յայս գաւառ անկանիցի՝ եթէ՝ի շրջակայսն· և ոչ գարձեալ՝ նոյն համարիլ զտա ընդ Ամբաստաբերդի մանանաղոյն, որում հակառակի և տեղւոյն տարակայուէ, զոր ցուցա նէ անդէն պատմութիւն Թովմայի ։

ՃԱՀՈՒԿ ։

Ասպէս գրի յերիս ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն, և միայն՚ի տպագրեալն գրի Ճահուկ· իսկ՚ի միւսմ օրինակի Թովմայի արծրունւոյ միշտ գրի Ճա հուկ· * Ցալով նմա զԱերդն ագաբակայ, և զգաւառն Ճա հուկ ||

Ունէր և Աերդ յիւր անուն կոչեցեալ, որ և յիշա տակի առ նորին Թովմայի՝ որ ասէ· * Ընտրեալ յոյժ և անկասկածելիք՚ի ձեռս նոյ էն· ամուրն Ջմարն և Արխոփ և Ճախուկ բերդն || Իսկ Աերդն ագաբակայ՝ յիշատակեալն՚ի վերոյ՚ի բանս Թովմայի, էկ յայտ թէ իցէ՚ի նմին գա ւառի ։

ՓՈՓՐ ԱՂՔԱԿ ։

Յօրինակին Թովմայի արծրունւոյ միշտ գրի Փոխր աղ քաք· ուր կին երկու ամրոք երևելիք Ջմար և Արխոփ՝ ատեպ յիշատակեալք առ նորին Թովմայի· * Այլ կին ոմն յազգէ ազգահակայ բնակէ յամուրսն Ջմար և Արխոփ՚ի գաւառին Փոքր աղբաք, և անուն կնոջն Քայլ մար՝ որ և զամուրն յիւր անուն անուանէ || Յայլ տե ղիս գրի Ջմար· * Իսկ իշխանն աշոտ և եղբարք (իւր) խոյս տուեալ զկողմանքն Փոքր աղբաքայ՝ մերձ առ յա

մուբան ՚Ց զմար և Արմենգ ||։ Այս յերկրորդ վարս գագ-
կայ գրէ. *Կոչեալ մեծանուն իշխանին գագկայ զեղբայր
իւր զգուրգէն, և տայ նմա բաժին գԱխոռան [1], և ի
ձորոյն Ընձոէից՝ մինչև յերկուս ամրոցս Արճոյ և ՚Ց զմբայ ||։

Տեղւոյ կորճէից որոց գաւառաց անճանօթ։

Աղաման։ Օ առաջինն յիշատակեալ ՚ի բուզանդայ
՚ի Ճ. 48. յասելն. *Վասայր հասանէր ՚ի գաւառն կոր-
ձէից ՚ի Աղամաս ||։ Վաղուց անուամբ յիշատակի առ
Թովմայի արծրունւոյ յերկրորդ վարս գագկայ է. 3.
*Վան հասանեն (իսմայէլացիք) մինչև ցքաղաքն Ա-
ղամաս, երգմունս ուխտից դնեն առ միմեանս՝ վրէժս
առնուլ, քանդել աւերել զերկիրն վասպուրական, մինչև
առցեն զամիւռ, և խնդրեացեն զքէն արեան ազգին ուխ-
մանաց ||։ Այրևի լինել սահմանակից ատրպատականի ՚ի
բանից անտի յոմհաննու կաթողիկոսի, զոր գրէ վասն
զօրաց յոսափայ ոստիկանին. *Վնային զՀարաւային
կողմանքն ռոտկաց գաւառին ՚ի Հեր և ՚ի Աղամաս,
և անտի ՚ի քաղաքս ատրպատականի ||։ Այժմ կոչի Ա-
ղամաս։ Տես ՚ի նոր հայաստան. Թղթ. 249։

Եպիսկոպոսն այսր քաղաքի՝ որ յիշատակի ՚ի ստորա-
գրութեան ժողովոց յետին գարուս, կոչի Եպիսկոպոս Աղա-
մասայ և գրանն պարսից. որպիսի էն ՚ի ժողովն Հռոմկլայու՝
Աեփանոս եպիսկոպոս։ Այս ՚ի ժողովն ատանոյ որ յա-
մի տեր 1316. Յակովբ եպիսկոպոս։

Ալ հրէ։ Վաղաք՝ յիշատակեալ ՚ի Թովմայէ արծրուն-
ւոյ Ճ. 11. ուր ասէ. *Յինքն հանէ (մարզպանն) զՅամ
Բէր և զՎահա գաւառ, և որ ասի Պռոջաբէրդ Բէրդ՝ ի Ալ հրէ
քաղաք կորձէից, զիւր կացուցանէ ոստիկանս ՚ի պահ
պանութեն ամրոցին ||։

(1) Թերևս զԱխոռան։

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՔ

Պատմագիրք յունաց որ ՚ի միջին դարու , կամ ՚ի ժամանակս քրիստոնէութեանն , Պարսկահայոց անուամբ՝ որ ՚ի լեզու նոցա Ըէռասբէնիա լսի , կոչէին ոչ սոսկ զայս նահանգ , այլ զամենայն երկիրս մեծին հայոց՝ որք անկաւ նեղին ընդ իշխանութեամբ պարսից , (որպէս ունիս տեսանել ՚ի ներաձութեանն հին հայաստանեայց՝ ՚ի ձառին որ զբաժանմանէ հայաստանեայց ,) որով և ՚ի զանազան ժամանակս զանազան եղեն սահմանք Պարսկահայոց , կամ Ըէռասբէնիոյ , որ յիշատակի ՚ի գիրս այլ և այլ պատմագրաց նոցա . յայն սակս չէ պարտ շփոթել զայս անուն ընդ այնր անուան յունաց :

Իսկ զանուանս Պարսկահայոց՝ առ մատենագիրս մեր՝ բաց յաշխարհագրութենէ խորենացւոյն հազիւ ուրեք գտանեմք յիշատակեալ , որպէս առ Թովմայի արծրունեցոյ՝ որ յիշէ յերկուս տեղիս , և զայն ՚ի Թուէն զգաւառս նահանգաց , և ոչ ՚ի պատմելն ինչ . զի ՚ի պատմութիւնս՝ գրեթէ ամենայն մատենագիրք մեր զերկուս գաւառս սոքա՝ զՇէր և զ Օ արաւանդ կամ զ Օ արևանդ յիշեն իբրև անուն միոյ գաւառի կամ նահանգի , որպէս ցուցանեն առաջիկայ վկայութիւնքս ՚ի գրոց նոցա :

Ագաթանգեղոս (՚ի Թղթ . Յճղ .) ՚ի Թուէն զիշխանս բազում նահանգաց մեծին հայոց՝ ոչ յիշէ զիշխանն պարսկահայոց , այլ զիշխանն երկուց գաւառաց նահանգին , յասելն . * Իշխանն շահապ՝ Օ արևանդ [1] և Շէր գաւառին ‖ : Խուզմանդ ՚ի ՟ը . ՟ծ : իբրև մի գաւառ յիշէ զերկոսին . * Յանկարծակի գուշակ հասանէր առ խոս

(1) ՚ի ձեռագրի միում գրի Ջաբսանդ , որ պարտ է լինել Ջաբսանդ՝ որ է նոյն . իսկ ՚ի յունաց՝ բէնն ագաթանգեղոսի գրի Աբռանդ :

բով ՚ի Հէր և ՚ի Օ արեւմնդ գաւառ ‖ : Այնպէս և ղազար Թղթ . 116 . * Ոան եթէ զօր եհաս բազում ՚ի Հէր և ՚ի Օ արեւմնդ գաւառ ‖ . և ՚ի Թղթ . 278 . * Օ գոյշ լիր նախ ժողովել առ քեզ զայրուձին ատրպատականի՝ որ մօտ ՚ի հայս իցեն , և զայրուձին Հէր և Օ արեւմնդ գաւառի ‖ : Այնպէս և յովհաննէս կաթուղիկոս՝ յասելն վասն յուսիայ ոստիկանին . * Յուղի առ կեալ գնալ զկողմանէ Հէր և Օ արեւմնդ գաւառի ՚ի նահանգս ռոտիայ ‖ : Ըստ այսմ և ասողիկ էջ . 3 . * Ձա նապարհ կալեալ ՚ի Հէր և ՚ի Օ արեւմնդ գաւառ ‖ : Յորմէ յայտնի երևի՝ թէ յանուն երկոցունց գաւառացս իմանան զպարսկահայս առհասարակ :

Պիրք սորա ձգի յարեւելեան կողմն կորձէից՝ առ ատրպատական նահանգաւ աշխարհին մարաց , ուստի և է վերջին նահանգ մեծին հայոց յայնմ կողմանէ :

Նրևելի բերք նորա են վայրի երէք՝ որք են Ցիու և Ա ծեան :

Նպիսկոպոս Հէր և Օ արեւմնդ գաւառի՝ այսինքն պարսկահայոց , յիշատակի առ Թովմայի արծրունւոյ էջ . 2 . յամի իջք 886 . Պաւիթ եպիսկոպոս : Նյ ՚ի ստ րագրութիւնս ժողովոյն հռոմկլայի ՚ի ժբ . դարու՝ Պ ազար եպիսկոպոս :

Պաւառք սորա համարին ինն :

ա . Ալե . (1)	ջ . Տամբէր .
բ . Աբէ .	խ . Օ արեհատան .
գ . Ամրափէ . (2)	ը . Օ արուանդ .
դ . Նյորերս . (3)	թ . Հէր .
ե . Նռնա .	

Ա Յ Լ Ի :

Այս գաւառ յաշխարհագրութիւնէ խորենացւոյն կոչի և Կոռեճան . որ ՚ի երևի ուրեք յայլ մատենագիրս ե

(1) Ա յսպէս գրի յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութենէ խորենացւոյն , նաև ՚ի տպագրեալն , որպէս և առ Թովմայի արծրունւոյ . վասն որոյ վրիպակ Թուի գրչի՝ որ ՚ի միում ձեռագրի գրի Ա յլ :

(2) Ա յսպէս յերիս ձեռագիրս աշխարհագրութենէ խորենացւոյ . իսկ ՚ի տպագրեալն վրիպակաւ գրի Թրափէ :

(3) Յերկուս ձեռագիրս Ա յոռերս :

ղեալս առ մեզ՝ առաջին անուանն լինելով՝ ի գործածու-
թիե, ըստ որում և առ Թովմայի արծրունեայ էջ. 11. յա-
սելն. * Արզպանն Հայոց գուրգէն ելեալ ղհետ նոցա
հազար արամբք՝ վառեալ՝ ի զէն և յասպազէն, և գնա-
ցեալ եհաս ՚ի Ալ գաւառ ‖:

Այսն այս գաւառ Թուի լինել՝ որոյ բնակիչք առ պլին
Նիոսի էջ. 26. կոչին Ալջոփ. քանզի գնէ զսոսա սահմանա-
կիցս կորդուաց՝ այն է կորձէից, որպիսի էր և համարէն
պարսկահայք. * Իսկ կօրտիենից (ասէ) առ երի կան
Ալջնք, ընդ որս Օէրպէս գետ՝ ի տիգրիս անկանի ‖:
Օսոյն Օէրպէս գետ՝ հարտուէին հանդերձ նոյն՝ որ առ
պատմեալ կոչի Պ որդոս՝ վասն երագութե: Ալդէ՝ Պ որ-
դոս է ձախակողմեան վտակ տիգրիսի, (1) որ կարէր ընդ
Ալիլ կամ Ալջնք գաւառ պարսկահայոց ընթանալ:

Յորմէ Օէրպէս անուամբ Թուի մեզ նշանակել պլին
Նիոսի զայն վտակ տիգրիսի՝ որ այժմ կոչի Օ արպ, զի բաց
՚ի մերձաւորութե անուան՝ նաև զսահմանս նորա մարթի
է յարմարել ամին, որչափ ինչ ունէր յայնժամ տեղեկու-
թիւն պլինիոս զընթացից գետոց այնչափ հեռաւոր սահ-
մանաց:

Վարձեալ սոյն այս երևի գոլ և որ առ սդրաւոնի (2)
կոչի Վալծկէս, ուրանօր տիգրիս յետ ընկղմելոյն յեր-
կիր՝ ՚ի վեր յառնէ ասէ. և գնէ ՚ի կողմանս Ոբենի,
(որ ըստ մեզ է Ջոսպ,) և ՚ի կողմանս Պարսպին շամ-
բատայ, և կորտիենից՝ (որ է կորդուաց երկիր:) Այ-
դ Թէպէտ ըստ ամենայնի ոչ համաձայնի դիրքն և անուանն
ուրանօր էր Ալիլ գաւառ, և ուր անկանի Ալջնք պլի-
նիոսի. բայց յայտ է Թէ առ նախնիս՝ զանազան ազգաց
մատենագիրք յիշեն զմի և զնոյն անուն այլևայլ գրու-
Թե, և ՚ի նշանակել զտեղին՝ ոչ համաձայնին միմեանց.
նոյնպէս և զընթացս գետոց ոմն այսպէս ընթացուցանէ՝
և ոմն այնպէս, զորս զամենեսեան պարտ է հետևեցուցանել
մատենագրաց նոյն ազգին՝ որոյ է այն գաւառ, կամ գետ:

(1) Զայն սակս չէ պարտ հա-
մարիլ Թէ պլինիոս անդէն խօսի
միայն և եթէ զմիջագետաց, զի ըստ
այսմ Ջէրպէս, կամ որ նոյն է՝
Ղորդոս լինէր աջակողմեան վտակ
տիգրիսի, այլ բայց ՚ի միջագետաց՝
խօսի և զտեղեաց ասորեստանեայց
որ կայս կոյս տիգրիսի. տես և ՚ի
հարտուէին: Ասդ զհարաւակող-
ման վերջին գաւառս միծին հայոց՝
երբեմն ըստ մարս, և երբեմն ընդ ա-
սորեստանեայս խառն յօգեն նախ-
նիք: Ջնոյն է տեսանել և յաշ-
խարհս այլոց ազգաց, որպես՝ զնիզ
բատան որ էր ՚ի մարս, դնեն ո-
մանք ՚ի պարս:

(2) Գիւղ ժե. Թղթ. 529:

ԹՐԱՓՒ· ԸՌՆԱ· ՏԱՄՐՆԵՐ։

Ա՛ռաջին գաւառն ասւ Թովմայի արձրունւոյ ՟ի· 11· գրի Մ՚ռքաբ, յասելն· * Յոկ այլազգեացն անցեալ գնաց ցեալ մարին ՟ի Մ՚ռքաբ, և ՟ի Շ՚նաւ ՚։

Երկրորդ գաւառն յերկնա ձեռագիրս աշխարհս գրուԹե խորենացւոյն գրի Բ՚նա, բայց առ Թովմայի արձրունւոյ ՟ի· 12· յերկրորդ վարս դերանկին՝ հօրն գագկայ՝ գրի Բ՚նայ։ Բ՚նու ասէ դերանիկ * նաև գգաւառն Բ՚նայ, զոր այնքան վաղագոյն այլազգեացն յափշտակեալ էին, զորոյ և ո՛չ գՀամքաւն ոք գարուց ՟ի դարս յիշատակել կարողանայր առ նա հասեալոյն. բ՚նայ բար կորգէ ՟ի ձեռաց այլազգեացն, ընդ նմին և զայլ բազում քաղաքս յատրպատականէ ՚։

Յակ երրորդ գաւառն յերկուս ձեռագիրս աշխարհս գրուԹե խորենացւոյն գրի Տ՚մբեր, որոց Համաձայնի և օրինակն Թովմայի արձրունւոյ ՟ի· 11· * Յ՚նանէ մարզպանն ՟ի վերայ նոցա, և յինքն Հանէ գՏ՚մբեր և զբազնայ գաւառ ՚։ Որով յայտ է ԹԷ՝ ո՛չ ուղիղ գրի ՟ի տալ գրեալն և ՟ի միւս՝ ձեռագրի աշխարհագրուԹե խորենացւոյն՝ Տ՚նբեր։

ԶԱՐԵՀԱՒԱՆ։

Ա՛յսպէս գրի յերիս ձեռագիրս աշխարհագրուԹե խորենացւոյն. նոյնպէս գրեԹե ուրեք և յօրինակն Թովմայի արձրունւոյ ՟ի· 11· ուր ասէ· * Յ՚նեալ ՟ի Հա դամակերտ քաղաքն յինն ժամու ուրբաԹու աւուրն, և անցեալ ընդ ծովակն յրմբեա և ընդ վարագն Ո՚արև Հաւանի, և ընդ այդն ընդ առաւօտն յոենայ յամաց գեօղ, և գիշերագնաց Հասեալ միչ ՟ի տարօնայ կոչեցեալ գետ, և ՟ի միւսում առաւօտին Հասին ՟ի վերայ բա նակին ՚։ Այլ ՟ի տպագրեալն աշխարհագրուԹե խորենացւոյն գրի Ո՚րճոռան, որպէս և առ Թովմայի արձրունւոյ ՟ի· 4· * Յոր անդ լինելին (ասէ) ժողովեալ առն նայն բազմաԹե աշխարհակոյտ ամբոխից գաղԹականաց գաւառացն կողմնացն աղբագոյ, Ո՚րճոռանի և Գ՚ղեոյ, և լեռնակողմնացն Ղ՚ղոյ, և Ի՚ռնն առնոյ ՚։

ԶԱՐՈՒԱՆԴ։

Այսպէս գրի յերկուս ձեռագիրս և՛ ի տպագրեալն աշխարհագրութեանէ խորենացւոյն. իսկ՛ ի միում ձեռագրի, և առ բուզանդայ, որպէս և առ եղիշէի Թղթ. 74. և ըստ ձեռագրի միում, գրի Օ արաւանդ։ Այլ գրչութեանս Օ արևանդ յաւէտ սովորական Թուի, ըստ որում տեսաք նկ և՛ ի վկայութենէ անտի նախնեաց՝ զորս եդաք՛ ի ներբ ածութենէ նահանգիս։ Իսկ առ խորենացւոյն Օ արաւանդ գրի, ոչ միայն յաշխարհագրութենէ, այլ նաև՝ յերիս ձեռագիրս պատմութենէ նորին՛ ի ա. 5. ըստ ձեռագր՛. 6. ուր գնէ և զպատճառս անուանակոչութենէն յանուն միոյ յորդւոցն քսխութերեայ, այսինքն է՝ նոյի, բերելով յանգիր զրուցոյն ոլոմպիոդորայ.* «Յանգլի կողմանէն ա բևելից զրուան զսեմ կոչէն (զորդի նոյի,) և Օ արուանդ զգաւառն (1) անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ»։ Ուր նախ նիս բազում ուրեք ընդ Հերայ՛ ի գործ ածեալ՝ նշանակէ զպարսկահայս առհասարակ, որպէս զրեցաք վերագոյնդ։

Այլ այս անուն երևի մեզ լինել, որ առ պլինիոսի ՚ի. 27. ըստ ձեռագրաց կոչի Օ օարանդա, կամ ըստ տպ. Օ օրօանդա։ Որ է տեղի՝ ուրանօր զտիգրիս՛ ի վեր յառնել՝ առ՝ յետ անցանելոյ ընդ դաւրաս (կամ ընդ տօրոս) ընդհակրկեայ Հանասպարհաւ, և ոչ ուր յերկիր ընկղմի առ՛ ի անցանել ընդ տօրոս՝ որպէս համարի քաղմէ՛ ի բառարանի Լուրում՛ ի բառն Տիգրիս։ Այս Թէպէտ սալմասիոս՛ ի Լ. գլ. սօլինոսի զայս յանտրեասեան կարծէ լինել, բայց յայտ է Թէ՝ սահմանք վերջին գաւառաց և նահանգաց մերոց բազում ուրեք՛ ի գիրս նախնեաց խառն յօդին ընդ սահմանակից աշխարհս։

(1) Այսինքն է զգաւառն բնակութենէ նորա, ուր բնակեցաւ յետ դառնալոյ Խրոյ՛ ի սիմ լեռ նէ՝ յարևելս հարաւոյ հայաստա նեայց, յոր կոչին անկանի Զարուանդ և Պարսկահայք. տես առ խորենացւոյն ա. 5։ Այլ Թովմա արծրունի զնոյն աւանդութենէ յիշատակէ յաւելուածով, յասելն ա. 1.* Արդարևիւք և սանասար դան մտանէն՛ ի լեառն Սիմ, որ յանուն հաւոյն Խրոյ սմայ ա նուանեալ էր լեառնն, որպէս և պարսկայն ձայնին՛ ի զրուանն անուն զՋարուանդն անուանեն։

ՀԵՐ։

Ուրեք ուրեք գրի Հէր ։ Ունի քաղաք Համանուն՝ զոր Թովմաս արծրունի Ճ. 2. դնէ ի հովտաձև դաշտի, առ որով սպան զՎեճ իշխանն վասպուրականի զդերանիկ՝ ապրիլեսս քաղաքատէտ նորին Հերայ ։ Յիշատակի և առ ասողիկայ Ճ. 19. յասելն. * Ուսաքէ առ ամիրային ատրպատականի ապշհաձայ, տալ ցնա խոստանայր զքաղաքն Հէր, միայն եթէ զվրէժ արեան որդւոյ նորա ինդրեսցէ յաշխարհէն վասպուրականի ։

Այլուր ի պատմութեանէ Թովմայի արծրունւոյ Ճ. 12. գրի Խէր ֆաղաֆ ։ Իրակս և ըՎաշտ Հերայ՝ (յորում որ պէս Թուի կառուցեալ է և քաղաքն,) կոչէ Խերաքան ֆաղաֆ, յասելն անդանօր. * Ոմն արաբեալ ընդ Զորն անձահայ՝ եկն ի Խերականն կոչեցեալ դաշտ ։

Օ բերդս Հէր քաղաքի յիշատակէ և մատթէոս ի գլ. խե. ի պատմելն վանն կապանայց գերեզմիկ արքայի անձևացեալ յասպՀաձայ ամիրայէն. * Յայնժամ Հարյուկ լինէր (ասէ՝ ասպՀարիսկ) վանն Թագաւորին, եթէ յորմէ՞ բերդի կայ արգելած ի Հէր քաղաքի, և . . . ասէ խարիսգ Թագուցեալ կայր ի մէջ անտառախիտ ծառոց դրախտեացն Հերայ ։ Յիշէ ստորև և զՀրկաթի դուռն քաղաքին ։

Նէոպաք ։ Վէոզ՝ զոր յիշատակէ ղազար փարպեցի Թղթ. 279. * Այլ դադարեալ ի գաւառին որ կոչէր Հէր՝ ի գեօղն որում անուն էր Նէոպաք ։

Վէոպաք ։ Վէոզ՝ Հանդէպ Հէր քաղաքի, զորմէ Թովմա արծրունի Ճ. 2. * Այլ եղև ի գնալ գերանկին ի ձմերոցս վասպուրական իշխանացն՝ Ձանասպարէ սպա բեալ ընդ ձորն ընձահիւց (այն է՝ արձախի ձոր,) որոյ ելքն ընդ գաւառն Հէր քաղաքի . . . և անցեալ օձա գայեալ [1] ի գեօղն Վեռոտակ յանդիման քաղաքին (Հերայ) ։

(1) Յօրինակին գրի Օ՞ֆգոյեալ։

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Մեծ է քան զայլ ամենայն նահանգս Հայոց, և առ Թոռ առանձին Թագաւորութեամբ և կաթողիկոսութեամբ. և զի սեպհական է արծրունեաց տոհմին, կոչի և Ըշխաբն կամ Ըշխէք արծրունեաց, (1) որպէս և Տերունի կամ Մոփաս տրունի ասացուածոյն, որ ձգի յարեւմտից պարսկահայոց, և առ երի կորձելից։

Յիշատակի անուն սորա առ կոստանդեայ պերփերուժինի, (2) ուր վերպակաս գրի ասէբարափա. և այլուր (3) ուղղագոյն ևս քնակիչքն կոչին ասէբարափանեայս։ Ասի գետերինոս ի վարս Թ. վասլի՝ կոչէ Ըսէբարափա, և զնոյն անուանէ և երին Տարս. * Յայնժամ նաև սենաքերիմ իշխան և երին Դիոյ, (4) զոր այժմ Ըսէբափանի անուանեն, հանգերձ ամենայն ընտանեօք իւրովք մնասեալ առ կայսր՝ տուեալ նմա զնոր տերութիւն, վասն զի շրջակայ հագագ բացւոց որք նեղէին զնա՝ չունէր զօրութիւն բաւական առ ի զգէմ ունել։

Ըս յովհաննու սկիլիճիսի կամ գուրօբալադայ գրի ասէբարափան։ Ըս սոյն այս անուն է՝ որ առ սգրաւորն ժա. 528. գրի ասորեբէսա. յասելն վասն զօրավարաց մեծին անտիոքոսի՝ Թէ զՀայաստան ընդարձակեցին յափշտակելով զշրջակայս, և * ի Միտաց (այսինքն ի Մադաց) գրաւեցին զԱսբահանի, զՓաւնիպէ, և զԱսորբոզիտա։

(1) Առ լատինվերտացոյն գլ. Թ. * Բերգաբազաքն որ կոչի բերկրի, որ է ի վիճակի Ըշծրունեաց աշխարհին։ Ի գլ. Ը. գրի և Գաբաա Ըշծրունեաց, որպէս և ի ժա. Գաբաա Ասորբոյանի։ Հայտ է Թէ զգաւառն առեալ յընդարձակ միտս փոխանակ Ըահանգի։ Զնոյն է ուսանել և առ մեսրոպայ, և առ այլս։

(2) Գիրք կառավարութեան. գլ. խէ։

(3) Գլ. խե։

(4) Մէկիա, կամ լատին հնչմամբ Մէկիա անուանի Մարաց աշխարհն։

Ո իշխանութեի արծրունեաց հաստատեաց Ա ազաթ-
շակ արքայ. իսկ որդւոյ կարգեաց զիշխան նորա լինել
ի յութեից անտի գահագլուխ իշխանաց ի մէջ ջրեք-
հարիւր իշխանաց թագաւորութեին, որպէս գնէ տէ-
փանոս օրպել ի է. գլ. պատմութեե իւրոյ։ Ա յս
տէրութեի արծրունեաց յայս նահանգ՝ էր կարի վաղնջա-
կան ի նախնի թագաւորացն հայոց հաստատեալ, վասն
որոյ և ի մատենագրացն մերոց Ա ասպուրական նա-
հանգն կոչի՝ Ա եսրական արծրունեաց, ըստ որում ի
Ճառընտրի վ՚ համազասպայ արծրունւոյ (որ ըղ եղբօր
իւրում սահակայ նահատակեցաւ ի ը. դարու,) գրեալ
է.* Ա ժամանակին յայնմիկ էր հաւատացեալ մարզպա-
նութեին՝ համազասպայ՝ ի տանէն արծրունեաց. սա տէ-
րեր Ա եսրական տէրութե Ա ասպուրական կոչեցեալ
իշխանութե։ Ա յս թովմաս արծրունի կոչէ. Ա ստծրա-
գոյն և Ա եսրական (արծրունեաց) Ա ասպուրականն կո-
չեցեալ նահանգ։ Ա մին իրի և գագիկ արծրունի ի պա-
հանջէն վախճանեան քաղաք վասպուրականի ի ա. սրմ
բատայ արքայէ, որ տուեալ էր զայն ի պարգև իշխանին
սիսականի, զերաւունս հին ժառանգութե տոհմին ի մէջ
բերեր։ * Ա յս ինքն զքաղաքն նախնեան խոկայր դար-
ձուցանել (ասէ յովհան կաթուղիկոս,) իբր թէ ի հաւա
և ի հօրէ՝ նոցունց իսկ տան և ազգի պատշաճեալ։
Յորմէ և զորոշումն քաղաքին առ յիւրմէ՝ զոկումն իւր
համարեր, որպէս գրէ անդէն նա ինքն։

Ա յս այս տէրութե նոցա ի Ա ասպուրական՝ սկիզբն
էառ պայծառանալ յետս անդ թ. դարուն, յորում աշոտ
և դերանիկ սկան զահմանս երկրի իւրեանց զորս յափշ-
տակեալ էր այլազգեաց՝ ընդ տէրութե գրաւել։ Ա սա-
ինչ ինչ արտաքուստ ի պարսկահայոց ի վերայ յաւելուլ-
զի գրէ յովհաննէս կաթուղիկոս զդերենիկին գրիգորի.
* Զեռն զգաւառաւքն և զքաղաքաւքն արիւեալ զկողմանէ
հերայ և զարաւանդայ (որ է պարսկահայք,) ի հնա
զանդութե ընդ իւրեաւ զկողմանան զայնոսիկ նուաձեր։

Ա ռաւել և ևս ընդարձակեցաւ, յորժամ երեքին որդիք
նախայիշատակեալ գրիգորի դերանիկին, և քեռորդիք ա.
սմբատայ արքային բագրատունւոյ՝ աշոտ, գագիկ, և
դաւիթն, յետ մահուան հօրն իւրեանց քաջութե զանա-
զան տեղիս գրաւեցին. * Ա ժամանեն զաշխարհս (տէրու-
թե իւրեանց՝ ասէ թովմաս արծրունի ի է. կ.) յերիս
մասունս, զոլով աշոտի՝ որպէս ասացաք յառաջագոյն,

զգահն նախնական իշխանութեանն՝ այլովք յոլովագոյն մի՛ ջոգոք աշխարհիս մինչև յամուրն նախձաւանու։ Իսկ գագիկ զկողմանս ըռշտունեաց այլովք մծտակացիւք գաւառօք, և որքան իցէ հասուցին ուժոյ՝ անդր ևս յաշխարհն մնկաց։ Նա գուրգէն զկողմանս յարևելից՝ յեղից աղբագոյ և որ շուրջ գնովաւ ամենայն պարսկահայք, մինչև ի մծտս կողբաց, և ուր և ըստ այմ իցէ հնար ածել զձեռամբ ‖։

Ա՛յս երբեակ բաժինք զինի յերկուս ամիսոփեցան՝ յորժամ մեռաւ աշոտ, և ինայեալ եղբարքն գագիկ և գուրգէն բաժանեցին ի մէջ իւրեանց, զորոց զգաւառս ի՛ր. ա։ * Օ՛ր ըստ երկիրս իւրեանց բաժանեցին յերկուս մասունս, յելս կոյս և ի մտս՝ որ առ հիւսիսի գՀայեցացն բերի՝ ա՛ռեալ էր ի բաժնէ գագիկ իշխանի զՇ՛ուաղ գաւառն, և զԱ՛ռնաւան, Ա՛ղտազ, Ա՛րգատաստն, Գ՛ադաւնի, Ո՛ւրբերանի, Ա՛ղանդռատ, Խառխլովիտ, Պալունիք, և Ա՛ծնունիք, Տոսպ, Ա՛ղտունիք, Խոզունիք, Գ՛ուգան գաւառ, Ա՛ղտաշէսեան. այսոքիկ գաւառք անուանիք . . . ։ Իսկ գուրգինի մարզպանի հայոց՝ առեալ ի բաժնի յելս կոյս՝ և որ ելանէ ի հարաւակողմին, զՆ՛ախճաւիկ ձոր, զԱրձունիս, զԱ՛ուղանովիտ, և զբուն զԱ՛րգաստան գաւառ, զԱ՛ղձիշակովիտ, զԱ՛ման առնոյ, զԱ՛ղբագ մեծ, Տագրեան, (1) Ա՛ռնոյ, զԱ՛ռևհաւան։ Նոյց զՏամբեր, և զԱ՛ռնոյ, և զԱ՛ռևհաւան գաւառ հանեալ էր ի պարսկահայոց. իսկ Նախճաւան քաղաք և զԳ՛ողթն գաւառ (2) ի ժամանակի կատարման ՚ջին Ա՛հանայ ամին ձ՛ձ. Թուականութեանց, յորում ամի կատարեցաւ ՚ջն Ա՛հան՝ որ էր որդի խոսրովայ գողթան տէն ‖։

Ա՛յնչ գեռ այսպէս ընդարձակ ձգեցաւ տէրութիւն արծրունեաց՝ ի ձեռն երկոցունց հարազատացս, յաւելաւ ի վերայ և թագաւորութեանէ պատիւ՝ զոր էառ նոյն գագիկ ի յոսափայ ոստիկանէն ի սկիզբն Ժ. դարուն։ (3) Ա՛յս

(1) Յօրինակին դնի ասէն. Եւ զՓ՛ուռնէպատէրէր, բայց Տամբեր է այլ գաւառ, (որպէս յայտ է նաև ի յետագայ բանից իւրոց) վրէ պակաս գրչի յօդեալ ընդ Փ՛ուռնէ բառիս։ Իսկ Փ՛ուռնէ, թերևս պարտ է լինել Փ՛ուր Ա՛ղբաթ, կամ Ա՛ուռաղ, և կամ ևս գաւառն Ա՛նէ, որ մի է ի գաւառացն վասպուրականի։

(2) Ա՛ևէլորդ դնի ասէն (վրէ պակաս գրչի մնծ՚եալ՝) գողթն գաւառ, զոր և յիշատակէ ստորև։

(3) Որպէս պատմէ Թովմաս արծրունի, բայց անաչառ ևս Յովհաննէս կաթողիկոս։

Թագաւորութեի տեւեաց առաւել քան զամն 100, յորում պայազատեցին վեց Թագաւորք։ (1)

Ի.ՀԼ յաւուրս վերջին Թագաւորաց՝ (որք էին գուր դէն և սենեքերիմ երկոքին եղբարք,) տերութեի նոցա գոլով ի վերջին հարաւային սահմանս Հայաստանեայց, անհնարին տառապանս կրեր ի հարաւային խառնիճաճ ազգէ փորը տերութեին՝ որք բազմացեալ էին յոյժ յայնմ ժամանակի, մինչև ի գալ Ք. վասլէ կայսեր ի կողմանս արեւելից, հարկադրեալ հրովարտակ ընկալան ի նմանէ առ մերձաւոր ամիրայս տանձկաց, մի ինչ հարստահարել զաշխարհս վասպուրականի, որով ըստ գրելոյ ասողիկայ դադարեցաւ բռնութիւն նոցա։ Ի.ՀԼ յարշաւել անդ Թուրքաց ի Ալ ասպուրական, սենեքերիմ արքայ՝ որ յետ մնհուան եղբօր իւրոյ գուրգինայ առանձին Թագաւորեր, զաշխարհս տերութեէ իւրոյ ետ ի վասիլ կայսր ի Ն. Թուականիս, այսինքն ի 1021. յետ տոկալոյ նեղութեց զամն 22. (որպէս գրէ ընդարձակօրէն սամուէլի՝) զորս հրեաց նախ ի հազարացւոց, և ապա ի Թուրքաց։

Ո Թիւ քաղաքաց և բերդից՝ զորս ետ սենեքերիմ վասլի՝ գտանեմք յայսմաւուրս ի յունիսի 1. ուր ասի. * Այս կայսերն զկալուածս իւր, բերդս հէ, գիւղս ղէ, և ղէ. լայնանիստ և արդիւնաւորս, և քաղաքս Ժ. ըզխլաթ, և զխողց, զխիզան, և զկեաց, զարձկէ, և զարծկէ, և զմանկերտ (մանծկերտ,) զբոլոր Թուման խլաթայ (2), ի լերանցն սանոյ մինչ ի սեւան, և ի նուանս, ի սալամաստ, և ի ջուլամերկ ||։ (3) Այլ ի փետրվարի 27. դնէ բերդս Ե. գեօղս ղէ. քաղաքս Ը։ (4)

(1) Զորոց զկարգս դնեն ասոր ղեկ ֆ. 46. և վարդան։

(2) Թուման է աղճատեալն ա նուանս Թէմա, որ առ յոյնս ա ռաւել լինի փոխանակ գաւառի։

(3) Համաձայնին ի Թիւն և երկու ձեռագիր յայսմաւուրք, բայց ի համարեն յանուանէ՝ տարբեր ին, զի ի միւսն դնէ. * Եւ ի Վասպուրական՝ խլաթայ Թուման, ի սանոյ լերանցն մինչ ի նբեան, և ի սալամաստ, խլաթ, և արծկէ, և մանծկերտ, արձկէ, և բերկրի, վան, և ոստան, խողց, և խիզան, բաղէշ, և մուշ, զայս ամենայն ետ գրով ի վասիլն ||։ Իակ յայլում ձեռագրի դնի. Եւ ի վասիլ * քաղաքս Ժ. զխլաթն, զխողց, զխիզան, զեանց, զոստան, զվան, զբերկրի, և զարձկէ, զարծկէ, և զմանծկերտ, զբոլոր Թուման խլաթայ, ի լերանց սանոյ մինչև ի սեւան, և ի նբեան, և ի սալամաստ, և ի ջուլամերկ. զայս ամենայն ետ սենեքարիմ ի կայսր վասիլ, զվեպհական Թեմն՝ զվէճակս իւր ||։

(4) Այսպէս դնի յերկուս ձեռագիրս, յորոց ոչ տարաձայնի տպագրեալն՝ բայց եթէ ի Թիւն

Յակ սենեքերիմ փոխանակ այսոցիկ ինդրեաց ՚ի կայսերէ զՅեբաստիա իւրովք գաւառօք, ուր և փոխադրեալ բնակեցաւ, * ԺՂ. ՚ե. ձիաւորօք՝ տամբ և որդւովք ||, եղեալ ՚ի Հայրենեաց իւրոց՝ որպէս դնի յայսմանէ[1]:

Յետ եղանելոյ այսչափ բազմութեանէ, տակաւին քաջք՝ և համբերն երկիր տէրութեանէ արծրունեաց լի էր բնակչօք, որպէս յայտ առնեն պատմութիւնք յետագայ ժամանակին, և բազմութիւն մնասատանաց լի կրծնաւորօք՝ զորս սենեքերիմ ոչ էտ կայսեր: Օ թիւ մնասատանայն յայսմանէ ՚ի փետրվարի 27. գտանեմք լինն Հարիւր: Յակ ՚ի յունիսի 1. գտանեմք ՉԺԵ: Յայլ որպէս գրի անդէն՝ ոմանք այսպէս դնեն, և ոմանք այնպէս, ըստ որում ՉԺԵ. էին մեծամեծ վանորայք, իսկ մնացեալքն փոքր, և ՚ի սակաւուց բնակեալ:

Յս այսպէս յոյնք տիրեցին այսր կողմանն մեծին Հայոց, որոց տէրութիւն նման թագաւորութեանն արծրունեաց գը տաւ սակաւատև, և այն՝ ոչ առանց պատերազմաց, և ոչ իսկ միշտ ամենայն սահմանացն տիրելով:

Յակ իբրև անցին ամք իբր 107. զկնի գալստեան յունաց ՚ի կողմանս յայսոսիկ, ՚ի սկիզբն ԺՔ. դարուս՝ մերան անուն ամիրայ ոմն տիրեաց երկրին խլաթայ, և 12. քաղաքաց, յորմէ (ըստ ասելոյ վարդանայ) կոչեցաւ Խլաթ գաւառ Հայոց, և ըստ բարբառոյ նոցա Շ ահիարմէն. իբր զի տիրելով քաղաքաց՝ յորս նստան թագաւորք Հայկազունք ՚ի տանէն արծրունեաց, էառ միանգամայն և զթագաւորութիւնն Հայոց:

բերդից, զոր վերպակաս գրեցաք դնե ՚ե: Ըստ այսմ և ընդարձակ կօղն սամուէլի միայն ՚ի Թիւն բերդից տարածանի՝ դնելով ՀԲ. իսկ զԹիւս այլոց դնէ ըստ յայսմ աւուրսդ՝ ՚ի փետրվարի 27: ՚ի վերոգրելոցս և յանուանէ ասեի քաղաքացս զորս դնէն տպագրեալ և ձեռագիր յայսմանէ, յայտ է ԹԷ՝ տէրութիւն արծրունեաց յայնմ ժամանակի տարածեալ էր ոչ ՚ի վասպուրական և եթ, այլ նաև ՚ի կորձէս, ՚ի մոկս, ՚ի պարսկահայս, յաղձնիս, և ՚ի տուրուբերան. յայն սակս ՚ի պատմութիւնս այնր ժամանակի՝ զանունս Վասպուրական չէ պարտ առնուել վասն նահանգին Վասպուրականի, այլ վասն Տէրունեաց Վասպուրականէսյ, այսինքն՝ Աղբրունեաց, որոց գահ և աթոռ էր ՚ի Վասպուրական:

(1) Աչյոպէս դնի յայսմանէ ուր ՚ի փետրվարի 27. ուր մի և եթ ձեռագիր տարբերի՝ դնելով ԺՔ. ՚ե. ձիաւոր: Իսկ ՚ի յունիսի 1. միայն ՚ի միում ձեռագրի դնի ԺՂ. ՚ե: Յայլ ՚ի տպագրեալն դնի Ջ. ՚ե. ձիաւոր. և յայլում ձեռագրի ոչ նշանակի անդէն Թիւ ինչ: Իսկ ուղիղ Թիւն է ԺՂ. ըստ որում դնէ և շարունակօղն Թովմայի արծրունեաց, բաց ՚ի կանանց և ՚ի մանկտւոյ:

Եպիսկոպոսունք արծրունեաց [1] յիշատակին ի գիրս յաւէտ նախնեաց՝ քան յետոյ, և նախ զառաջինն՝ մեր ընչ եպիսկոպոս Եբծրունեաց. մի ի ժողովականացն որք գրեցին պատասխանի նամակին պարսից [2]։ Եղիսկէս և որ յաւուրս բուղայի ըմբռնեցաւ ի կալանս վասն ի քո հաւատոյն՝ [3] որպէս և յաջորդ նորա Յովհաննէս եպիսկոպոս Եբծրունեաց, և Յովհան եպիսկոպոս Եբծրունեաց։

Եւ ի սկիզբն ժբ. դարու՝ արքեպիսկոպոսն աղթամար բայ [4] յինէն ձգեաց զպատիւ կաթուղիկոսի, զորմէ այսպէս պատմէ Վարդան. * Յորում ժամանակի (այսինքն զմահ բարսղի կաթողիկոսի ի շիբ. Թուին, յամի 1113, և զնստիլ գրիգորիսի պահլաւունւոյ,) դաւիթ ոմն որդի Թոռնկայ [5] ի կղզւոջն աղթամարայ արարեալ ժողով եպիսկոպոսաց հնդից, ձեռնադրեցաւ կաթուղիկոս։ Պատճառելով՝ եթէ Վ ահանիկն կաթողիկոս էին առ աբուսահլ որդի գագկայ ի ձորովանս (որ է ի Վասպուրական,) և անդ վախճանեցաւ։ Իր (թէ) կայր անդ սեղան պատարագի ըզյն գրիգորի (զորմէ վկայէ և յովհան նէս կաթուղիկոս,) և գաւազանն և գօտին մնչկեղէն, և հողաթափ մի ըզյն հռիփսիմեայ, և պերեզոան [6] ներ կեալ արեամբ, և շղարշն որ է դաստառակ՝ մնացեալ

(1) Զեպիսկոպոսունս արծրունեաց յայտ վայրի պատշաճ գտաւ զգալ յիշատակել, ոչ զի տէր ընդ նոքա բոլոր նահանգին վասպուրականի, (որոյ բազում գաւառացն եպիսկոպոսունք՝ ոչ ուրեք ի գիրս ակնարկին առորագտել կամ հպատակ գոլ եպիսկոպոսին արծրունեաց.) այլ վասն ոչ յիշատակելոյ ի գիրս անուն մանաւանդ գաւառին յորում էր խէին նոքա, ասէն ի ներածու. Թէս եգաք։ Իր Թերևս ոչ անպատճառ մարթի է համարիլ Թէ մանաւանդ գաւառ Թէմի առցա իցէ մեծն աղբաղ՝ ուր էր Հագամակերտ քուն ոստանն արծրունեաց։

(2) Ա. եղիշէի Թղթ. 26. և առ զազարայ՝ Թղթ. դ։

(3) Որպէս պատմէ Թովմաս արծրունի ի ֆ. 5. և 14։

(4) Եպիսկոպոս աղթամարայ ոչ ուրեք ի գիրս նախնի հեղինակաց գտանեմք, այլ միայն զեպիսկոպոսն ոշոյնեաց գտանեմք ուրեք ի Հաւելուածս նստել յաղթամար ի ժամանակս վարդ պատրկի. և այս կարի ի դէպ. զի և աղթամար էր սեպհական եկեղեցի նոցին ոշոյնեաց։ Վասն որոյ և զայն զայս աթոռ եպիսկոպոսաց Թէ ոշոյնեաց՝ ոչ անտեղի Թուի սեզ համարիլ ամբարձեալ ի կաթողիկոսաթէ աղթամարայ ի ժբ. դարու։

(5) Շարունակօղն Թովմայի արծրունեայ գնէ՝ Փողոսատ ներկեալ աբնամբ։

(6) Հիւսատակի բառս Պերեզոան՝ նաև ի Հաւելուածի ի զանազան տեղիս. բայց յայլմէ Հեռագրի վարգանայ զրի Պերեզ ոան. իսկ շարունակօղն Թովմայի արծրունւոյ գնէ՝ Փողոսատ ներկեալ աբնամբ։

անդ՝ ի ժառանգաւորաց, և՝ ի ժամնեակս հալածմանացն ամրացաւ՝ ի կղզին աղթամարայ։ Այլ զի ասեն՝ աթոռ է և այս թագաւորացն արծրունեաց, և վայել է լինել և պատրիարգութեանն ։

Վակայն՝ որպէս գրէ անդէն. * Ել եղև ընկալեալ, թէ և շատիցս եղև աշխատ ընծայիւք և աղաչանօք, մանաւանդ՝ ի յամոյ գլխաւորացն ։ Վ՝իսկայն մնաց ինչ ա բևէլեայց ընկալան զնա իբրև հարազատ կաթուղիկոս, և հերձուած՝ ի մէջ արկեալ զկնի մահու նորա՝ զայլս էր դնն յաջորդութեանն, որ կայ և առ մեզ մինչև ցայսօր ։

Վազում երևելի անձինք և վարդապետք ծաղկեցան յայս նահանգ, մանաւանդ յետ ՃԺ. դարուն, յորոց մի էր և գէորգ վարդապետն Վեղբիկ անուանեալ, որ վախ Ճմեցաւ ըստ սամուէլի՝ ի թուին շկբ. (1113.) զորմէ գրէ մատթէոս. * Այս էր ինքն՝ ի հայոց աշխարհին՝ ի Վ ասպուրականն գաւառի, ի գեղջին՝ որ և զգին գիւղն իւր կոչի (իբր թէ՝ յիւր անուն կոչի,) և է մեծ ։

Վ՝աւառք վասպուրականի են լե. որոց անուանքն են ։

ա. Վաղաւանէտ.	ը. Վանձոյէտ. (3)
բ. Տոպ.	ը՝. Վրբէրանէ.
գ. Վոդոյանէտ.	ժ. Վուճոյանէտ. (4)
գ՝. Վրձիկավէտ.	ժա. Վրնոյոան. (5)
է. Վղովէտ. (1)	ժը. Վնձհաւոէտ. կամ Վնձհաւոյէտ.
ը. Վոզոնովէտ.	ժգ. Վրբպապանէտ. (6)
ի. Վաոանէ. (2)	

(1) Վայսպէս գնի յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութեանն խորենացւոյն. ուր՝ ի տպագրեալն գնի Վաղոնէ ։ Իսկ՝ ի միում ձեռագրի՝ չիք այս անուն. քանզի և ավելիա անուն գաւառ գտանի՝ ի տուրուբերան ։

(2) Վայսպէս գրի՝ ի տպագրեալն և՝ ի միում ձեռագրի, նաև առ Թովմայի արծրունւոյ. իսկ յերկուս ձեռագիրս գրի Գաոնէ, որպէս և առ զևոնդեայ գլ. ը՝. ուր ասէ. * Եւ առեալ (զօրաց Թէոդորոսի ոչխունւոյ) զնապատ անկեալսն... գնացին՝ ի գաւառն Գաոնի ։ Յայս անուն կայ և ամրոց ինչ յայրարատ ։

(3) Վայս անուն գտանի՝ ի տպագրեալն և՝ ի միում ձեռագրի. իսկ յերկուս ձեռագիրս ոչ գտանի ։ Բայց կայ և համանուն գաւառ՝ ի չորրորդ հայս ։ Տես և՝ ի ստորև ։

(4) Վայսպէս գնի յերիս ձեռագիրս աշխարհագրութեանն խորենացւոյն, ուր՝ ի տպագրեալն գնի Բաճոնէտ ։ Իսկ՝ ի բանն նորին խոբենացւոյն յատպագ Ճանապարհորդութեանն գրի Բճոնէ ։

(5) Վայսպէս գնի՝ ի տպագրեալն և յերկուս ձեռագիրս. այլ՝ ի միումն՝ Վշնոյ. իսկ առ Թովմայի արծրունւոյ՝ Վյն առնոյ ։

(6) Յերկուս ձեռագիրս գրի

ԺՂ. Աբրահամենց.
ԺԱ. Աղարտոսեան.
ԺԲ. Աղթաղ.
ԺԳ. Աղէ.
ԺԴ. Աղբակ ՌԾ.
ԺԵ. Աղեխսէյոր.
Ի. Ամառնաւան.
ԻԱ. Ամաղ.
ԻԲ. Անճռուէնց.
ԻԳ. Անծնունէնց.
ԻԴ. Պալանէնց.
ԻԵ. Պառկան. (1)

ԻԶ. Պաղտասարոսեան. (2)
ԻԷ. Պարթպարունէնց. (3)
ԻԸ. Պարտաշէսեան. (4)
ԻԹ. Պարտաւանէսեան.
Լ. Պատան. (5)
ԼԱ. Պաբիլենեան.
ԼԲ. Պաղրիէսեան. (6)
ԼԳ. Տանկրիեան. (7)
ԼԴ. Ալ աբաճնունէնց. (8)
ԼԵ. Փողլեն.
ԼԶ. Քոխճասան.
ԼԷ. Աթաղեդ. (9)

Տրպոփունէնց, ըստ որոց գրի և առ եղիչէի. ի Ե. Թղթ. 98. ի յիշեցն զնիզակակիցն վարգանանց զնաթարար և զգունդս գաւառաց ինչ. ՚ Ել Քողնակեն (ասէ) և Ակհացկեն, և Տրպատունիքն, և զօրքն Ուշտունեաց, և ամենայն գործակալքն արքունի ։ Յազագս Ակհացւոյն, սէս սորին և զբանս խորենացւոյն և այլոց ։

(1) Ա յայսմ ի տպագրեալն և ի միւս ձեռագրի. իսկ յայլ կրկնակ՝ Պառկան ։ Ա զ Թովմայի արծրունւոյ՝ գրի Գառգան ։

(2) Ա յայսմ ի միւս ձեռագրի. առ Թովմայի արծր՚. գրի՝ Աղանդոսք. ի տպագրեալն աշխարհագրութեան խորենացւոյն Աղոանգոսք. և յերկուս ձեռագիրս Աղանձոյք ։

(3) Ա յայսմ ի տպագրեալն աշխարհագրութեան խորենացւոյն. իսկ ի միւս ձեռագրի գրի՝ Պարգպարունէնց. և յերկուս ձեռագիրս՝ Պարապարունէնց ։

(4) Ի միւս ձեռագրի Աբրաղէսեան. առ Թովմայի արծրունւոյ ՚ի. 17. Գառա Աբրաղէսեան, որ Թուխ ասղոգոյն ։ Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութեան. խորենացւոյն վրիպակաւ գրի Աբրաղէան ։

(5) Յերկուս ձեռագիրս Տագր՚. խորէն՚. գրի Բագրեւան. իսկ ի միւսմ՝ ոչ գտանի անունս ընդ ա-

նուանց այլ գաւառաց ինչ վասպուրականի ։

(6) Ա յայսմ յերկուս ձեռագիրս, ուր ի միումն պակասի. իսկ ի տպագրեալն գնի Գաղրէգեն ։

(7) Առ Թովմայի արծրունւոյ գրի՝ Տագրէան, և յերկուս ձեռագիրս աշխարհագր՚. խորէն՚. վրիպակաւ գրի՝ Ատպէան. իսկ ի միւսմ այլ պակասի ։

(8) Ի միւսմ ձեռագրի և եթ գրի Վարթնունէից ։ Տես վասն այսր և յայլսրսառ ։

(9) Ի տպագրեալն աշխարհագրութեան խորենացւոյն գտանի և գաւառ ինչ անուանեալ Բահրաջնովիք, որ ոչ յիշատակի յերկուս ձեռագիրս. միայն առ Թովմայի արծրունւոյ յիշատակի Բահրաջնովիք գաւառ. յոր անուն թերևս գրի Բալխովիքն, զի այս գաւառ ոչ յիշատակի առ նմա. վասն որոյ զանց արարաք և մեք դնել ի կարգս գաւառաց, և վտհանակ այնր և գաւ ուրոյն զգաւառան Անի, զոր յիշեն երեքին ձեռագիրքն ևս, որպէս ունիս տեսանել ի տառս գրութեան նորին ։ Ել այնպէս լի նին ընդ ամենայն լե. գաւառք, ըստ Թուխն զոր նշանակեն ասա դրեալն և երկու ձեռագիրք. միայն ի միւսմ ձեռագրի գնի ի Թուխ գաւառաց վասպուրականն՝ Թէ են լԸ. յորում ձեռագրի

ԸՆԾՅՈՒՆՔ, ԿԱՄ ՈՐՅՈՒՆՔ։

Այն է յերևելի գաւառաց Այծոտրականի, որոյ ա-
նուն անյայտ է և խորենացւոյն, արդեօք բնակիչքն յա-
նուն գաւառին անուանեցան այսպէս, թէ գաւառն յա-
նուն բնակչաց. (1) որք և ի սիսական գաւառէն հատուա-
ծեալ եկին յայս գաւառ, զորս Այգաղշակ ամբարձ ի
նախարարութեան պատիւ։

Վիրքն սորա ձգի առ ծովեզերք բղնունեաց, որպէս
յայնմի տեսանի յայս բան Թովմայի արծրունւոյ ՟ը. 2.
* Կակ վարդապետն եղիշէ էր ի ժամանակին յայնմիկ
բնակեալ ի գաւառին ըռշտունեաց ի ծովեզերին, յո-
րում տեղւոջ և հանգեաւ իսկ ի քրս։ Այն որոյ և բու-
զանդ ՟գ. 10. գծոյնն յանուն գաւառիս կոչէ Ծովեզերս-
նեաց։

Երկիրն գաւառիս բարեբեր և զուարճալի՝ մինչև գրել
հեղինակի հին վարուց՝ որպէս յայսոսիկ մ՚ծքնայ հայրապե-
տի ի Ճառընտիրս. * Այսց ոմն ի պատմագրաց՝ եթէ
նախ քան զանէծն որպէս յակոբայ, նման էր երկիրն
Աշտիսունեաց՝ դրախտին աղէնից։ Ո՛ի վասն սպանու-
թեան մանաւանդ անէծս ընկալաւ այս գաւառ ի որպէս, և
յայսմ ժամանակի ասէ խորենացին ՟գ. 7. * Պատճաբե-
րութեամբ գաւառին դարձաւ յաղտաղտուկ, եղեալ ի վե-
րայ երկինք պղնձի ըստ գրելոյն, և ծուխ հակառակ ե-
լեալ յինքն ընդունի զսահմանս անդաստանացն։ Այս
յետ երից ամաց՝ որպէս դնի յայսմանուրս, ժառանգորդք
նորին ապաշխարեալ ընկալան բժշկութիւն գաւառին։

Ո՛ իշխան սորա յիշատակէ ագաթանգեղոս ի ՟ծգ. ուր
և կոչի զգաւառն Այղնաբդ, զի ասէ. Անթերդէ եղեալն Այ-
ղունեաց պաշտօնեայ աղնաբդին, զոր և այլ գնէ ի հնագետասանեորդ
իշխանէն արծրունեաց աղնաբդին։ Այս իշխան ընդ ժամա-
նակս ինչ կացուցաւ մինագամայն և սպարապետ հարա-

պակասին և անուանք այլոց բա-
զում գաւառաց։ Եթէ ի բաց
հանցուք ի վերոգրելոցս զԲուղ-
նէիս, յոր անուն գանի և գա-
ւառ ի չորրորդ հայս, յայնժամ
ընդ ամենայն լինին գաւառք ՟ժ.
քան այժմ ձեռագրի։

(1) Խորենացին ՟ը. 7. (կամ
ըստ ձեռագրաց ինչ 8.) գրէ.
եկեալ։

Ա՛ստ ի ծովեզերս բնակեալ ազգն Ասպետական, որոյ ա-
նուն անյայտ է և խորենացւոյն, արդեօք բնակիչքն յա-
նուն գաւառին անուանեցան այսպէս, թէ գաւառն յա-
նուն բնակչաց. (1) որք և ի սիսական գաւառէն հատուա-
ծեալ եկին յայս գաւառ, զորս Այգաղշակ ամբարձ ի
նախարարութեան պատիւ։

Վիրքն սորա ձգի առ ծովեզերք բղնունեաց, որպէս
յայնմի տեսանի յայս բան Թովմայի արծրունւոյ ՟ը. 2.
* Կակ վարդապետն եղիշէ էր ի ժամանակին յայնմիկ
բնակեալ ի գաւառին ըռշտունեաց ի ծովեզերին, յո-
րում տեղւոջ և հանգեաւ իսկ ի քրս։ Այն որոյ և բու-
զանդ ՟գ. 10. գծոյնն յանուն գաւառիս կոչէ Ծովեզերս-
նեաց։

Երկիրն գաւառիս բարեբեր և զուարճալի՝ մինչև գրել
հեղինակի հին վարուց՝ որպէս յայսոսիկ մ՚ծքնայ հայրապե-
տի ի Ճառընտիրս. * Այսց ոմն ի պատմագրաց՝ եթէ
նախ քան զանէծն որպէս յակոբայ, նման էր երկիրն
Աշտիսունեաց՝ դրախտին աղէնից։ Ո՛ի վասն սպանու-
թեան մանաւանդ անէծս ընկալաւ այս գաւառ ի որպէս, և
յայսմ ժամանակի ասէ խորենացին ՟գ. 7. * Պատճաբե-
րութեամբ գաւառին դարձաւ յաղտաղտուկ, եղեալ ի վե-
րայ երկինք պղնձի ըստ գրելոյն, և ծուխ հակառակ ե-
լեալ յինքն ընդունի զսահմանս անդաստանացն։ Այս
յետ երից ամաց՝ որպէս դնի յայսմանուրս, ժառանգորդք
նորին ապաշխարեալ ընկալան բժշկութիւն գաւառին։

Ո՛ իշխան սորա յիշատակէ ագաթանգեղոս ի ՟ծգ. ուր
և կոչի զգաւառն Այղնաբդ, զի ասէ. Անթերդէ եղեալն Այ-
ղունեաց պաշտօնեայ աղնաբդին, զոր և այլ գնէ ի հնագետասանեորդ
իշխանէն արծրունեաց աղնաբդին։ Այս իշխան ընդ ժամա-
նակս ինչ կացուցաւ մինագամայն և սպարապետ հարա-

պակասին և անուանք այլոց բա-
զում գաւառաց։ Եթէ ի բաց
հանցուք ի վերոգրելոցս զԲուղ-
նէիս, յոր անուն գանի և գա-
ւառ ի չորրորդ հայս, յայնժամ
ընդ ամենայն լինին գաւառք ՟ժ.
քան այժմ ձեռագրի։

(1) Խորենացին ՟ը. 7. (կամ
ըստ ձեռագրաց ինչ 8.) գրէ.
եկեալ։

ապին զօրաց Հայոց · քան զի Անտաձիկն , և յետ նորա Օ ուբա կամ Օ սրա՝ էին նահապետք ազգացն , և միանգամայն սպարապետ հարաւային զօրաց : Ի մեջ հա մբերն իշխանաց գաւառիս երևելի գտաւ Թէոդորոս ի Է . գարուն , որ էր զօրավար , միանգամայն և մարզպան :

Կաթուղիկոսունք ազգացն բազում ուրեք լինէին ի գիւղս , և նախ՝ որ ընդ դէմ ոդեան կատարեցաւ՝ Աբէն սահակ եպիսկոպոս Անշտունեաց : Որ և յիշատակի ի տոռադրութեան Ժողովոյն արտաշատու ի պատասխան նմին նամակին պարսից , զկնի եպիսկոպոսին մեկաց , և նախ քան զեպիսկոպոսն վանանդայ : (1)

Յայսմէն է ի պատմութենէ՝ և Աբրահամ եպիսկոպոս Անշտունեաց ի Է . գարուն , որ զկնի եղև կաթուղիկոս : Կայսպէս ի նմին Է . գարու , ի տոռադրութեան Ժողովոյն դմնայ առ Է . ներսիսիս յիշատակի զկնի եպիսկոպոսին խոռխոռունեաց և նախ քան զեպիսկոպոսն վանանդայ՝ Տէր Աիմէն եպիսկոպոս Անշտունեաց :

Ուստ ի ժամանակս վարդ պատրկի առաջնորդ էր գա ւառիս՝ Գրիգորիոս եպիսկոպոս (2) : Այս ի Թ . գարու ի ժամանակս Ը . գէորգայ կաթողիկոսի յիշատակի առ Թով մայի արձրունեայ Է . Կ . Գրիգոր եպիսկոպոս . որ և յարձագին ստանուենէն դմնայ վանձանեցաւ՝ ընդ վրայ տակաւ մնացեալ : Ուստ ի ժամանակս սենեքերիմայ արձ րունեայ յիշատակի ուրեք Աահակ եպիսկոպոս Անշտու նեաց :

Ընձոյթքաթ , կամ Ընձոյթքաթ , որ առ յովհաննու կաթո ղիկոսի կոչի Ընձոյթքար : Գաւառն բարձր ի ծովեզեր անդ , որպէս յայտնի գնեմ բուզանդ Է . 10 . ընդ մեջ երկրին ընշտունեաց և ընդ մեջ լերին երկաթահատաց . * Գայլ հասաներ (ասէ վասն չքնի յակոբայ) ի լեառն երկաթա հատացն և կապարահատացն , և որ ընդ նմին էին (3) և ընդ ընշտունիս , և բաժաներ լեառն բարձր՝ ուստի և բնի գաւառքն բովանդակ , որում անուն Ընձաքիարս կոչեին ‖ : Որով ընշտունեաց գաւառ յայսմ կողմանէ լե

(1) Այս ըստ Ղեւոնդեայ . զի ի զաղաթայ չորրորդ գասի զկնի կա թուղիկոսին նախ քան զեպիսկո պոսն մանձկերտի , և զկնի եպիս կոպոսին տարօնոյ :

(2) Յիշատակի ի պատմութենէ հայիւնեաց խաչին :

(3) Այսինքն է՝ զահմանան որ ընդ մեջ լերին երկաթահատաց էին և ընդ ընշտունիս՝ բաժաներ այս լեառն Ընձաքիարս , որպէս և հին վաղք ցոյն որ ի ձառընդ արի զոյն ականարկէ :

նի սահմանակից աղբեւեաց, զի լեառն երկաթահատաց է յաղնիս։

Յետ ժամանակաց կոչեցաւ լեառնս Կապաւտղն, որպէս յայտ է ի պատմուածէ բուզանդայ և յայսմաւուրսն. զի ուր բուզանդ զլեառնս յոր ելաբն յակոբ անիծանել զերկիրն ըղշտունեաց, և զլեառն յորոյ ստորոտին բղխեցոյց աղբիւր, կոչէ Ինջափաբս, յայսմաւուրքն ի գեկտ. 15. ի նմին պատմուածէ զերկոսին դիպուածս ևս դնէ ի լեառն Կապաւտղն. յայս անուն կոչի մինչև ցայժմ Կապաւտղ, զոր մէ տեսի ի նոր հայաստան. Թղթ. 147։

Իսկ իբրև զկնի ժամանակաց փոխադրեցաւ անդ մանն ինչ ի նշխարաց աբգն յակոբայ, կառուցաւ անդէն և եկե ղեցի, զորոյ զտեղին նշանակէ հին վարք աբգն որ ի Ճառընտրի. զի յորժամ բերողք նշխարացն իջին յայս կոյս ընդ զառ ի վայր երկաթահատ լերին ի ձորակին նորին, և կա մէին մուծանել ի սահմանս գաւառին ըղշտունեաց, ան շարժ արգելան, մինչև հրեշտակ այ երևեալ հրամայեաց անդանօր հանդուցանել։ Որոց ասէ, * Կատեալ ի ձո րակէն (նոյն երկաթահատ լերին,) տեղի մի բարձրաւանդակ, (որ է նոյն իսկ ստորոտ ընձաբխարս լերին,) և անդ հիմնարկութէ առնելին աբգ եկեղեցւոյ, և ելեալ համբաւ աբ աջին, և անդր հաստատելին ի մեծաւորաց և ի հեռա ւորաց ընծաբերեալ։ Այսպս շինեցաւ անդէն և վանք մե ծափառ, և անուանեցաւ Աբ Յակոբ, որպէս գրեալ կայ ի միւսին ձեռագրէր յայսմաւուրաց։

Իսկ թէ բարձրաւանդակ տեղին ուր շինեցաւ եկեղե ցին՝ և զկնի մենաստանն՝ էր ի ստորոտ Ինձաբխարս լե րին, յայտ է և անտի՝ զի յայսմաւուրքն զաղբիւրն բըղ խեալ ի ձեռն աբգն յակոբայ զնէ լինել ի վանսն Ինջափայ, որ է սոյն այս մենաստան։ Իսկ աղբիւրն էր ի ստորոտ Ինձաբխարս լերին ըստ յայսմաւուրաց, և ըստ բուզան դայ գ. 10. ուր ասէ. * Այնպէս և առ ոտին ընձա քիարս լերինն ի ծովեզերին ըղշտունեաց ծովէն (բըղ խեցոյց աբգն յակոբ աղբիւր,) որ ըստ առաջնոյն օրինա կի՝ կոչի և այս աղբիւր յակոբայ՝ մինչև ցայսօր ժամանա կի։ Նշխարքն աբգն որ աստ փոխադրեցաւ՝ էր Ձկոյթ ա ջոյ ձեռին, և հող տապանին՝ որպէս դնի յայսմաւուրս. իսկ ի հին վարս նորին դնի՝ կոճ մատին աջոյ ձեռին։

Ճ լինելոյն մենաստանին որպէս երևի՝ եղև ի ժամա նակս Թագաւորացն արծրունեաց, յորոց և նորոգեցաւ եկեղեցին. քանզի գրի ի հին վարս աբգն՝ Թէ զայն տեղի

ՈՐՊԷՍ ԶԻ ՆՈՔԱ ՀԱՍԱՆԻՔ ՍՐԲՈՑՆ ԼԻՈՑԻ ԵՒ ՍՐԲՈՅ ՀԱՐՑԱՆՑ ՄԵՐՈՅ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՄԱՍՆԱԿՑԻՔ ԵՒ ՊԱՏՎԱԿԱՆՔ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱՄԱՅՐԻՆ ՄԵՐՈՅ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ՀԱՅՈՑ ՅԱՂԳԷ ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ՝ ՇԻՆԵԱՑ ՓԱՌԱՁԱՐԴ ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ԵՒ ԿԱՐ ԳԵԱՑ ՔԱՀԱՆԱՅԱ ԵՒ ԿՐՕՆԱՒՈՐԱ ։ (1)

ՅՈՎՀԱՆ ։ Ի ՅԱՆ ԾՈՎԵՂԵՐԵԱՅ ԼՐՈՒՇՏՈՒՆԻՍ, ՎԱՆ ՈՐՈՑ ԵՒ ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ Ի ԼԻՇԵԼՆ ԶԱՅՆ՝ ԿՈՉԷ ՄԻՇՏ ՅՈՎՀԱՆՆ ԱՂՈՏՈՒ ՆԵՑԱ ։ ՅՈՒՆԻ ԵՒ ԱՄՆՈՑ ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳԱԿԱՅ ԱՐՔԱՅԻ ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ, ՈՐՈՑ ՇԻՆՈՒԹԻՆ ԵՒ ԶՈՒԱՐՃԱԼԻ ԴԻՐՔ ՏԵՂԻՆ՝ ՅՈՒԽԱ ԳՈՆ ՍՏՈՐԱԳՐԻ ԼԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏՄՈՒԹԻՆ ՎԱՐՈՒՑ ԳԱԳԱԿԱՅ ԱՌ ԹՈՎՄԱՅԻ ԱՐԾՐՈՒՆԵՑԻ Ե. 6 ։

* Ի ԲԱԶՈՒՄ ԱՄՐՈՑԱՑ ՊԱՐՍԿԵԼՈՑ ՀԻՒՐ ԱՆՈՒՆ (ԱՅԼ ԻՆՔՆ ԳԱԳԱԿԱՅ,) ԼԵՐԿՈՒՍ ՏԵՂԻՍ ԿԱՐԻ ԻՄՆ ՅՈՅԺ ՀԱՅՁԵԱԼ ՆՈՒԱՅՀ ԱԿՆԱԿԱՏՈՒՅՑ ԼԻՆԵԼՈՎ. ՄԻՆՉ ԱՌ ԵՂԵՐՔ ԾՈՎՈՒՆ՝ ՈՐ Է Ի ՅԱՆՆ ՅՈՍԱՆ Ի ԳԱՒԱՌԻՆ ԸՆՇՏՈՒՆԵԱՑ, ՈՐ Է ՅՈՅԺ ԲԱՐԵԽՕԱՆ, Ի ՀՈՐԻՑ ԾԱԳԱՑ ԵՐԿՐԻ ՕԴՈՑ ԱՌՀԱ ՍԱՐԱԿ Ի ՆԱ ՀՆՉԵԼՈՎ. ՆԱԵ ԾԱՌՈՎՔ ՊԱՏՂԱՔԵՐՈՎՔ ՍԱ ՂԱՐԹԵԱԼ, ԵՒ ՍՊԱՌԵՑԱ ԲԱԶՄՈՒԹԻՆՔ ՅՈՅԺ ՎԱՅԵԼՑԱՑԵԱԼ ԶԱՐԴԱՐԻ ։ ԲՂՈՒՆԷ ԵՒ ԱՂՔԻՒՐՔ ԲԱՐԵԽՕԱՆՔ ՀՈՒՐՉ ՂՔԱ ՂԱՔԱՒՆ՝ ՕԳՆԱԿԱՆՈՒԹԻՆ ՄԱՏՈՒՑԱՆԵԼՈՎ ՄԱՐԴԿԱՆ Ի ԲԱ ԶՈՒՄՊԼԻՏՍ ։

» Ի ՅԱԼ ԵՒ Ի ՀԱՐԱՒԱԿՈՂՆ ՈՒՍԵ ԱՄՐՈՑԻՆ ՄԵՐՁ ԿԱՑ ԲԱՐՁՐԱԲԵՐՁ ԼԵԱՒՆԻՆ Ի ՅՈՒՈՒՍ, ՈՐ Ի Ի ԳԱՐՇԱՆԱՑԻՆՆ ՀԱՍԱ ԲԱԿԱՒՈՐՈՒԹԻՆ ՄԻՆՉԼ ՅԱՇԽԱՆԱՑԻՆՆ ԵՂԱՆԱԿ ԱՄԲԱՐԵԱԼ ՊԱՀԵ ԼԻՆԵԱՆ ՂԳԱԼԱՐՈՒԹԻՆ ԱՐՄՏԱՏՈՑ ԵՒ ԾԱՂԿԱՆՑ, ԵՒ ԶՀԻՆԱՀՈՍ՝ ԱՄԲԱՐԵԱԼ Ի ՊԱՏՍ ԹԱԳԱՒՈՐԱՑ, ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆԻՒ ՈՐ ՅԱՆԿԱՑԵՑԻ ՈՔ ԱՌՆՈՒԼ ։ ՅԱԵ Ի ԳԼԽՈՑ ԼԵՐԻՆՆ ՀՈՍԵԱԼ ԻՆՔԱՆԷՆ ԳԵՐՔ ՍԱՀԱՆԱԿԱՐԿԱՆՔ ՅՈՐԴԱՑՈՒՔ՝ ՈՐ ԲՈՎ ՈՐՈՂԱՆԻՔ ԵՐԿԻՐՆ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ, ՈՐՔ ԵՒ Ի ԾՈՎ ԱՆԿԱ ՆԵԼՈՎ ԲՂՆԷՆ ՁԿՈՒՆՍ ՄՆԱՑՈՒՆ ԱՌ Ի ՊԱՏՍ ՎԱՅԵԼՈՒԹԵ ԲՆԱԿԱՑԱ ԱՇԽԱՐՀԻՆ, ԵՒ ՀԱՄԲԱՐԵՆ ԻՆՉ ԲԱՂՁԱՆ Ի ԳԱՆԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐԱՑ, ԶՈՐ ԵՒ ԱՐՔԱՅԻ ԱՌԵԱԼ ՆՈՒԻՐԵ Ի ԴԱՐՄԱՆԱՆ ԱՂՔԱՏԱՑ ։

(1) Ի ՆՈՅՆ ՀԻՆ ՎԱՐՍ ՍՂՆԻ ԻՆ ՀԱՅԱԿԻ Ա՛ՈՔՍ ԱՆՈՒՆ ԱՒՏՄԱՆ ԻՆՉ՝ ՅԱՍԷՆ. * ԱՒՏՄԱՆՆ ՈՐ ԲՆԱ ԿԵՑԱՒ ՆՔՆ ՅԱԿՈՎՔ ԸՆԴ ԹԱԿԱՑՈՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՆ ԷՐ, ՈՐ ԱՅԺՄ ԿՈՉԻ Ա՛ՈՔՍ ։ ՈՐ ԵԹԷ ԲՆԱԿՈՒԹԻՆ ԻՄԱՆԱՑ ՉՀԱՆԳԻՍՏ ՆՇԱՐԱՑ ՆՔՆ, Ա՛ՈՔՍ Է ԱՆՈՒՆ ՄԵՂՑՆ՝ ՅՈՐՄԻ ՉԻՆԵՑԱՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԵԿԵՂԵՑԻՍ. ԻՍԿ ԹԷ ԻՄԱՆԱՑ ԶՀԱՆԱԿՈՒԹԻՆ Ի ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՆ, Ի ՊԱՏՍՊԱՏ ՄԵՂՆ ԲՆԱԿԵՑԱՒ ՆԱ, ՅՈՐՄԻ ՉԷ ՄԱՐԹ ՈՐՈՇԷԼ ԹԷ ՉՔՆՉ ՄԵՂԻ ԻՑԷ ԱՆՈՒԱՆԵԱԼՆ Ա՛ՈՔՍ ։ Տ՛Ես Ի ՆՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ԹՂԹ. 160. 161 ։ ՆՅՈՒՊԷՍ ԵՒ ՎԱՆ ԹԱՐԱԿԱՑՒՈՑ ԱՆՈՒԱՆ ՉՈՒՆԻՄՔ ԻՆՉ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՆ, ԲԱՅՑ ՄԻԱՅՆ ԳԻՏԵՄՔ ՁԹՐԱՒ ՓԻ ԳԱՒԱՌ ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՈՑ, ՈՐ Ի ՍԱՓԱԳՐԵԱԼՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒՆ ԳՐԻ՝ ԹԱՐԱԿԻ ։ ԿԱՄ ԹԷ ԻՄԱՆԱԼՈՎ Ի ՎԵՐԱՅ ԲՆԱԿՈՒԹԻՆ ՍԲՐՈՑՆ, ԹԱՐԱԿԱՑԻ ԱՆՈՒԱՆԷ ԶՀԱՅ ՍԵՐՍ Ը ՈՐՈՑ ՁԵՌԱՄԲ ԷԻՆ ԱՅՆ ՄԵ

» Այլ ինքն գազաթն ամրոցին է Ծովահայեաց, և չոյժ վայելուչ. եթէ շարժեսցի Ծով յուզեալ՝ի հողմոյ՝ ծաղկաձև ալիքն զօսացուցանողք և վայելուչք երևին. և եթէ մնքուր յօդոյ լինիցի՝ զամենեցուն աչս գրաւէ զնովն տեսանել ծաւալումն։

» Ասա որոյ և արքայի ձեռն արկեալ չինէ՝ի նմա տաձարս և սենեակս և փողոցս հրաշալիս պատկերակերպս և աղգի աղգի յօրինուածս, զոր ոչ բաւեմ պատմել. պաշրջակողմն զօրաւոր վիմօք, դնելով զհիմունսն յանհնարին խորութենէ։ Շ ինէ և՝ի գլուխ պարսպին ընդդէմ Ծովուն տաձար մի ձեմարանոց ոսկեզարդ և պէսպէս պաճուճեալ գեղովք՝ արեգակնահրաշ ձառագայթաձև՝ի խաղատնս աչաց և յուրախութեն սրտի՝ ինչ քեան և իւրոց արժանեացն։ Նոկ զդրունս կազմեալ կամարաձև օդաբերս զովացուցիչս, միանգամայն և լուսանցոյցս շողախաղացս, որք՝ի ծագել և՝ի մտանել արեգականն՝ փայլատակելով՝ի վերայ Ծովուն՝ շող գործէն՝ի սիրտս տաձարին. և յերկին երկին շրջշրջելով զդրօշեալ պատկերատիպն և զանազան յօրինուածն՝ զիտոս հիացուցանէ զտեսողացն, և՝ի վեր անդր անցանէ քան զպատմողաց գիտութենէն. իսկ մեր՝ի բազմաց զսակաւն յիշատակելով՝ ահա ասացաք որ ինչ յաղագս Աստանն ասանելի։

Գաւառ այլուր Ջ. ԱՀ. և գլխութեի կամ գնորոգութեի եկեղեցւոյ Նոյ կաւին՝ի նմին գազկայ արքայէ. * Շ ի նեաց գազիկ պարսպատուր ամրափակութեբ զըլըբն Յաղատանին ուշտունեաց՝ զաւերեալն՝ի բազում ամաց շինեալ նորոգեաց. և զեկեղեցին որ՝ի նմա՝ յանուանակոչութեի Նոր ածածնին մարիամայ, և զարդարեաց գնա մեծագանձ սպասուք, և եդ՝ի նմա գիաչն զոր յիշեցաք վերագոյն, յորոյ ձեռն ծանուցաւ զօրութեի հրաշագործ։

Օ կնի այսր գլխութեի գազկայ երևելի եղև ոստան, վասն որոյ յայսմաւուրս փետրվարի 27. ոստան միանգամայն ընդ վանայ կոչի աճիւն Հայրենեաց սենեքարիմայ արքային արծրունեաց՝ իբր մի յարքայանիստ քաղաքաց։

Յամի 1396. յայս քաղաք նահատակեցաւ զաքարիա կաթուղիկոս աղթամարայ։ (1) Ի պճբ. (1423.) աքանդար պէկն յաւել գարձոյց գլխան քաղաք, և զոստան ան-

---

ղէք. և կոչին Թրակացի՝ զի մոյ- Թրակիա գաւառի։
րաքաղաք Նոցա բիւզանդիա է՝ի (1) Յայսմաւ. ի 26. յունիսի։

ժարդաբնակ արար ։ (1) Տես ի նոր Հայաստան. Թղթ. 158 ։

Ա՛ախաւաղ ։ Կ՚եօղ՝ մերձ՚ի յոստան, ուր էին ապարանք վարդ պատրկի, և յորում վերոգրեալ գագիկ արքայն ա բար այլ շինուածս նախ քան զթագաւորելն իւր միշտ եր զօրագլուխ. * Յակ՚ի տիրական զօրավարութենն գագկայ (ասէ Թովմա արծրունի գ. 11.) սկզբնաւո րեալ ձեռակերտ իւր՝ շինեաց զհողաբլուր բարձրաւանդակն ի Ա՛ահաւտ գեօղ, յորմէ տեղոյն յելս կոյս՝ որ Հայի յոստանն ոչուանեաց, յորում տեղոջ ապարանք պա րըսպաւորք վարդ պատրկի ըոչտունոյ հայկազնոյ, և վե րակացու նմա Թողոյր գյուխնէս ումն քահանայ.. յո րում տեղոջ բանակ կրօնաւորաց կարգեաց, և հաւա տաց զառաջնորդութենն նախատացեալ քահանային... և զատուցանէ զօրավարն վանիցն գեօղս բաւական առ ըն կալութիւն հիւրոցն ի սեպհական աղքատացն, շինէ անդ և կեղեցի վայելչապէս պայծառութեբ, և անուանէ զնա յանուն սբ Պետրոսի առաքելոյն ։

Ա՛յրագեօղ ։ Ա՛ւան՝ զորմէ Թովմա արծրունի գ. 2. * Ա՛յլև զառամիկ Ա՛յրագեղջ աւանին ոչուանեաց ա ռեալ ածէն ի տեղի վաճառուն ոստանին ոչուանեաց, արկեալ տուռունս ի պարանոցս, հանեն ընդ սուր (աստա տակբն բուղայի) ։ Օ՚նդն յիշատակէ և այլուր գ. 13. * Ա՛ռեալ՚ի զնէն և յասպագնէն ի Ա՛յրագեօղ ըոչտու նեաց ։ Ա՛յժմ կրկին գոանին Ա՛յր գեղ, ի կողմանս վա նայ ։

Ա՛նակերթ ։ Տեղի ծովեզերեայ՝ ուստի մանաձիհր ոչուանի զգերեալսն վիճակի՝ որպէս յակոբայ մծբնայ հայ բասեաի ետ գահավիժել՚ի ծով. յիշէ զայս տեղի և Թովմա արծրունի գ. 2. կոչելով Վ՚արն Ա՛նակերթ, որ զբերդ նորա յայտ առնէ յապառաժի ։ (2)

(1) Որպէս պատմէ անանուն շարունակօղն սամուէլի ։

(2) Անունս Ա՛նակերթ՝ ուրեք ուրեք գրէ և Ա՛նակիերթ, զի բերդն՝ ուր մանաձիհր զգերեալն եդ՚ի կապանս, ի վերոգրեալ հին վարս պրպն (գրեալ՚ի Թուականիս ՈՀԳ.) գրէ Ա՛նակիերթ. * Կանէր զերկոտասան սարկաւագունսն ի բերդին Ա՛նակերթա կոչեցեալ ։ Լակ յայլ վարս նորին պրպ (որ գրեալ է՚ի մաղաքիայ աշակերտէ մարուգէի, և գտանի՚ի հին ձառ ընտրի ուղղագիր քան զվերո գրեալն,) նոյն բերդ գրէ Ա՛նա կերթ. * Նա մանաձիհն ոչուանի՝ առեալ գերի յերիցանց և՚ի սար կաւագաց որ շուրջ զքաղաքաւն էին՝ և գնաց յերկիր իւր, և առ բեալ գնոսա՚ի բերդն որ մերձ էր՚ի սահմանս ոչուանեաց՝ որ կոչի Ա՛նակերթ ։ Յայսմանէ՚ի ձե

Ընկեանի՝ ի ուշտունիս. քանզի յայսմաւուրս ի 15 գեկ. տեմբերի վերկիրն զոր ի վերոյ կոչէ Գաւառ ուշտունեաց, ստորև կոչի՝ Գաւառ Մանակերտոյ. * Յոր գաւառն Մանակերտոյ [1] սկսաց այնպէս ընդ անիծիւք (տգին յաղթայ) զամն ՃՀ ։ Ուր ի հին վարս նորին տգի որ ի Ճառընտրի՝ դնի. * Յոր վերիս ամն ընդ անիծիւք եկաց երկիրն ուշտունեաց ։ Ընդժամ կոչի Վարդապաղ ըստ վկայելոյ յայսմաւուրսդ՝ որ կայ մինչև ցայսօր ։ Տես ի նոր Հայաստան. Թղթ. 159։

Պարծիս ։ Կիւղ՝ որ յայսմաւուրս ի 22 օգոստոսի դնի յայս գաւառ. * Վկայեալ հասին ի գաւառն ուշտունեաց ի վերայ գեղջին՝ որ կոչի Պարծիս, և անդ դադաւ բեաց եկաց աստղն ի բարձրահայեաց տեղւոջ. և անդ եդին զնշխար նոր առաքելոյն (Թովմայի) ի քարեայ տապանի, և շինեալ եկեղեցի՝ եդին ի դրանդի եկեղեցւոյն. և շինեցաւ տեղին վանք միաբնակեցաց ։ Ընդհակիս դնի և ի ձեռագիր յայսմաւուրս ։

Սակայն յերկուս հին Ճառընտիրս ի նմին պատմութիւն պատմի՝ թէ հուսկ յետոյ նշխարք նոր առաքելոյն փոխադրեցաւ ուր ի Պարծիս գիւղ՝ որպէս դնի յայսմաւուրս, այլ ի Պծնիս գիւղ՝ ի մօտակայս մանազկերտոյ. * Վկաց

ռագիր օրինակ ինչ յայսմաւուրսդ՝ ի վարս նորին տգի յահոգաց՝ ի վերայ Մանակերտ անուանն ի կրկին տեղիս ևս եգեալ կայ տառս ը, զՄանակերտն ուղղելով ի Մանազկերտ. և հակառակ այսմ այլուր ի հին Ճառընտրի ի բաց բարձեալ է տառն ը, առ ի զՄանազկերտն ուղղել ի Մանակերտ։ Տես զայսմանէ և ի տառս ի վերլուծութիւնս Պարծիս գեղջն ։

Աւրզմանազկերտ գիտեմք լինել ի հարք գաւառի, և երբէք լինել հեռի ի ծովեզերաց, և ոչ առ ծովեզերք՝ որպէս Մանակերտն ըստ ցուցանելոյ յայսմաւուրսդ, ուստի և մանաձիկր զգերեալսն ետ ընկենուլ ի ծով, (Թէպէտ և ի Ճառընտրս Մանակերտն յիշատակի միայն իբրև տեղի՝ ուր մանաձիկր ետ զգերեալսն ի կապանս, և ոչինչ յիշատակի Թէ և անտի ընկեց ի ծով։) Մարթ է և տալ, եթէ գուցէ փոխանակ գրելոյ Մանաձիկրդ (իբր Մանաձիկերտ, կերտ.) վրիպակաւ գրեցաւ Մանակերտ, կամ Մանակերտ ։

Եւ այսպէս այս տարբերութիւնք կարծես արկանէն ի միտս քննողաց՝ Թէ կամ յապաւաղելոյ գրչացդ, և կամ յապաւաղելոյ բերանոյ ոմանցն առեալ է ոչ մի տեղին փոխանակ միւսոյն՝ զնաազան տեղիս կարծելով զմի և զնոյն տեղի. այլ մի անուն փոխանակ միւսոյն, այսինքն կամ անունս Մանազկերտ փոխանակ Մանակերտի, և կամ Մանակերտ փոխանակ Մանազկերտի. և յերկբայս արկանէն՝ Թէ քաղաքն Մանծկերտ, զրմի յայսմաւուրս ի 1. յունիսի պատմի՝ եթէ Սենեքարիմ արքայ արծրունեաց ետ կայսեր՝ (զոր և ոմանք գրեն Մանակերտ,) Թէ լեա է սոյն այս բերդ, և ոչ Մանազկերտն որ ի Հարք ։

(1) Ի միւսին ի ձեռագիր յայսմաւուրսդ գրի ասուին Գաւառ Մանայկերտոյ. և ի վերոյ Մանէկերտ ։

զկնի լուսոյն մինչև ցբլրակ մի՝ որ կայ հանդէպ մնոտազ-
էերայ [1] ՚ի վերայ գեղջն որ կոչի Պծիճա (կամ ըստ
ուղղագոյն օրինակի՝ Նծիճա)... և նախարարք աշխար-
հին՝ որ էին ՚ի մեծ տանէն արծրունեաց, վանք շինեցին
զտեղին, և կարգեցին ՚ի նմա քահանայս հանդերձ կրօ-
նաւորօք, և փառաւորեցին զտեղին առաւելապէս ||։

Վռամանս։ Վիւղ՝ յիշատակեալ ՚ի գլ. Ը. յասելն. * Ո այսու ժամանակաւ դարձեալ այլ հին գայր
՚ի վերայ զօրուն՝ որ ՚ի կողմանս վասպուրականի աշխար-
հին, և եկեալ յանդիմանեալ լինէին ՚ի գաւառն ուրըստու-
նեաց՝ ՚ի գիւղն որում Վռամանն կոչէին, անդ յանդիմ-
ման լինէին միմեանց ||։

Տըղ։ Վիւղ՝ յիշատակեալ ՚ի յիշատակարանս լինչ
գրոց, ուր ասի. * Վրէեցաւ ՚ի Թուռականիս Հայոց ալիդ.
՚ի յերկիրս ըստըստունեաց, ՚ի գեաւղս՝ որ կոչի Տըղ...
՚ի հայրապետութենէ տէն գաւթի ||։

Նարեկ։ Յայս անուն կոչի Աբհան կամ Աենասատանն՝
որ հռչակաւոր գտաւ վասն սրբութենէ և հեռատեսու-
թեան ՚ի նմանէ Վրիգորի որդւոյ տէն խոսրովու անձեւացեաց եպիս-
կոպոսի, որ փայլեցաւ ՚ի սմա ՚ի Ժ. դարուն, և յայսմա-
նէ կոչեցաւ Նարեկացի։ [2]

Ո լինեցաւ այս մենաստան ՚ի նմին Ժ. դարու ՚ի կրօ-
նաւորաց Հայոց բնակելոց ՚ի փոքր Հայս, ուստի հալա-
ծեալ ՚ի յունաց՝ աստ և անդ ՚ի մեծն Հայս շինեցին միաբ
նարանս. * Ա յսպէս և յայսմ ժամանակիս (ասէ ասողիկ
ՊԸ. 7.) շինեցաւ Նարեկ յԸռշտունեաց գաւառին նոյն
կարգադրութեամբ՝ [3] բազմազարդ պաշտօնատայծառ եր-
կեցողօք, և գրական գիտողօք ||։

(1) ՚Ի միւս ձառընտրի եւս նոյն-
պէս գրեալ կայ Հանդէպ Մանազկէր-
տոյ, այլ զկնի ՚ի բաց բարձեալ է
տառս ը, որպէս գրեցաք ՚ի վերոյ.
որով եթէ անուն գեղջն ոչ յար-
մարի ընդ անուանն որ զնի յայսմ
աւուրս, գէթ յարմարի անուն
գաւառին. քանզի գաւառն ըռըշ-
տունեաց ՚ի նոյն իսկ յայսմա-
ւուրս ՚ի 15 գեղս՝. կոչի նաև Գա-
ւառ Մանակերտոյ՝ որպէս յոո-
ցաւ ՚ի վերոյ. և արդարև զնոյն
յուցանեն նաև բանք ձառընտրացն՝
որք գրեն, թէ արծրունիք չլինե-
ցին անդէն վանս, քանզի արծրու-
նեաց սեպհական էր վասպուրա-
կան նահանգ՝ ուր էր Մանակերտ,
և ոչ տուրուբերան՝ ուր Մանազ-
կերտն էր։ Զոյն հաստատեն և
նոյն իսկ Վահք տէն Թովմայի ա-
ռաքելոյն՝ որ կայ մինչև յայսօր
մերձ ՚ի ծովեզր ալթամարայ, և
ոչ ուր էր մանազկերտ։ Տես ՚ի
նոր հայաստան. Թղթ. 146։

(2) Լըբևին ՚ի հատորն ԽԱ. Թղթ.
1440. Զկարեկ կարծէ լինել Քա-
ղաք Եպիսկոպոսանիստ, որպէս և
զբեզ գրիգոր նարեկացի՝ Եպիսկո-
պոս, զհետ երթեալ վրկպանաց
կղեմէս գալանոսի։

(3) Ասմինքն ՚ը կարգագրու-
թեն կարմնջաձոր և հոռոմոց Վա-

Ա՛ստ ծաղկեցաւ ՚ի նմին դարու և Ա՛նահիտ՝ զոր փիլիսոփոս անուանէ ասողիկ, որ արար գիրս ընդդէմ աղանդոյն Թոնդրակաց (կամ Թոնդրակեցւոց,) և այլոց հերձուածողաց։ Յայս նարեկայ վանս ասէ լինել վարդան աշխարհագիր (ըստ ձեռագրիս օրինակաց՝) զնչխարս սրբոյն Թովմայի առաքելոյն,[1] և զձկոյթ սրբոյն յակոբայ մծբնայ հայրապետի։

Ա՛ղնաձոր. ուրեք ուրեք գրի և Ա՛խնաձոր։ Խորհնացին ՚ի. 15. յայս անուն յիշատակէ միայն զԱ՛մրոցն. բայց այլք յիշատակեն և զՂղղին՝ որ անկանի յայս գաւառ. զի խորհնացին զՕ՛ուրա (կամ ըստ ձեռագրացն՝ զՕ՛աբա) նահապետ ուշտունեաց՝ դնէ Տէր ամրոցին աղթամարայ. * Ա՛ւ միայնացեալ զուրա՝ գայ առ արքայ յոչ կամաց, և արքայ զզուրա ՚ի բուռն առեալ՝ ունի և զԱ՛մրն նոցին զԱ՛ղթամար։ Ա՛յոյսկս և բուզանդ ՚ի. 8. զիշխանն ուշտունեաց դնէ Տէր ամրոցին որ ՚ի կղղին աղթամար. * Օ ազգ նորա (այսինքն՝ զդատաւէնայ նահապետին բզնունեաց,) և զկին և զորդիս գտանէր յամրոցն յի անդ իշխանին բուշտունեաց՝ յանուանեալն յԱ՛ղթամար Կղղոջ, ՚ի նաւել եղ վաչէ սպարապետն (փոքուն խոսրովու արքային հայոց,) անցեալ ՚ի կղղին՝ առհասարակ ամենեզեք թողոյր և ամենայն զարդու։ Ա՛յլ յայտնի եւս վարդան աշխարհագիր զվճռաստանն Աղթամար, դնէ ՚ի գաւառին ըզշտունեաց։

Ա՛րդ՝ թէպէտ Ա՛ղթամար էր ընդ տէրութեամբ իշխանին ուշտունեաց, բայց ՚ի. տիրան իրրև կալաւ զվերոգրեալն Օ՛ուրա, և եբարձ զազգ նորա՝ բաց ՚ի միոյ յորդւոցն, փոխանակ նորա կարգեաց զԱ՛ղամամբ՝ որ էր Տէր Ա՛նիպոյ։[2]

Ա՛ռաջինք՝ որք արարին շինուածիս ինչ յայս կղզի՝ ասին լինել ՚ի պատմութեան Թովմայի արծրունւոյ ե. դ. Ա՛ւելի սահմանումն, և Ա՛ղաւիթրան նահապետ ուշտունեաց՝ որ յաւուրս միջնոյն տիգրանայ. յետ նոցա շինեաց

(1) Ա՛յլ ՚ի ապագրեալն Մաթաւին՝ որ ասի շինել զնշխարսն Թովմայի առաքելոյ՝ դնի ՚ի մենաստանն շինեալ յիւր անուն. նմին իրի ՚ի Դարեկ գոյ ել էր միայն նշխարք ինչ սրբոյն։ Օտաբազգի պատմագիրք՝ յիշատակեն զփոխադրութիւն մարմնոյ սրբոյն Թովմայի ՚ի հնդկաց մինչև ցեգեսխա։

(2) ՚ի միում ձեռագրի խոսքս նոցա գրի Տէր Ա՛նիպոյ. յայլ օրինակ մի գրի Ա՛նիպոյ, որպէս և յայլ միւսում Ա՛նիպոյ։

Թէոդորոս ուշտունի՝ ի Է. դարուն՝ որպէս գրէն ասողնիկ և վարդան։ (1)

Ասոյ զկատարեալ շինուածն էառ այս կղզի՝ ի գագ- կայ յառաջին արքային արծրունեաց, որոյ շինուածի անց ցոյց զանցոյց գնահատեաքն (2)։ Ի շինեաց անդ նախ ամբարտակ՝ լցուցանելով զխորս ծովու, և նաւահանգիստ պատուական, զոր ի ըստ միոջէ ձոխաբան պատ- մուածք գեղեցիկ ստորագրէ Թովմա արծրունի յերկրորդ վարս նորին գագկայ Ե. 7. զորոյ զբանս՝ քանզի ցանկա- լի և ընթերցողաց՝ ի լսել, կարգաւ յառաջ ածցուք։

Ի բազում շինուածս նախնեաց (ասէ) տեսաք, ան- ձամբ՝ հետիոտս գնալով, այլ * Ի նոյն զմեր գրաւեաց զիտս և զտեսութիւն հրաշակերտն և քան զբազումն նո- րանշանն և զարմանալին Աղթամար, որ թէպէտ և յա- ռաջ քան զայսոսիկ ի դաւթայ սահարունոյ և ի բազա- պրանայ ասի առեալ շինուածն՝ որ զպաղեստինացւոց աշ- խարհն հանդերձ հիւրկիանեաւ քահանայիւ գերեալ ած բնակեցոյց յերկրիս մերում, սակայն ամենեքեան սոքա իբրև ի տաղաւարի՝ և կամ՝ որպէս ի հուզս մըզապահաց բնակեցան յերևելի յայնմիկ կղզւոջ կոչեցեալն Աղթա- մար՝ մինչև յառաջս մեծի արքային հայոց գագկայ, որ քաջակորով դիտութիւք նայեցեալ ի տեղւոյն սքանչանս և ծանուցեալ զնա ապաստան լինել աշխարհի՝ ի հինից թշնամեաց, ձեռնարկէ հիմնարկել զնա ահեղ իմն և զար- մանալի հիացմամբ։

Հրամանն տուեալ բազում արուեստաւորաց և անթիւ մարդկան զհատեալ վէմս ծանուցս և գժուարակիրս հա- սել ընկենուլ յատակս ծովուն անհնարին խորութիւն։ Եւ ժամանակաւ ինչ այսպէս ջան յանձին կալեալ մեծի արքային, և յանկարծակի եկն եկաց կանգնեցաւ քարա- յատակն ամբարտակ կանգուն հինգ ի վերայ բարձրա- եալ մնանաց ծովուն, որ մնացն աչօք իբրև ի յամաքի

(1) Մինչ եր (ասէ վարդան) ներսէս ի ասյս, Թէոդորոս ըռշ- տունի շինեաց զկղզին Աղթա- մարու։

(2) Ջորմն համառօտիւ գրէ ևիւ- բակոս յառնէն. «Շինեաց զկղզին Աղթամարայ որ ի ծովն բզնունեաց, քաղաք Թագաւորական և եկեղեցի հրաշազան և պայծառ յոբինուածով»։ Լոկ անանուն շարունակօղն և ընդարձակող սա- մուէլի գրէ ի յձք. Թուականին. «Ի սէր եղիայն էառ զԱղթա- մար գագիկ, և էառնմա զնէն. շի- նեաց և կատարեաց անդ զեկեղե- ցին, և է Թագած ի բերդաձոր»։ Աւ Թէ ո՞իչ սէր եղիայն՝ զոր յիշատակէ սա յայսմ վայրի, չու- նիմք ասել ինչ հաւաստի։

շարայարեալ տողադրէ զհաստակառոյցն վիմաց գալոցս. յորոյ վերայ լար եդեալ ձգէ զպարիսպն շուրջանակի՝ իբր ձիարշաւանօք հինգ։

» Այս պարիսպն է հրաշակերտ ահեղակերպ բարձրաբերձ, լայնանիստ բրգամբք և բարձրացեալ աշտարակօք զարդարեալ, անկիւնաւոր խորանանման՝ տախտաձև յինքեան ունելով գահոյք սքուսանաց. յորում հանդերձ որդւովք և ազատակոյտ զօրօք միշտ ուրախանայր արքայ։ Իսկ և զգլուխս պարսպին ածեալ՝ ի կիրճս դրաժուարածս քարանձաւին՝ ի համբոյրս միաւանց մերձեցուցանէ, ի շրթունս խորայատակ հիմանց ծովուն դնէ դրունս ահաւորատեսս հաստահեղոյս բևեռապինդս։

» Որով և զման ինչ ծովուն՝ ի կղզին կոյս հատանելով հրաշալիս իմն ներգործեաց, բազում նաւաց յօրինեալ խաղաղ և անքոյթ նաւահանգիստ. բարձրագոյն հրաշակերտաց քան զԱղեքսանդրին՝ ի մակեդոնին քաղաքի. և որպէս ինձ Թուխ՝ զանցոյց զարմանալեօք զՇ ամիրամեան փորուածոյ սենեկօքն, և զամբարտակաւ պետոյն (1) որ առ ստորոտաւ լերին վարագայ, զի նորայն գոնեայ՝ ի վերայ ցամաքի, իսկ սա՝ ի մեծ խորոց ծովուս արուեստաւ կալ հարստահարէ զամենայն միտս և զգործս իմաստնոցն յառաջ քան զինքն եղելոց ||։

Պատմէ ապա զշինուն քաղաքին՝ զոր կառոյց՝ ի խընդրոյ այլոց. * Այնուհետև ժողովեալ (ասէ) ի դուռն արքայի իշխանաց և տերանց, ազատաց և ռամկաց, եպիսկոպոսաց և կրօնաւորաց, զի ամենեքեան այն անդր փութապէս շինուածս և ձեւակերտս հաստատեսցեն, հրաման տայցէ՝ զի լինիցի տեղւոյ անպատանի ամենայն հինից՝ ի թշնամեաց եկելոց։ Այս թագաւորն գթացեալ՝ ոչ արգելու զշինդրեալ պարգևն, և զինի հնգից ամաց՝ յորմէ հետէ սկսան շինել՝ պայծառացեալ բարձրացաւ շինութիւն քաղաքին առաւել քան զառաւել։ Յայնժամ և իբր իսկ արքայի ամենիմաստ հաստողութիւնն հանդերձ բազում արուեստաւորօք զլաւ Ձարտարութիւն՝ ի ձեռն առեալ՝ գծել միանգամայն և գծագրել նշանակել առ ստորոտաւ լերինն՝ որ է գագաթին կղզւոյն զեղիս սքեսա ցուցանողս վայելչաւորս ըստ արժանի կայենից արքայա-

(1) Այսպէս յօրինակին, որ մեղ ընարելի է յաւէտ յանսոյգս թերևս ստուգագոյն օրինակօք ուղղել սխալիլ հաւատարմութիւն, քան թէ զգրեսցի ըստ ժամանակին. զի ըստ մեր ուղղագրել։

կան իւրոյն հանգստեան, ձգելով պարսպունս, յարդա-
րելով զփողոցս, և դարս դարաստանաց, և գահս ըստ
գահից տերութեանց, և բուրաստանս և պարտէզս բուրաս-
տանաց և ծաղկոցաց, որոշեալ հովիտս, զորս վաղվաղա-
կի ածեալ՝ի կատարումն հաստուցանէ զամենայնն. և և
ծառատունկ բազում, զոր ոռոգեալ արբեցուցանեն՝ի
բարեհամ և անսպառ աղբերէն՝ որ ակնարկելովք ինա
մողին այ՝ կայ՝ի մէջ քաղաքին ||։

Այլ որպէս յայտ է՝ նախնիք էին շինեալ անդ քաղաք,
այլ միայն ամրոց՝ի պատսպարիլ. իսկ գագիկ ոչ միայն
հիմնեաց և՝ի կատար հասոյց զքաղաքն, այլ և յամրոցի
անդ արար զնաազան շինուածս, քանզի * պարսպէ (ա-
սէ) անուերձենալի ամրուքեք և զծաւրս ամրոցին, և շի-
նեալ՝ի նմա շքեմարանս մեծամեծս և համբարանոցս,
միանգամայն և տունս գանձուց և սպասաղինաց անհուն
բազմութեք ||։

Վեծագործ եղև և շինուած տաճարին, որ էր պա-
լատ՝ի պէտս զբօսանաց հանդիսի, և ոչ՝ի պէտս եկե-
ղեցւոյ. * Հրամայէ (ասէ գագիկ) թագաւորն շինել
տաճար մի քառանկիւն ի. կանգնաւ ունելով զեափ լայ-
նութեք և երկայնութեք, նմանապէս և՝ի բարձրութեի.
որոյ որմունք լայնութեքն երիւք մեծաքայլութեք չափով ու-
նի զպարզուածսն. գունդ անապակ կրոց և քարի խըրև
պհալուածս կապարի և պղնձոյ ընդ միմեանս խառնեալ։
Այս շինուած տաճարին՝ի հիմանց անտի մինչև ցգլուխ
նորին՝ի թռիչս կազմեալ, առանց սեանց ունի զհաստա-
տութեի... Ունի և խորանն կամարակիցս և անկիւնս և
շրջապատս գեղապաճոյճս, անթիւ մատաղ և անպնդելի
աչաց. ունի և գումբէթս երկնահարթս ոսկեզարդս և յու-
սատաճանչս... Այս ե կարգ շինուածոյ տաճարին ահեղ
իմն և զարմանալի... Այն՝ի նմա ոսկեզարդ գահոյք՝
յորս բազմեալ երևի արքայ նազելի Ձոխութեք. շուրջ
զիւրեաւ ունելով պատանեակս լուսատեսակս սպասա-
ւորս ուրախութեք. ընդ նմին և դասս կուսանաց և խաղս
աղջկանց զարմանալոյ արժանիս. անդէն և սուսերամեր-
կաց հոյլք, և ըմբիշամարտաց պատերազմունք. անդ և
դասք առեւծուց և այլոց գազանաց. և անդ երամք հա-
ւուց զարդարեալք՝ի պէսպէս պաճուճանս... Այդեալ
են՝ի նա (այսինքն՝ի տաճարն) դրունք հատուածոյք
մանր յօրինուածովք և հրաշալի գեղգեղմամբ. ՚ի բա-
նալն իւրեանց երկբայիկք են օդաբերք զովացուցիչք.

խակ հուպ առ միմեանս գոլով երևին իբրև զմի պատկեր։

Պատմեաց մեզ և հաւատարիմ ոստիկան մի ՚ի գործա-
վարաց քաղաքին, եթէ եմուտ ՚ի չինուած տաճարին եր-
կաթ՝ լսեաս իբրև երկերիւր հաղար ... Յակ և նիստ
փառաց տաճարին՝ յամենայն կողմանց գաւառն ՚ի մէջ
քաղաքին երևի իբրև զմեծ մի բլուր, ոչինչ նուազեալ
բարձրութիւք քան զբարձրաւանդ ծայրս կղզւոյն ||։

Այս այսմ ստորագրի ստորև է. 8. և վէմակապ շի-
նուածք եկեղեցւոյն. * Այլ քանզի Ճարտարապետ արուեստ
տին (ասէ) էր ՚ի՝անուէնն՝ զոր ՚ի վեր անդր ցուցաք, այլ
լի իմաստութիւք և զօրաւոր ՚ի գործս իւր, հրաշակերտէ
զեկեղեցին զարմանապործ արուեստիւ. և զոր վերա-
գոյն ցուցաք կրօնաւորն՝ ձեռն տայ նկարագրել զքարինան
Ճշգրտագործ նմանահանութիւք, սկսեալ յաբրահամայ և
՚ի դաւթէ, և մինչև ցհերս մեր յիսքն, զդասս մարգարէից
և առաքելոց յօրինեալ ըստ իւրաքանչիւր հանդիսի զար-
մանագործ տեսլեամբ ստեղծագործեալ ջոկագրէ։

Այլ ՚ի կարգս եկեղեցւոյն զհոլովս երկոց և զերասս
հաւուց, միանգամայն և զդասս գաղտնաց խոզից և ա-
ռիւծուց, ցլուց և արջոյ ընդդէմ միմեանց զարգարեալս
զկենդանականին նոցա յուշ առնելով զմարթ՝ որ է յայժ
ըղձալի իմաստնոյ։ Ստեալ զթիկամբք եկեղեցւոյն՝ և
շրջապատ պարունակ մի պանծալի մանրամասն հաստուա
ծովք յօրինեալք, կերպագրեալ որթս խաղողաբերս,
այգեգործովք և գաղտնովք հանդերձ համակեալք. որոց
և կերպարանքն այլ և այլ զանազանութիւք ըստ իւրա-
քանչիւր մասին առաբերեն զտեսակս։

Յակ ՚ի ջրոյ կողմանց ՚ի վերայ գագաթան սրբուհւոյն
Ճշգրտագործեալ զջրոյ աւետարանչացն պատկերս ...
Հնագրելով և զվիրկական պատկերն՝ որ .. է ՚ի կամարս
արևմտական խորանին։ Նմանահան Ճշգրտութիք յօրի-
նեալ է ընդդէմ վրկչին և զփառազարդ պատկեր ար-
քային գագկայ, որ մեծագործ հաստատով բարձեալ
ունի զեկեղեցին ՚ի վերայ բազկացն ...։

Այլ ՚ի հարաւակողմ կուսէ խորանին ՚ի վերայ դրան
եկեղեցւոյն՝ յօրինեալ է տեղի գահոյից ՚ի բարձանց ՚ի
խոնարհ, կամարաձև աստիճանօք զկնի ունելով, որպէս
զի իցէ տեղի աղօթից Լուսաւորչին զուսով և զերծ ՚ի
մարդկանէ ... Յակ ՚ի ներքուստ կողմանէ զսրբութիւն
սրբութեանցն հրաշալիս ինն յօրինէ, նկարապատկեալ դե-
ղով, զրամբք արծաթապատոք, և լի ոսկեհուռն զար-

դիւք, ոսկեպատ պատկերօք, և ակամբք պատուականօք, և մարգարտահիւս զարդիւք, և պէսպէս երեւելի և պայծառ սպասիւք ||։ Այս դրօշուածք ըստ մասին երեւին մինչև ցայժմ, զորոց տես և ի նոր Հայաստան. Թղթ. 152։

Այլ ելիք աստէն Թովմա արծրունի՝ Թէ յորմէ անուն կառուցաւ եկեղեցին, բայց այլք կոչեն յանուն Թէ խաչ էին. զնոյն ակնարկէ ի հարեւանցի և նոյն լինքն Թովմաս յառաջին վարս գագկայ։ Այլ վասն այսորիկ զուիսան կամ զՍիւնհատանն աղթամարայ վարդան աշխարհադիր կոչէ յանուն Թէ խաչի, յոր անուն կոչի մինչև ցայսօր [1], Տես և ի նոր Հայաստան։

Շարունակօղն պատմութեն Թովմայի արծրունւոյ յիշատակէ զայլ ևս նշխարս որք գտանէին աստէն՝ յաւելէ. * Հանապազ սպասաւորեր Թէ ուխտեացն՝ որ էին ի Թէ կաթուղիկէն յաճախարդ և ի գեղապաճոյճ Թէ եկեղեցւոյն և գեղապանծ անուանակոչութեն Թէ խաչին. զի զնա ընտրեաց Թէ, և հաճեցաւ բնակիլ ի նմա. և եգ ի պահեստի զգանձս Թէայինս՝ զխաչ մերոյ Թէ լուսաւորչին զպարթևին գրիգորի, և զեղանն սրբարար Թէային խորհրդոյն, և զոտսն Թէ միջոյն, և զոտսա զան ամենազօր աջոյն՝ որ հովուեր զժողովուրդն Թէն ... և զՀողաթափս աշխատասէր ոտիցն Թէ կուսին հռիփսիմեայ, և զվողապատն ներսիսեան Թէ արեամբն, և զխաչ գուկ մարտիրոսին տղայինն արգիմենի՝ ազգակցի [2] սրբոյ տուտ [3] կուրապաղատին, և զայլ ևս նշխարս մարտիրոսացն ||։

(1) Թերևս ասի բերեալ եղև խաչն գպրեվանից, և վան այնը բիկ կոչեցաւ յանուն Թէ խաչի. քանզի վարգան չէ նա գրեալ՝ Թէ Թէոդորոս չինեաց զկողն աղթամարայ, իսկ և իսկ յարէ. *Ի գպրավանից տարան զնաչն՝ որ յանուն Թէ ծածանին ||։ և այլն։ Ա՞ա նուանդ զի երկու սրբեանք (Թէ սիս և նորք և ոչ հնագիր) յանուն զգօտ Թէ՝ յասելն. *Շի նեաց զկողն աղթամարայ, և ի գպրավանիցն տարան զնաչն ||։ և այլն։

(2) Յօրինակին վերագրեալ գրի Աշխոյի։

(3) Պոռոս՝ է յունական անուն պատուոյ. որ առնուտ գրի Բոռոս. սովին անուամբ կոչէ այս հեղինակ զԱրգմանեկ արծրունի՝ որ իշխեր ամիւկ բերգին, և այլ առնից ինչ ի վաստրարական աշխարհին՝ զնի բառնալոյ իշխանութեն յունաց ի նոյն նահանգն։ Իակ Թէ զնոյդ ազգակից էցէ արգմանեկի վկայի, չունիմք ինչ հաւաստի գուշակել։ Կամ Թերևս այլ ոք էցէ Արգմանեկ այդ ի ծանուցեալ վկայէն՝ զոր ոտնիմք։ Ա՞իայն Թէ չիցէ եգեալ գոյա զԱշխոյէն բառգ փոխանակ Աոռոնոյէ, որ չէ ինչ զարմանք, զի ձշդութեամբ բառիկ և կշռութեան եղերաց սակաւ է յոյժ ի գիրս

Ա՝ենաստանն աղթամարայ՝ի սկիզբն ժբ. դարուն եղև աթոռ կաթուղիկոսի՝ զորմէ գրեցաք՝ի վեր անդր՝ի ներաձուլեճ նահանգս. եւս անդ, և՝ի թուխմաս մեծաւ փեղկին՝ որ գրէ վասն գրիգորի տաթևացւոյ, թէ ընդդէմ գնեցաւ նա այսմ աթոռոյ բանիւ և գրոհիւ խրտով (որ է իբրև թուղթ շրջաբերական,) և՝ի բաց եհան՝ի հնաձանդուլեճ նորա զերկիրն քաջբերունւոյ՝ այսինքն զարձիշ։

Յայս դաւառ դնէ վարդան աշխարհագիր զանազան ուխտս՝ այսինքն մենաստանս, յասելն. * Յընդշտունեաց դաւառին կան Ա՝ր ուխտն՝ Լարեկ, Ա՝ր յակոբ, Ա՝ր վարդան, Ա՝ր Թումա, Ընծղնապատ, Կարճն, և Աղթամար կղզին՝ի մէջ ծովուն, ուր կայ Ա՝ր ուխտն Իսկն հրաշալեաց՝ զոր չնեաց գազիկ Թագաւորն արծրունեաց։ Այլ սէս դնի՝ի տպագրեալն, բայց՝ի ձեռագիրս ոչ յիշատակին այսչափ մենաստանք, այլ միայն Աղթամարայ՝ որ խասն, Լարեկավանք, և Կարճն։

Ալէխաթոյ, կամ Ալէխաթանէ վանք։ Յիշատակի՝ի ճառընտիրն՝ի վարս Որդ ատումանց. * Լու որդն մանաձիրճր ուշտունի իւր որ ընկերօքն յառաջ անցեալ՝ի սահմանս իւրեանց աշխարհին (որ է ուշտունիք,) կատարեցան՝ի տեղոյն որ կոչի Ալէխարաց վանք, որ և ամիփոփեալ նշխարք ոսկերացն ծածկեալ կան յեկեղեցոյն որ՝ի բլրին։

Յայսմաւուրս օգոստ. 19. ըստ միւոմ ձեռ". գրի Ա՝ խարանց, և ապա Ալէխարանից. * Լակ մանաձիրճ՝ երն ընդ ուշտունեաց՝ անց, դիմեաց յամուրս իւրոյ գաւառին, որոց զհետ ընթացեալ պարսիցն, և հասեալ կոտորեցին զնոսա՝ի տեղին՝ որ կոչի Ալէխարանց։ Լու զկնի՝ վանն մարմնոյ Որդն գրէ. * Լդհն՝ի տեղին՝ որ կոչ Ալէխարանից։

ՏՈՍՊ [1]։

Ի երկրորդ գաւառ երևելի յայսմ վասպուրական նահանգի, որ առ պատմեայ կոչի Ազօբէդէա [2]։ Ոչնոյն՝

Թումայի արծրունեայ, եւս առաւել՝ի գրուածս չարունակողի զպատմուԹեն նորա։

(1) Սահպ գրի այսպէս, և սակաւ ուրեք Տոսպ։

(2) Ե. 13. Թղթ. 156. ըստ տպ". պերզիոսի։ Իսւ Թէպէտ պըտղոմէոս գնէ զնոյն զկնի Ասիաս

Վտառ անուամբ յիշէ երատոսթենէս առ սդրաւունի գիլը ք. Թղթ. 80. մերձ ի պարիսպն շամիրամայ [1]։ Լոյս պէս և ի քաղուածս նորին սդրաւունի գիլը ժա. գաւրոս (ըստ մեզ տօրոս) լեառն մերձ գնի Մօսէիդես և Վօրդէս գաւառաց մեծին հայոց։

Վան։ Հնագոյն քաղաք ի մէջ Հայաստանեայց, և մի յերեսելի հին քաղաքաց համարէն աշխարհի, որք շինեցան ի նախնի ինքնակալաց և ի գիւցազանց։ Ի սկզբան անդ կոչեր Լ՚ան [2], և առա կրճատմամբ կոչեցաւ Վան, որպէս յայտ է ի բանից սամուէլի՝ որ ասէ. * Հ ամիւրամ շինեաց զՄ՚ուրին Լ՚ան, որ այժմ կոչի վան ‖։ Ընդպէս և շերակայ աւանն համառօտելով կոչեցաւ Շ իրակվան։ Լ՚ալ եղիշէ թղթ. 67. ուրոյն յիշէ զվան, և ուրոյն զաւան իբրև յարակցեալ. * Ա՚նդուին զանմատոյց ամբրոն, զգառնի քաղաքն, զանին, զարտագերս, և զաւանս իւ-

գաւառին ի մէջ ականց եւփրատոյ և տիգրիսի, բայց յայտ է թէ նախնիք բազում ուրեք սխալեցան առաւել ի նշանակելն ըզ տեղի կամ զգիրս քաղաքաց ինչ կամ գաւառաց, քան թէ ի նշանակելն զհնչուածն անուանց նոցա։

(1) Ա՚ս նորին սդրաւոնի թղթ. 529. յիշատակի ի հայաստան աշխարհի ինչ Օէին անուն՝ ի կողմանս պարսպին շամիրամայ և կորգուաց, որ է եղծեալն Տոսպ անուան։

(2) Անուանս Ա՚ան է ընդհակ անուն նաև այլոյս քաղաքագիղջ որ յիշատակի առ յովհաննու կաթողիկոսի՝ յայլում նահանգի։ Ա՚յլ Ա՚ան անուամբ կոչի զվան և մեծ տպագ երեց ի պատմուճէ ոչն ներսէսի՝ սատարագրելով Ա զգիրս նորա այսպէս. * Էր անաի անցեալ (մեծին Ներսէսի) ընդ վասպուրական գաւառ, և բազում աւուրս հանգեալ ուրախութիւ մեծաւ ի մեծ և յանուանի Գիւղաքաղաքն՝ որ ունի զբարաբլուրն մեծ բերդ, աղբերք բարհամք և պտղաբերք անոյշք շուրջ զամրոցովքն. և առնուն Գեղջին (այսինքն Գիւղաքաղաքին որպէս եդ ի վերոյ,) Ա՚ան կոչեցեալ. և ոչն ներսէս ի հանգեալ ի նմա վան վայել չական տեղւոյն այնորիկ, և լուսաղարգեալ ոչ եկեղեցեացն որ անդ կային, և վայելչական ծովուն հայելոյ, և օրհնեալ զնոսա ոչն ներսէսի այսպէս ասելով. Մի նուաղեսցես ի բարեմեհանց քոց յաւիտեան ‖։

Բայց ընդարձակող վարդանայ աշխարհագրի յայլուստ ածանցեալ բերէ զանունս Վան, որ անհին երեւի լինել. քանզի Վհիոս (ասէ) ունէր կին զսամիրամ, որ երկուցեալ ի կնոջէն՝ փախեաւ ի յելլագ. և նա առաքեաց առ զարթա (այն է՝ արայ) հայոց թագաւորն՝ զի երթիցէ առ նա, և լինիցի նմա այր. և նա անարգեաց զնա, և ոչ կամեցաւ գնալ. և շամիրամ բազում զօրուեք ունի ի վերայ զարայի, և պատերազմեալ սպան զարայ, և ինքն թագաւորեաց հայոց ԺԵ. տարի։ Էր շինեաց զբերդն վանայ, և կոչեաց զանունն քաղաքին Ա՚մրոփան, զոր յետոյ երուանդ փոխեաց, և եգ զանուն քաղաքին Երուանդաան. զոր յետոյ հրամանաւ արտաշէսի գՀրուանդն բարձին, և ձեաց առնուն քաղաքին Վան ‖։ Ա՚յլ վերուանդազանն պլուր գիտեմք լինել ի պատմութիւ խորենացւոյն։ Հաւանական թուի և աւանդութիւն՝ թէ Վան թագաւոր հայկազուն նորոգեալ զայդ քաղաք, յիւր անուն անուանեաց։

բեանց ... զվ անն աւան, ընդ նմին զաւանսն իւր ||։

Ա յս քաղաք անկանի ի Տոսպ գաւառի՝ ըստ որում գնէ յովհաննէս կաթուղիկոս. * Այլ իբրև եկն նա (այս ինքն գագիկ արծրունի) ի վան ի Տոսպ գաւառի ||։ Յայսմանէ առ խորենացւոյն ՟ք. 35. կոչի քաղաքս Վ ան փոսպայ։ Յակ առ Թովմայի արծրունւոյ իբրև ի անուն յիշատակի Վ անփոսպ. որպէս յասելն ՟ք. 17. * Կատա բեալ աշոտ զկեանս իւր մեռաւ՝ ի Վ անտոսպ՝ յԱ ղթ. Թուա կանուլթեան Հայոց ||։ Ա յսպէս գնի իբր յեօթն տեղիս։ Յայսմանէ Թերևս և առ պտղամեայ յանուն գաւառին և այս քաղաք անուանի Վ անօբէ։

Կոչի նաև Վ աղաւ շադրաման, որպէս յայտ է ի խորէ նացւոյն, որ ի ՟ը. 18. գրէ՝ Թէ Վ աղաւթրան զգերուԹ ին հրեից բնակեցոյց ի Վ աղաւթին շադրաման. զոր ի ՟ք. 35. (ի խօսելն գնացումն գերելոց հրեից՝) կոչէ Վ ան փոսպայ։ Ա յս այսմ և վարգան ի նմին պատմուԹ ե. նոյնպէս և Թովմա արծրունի՝ յասելն. * Վ աղաքն շամիրամայ հրա ւէակելին յոյժ և փառաւորադոյն յամենայն կողմանց վաս պուրականի ||։ Յայնմ ևս ասէ վասն ափշնի ոտիկա նին. * Յեղակարծում եկն եմուտ ի Վ աղաքն շամիրա մայ ի Վ անտոսպ ||։ Օ նոյն է տեսանել և ի ՟ա. 14։

Յակ շարունակողն Թովմայի արծրունւոյ կոչէ զվան Շ ամիրամաքեն. * Վանելին (անկաքերիմ և գերանիկ եղբայր նորին) զամատոյց ամրոցն զՇ ամիրամաքենին զաւանն ըզ վան ||։ Ա յս յայսմաւուրս ի 8՝ հոկտեմբերի կոչի Ա ղեր վանայ. * Ընակեցան հանդիպել Շ ամիրամաքերթին, այս է հան դիպ Վ անօբերդին ||։ (1)։

Ա յսպէս կոչեցաւ վան շինելոյն ի Շ ամիրամայ հրա ւէակաւոր տիկնոջէն, որոյ յետ մահուան՝ արայի շինեալ յամառնային ժամանակս ի հարաւակողմանս հայաստա նեայց, և յոյժ հաճեալ՝ կամեցաւ անդէն շինել քաղաք ինչ յիւր ամրանոց։ Ա յս Ճանապարհորդեալ ընդ արև ելս՝ եհաս յերդ ծովակին աղոյ, որ այն ինքն է՝ ծով բզնունեաց, և եդեալ առ երկայնաձև բլուր ձգեալ յարևմուտս հիւսիսոյ. իսկ ի միջօրեայ կամ ի հարաւոյ կողմանէ՝ քարանձաւ ինն, այսինքն քարալեառն կանգուն և ուղիղ, առ նովաւ քացադոյն անտի՝ հովիտ ինչ դաշ

(1) Ա յս հատուտիկ զատացուած գիտգորայ սիկիլեացւոյ, որ (գիրք ՟ք. ԹղԹ. 128. ըստ տպ. վէնսէ լինկայ՝ յետ պատմելոյ զգանգրան չինուածս շամիրամայ՝) գրէ, Թէ Բազում շինուածք կատուցեալք ի նմանէ յաւել՝ կան մինչև ցայժմ, որք կոչին Գործ շիրամայ ||։

տուաձև և երկայնաձիգ, որ յարևելից կողմանէ լերկինն իջանէր մինչև յերդ ծովուն։

Ի նոյն հովտին էտես հոսանս ջուրց բարեհամաց, և շէնս բազումս յօրինեալս յայլմէ և յայնկէ ջուրց. իսկ յարևմտից կողմանէ բլրոյն՝ լեառն փոքրագոյն. * Այստ ինն (ասէ խորենացին ա. 15.) ակնակառոյց լճակ այբասիրան այն և կաթոնն շամիրամ, հրաման տայ բիւրուց և երկու հազար արանց անարուեստից գործատրաց յատուկ ետանեաց, և յայլոց իշխեցելոց, և վէց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւոր գործատրաց՝ փայտի և քարի, պղնձոյ և երկաթոյ որք ամենեքին կատարեալք իցեն ի յարուեստ գիտութէ, ածել անխափան ի փափագեալ տեղին ||։

Այս նախ առաջին ետ շինել ամբարտակ գետոյ ի մեծ վիմաց. * Որ կայ (ասէ հաստատուն որպէս ասեն) մինչև ցայսօր ժամանակի։ Այս ի պատառուածս նոյն ամբարտակի գետոյն՝ այժմ որպէս լսեմք, մարդիկ աշխարհին ի հէն և ի գաղթականս փախստեամբ ամրանան իբր ի ծայրս քարանձաւաց լերանց ամրացեալք։ Այս թէ ըզփորձ առնուլ գէպ ունէք լինիցի, և ոչ իբր պարսատակաց քար մի արժանաւոր ի շինուածոյ ամբարտակին իլել որ զբերեսկ, թէ և մեծաւ աշխատութէ ջանայցէ ||։ Օ այս հրաշալի ամբարտակ հասոյց մինչ ի քաղաքն, և ի միջոցս սակաւ ամաց կատարեաց ամրագոյն պարսպօք և պղնձակերտ դրամբք։

Այդպա շինեաց Այպարանս կբինայբկս և եռայբկս, (որ պէս դնի ի ձեռագիրս՝) ի պէսպէս գունաւոր քարանց զարդարեալ. արար և Ղուալիս պրմանաղ արքանաւորս. և զմահն ինչ գետոյն անցոյց ընդ մէջ քաղաքին. * Իսկ զծայր քաղաքին (ասէ), և որ ինչ ի նմա գործոյ հրաշակերտութէքն՝ բազմաց ի մարդկանէ ոչ հասու լեալ [1], և ոչ պատմել է կարողութէն։ Օ որոյ պարսպեալ [2] զգագաթն՝ գժուարամուտս ոմանս և գժոխեալանելիս ի նմա յօրինէ շինուածս արքայանիստս ... ամենայն Թագաւորականաց գործոց որպէս լսաք՝ առաջին և վեհագոյն համարեալ ||։

Կառոյց և պէսպէս Տաճարս, Աենեակս օթից, Տունս

(1) ի ձեռագրի միւսմ. * Ոչ ասս լեալ, և ոչ պատմեալ է ||։ հասու լինել, և ոչ պատմել է ||. (2) Յերկուս ձեռագիրս. * Զգ. խակ յայլսմ ձեռագրի. * Ոչ հա. րոյ զպարսպեալ զգագաթն ||։

*գանձուց, և Ալ լինս երկարս ի յարեգդեմ կողմն անդ քարշ անձաւին, ուր այժմ ոչ ոք կարէ ասել՝ երկաթով գծել հնչ. և ընդ առնոյն երեսս քարին իբր ի մեմ բազում գրուածս ետ գրոշմել. * Որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ ||* [1]։

(1) Ա՛ս սգրավոնի գիրք ժ՘. Թղթ. 529. և գիրք ք՘. Թղթ. 80. յիշատակի ի հայաստան Պաղիսդն չափեալ՝ ի կողմանս Օբինի՝ որ մեզ Թուխ լինել Տոսպ, որպէս գրեցաք ի վերոյ։ Իսկ առ գիտորոսի սիկիլեացւոյ գիրք ք՘. Թղթ. 127. (ըստ տպ. վէսսէլինկայ յամգեղ. տարի ի 1746.) յիշատակի շինուածոյ չամիրամայ՝ զոր արար յեկեղեցական տարի ի վան. յայս կարծիս բերեալ ի զանազան պատճառաց՝ զորս համառօտիւ կարգեցուք յառաջիկայգ։

Նախ՝ զի զբնիկ վիճակաւն մարց ոչ ոք գնէ ի չամիրամայ շինեալ, և հակառակի երոգոտոսի, և հեղինակի գրոց յունգիմայ՝ որք յայլմէ շինեա՛ս ասեն. Նորին տղագաւ բազուկք յարգեալ մերժեն զդիտորոս՝ իբր յառասպել եկեալս անտի առեալ զայս շինուածի եկեալսանդ ի չամիրամայ։ Երկ րորդ՝ զի Եկեալան կոչեցաւ ոչ միւ ևս քաղաք, այլ նաև այլք ի պարսս և յասորիս. ըստ այսմ գրեալ և գիտորոս և Ժողովուրդք մարց՝ որ յաւուրս նորին, Եկ բաւան կոչեցին զվան զմօտակայ քաղաք՝ յանուն Եկեալանդան քաղաքին որ գտանէր յաշխարհին իւրեանց. որպէս և յոյնք զբազում քաղաքս ասեյ՝ կոչեցին յանուն քաղաքաց որք էին ի յունասան։ Երրորդ՝ զի գիտորոս միջոյ պատմէ զպէսպէս շինուածս՝ զոր արար չամիրամ յայլ և այլ աշխարհս, և միայն զշինուածս արարեալ ի հայաստան՝ (ուրանօր այնչափ երեւելիք չամիրամ յամարայնի) ոչինչ յիշատակէ, զորով ոչ արդեօք զանց առնէր եթէ չէր բովանդակեալ զայն կողմն հայաստանեայց ի մարց աշխարհն։ Զորրորդ՝ այն առնոյն շինուած՝ զոր պատմէ արարեալ չամիրամայ ի յեկեալան մարց, նաև գիրքն՝ յարմարին գրոց և շինուածոց որ ի վան և ի շրջակայսն. զի շինեալան դնէ ի դաշտի մերձ ի Ջաբգէն լեառն՝ որ երկայնաձգի ընդ բազում ապարէզս, յայն կողմանս արար ասէ չամիրամ ճանապարհ՝ հատանելով զապառաժս, որ մինչև ցայժմ Յէրթ անուն կոչի. ի քաղաքին շինեաց արքունիս. և զի կարօտուածի ջրոյ էր ի քաղաքին՝ էած ջուր բազում աշխատութիւ և ծախիւք. առ լերամբն էր լիճ ահագին և գէտ՝ ուստի էած ջուր. լայնութիւն ձորոյն 15 ռանաչափ, բարձրութիւն 40։ Մինչև ցայսվայր գիտորոս վան այսր եկեալ ասեայ։

Աւրդ այս ամենայն յարմարի շինուածէ և գրից վանայ. զի Ջաբգէն լեառն՝ յայլ օրինակս դնի Վարգէն, որ այն ինքն է Վարգ, գուցէ եղեալ ի բառիս Վարգէն օձն որ Թարգմանի՝ Վարգ կամ Վարագայ լեառն։ Երկայնաձև բլուր առ վանաւ յիշատակի և առ խոր բնութեանցն՝ արուեստաձև ճանապարհ հաստեալ ընդ ապառաժս՝ ուստի մինչև ցայսօր առ ոստանաւս. մերձ յայն է և ջուրն՝ որ մինչև ցայսօր Յէրթ անուն, այսինքն՝ Ճամիրամայ ջուր կոչի, բարձր և լայն ձորով, որ առագէ զայգիս և զպարտէզս վանայ։ (Տես և ի նոր հայասան ի Թղթ. 160. 142։) Ի վան շինեցան պէսպէս ապառանք, շինուածք արքայանիստք, այն է արքունիք վան բնակութիւն չամիրամայ յամարայնի. առ նովաւ և լիճ ահագին՝ ծովիս անուանեալ. բղխնուներաց։ Յաւել և զայն յարմարութիւն, զի որպէս խորենացին վան արքայանիստ շինուած՝ զայն վանայ գրէ՝ թէ ամենայն թա-

Եւ այնչափ էր հաձեալ չամիրամայ ընդ այս քաղաք, զի ամի ամի հանապազ յամարայինն աստ գայր ՚ի բնակել. նմին իրի խորենացին ։ 16. կոչէ զվանն ՚Ռաղամբաբանի ։ ՚Այլ արդի ստորագրութիւնն՝ ցուցանէ ՚ի սակաւ ինչ ինացորդք երևին այժմ ՚ի հին չինուածոց աստի չամիրամայ, զորմէ տես ՚ի նոր Հայաստան. Թղթ. 139։

*Ռարակտուր բերդ քաղաքիս առ Թովմայի արծրունւոյ Շ. 11. կոչի ՚Ստրկան փրանչաս, կամ Ինչա ։ Ւսակ միջ նաբերդն յիշատակի առ բուշանդայ. Շ. 59. *՚ի միջ նաբերդն վան բերդի, որ էր քաղաքն ՚ի տոսք գաւառի։ Յիշատակի անդէն և աշտարակ նորին. * Հանէին (զհայ մտաստսւոմհի տիկնինն ուշտունեաց) ՚ի բարձր աշտարակն որ կայր ՚ի վերայ բարձր գահոյն քարին՝ որ հայի ՚ի կողմն ծովակին ՚ի գետոյ կուսէ։ Ւսակ Թովմա արծրունի ։ 14.*

գաւորական գործոց զսա չինեաց վէհագոյն, սոյնպէս վան այսր Եկեցեացոյ և վան աղբունեաց նորին գրէ գիւորոս, Թէ քան այլոց տեղեաց Աշտիշատոյն խնամ այր փեղոյ փարս։

Եւ այսպէս կարի լիմն ՚ի գէպ գայ յայս բան գիւորի՝ զմարս առնուել փոխանակ հայաստանեայց, ուր ՚ի բազում տեղիս շամիրամ արար շինուածս. իսկ ՚ի մարս ոչ ոք գնէ Թէ չինեաց զեկեցեացն։ Եւ չէ ինչ օտար ՚ի գիւորոյ՝ զգ հարաւային կողմն հայաստանեայց ուր է վան, կոչել յանուն մարաց. քանզի և սուղ ինչ յառաջ ՚ի Թղթ. 125. յայս անուն կոչէ զնոյն կողմն հայաստանեայց. զի գրէ վան ընդ Թաւղիկ եփրատայ և տիգրիսի, Թէ յետ անցանելոյ ընդ մարս՝ մատ նէն ՚ի միջագետս, որք յայս է Թէ նախ քան զլջանելն իւրեանց ՚ի միջագետս՝ ընդ հայաստան անցանէին, և ոչ ընդ մարս, որպէս գնեն ա մենայն նախնիք. ըստ այմ և գետ բէնոս զորոյր վասպուրական կոչէ Մարք, զորոյ զբանս եգաք ՚ի վերոյ։

Եւ Թէպէտ ամենայն բանք գիւորոսի զեկեցեացոյ՝ ոչ յարմարի ձշգրիտ զվանայ, բայց յոյսպիսի հնութիւն՝ և ՚ի մասե նագիրս այսչափ հին ժամանակաց՝ բաւական պարտ է համարիլ զընդհանուր յարմարութիւնս, յորժամ ձշդիւ իմանալ զբան հեղինակին յայլուստ բերէ ընդդիմութիւն, (որպէս բերէ ընդդիմութիւն իմանալ վան բնիկ Եկեցեացոյ մարաց.) և ոչ պահանջի ՚ի հեռաւոր մտենագրէ՝ (որպիսի էր սիկիլիա ցին գիւորոս,) ձշգրիտ ստորագրել զամենայն ինչ, զլերինս աւեմ, և զլիճս հեռաւոր աշխարհի՝ (որպէս էր նմա մարքն և հայաստան)։

Ըստ այմ և պատմէ զՏոսպ գնէ վրիպակաւ ՚ի միջ ականց տիգրիսի և եփրատայ, և զարտաշատ առ եփրատաւ, և այլն. այսպէս և գիւորոյ չէն ինչ զարմանք գնել զայս Եկեցեացոյ երկոտասան ասպարիզաք հեռի Յիրանդեա լեռնէ՝ որ էր ՚ի մարս, և զլիճն հայմարիք՝ անոյշ ջուրց, և զգետն ՚ի նմանէ ելանել։ Եւ զի Արտենդեա լեռն էր գօտեւոր, գուցէ գիւորոս զլերինս կողմանցն վանայ նոյն համարելով ՚ի նոյն անուն կոչեաց. որպէս և ամմիանոս հակառակ գիւորոյ զլեառն առ որով էր Եկեցեացոյն մարաց, ոչ կոչէ Արտենդեա, այլ Յասոնեոս։

լոկ Խերդաբաղաք կոչէ զվան, ուր յետ գրելոյ Թէ * Ո՛չքայր վարդանայ մամիկոնէի ածեալ՝ ի վան տոսպ՝ ի քաղաքն շամիրամայ ||, սուղ ինչ զկին գրէ. * Յանկին հա- նէն (ղբայրն վարդանայ) ՝ի բարձրաւանդակ ամրական Խերդաբաղաքն, կախեն զհիւսեայրին աշտարակին ||։

Նորոգեաց զայս քաղաք նախ վաղարշակ ։։. Թագաւոր արշակունի՝ յորոյ ժամանակս էր բազմամարդ. քանզի ՝ի քանդելն զօրացն շապհոյ պարսից արքայի զվան առ Թ. արշակաւ՝ Թէև գերեալոց միայն եհաս ՝ի նոյ. հազար երդ ըստ բուզանդայ, և կամ ոգի՝ որպէս յուցանէ Թովմ մն արծրունի (1)։

՝ի վախճան ինիներորդ դարու՝ նորոգեաց ինչ ինչ և գերանիկ արծրունի, այլ բազմաք առաւել գագիկ արքայ արծրունեաց որդի գերանկին, որ ՝ի բերդին վանայ շի- նեաց տունս, որպէս գրէ Թովմա արծրունի ՝ի գ. 11. * Ե՛ ինեաց և ՝ի վերոյ ամրական քարանձաւին յԼոլ և ՝ի մուտս կոյս՝ Տունս իրախիցս ոսկեզօծս պատեղգա- մեալ, յատելով՝ի յատաջագոյն ՝ի հօրէ նորա գերանկէն շինեալ ||։

Եւ զձմեռապարկն ջրոյ ՝ի բարձանց բերդին մինչ ՝ի ատոր աստիճանաւոր շինեաց. * Լակ հարաւակողմն կու- ս՝ ՝ի ջրամբար արձանագործ քարեղինէն ճանապարհ աս- տիճանեալ նեղբուստ ՝ի վեր մինչ ՝ի կատար անձաւին՝ հեշտալից զել և գնջան յօրինեալ. քարագործ աւազա- մած կրապատծուածք։ Ա՛յլև պատկանաբար իմաստուածք պատապարեաց ջրմուղ նեղբսագոյն երկրի ՝ի քարանց տաշելոյ փողոցս գնացից ջրոյն կազմեալ. գալ իջանել գիելոյ ՝ի ստորոտ լերինն վարագայ՝ հեղեալ ՝ի հարաւոյ ՝ի հիւսիսի ՝ի խաղաղ ընդ լայնանիստ գոգաձև դաշտա-

(1) Բուզանդ գ. 55. գրէ. * Ընդ ին և զամուր քաղաքն՝ վանոր է ՝ի գաւառին տոսպայ, և հրձիգ արարեալ քանդեին զհիմունս նո- ցա, և խաղացուցանէին անտի երդս հինգ հազար հայ, և ուրէ և տասն հազար երդս հրէայս ||։ Ա՛յսպէս դնի նաև յերկս ձեռա- գիրս։ Լակ առ Թովմայի արձ- բունւոյ. ։։ 14. գրէ. * Գան դարձեալ մհերուժան և վահան (ի կողմանէ պարսից) և առնուն զզ- վան տոսպ, քանզեն աւերեն զզե- զեկաշէն ամրական տեղիան, վա- րեն ՝ի գերուԹիւն զբնակիչս քաղա- քին հինգ հազար զհրէայն, ուրԹ և տասն հազար զքրիստոնեայն||։ Խորենացին գ. 35. ոչ պատմէ ՝ի մասնաւորն, Թէ քանզեցին զվան, այլ ընդհանրապէս յասելն. Ւ՛նդհաս հրամանն չապհոյ զի քանդեալ ա- ւերեսցեն զամրութիւն ամենայն քա- ղաքաց || հայոց աշխարհին։ Եւ ապա պատմէ Թէ զհրէայն զորս բնակեցուցեալ էր անդէն բազա- վրանայ զօրագլուխ միջին տիգրա- նայ՝ վարեցին յասպահան։

կանացան ելանել ՚ի գագաթն ամրական անձաւին. զբօս նուէր նոցաւ առ վճարումն բաւականութեան, ըստ մասանց պիտոյից օժանդակուել քաղաքայարդար ապարանից թագաւորական պալատի իւրոյ ձեռակերտին՝ առ հօրն յաւէտ ցնծալ ընդել ՚ի նոր հայաստան. Թղթ. 140։

Ի նմին բերդի կառոյց եկեղեցի յանուն Սրբոյն Գէորգեայ. * Շինեաց (ասէ) եկեղեցի ի յամրական քարանձաւի ՚ի կատար քարանձաւին՝ յանուն քաջամարտիկ զօրավարին Սրբոյն Գէորգեայ, և նայնպէսնակ զարդու զարդարեաց զնա։

Իսկ ստորև բերդին՝ այլ եկեղեցի յանուն Սրբոյն սիոնի. * Ստորև ամրականին (ասէ Թովմա արծրունի) ՚ի դմ գաձև տեղւոջն որ առ հիւսիսի առ ՚ի շեղ տեսանի, շինեաց եկեղեցի հրաշագործ հրաշագան յօրինուածով, եւ կեղեցի ՚ի տաշեալ քարանց ՚ի մանազանեան քաղաքին (1) ՚ի վան տոսպ. և հիմնեցուցեալ յանուն Սրբոյն սիոնի որ ՚ի Սր քաղաքին երուսաղէմ, և յաջմէ սեղանոյն շինեալ ընդ նովին հիմամբ ՚ի տեղի յիշատակարանի խաչելու Քի տեառն գողգոթայ տեղւոջ. և ՚ի վերայ նորա շինեաց եկեղեցի զվերնատանն խորհրդական խորհրդածուեն... Իսկ ՚ի յահեակ կոյս սեղանոյն՝ շինեաց եկեղեցի ՚ի յիշատակ յարութեն քրի... և ՚ի վերայ նորա շինեաց եկեղեցի զհամբարձմանն ՚ի լերկինս։

Ի ժա. դարու էառ զվանքաքաղաք Սրահանգ անուն բռնաւորն՝ սուղ ինչ զկնի առումն անոյ յալփասլանայ, զորմէ գրէ շարունակողն Թովմայի արծրունւոյ. * Վասն նմին ներքինի (ասէ) ժանդ... սրահանգ անուն եկեալ էառ յաւարի զգաւառն վաստուրական, և եկն եկաց մինչև ցաւանն Վանն, և զնա պաշարեալ տառապեցոյց ՚ի տառապանս խիստ, և զնա և մնացեալ ՚ի սուր սուսերի, և զբնակութեանն այրեաց հրով։

Էառ և լինկթիմուր յետս անդ ժդ. դարուն. զբազմութեի բնակչացն բաց ՚ի կանանց և ՚ի մանկանց՝ ՚ի բեր-

(1) Օրինակն Թովմայի զոր ունիմք առ մեզ՝ աղաւաղեալ է յանհմաուէ գրչէն, վասն որոյ և Մանաչեան փաշան որպէս Թուի ՚ի նորին իսկ Թովմայի գրելոցն այլոյ՝ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ Մանաչեան փաշան. որով նշանակի Մանաւազակերտն կամ Մանազկերտն հարքայ։ Իսկ յայտնի է մասանն առաքելիայ բանից Թովմայի երևի լինել այս, եթէ զի զեկեղին սիոնի շինեաց գագիկ ՚ի վան ՚ի քարանց տաշելոց ՚ի Մանազկերտն քաղաքի։

դէն ՚ի վայր հասեալ, մինչև ՚ի բազմալեզ դիականց՝ վերջին անկեալքն ոչ մեռանէին, որպէս պատմէ Թովմա մեծ ոտիեցի վկայ ականջալուր և ականատես։ Եւ ոչ դադար ընդ ասէ՝ հարուածն՝ եթէ աշխատ ձայն ուրուն որ ՚ի միմեանց լիշեցուցանէր զոր դատաստանին՝ ոչ ազգէր ՚ի սիրտ բռնաւորին (1)։

Եւ սկիզբն ժե. դարուն էառ և Աբասեան՝ յետ ընդ երկար պաշարման։ Եւ յիւր վերջին առումն եղև օսմանեանց ՚ի պարսից ՚ի հիճրէէթի 940 (1533,) որպէս դնէ Ձիհաննիւմայն (2)։

Ալոպանէց և Ալհաւանէց գիւղ։ Ձիշատակեալ ՚ի Թովմայէ արծրունւոյ, յասելն. * Գառնայր աշխատ ընդ զերծ քաջանձաւն ՚ի յարևելից կուսէ լերինն վարագայ ՚ի վերոյ գեղջն Ալոպանից, հանդիպ եկեղեցւոյն որոյ հռովմիսիմեայ. զոր շինեալ էր որդին գրիգորի ՚ի վերոյ գեղջն Ալհաւանից ՚ի կատարածի լուսաւորուն Թէոն. քանզի էր և տեղին այն յատաջադոյն տեղի մեհենից վահէա վահանի ։ Գրի ուրեք առ նորին Թովմայի և Ալհաւանէց։

Զորոյ վանք։ Ալ երկին մատենագիրքն կոչեն Զորավանք։ Ալհանի յայս գառաւ՝ որպէս դնէ յովհաննէս կաթողղիկոս, յասելն. * Ալդեն գնաց (այսինքն գրիգորդ կաթողղիկոս) ՚ի քաղաքանի Զորոյ վանացդ որ ՚ի տոսպ, մերձ յեկեղեցին՝ ուր եդեալ իսկ էր որոյ լուսաւորչին մերոյ գլուխ զանն իւր, և զսեղանն աերունական խորհրդոյն՝ զոր նախ քան զհաստատեալն եկեղեցեացդ որոյ ՚ի հայս՝ ընդ իւր շորջ ջեցուցանէր ։

Եւ էր Զորոյ վանքն հանդիպ վերոգրեալ գեղջն Ալոպանից, և ՚ի վերոյ գեղջն Ալհաւանից, քանզի եկեղեցի կամ վկայարան որոյ հռիփսիմեայ՝ զոր յիշէ Թովմա արծրունի ՚ի վերոգրեալ բանի, էր ՚ի ձորոյ վանն՝ ըստ ակնարկելոյ նորին Թովմայի ։ ա. 14. * Ցարեալ հանգու-

(1) Խակ բան Թովմայի այս է. * Մաղթի մի յոչ բարձրանալոյն եղեալ ՚ի միտսն ՚ի քաղաքէն բերկրոյ զրնամեծի սալոյն կո չեցայ։ Ըստ առ օր դատաստա նին հասան։ Եւ պղծոյն անողորմ միտ եգեալ ասէ. զինչ է ձայնն այն. ասեն միքանիսքն. օր դա տաստանին հասեալ է՝ որ յհսկեն առնելոյ է. և զայն գոչ պարբեր այսօր։ Ջի բան նմանութեամբ վա զոն ձայն լալական գոչեալ մեզ զրեն։ Ալէ (վնկեմիտեն). բանն այն բեկեալ լինի, ոսկաւ մի այլ թէ յառաջ գոչեալ էր՝ բնաւ երբեք մարդ ոչ սպասնեին։ Եւ նոյն ժամայն հրամանս տուեալ այլ մի սրկանել ՚ի վայր զինուցեալսն, այլ զառաջ զամենեսեան։

(2) Էրզրում՝ որ զնա դնէ ՚ի կոզմանս ասիո եփրատայ, զթուա կան առման օսմանեանց նշանակէ ՚ի հիճրէթի 955. (1548։)

յանէն (ասէ՝ զմարմին համազասպուհեայ տիկնոջն ուրջ տունեաց) ՚ի տեղւոջն զոր այժմ Զորոյ վանս անուանեն, ՚ի վիայարան աջոյ հովխմեանց՝ զոր շինեալ էր աջն դրիգորի, ուր զսեղանն աջ, և զգաւազանն հովուական, և զմատանին պատկերեալ, և զգօտին աշխատասէր մեջոյն՝ թողեալ ՚ի հանապազորդ յիշատակ լուսաւորութեանն մերոյ հօրն ‖ ՚Այնմ իրի՝ որպէս ՚ի վերոյ գեկեղեցին աջն հովխմեայ եդ ՚ի վերայ գեղջն Ա՛հեականից, նոյնպէս այսուր զՋորոյ վանս դնէ ՚ի վերայ նորին գեղջ՝ յասելն գ. 6. * Ա՛յս առեալ զմարմին նորա (այսինքն ապուամրատ նայ) տիկնոջն սեզայի կնոջն աշոտի՝ և եդ ՚ի գերեզմանի նի՝ ՚ի տեղւոջն որում Զորոյ վանքն ասեն, ՚ի վերայ գեղջն Ա՛հեականից ‖ ՚Ո շինութիւն եկեղեցւոյս Թումնոյ արծրունի (որպէս առաջ) ընծայէ աջոյն գրիգորի. այլ Ա՛նքն շինեցաւ ՚ի ջոյն նեբսխէ, որպէս գրէ մատթէոս։

Ա՛յս Զորավանք ՚ի վերջին ժամանակս կոչեցաւ Ա՛ռաքելոց. որպէս վկայէ վարդան աշխարհագիր յասելն ՚ի ձեռ". Թէ ՚ի վաստակաց է * Զորավանն՝ որ է Ա՛մենասրբոց ‖ Ա՛ման որոյ և շարունակօղն սամուէլն գրէ վանն պետրոսի գետադարձի. * Ա՛կաց չորս ամ ՚ի Զորավանս Ա՛մենասրբոց, զոր շինեալ էր տէր նեբսխի ‖ Ա՛րդ Թումնոյ մեծոփեցին միայն Ա՛ռաքելոց սանդաստիկ կոչէ զՋորավանն՝ յասելն վանն վարդանայ վարդապետի, Թէ գնաց ՚ի տոսպ, և անդ հանգեաւ ՚ի տէր ուխտն Ա՛մենասրբոց ՚ի պիճե. Թումնոյ ‖ Տես ՚ի նոր հայաստան Թղթ. 148։

Ա՛ղջ գ՛ե՛ղ։ Ա՛ղբիւրեր վանն քաղաքի, որ յիշատակի առ Թումնոյի արծրունւոյ գ. 17. * Ա՛կիւղ արարեալ յայնկոյս քան զԱ՛ստոսոյ, ՚ի տեղւոջն արձանաշար քառ բակաբիւռ գոգաձև միջոցի յերկուց բլրակաց՝ որ հոսի յերիվերաց արկման դաշտն, և ՚ի վերայ Ա՛ղջ գեղջն, որ զբարայն գեղեցիկ առասպելաբանեն ‖. և այլն ‖ Տես ՚ի նոր հայաստան Ա՛նկ. Թղթ. 149։

Ա՛բաղէտ ‖ Յայսմանաւրս ՚ի գեկա". 15. ՚ի վարս տէրն յակոբայ մծբնայ հայրապետի, գնի յայսմ գաւառի. * Ա՛յս եկեալ եհաս ՚ի տոսպ գաւառ ՚ի գեղն որ կոչի Ա՛բաղէտ (կամ ըստ այլ օրինի. Ա՛բեղէտ) ‖ Ա՛յժ ՚ի միւսմն հին վարուց նորին տէրն յիշատակի այս անուն առանց գաւառի, և կոչի Ա՛ման գ՛ե՛ղ. կամ զի այնպէս կոչեր, և և կամ շփոթի ընդ վանայ՝ որ կոչէր Ա՛ման. * Ա՛յս գՀեր (ասէ) աղձկանայն ՚ի սպիտակուքեմ գարձեալ վանն այսպէս նեղոյն գնա՝ Ա՛ման գեօղն որ Ա՛բաղէտն կոչի ‖ ՚Ո՛ւ

ռաջինն կոչեր Աբրահամ, զոր չինեաց Ք. արտաչէս արքայ ի հովտի մերձ ի Ծովեզը, և հանդիպ վան քաղաքի, ուրանօր ամրացեալ կայր ի փախչելն յերեսաց երուանդայ։

Ո դիրս սորա, զատուդաբանուածն անուանն, և զպէտս սկիզբն չինուածիս՝ զոր արար անդ արտաչէս, մի ըստ միոջէ գտանեմք ստորագրեալ առ Թովմայի արծրունւոց ։ ։ ։ * Յիշէ (ասէ Ք. արտաչէս) զնժդեհանաշէն իւր ի վիմանիջան՝ զոր վերագոյն գրեցաք. գայ դարձեալ ի տեղին զբօանուալ ի նմա, և հաճոյ Թուեալ այս նորա, շինել զբարաբլուրն ապարանս արքայական աշնանայինս պայծառայարդարս գեղեցկայարմարս պարսպաւորս, ընդեմ ծիծաղելով ծովուն ի հիւսիսի նայեցուածով, արեգակ նային ի վերայ խաղալով Հառագայթաձիգ Հեմակականացն յելս և ի մուտս, ձկան իմն Թուելով ի վերայ մկանաց ալեացն խաղալով. ընդդէմ նայեցածն ունելով զմեծ լեառնն մասիք [1] կոչելով, բարձրագագաթն ձիւնալիր սպիտակափառ՝ իբր զթագաւոր մեծավայելուչ պատուական ալօք [2] զուարճացեալ ի մէջ Հոխ նախարարուածեց, առաջի տեսանելով զկատուտակ ծիրանափայլ դաշտաձև ծոիլն, դաստակերտս մեծամեծս շուրջ զեզերքն անտառաշխատ ծառովք, և գլինէբեր որթովք, և զանազան պտղովք զՀինս պատրաստեալ։

» Այլ շուրջ զամրոցացն տնկախիտս բուրաստանս ծաղկաՀոտս անուշահոտս ի զանազան ծաղկանց. ոչ միայն ի տեսիլ խտղտման աչաց և ի զուարճութիւն Հոտոտելեաց, այլև ի կազմուածն զեղոյ բժշկական Հնարագիւտ իմաստասիրուածեց կազմեալ ասկղեպեա վայրժամբն։

» Իսկ շուրջ զբերդամման ապարանօքն պարսպէ զբլուրն շուրջանակի յատկառաժուտ տաշելոյ քարանց, քաղաք ա մենալից զՀովիան ամրացուցանելով. իսկ ի վերայ բերդ խեաղ աղբերն դարձեալ պարսպէ զբարաբլուրն ի պահ պանութիւն ջրոյն ամրագունիւք շինուածովք, և շէն մարմարիտ [3] զբարաբլուրն յօրինէ պարսպէւորս անկասկածելիս անմատչելիս ձեռաց պատերազմողաց՝ Հեշտալիր առ զգուշութիւն յօրինեալ՝ ի խորագոյն ծովուն զպարիսպն յօրինեալ կազմէ։

(1) Ասէպէս յօրինակին, որ Թուի լինել Մասիս։
որում Թերևս ըստ ժամանակին պէսպիսութիւն օրինակաց, կամ
(2) Ասպէս էր յօրինակին։
ուղղութիւն կամ սուղութիւն ընդ
(3) Ասպէս ունէր օրինակն, ծայեսցէ։

» Լակ ՚ի մէջ երեքսարմատեան գոգաձև հովտին փոքու՝ որ յերից բլրոցն խոնարհի, շինեհ աշտարակ բարձրաբերձ փորուածոյ միջոցաւ. և ՚ի վերայ նորա կանգնեհ զաստղ կեան պատկերն, և մօտ նորա զտուն գանձու պաշտպա նութեհ կոչոյն։ Կարգէ և յօրինեհ ՚ի նմա փողոցս վա ձառոց ամենալից և բաւականս։ Պատանէ և ՚ի վերա գոյն լերինն անդր ՚ի հարաւոյ կողմանէ աղբիւր սակա ւաքուղս, որոյ ջրմուխս կազմեալ՝ ածեալ հասուցանէ ՚ի մէջ հովտին։ Լակ ըստ բաւականութեհ աչաց տեսութեհց դաշտաւայրին ՚ի մուտս կոյս և առ եղերբ ծովուն պարս պաւորս յօրինէ զդաղն, ընուլ այգեստան անկախիտ պատ բաստութեհ ակնախիտս վայելչութեհ։ Լ՚ւ իբրև կատա րեաց զյօրինուած շինութեհ քաղաքին, և անմատչելի անկասկածելի զամրոյն պատրաստեաց, կոչեաց զանուն ամրոցին Օ՚ՐԴ, այսինքն Պայծառութեհ, ՚ի վերայ պայ ծառայարգար պատրաստութեհ շինուածոյն։ Լ՚ւ ածեալ զտիկինն սաթինիկ զբօսնուլ զաշնանային եղանակին՝ յա մարասուն գեղադիշ ապարանս զարդարեալ բերդին։ Լակ զանուն քաղաքին կոչեաց Լ՚ՐՈՆՈՒ, որ Թարգմանեալ ստուգաբանի Լ՚Րտաշէսի եկաք, զի ըստ պարսիկ ձայնի Լ՚ՈՆ՝ Լ՚ԿԸ Թարգմանի. զի ՚ի գնալն արտաշէսի յայսմ տեղւոջէ, ՚ուր ևս յաւել ձեռն երուանդայ տապնապել զնա ||։

Լակ Թէ յոր կողմն անկանի վիմամիջ տեղին՝ ուր կա ռոյց արտաշէս զայս քաղաք, յուսանէ Թովմաս ա. 10. *Լ՚ոյն ժամայն առեալ սմբատայ զարտաշէս՝ գայ անցա նէ ՚ի վայր ՚ի լեռնէն (վարագայ), և Թափառական (գոլով՝) զվէմս ապաստան արարեալ, յանկասկածա գոյն տեղիս գարանի ՚ի փոքր վիմամիջս, ՚ի կարկառս հով տաձև, հանդիպ հաջաւոյ քաղաքաբերդին վանի, մօտ յայն տեղի՝ յորում բղխէ աղբիւրաբար առ ստորոտով բլրակի միոյ՝ մօտ լեզր ծովուն, յորմէ ընչէ օդք բարե խառն ||[1]։

՚ի ժամանակս քրիստոնէութեհ ուներ եկեղեցի, զոր

(1) Խորենացին ՚ի պատմութեհ ք. արտաշէսի ոչ ուրեք յիշէ Թէ եկեալ էյէ Նորա ՚ի վարագ, և կամ ՚ի կողմանս վանայ, այլ Թէ սմբատ շրջեցուցանէր զմանուկն արտաշէս ընդ երեսս լերանց և դաշտաց՝ մինչև փախոյց ՚ի պարսս։ Կոյնպէս ոչինչ յիշատակէ Թէ ե րուանդ եկն զէտ արտաշէսի մին չև ՚ի վարագ, այլ Թէ հետայոյզս առաքեաց ՚ի գտանել զարտաշէս։ Լ՚ւ ՚ի ք. 46. պատմէ զշինութեհ արտաշատ քաղաքի, և ոչ արտա շատ քաղաքի։

յիշէ նոյն Թուխ. արծր. ՟ը. 2. * Կնայ անտի ժերաք, և եկն եմուտ ՚ի վանատոսպ, և ՚ի յանցին հրձիգ արար զվեծ եկեղեցին յաւանին Աբատաձոյ ‖ (1)։

Ասաի էր ստեփանոս վարդապետ որդի ՚ին յուսկան ՚ի ժը. դարուն, որպէս աւանդէ յայսմաւուրս ՚ի 8. յունվարի ։ ՏԷս և ՚ի նոր Հայաստան. Թղթ. 144։

Ընդ։ Կիւղ մերձ յարտամէտ, յիշատակեալ յայսմաւուրս ՚ի 3. յունվարի ։

Պարագ։ Ընկանի յայս գաւառ, որպէս դնի ՚ի Ճառընտրի ՚ի պատմել երևման խաչին ՚ի վարագ. * Կնա և սահանդիստ խաղաղուել փութացեալ ՚ի լեառն ՚ի տոպ գաւառի որ կոչի Պարագ ‖։ Այլ ՚ի բանից Թուխմայի արձրունւոյ երևի լինել ՚ի ծայրի կիր ՚ի սահմանապլուխս տորին գաւառի, զի ասէ ՟ա. 10. * Իսկ սմբատ առեալ զարտաշէս գնայ բնակել ՚ի բարձրաւանդակ լերինն վարագ. իսկ երուանդայ հետազօտեալ գայ բնակել առ ստորոտով լերինն՝ ՚ի գլուխս տոպ գաւառի, և կոչէ զտեղին Այրուանդակաձոյ ‖։ Կոյնպէս ՚ի տոպ գաւառի գնէ և խորենացին ՚ի բանն որ յաղագս Ճանապարհորդութեանն Տրխիսխանեանց, յասելն. * Իսկ ՟եզին ՚ի տոսք գաւառ եւ լեառ՝ զոր նշանն Թողուն հանդիպ Պանի, (և) ՚ի հարաւակուսկ լերինն փոքրագոյն խրձիձն շինեալ վանայց, և եզին անդ վանն կասկածի հալածանաց ՚ի վերայ կացեալց։ Այս անդ ՚ի լեառն Պարագ ամրացեալ, զի լուսան խնդիր լինել ինքեանց. յան՚և ցիր ՚ի խորշ լերինն բնակեցան՝ արարեալ իւրեանց գեանափոր դադարս ‖։ (2)

(1) Գրի առ յովհաննու մամիկոնէի Թղթ. ՃԸ. վան վարդ պատրկի. * Էտ և երկու աւանս սիւր իշխանութեն ՟ին կարապետին զԱբատաձէ և գԳոմս ‖։

(2) Յայսմ լերին ոմանք եգին ինքեալ զտապանն նոյի, ըստ որում գնի ՚ի ծանօթութեան եպիսկոպոսարանաց լեռնի և անդրանիկոսի, որ և գասաի ՚ի ԺԸ. հատորն բուզանդարանի, ուր ասի. * Եւ է լեառն բարձրադագաթն վարաթիքէն անուն (այսինքն է՝ վարագ) յորում տապանն նոյի բարձեալ ՚ի ջուրց՝ հանգեաւ ՚ի գլուխս նորին, և է այս յայնի ամենայն բնակչաց նորին մինչև ցայսօր ժամանակի ‖։ Ուր երկու ինչ պարտ է ՚ի միտ ածանուլ, մի՝ զի զվարագ համարի ՚ի Թուխ լերանցն գաւրոսի (այսինքն՝ սօրոսի), յորմէ և ոմանք Թերևս մի ՚ի լերանցն կորդուաց համարեցան. և երկրորդ՝ յայսմանէ գուցէ ոմանք զմասիս լեառն ուր հանգեաւ տապանն ըստ հաւանական կարծեաց՝ շփոթեցին ընդ վարագայ, զվարագ կոչելով Մասիս, որպէս կատծիմք զիթովմայէ արծրունւոյ՝ ՚ի վերոգրեալ բանն զԱբատամեայ, կամ ՚ի զմասիս գնելով ՚ի հարաւային եզերս հայաստանեայց կիր ՚ի սահմանս ատրբեջանեայց։ Այլ զայսմանէ տես նաև ՚ի ներբածուքեն հին հայաստանեայ՝ որ զլերանց։

Այն գրիգոր զառաջինն չինեաց ՚ի վարագ եկեղեցիս, ըստ ասելոյ յայսմաւուրսն ՚ի 26. փետրվարի։ Ա.ԱՀ նախ քան զնոքն գրիգոր ըստ գրելոյ խորենացւոյն [1]. * Լերկոսք ոմանք ՚ի քահանայիցն որդ բնակեցան ՚ի նմին տեղւոջ, մինչև ցօր կոչման և կատարման իւրեանց առքն. և տեղիք նոցա կոչին Ա-բբեղայր, քանզի ՚ի յորքան մատուցանէին զպրօշս պատարագն, և բաշխէին արժանաւորապէս որ կանանցն (ընկերացն հալիփախիանց՝ որք մնացին ՚ի լերինն վարագ), զմարմինն և զարիւնն տեն ||։

Լակ ՚ի մէջն անդ է. դարուն քանզի աղօթիւք Թոզիկ Ճգնաւորին յայտնի եղև որ խաչն որ ՚ի վաղուց հետէ ծածկեալ կայր, զայն եկեղեցի կամ զտուն աղօթից՝ ուր եմուտ որ խաչն, Թառւցեալ ՚ի վիմէ ամուր լերին [2], ընդ արձակեալ նորոգեցին, և հաստատեցին վանս միանձանց՝ որ յանուն լերին կոչեցաւ Ա արագ [3]։ Շ լինեցին և այլ երկոտասան եկեղեցիս ՚ի տեղի երկոտասան՝ լուսաւորսն սեանցն՝ որք երևեցան յայնժամ ըստ պատմելոյ յայսմաւուրսդ։ Լակ ՚ի Ճառընտրի գրի. * Ա՝եծաւ պատուով պատուեցին զտեղին աշխարհին նախարարք, չինելով եկեղեցիս երկոտասանս յանուն իւրաքանչիւրոցն ըստ տեսչուհ լուսաւորացն որ ցուցաւ, և զտեղն յարկասցն և զնահատեցին որ խաչին՝ առաւել քան զառաւել մեծարեցին ||։

Օ պահպան տորա աշօտ արքայորդին ՚ի Շ. դարուն զարդարեաց ակամբք և մարգարտովք՝ երեսուն հազար ոսկի ծախեալ յայն, զորս տուեալ էր նմա խալիֆային պաղտատու, որպէս պատմէ մատթէոս ՚ի գլ. լէ. [4]։ Ա.ԱՀ յառաջ քան զնա գագիկ Թագաւոր արծրունեաց զարդարեաց զնոր խաչն, զորմէ գրէ Թովմա արծր. էջ. 11. * Ա՝ախոր առեալ ՚ինելբուստ ՚ի վեր ՚ի լեառն Ա արագ, և երկրպագեալ ՚ուծազարդ քառապատկեալ փայտի խաչին քրի

(1) ՚ի բանն որ յաղագս Ճառնապարհորդութեան որդ հալիփախ մեանց։

(2) Որպէս նշանակի և ՚ի շարականն. * Թառւցեալ եկաւորի ՚ի լեառն Վարագայ բնակել ՚ի նմա ||։

(3) Ըստ այսմ վարդան աշխարհագիրն. * Վասպուրականի վան է, ուր կայ որ ուխտն Վարագ, և անդ է որ նշանն՝ զոր երբեր որ կոյսն հալիփախմէ ||։

(4) Գալիսակարգութեն պատմութեն մատթէոսի՝ զոր ուրեք յիշատակեցաք, և ուշիմք ևս յիշատակել, ի համեմատ երից ձեռագրաց, որոց մին կայ ՚ի փարիզեան գրատան, ընդ մի համար ընդ պատմութեն մեսրովպայ երիցու, որ հասանէ մինչև ՚ի իե. գլուխն, և ՚ի իթ. գլուխն սկսանի մատթէոսին։ Լակ իը. գլուխն է գործ ուրումն՝ որ յետոյ է ժամանակաւ քան զթովմաս մեծոփեցին։

պատուանդանի ոտիցն այ, որով պարծի՝ և պսակի ի քո հաւատացելոց Թագաւորաց երամք. և ոսկեգործ ակա նակապ կազմեալ պատեաց ոսկով զսիրկագործ՝ որ խաչն. և ընդլուզեալ մարգարտով զարդարեաց զսխորագործ փայտն հիմանեալ ի մէջ անուշահոտ փայտից. Թողեալ մնան ինչ արտաքս ոսկեպատ պահարանին՝ յառաջնում իւրոյ քառածրագիծ փայտեղէն գրոցկանն ... և յետ խա չայարդար պայծառութեանն ևքեալ ի լեռնէն գագիկ ի ստորոտ լերինն՝ ուր սբեղէիցն բնակէին աբեմաձևքն»։ (1)

Յայտնեմ յայտ է՝ թէ շինութեն սենեքերիմայ արքայի էր նորոգութեն, զորմէ գրէ շարունակողն պատմութեան Թովմայի արծրունւոյ, թէ ի հովտի լերինն վարագայ՝ ուր էն աղբերք բարեհամք, և ուր եկաց՝ որ խաչն, * Ը ի նեայ (սենեքերիմ) ի նոյն տեղւոջ եկեղեցիս մեծաճախս, և ի ստորոտ լերինն շինեաց զնոյակապ և զհռչակաւոր մայրաքաղաք մենաստանացն զԱրագ, և կարգեաց ի նմա արս հաւատարիմս. և զարդ՝արեաց բազում կրճնաւորօք, և երկնագումար դասիւք՝ որ քահանայիւք, և կարգեաց նոցա ռոճիկս»։ Ի մենաստանի աստ՝ որ նշանի էր գերեզմնատուն Թագաւորացն արծրունեաց, որպէս գրէ մատթէոս ի գլ. կէ։ Ա.յլ վասն այսր տես ստորև և զՂեւագ։

Յելս անդ Ա. գարուն փոխադրեցաւ այս՝ որ խաչ ի սեբաստիա, և յետ մնալոյ անդէն ժամանակս ինչ, գարձեալ ընդ մարմնոյ սենեքերիմայ արքային բերաւ աստ։

Ի՝ակ ի 1651, սիւնեցման պէկ միաբանեալ ընդ չօմաղոյ ապատամբին՝ փոխադրեաց ի բերդն խօշափ՝ ուր ինքն տիրեր յայնժամ, յաւարի առեալ զծածուկ գանձս եկեղեցւոյն. բայց ի 1655. քրիստոնէից առեալ յիսլրաւ հիմ՝պէկէն՝ որ յաջորդեաց զնի սիւնեցմանայ, ածին յեկեղեցի տիրամօրն որ ի վան քաղաք։ Ի՝ան այսր ընդ արձակագոյնս տեսցես ի պատմութեն առաքելի։

Աղթայ գառաւ։ Ա.ր ստորոտով վերոգրեալ լերին դնի յերկրորդ վարս դերանկէն առ Թովմայի արծրունւոյ Ջ. 12. * Այս գաւձեալ վերստին սեպհականեաց իւր և ինքեան զնի եկելոց զԻ՝աւառն Աղթայ ի տոսպ գա-

(1) Բարձր տեղի լերինն՝ յորում բնակէին հռիփսիմեանք՝ յայսմ առաւս կոչի Գուէնչայ, և այժմ Վէրին Վրաց, ուր և երևեցաւ խաչն ի վերին. իսկ ստորին կոչին լերին՝ ուր շինեցաւ մենաստան, այժմ կոչի Սբոբին Վրաց, զորոց տես ի նոր հայսատան. Թղթ. 147։

ասէ, որ առ ստորոտով լերինն վարագոյ ։ Ստորև գնէ ՚ի նմա և ամրոց՝ յասելն. *Ընտու զՄրոյն (Աղգայ) և տիրէ գաւառին ։

ԲՈԴՈՒՆԻՔ. Ե ԿՈՂԱՆՈՎՏ ։

Ա յսպէս գրի առաջինն յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրուձ խորենացւոյն, իսկ ՚ի միւսին որպէս և ՚ի տպագրեալն գրի Խոփունիք ։ Ոչ Թովմայի արծրունւոյ ՚ի կրկին տեղիս գրի Խոփունիք. յորում և ՚ի Գ. 11. գնի դիւղինչ Ընբսան անուն. * Ել երակացու (ասէ) նմա Թագղոյ գյովանիսէս ոմն քահանայ ՚ի Խոփունի գաւառէ ՚ի Ընբսատան գեղջէ ։

Երկրորդ գաւառն գրի Կողանովիտ յերիս ձեռագիրս աշխարհագրուձէ խորենացւոյն. միայն ՚ի տպագրեալն գրի Կաղանովիտ ։ Ոչ Թովմայի արծրունւոյ Գ. 4. ուրոյն ուրոյն գրի, Ովիտ այսինքն Հովիտան Կողան. * Եւ հասեալ ՚ի մի վայր՝ գան Հովիտն Կուղան, ուր գուրգէն քանակ արարեալ էր ՚ի Կարէնեանս տեղոջ ։

ԱՌԲԵՐԱՆԻ ։

Ա ոչ խորենացւոյ [1] կոչի և Ռեբերացւոյ գաւառ. յայտ է Թէ՝ վասն գլխաւոր քաղաքին եղելոյ ՚ի սահմանի իւրում, ըստ որում գնէ և վարդան աշխարհագիր յասելն. *Ոչ բերանի և Տարբերունի [2] Ռերկրի է՝ ուր կայ

(1) ՚Ի բանն որ յաղագս Ձնձաղարհորդուձէն հոխիսեանց ։

(2) Ջտարբերունիդ անուն յիշատակէ և եղիշէ ՚ի ստորագրուձս եպիսկոպոսաց Նամախին հայոց ընդդեմ պարսից, ուր ՚ի կրկին օրինակ գրի Վասն եպիսկոպոսն Տարբերունւոյ. իսկ յօրինակն տպագրեալ Թղթ. 26. գրի Տարբերեն նահապ ։ Ասէ առ ղաղթայ գրի Տարբերանոյ ։ Ջոր Թէպէտ մարթէ կարծել ոմանց Թէ Տարոնբերանն կամ Տարբերունին ոչ զԱրբերանի գաւառ (որ ՚ի վարգանայ կոչի Տարբերունի,) այլ զՏուրուբերան նահանգն նշանակիցէ. բայց քանզի ՚ի գիրս եղիշեի զկնի եպիսկոպոսին Տարբերունւոյ անմիջապէս յարի եպիսկոպոսն Մարգաստանի, որ է գաւառ վասպուրականի մերձ յԱրբերանի, յայն սակս ոչ անդադարձառ կասկածիմք, Թէ Տարբերունիդ կամ Տարուբերանն անգամ զայս գաւառս յաւէտ, քան Թէ զՏուրուբերան նշանակեցէ զնահանգն ։ Ցիշող գայն՝ զի եթէ էր Եպիսկոպոս նահանգին, ստորակարգեալ գաւառաց եպիսկոպոսունքն՝ որպէս տարօնոյ, աշմունեաց, հաւրքայ, քղնու-

*ՙՕբ ուխտն տէր յոսկան որգւոյն ‖ [1]։

Ռէրէրէ։ Վաղաք բերդաւոր՝ որպէս է տեսանել առ լաստիվերտցոյն ՚ի գլ. Թ. ուր ասէ. * Ռէրդաքաղաքն որ կոչի Ռերկրէ, որ է ՚ի վիճակէ արծրունեաց աշխարհին, զոր վաղնջուց յափշտակեալ էր պարսից, հանդերձ իւրովք դաստակերտօք, և ունէին ընդ ձեռամբ ‖։ Յիւ շատակէ գնոյն և Թովմա արծրունի Ճ. 12. * Ընդամենն նաև բուհայէ հասանել ՚ի վերայ գուբգինի, և ընդ նմա քաղաքացիքն Ռերկրոյ՝ որ ուժմանիկքն կոչին ‖։ Եւ փոքր մի ՚ի վերոյ. * Փութանակի հասեալ (ամիրային նախձաւանու) ՚ի քաղաքն Ռերկրէ ‖։ ՚Ի յիշատակելոց խորենացւոյն իմանամք՝ թէ էր Վաղաք հին, այլ մինչև ՚ի վարդան աշխարհակիր՝ զորոյ զընտս եդաք ՚ի վերոյ՝ ոչ որ ՚ի մատենագրաց յիշատակեաց զգաւառս նորա ։ Յիւ շատակի ուրեք և ՚ի գլխս յունաց, որպէս ՚ի Ճ. գլ. կառավարութենէ կոստանդեայ պերփերուժենի, ուր ըստ ձեռագրին գրի Ռէրէրէ, և ըստ տպագրելոյն Խաչգրէ. իսկ առ գէորգեոսի Թղթ. 732. կոչի՝ Ռէրէրէս [2]։

ՙԻ սկիզբն ժա. դարու ըստ պատմելոյ լաստիվերտցոյն քաղցր պատերազմաւ էանց այս քաղաք ՚ի ձեռս յու-

նեաց, և այլն, (որք յիշատակին ՚ի գիրս և ՚ի ժողովական Թուղթս,) պարտ էր հպատակել նմա, և կաթ գոնէ սմա պարտ էր նախագահ քաղքել նոցա, և յառաջ նշանաւկիլ անուան սորա քան զնոցայն. ուր ընդ հակառակն բազումք ՚ի նոցանէ՝ յառաջ ստորագրութեաւ նուանց՝ նախագահ և երկագոյն էրևին քան զսա, և սմա ոչ այլ ինչ ՚ինայ, բայց եթէ հաւասար այլոց եպիսկոպոս գոլ մանաւանդ ինչ գաւառի, և ոչ նահանգի։ Այլ եթէ ստուգագոյն ինչ կամիցիմք ասել, եպիսկոպոսական աթոռք կարգեալ էին ըստ կարգի աշխարհական իշխանութեան, վանն որոյ և նահանգագ ինչ՝ (որք էին ՚ի ծայրս սահմանաց մեծին հայոց՝) որպէս ասէնեացն, մոկացն, և տայոց, և այլն. որոց մի միայն էր գլխաւոր սիրոյ իշխան, ՚ի գիրս՝ մանաւանդ նահանգ հեղինակաց, մի և եթէ եպիսկոպոս յիշատակի բոլոր նահանգի, և ոչ ուրեք մանաւանդ գաւառացն այնց նահանգաց։ Այլ

՚ի նահանգն, մանաւանդ որ ՚ի միջոցի աշխարհին հայոց, որպէս յայրարատ, ՚ի վասպուրական, և ՚ի տուրուբերան, չէ ուրեք տեսանել զսոյն, ուր էին բազում նախարարութիւնք որք տիրէին ազանձին գաւառաց՝ անկախք յիւրեաց, և ըստ իշխանացն՝ նաև եպիսկոպոսունք առաջնորդք գաւառացն։ Այսչափ ինչ առ ժամս վասն այսր եպիսկոպոսական աթոռոյ, մինչև ժամանակն ընծայեցէ ստուգագոյն տեղեկութիւն։

(1) Զայս ուխտ հեղինակն յայսմ աւուրս յունվարի 3. ՚ի վաս նորին տեփաննոսի որգւոյ ՚ին յոսկան կոչէ Աբգէլան վանէ, ուր և Թաղեցաւ մարմին նորա զկնի մահուանն։

(2) Ուր և վրիպակաւ դնի մերձ ՚ի բաբելոն, զի ասէ. *Վաև ըզ բերդն՝ որ կոչէր Բերբերիս մերձ ՚ի բաբելոն՝ ալիմ սառակինոն հրամանաւոք նմին՝ ետ կայսեր ‖։

նաց • զի նախ յոյնք առին ՚ի ձեռաց պարսից, և ՚ի յու՞ նաց դարձեալ պարսիկք՝ կատարելով արս իբրև ՚ի՞. Հա զար [1]։ Դարձեալ հառ ՚ի ձեռաց նոցա ՚ի նմին ժամա նակի գանձի անուն իշխանն հայոց, այլ վերստին առին այլազգիք [2]։ Յաւել միքայէլ կայսր առաքել զօրս առ նալ զԱրկրի, որոց յայնժամ կամաւ ետուն այլազ գիք՝ գնացեալ յաշխարհն իբրեանց. * Եւ յայնմ օրէ և առ յապայ բարձաւ (ասէ լաստիվերացին) տէրութիւնն պարսից ՚ի տեղւոջէ անտի ‖։ Եւ զնիւթ իբր հնգետաս սան ամաց՝ պաշարեալ զայն տուղբիլ անուանի սուլգանն պարսից՝ և առեալ, երկաթի կապանօք ՚ի գերութիւն խա զացոյց զնշխանս քաղաքին [3]։

Եւ ասողկայ յիշատակի և Ռեբկրոյ էրն ՚ի գրելն ՃՀ. 4. վասն զօրացն խամայէլացւոց. * Եւ զօրն խամայէլի յա սորեստանէ ընդ Ճանապարհ ձորոյ՝ Ռրկրկրն տարօնոյ ընդ բզնունիս, ընդ Ռերկրոյ ձորն յայրարատ Թափե ցան, և առին զդուբին ‖։ Իսկ զի եառն Մոզէն Ռերկ բացւոց գաւառին յիշէ խորենացին ՚ի վերոյիշեալ բանն Ճանապարհորդութենէ հռիփսիմեանց, և առ նովաւ զԻա զաքագեօղն ցնծիցէ։

Ռրկիաս։ Ռերդ Ա՚զացովտի, այլ՚ի սահմանի Ռերկ բի քաղաքին, զոր քանզի մանաւանդ հանեալ էին ՚ի ձեռաց բերկրեցւոց, ա՚. ամբատ արքայ անդրէն դարձոյց առ նոսա՝ ըստ գրելոյ Թովմայի արծրունւոյ ՃՀ. 10. * Ա՚ն նըլով (ա՚. ամբատայ) հարկս և պատանդս, և զբերդն Ռրկիաւ յաղացովտի, զոր հանեալ էր մանազաւեցոյն [4] ՚ի բերկրեցւոյն, նոցա հանեալ էր ՚ի գինիւն ագգէն՝ ՚ի զարմէ մեժէժի գնունոյ, ՚ի վաստուրական բաժնէ. նաև Ռերկրի բաժին եղեալ էր վաստուրականի, և դարձու ցանէ անդրէն առ Ռերկրեցիսն [5] ‖։

Ա՚ռեսք էոէք։ Ա՚սողկ ՃՀ. 2. զնէ զայս Ա՚ռբերանի գաւառի, յասէն վասն զևոնդեայ կաթուղիկոսի, թէ էր *՚ի գաւառէ Ա՚ռբերանոյ ՚ի Գողջէ փոքր Ա՚ռես

(1) Շարունակօղն սամուէլի Տա ճկից ասէ, զոր լաստիվերացին Պարսիկ անուանէ։

(2) (3) Գրէ զայսցանէ մատ թէոս ուռհայեցի. իսկ լաստիվերաց ցին ՚ի գլ. ժԷ. հարևանցի յիշատակէ՝ յասէն վասն սուլտանոյ. * Ջանց արարեալ զարձիշաւ և զԲերկրով ‖։

(4) Մանազաւեցին՝ որպէս ասա ցաք այլուր, ոչ այլ ինչ է, բայց թէ Մանազկերտոյ՝ որ ՚ի հարք գաւառի, որ տիրէր նահ ապատհունեաց, որպէս գրէ Թովմա արծրունի ՃՀ. 10։

(5) Յովհաննէսի վրկապաւ գրի Ա՚ բերէոթիոն։

առ ։ Եւ յովհաննու կաթուղիկոսի գրի անդէն Լ-ասա պայ. * Եւ զկնի սորա զգևունդ՝ որ եր ի փոքր Լ-ռասաստայ՝ կացուցանեն յաթոռ սրբուհին ։ Որ թուի լինել վերպակ գրչայ, կամ վերպակ խօսից ռամկին ։ Այլն է սա թերևս ընդ Լ-եոն առանի, զոր յիշատակէ նոյն յովհաննէս կաթուղիկոս, կամ թէ՝ Լ-ռեստն էր առան, յոր հայելով՝ գիւղն մերձակայ կոչեցաւ փոխ Լ-եոն ։

Զնկանէր սա առ ծովեզերք, ըստ գնելոյ բուզանդայ Ը. 8. * Եւ գիպեցան միմանց առ ափն ծովուն բղնուց նեաց յԼ-ռեսան առանի ի Զինաստեանն արքունի՝ ի վերայ գետակին ։ Լ-ս Զինաստեանք ի Ը. 22. կոչի և Զինաստէնք՝ ըստ երից ձեռագրաց ևս. * Հասեալ մածեալ բանակեին ի վերայ Զինատենիցն Լ-ռեստեայ ։ Պ առ զար փարպեցի կոչէ զսա Պաղաքագեօղ. * Եւ մինչդեռ ժողովեալ գնային ի Ձանասարէն՝ մերձեալք ի Պաղաքագեօղն որ կոչի Լ-ռեստ ։ Լ-ս առան յիշատակի և առ Թովմայի Մեծոփեցւոյ՝ որ գրէ. * Պաղումք որ անդ ինայնի՝ մեռանէին, և որք եկին Լ-ռեստ առանի, և ձկամբք և բանջարովք շատանային ։

Յիշատակէ զևոնդ ի գլ. Ը. և զԼ-ասդան կոչեցեալ Լ-եոպաղոյն. * Կամ եղեալ գնացին ի կողմանցն վասպուրականի, ի դաշտավայր մարզին՝ որում Լ-ռեստա կողմն կոչեն ։

ԱՆՁԵՒԱՑԻՔ ։

Լ-սպէս գրի ի տպագրեալն, և յերիս ձեռագիրս աշխարհագրուե խորենացւոյն, նաև առ այլս սովորաբար. բայց յօրինակին Թովմայի արծրունւոյ ամենայն ուրեք գրի Լ-ՆՅ-ասդ, որպէս և առ այլս ուրեք ուրեք ։

Վասնզ սորա Թուի թէ յարմարեցոյց ի վերայ համբրէն բնակչաց գաւառիս զանունս Լ-ՆՅ-ասդ, քանզի լի են ի սմա անձաւք, խորաձորք, ծործորք, և այլն. և գաւառն ողջոյն է իբր բերդ ինչ, և տեղի ապաւինի յերեսաց Թշնամեաց՝ որպէս յայտ առնեն մատենագիրքն, և ի մէջ այլոց յովհաննէս կաթուղիկոս, յասելն վասն ատովմայ անձևացեաց իշխանի, թէ՝ զգաղթ տերունէ իւրոյ * Լ-մբառնայր ի գլուխս ամուր լերանց աշխարհին (անձևացեաց), ամրապահեստս զնոսա առնելով ի խորաձորս, է ի խոշխոր վիհս փոսոց, և ի ծործորս բըլ-

լոց ‖ : Օ նոյն ցուցանէ և ռամկական անունս Վարպետ, յոր անուն կոչի այժմ անձևացեալք՝ ըստ ասելոյ յայսմ ւուրաց ՚ի փետրվարի 27 :

Վաղարշակ արքայ կարգեաց աստ նախարարութիւն՝ որ ընդ ժամանակս էին իբր առանձին իշխանութիւն. իսկ յաւուրս ա. սմբատայ արքային նուաճեալ կայր *Ինդ ձեռամբ վասպուրականն իշխանութիւն ‖, որպէս գրէ Թովմա արծրունի էջ. 10 : Յայսմանէ ՚ի ժամանակս Թագաւորացն արծրունեաց ուրեք ուրեք անուանի տէրութիւն. *Յետ բազում յուղիչն և պատերազմանցն (ասէ Թովմա արծրունի էջ. 14. վասն գուրգենի) եհաս տիրել նմա Ինձաւացեաց տէրութիւնն ‖. և վասն այսորիկ, կամ վասն նստելոյ անդէն ոմանց արքայազանց արծրունեաց՝ կոչի ուրեք նաև Թագաւորութիւն :

Եպիսկոպոսունք անձևացեաց բազում ուրեք յիշատակին ՚ի գիրս, և նախ առ եղիշէի Թղթ. 26. և առ ղազարայ Թղթ. 75.՚ի ստորագրուածս եպիսկոպոսաց ժողովոյն արտաշատու՝ Եղբայր եպիսկոպոս Ինձևացեաց : Եւ զկնի յիշատակի ՚ի Թովմայէ արծրունեայ ա. 15. Շ մանւոն եպիսկոպոս Ինձաւացեաց [1] : Եւ ՚ի ստորագրուածս եպիսկոպոսաց ժողովոյն դվնայ յիշատակի Գրիգոր եպիսկոպոս Ինձևացեաց : Յայլ քան զամենեսեան երևելի գտաւ ՚ի Շ. դարու փայլեալ գրութիւնք և առաքինութիւնք հայրն ՚սրբոյ գրիգորի նարեկացւոյ՝ խոսրով եպիսկոպոս Ինձևացեաց :

Կանգուառ : Եւ խորենացւոյն ՚ի Ճանապարհորդութեն հռիփսիմեանց գրի Կանգուառ, ուր և կոչի Ինդրդ ամառ : Եւ ՚ի բանից Թովմայի արծրունեայ էջ. 14. երևի լինել յայս գաւառ. *Ամուտ (գուրգէն) յամուրն Կանգուառ և կատարեալ զոր լինչ ախորժեացն՝ տիրեաց Ինձաւացեաց մեծաւ զօրութիւն ‖ : Ընդ այսպէս և յայլ բանից նորին Թովմայի՝ ուր ասէ. *Եւ գուրգէն (Ինձաւացեաց տէր) դարձեալ գնաց յաշխարհն իւր յամուրն Կանգուառ ‖ :

(1) Ճամանակն Շմաւոնի եպիսկոպոսի ոչ է որոշակի նշանակեալ ՚ի Թովմայէ արծրունեայ, միայն ցուցանէ լինել ՚ի ժամանակս մեծին վարդանայ, զի ասէ. ՚Կոչեալ առ ինքն (վարդանայ) զեպիսկոպոսն ըռշտունեաց սահակ, և զեպիսկոպոսն Ինձաւացեաց Շմաւոն, և կարգէ զդասս պաշտօնէից ‖ : Բայց և անուն իշխանին անձաւացեաց ՚ի ժամանակս վարդանանց՝ էր Շմաւոն, որպէս յայտ է ՚ի գրոց եղիշէի և ղազարայ :

Այն այս տեղւոյ Թուի լինել՝ որ այլուր ՚ի նոյն գիրս Ա. 16. գրի Կանգոամբ բերդ։

Ընչաւակաց գետ։ Ծայմանէ Թովմա արծրունի Ա. 16. * Այն եմուտ յերկիրն Ընձաւացեաց, և էլ աշուռ քնակեցաւ ՚ի գեղջն Ընձաւակաց ‖։

Դաբբնոյ տաւ. Ընտուայ տաւ. Հոգեայ վանս։ Ցեղիք մօտ ՚ի բերդն Կարգուար, զորոց ընդարձակ գրէ խորենացին ՚ի պատմութեանէ պատկերի տիրամօրն առ սահակ արծրունի, և դնէ յաշխարհին անձաւացեաց. * Եւ եկեալ (բարթողիմէոս առաքեալ) յաշխարհն Ընձաւացեաց՝ ՚ի համբաւ քարի միոջ՝ քանզի դէպ բազումք քնակեալ էին անդ, և պատրէին զմարդիկ տեղւոյն՝ տուեալ յայնմ տեղւոջէ դեղս ախտականաս առ ՚ի կատարել զպղծութիս ախտից, կռանդաձայնս դարբնաց հաւատոյ հրաշիւք արհաւիրս գործէին. յորս մարդիկ աշխարհին սովորեալք՝ անդ առ քրային դեգերէին, առեալ ՚ի չաստուածոյն Ծրարաս Թարախածորս ՚ի պատիր ախտից ... և անուանէին զա նուն տեղոյն այնորիկ Դաբբնոյ տաւ։

» Հասեալ ՚ըզ առաքեալն ՚ի անդ՝ հալածեաց զդարբինսն ... և զկուռսն փշրեաց որ յանուն անահտայ էր։ Յոր ժողովեալ բազմութիւն դիւացն ՚ի վերայ լերինն բարձու ՚ի հիւսուոյ կողմանէ քարաձիգս առնելով անթիւ բազմութիւք յոյժ, և ձայնս և ձիչս, և գոչիւն սաստիկ արձակէին։ Իսկ ՚ըզ առաքեալն ՚ի նահգրեաց խաչ մի փոքրիկ, և կանգնեաց ՚ի վերայ քարի լերինն, և անդէն գևքն չիք լինէին։ Որ յետոյ ՚ըզ Հայրապետն գրիգորիոս զնաչն առաքելական ընդ իւր ՚ի ղեկեցուցանէր ...։

» Եւ է տեղին այն յորում գևքն էին՝ լեռնամէջ վիմայ՝ ՚ի վերայ գետոյն մեծի որ կոչի տիգրիս, հուսկ ՚ի բերդն ամուր՝ որ կոչի Կանգուառ, և միւսոյն Ընչաւակաց տաւ, ուստի ջուրք բազումք հոսին ՚ի լերանց ամրոցին ըստ գարնանային մասանցն՝ գան անցանեն ընդ հիմունս տաճարի տիրուհոյն, և խառնեալ օժանդակեն զդետն մեծ տիգրիս։ Ընդ հինարկեալ ՚ըզ առաքեալն զհին տաճարի սրբուհոյն իւրով իսկ ձեռօքն՝ շինեալ եկեղեցի փոքրագոյն, և անուանեաց զնա Ա՛ծածին, և եդ ՚ի նմա զպատկեր տիրուհոյն, և տայ զնա ՚ըզ կանանց. և գլուխ կացուցանէ անդ զքոյր յուսկանն և զքոյրն որմզդատայ և զմնքուղորդի, և զայլ կանայսն ընդ ձեռամբ նոցա կացուցանէ. շինէ խրճիթս վանից. և տեսուչս հրամայէ լինել հաւատացելոցն, և քահանայ կացուցանէ անդ յիւ

րոյ աշակերտացն. և անուանէ զտեղին Հոգեաց վանս (1) յանուն սիրամօրն...:

»Իսկ քոյր յուսկանն մարիամ կոչեցեալ՝ անցանէր յայնկայս գետին մեծի, շիներ իւր խրճիթ առ ստորոտով քարին փոքրագունի... և ի նմին տեղւոջ կացուցանէ տեսչս տեղոյն զքոյրն զանունս և զմարթա... Իսկ անունս շիներ իւր խրճիթ յայնկոյս ձորոյն որ Վարբնատափն կոչեն... տուեալ զտեսչութիւն տեղոյն մարթային... Օ որ եկեալ յետոյ ՚ի գրիգորի՝ վանս հաստատեաց զտեղին՝ շինեալ եկեղեցիս. բայց զտաճար սրբուհոյն ոչ քակեաց՝ զի ձեռագործ առաքելական էր.. և կայ մինչև ցայսօր ժամանակի ||:

Ընդարձակ գրեցաք զբանս խորենացւոյն, որ ոչ սակաւ տեղեկութիւն տայ զգրից երկրին անձաւացեաց. որ թէ ոչ յընդարձակ միտս առնուս զնձաւացիս, (նովին անուամբ խմացեալ և զմերձակայ գաւառս,) յայտնի ըզտիգրիս գետ՝ կամ գէթ զվտակ ինչ նորա՝ սահմանակից դնէ անձաւացեաց: Տես ի նոր հայաստան Հոգւոց վանք. թղթ. 157:

ԵՐՈՒԱՆԹՈՒՆԻՔ:

Այսպէս գրի յերկուս օրինակս աշխարհագրութեան խորենացւոյն, որպէս և առ ղազարայ թղթ. 221: Իսկ ի միւմ ձեռագրի աշխարհագր". խորէն". Յերիւանիք: ի տպագրեալսն միայն գրի Յերուանդունիք՝ որ թուի լինել ուղիղ, ըստ որում Յերուանդ՝ յորոյ անուն երևի կոչեցեալ այս գաւառ՝ ի տառիս գրի, և ոչ ն: Յօրինակին Թովմայի արծրունեայ գրի Յերուանունիք:

Հոյոց ձոր: Այսպէս անուանեցաւ յանուն Հոյ կամ Հայկ դաստակերտին՝ զոր շինեաց նախնին մեր Հայկ. *Այլ զտեղի ձակատուն (ասէ խորենացին ա. 10.) շինէ դաստակերտ, և անուն կոչէ Հոյ (2) վասն յաղթու թէ պատերազմին. այսորիկ աղագաւ և գաւառն այժմ անուանի Հոյոց ձոր||: Գաւառ անուամբ յիշատակի և ի յայսմաւուրս ի 20 դեկտեմբերի. յորում ձգներ երա-

(1) Զգետի Հոգւոց վանից՝ ուր տէր խրատել յայսմաւուրս իւր հանդուցաւ կենդանագիր սիրա- կոչէ Հոյանիս:
մօրն յաւաքելոյն բարեմոլիմեայ,
(2) Յօրինակի միւմ գրի Հայ:

*նեղլին աբրահամ աշակերտս ՝որք դևռնդեանց չետ դարձին իւրոց ՝ի բաբելոնէ. զի ասի. * Վնասցեալ (աբրահամ) դադարեաց ՝ի գաւառն Հայոց ձոր ‖. և զկնի. * Ելաւ զեղեին զմարմին աբրահամու միւրում յանապատին. և կոչի տեղին՝ Ա՛ աբրահամեան մինչև ցայսօր ժամանակի ‖:*

Ա.յլ խորենացին ոչ ուրեք յիշատակէ յաշխարհս դրուագիե իւրում ՝ի կարգս գաւառաց վասպուրականի, չայտ արարեալ՝ թէ այս ձոր էր վիճակ ինչ կամ փոքր գաւառ բովանդակեալ ՝ի միում ՝ի գաւառացն վասպուրականի: Լակ թէ չոր գաւառ անկանիցի՝ Թոռմա արծրունի ուրեք գնէ լինել ՝ի սահմանի, կամ չաւէտ ՝ի սահմանակցութիե Ա՛ղուանիքունի գաւառին՝ չասելն. * Չանզ դիպեցան միմեանց Ա՛լուրտ գիւղ ՝ի գլուխս Ձորոյն Հայոց՝ որ հանէ Ա՛ղուանիքունի գաւառն ‖:

՝ի հայոց ձորն անկանի և Վերեվանտ անուանեալ բլուրն որով կոչեաց հայկ զտեղին՝ ուր սպանեալ անկաւ բէլ (1): Տես ՝ի նոր հայաստան թղթ. 144. 145. զվիճակին կռ չեգեալ Հաւո- ձոր, և որ զկնի:

ՄԱՐԴԱՍՏԱՆ:

Ա.սպէս գրի չերիս ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն, այլև առ չովհաննու կաթողիկոսի, և առ Թոռմայի արծրունւոյ, որպէս և չօրինակս ինչ եղիչէի. նոյնպէս գրի ուրեք և ՝ի հին քերականութիե նախնեաց: Լակ ՝ի տպագրեալն աշխարհագր՛. խորէն՛. գրի Վարգաս պան: Թոռմա արծրունի ՝ի յիշելն՝ գրեթէ աւենայն ուրեք զանունս Վաւառ չարակից չայն, որպէս ՝ի է. 13. * Եւ զՎարգաստան գաւառն՝ զոյն բաժին գուրգինայ, դարձոյց առ նա գերանիկն ‖: ՝ի քանից չովհաննու կաթողիկոսի երևի լինել սահմանակից կամ մերձակայ տոսպ գաւառի, զի գրէ. * Վայր հասանէր զկողմանեք Վար դաստանի և Տոսպ գաւառի ‖:

Եպիսկոպոս գաւառիս յիշատակի առ եղիչէի և առ զաքարեայ ՝ի ստորագրութիե հարց ժողովոյն արտաշատու առ վարդանամբք, Եպրեմիա եպիսկոպոս Վարդաստանի:

(1) ՝ի ստորագրութիս հարց ժո. Հայոց Եպիսկոպոս, զոր մարթի էր ժողովն գիտել՝ չօրինակի միում կարծել այսր վիճակի եպիսկոպոս, զկնի ոմանս և մարգպետականն և եթէ այլ օրինակ ոչ ուղղագրեր պիսկոպոսին յիշատակի Ներսես գրեալ Ներսես Եպիսկոպոս Հարցայ:

Լակ՝ ի Բ. դարու փոխադրեցաւ յայս գաւառ աթոռ Այրդպետական եպիսկոպոսին՝ ի նախձաւան քաղաքէ, որպէս յիշատակէ Թովմա արծրունի՝ զորոյ զբանս դիւրացուք՝ ի սատրագրեալ աւանի։

Համբոյրապան։ Կրկի զայժմանէ Թովմա արծրունի էջ. 7. * Կոչեդ ոմն հարուստ անցեալ ի Համբոյրապան աւանի Այրդաստան գաւառի, ուր եպիսկոպոսական աթոռ մերդպետականին՝ յայնժամ փոխեալ գներ ի նախձաւան քաղաքէ ||։

Ալ Էրանոյ։ Էրան՝ զորմէ գրէ Թովմա արծրունի. * Կոան հասանէն ի Այրդաստան, յաւանն Ալ Էտահոտ, հանեն ընդ սուր ||։

Զոր հասկոյ։ Յիշատակի առ Թովմայի արծրունւոյ. * Ի խոյս առեալ զջրէր զկողմանքն Այրդաստանի [1], և Զորոյն հասկոյ ||։

ԱՐՏԱԶ Ի ԱԿԻ։

Ա՛յսպէս գրի յերից ձեռագրից աշխարհագրութենէ, նաև՝ ի պատմութենէ նորին խորենացւոյ, և առ այլս։ Լակ առ Թովմայի արծրունւոյ՝ Թէպէտ ուրեք գրի Ա՛րտաշատ գաւառ՝ և էջ. 11. Ա՛րտաշատ գաւառ, իբր անուն ածանց ցակերտ, բայց այլուր գրի Ա՛րտաշ՝ համաձայն այլոց. վասն որոյ վրիպակ գրչաց է անունս Ա՛րտաշատ, որ գտաւ նի՝ ի տպագրեալն աշխարհագրութենէ խորենացւոյն, զանուանս երկոցունց գաւառաց՝ ի մի յօդելով որք ուրոյն ուրոյն գրին՝ ի ձեռագիրս [2]։ Ակիրակոս կոչէ Ա՛րտաշատ, յասելն. * Պատմեաց մեզ վարդապետն յովսէփ՝ որ շինեաց զվանան գերեզմանի Թադէոսի առաքելոյն Ա՛րտաւազդ գաւառի, յետ աւերածոյն և ամայի լինելոյն ||։ Ըստ այսմ կոչէ և Թովմա մեծոփեցին։

Ա՛ռաջինն կոչէր այս գաւառ Շ՛աւարշական, որպէս

(1) Յօրինակին վրիպակաւ գրի՝ Մարդոտան։

(2) Ե՛թէ Ակն էր առանձին գաւառ, յայտ առնէ և անուն ցեղի ինչ կոչեցեալ Ակնաւի՝ կամ Ակնաւեի՝ որ յիշատակի առ խոռենացւոյն էջ. 7. կամ ըստ ձեռագրացն յ. 8. առ եղիշէի, և առ Թովմայի արծրունւոյ. զի իւրաքանչիւր ցեղ գրեթէ ունէր իւր գաւառ առանձին։ Ա՛րդ՝ Թէ զայս Ակն միացուսցուք ընդ Ա՛ղձոյ զոյ ոչ գտանեմք զգաւառ ինչ կոչեցեալ այսր ցեղի. այն զի՝ խորենացին յայն գլուխ յայտնի ցուցանէ՝ Թէ ունէր գաւառ սեպհական, զի ասէ. * Նոյնպէս և զԱղուանեցիս և զԱկնացիս՝ ի նոյն գաւառաց ||։

յայտ առնէ խորենացին ՟Ք. 31. յաւելս. * ՝Ի գաւառին Շ ահրզան՝ որ այժմ կոչի Ալբաղ ‖ : Յակ Ալբաղ՝ ե անուն գաւառի ինչ երկրին ալանաց, և ՝ի նոցունց ալանաց կո չեցաւ ապա մերս Ալտաղ. զի իբրև գերի վարեալ բնա կեցան ՝ի շահաբշան հրամանաւ ՟Ք. արտաշէսի, կոչեցին զայն յանուն երկրին իւրեանց՝ ուստի գերեցան. * Ընդ մայեալ արտաշիսի (ասէ խորենացին ՟Ք. 49.) բնակեցու ցանել զնոսա ՝ի հարաւոյ յարևելից կուսէ մասեաց՝ որ կոչէր Շ ահրզնկան գաւառ, ՝ի վերայ պահելով զանիկ ա նունն (երկրին իւրեանց) Ալբաղ. քանզի և աշխարհն ուստի գերեցանն՝ Ալտաղ [1] կոչի մինչև ցայսօր ժամա նակի ‖ :

Այս գաւառ անկանի ՝ի հարաւոյ արևելից մասեաց՝ որպէս ցուցին բանք խորենացւոյն, և մերձ ՝ի կոդովիտ գաւառ այրարատու՝ ըստ որում դնէ Թովմաս մեծն փեղկն :

Եպիսկոպոսարանն որ յարտազ՝ որպէս Թուի հաստա տեալ ՝ի հին ժամանակաց, բայց եպիսկոպոսունք նորա ոչ յիշատակին յանուն գաւառին, այլ յանուն ՝ծէյ առա քելոյն Թադէոսի, որպէս ՝ի ԺՀ. դարու՝ Տիրացու եպիս կոպոս : Եւ ՝ի ԺԲ. դարուն՝ Օ աքարիա արքեպիսկո պոս, Օ՝ոլծոյեցի անուանեալ [2] : Ապա և միւս այլ Օ աքարիա Արքեպիսկոպոս՝ Պարսն տէր կոչեցեալ ՝ի վանձան նոյն դարու, ՝ի սիւնի Թուին Հայոց : Նոյնպէս և ՝ի ԺԵ. դարու՝ Գրիգոր եպիսկոպոս, որ յետոյ եղև կաթուղիկոս յԱղուանից ՟ը պատմէլոյ մեծապէցւոյն : Յի շատակի առ նորին Թովմայի և Պետրոս եպիսկոպոս Ալբտազու :

Շ ահրզան : Վաղաքագեօղ՝ ուր էր ամարանոց արքու նի. յիշատակի ՝ի Ճառընտրի ՝ի հին վկայաբանութենէ ա ռաքելոյն Թադէոսի. * Հասանէր յաշխարհն Հայոց առ Թագաւորն սանատրուկ՝ ՝ի գաւառին Ալտազ, ՝ի քաղա քագեօղն Շ ահրզան, յապարանս արքունի՝ որ էին հովոց գետինք Թագաւորացն Հայոց ‖ : Յայսմաւուրս ՝ի 23. գեկտեմբերի կոչի, * Հովանոց քաղաքն Շ ահրզան ‖, և դնի նոյնպէս յարտազ գաւառի :

՝Ի մեծաւակաց սորա յայսմաւուրս ՝ի 30. մայիսի դնի

(1) Յարինակի միւմ խորենաց. ձոյն՝ գրի առա Աւտրդ. յայլում՝ Աղբաղ. խակ ՝ի միւմ այլ գրի Աղբազ:

(2) Ըստ սա գրեաց Թուղթ երց կիւս Յովհաննէս ՟Ք. պատն ՝ի 1321. և ՝ի 1329: Տես ՝ի լբեկեն հատ. ա. Թղթ. 1445:

լեառն և գաշտ՝ Ամանատրուկ անուամբ. * Ընտակեր ՚ի լերինն Ամանատրուկ՝ մատ ՚ի Շ աւարշան քաղաք Արտազ գաւառի ‖ [1]: Այս ստորև.՝ * Յայսմեցաւ նման տեսիլ ՚ի միջ Ամանատրուկ գաշտի ‖:

Ա՝ակո: Յայս գաւառ գնեն վարդան աշխարհագիր, յաւելեալ. * Արտազ Ա՝ակու է, ուր կայ որ առաքեալն Թադէոս ‖, այսինքն ուխտն որոյ Թադէոսի: Ընդպէս և միւք Թար ասպարանցի ՚ի յիշատակարանի երգերդոց միհնու Լեհ վարդանայ՝ զոր նա ինքն օրինակեաց. * Կրեցի զաս (ասէ) ՚ի գաւառս Արտազու, ՚ի գեօղս որ կոչի Ա՝ակու . . . ՚ի Թվ. մարդեղ՚. տն ձ ղ ‖:

Ոյն է սա Թերևս ընդ վերոգրեալ Շ աւարշան գիւղաքաղաքին, զկնի կոչեցեալ Ա՝ակու. քանզի առաջնի ՚ի մատենագրաց (որք ծանօթ են մեզ՝) զԹովմա արծրունի գիտեմք, որ զայս անուն յիշատակէ յաւելն Ք. 3. վասն խոսրովու պարսից արքայի՝ Թէ ետ կայսեր մաւրիկայ [2] * Օ երկիրն Հայոց միմեանս ցգետն հուրաղգաց, և զգաւառն կոտայից՝ միմեանս յաւանն գառնի, յերգ ծովուն քղնունեաց՝ և միմեանս յառեսան աւան, և զկողմնիստ գաւառ միմեանս ցհայիւն և ցԱ՝ակու ‖: Այս ընդ հակառակին Շ աւարշան քաղաք անծանօթ իմն է յետագայից մատենագրաց: Այս Թերևս ՚ի մերձակայ հին գաւառէն Արկ, անուն սորա ապա ածանցեալ փոխեցաւ ՚ի Ա՝ակու. Թէ պէտ և էր ՚ի յարտազ գաւառի: Ընտակեր սա և բերդ, քանզի ՚ի պատմուԹէ Թովմայի արծրունւոյ է. 3. յերկրորդ վարս գագկայ յիշատակի Ներսէս Ա՝ակոյ՝ զոր էառ գագկ:

Ւսակ մենաստանն Թադէոսի, յայտ առնէ՝ Թէ յայսմ վայրի եղև կամ կատարումն նորին Թզյ առաքելոյն և ընկերացն, և կամ յաւէտ գիւտ և հանգիստ նըշխարացն, քանզի յայս անուն կոչէ զայն Թովմա արծրունի Ե. 11. * Կրեմ առ Թզ եպիսկոպոսին գրիգոր ամասունեաց տանն, որ նստէր [3] ՚ի հանդամի Թզյն Թադէոսի

(1) ՚Ի տպագրեալն՝ վերջին երկքն անուանքն վրիպակաւ գրին Շաւարշան, և Աբաղ:

(2) Այսպէս գրի միշտ առ Թովմայի արծրունեաց, և առ այլս ոմանս այս անուն, ուր յայլ աղբ գոյ գիրս որոց է անունդ՝ գրի Մաւրեքիոս, կամ Մաւրիչիուս, և կամ Մաւրկիուս, որպէս և մեր ձեռագիրք մատենից ունին Մաւրիկ, զոր նոքք սովորեցան գրել Մօրիկ:

(3) Եպիսկոպոսական աԹոռ տանն Ամասունեաց՝ մարԹ էր կարծել յայս գաւառ գՀաստատեալ, եԹէ յայլուստ ջունկաք զառաւել տեղեկութիւն լինել ՚ի գաւառն Արագածոտան յայրարատ.

առաքելոյ Յուդովկական գաւառի, դնել զելս իրացն եւ կեալ հասեալ հինին ||:

Նախնիք՝ որպէս խորենացին ք. 71. և Ճառընտիրք՝ զկատարումն առաքելոյն՝ և զհանգստարան և զգեստ նշխարացն՝ դնեն ի գաղտավայրին արտաքո, և ի շրջակայս շաւարշան գիւղաքաղաքի: Յայսմ վայրի ասէն լինել և գլուխն ըզմին գրիգորի՝ զորմէ տես ի նոյն գլուխ խորենացւոյն, և յայսմաւուրս ի 18. նոյեմբերի:

Ի ժբ. դարուն կործանեցաւ այս մենաստան, ըստ որում գրէ ստեփանոս օրպելեան. կթ. * Ի մբռնեցին և զեպիսկոպոսն առաքելոյն զտէր տիրացուն, և աղգի աղգի անարգանօք ձաղեցին, և առին զամենայն ինչ նոցա. բայց զվանքն նորա՝ որ էր շրիմ՝ որ առաքելոյն Թադէոսի քանդեցին, զշինուածս տանցն աւերեցին, կողոպտեցին և խաղտ կործանեցին ||:

Ա. ի նմին ժբ. դարու յովսէփ վարդապետ ոմն նորոգեաց զայս մենաստան Թադէոսի առաքելոյն: Ակն ա. կոստանդին կաթուղիկոս բարձրբերդցի Ճոխացոյց պալատ. * Յորժամ ոմն. էր Թուականն Հայոց (ասէ կիրակոս), առաքինի կաթուղիկոն կոստանդին առաքէ յաբեւելս եկեղեցեացն ընծայս... ի ձեռն Թէոդոսի սպասաւորի իւրոյ ի պատուական վանորայս, և շրջաբերական նամակ շիրիմի առաքելոյն Թադէոսի, տալ նմա վիճակ շրջակայ գաւառն և զքաղաքս, և ոսկի յոլով ի շինուածն գաւթին, որ շիներ վարդապետն յովսէփ յետ աւերածոյն որ ի Թուրքացն և ի հինին վրայ. քանզի յոլով ժամանակս անբնակ էր ի մարդոյ և ամայի: Ա. յովսէփայ երթեալ առ զօրագլուխ Թահմարին՝ որում անուն էր անգուն նուին, որոյ ի ջնջանքն իւր յաւուրսն ամենայնոյ հոգ էր ի գերեզմանն առաքելոյն Թադէոսի. և նորա հրամանաւ սրբեալ զեկեղեցին, և նաւակատիս կատարեալ՝ շինեաց զվանս, և ժողովեաց ի նա կրօնաւորս բազումս ||:

Ակն ի ՀԿԲ. (1319.) յահագին երկրաշարժութենէ կործանեցաւ նոյն վանքն նաև եկեղեցին, և շրջակայ տունք՝ սպանեալ ոչխս հե. զորս անդրէն շինեաց տէր զաքարիա արքայազնն կաթուղիկոս աղթամարայ [1]:

աես անդ: Ակն զբանս Թովմայի չէ պարտ առնուլ, թէ գրիգոր է պիկոլաս նաեր՝ի հանգստի որդին Թադէոսի յարտաղ իբրև յիւրա-

կան աթոռ, այլ վասն այլ ինչ պատճառի, և ըստ գիպաց ինչ:

(1) Պատմէ շարունակօղն սա մուելի:

Ծործորու վանք։ Ի վիճակ Տըրնոյ Թադէոսի գնէ զայս վենաստան յովհան երիցկացի ի յիշատակարանի մեկ նուԹէ մատԹեկի, յասելն վասն իւր. *Այս նուաստս ի քո.. յովհան երիցկայեցի սպասաւոր բանի՝ բնակեալ ի վիճակ Աքաւորեցոյն Ա(ա)դէոսի ի վանս Ծործորու կոչեցեալ՝ ընդ հովանեաւ նոր ուծաճնխս ||։ Ապա երկար բնակելոյն յայս վենաստան կոչի սա լինքն յովհան և ծոր ծորեցի, որպէս և զաքարիա եպիսկոպոս արտաղոյ առ ժամանակօք նորին յովհաննու։

Աղբեհաղաց։ Ծայսմանէ գաղար Թղթ. 223. *Ըստ եալք ի դիմայ գօրքն հայոց ըստ աւուրց օԹևանացն՝ երԹեալ հասանէին ի գաւառն Աղտատ, և մնտեալք ի գունդն պարսից՝ բանակէին ի գիւղ մի՝ որում անուն էր Աղբեհաղաց ||։

Աղարայր։ Գնեաց՝ զորոյ զդիւրս նշանակէ գաղար յաս սելն. *Ապա՝ այն առաւել ատիպով եկեալ հասանէին գունդն պարսից ի գաւառն Աղտատ, հուպ ի գեօղն որ կոչի Աղարայր ի ընդարձակ տեղի Տղմոյ դաշտին ||։ Ապա Տղմուտ է անուն գեօղն՝ յորոյ անուն կոչէ զաղար զընդ Թերակայ դաշտն։

Աղիւէ զայն դաշտ կոչէ Ալաղ ասաբայէ. Թղթ. 191. *Ալաւա և Ալաշան Աղարայրի [1] պայծառացեալ ծաղ կալից լինին, ուր յանձրևաբեր ամպոց, այլ ի ցօղ և յարիւ նաբուղղ վտակաց՝ ցանեալք և ցրուեալք ի սպիտակու Թիւնք ոսկերացն ||. ուր վերջին բանքն յայտնի առնէին լինել զայն դաշտ՝ տեղի նահատակուԹեան վարդանանց։ Օնոյն ցուցանէն և բանք ասողկայ ի ք. 2. ուր ասէ զնահատակուԹիւն վարդանանց լինել *ի դաշտին Աղարայրի ի գաւառին Աղտատոյ ||։ Աղ և Թուխմա արձ. ղունի (ք. 1.) *Ասայց իբրև եղև (ասէ) մեծ պատերազմ ՚ծգին վարդանայ ընդ մեկանին և ընդ զօրս պարսից ի Աղարայրեան դաշտին Աղտատական գաւառին [2], և անդ չուծ խրախուսեալ ՚ծ ուծարնակ զօրացն հայոց կատարեցան ի քո ||։

Աղինդ։ Ցիշատակի առ գաղարայ. *Այլ եկեալ մեզ միկոնեանն վահան ի գաւառն որ կոչի Աղտատ, ի գեօղն որ անուանեն Աղինդ ||։

(1) Աղարայրէն ի ձեռագիրս, ուր պակաս գրի՝ *Աղարայրեն դաշտին Աղտատական գաւառին ||։
(2) Յայլում օրինակի վրիպա-

ԱՂԲԱԿ, կամ ԱՂԲԱԴ։

Ի գիրս՝ մանաւանդ ստէպ առ Թովմայի արձրունի այդ կոչի սոսկ Աղբաք՝ առանց յարակցելոյ զանունս ՏԵՆ, որ է որոշիչ փոքր աղբագոյ որ ի կորձէս, ըստ այնմ ի ք. 6. ուր ասէ Թովմա արձրունի. * Այլն եմուտ ի գաւառն Աղբագ, և ասպատակ սփուեր ընդ կողմանս երկրին վասպուրականի ||։

Հպատակէրա։ Վաղաք ոստան տանն արձրունեաց՝ յիւ շատակեալ զառաջինն ի խորենացւոյն ք. 7. իբրև տէղի սեպհական արձրունեաց. * Եւ զԱրծրունիսդ գիւ տեմ ՚ն Աբծրունիս, այլ Արծիւ ունիս, որք արծուիս առաջի նորա (այսինքն վաղարշակայ) կրէին։ Ծառզուամ զառասպելեացն բաջաղանս՝ որ ի հադամակերտին պատմին. մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ, և հովանի Թռչնոյ՝ պատանւոյն Թալկացելոյ ||։

Ի քաղաքի աստ շինեաց գուրգէն եղբայր գագկայ արքային արծրունեաց՝ եկեղեցի. * Արզպատն հայոց գուրգէն (ասէ Թովմա արծրունի էջ. 11.) հրաշագան յօ րինուածով շինէ զեկեղեցին ի քաղաքին Հադամակերտ ի մեծն Աղբագ, ի բուն իշխանական սեփհականութենն իշխանութենէ զարմին արծրունեաց. հարուստ մի հեռի ըզ քարանցն տաշելոյ զհոլովումն բերելով առ տրամադրու Թի կոչարանին, իբրև ասպարիսօք երիւք զբացագոյնն մե տաղոյնս գործելով սայլիցն հոլովմամբ ||։

Ալսոյս նա ինքն Թովմաս կոչէ Ասպան արծրունեաց՝ յաւ սելն. * Այն եմուտ ընդ կողմն ատրպատական Աղբագ գաւառ յերկիրն վասպուրական, և քնակեցաւ ի Յա դամակերտ (1) Աստանէն արծրունեաց ||։ Ի պատմութե Թովմայի արծրունւոյ է. 2. ի պատմելն կրկին անգամ զաշոտոյ որդւոյ գերասկին կոչի Աշան։

Օխ։ Կիւղ՝ ըզոմն Թովմա արծրունի էջ. 11. * Այս տիկինն սեզայ առեալ զդի նորա (այսինքն զաշոտոյ վաղ ուրական իշխանի,) տարեալ հանգուցանէ ի Աղբագ ի գեօղն Օխ, ի վանս Աբէ խայլ ||։

(1) Աւստիս Յադամակերտ զաղանայ արծրունեաց ասէ. * կա գրի և յօրինակի միւմ պատմ. տարեալ զընթացս նահատակութե խորենացւոյն, որպէս և առ զա լուրոյ հանգչեր. և եգեալ ի մատ զարայ Թղթ. 15. որ ի գրէնն բանն ի Յադամակերտի ||։

Իակ մենասեանն Խաչէն [1] բաղում ուրեք յիշատակի առ Նորին Թովմայի, ուր էին գերեզմանք իշխանացն արծրունեաց նախ քան զթագաւորութիւնն, զի ասէ գ. 17. վասն աշտոյ իշխանին. * Եւ կատարեալ աշտոյ զկեանս իւր մեռաւ ի վանս տոսպ ... և տարեալ հանգուցանեն ընդ եղբայրս ի վանս որ խաչէն Աղբագ գաւառին ||։ Այսպէս ի գրէնն զմահուանէ դերանկին ասէ գ. 3. * Եշատ որդի դերանկին առեալ զդի Նորա տարեալ հանգոյց առ հարս իւր Աղբագ գաւառի ի վանս Աբ խաչէն ||։ Յորմէ յայտ է՝ թէ նախնիք դերանկին, որպէս նաև եղբայրքն աշտոյ անդ էին թաղեալ, անդ թաղեցաւ և տիկինն սոփի [2] կին Նորին դերանկի։

(1) Աս խորենացւոյն ի բանն որ յաղագս Ճանապարհորդութեանն հալիսխանցւոյ իշխանի տեղի ինչ Աբ խաչ անուանեալ, ուր զանազան բարք ջուրն բժշկեցին, և խաչ կանգնեցին ընդեղն. որ և ի յայսմ ուրս ի 5. հոկտեմբերի ասի լինել ի յաղբակ, քանզի գրի՝ թէ * Ելեալ ի գաւառն մոկաց գնաց ցէր հասեն ի յաղբակ ... և զախտ արար ջուրն բժշկեցին ||։ և այլն։ Աս լքանզի չէ յայտ թէ որ Աղբանն իցէ, մեծն՝ որ ի վաղուց բաւական, թէ փոքրն՝ որ ի կողմն Ճեայս. վասն որոյ զբանս խորհեսցուք, և յայսմանէ ինչ դնեմք ի սոսրև ի մէջ տեղեաց մեծին հայոց՝ որոց գաւառք անծանօթք։

(2) Աս որ բերէ մեզ տարաբնաւանն՝ այն է, զի Թովմա արծրունի յետ պատմելոյ գ. 2. զմահ և զթաղումն սոփեայ, յաւելու գրել. * Գագիկ և աշոտ և գուրգէն (որգիք սոփեայ և դերանկին) ... եաուն ի նը եկեղեցին գ. ագարակս զվանդ փշոյ, և զԱգռաւն Աձաոնս՝ յանգիման եկեղեցւոյն որ ի կղզի, և զքարն Մանավէրդ՝ որ է հանդէպ հարաւոյ կուսէ, և զԲէրէրէ, և այլ բազում տեղիս՝ զոր աւանդեցին որգիք Թագաւորին (այսինքն դերանկին), յետ մահուան հօր և մօր իւրեանց ի պէտս նը իսչին Աղթամարայ||։ Ուր յուշանէ՝ Թէ այնմ եկեղեցւոյ և վանաց ուր Թաղեցան հայր և մայր նոցա՝ եաուն զղրեսին ագարակս. և զի նոքա Թաղեցան ի վանս խաչի որ ի Աղբագ, երևի ի բանից ասել՝ Թէ այն վանք նոյն էր ընդ վանաց խաչի որ ի Աղթամար։ Խակ մատթէոս ուռհայեցի՝ զդերզմանս Թագաւորացն արծրունեաց՝ դնէ ոչ յայս վանս խաչի, և ոչ յաղթամար, այլ ի վարագ, զորոյ զբանս յիշեցաք ի սոսրագրելն զՎարագ, տես անդ։ Չնարդ և իցէ քանզի զաղթամար ոչ ոք դնէ յաղբակ, այլ մանաւանդ յԱրշաունիս, միք և ուրոյն ուրոյն եդաք զսոսա։

Եւ աս միաբանելոյ գայլ և այլ բանս հեղինակաց՝ մարթ է ասել, Թէ գուցէ յայլևայլ ժամանակս փոփոխեալ էին տեղիք գամբարանաց տերանցն վասպուրականի, քանզի և ի վերոդրեալ բանն Թովմայի երևի լինել յաւելուածք ինչ բանից մուծեալ ի յետնոց, կամ յարմարեալ ժամանակի Թագաւորութեն արծրունեաց, որ պատճառ չիմոքուն այլոց բանից Նոցին Թովմայի արծրունւոյ. յորս ատորագրէ զեղեալն ի ժամանակս իշխանաց։

Յաւելուած լինել զվերոգրեալ բանն ի գրոց Թովմայի արծրունւոյ՝ Թէպէտ ոչ իշխեմք հաստատել, բայց կարի հաւանական երևի բայութեն կոսկածիմք ընդ հարաւ զատուն այնց բանից, վասն կրկին պատճառաց։ Մի՝ զի Դերանկին

Որ բանիւ ֆր։ Յիշատակէ Թովմա արձրունի յերկրորդ վարս աշտոյ որդւոյ դերանկին Ե. 2. ի գրելն անդ զիւ մէնն ափշի արաբացի ոստիկանի ի վերայ աշտոյ. * Ոսկ իշխանն աշտ եղբարբքն հանդերձ, և ամենայն զօրօքն իւոյս տուեալ ամենայ ի Զորն Որսիրանից ։ Եւ սա կաւ մի զկնի՝ ցուցանէ զնոյն տեղի լինել ի գաւառն աղբագ, յիշելով և զգիւղն անուանեալ Կաչենից. * Եւ ինքն (ափշին) երթեալ ի գաւառն Աղբագ՝ դադարէ ի Հադամակերտն աւանի, և առաքէ զայր մի ներքինի ... զօրօք բազմաք զի երթեալ պատերազմեսցի ընդ իշխանն նմին. և քանզի նորա ամրացեալ էին ի գժուարս կաչենից գեաւղջ դառնայ ներքինին մեծաւ ամօթով ոչ ինչ կարացեալ սանանել նոցա վասն տեղւոյն ամրութե, և զօրացն քաջամարտիկ լինելոյ ։

Օ համանուն գիւղ ի նմին յաղբագ գաւառի յիշատակէ և յովհաննէս կաթուղիկոս ի գրելն գնահատակութե երկրորդ ատուածոյ. * Նոյնն գլխաւորի նոցա ատոմ Ձանաչիւր ի գաւառէ Աղբագայ Աբրսիրանս գեղջ ։ (1)։

ԱՆՁԱԽՈՒՅՈՐ։

Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութե խորենացւոյն գրի Ոչ ոչ, իսկ ի տպագրեալն և ի միւմ ձեռագրի

Թագաւոր կոչի ի բանս անգ, զոր ոչ ուրեք է տեսանել ի գիրս Թովմայի։ Երկրորդ՝ յեղանակէ բանիցն, որ յաւէտ պատշաճի յետնոյ ուրուք՝ (զկնի շինութե ազ Թամարայ, մանաւանդ Թէ զկնի լինելոյ ազթամարայ արքունեաք, և այնուհետև ի ժամանակս յաջորդացն դագկայ առաջնոյ արքայի.) քան Թովմայի արձրունւոյ։

Չայս յայտ առնէ այն՝ որ ինչ զկնի վերոգրեալ բանից գնի անգէն. * Եւ էն հրամանաք սոցա իրրև զվէմ հաստատուն. և Թէ ոք խախտել չանայ, ի հրամանէն ոչ ոչ ժառանգէ նա զաթոռ իւր և զնագաւորութե. և Թէ հաստատեալ կամեսցի՝ անսասանելի կացցէ նա յայսմ աշխարհս. ամէն ։։

Բանք զորս անգեպ է ընծայել Թովմայի, որպէս Թէ գրել նմա ի դմաց յետնոյ ուրուք, և այն Թերևս զկնի լինելոյ ազթամարայ աթոռ կաթուղիկոսի, (որպէս կասկածիմք ոչ միայն վասն այսց բանից. այլ և վասն այլ ինչ ինչ բանից ի գիրս Թովմայի.) միևչև գրեալ էր նորա զթագաւորել գագկայ։

(1) Աւ. ասողկայ ը. 2. գրի Ոսէրան. * Գլխաւորին անուն ատոմ կոչիւր, որ էր ի ԱՆաղբակ գաւառէ Աբսիրան գեղջէ։։ Ի մերձաւորութե անուանց կրկին այսոցիկ գիւղս Օ-ն, և Ոսէրան, կամ Ոսէրանն՝ մարթ է ի կարծիս լինել՝ եթէ մի և նոյն իցեն։

պրի Աչեխոյոր։ Յովսիա արծրունի ՟ա. 10. ուրոյն ուրոյն պրե Աչեխէց յոր, կամ Զոր անչահէց, յասելէն. * Հառնայ երուանդ առ սահմանօքն ատրպատականի ՟ի Զորն անձահից. իսկ Աչձահից ձոր վանն այնր կոչեցին՝ բաղում ունել ազնւս ՟ի կոխակս բարձրաւանդակս, և կիրճս նրբահանս, և զերծս, և խոխոմն ձորոյն ՟ի Թոխ և ՟ի բոխ երկրին անբնակ մարդկան ‖։ Ուրեք ուրեք ՟ի նմին օրէ նահկին Թովմայի գրի Զոր ընչահէց՝ որ է նոյն, որպէս տեսցի ստորև։

Աչյա ձոր ըստ նորին Թովմայի ՟ե. 2. աւարտի ՟ի կողմանս հեր քաղաքին պարսկահայոց. * Աչու եղև ՟ի գնալ գերանկին ՟ի ձմերոցս վասպուրական իչխանացն՝ ձմնապարհ արարեալ ընդ ձորն Աչձահից, որոյ ելքն ընդ գաւառն հեր քաղաքի ‖։

Կոտոր։ Ներդ՝ որ բաշխեմ ուրեք յիշատակի առ Թովմայի արծրունեաց, որպէս ՟ի ՟ե. 4. ուր ասէ վասն ապստամբութեանայ, Թէ * Օ գուրգէն (եդ) ՟ի Կոտորն բերդ ‖. և ՟ի ՟ե. 2. յերկրորդ վարս աշտոյ և գագկայ. * Կարձ ձեալ տանի յամրոցն Ա՟ձնոյ՝ ուր էր գուրգէն, նմանապէս և ՟ի Ներդն Կոտորոյ ՟ի ձորն անձահից ‖։ Իսկ այլուր ՟ե. 4. գրի ՟ի Զորն ընչահէց։ Ապստամբութեան կինքն գրաւեաց (ասէ) * Օ ամուրն Կոտոր ՟ի ձորն ընձահից ‖։ Զոր՝ կամ յայտ է Թէ կամ վրիպակաւ գրչաց գրի Զոր ընչահէց, և կամ այնպէս և կոչեր յամանց։

Աչյա մեռաւ Ստեփաննոս ՟ե. կաթուղիկոս, զորմէ ա սողիկ ՟ե. 8. * Աչու զստեփաննոս ՟ի Կոտորոյ բերդն վոխեցին, որ և մեռաւ ՟ի նմին ‖։

ԹՈՒՆԱՒԱՆ, Ե ԺՈՒԱՔ։

Ա՟ռաջնոյն անուն միշտ այսպէս գրի առ Թովմայի արծրունեաց, և ՟ի միում ձեռագրի աշխարհագրութեանէ խորենացւոյն. իսկ յայլ երկուս ձեռագիրս յաւելմամբ ե տառի գրի Թոռնաւան, յորմէ յայտ է վրիպակ ապագրելոյն՝ ուր գրի Թոռնաւան։

Կնան։ Ներդ՝ զորմէ Թովմա արծրունի ՟ե. 4. * Ա՟ռ սակաւ սակաւ սկսաւ զամուրսն յինքն գրաւել ... զԱմուրն Կնան ՟ի Թոռնաւան գաւառի ‖ (1)։ Ա՟յլուր ՟ի

(1) Ա՟ռ նորին Թովմայի արծ. բունեաց. * Խաբեալ եր զաշտոյ՝ բունեաց ե. 1. գրի վասն ապստամ. ամբով զբերդն Ա՟գարակայ՝ հաս.

նոյն գլուխս կոչէ զայս ամուր Ընկալակածելի՝ զամրութիւն նորա ցուցանելով։

Նոյնպէս և Երկրորդ գաւառին անուն Ն՛ոռշ գրի յերից ձեռագիրս աշխարհագրութեանէ խորենացւոյն, միայն ի տպագրեալն գրի Ն՛ոռշոռ (1). այնպէս և առ Թով մայի արծրունեայ ՚ի. 11։

Գէպս առան։ Օ ուարձաքի տեղի առ երասխաւ. ուր գաղիկ ՚ա. արքայ արծրունեաց չինեաց իւր տեղի զօսաս նաց, կամ ամարանոց։ Օ որմէ Թովմա արծր. ՚ի. 11. *Կարձեալ վերակնեալ յառաւօտինս կոյս խաղացեալ ՚ի Ն՛ուաշռոտ ՚ի Գետս աւան՝ չինէ անդ վայելչական տեղի խրախից՝ բլուր մի պարսպեալ տաճարախիտ շինուածովք, որոյ հայեցածն առ դաշտակողմն ՚ի վայր կոյս քերի, ՚ի խաղս գետոյն երասխայ, ուր հոյլքն երեքոյն խայտան, և վայրենեացն խոզից, և առեւծոյն մորիքն, և երամք յոտից պատրաստական առ ոտոյն հրճուանք առ ձեռն պատրաստ հոլովին, ընդդէմ նայելով լերանց այրարատեան ազատն մասեաց ||։

Ա՛ռաւան։ Ընդ՝ ուր էր ձմերոց արքունի՝ որպէս է տեսանել առ Թովմայի արծրունւոյ ՚ի. 2. *Եւ գնաց դէ բանիւքն ՚ի Ճուաշ գաւառ՝ ձմերել յաւանին Ա՛ռաւական||։ Եւ սուղ ինչ զինի կոչէ զնոյն՝ Ձմերոց վաստպուրական իշխանաց։ Իսկ ՚ի ՚ի. 12. առաւել յայտնի. * Կամէր փութապէս անցանել ՚ի ձմերոցս արքունի ՚ի գաւառն Ն՛ուաշ՝ յաւանն Ա՛ռաւական||։

Ը ինեալ էր այս աւան առ Կարմիր վտակաւն երասխայ, ուրանօր գաղիկ ՚ա. արքայ արծրունեաց կառոյց զանազան շինուածս. *Իսկ վայր խաղացեալ (ասէ Թովմա

գերձ Ճախոյն կոչեցեալ գաւառաւ, փոխանակ իւր առնելով ըզ Բերդն Նկան, և զԱ՛ռաւանատան և զՃ՛ոռշ գաւառաք||։ Ուր ոչ Թէ միայն առանձին գաւառս կացուցանէ ուրոյն յիշելով, այլ Վնկան ցուցանէ լինել Բերդ երևելի, Թէպէտ և ՚ի Ա՛ռաւանատան գաւառի, որպէս այլուր յայտնի նշանակէ։ Յօրինակին յայտ վայրէ վրիպակաւ գրի Ա՛ռանատան։ Նոյնպէս վրիպակ Թուի գրչաց յիշատակելն ասրբեք յայսմեւուրս՝ Բերդն Նասն ՚ի վաստպուրական, առեալ ՚ի վարդանայ աշխարհագրէ, (յորոյ ՚ի սպագրեալն ևեթ գտանի, և ոչ ՚ի ձեռագիրս օրինական որ ՚ի ձեռս մեր.) որ Թերևս նոյն է ընդ Վնկան բերդին։

(1) ՚Ի միւսին ՚ի ձեռագրաց աշխարհագրութեանն խորենացւոյն մասնիկս սոպ յարի ՚ի յետագայ ա նուանս կրճատին. յայլսմ ձեռագրի Ճ՛ոռշ ուրոյն գրի, և ոռնփ՝ ուրոյն, իբր այլև այլ գաւառ։ Այն ոռնփ յերրորդ ձեռագրի գրի ոռնդ։ Եւ արդարև ոռփայ գաւառ առ յովհաննու կաթուղիկոսի յիշատակի ուրոյն. որ Թէ չիցէ յատուկ պատճառ կամ ՚ի պարսկահայս, Թերևս նոյն է։

արծ. Է. 11. վասն նորին գագկայ) ի Աառականն ա-
ւան առ Կարմիրն կոչեցեալ գետով՝ որ իջանէ ի գետն
երասխ, շինէ և անդ ամրական տեղի գժուարամատչելի
ապաստակող հինից, գնեալով ի նմա նմանապէս ապա-
րանս փողոցայարդարս տաձարակերտս սեհեկագործս՝
բաւական ի պէտս պատրաստեալ: Փոքր ինչ ի վայր խա-
ղացեալ ի տեղին՝ որում Ձորս ասեն, և անդ գտեալ
ամրագոյն անձաւս տեղի՝ անկասկածելի ի պատերազմա-
կան գործոց. և զնա պարսպեալ պատուարօք շուրջանա-
կի. և յօրինեաց պատրաստեաց ապարանս պատուաւորս
գեղազարդս խրախճանական կարգադրութեամբ գրուածս:
Այս Աառական աւան Թեբևս նոյն է՝ որ այլուր ի գիրս
նորին Թովմայի գրի Աբակայ, և կոչի Աաղաք:

Ինքնին: Օրմէ Թովմա արծրունի ասէ ուրեք. *Ա-
ինքն վերաւորեալ սրով մեռանի ի գեօղն Ինքնին ի
Ճուաշ գաւառի:

Ը ամբառ: Ներդ՝ կամ Ամրոց՝ որ բազում ուրեք կի-
շատակի ի պատմութեան Թովմայի արծրունեայ յերկրորդ
վարս դերանկին և գագկայ արքայի. * Ինակ գագիկ խա-
ղացուցանէ ի Ճուաշ գաւառ յամրոցն Ը ամբառ:
Ա-
յլուր Ե. 3. * Կարգեալ էր և զօրագլուխ մի մեծի-
մաստ յառաջատես իշխանին գագկայ ի վերակացութիւն
գաւառին Ճուաշայ և Ը ամբառին կոչեցեալ բերդի՝ ի
տանէն ակեաց՝ այր մեծամիտ և քաջասիրտ, որում
անուն էր Թադէոս: Օսոյն զայս Թադէոս ի յիշելն
Թովմա արծրունի յառաջին վարս գագկայ՝ գնէ ի Ը ա-
մբառ բերդին, այլ առանց որոշելոյ զգաւառն, և՝ ա-
ռանց յիշելոյ զանունս Ճուաշ:

Ոյրոգեաց զսա ապստամբուան վերակացու որդւոց դե-
րանկին: Ընտու ասէ Թովմա արծր. Ե. 1. * Ճուաշ
գաւառ, ուր և շինեալ ը ամբառին՝ պարսպէ յիւր ա-
նուն: Խայց ի յայսմանէ ուրն ի 8. ապրիլի՝ Ամօթ Ը ա-
բամայ կոչի նոյն իսկ Ներդն վանայ:

Խակեաբ: Յիշատակի առ ասողկայ Ե. 13. * Ապրեալ
իշխանի ի Ճուաշ գաւառէ՝ ի տեղին որ կոչի Խակեաբ:
Առաւել կոչէ զսա Ամրոց:

Կրճունիք. (1) Անճունիք. Պալունիք։

Յուլմա արծրունի յառաջին գաւառին երևի դնել զերկուս տեղիս, յասելն. * Պառնան ի Նուաշ, և ի Յոռնաւան գաւառ, անցեալ ընդ Կրճունեաց գաւառն, և վարեն ի գերուրեի աւարառուրիբ զ եկ, և զ ընդ։

Նրբորդ գաւառն ի տպագրեաւն և ի միում ձեռագրի աշխարհապ՛. խորենացւոյն գրի Անճունիք. յայլում ձեռագրի գրի Անճունիք. իսկ ի միում այլ պակասի այս անուն (2)։

Նրբորդ գաւառն ի միում և երի ձեռագրի աշխար հագրուրեե խորենացւոյն գրի Պալճունիք (3)։

Նպիսկոպոսարանն սորա հինեալ ի վաղ ժամանակաց, բայց առաջնորդն յիշատակեալ զառաջինն ի ստո բագրուրեիս ժողովոյն գինւոյ՝ նախ քան զՆպիսկոպոսն Անհնունեաց՝ է Յակոբեոս եպիսկոպոս Պալունեաց։

ԳՈՂԹՆ։

Ի պատմուրեե Թովմայի արծրունւոյ յերկրորդ վարս գագկայ՝ կոչի Վողնեաւորան։

Ըստ դրիցն անկանի առ եղերբ գետոյն երասխայ, որ պէս յայտ է ի խորենացւոյն ա. 29. ուր գետ անուամբ պարտ է իմանալ զԵրասխ (4). յայտ է և ի տեղեաց գողթան՝ որք կան մինչև ցայսօր։ Ըստ գաւառ վասն զուարձալի դրիցն՝ Վնեղեկ կոչի առ ստեփաննոսի ուռ

(1) Ի միում ի ձեռագրաց աշխարհագրուրեե խորենացւոյն դնի վերկապաւ Կճունիք։

(2) Ի սորագրուրեիս եպիսկոպոսաց ժողովոյն գինւոյ յիշատակի՝ Սամուել Պնենունեաց եպիսկոպոս. որ որպէս թուի՝ պարտ է լինել Պնեձնունեաց։

(3) Կրկին Պալունիս ակնարկէ լինել երկիւղ թղթ. 90. յասելն. * Իշխանն միւս ևս Պալունեաց վարազշապուհ ||։ Թերևս մի ի պալունեաց այն ինչ զոր պատմիչքն սորոնոյ ցուցանեն լինել սահմանակից սորոնոյ. և կամ մանաւանդ վիճակ ինչ գաւառին սորոնոյ։ Տես ի սորոն՝ ուր յիշատակին կուառս և Հոռեան աւանք ի գաւառին կամ յերկրին պալունեաց։

(4) Որպէս յայտ է ի բանից ասող ուռպելենին ի գլ. ժե. վան՝ որոյ մեսրոպայ. * Եւ զԴողթն որբեալ ի ձեռն իշխանին իւրեանց շաբիթայի, և այնքան հալածեալ զբաղմութիւն գիւղացն՝ որք մարթնաւոր տեսլեամբ ... փախստեայ ան ցեալ ընդ Երասխ՝ անկանէին ի կողմն մարաց ||։

պէլեան ՚ի գլ. ԺԵ. յաեէլն վասն մեսրոպայ. * Լկեալ ՚ի սիսական կողմն՝ հաձեցաւ քնակիլ ՚ի գեղեցիկ գաւառն Վաղեձան ||։

Իսկ ըստ նահանգին անկանէր ՚ի վասպուրական, կամ ՚ի սկզբան անդ, և կամ առ ժամանակօք խորենացւոյն՝ որպէս յայտ է յաշխարհագրութիւնէ նորա. զի դնէ զայն ՚ի կարգս գաւառաց վասպուրականի. այլ էր սահմանաւ կից սիւնեաց՝ որպէս նշանակէ կորիւն։

Վակայն ստեփաննոս օրպելեան ՚ի գլ. Ճ. երկոքումբք ցուցանել ձգնի՝ թէ ՚ի սկզբանէ անտի էր ՚ի սիւնիս. մի՝ զի ՌԶՆ գրիգոր ՚ի լուսաւորել զՀայս՝ զառաջնորդս գողթան էարկ ընդ եպիսկոպոսօք սիւնեաց. երկրորդ՝ զի իշխանք գողթան էին ՚ի սիսական կամ ՚ի սիւնեաց ցեղէ, և իբր ժառանգութիւն իւրեանց առեալ էին զայս գաւառ։ Ա այս այսպէս հինն դնելով իւր, ՚ի գլ. Ճ. զՎաղեձն ընդ Արնջակայ դնէ մետասաներորդ գաւառ նահանգին սիւնեաց։

Բայց մնրթ է այլազգ լինել գաւառաց յեկեղեցական վիճակի, և այլազգ ՚ի քաղաքական կարգի՝ առ որ հայի աշխարհագրութիւն. այնպէս և իշխանքն գողթան թէպէտ էին ՚ի սիսականէն, բայց խորենացին յայտնի դնէ՝ թէ էին հատուածեալ։ Ա ան որոյ այսպէս թուի մեզ վիճակ այսր գաւառի, զի զառաջինն էր ՚ի վասպուրական, ապա ՚ի ՃՃՂ. Թուականիս (յամի ՌՈՆ ՂՅԷ.) ՚ի բաց հատաւ ՚ի վասպուրականէ ՀԵ Թովմայի արծրունւոյ (՚ի Ճ. ԱԱ.) և Թերևս յայնժամ անց ՚ի սիւնիս։ Իսկ ստեփաննոս գոլով ՚ի ԺՂ. դարուն, յորում ժամանակի բան մեծի մասին բարձեալ էին կարգք իշխանութեաց և նախարարութեաց, առաւել հայելով ՚ի վիճակ եկեղեցական Թէմի՝ քան Թէ քաղաքական գաւառաց, երևի դնել զայն ՚ի սիւնիս։

Լնդհակիչք սորա էին երգիչք հին քանաստեղծական պատմութեանց ազգին, զոր պէսպէս նուագարանօք կնճռոտ ցահար աղբերախիւք երգելով յորդւոց յորդի աւանդեալ հասուցին մինչ ՚ի ժամանակս խորենացւոյն, զոր և ստէպ յիշէ նա ինքն ՚ի պատմութեան։

Ա՚ բերս սորա առատ գոլով գինի՝ ընկալաւ ՚ի խորենացւոյն զմականունս Վաղէն գինեբեր, ոչ միայն յաշխարհագրութեան, այլ նաև ՚ի պատմութեան ա. 29. ուր և յիշէ զերգս նոցա՝ յաեէլն. * Յայտնեն զայս ձկնաբատակս և թռչելեացն երգք, զոր պահեցին հինն ախորժելով որ

պէս լսեմ՝ մարդիկ կողմանց գինեւէտ գաւառին գողթան ||։

Յեղ իշխանութենէ Գողթան սերեալ էր ի սիսականէ. * Իակ ղուշտունիս և ղԳողթնեցիս (ասէ խորենացին) (1) գտի պատմեալ՝ ի սիսականէն արդարև հատուած, ուր դիտեմ թէ յանուն արանցն զգաւառան անուանեալ, և թէ յանուն գաւառացն գնախաթարութենէն կոչեցեալ ||։ Յոր բան գրէ ստեփաննոս օրպէլեան գլ. ը. *Իմանալ պէս և իշխանք (գողթան՝) ուր եթէ յայլմէ տոհմէ էին, այլ ի նոյն սիսական ցեղէ, ըստ մասին ժառանգութենէ աւ ռեալ էին զայս գաւառ, որպէս ցուցանէ քեզ մխէնս խորենացի ||։

Այս իշխանք սորա յիշատակին ի գիրս, ի Ե. դարուն ի ժամանակս Տրդն մեսրոպայ՝ Շ աբիթ, և որդի նորա Գիւտ, կամ Գիւտա, որք և բազմօք սատարեցին քարոզ գործ Տրդն ի բարձունն հեթանոսական աղանդոյն ի կողմանցն գողթնեաց. ի ի. և ը. դարուն՝ Խոսրով Հայր վահանայ գողթնացւոյն, և գինի ինքն վահան՝ պարծանք գաւառիս իւրով մարտիրոսութիւք։

Յիններորդ և ի տասներորդ դարուն եղև իւր ա ռանձին ինչ տէրութիւն ի ձեռս հազարացի քունակալաց՝ որպէս ցուցանէ պատմութիւն յովհաննու կաթուղիկոսի, և ասողկայ. և ոչ իսկ այնչափ փոքր տէրութիւն, զի ասէ Հաչէայ աւիրայն ատրպատականի ի յարձակիլն ի վերայ ապուսալիմ որ էր տէր գողթան՝ հարիւր հազար պարսիկ զօրու խաղաց ի վերայ։

Այլն ի սմին գաւառի և տեղիք արքունականք՝ զոր ը. արտաշէս արքայ պարգևեաց սմբատայ. * Պարգևէ նմա (ասէ խորենացին ի ը. 50.) արտաշէս զմանն Աղ քունի որ ի հինս գողթան, և զԱղաւնակոտն ||։

Օ քրիստոնէութենէն ընկալան բնակիչք գաւառիս՝ քա րոզութիւք սրբ առաքելոյն քարթուղիմէոս, որպէս ցուցա նէ ստեփաննոս օրպէլ. գլ. ը. յորս մնաց նոյն կրօն մինչ ի սրն գրիգոր՝ թէպէտ և թագուն. * Այգա ասէ (նա ինքն ստեփաննոս, այսինքն է՝ քրիստոնեայք գողթան գաւ առին) կայրն և մնային անտերունչք՝ քնակեալ այսր անդր, և ոմանք ղողեալք ի լերինն Այրարատ միայնաւո րութիւք զկեանս իւրեանց վարեին՝ զբազումս ուսուցա նելով յոլով ժամանակաւք մինչ ի գալ մեծի լուսաւորչին

(1) Խորենացին ի ը. 7. (ըստ ձեռագրաց՝ 8)։

'ի հայս, և լուսաւորելոյ զամենայն աշխարհս հայոց, ասա գնացեալ սոցա՝ խնդրեցին իւրեանց առաջնորդ||, և այլն։

Այլ որպէս յետ քարոզութեանն ոչ անհետ եղեալ 'ի նոսա քրիստոնէութիւնն, նոյնպէս և յետ քարոզութեանն լուսաւորչին՝ ոչ բաւեաւ 'ի նոցանէ իսպառ աղանդն հեթանոսութեանն, նա՝ մանաւանդ 'ի նուազիլ թագաւորութեան՝ առ բազումս տարածեցաւ. վասն որոյ կորիւն զայն կողմանս կոչէ Ագաթանգ և Ագաթանգեան տեղիք գողթան։ Յակ զայն միացորդս քննողինդ արար երանելին մեծ Ներսէս, որ նախ զառաջինն աստ սկսաւ քարոզել զքրիստոնէութիւն, զի մեծ քաջութեամբ՝ հանդերձ օգնականութեամբ բարեպաշտ առն շաբիթայ կամ շաբաթայ իշխանի գաւառին. յայն սակս խորենացին Ղ. 67. զԿողթն կոչէ 'ի մէջ գաւառաց Ախաղաղէրքեանն մեծրոպայ։ Յակ կորիւն կոչէ զԿողթն Առաջին Վաստակերտ մեծրոպայ, իմն Վաստակերտ հողևոր՝ նմանութեամբ ասացեալ։ * Արթեալ յԱստղներ առ ոտս տանն Կողթան՝ Առաջինն Վաստակերտն իբր, և անդ ընդելական սովորութեամբն 'ի կիր արկեալ ըզ վարդապետութեանն հաւատարութեամբն բարեպաշտին շաբաթայ՝ լի առնէր զգաւառն ողջունիւ աւետարանին քրի. և կարգէր յամենայն գիւղս գաւառին դասս 'ըստ վանականաց։

Առաջին Եպիսկոպոս գաւառիս՝ ստեփաննոս օրպէլ 'ի գլ. Ղ. գնէ լինել զսուն Կումայի անուն աշակերտ բարթուղիմէ առաքելոյն, որում յաջորդեաց Աբրիլաս՝ ազգաւ խուժիկ. իսկ 'ի ժամանակս լուսաւորութեանն սրբոյ գրիգորի՝ զառաջինն եկաց եպիսկոպոս Յովսէս ոմն, ըստ որում յաջորդեցին այլք, ըստ ըստ կարգի դնեմք՝ առեալ 'ի գրոց ստեփաննոսի օրպէլեան։ Կումայ Եպիսկոպոս. Աբրիլաս խուժիկ. Յովսէս Տարօնացի. Ահակ Տարօնացի. Օրսանդատ. Ստեփաննոս. Յովհաննէս [1]։

Յիշատակի 'ի գիրս առ Սիոն կաթողիկոսիս՝ և Եսայի Գողթան եպիսկոպոս. որ զինի եղև կաթողիկոս։

Առ եպիսկոպոսն Գողթան՝ էր ընդ իշխանութեամբ եպիսկոպոսին սիւնեաց. զի ասէ նա ինքն օրպէլ գլ. Ղ. * Եայց գիտեաք՝ զի ոչ եթէ հատուածեալ էին սոքա (է-

(1) Բանք օրպէլենին 'ի գլ. Ղ. և յետ Նորա Ահակ տարօնացի, են. 'Գնացեալ սոցա (գողթնաց- և ապա զՕրսանդատ, և զՍտեփաւոց) առ որն գրիգոր՝ խնդրեցին նոս, և ապա զյովհաննէս. և այս իւրեանց առաջնորդ, և ետ նոցա պէս 'ի կարգ անկեալ մի զմի փոայլ մի տարօնացի Մովսէս անուն, խագրելով մինչև ցայժմ||։

պիսկոպոսունք գողթան) ՚ի սիւնեաց, այլ յատաչէն ինչ գեռ ոչ էին հաւատացեալ, և ոչ էին կարդած աչխարհն Հայոց եպիսկոպոսօք, սորա (քնարիչք գողթան) առանձին ունէին տեսուչս։ Լակ ՚ի լուսաւորել զերկն զրիգորի ցՀայս, և ՚ի կարդաւորել լարձ և զաստիճան եպիսկոպոսացն՝ և զոսա յանձնեաց եպիսկոպոսացն սիւնեաց, զի նոցա հրամանաւ և ՚ի նեղջոյ կացցեն հնազանդութեամբ. որում վկայ՝ առաջին կաթուղիկոսացն շրջաբերական թուղթըն, և հին գաւազանք գաւառացն՝ որ վասն հարկաց եկեղեցոյն. զի լիով ունի զրեալ յինքեան զբովանդակ գաւառն Գողթան ||։

Արճաւա, կամ Արեւա։ Գիւղ զոր վարդան աչխարհակիր գնեհայոց գաւառ, յասելն. *Գողթան գաւառն Կարուձ լինի և Ջուղայեցի, և Արճաւանն որ այժմ ասի Արդավատ ||։ ՚Ի նմին գաւառի ցուցանեն լինել և սահեփաննոս օրպէլ գէ. ՚ի. յասելն վասն ՚որդւոյ բարձուղիմեան. *Լակ որ առաքեալն չինէ եկեղեցի ՚ի գողթն յարևմտից եղերն ՚ի վերայ վիմի միոյ յիւրեանց հանգստեան տեղոյն՝ ուր վանքն էին կալեալ. և անուն կոչեցին Տեառն ընդառաջ, և արարին նշանս մեծամեծս. քանզի էր ջուր վնասակար ՚ի Արճաւա գիւղ՝ որ ուռոգանէր յամենայն ամի զամենայն անդաստանս և զայգիս. և աղօթեցին յանկարծակի, և կորուսին զջուրն, որ և տեղին կոչի ցայս օր ||։

Ջուղայ, կամ Ջուղա։ Լ՚ասն առ երասխաձոր մերձ ՚ի նախճաւան, զոր յիշատակէ խոր. ա. 29. առանց որոշելոյ զգաւառն, բայց նախագրեալ բանիք վարդանայ աշխարհագրի յայտնի դնեն յայս գողթան գաւառի։

Վանանդ. և Վէրան։ Յայսմաւուրս ՚ի 28. մարտի դնեն ցայս գաւառ, ուր ասի վասն ՚որդւոյ վահանայ գողթնացւոյն. * Լինկեալ ՚ի գողթան գաւառն իւր ՚ի Վանանդ, և յաւասն Վէրան ||։ Ո՚վանանդ գիւղ յիշատակէ և սահեփաննոս օրպէլ գէ. ՚ի. ուր թագեցին (ասէ) զաշակերտս ՚որդւոյ առաքելոյն բարթուղիմէոս. և շինեցին ՚ի վերայ՝ փոքրիկ մատուռն. էր անդ (ասէ) և բազին՝ զոր կորճաձև նեալ ՚որդւոյ առաքելոյն, շինեաց ՚ի տեղւոջն խրթին եկեղեցի, և կոչեաց յանուն ՚որդւոյն Թովմայի։ (1)

(1) Ա՚յս վանանդ գեօղ կայ մի տէր ՚ի նոր հայաստան. 270. մինչև ցայժմ մերձ յագուլիս զոր- զոր չէ պարտ չփոթել ընդ վա-

Աղաչեն։ Վաղաք՝ որ ’ի բանից հինչ ասողկայ է. 18. Թուխ լինել ’ի գողթան, զի ասէ Թէ ’ի Թուխն ինձ. * Հա նէ ’ի նմանէ զբաղաքն Աղարին, յաւարի առեալ զաշխարհն նորա զՎաղթն ‖։

ՆԱԽՃԱՒԱՆ։ (1)

Յաշխարհագրուէ խորենացւոյն յիշատակի ’ի կարգս գաւառաց, իսկ յայլ մատենագրաց գիրս Վաղաքն ևԷթ հռչակաւոր՝ որ ’ի նախին գաւառի՝ յայն անուն յիշատակի. միայն առ օրբէլեան պատմագրի գլ. Է. տպ. Թղթ. 25. գտանի յիշատակեալ և յանուն գաւառին՝ ուր ասի. * Ինդրէ պատճառանօք զտեղի ’ի Նախջևանու Վաստակն ‖։ Յարտաքին մատենագրաց պտղոմէոս կոչէ զնոյն ’ի Է. 13. Նախուանա։

Խորենացի ւս. 29. ’ի պատմելիս գործոց մեծին տիգրանայ՝ կոչէ զգլխաւոր տեղի գաւառին՝ Ոչդոյ և Ոչդոր. * Այնչափ ցնոյն ինքն (ասէ) Ոչմուրն Նախճաւանու ‖։ Նոյնպէս ’ի գ. 32. ’ի գրելն վասն թ. արշակայ՝ կոչէ Շ ենն. * Ի շինին նախճաւանի (2) բերին ‖։ Նոյց յաշխարհագրութեանէ իւրում կոչէ Վաղաք։ Նոյնպէս կոչէ և հեղինակն վարուց վահանայ գողթնացւոյն ’ի ձառընտիրս։ Ո աղար անուանէ Ոչօղ. իսկ Թուխմա արծրունի՝ Ոչաւն. և ուրեք Վաղաք, և անուանէ զնոյն Աղուան, յասելն. * Վանէ զի և զԱստանն Նախճաւան տուեալ էր ’ի կալուած ‖։

նանդ գաւառին այրարատոյ, յորոյ որոշումն գրէ ընդարձակող վարգանայ աշխարհագրի. * Գողթան վանանդ որիշ է ‖։

(1) Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրուէ խորենացւոյն գրի Նախջաւան, որպէս և առ յովհաննու կաթուղիկոսի, և առ ստեփաննոսի օրպէլեան ’ի բազում տեղիս. միայն ’ի գլ. Ճ. առ նորին ստեփաննոսի գրի Նախջևան։ Բայց ’ի պատմելիս խորենացւոյն ’ի թ. 7. և 48. ըստ տպ. և ըստ երից ձեռագրացն գրի Նախճաւան. միայն ’ի ւս. 29. այլոյլին օրինակք, ուր ոմանք գրեն Նախճաւան, և ոմանք Նախջաւան։ Նոյնպէս Նախճաւան գրի յերիս ձեռագիրս բուզանդայ ’ի գ. 55. առ զազարայ, առ յովհաննու կաթողիկոսի ուրեք, առ Թովմայի արծրունեցւոյ գրելիս միւսառ ասողկայ ’ի թ. և 4. ’ի հին ձառընտիրս ’ի վարս վահանայ գողթնացւոյն, և առ ստեփաննոսի օրպէլեան՝ ’ի միում վայրի. յորմէ յայտ է՝ Թէ օտար գրութիւն է Նախջաւան որ գտանի ’ի տպ. աշխարհագր. խոր. և ’ի միում ձեռ՛. պատմ. խոր. ’ի ւս. 29։

(2) Յերկուս ձեռ՛. խոր. Նախճաւանայ։

Ա՛ւ այլեւս. * Արթայ զետեղի ՚ի Նախճաւանն Վանիկ՝ Աղստանին Ա՛ասպուրական աշխարհին ||:

Օ դիւրս սորա խորհեսցին ա՛. 29. ակնարկել լինել հուպ ՚ի մեծ լեառն մասիս, և ՚ի զետեղը. որով պարտ է իմանալ զգետն երասխ, ըստ որում յայտնի դնէ զաղալ յասելն. Թղթ. 211. *Զայր հասանէը յաշխարհն հայոց ՚ի զետեղըն երասխայ, կամեցան անցանել ՚ի Կաւղն որ կոչի Նախճաւան ՚ի սահմանակցութենն սիւնեաց ||: Ըստ այսմ և ստեփաննոս օրպէլեան. *Նստեալ էր իւր զօրօքն ՚ի Գաշտին Նախջաւանու յեզը երասխայ ||:

Ա՛ւ անկանի ՚ի հիւսիսակողմն, կամ ՚ի ձախմէ երասխայ. զի զաղալ զվերոյհեղեալ բանդ գրէ վասն ատրվըշնասպայ՝ որ գայր յատրպատականէ. իսկ ատրպատականն անկանի յաջմէ կամ ՚ի հարաւոյ երասխայ. ըստ այսմ դնէ և ասողիկ ը. 3. յասելն վասն կայսեր Հերակլեայ. * Ա՛ւ դարձաւ Հերակլէս (՚ի փայտակարանէ) ՚ի Թէ կունս կոյս, հարկանէ զշահէնն երեսուն հազարօք, և ինքն ընդ ծղուկս (որ է գաւառ սիւնեաց՝) ՚ի Նախճաւան Թափէ. և անցեալ ընդ գետն երասխ յաւանն Ա՛ղբնը- նէս, գնաց ՚ի բագրեւանդ ||: Իսկ բագրեւանդ՝ քանզի անկանի յաջմէ կամ ՚ի հարաւոյ երասխայ, յայտ է թէ Նախճաւան՝ էր ՚ի ձախմէ կամ ՚ի հիւսիսոյ երասխայ: Օ այս յայտ առնէ և այժմեան դիրք նորա. վասն որոյ ՚ի դնելն խորենացւոյն ՚ի նոյն գլ. զՆախճաւան ՚ի գետ նողմանէ գետոյն, պարտ է իմանալ վասն ձախակողմեան գետոյն երասխայ [1]:

Իսկ ըստ նահանգին՝ գոլով յայնմ վայրի վասպուրականի՝ որ սահմանակից է սիւնեաց՝ (ըստ որում եդ ՚ի վերոյ ղազար,) ՚ի ժէ. դարուն անցեալ էր ՚ի սիւնիս. քանզի ստեփաննոս օրպէլ գլ. ձ. գրէ վասն սիւնեաց. * Ունի ՚ի Ա՛յրաքաղաք զՆախջաւան ||: Ա՛յլ թէ երբ անց ՚ի սիւնիս, ՚ի բանից ինչ Թովմայի արծրունւոյ՝ երևի լինել ՚ի է. կամ ՚ի ը. դարուն. զի գրէ ժ. 11. Թէ Նախճաւան մեծաւ. ամաք յառաջ քան զգագիկ արքայ, կամ յառաջ քան զգրեհէն իւր զային բան, ՚ի բայ հանաւ ՚ի վասպուրականէ, այսինքն՝ իբր յեղս անդ է. դարուն, և ՚ի սկիզբն ուԹերորդին. և զի սահմանակից էր սիւնեաց (որպէս ասացաք,) երևի Թէ յայնմ ժամանակի անց

(1) Որով և յայտ է վրիպակ ՚ի կարգս քաղաքաց մեծին հայոց՝ պաղամեայ՝ որ զՆախճաւան դնէ արք ձգին առ եփրատաւ:

՚ի սիւնիս։ Վասն որոյ և ՚ա. սմբատ արքայ յիւր ան-
ձ. դարուն ձեռագիր յետակարաւ ետ զայս քաղաք ՚ի
պարգև միւս սմբատայ իշխանին սիսականի, և յայնմանէ
ճագեցաւ խռովութիւն մեծ ՚ի մէջ գագկայ սրծրունեայ՝
որ զինի պակեցաւ Թագաւոր, և ՚ի մէջ ՚ա. սմբատայ,
և անտի համալխարհական կործանումն առհասարակ հայ-
ոց, զորմէ ընդերկար և անաչառութիւն [1] գրէ յովհան
նէս կաթողիկոս։ Այս այսպէս կամ ՚ի վախճան է. դա-
րուն՝ որպէս նշանակէ Թովմա արծրունի, և կամ ՚ի ձ.
դարուն առ ՚ա. սմբատաւ երևի անցեալ ՚ի սիւնիս։

Այս քաղաք պանծալի է ՚ի հնութենէ քան զամենայն
քաղաքս համօրէն աշխարհի. զի հասարակաց աւանդա-
թիւն է ազգիս՝ զոր և յիշէն ամենայն ձանապարհորդք
եւրոպեանց՝ գաւէրնիէ, շարտէն, և այլք՝ որք յայն կող-
մանս ձանապարհորդեցին, թէ ՚ի Նախճաւան եղև ա-
ռաջին բնակութիւն, ուստի և առաջին շինութիւն յարկաց
և տանց մարդկայինս ազգի յետ ելից իւրոց ՚ի տապա-
նէն։ Այս ՚ի հաստատութիւն այսմ՝ բերէն և զստուգա-
բանութիւնսորին իսկ քաղաքին, իբր թէ Նախ էլեան, կամ
Նախ աւան, այսինքն Նախկին իջևանիկն և բնականաբն
յետ ելանելոյ ՚ի նաւէն, կամ Նախկին աւան [2]։

(1) Քանզի Թովմա արծրունի պատմիչ ժամանակակից յովհան նու կաթողիկոսի, Թէպէտ և ակա նատես եղելոց՝ բայց ՚ի բաղում իրս յայս նկատ ծաղրանալով ՚ի յովհաննու կաթողիկոսէ, օտա րանալ երևի և յանաչառ գրութ, բաղում ինչ գրելով իբրև ՚ի չնոր հուկս գագկայ. այլ և այլ կարկա տուն պատճառանս կգտցելով գըժ տութեն գագկայ ընդ սմբատայ, յամենայնի գովելի ընծայեցուցեալ զգործս գագկայ, և զինքսա եղե լոյն հանելով ՚ի սմբատ, զոր քաջ կշռադատ պատմագրաց Թողուած ՚ի քննութեն մատուցանել։

(2) Ցիշէ զայս ուղիղ ստուգա բանութեն շարաձէն. այլ դաւէրնիէ ձանապարհորդ սխալի ՚ի ստուգա բանէն Նաաա էլեանէն, զի բառս Նախ՝ ոչ նշանակէ ՚ի մեր լեզու Նաա, որպէս նայն կարծէ։ Անհիմն է և ստուգաբանութեն ոմանց՝ զոր բերէն անգլիացի պատմաբանք ընդհանուր պատմութեն, իբր զի սակս բազմութեն նկարագրոց ա բուեհասարոյց անդր բնակելոց՝ կոչեցաւ այս քաղաք Նախճաւ ձէ հան. այսպէս հաստատեն առեղ պարսիկք, և ինքեանք անգլա ցիք իբր հաւանական ասեմ՝ յաե լումն թէ նաև ՚ի բարբառ հայոց Նախշաբար նշանակէ Նկարիչ, և Նախչէն՝ նկարել։ Ասել քանզի նախճաւան քաղաք ՚ի հայաստան է, և ոչ ՚ի պարսս, յայն սակս զըս տուգաբանութեն այնր պարս է խնդրել ՚ի հայոց և ոչ ՚ի պարսից. և անունդ այդ ՚ի գործ ածէր առ հայս և ՚ի հինգերորդ դարու՝ յո բում ժամանակի էր խորենացին, բազմօք Թերևս յառաջ քան զայն Նախճաւն՝ զորս երազին պատճառ այսր անուանակոչուեցաւ։ Իսկ Նախ ձարար և Նախչէն ՚ի գործ ածին ՚ի ռամկական լեզու հայոց՝ յետոյ ուրեմն մտածեալ յայոց ազգաց, որոց գործածութեն ոչինչ հաստատութեն բերէն առաջարկութեան խնդրոյս։ Որ Թողուած զի ձէ

Այսպէս ի մէջ բերէն և զյարմարութէն գրից, զի է մերձ ի լեառն այրարատեան՝ ուր հանգեաւ տապանն. նմին իբրև վանն նախաւանու պարտ է խմնալ զբան յով սեպոսի՝ որ ասէ [1]. * Յոկ զայս տեղի (այսինքն՝ զտեղի ելից նոյի.) հայք կոչեն Ախոռվէրէժ (այսինքն՝ տեղի ելից, չու, իջևան,) զի անդանօր զնչխարս պահեալ տաւ պանին մինչև ցայժմ ցուցանեն բնակիչք ‖: Վանդի ի կողմանս այրարատեան լերին՝ ուր եւ նոյ, ուր գտանեմք այլ քաղաք ինչ կամ տեղի որոյ անուն ստուգաբանեալ նշանակեսցէ Տեղէ էլէց, կամ Տեղէ իջևան՝ յարմար ասից յովսեպոսի, բաց ի նախաւանու:

Ասանօր դնէ Թաղեալ վարդան աշխարհագիր՝ և ըզ նոյն ինքն զնահապետն նոյ, ըստ որում առանդեն և բնակ կիչքն [2]:

Յայս քաղաք հաստատեալ էր երևելի աթոռն Ադիա կոպոսական՝ անուանեալ Ա՛րքեպիսկոպոսական, որպէս ցուցա նեն բանք Թովմայի արծրունւոյ էջ. 7. * Վասնզ ի հա րուստ անցեալ ժամացին ի Համբարձման աւանի Ա՛ր դաստան գաւառի, ուր Ադիակոպոսական աթոռ Ա՛արդ պետականին՝ [3] յայնժամ փոխեալ դնէր ի Նախաւան քաղաքէ ‖: Այս զի քաղաքն Նախաւան էր Աստան, (ըստ որում կոչէ զայն Թովմա արծրունի՝ զորոյ զբանն եդաք ի վերոյ,) յայն սակս Ադիակոպոսն Ա՛արդպետա կան ի ժողովն դվինայ կոչի Յովհաննէս Ադիսոպոս Աստան և Ա՛արքեպիսկոպոս, և այն՝ անմիջապէս զկնի կաթուղիկոսին: Նոյնպէս յիշատակի Յովհաննէս Ադիակոպոս նոյն աթո ռոյ անմիջապէս զկնի կաթուղիկոսին նաև ի Թուղթն մաթուսաղայի սիւնեցւոյն՝ առ ժամանակօք եզրի կաթու ղիկոսի:

Ի ժամանակս աբրահամու կաթուղիկոսի (ըստ գրելոյ ստեփաննոսի օրպելը գլ. իէ.) իբրև բաժանեցան վիրք ի հայոց. * Նոտուն զԱ՛ետրպսօլտուԹէն Ա՛արդպետական Ադիակոպոսին Ասէոդորոսի ‖. յայտ է Թէ ի ժամանա

հանիւմայն գրէ՝ Թէ զՆնէձէվանն արաբացի հնչելով՝ կոչեն ոմանք Նոփէն ձէհան, որ Թարգմանի Նկար աշնարհի:

(1) Դիրք ա. հնախօսուԹէ. գլ. 3. հատ. ա. ԹղԹ. 16. ըստ տպ. հավերքամբայ ի 1726, ուր յաւելուա մեկնիչն. * Ա յսինքն Հայք ի բարբառ իւրեանց կոչէին զտեղին այնուիկ անուամբ, որ ի յոյն լեզուփոխեալ Ախոռվէրէժան լսի ‖:

(2) Տէս և ի Դավերնիէ ձա նապարհորդ գիրք ա. գլ. 8:

(3) Յօրինակին վերպակաւ գրի Վ՛ԷրդպէՀպական, փոխանակ գրե լոյ Ա՛արդպետական:

կին յայնմիկ մեծ էր նա նախագահութիւն քան զայլ եպիս-
կոպոսունս, վասն որոյ նմա յաւէտ քան այլոց ընծայե-
ցաւ այդ պատիւ։ Ա՛յլ որպէս գրէ զնմին նոյն ստեփան
նոս օրպէլ՛ի նոյն գլ. իբրև * Հպարտացեալ (Թէոդո-
բոսի) խնդրեր եպիսկոպոսունս ընդ ձեռամբ լինել (որ-
պէս օրէն է այլոց ազգաց՝ մեծարապատց ունել եպիս-
կոպոսունս ընդ ձեռամբ,) առին՛ի նմանէ և զայն, (այս
ինքն՝ զմեծարապատական պատիւն, և ետուն առաջնոր-
դացն սիւնեաց՝ ըստ որում՝ նոքա) և յաւուրսն հարցն
նոյն պատուով (էին) կոչեցեալ։

Ա՛յլ Թէպէտ և այսպէս, բայց և զնմին՛ի ժողովն սիւնի
կաթողիկոսի՝ Վէտրդ Հատան Եպիսկոպոս յիշատակի
զնմին կաթուղիկոսին. նոյնպէս և յաւաջ քան զժամա-
նակն սիւնի՛ի ժողովն մանազկերտի՝ Յադեոս Հատան
Եպիսկոպոս (1)։ Յիշատակի և առ Թովմայի արծրունւ-
ոյ էջ. 2. Սահակ Եպիսկոպոս՛ի ժամանակս բուզայի.
* Ի մբռնեալ լինելոյ յայնժամ մի ոմն՛ի հայոց ազատա-
նոյն տոհմից վահեւունեաց՝ ապուսահակ ոմն եղբայր Սա-
հակայ Եպիսկոպոսի Հատանին նախձաւանու և Մարդ-
պետականի։ Իսկ և՛ի ժամանակս գագկայ արծրունւոյ
փոխադրելոյս՛ի Մարդաստան գաւառ, ըստ որում
յայտ առնէ նոյն Թովմա արծրունի. տես զբանս նորա՛ի
վեր անդր. Թղթ. 220. ուր Թէպէտ ոչ նշանակէ պատճառ
ինչ այնմ փոխադրուելոյ, այլ որպ հաւանական Թուի, էր
սակս բռնակալելոյն՝ այլազգեաց՝ որք տիրէին այնմ քա-
ղաքի, կամ առպատակաւ աւերելին զնոյն։

Յետ ժամանակաց յիշատակի և՛ի ժողովն Հռոմկլայու
Խաչիկ Եպիսկոպոս, այլ յանուն Նախձաւանի, և ոչ
Հատան Մարդպետականի։

Օ անուանս իւրաքանչիւր եպիսկոպոսաց յիշատակե-
լոց՛ի գիրս՝ դնեմք ըստ կարգի այսպէս. Յովհաննէս Եպիս-
կոպոս. Թէոդորոս Եպիսկոպոս Մետրապոլիտ. Յովհան-

(1) Թէպէտ ոչ յիշատակի ա-
նունդ Մատթէոսեան՛ի ժողովն
սիւնի կաթողիկոսի, և՛ի ժողովն
մանազկերտի գէթ ըստ մեր օրի-
նակաց, զի և՛ի ժողովն գնելոյ
յօրինակս ինչ պակասի բառգ
Մատթէոսեան, և գնի միայն Սոփ-
բայց որպէս յայտ է՛ի սուրբ
գոյն օրինակի ժողովոյն գնելոյ՝
(որ՛ի ժամանակս ներսէսի շնոր-
հի՛) և՛ի բանից Թովմայի արծ-
րունւոյ, և ստեփաննոսի օրպէ-
լեան, զորոց զբանս յիշատակե-
ցաք՛ի կարգի անդ, Եպիսկոպոսդ
Հատան ոչ այլոք է՝ եթէ ոչ Մարդ-
պետականն։ Ա՛յլ Թէ ընդդէմ կո-
չեցաւ Մարդպետական՝ տես՛ի
ներածութիւն հին հայաստանեայց՝
՛ի բանն որ յայտգոյ Եպիսկոպո-
սարանաց մեծին հայոց։

հետ Աղեքսոսոս. Ղազադոս Աղեքսոսոս. Գէորգ Աղեքսոսոս. Սահակ Աղեքսոսոս. Յակոբ Աղեքսոսոս։

Վանդեցին զայս քաղաք զօրք շապհոյ արքային պարսից՝ յաւուրս Ը. արշակայ արքային մերոյ, յորում ժամանակի Թէ քանի բազմամարդ էր, յայտ է՝ի Թուոյ գերելոցն՝ զոր դնէ բուզանդ Ճ. 55. * Պատ առին և զնա (զնախձաւան,) քանդեցին անտի երդս հայս երկուս հաղարս, և հրէայս երդս վեցհատասն հաղարս, անտի խա ղացուցին գնացին ամենայն գերութիւնքն հանդերձ։ Ի Ե. դարուն՝ի հիմանց քանդեաց կայսրն հերակլ յարշաւելն՝ի պարսս հարիւր բսան հազար զօրօք։ (1)

Յեկեղեցւոջ սորա հրամանաւ կաշմոստիկանին այրեցան բազմութիք նախարարաց աշխարհիս հայոց (2) յամին 704. ոգիք իբր ութ հարիւր, որպէս դնէ ստեփանոս օրպել։ Ի ժամանակս զազան խանին Թաթարաց յելս անդ ՃԺ. դարուն՝ զօրք Թաթարաց կողոպտեցին զեկեղեցիս նախձաւանու, և զմանուրայս գաւառի նորա, գերեցին զքահանայս. * Վարշեցին զդրունս քաւարա նացն, ընկեցին և զսեղանսն։ Ոտ որում գրէ օրպէլեանն գլ. Ե. կամիմն քակել և զեկեղեցիս, այլ ոչ Թողացուցին գլխաւորքն նոցա՝ ասէն ածեալք՝ի վրաց, և զի՝ բնակիչքն կաշառօք արգելին։ Նաև՝ի վերջին ժամանակս՝ բազում աւերմունս կրեաց յաւուրս սուլդան մուրատայ՝ի պատերազմին պարսից, և զկնի։

Հայեցեալ գալ և Ոտան։ Ասէ՝ի նախձաւան քաղաք դնէ զսոյն վարդան աշխարհագիր, զնոյն հաստատէն և բանք պատմելոյ հայկունեաց խաչին, ուր յիշատակի ընդ գաշտին և աւանն համանուն. * Երթալ գնաց (ասէ պատմիչն վասն տիկնոջն սիւնեաց՝) ընդ ձմեռապարէնն անցեալ՝ի գաշտին որ Հայկունեաց կոչի։ Վանզի գնայր նա՝ի գաղթէն Աղբաթոյ որ առ Սանատրուկ քաղաքաւ արքատաղ գաւառի՝ անցանել ընդ գաւառն Նախձաւանու՝ի Սիւնիս։ Այլ փոքր մի զկնի գրէ գնմանէ. * Գնեաց զՈտանն Հայկունեաց, և զառնդ աւանին, և ետ՝ի վանս նշանի խաչին, և ինքն գնաց յաշխարհն իւր։

(1) Ասողիկ Բ. 3. գրէ վասն հերակլի. * Զնախձաւան և զԴաձակ՝ի հիմանց բրէ։

(2) Նա ինքն ասողիկ Բ. 4. * Հրամայեցին յերկուս բաժանել զնոսա (այսինքն՝ զնախարարսն հանդերձ նոցին հեծելովք,) զմանս յեկեղեցին նախձաւանայ, և զկէսն յեկեղեցին խրամայ, և հրով վառեալ զեկեղեցիսն՝ այնպէս այրեցին զամենեսեան՝ի ՃԺգ. Թուականին։ Զոնսն գրէ նախ

Ռալայ սրահ, և Յաճուկ աւան։ Պատմիչն օրակելեան ի գլ. Ե. տպ. Թղթ. 25. յիշէ զայս տեղւ յասելն վասն Էլիկումի օրբելեան. * Խնդրէ պատճառանօք զտեղի ի նախիջևանու գաւառին... ընդ որ հաձեալ աթաբակին՝ տայ նմա զբերդն երնջակայ (1).. և զՅաճուկ աւանն, և զՌալայ սրահն ի նախջուան ։ Այլ զկնի. * Յուզարկէ զնա բազում փարթամութբ և երևելի փառօք ի քաղաքն նախջևան ։ Հանեալ այնուհետև Էլիկումին, և տիրեալ այմ նահանգի՝ կոչէ առ ինքն զեպիսկոպոսն սիւնեաց զտէր ստեփաննոս ։ Այլ ասպ. * Դեցեալ զբազում աւուրս Էլիկումին՝ եղև յաւուր միում հիւանդացնալ նմա հիւանդութբն մեծ, զոր լուեալ ելտիկուզ մեծ աթաբակին եկն ի տեսութբն ի Յաճուկ աւանն ։ Այլ յետ սակաւուց. * Մեծ սիջնլով և անանցական գրով ետ զՅաճուկ աւանն, և զՌալայ սրահն, և ի նախջևան յաւագ փողոցին՝ երեք կուզպակ՝ (կամ կուզպ) ազատ և Թարխան յամենայն հարկաց ։

ՄԱՐԱՆԴ։

Յայսմ գաւառի գնէ վարդան աշխարհագիր Թաղեալ գնոյեմշարա, յոր անուն ասեն կոչեցեալ գկին նոյն. * ի նախչուան է տապանն մեծ նահապետին նոյի, և նոյեմշարայ ի Մարանդ ։ Ըստ այսմ աւանդեն և բնակիչքն, զոր և յիշէ դավերնիւ գիրք ա. գլ. 8. և ի հաստատութբնն այնմ բերեն և զստուգաբանութբն անուանն Մարանդ, իբր Մայր անդ ։

Յիշատակի այս գաւառ և առ յովհաննու կաթուղիկոսի. * Ըստ այնմ մարզն հերայ և զարևանդայ, և Մանդայ, և նախջևանայ ։

Ունի և քաղաք համանուն, ուր Թաղեցան բազում սուրգանք պարսից, որպէս գրեն վարդան, և մատթէոս՝ որ ասէ վասն ալբասլանայ, Թէ որդի նորա * Խաղեաց զնա ի գերեզմանն հարց իւրոց ի Մարանդ քաղաքի ։ Յորմէ և յայտ է Թէ բազմութբն այլազգեաց բնակիչն ի նմա յայնժամ ի ժա. դարու ։ Խակ ի ժբ. դարուն ա

քան զառ և զևանդ պատմիչ ի Յաճուկ աւանն յանծանօթս մեծին պատմութբն իւրում ի գլ. թ ։ հայոց ։

(1) Տես զՄաճուկ կամ զՅա-

ռեալ՝ի ձեռաց այլազգեաց աւերեցին զաքարւէ և իւանէ հայկազուն զօրավարք Թամարայ Թագուհւոյն վրաց՝ զը բոց գրէ կիրակոս. * Ոոգան զօրօք քաղմօք՝ի քաղաքն՝ի Վարանդ, և առին զնա և աւերեցին զրազում գա ւառս որ շուրջ զնոքօք, և ապա գնացին յարտաւիլ քա ղաք ||:

՝ի ժողովն ԺՀ. դարուն յիշատակին Եպիսկոպոսունք Վարանդունեաց, ՝ի ժողովն ասոյ՝ Յովհաննէս եպիսկո պոս. և ՝ի ժողովն ատանոյ՝ Կոստանդին եպիսկոպոս:

Տեղի վասպուրականն նահանգին՝ որոյ գաւառք անճանօնք:

Ագ-ի: Ներդ անուանի առ ծովեզերք, զորմէ գրէ Թովմա արծրունի գ. 17. * Եայց աշոտ գնացեալ տալ պատերազմ ընդ ծովեզերեցիսն որ ուԹմանիկքն կոչին, որք ամրանային՝ի Վիւիկ անկասկածելի քարանձաւին. վասն զի ըստ պտղոմեայ և աղեքսանդրի սահմանադրու Թեն, կամ Թէ մերն արտաշէսի որդւոյ սանադրկոյ, ՝ի վասպուրական գաւառացն համար Թուեալ է գաւառն այն՝ զոր Ձ. ամաք յառաջ հանեալ էր բռնակալուԹեն տաճկաց՝ի վասպուրական պետուԹէ ||: Եւ սուղ ինչ գիմի վասն ամրուԹեն նորին գրէ. * Ընպատերազմելի էր ամրոցն, միայն բաւականաւն ըռռնկացն մի վասնիցի ||:

Եառ զայս գագիկ արքայ՝ որպէս պատմի յերկրորդ վարս նորին Ե. 3. ուր ասէ. * Եակ զգաւառն ծովեզերի՝ յորում է աքանչելի և անառիկ բերդն Վիւիկ, զոր բա զում ժամանակօք յափշտակեալ էին այլազգեաց, բա զում և անհուն պատերազմաք յարձակեալ՝ի վերայ՝ ՈՁՃասէր իշխանաց մերոց առաջնոց, դեռ ևս ցայն ժա մանակս անդ յղփացեալ ամրացեալ կային մարդիկ դա րոն ուԹմանիկք կոչեցեալ, ընդ որոց մեծ ջանիւ աշխա տեալ տանն արծրունեաց՝ ոչ ինչ սանանել նոցա կարա ցեալ, մանաւանդ քաջն և յաղԹողն մեծանուն իշխանն գրիգոր՝ անուանեալն դերանիկ... Եւ մնացեալ բերդն Վիւիկ իւրական գաւառաւն վեր մեծ անգժկելի՝ի սիրտս իշխանացն վասպուրականի, որում ոչինչ սպեղանիք ա ռաջնոցն ազդեցին, որ տեւեաց եկն եՀաս իբրև Հարիւր ամաք մինչև՝ի ժամանակս քաջին գագկայ... (որ)՝ի գե ղերի գողանայ զամրոցն, և սրախողխող արարեալ զընա կ՝ ոչս բերդին՝ բնաջինջ բառնայ յերկրէ ||:

Յետ առնելոյն պատեաց զայն պարսպաւ, և կառոյց շինուածս. * Օ ըերդն Ա՛միւկ (ասէ) զզարմանալին զամբ ղոյն, զոր երկնապիշ և պարանոցատուն իմն գիտէ ա նուանել քան, բազում ճախիւքն և բազմագումար արուես տաւորք յերևելիս հրաշակերտ շինուածս. 'ի ծայրից անտի գագաթանն 'ի խոնարհ՝ մինչև ցեղր ծովուն լի և լի պարսպաւորէ անմերձենալի ամրութիւք ||: Տես վասն այսր 'ի նոր հայաստան ղ՚ամուկ. Թղթ. 150:

Շ արունակօղն Թովմայի արձրունեաց ցուցանէ թէ պատեալ էր ջրով ըստ աղթամարայ, այլ յայտ է թէ ըստ մասին միայն՝ զի չէր կղզի. * Ա՛ն ինաց (ասէ) տեղի քրխատունեից, բայց միայն յանմատոյց ամրոյն Ա՛միւկ, և յաճախնակ կղզոյն աղթամար, որ վայելչացեալ ունէն զգեղ վայելչութեն ամրացեալ աւեղք, և պարսպեալ խորխոտացեալ կոհակօք ||:

Ա՛ւ գոլով երևելի յիւրում սահմանի՝ առանձին գա ւառ կացուցաներ 'ի ժամանակի անդ Թագաւորութե արծրունեաց. * Ա՛նտրեաց տէր (ասէ նոյն շարունակօղն) տեսուչ և վերակացու այսմ՝ ճաղատոյ և անմատոյց ամրո ցացս՝ զայր ոմն տոհմակից արքային սենեկապետին 'ի Վա ւառն Ա՛մկոյ յագգէն արծրունեաց՝ անուամբ աբդլմանէ կոչեցեալ ||: Ա՛ր որպէս Թուխ՝ արտաքոյ էր յայնժամ այ լոց գաւառաց վասպուրականի՝ զորս Թուխ խորհնացին:

Ա՛յս ամրոց վկնի ժամանակաց Հանդ 'ի ձեռս այլազ գեաց, զորոց զառումն յեղգբուզայ յիշատակէ և վար դան պատմիչ, յասելն. * Ա՛յս (այսինքն եղգբուզ, կամ ըստ այլոց ելտկուզ զօրավարն պարսից) հաւ զ՚Ա՛մուկ 'ի խեաէնկայ, և զասատնաք 'ի վիզինայ ||: Յետ զայս բերդ և Թովմա մեծոփեցի առ ժամանակաք խրովք. * Ա՛յս մինչ յայս նեղութիւս կայաք՝ յանկարծակի զօրք բեր դին Ա՛մկոյ, (և) չար և անօրէն պիղծ իշխան նոցա... նստեալ 'ի նաւ եկին 'ի կղզին ||: Ա՛յլուր կոչէ նաև Վ՚որ Ա՛մկոյ:

Ա՛ման ամոաբ, կամ ամբոյ: Յայտ է լինել սորա 'ի վաս պուրական՝ 'ի բանից ինչ Թովմայի արծրունեայ Շ. 4. զի ասէ Թէ ապստամբեան կալեալ զերեսին որդիս դերանկին իշխանին արծրունեաց՝ եղ յամոաբ աշխարհն. որով իմա նայ զվասպուրական աշխարհ արծրունեաց, և ապա Թուխ զբերդս նոյն աշխարհին յորս եդ. յորոց զերկոսին քան զի յայտնի գիտեմք լինել 'ի վասպուրական, զհետ գայ՝ Թէ և երրորդն որ է Ա՛ման՝ էր 'ի վասպուրական. զա

շոտ եղ ասէ ՚ի նկան, զգուրգէն ՚ի կոտորն քերդ, իսկ զգագիկ Լ՚մրոն Ալան։

՚Ի նոյն ԿՀ· գԼ· գնէ զԼևան ՚ի փորն Ղբայ, որ ՚ի բանից նորա երևի նոյնպէս լինել ՚ի վասպուրական· ապուռրուան ասէ յինքն գրաւեաց զԼ՚մրոն Ալան ՚է փորն Լ Ղբայ։ Լ՚ալ յայտնագոյն ևս յովհաննէս կաթուղիկոս զՓորին Ղբայ՝ որ է նոյն, գնէ ՚ի տերութէ աշխարհին աղբրունեաց, այն է վասպուրական· * Ո՚յսու ժամանակաւ մեծ իշխանն աղբրունեաց աշոտ, որ ՚ի բողբոջից բուսոյ սենեքերիմայ արքայի եղեալ, զգնայր շրջեր զկողմամբք երոյ պերոնեն փոքր ինչ գնդով, և հասեալ ՚ի ձորակ մի՝ զոր Ձորակ Լ՚մբայ (1) անուանեն, երեկօթն անդ առնէին յաւգարակի՝ ՚ի ոջ՝ յորում քնակէին գաբաւոնացիք ։

Լ՚ւ այսպէս այս Ալևան ամրոց՝ զոր յիշէն Թովմա արծրունի, և յովհաննէս կաթուղիկոս սուղ ինչ զինի վերադրեալ բանից, այլ է յամրոցէ կղզոյն սևանայ՝ որ անկանի ՚ի սիւնիս, զորոյ զամրութէի յայտ առնել կամելով նոյն Թովմա արծրունի՝ կոչէ ուրեք Լ՚մրոց Ալևաւանէի, և միշտ զբառդ Լ՚մրոյ, կամ Լ՚մրոց զհետ յարակցեալ՝ այնպէս ՚ի գործ ածէ· * Կուրապաղատն տարուձոյ (ասէ ՚ի Ջ· 2·) կայր Լ՚մրոյին Ալևան՝ որ ՚ի ձեռն հասանայ որդւոյ վասակայ ամբարշտի ։ և այլուր ՚ի նոյն գԼ· * Խոստանայ առնել զգարձ Լ՚մրոյին Ալևանի, և աշխարհին նորա ։ Տես վասն այսր և ՚ի Ալևանն սիւնեաց ՚ի գեղարքունի գաւառ ։

Պղտանա ։ Գեօղ ՚ի սահմանի փորակին Լ Ղբայ՝ զոր յիշէ Թովմա արծրունի յերկրորդ վարս գագկայ· * Գնայ ՚ի հետիոտս ձակատել ընդ զօրաց իշխանին՝ որ էին ՚ի Գեօղն Պղտանա ՚ի գաւառին Լ Ղբայ՝ կոչեցեալ Փարակ ։

Ղբաձա ։ Յիշատակի առ Թովմայի արծրունւոյ· * Լր վէն օրինակաւ շրջեալ ընդ բոլոր աշխարհս վասպուրականն, և հասեալ ՚ի Գեօղն Ղբաձա (2) ինայր անդէն ։

(1) Թովմա արծրունի յերկրորդ բորդ պատմութէ գագկայ՝ զայս Ձորակ անուանէ Գառառ, յասելն· * Գնայ ՚ի հետիոտս ձակատել ընդ զօրաց իշխանին՝ որ էին ՚ի Գեօղն Պղտանա ՚ի գառառին Լ Ղբայ՝ կոչեցեալ Փարակ ։

(2) Յիշատակի ուրեք առ նմա զին Թովմայի արծրունւոյ ՚ի պատմէն երկրորդ անգամ զվարս գագկայ արծրունւոյ Ղբաձայն ամրոց՝ յասելն· * Որ բանեալ որջացեալ էր յՂբաձայն անուանեալ ամրոցի ։ Լ՚ալ թէ նոյն էցէ ընդ Ղբաձա անուանեալ գեղջ, կի՞ մերձակայ նմին, և կամ ՚ի նորին սահմանի, առ ժամս չունիմք ինչ ասել հաւաստի։

Իսրաէլէ ։ Օրմէ նոյն Թովմա արծրունի . * Լսելոյ պատահեն զօրացն ի զօրագլխացն վասպուրականի , ի Վեղն՝ որում Իսրաէլեըքն ասեն ։ Լաւ Թուի լինել մերձ ի բերկրի ։

Վափկակերտ ։ Ճ հինեաց զայս գագիկ արքայ նախ քան ընդդատաւորելն . * Վարձեալ լինէ (ասէ Թովմա արծրունի ։ գ . 11 .) զօրավարն գագիկ ի դլուխս ՈՁ հրոյ , որ վճռեալ իսատուցին սատակաւղիչ դառնալոյ մահաճին հողմոյն հնչելոյ այսպէս անուանեն , փոխէ անդ գեօղս , և լինի զբլուրն՝ որ տեղի բանակի զաշիկ առնելոյ էր տանն արծրունեաց , և անուանեաց յանուն իւր զձեռակերտն Վափկակերտ , և դարձոյց անդր փոխելոյ գեօղիցն ։

Վաղուան ։ Ձիշէ Թովմա արծրունի . * Ի մտանելն նորա ի Վատուան աւանն՝ զոր իւրեանց սեպհական հայրենեացն ժառանգութիւն ։ Տես վասն այսր և ի նոր հայաստան . Թղթ . 165 ։

Աղթաշէեան աւան ։ Օրմէ Թովմա արծրունի ի գ . 17 . * Աշտ վերջանեալ ենկն բանակեցաւ Աղթաշէեան աւանի , և յիսէ ի վան քաղաքի ։ Ասելիս նոյն է սա ընդ Աղթամատ կամ Աղթամէտ աւանի , զոր չինեաց արտաշէս ։

Աղաղոյս կաթոլ ։ Ընդն բլոյ՝ զոր յիշէ Թովմա արծրունի գ . 17 . * Յառաջխաղալ ընդ Աքաղայոյ կատար ասացեալ բլուրն ։

Այս ամենայն տեղիք ի բանից նորին Թովմայի արծրունւոյ երևին լինել ի վասպուրական , կամ ի սահմանի արծրունեաց , որպէս և գիւղ ինչ Վայկղան անուն , որ Թուի լինել ի տոսպ գաւառի ։

Ընձաեաց ճձածէն ։ Ասուի լինել Ալանք , և յիշատակի ի յիշատակարանի գրչագիր աւետարանի գրելոյ ի ձեռն ռոմանոս վարդապետի ուրումն , ուր և ասի . * Ի Թուիս հայոց չիե . . . ի Թագաւորութենն հայոց լևոնի . . . և մեր ընդ հովանեաւ լեալ Ընձաեաց ճձածէնին ի գաւառիս վասպուրականիս , ևն ։ Լաւ ապա գրէ , թէ՝ յիշեցէք զմեր Վեղջս զպոլորս մկրտիչն . ևն ։

Նալբէր գեղ ։ Ա արգան գրէ վասն գեղոջդ վարդապետի մեղրիկ կոչեցելոյ , թէ * Էր ի վասպուրական գաւառէ ի Նալբեր կոչեցեալ գեղջէ ։

Լիճ , և Վոսոց ։ Ի վախճան վասպուրական նահանգին դնեմք և զերկուս զայսոսիկ կղզիս ծովուն աղթամարայ , զորոց Թէպէտ չիք ինչ յիշատակութենէ առ նախնի մատե-

նագիրս մեր մինչև ի դարն ԺԶ. այլ ի վախճան նոյն դա-
րու գտանի անուն առաջնոյն ի յիշատակարանի միում
գանձուց գրոց. և |՝կեղեցկին որ յանուն Աբգն գեորգայ
յիշատակի անդէն. * Վրեցաւ..ի | խին կղզիս՝ ընդ
հովանեաւ Աբգն գեորգեայ հայակատ և հնչակաւոր բարձ-
բաշէն և գեղեցկաշէն տաճարիս, յամի ուԹ հարեւր-
երորդի քառասներորդի և երորդի. յորում ամի ՅՁ ծաստաստ
բարկուԹիւն շարժեցաւ ի վերայ երկրի՝ արիւնալցու
զօրքն ԹաԹարին՝ որոյ անուն գլխաւորին լանկԹամուր
կոչիւր... յորոյ սատիկն զերծեալ մեր ապրեցաք առ
ոտս երջանիկ վարժապետին սարգսի ի | ըմն կղզիս ||:

|՝Ա Թովմա մեծոփեցի ի սկիզբն ԺԸ. դարուն, ի ԹուխԹ
պՀԵ. գրէ զանձնէ՝ ԹԷ փախուցեալ յերկրէն քաջերու-
նեաց յերեսաց զօրաց սբանդարին՝ * |՝ազատուրծ եւ
զեալ կամաւք մնանել ի կղզին | մայն, և իբրև մնաք...
սիրով ընկալաւ զմեզ Հոգևոր եղբայրն մեր վարդապետն
և եպիսկոպոսն յոհաննէս: |՝Ա մինչ յայս նեղուԹիւնս
կայաք՝ յանկարծակի զօրք բերդին ասկոյ և.. իշխան
նոցա ՀաՃի պէկ անուն նստեալ ի նաւ՝ եկն ի կղզին ||:

|ակ սկզբնաւորուԹիւն անապատական կենաց, կամ նո-
րոգուԹիւն ընծայի ներսէսի վարդապետի մհկացոյ ի ԺԷ.
դարու, ըստ որում գրի ի յիշատակարանի ինչ գրոց ոտա-
նաւորաց գրելոյ ի ստեփաննոս գրչէ. * Վ՝իտելի է՝ զի
հնգն (ներսէս) ի մհկաց է, և գնաց յանապատն տա-
Թևայ Ձ. տարի եկաց, և եկաւ անտի աստ ի | մայ կըղ-
զիս՝ Հաստատեաց անապատ...ի ԹվԼ. ՌՀԱ ||: |՝Ա այլ-
ուր ի նմին մատենի. * |՝ոկացի ներսէս վարդապետն..
եկաւ ի վանայ երկիրս ի | մայ կղզիս, անապատ Հաս-
տատեց ի ԹվիՆ ՌՀԱ ||: Ընդարձակ ևս առաքել պատմիչ
գԼ. իա. ԹղԹ. 251. * |՝ելեալ գնաց ի գաւառն վասպու-
բականի, և եմուտ ի կղզին | մայ ի ՄՂՋ ծովուն, և անդ
ժողովեցան առ նա բազմութք եղբարց, և եղև անապատ||:
Ուր յիշէ և զմահ նորին ներսիսի ի ՌՀԶ. ԹուխԹ:

Յիշատակէ ապա և զկղզին Կաուց. * |՝ս զկնի նորին
յաջորդեաց զառաջնորդուԹիւն տեղւոյն ընկեր նորին
ստեփաննոս վարդապետն, և յայսմ ժամանակիս և ևս
առնեցան միաբանք | մայ անապատիս, վասն որոյ ոմանք
ելեալ ի | մայ՝ գնացին ի տեղին որ անուանի Կաուց,
որ և առ կղզի է ի ՄՂՋ նոյն ծովուն, և անդ ևս շինեցին
զմանապատ և զեղբայրանոց ||: Յետ և ի նոր հայաստան
ԹղԹ. 154. 155:

ՆԱՀԱՆԳ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՍԻՒՆԻՔ ԿԱՄ ՍԻՍԱԿԱՆ

Ա՛ռաջինն անունն է սովորական յաղգի մերում, իսկ երկրորդն առ սպարսիկս, Թեպետ և է ուղղագոյն. քանզի այս նահանգ զսնուն իւր ընկալաւ՝ ի սիսակայ որդւոյ գեղամայ՝ հինգերորդ նահապետի ազգիս, նմին իբրև ուղիղ անուամբ անկ էր կոչել զսա Սիսական, որպէս և գրէ խոր. ենացին ա. 11. * Ա՛յսր ծնաւ (այսինքն՝ ի գեղարքունիսն՝ գեղամ նահապետ) զորդի իւր զՍիսակ, զայր սեգ և անճնեայ... (և) սահմանես հատանել նմա ժառանգութեա՛ն՝ ի ծովէն՝ (որ է ծովն գեղամայ) ընդ արեւելս մինչև ցդաշտ մի, ուր գետն երասխ հատեալ զքարանձաւս լե՛ռանց անցանէ ընդ խոխոմն ձիգս և նեղս... Ա՛յսր ծնաւ կեալ Սիսակ՝ ընու չինուածք զսահմանս իւրոյ ընակութե՛ան, և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբ Սիսական, այլ պարսք յոտակագոյնս իսկ Սէսական կոչեն ||:

Ա՛րդ Թեպետ Սիւնիք անունն է առ մեզ սովորական, սակայն և Սիսական անունս ոչ սակաւ ուրեք՝ ի գործ ածի, որպէս յասելն ստեփաննոսի օրպելեան գլ. լէ. * Ո՛չ միայն այս՝ այլ և բազում էին չինեալ եկեղեցիք՝ ի Սիսական աշխարհի, և յարարատեան գաւառի ||: Կամ այլուր յասելն. * Խնդացին ամենայն տունն Սիսակա՛նու ||: Այլ որ առաւելն է՝ ի միում և՝ ի նոյն բանի նախ կոչէ Սիւնիք, և ապա Սիսական՝ յասելն վասն մըռնանայ գլ. լը. * Ակեալ՝ ի Սիւնիս ամրանայ՝ ի բերդագիւղն Շ աղատու, և կամէր և զայն ևս ապստամբել՝ զեղեցիկ աշխարհն Սիսական ||: (1)

Ա՛յսր այսմ և յոհաննէս կաթուղիկոս՝ ի միում և՝ ի

(1) Շաղատ՝ ոչ էր՝ ի սիսական մանաւանդ գաւառի, որ վերեալ կաւ գնի՝ ի տպագրեալն աշխարհագիր. խորենացւոյն, այլ՝ ի ծաղուկս. ուստի Սիսական առ նուամբ իմանալ ասելն ստեփանոսի նոյն օրպէլ զրոյցս Սիւնեաց:

նմին պատմութիւնէ մովսէսի՝ զոր աշտա՝ իշխան էր կացուցեալ ուտի գաւառին, նախ կոչէ Աիւնիք, յասելն. * Արթայր անկանէր (մովսէսն) յաշխարհն Աիւնեաց առ իշխանն սմբատ ||. իսկ սուղ ինչ զկնի՝ կոչէ Աիսական. * Ղուեալ մովսէսն ի Աիսական կողմանցն || առ քորիկոսոսն ծանարած: Յայսմանէ զլասական անուանեալ նեալ գաբուռն՝ նոյն յովհաննէս կաթուղիկոս նախ կոչէ՝ Իշխան Աէնեաց և զկնի՝ Իշխան Աէսական: Իբր զայն իշխանն սմբատ՝ որում ա. սմբատ արքայ եւ գնախձաւան, յովհաննէս կաթուղիկոս կոչէ Իշխանն Աէսական, իսկ ստեփաննոս օրպել. ի գլ. լբ. կոչէ Իշխանն Աէնէ: Իբր ընդ հակառակն՝ ուր յովհաննէս կաթուղիկոս զսմբատ ա նուանէ՝ Աէնց էշխանն Աէնեաց, զնոյն սմբատ՝ ստեփաննոս օրպել. կոչէ՝ Աէնց էշխանն Աէսական սմբատ:

Աչափ ինչ յառաջ բերաք առ ի յանդիման կացուցանել ընթերցողաց՝ զի մի զանուննս Աիսական կարծեսցեն առանձին գաւառ ի սիւնեաց նահանգի, որ վրիպակ կաւ գնի ի տպագրեալ աշխարհացոյցն. խորենացւոյն. որպէս ունիմք գրել զկնի:

Այլով անուամբ գտանեմք կոչեցեալ զայս նահանգ առ կորիւն վարդապետի, այն է Աէսական աշխարհ, որ է ածանցեալ յանուանէս Աիւնեաց:

Ձիշատակի և առ պրոկոպիոսի (1) ի գրելն, թէ ի ժամանակս յուստինիանոսի կայսեր՝ * Արաքեաց կաւատ (արքայ պարսից) ի հայս՝ որ էր ընդ իշխանութեամբ հռոմ մոց՝ այլ զօրս հաւաքեալ ի բերասամխիոյ, և ի Ասանդ գեայդ (այսինքն ի Աիւնեայգ) որք սահմանակից են ալա նաց ||: (2)

Ա ամն անուանս Աիւնեաց՝ են և երկու ինչ, զոր պարտ է ի միտ առնուլ: Այն՝ զի թէպէտ ստէպ ի գործ ածի յարակցեալ ունելով զառաս աշխարհ, կամ գաւառ, բայց և ոչ սակաւ ուրեք ինքնին առանձին ի գործ ածի, որպէս յասել անդ ստեփաննոսի օրպել. գլ. լբ. * Նկին և վախտակականքն սահակ սիւնեաց տէր, և բարգէն և վասակ եղբարբք սմբատայ ի բնիկ աշխարհս իւրեանց ի Աիւնիս ||:

Երկրորդ՝ ի գործ ածի փոխանակ բնակչաց, ըստ այսմ

(1) Գիրքն պատերազմայ պարս. պրոկոպիոս ընդ Աղանաց ի մի յոսկ ա. 15: գէ և զԱղուանս, որում սահմա-
(2) Թուի թէ յայսմ վայրի նակից էր Սիւնիք:

խորենացին գ. 46. * Աեռանի և սպարապետն Նորա գարա Աիւնի՝ ի պատերազմին ‖, այսինքն՝ որ էր՝ ի Աիւնեաց նահանգին։ Այնպէս և առ ստեփ. օրպել. բա զում ուրեք. * Ցէր ներսէհ Աիւնի որդի փիլիպէի սպա նանէ վասն ոխութեան ‖։ Նոյնի՝ ի գլ. լէ. * Նոյ անգէն հա բեալ զգեղեցկադիտակ իշխանն Աիւնի սահակ՝ գիտեաց եալ յերկիրն ընկենոյր ‖։ Նոյն թէ՝ * Պպա և զերծեալ մեծին վասակայ Աիւնոյ մօրքն իւրով և եղբարբն, և այլոք իշխանաքն՝ ի գերութենէն բուղայի, և գառն կապա նացն՝ գայ մնանէ՝ ի սեփական աշխարհ իւր Աիսական ‖։ Նոյն՝ ի գլ. թ. * Նոյ հրամանն տուեալ անդրադարձ սիւնեաց տէն ամենայն Աիւնեաց փախչել ‖, այսինքն՝ բնակչաց սիւ նեաց։ Որով յայտ է թէ՝ Աիւնեցի կոչել զբնակիչս՝ օ տար է յոմէից աստի. բայց և առ ստեփ. օրպել. ի գործ ածի՝ ի գլ. իէ. * Աի լեցի քեզ շարժիլ՝ ի տեղւոյս առանց մանաւանդ Աիւնեցոյ ‖։

Ոչխար Աիւնեաց անկանի յարևելեան կողմն այրարա տոյ՝ ընդ մէջ երասխ գետոյ և արձախայ։ Աիւնի գժուա բին տեղիս, որպէս յայտ լեցի՝ ի ստորագրութենէ գաւա ռաց իւրոց, և ըստ որում ծանուցանեմ այս բան յոմէական նոյ կաթուղիկոսի. * Ել և զսիսականացն տերանց և ազգաց՝ ոչ սակաւ ինչ աղմուկ շփոթից շուրջ պատէր յոս տիկանէ անտի, որք և ամրացեալք իսկ՝ ի խորհուն խո րոյն ձորոց, և յամուրս քարանձաւաց, բազում արշաւ սոյր հչնս՝ ի վերայ Թշնամեացն հասուցանէին ‖։ Ա՛ս որոյ՝ ի տալ. պատմութենէ օրբէլեանց գլ. է. կոչի Ոստր Նա յոխ աշխարհն սիւնեաց։ (1)

Ի քերոց՝ (ըստ ասից խորենացւոյն) ունի Աուրտ, Վերերի, և Կուռն։

Օ բարս բնակչաց կողմանց ինչ սիւնեաց՝ կորիւն կոչէ Վաղաշտափոս, Վայրենագոյնս, Ձիաաղբարոյս. և այլ պատմու թիւնք ցուցանեն լինել զԱիւնիս զօրաւորս, կորովիս, Ճար տարս և կայծղս՝ ի մարտի և յուսման. այլ նոյնպէս յա ջողս և՝ ի գործս ժամտուէ, որք պիտացին զանձեռնաո կելիսն և զզարհուրելիսն՝ ի գործ դնել՝ առ՝ ի վրէժ առ

(1) Իակ այն բան աշխարհագրու թեն խորենացւոյն յորում ասէ լի նել Ասդր պէղէտ՝ ի պնդոս, չիք յերկուս ձեռագրս, այլ՝ ի մուսն ևէթ, ի տպ, և առ Թովմայի կի լիկեցւոյ, որ՝ ի ստորագրեն զգ հայաստան՝ գրեթէ բառ առ բառ օրինակէ զխորենացին. բայց անյար մարելի կարգի շարադրութենէն՝ կարծիս ասյ՝ ի վերջոյ յաւե լեալ զայն՝ ի բանս խորենացւոյն։

նուէր յիւրեանց առեալեաց, որպիսի եղեն վասակ մարզպան, վարազվաղան, գրիհոն. նաև ի կանանց իսկ՝ փառանձէմ, և կինն այն՝ որ ինքնին սրով սպան զառեւթան նոս քսանեւորդ երկրորդ եպիսկոպոս սիւնեաց։

Իշխանութեի և նահապետութեի սիւնեաց ի սկզբանէ անտի գտաւ երևելի, և բազում պատուով մեծարեցաւ. * Ակսեալ նահապետութիւնս այս (ասէ ստեփ. օրպել. գլ. ՃԸ.) ի նախնեացն սիսակայ՝ երևելի հարազատութեք պայազատեն զաւերութիւն որդիք ի հարց՝ երկայն և բազում ժամանակաւք, բազում և մեծամեծ քաջութեիս ցուցեալ ի պատերազմունս Թագաւորացն Հայոց, և բազում և մեծամեծ պարգեւաք և գահիւք պատուեցան ի Թագաւորացն պարսից և Հայոց, նաև յունաց իսկ. և այնքան անուանիք եղեն՝ մինչ հրամայեցաւ նոցա գահոյս ունել արծաթի, և վարսակալ ածել մարգարտեայ, և մատանի ունել վարազագիր, նաև կօշիկ կարմիր, և մեկան ոսկի՝ ունելով ի վերայ գրեալ զանուն և զպատիւ ցեղին ‖։ (1)

Նոյց բուն գահ իշխանութեե սիւնեաց կարգեցաւ ի վաղարշակայ. * ի սորա ծննդոց (ասէ խորենացին ա. 11. այսինքն սիսակայ) աստ ուրեմն վաղարշակ որ առաջին ի պարթևաց արքայ հայոց, գտեալ արս անուանիս՝ տեառս աշխարհին կարգէ, որ է Ախսականդ ազգ ‖։ Այլ ոչ միայն իրը հասարակ իշխան կարգեաց, այլ և կողմնակալ առ լևեռեան կողմանն. * Այս յարևելից կողմանէ (ասէ խոր. բ. 7. կամ ըստ ձեռ". 8.) զեզերը հայկական խօսիցն՝ կողմնակալս (կարգէ) երկուց ցեղից տանց նահապետութեցն Ախակեան և Կադմեան ‖։

Այս կողմնակալութեան պաշտօն իշխանացն սիւնեաց հաստատեցաւ նաև յաւուրս մեծին տրդատայ, յորժամ նորոգեալս ի կարգի եդ զիւր թագաւորութիւն քան և մի իշխանաւք կարգեալ ի պահպանութիւն արևելեան կողմանն. նաև անցոյց ի թիւս ութ իշխանաց՝ որք ի մէջ չորեքհարիւր իշխանաց տրդատայ գահակալութիւք անուանեին՝ որպէս յայտ առնէ ստեփաննոս օրպել ի գլ. Է. առեալ ի զևոնդայ։ (2)

(1) Թուի թէ զայս ամենայն պատիւ զոր թուէ ստեփաննոս օրպել, գէթ զմանս ընկալան իշխանքն սիւնեաց զնի վաղարշակայ. քանզի պատուեցան ասէ նաև ի յունաց թագաւորացն, զոր պարսից իմանալ վասն յունաց կայսերացն՝ սկսեալ ի մեծէն կոստանդիանոսէ. որ բազում ամաք յետոյ է քան զվաղարշակ։

(2) Այլ չէ պարտ զայս կարգ յուզել յագաթանգեղոս ի թզթ.

Նայեց այս շուք սիսական իշխանութեանն ուստատացաւ մի ծագէս յելս անդ Ք. դարուն, ի ժամանակս արքայիցն Ք. արշակայ, և պապայ. և նահանգն սիւնեաց զամն քսան և հինգ առհասարակ ապականեալ աւերակ մնաց. զի շատուհ արքայ պարսից զանդուկ իշխանն սիւնեաց կայցոյց ի չորեքտասաներորդ կարգի իշխանացն Հայոց. ընդ որ խոժոռեալ անդուկ՝ հնարիւք յաւարն առ զտիաբան քաղաք, և քնակչացն սիւնեաց հրամայեաց փախչել, և զտունս և զհամբարանոցս համբարօք հանդերձ այրել. և ինքն հուսկ յետոյ զերծեալ անկաւ առ մեծն Թէոդոս, և ի նմանէ ընկալաւ զանունս Պաթրիկայ պաթրկի։ Ընդ աւուրս գազանաբար ի վերայ յարձակեալ սիւնեաց, ձառ ի պահանջել զվրէժ աւարառութեանն տիրանայ՝ ոչ ինչ է գիտ բաց յեկեղեցեաց, զորս և առհասարակ քանդեաց։ (1)

Յայնմ հետէ այնչափ ատելութիւն կալան պարսիկք ընդդէմ սիւնեաց, զի սանդ եգեալ յարքունի պալատին իւրեանց լն մխիրով հնոցի՝ կոփելով ի վերայ մխրոյն՝ ասէին. * Սիւնեաց տերանցն նախագահութեն տէրութեն ըստ այս մխիրս ի վայր լեցի, և որպիսութեն նոցին խորհրդոյ և կենաց ‖։ (2) Ալ զայս անարգանս ետ բառնալ բաբիկ իշխան որդի անդուկայ ի հնորհս քաջագործութեն՝ որով սպան զգլխաւորն հնոյց ի մենամարտութեն, և ընկալաւ ի շահակայ արքային զսեպհական տէրութիւն սիւնեաց նահանգին, և զնախագահութեն համապատիւ լինելոյ ընդ բագրատունեան և ընդ մամիկոնեանս՝ յերկրորդ աւի Ք. խոսրովու հայոց արքայի, Տարիւր երեսուն և ութ ամաք յառաջ քան զթուականն հայոց։

Ա՝եծապէս զարդարեցին զերկիրն սիւնեաց, և բարձ բացուցին զիշխանութեն իւրեանց երկոքեան իշխանքն գրիգոր՝ Մուփան մականուանեալք, ի Թ. դարուն. վասն առաջնոյն գրիգորի սուփանայ՝ որ էր որդի սահակայ սպանելոյ ի հօր ոստիկանին, գրէ ստեփաննոս օրպէլ՝ի գլ. լէ. * Ա՝ռաւել քան զնախնիս իւր կարգեր զգահ իշ-

* Ընպայազատ զսիւնեացն հրամայէ առնել զառմ‖։ Աւր ի տալ. վրնպակաւ գնի Ա՝զատ առնել։

(2) Զայսոսիկ պատմէ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. Թ. և Ժ. առեալ ի ներբողենէն պետրոսի քերթողի (աշակերտին մովսէսի քերթողի) ի բաբիկն սիւնի։

(1) Զայս Թշնամութեն շատոյ ընդ սիւնիս սակաւուք յայտ առնէ խորենացին ի ՟ե. 28. յաւելն ըստ երից ձեռագրաց ևս, Թէ շատուհ յետ առնելոյ զտիգրանակերտ յՀԹ. և ոչ ի յԺզ. ուր զիշխանն սիւնեաց մեռաստաներորդ գասէ ի մէջ այլոց յիշատակեալ իշխանաց։

խանութեն իւրոյ, և տնօրինէր զշինութեն աշխարհիս ||։ Յակ վասն երկրորդ գրիգորի սուփհանայ որդւոյ գաբռուն վասակայ գրէ յովհաննէս կաթուղիկոս. * Այս իմաս տութեն և յաջողաձեռնութեն և շինութեն բազմաս անդր ևս քան զպայմանն ընդր զչափ հարցն իւրոց. բայց առաս ել յեկեղեցեաց քեմ 'ի շինութեն և 'ի նորոգութեն գինեաց վերաբերեր ||։ Յս ստեփաննոս օրպել. գլ. լէ. գրէ. * Յարգարեր զգեղեցիկ կարգ իշխանութեն իւրոյ, և ևս առաւել ծախեր զամենայն փարթամութեն իւր և զկեանս 'ի գործ ճշպաշտութեն, և ('ի) շինութեն պայծառակերտ քաւարանաց (այսինքն՝ եկեղեցեաց՝) որ գեռևս կան և վկայեն իրքն ||։

Ա՛յլոր հարկաւոր է 'ի գիտել վասն իշխանութեն սիւնեաց, այն է՝ զի ցեղք իշխանաւն յայս նահանգ էին երկու. մին՝ Վահեւնեաց, զոր վասն այնորիկ յովհաննէս կաթուղիկոս, և ստեփաննոս օրպել. սովորաբար յորոշումն՝ ուրեք կոչեն Վահ, բազում ուրեք Վահէրէդ, որպէս յաւսեէն ստեփաննոսի օրպել. 'ի գլ. լը. վասն աշտոյ որ յաւուրս յուսիայ ոստիկանին 'ի վահճան թ. դարուն. * Յորում աւուրս Վահ նախարարն սիւնի, և Վահերէդ իշխանն աշտ՝ յետ բազում քաջութեց մեծամեծ երևելի գործոցս, այնչափ բարեպաշտութեց և շինութեց աշխարհի՝ եկեղեցեաց և վանորէից՝ փոխի յաստեացս ||։ Այսինն այլոր 'ի գլ. լէ. կոչէ Վահափլոխ, յասէն վասն նորին աշտոյ և որդւոց իւրոց. * Յայց մեծ իշխանքն Վահագլոխք սիւնեաց տերութեն աշտ և որդիք իւր սքաւռ ևն, յոլով և մեծամեծ երևեցուցին գործ 'ի շինուածս եկեղեցոյ զարմացուցիչ ամենայն տեսողաց ||։ Յս 'ի լը. գլ. վասն սքաւոյ ասէ. * Կացուցին զսքաւս Վահագլոխ իշխան սիւնեաց, և տէր 'ի վերայ սիսական աշխարհին ||։ Յեր ստոլս կոչէ զնոյն սքաւ՝ * Վահերէդ իշխանն սիւնեաց ||։ Յրիկիր այսր ցեղի՝ էր Յաղք գաւառ, Ա այոյ ձոր, և շրջակայք։

Յակ զիւս ցեղն՝ երկոքին ևս յօհաննէս կաթուղիկոս, և յետ նորա ստեփ. օրպել. գլ. լը. անուանեն Հայկազունս վասակ եղբայր մանկազուս իշխանին գրիգորոյ ||։ Յս օրպելեանն ուրեք 'ի գլ. լէ. Ասպուհն անուամբ յիշատակէ, յասէն. * Յակ մեծ Ասպուհն իշխանն սիւնի վասակ գաբռուռ ||։

Յրիկիր այսր ցեղի՝ էր շրջակայ սահմանն ծովուն գէ

ղամայ , որ է Վռեղարքունի գաւառ , ղորմէ տէս և ’ի կարգի ստորագրութէն գաւառացն : Եւ վասն զի ցեղն որ տիրէր ’ի գեղարքունիս՝ ’ի սկսակայ անտի որդւոյ գէ- ղամայ ունէր զիւր տէրութէն և զժառանգութէն , վասն այսորիկ կարծեմ տիրաբար կոչեցեալ Հայկազուն : Իսկ միւս ցեղն իշխանութէն՝ Թուի լինել այն , որ զինի սկիղբն էառ ’ի վաղարշակայ , Թէպետ և Վահագնեաց կարգեցաւ :

Օ երկոսին իսկ ցեղսն ’ի կրկին տեղիս յիշէ յոհաննէս կաթողղիկոս մի զինի միոյ , նախ՝ յաւուրս աշոտոյ՝ որ և կարգեցաւ առաջին Թագաւոր բագրատունի , յասելն . * Օ մեծ իշխանն սիւնեաց վասակ , որ ըստ փաղաքշական նմին Իշխանիկ անուանիւր ‖ : Եւ ապա . * Օ միւս ևս իշ- խանն սիւնեաց վասակ , որ Վահրուձն՝ փաղաքշաբար անուանիւր ‖ , և տիրէր գեղարքունեաց : Երկրորդ՝ յիշէ յաւուրս շահանշահ աշոտոյ՝ դնելով և զերկիրն . * Այդ հեզահամբոյր իշխանն սիւնեաց ընդ կրունկն յարքայորդ- ւոյն դարձեալ յարագած լեռնէ անտի , ջուխ հանդիպի հղեալոց իւրոց երեցունց՝ սահակայ սիւնեաց ՚ն , և բաբ- կէնի և վասակայ . վասն զի և նոքա դեռ ընդ դեռ է- կեալ անցեալ էին յաշխարհ տերութէ իւրեանց ... տի- րէին ’ի վերայ սեպհական իշխանութէ իւրեանց , գուն ’ի վերայ գործեալ շինել և նորոգել զհայրենի տերու- թէին ‖ : Այս է առաջին ցեղն . իսկ սուղ ինչ ստորև գրէ վասն երկրորդին . * Այդ և հայկազուն ևս եղբարքն սահակ և վասակ բնաբար կուսակալք գաւառացն՝ որ շուրջ զեղերք ծովակին գեղամայ , յայսմ՚ի սոյն աւուրս եկեալք ’ի հեռաստանէ հալածանացն՝ տիրէին պայազա տեալք զաշխարհս տերութէ իւրեանց ‖ :

Այսպէս յիշէ զերկոսին և ստեփաննոս օրպել . գլ . լէ . * Վնեբքեան շինութէ եկեղեցեայ պարապէին , ևս ա- ռաւել որդիքն վասակայ Վհինեաց ան (1) Կրկին սու- փան , սահակ , և վասակ , և մայրն իւրեանց մարիամ՝ ’ի գաւառին գեղարքունեայ , զի այն իսկ գաւառք շուրջ զծո վակողմն նոցա էր հասեալ բաժին ժառանգութէ : Իսկ բուն գահք իշխանացն սիւնեաց՝ բաղք , վայոց ձոր , և այլ շրջակայքն՝ վասակայ և աշոտայ , և որդոյ աշոտայ՝ սմբատ տայ , սահակայ , և բաբկենայ , և վասակայ , և որդոյ վա- սակայ փիլիպէի ‖ :

(1) Սիւնեաց տէր ասէն յայսմ վայրի՝ ոչ զԳահերէցն նշանակէ , այլ զլինելն վասակայ գլխաւոր իշխան երկրորդ սիսական ցեղին որք կոչին Հայկազունք :

Խայց այլուր ՚ի գլ. խա. յիշէ զերիս իշխանս. * Ա՛ք դէ և զայս մեծի և գահերէց իշխանին սիւնեաց ազատի (աշոտի) եղբօր վասակայ որդոյ փիլիպէի, և հօր սմբատայ և սահակայ և բաբգենի... և միւս իշխանին որ ՚ի գեղամ գաւառի լինէր՝ գրիգոր սուփանայ որդւոյ գաբուռայ և սահակայ, և միւս իշխանին որ ՚ի բաղս ձագիկ կոչեցեալ հօր Ջևանշերի ||: Այր չէ պարտ զերեսին և առնուլ իբրև զանազան ցեղս, քանզի եղբարք կամ որդիք մի և նոյն ցեղի երբեմն բաժանեալ զերկիր իւրեանց՝ նստէին ՚ի զանազան տեղիս իբրև զանազան իշխանք, ըստ որում գրէ նոյն ստեփաննոս ՚ի գլ. լը. վասն սմբատայ և սահակայ և բաբգենի. * ԱյսպէսքՁ կայէն իշխանքն սմբատ և սահակ, և բաժանեալ էին զհայրենի ժառանգութիս աշխարհին, աւագն սմբատ զաւագագոյն մասինն ՚ի սիւնեաց ընդ արևմտեան կողմն՝ և զբոլոր վայոց ձոր առնէր ՚ի բաժին. իսկ սահակ ընդ արևելեայ մինչ ՚ի Ձա կարի, բայց փոքրիկն բաբգէն սակաւ ինչ ունէր մասն ՚ի բաժնի ||:

Օ՛ինի ժամանակաց՝ իշխանութիւն սիւնեաց յինքն ընկալաւ զպատիւ անուան Վահագունի, զորմէ համառօտիւ այսպէս պատմէ ստեփաննոս օրպէլ. յոտանաւոր ողբս վաղարշապատու:

* Խայց միւս ևս այլ ըզքահ լուցին,
՚ի տան Խաղից Վիսականին.
Ամպատ սեպուհն այն մեծ սիւնին,
՚ի հայկազանց այն առաջին...
Վահագաւորեաւ Թագ կապեցին,
ուժգին և խրոխտ ընդդէմ չարին.
Ըզորբք բազմաք ՚ի յետ անցին,
ընդ Թագաւորս բագրատունին.
Հարիւր և քսան ամք յաւելին,
վասն ամրութեան այնմ աշխարհին.
Որոց վերջին Վահեքարիմ,
նաև Գրիգոր որդի նորին.
Ըպտա և զայս ՚ի բաց բարձին,
՚ի ժամանակս ելարկուզին.
՚Ի վեց հարիւր մեր Թվականին,
և տան և հինգ յաւելուածին ||:

Այր յանուանէ Խաղք գաւառին՝ յայտ է Թէ զայս

պատիւ ընկալաւ այն ցեղն սիւնեաց իշխանութեանն որ էր մեծ և գահերէց. զի որպէս գրեցաք ՚ի վերոյ՝ նա էր որ տիրէր բաղաց գաւառին. և ոչ միայն ստեփաննոս, այլ նաև վարդան ՚ի յիշեալն զոսոս՝ կոչէ Վաչաւոր Վաղոյ և Պապանին՝ որ է Զորք գաւառ, որպէս գրեացուք ստորև. * Իշիւ. Թուխն (ասէ) առաքեաց փատլուն ամիրային զանձակայ զվաստակ պահել՝ որդի գրիգորայ մագխ տրոսի ամենայն զօրօքն առանայ յանառիկ ամուրսն Վաղաց և Պապանին, որ և խաբէութեաբ հնարեալ մնին անդր, և սպանին զվէնեքարիմ ալբայն հայկազնի, զի Թագաւորքն որ անդ՝ հայկականք էին ‖ Ընդոյն յայտ առնէ և աղաբանութեան սմբատայ՝ որ նախ առաջին զա նուն Վահագաւորի գրաւեաց ըստ ստեփաննոսի օրպէլեան՝ զորմէ ստորև։ Այս սմբատ՝ յայտ է թէ՝ ոչ յաւելէ քան զտանեերորդ դարն (1)։

Յակ վախճան այսր Թագաւորութեանն սիւնեաց եղև ՚ի Թուականին ոձե. յամին 1166. որպէս որոշակի եդ ստեփաննոս ՚ի վերոյ. և այսպէս առեալ ՚ի սկզբանէ մինչև ցաւարտ իւր տևեաց առ առաւելն զամս իւր 190, կամ 196։ Այս յայտ միջոցի պայազատեցին Վահագաւորք վեցք՝ որպէս պատմէ ստեփաննոս օրպէլ. գլ. ծԼ, և կա. ըստ այսմ կարգի։

1. Սմբատ ա. որդի սահակայ, որդւոյ աշոտի եղբօր վաստակայ՝ որ իշխանիկ կոչիւր։

2. Վասակ որդի սմբատայ՝ որ մեռաւ անորդի։

3. Սմբատ բ. որդի աշոտայ, և քեռորդի վերոգրեալ վաստակայ։

4. Գրիգոր եղբայր բ. սմբատայ։ Որքա երկոքին եղբարքն՝ կոչին Վաչագ աշոտեանք։ Այս Գրիգոր մեռաւ անորդի, որոյ կին էր Շ ահանդուխտ ՚ի տանէն աղուաց նից՝ դուստր Թագաւորաշղթին մեծին Վաչագայ։

5. Վէնեքարիմ եղբայր վերոգրեալ շահանդխտոյ։

(1) Զի ոչ յիշէ զայն յոհաննէս կաթուղիկոս որ էր ՚ի թ. գարու և ընդ հակառակն ամենայն նախնիք Թագաւորք բաղաց, կամ կապանին, և կամ սիւնեաց՝ յիշատակեալք առ այլ պատմագիրս՝ են ՚ի Ժ. դարուն. որպէս և այն Վահակ սիւնի՝ զոր վարդան կոչէ Թագաւոր, զի վասն կատարմտեալ ասէ՝ Թէ էր դուստր սորին սահակայ. արդ՝ կատարմտեալ եղև կին ա. գագկայ շահնշահի՝ որ էր յԵլս անդ Ժ. դարուն. և ասէ՝ փաննոս օրպէլ. ՚ի պատմութեան իւրում՝ զսկզբնաւորութիւնն այսր Թագաւորութեանն խօսի ՚ի գլ. ծԼ. զկնի վահանայ կաթուղիկոսին, և յառաջ քան զա. սարգիս կաթուղիկոս, որով ժամանակ նորա անկանի ՚ի մէջն անդ Ժ. դարուն։

Պան զսա ամիրային պարտաւոյ՝ ստեղով երդմանն։

6. Կրիզոր Ք. որդի սենեքարիմայ, որոյ էր մի միայն դուստր՝ զոր ետ Հասանոյ՝ կոչեալ ի խաչենոյ, այսինքն՝ յարցախոյ, և կացուցեալ ժառանգ Թագաւորութեան՝ ինքն գրիգոր մեռանի ի ոճէ. Թուին։ Լակ Հասան գաղտ փախուցեալ ի Կաղաբերդն հանդերձ ընտանեօք գնայ ի գաւառ իւր և ի տուն ի խաչէն։

* Կհա զայս օրինակ (ասէ օրպէլեանն ի գլ. կա.) բարձաւ տէրութիւն Սիւնեաց և Կաղաց, և եղև վախճան տոհմին Սիսակայ, և նախագրութիւն սիւնեաց. քանզի առնեքեան որ կային յառաջագոյն յաւուրս սմբատայ, իւրաքանչիւրքն՝ ի որ անզաւակ ինայէին, և ի որ կիսօրեայ փոխեցան, ի որ սպանան և գերեցան, և ինաձեալ էին միայն այս գրիգոր և սմբատ (եղբայր նորին՝) որ այսու օրինակաւ բարձան ‖։ Լակ յաւուրս լանկթամուրայ առ հասարակ քանդեցին թաթարք զերկիրն սիւնեաց, որպէս պատմէ Թովմա մեծոփեցի։

Օ կրճին քրիստոնէական ընկալաւ այս նահանգ զաջինն քարոզութիւն՝ որպէս բարեմուղիմայ, որպէս պատմէ ստեփաննոս օրպէլ. ի գլ. Ը. բերելով ի հին զրուցաց և յաւանդութենէ. որոյ ի դառնալն ի պարսից՝ անդ ձեալ ընդ ատրպատական, և * Կնդ գեան երասխ՝ մնաւ նէ (ասէ) ի սահմանս Սիսականոյ, և սկիզբն արարեալ քարոզութեանն յորդվատ գիւղ և յարևելս գաւառ (այն է՝ արևիք,) և ի տունն բազաց և ի գողթն, որք ընկալեալ զքարոզուն աւետարանին, լուսաւորեցան մկրտութեամբ աւազանին ի ձեռն որ առաքելոյն բարեմուղիմէի ‖. վանն որոյ կան պայապանիչայս Կաղանձաձոյ կոչէ զՍիսիանիա։

Կյորոգեցաւ անդրէն լուսաւորութիւն գրոյն գրիգորի, յորում ժամանակի ընդ մկրտիլ տրդատայ՝ մկրտեցաւ և իշխանն սիւնեաց, որ գնացեալ էր ընդ լուսաւորչին ի կեսարիա, և ի դարձին բազում քաջութիւն ցուցեալ ի տարօն ի պատերազմին ընդդէմ քրմացն գիսանեան կռոց, և խնդրեալ յարքայէ և ի գրոյն գրիգորէ ուստր ցիչ վանն իւրոյ նահանգին, առնու զոմն յասորոց անտի՝ զոր բերեալ էր գրիգոր. և եկեալ ի սիւնիս՝ մկրտէ զամենայն ընտանիս իւր, կործանէ զբագինս, և զտեղի նոցա պատրաստէ ի շինուածի եկեղեցեաց, դարձուցեալ զամենայն նահանգն ի քրիստոնէութիւն։ Յետ սակաւուց եկն ի սիւնիս և նոյն ինքն գրիգոր զկնի դարձին իւրոյ ի հռոմայ՝ (ընդ որում գնացեալ էր և սոյն իշխանս

սիւնեաց.) որոյ չքնեալ (ասէ ստեփաննոս,) *ընդ գլուխս առնն աւենայն (սիւնեաց) հաստատէ ի հաւատս, և ի պատշաճաւոր տեղիս շինէ եկեղեցիս, և կանգնէ զնշանն տէրունի ||:

Այլև զբն մեսրոպ քարոզուած իւրով ջնջեաց զաղանդն հեթանոսական՝ որ յառաջն ղօղեալ և թաղուցեալ կայր, *ի գաւառն սիսական և ի գողթն, (և) այժմ (այսինքն առ ժամանակաւ մեսրոպայ, ասէ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. ԺԵ.) հանդարձակեալ երևեցուցին ||: Այս սուղ ինչ զկնի գրէ. *Նանեալ (մեսրոպ) զկրկին երևեալ աղանդ կռապաշտութեանէ, և սկսեալ ի քարոզութեն մեծամեծ և ահագին նշանաւք՝ ուստինչ ընդհատ քան զբազն գրիգորի ի հաւատ առնել զաշխարհն սիսական հրամանաւ և օգտութեամբ բարեպաշտ իշխանին սիւնեաց վաղինակ կայ սրբել զկռապաշտութենէ, և խոյտակել զկուռսն թա գուցեալ ||: Այսմ վկայէ և կորիւն վարդապետ ի վարս զբն մեսրոպայ, յորմէ առնու ստեփ. օրպէլ:

Ասուսն ձեռնարկական ի սկզբանէ անտի ծաղկեալ ճնաց յայս նահանգ, որում նախ առաջին հիմն եդ Նա նիա աշակերտ մեսրոպայ և եպիսկոպոս սիւնեաց, զորմէ գրէ ստեփաննոս օրպէլ. ի գլ. ԺԶ. *Ի բանալ դպրութեաս հայոց վերին պարգեւօքն ի ձեռն զբն սահակայ և մեսրոպայ՝ եդ դպրատունս աշխարհին սիւնեաց, և կարգեաց ի վերայ զաշակերտակից իւր զբենիամին, և փութապես զամենեսեան ուսոյց հայերէն դպրութեան ||: Յայնմ հետէ այնչափ երևելի եղև վարդապետութեն սիւնեաց՝ մինչև առնուլ զգլխաւորութեն պատիւ ի մէջ վարդապետաց հայաստանեայց. *Որ մեծարոյ և նախաթոռ (ասէ օրպէլեանն ի գլ. ԼԸ.) ի վարդապետն հայոց աթոռն սիւնեաց, զի էր ի վաղնջուց հետէ հրամայեալ զթարգմանութենէ և զմեկնողութենէ նոցա ունել ի զբն սա հակայ և մեսրոպայ, և գլուխ կալ և հրամանատար ամենայն վարդապետաց հայոց ||:

Ես սակաւ ծաղկեցոյց զնոյն ուսուն մանաւսաղայ քերթող ի սկիզբն Ժ. դարուն, որ և կարգեցաւ գլուխ ամենայն վարդապետաց վարժարանին սիւնեաց, և զկնի եղև և եպիսկոպոս սիւնեաց, մինչև կոմիտասայ կաթողիկոսի՝ զնոյ սարարեալ զամենայն վարդապետաց կաթողիկոսարանին, և զարշարունեաց վարդապետարանին՝ որ էր երևելի, առ սա ինքն առաքեաց զեղբօրորդի իւր զԵզեկիայոս յուսուցանել:

Համբաւ այսր վարդապետարանին սիւնեաց հնամատ զորդիսն մինչ ի սկիզբն ը. դարուն, առ որ իբր յաղբիւր իմաստից դիմեաց ստեփաննոս քաննէորդ երկրորդ եպիս կոպոս սիւնեաց յոյսանիկ՝ նախ քան զեպիսկոպոսութիւնն. յորում ժամանակի թէ քանի՞ մեծ էր համարեալ այն ի մէջ ազգիս՝ այսպէս առաջի դնէ ստեփաննոս օրպել. ի գլ. լը. յասելն վասն նախայիշատակեալ ստեփաննոսի. * Լսեալ ի մենարանէ անտի (մաքենոցաց) փութայ Ճեպ ի յաղբիւրն իմաստից ի վարդապետարանն սիւնեաց՝ որ գլուխ էր ամենայն դիտնոց հայոց, և պայծառացեալ զպարոյքն որ ի նմա. քանզի որպէս աթենայիքն ի մէջ Հռոմոյ և յունաց ճոխացեալ էին, և մայր իմաստից կոչեցեալ ի սպանիացոց աշխարհին լադին և հելլէն զպրութիւք, այսպէս և սոքա ի տանս Թորգոմայ աշխարհս հիս հայոց ||:

Ի վարդապետարանէ աստի ելին երկոքին երևելի մա տենադիրքն՝ յորոց առաջինն է պետրոս քննէորդ եպիս կոպոս սիւնեաց յԵլս ե. դարուն. և ի սկիզբն վեցերորդ դին Ի Երեթոզ մականուանեալ, աշակերտ քերթողահօրն մովսէսի, որպէս դնէ օրպելեանն ի գլ. ժ. և իբ. որ ա բար Թարգմանութիւնս և ճառս, մեկնութիւնս հին և նոր կատարեաց, և ներբողեան ի բաբիկ որդի անդոկայ իշխանին սիւնեաց, և այլ ներբողեան ի ծնունդն քոյ: Երկրորդն է նախայիշատակեալն ստեփաննոս՝ նոյնպէս եպիսկոպոս սիւնեաց, որ զինքն կոչէ ի յիշատակարանս ինչ Թարգմանեալ գրոց յիւրմէ՝ Աշակերտ ճոն մովսէսի սիւնեաց եպիսկոպոսի, (այն է նախընթացին իւր.) և զսորա պէսպէս գործս յիշատակէն ստեփաննոս օրպել, և այլք:

Այսչափ հռչակաւոր գտաւ ածաբանութիւն և վարդապետութիւն սիւնեաց վարդապետարանին, և այսչափ փոյթ ծաղկեցուցանելոյ եմուտ ի նոսա, սակս երևելի գոլոյ աթոռոյ Եպիսկոպոսին սիւնեաց. զի այս աթոռ ի սկզբանէ անտի մեծամեծ պատիւս և արտօնութիւնս ընկալաւ, և նախ՝ ի ՚ջէն գրիգորէ. զի յորժամ դարձաւ նա ինքն ՚ջ լուսաւորիչն ի նահանգին սիւնեաց ի վազարշապատ՝ (քանզի ինքնին առաքելաքար շրջէր և քարոզէր զաւետարանն, և հաստատէր ի հաւատս գնորահաւատ քրիստոնեայս,) ի խնդրոյ իշխանին սիւնեաց ձեռնադրեաց զոմն յիւրոց մերձաւոր աշակերտաց Երիգորիս անուն, և եա ցիշխանն տանել վիճակեցուցանել յեպիս-

կոպոսութեի իւրոյ նահանգին, որ և եղև առաջին եպիս-
կոպոս, և ի կարգէն ՚ծին երեսուն և վեց եպիսկոպո-
սունս բազմել ընդ ինքեան՝ յաջմէ և յահեկէ, սիւնեաց
եպիսկոպոսին եհաս բազմել յեօթներորդ գահոյն յաջմէ
կողմանէ, որպէս ցուցանէ օրպէլեանն ի գլ. Ե. և Է.
առաջի սամուէլի կամրջաձորեցւոյն։

Յոկ յորժամ զմեծն Ներսէս պատրիարգ կացուցին,
յայնժամ եպիսկոպոսն սիւնեաց Դրիդորիս կամ Դրի-
գոր՝ կացուցանէ Վետրապօլիտ. * Կացուցանէն (ասէ
ստեփ. օրպէլ. գլ. Է.) պատրիարգ զնոքն Ներսէս, և ի
ներքոյ նորա արքեպիսկոպոս զաղուանիցին՝ որ և կաթողի-
կոս, և Վետրապօլիտ՝ զսիւնեաց եպիսկոպոսն [1]։ Նոյ
յայսմանէ ընկալաւ յայնժամ զայլ ևս կրկին պատիւս.
* Յոկ Դրիդորի սիւնեաց մետրապօլտի (ասէ անդէն օր-
պէլեանն՝) աւելի պատիւ արար նմա քան ներսէս վասն եր-
թալոյն ընդ նմա ի կեսարիա. տայ նմա բազմական ոս-
կեթել, և կարգէ զվիճակ Նախաթոռ պատրիարգին,
որ կոչի ի հռոմ լեզուն Պռօտուֆրօնտէս [2] հայոց
մեծաց։

Յայնմհետէ Եպիսկոպոսունք սիւնեաց կոչին Վետրա-
պօլիտք, որպէս և տեսանել առ ստեփաննոսի օրպէլեանն
ի գլ. ԺՇ, և յայլ բազում տեղիս, յորս զեպիսկոպոսու-
թիւն սիւնեաց կոչէ * Վետրապօլտութիւն, (կամ) Պ.թռո
մետրապօլտութիւնէ տանս Սիւնեաց, (կամ) տանս Սի-
սական։ Պոյնպէս և տեսանել և յայլ գիրս նորա, և ի
ժողովական թուղթն զոր գրեաց ի գիմաց արևելեան
եպիսկոպոսաց առ գրիգորիս կաթողիկոս, ուրանօր Պ՚նա-
նիա աշակերտ Մեսրոպայ, Պ՚ուշէ, Պետրոս քերթող,
և Դրիսատափոր՝ որք էին եպիսկոպոսունք սիւնեաց և

(1) Յաւելու անդէն ստեփան-
նոս օրպէլ անմիջապէս. * Եւ
զվրացն, և զմարզպետականն, և
յԱղոյ այլ ևս մետրապօլիտք կա-
ցուցանէին զմիւխոնցին և զսբաս-
պիսն։ Յոկ յովհաննէս կաթո-
ղիկոս ի պատմէն զպատերիարգու-
թէ մեծին Ներսէսի՝ այլազգ գրէ.
զի և զվրացն անուանէ Եպիս-
կոպոս, և չկիշէ զՊիւնեացն
և զմարզպետական մետրապօլիտն.
բայց կիշէ զմիւխոնցին և զսբաս-
պիսն, յաւելեալ ի նոսա և զե-
տրապօլիտն մարտիրոսաց քաղա-
քին Նփրկերտ կոչեցեալ։ Բայց
թերևս յովհաննէս կաթողիկոս
խօսի զաձոցոցս որպէս և զնորդ
էին առ իւրովք ժամանակք. և
կամ օրպէլեանն զմիջին դարու ըն-
դահ առաջնորդաց ի վեր ածանի
և հանէ ի ժամանակս մեծին Ներ-
սէսի։

(2) Յունական բառս ըստ հնչ-
ման իւրեանց Բռօդուֆրօնտես,
նշանակէ՝ Նախաառնուչ, Նախ-
կին ինամող։

գտան ՚ի զանազան ժողովս հայոց՝ կոչին Վեհարապօլիտք սիւնեաց։

Իսկ ՚ի ժամանակս մեծին սահակայ և մեսրոպայ եպիս. կոպոն սիւնեաց ընկալաւ ՚ի նոցանէ հրաման մեկնութեանն և թարգմանութեանն, և պաշտօն և գործք նորա յառաջագոյն պատիւ բարձրացան. * Վարդ է սոցա (այսինքն մետրապօլտաց սիւնեաց՝ ասէ ստեփ. օրպէլ. գլ. ի.) ձեռնադրել եպիսկոպոս գաւառաց, վասն որոյ երկոտասան եպիսկոպոսաց գլուխ կարգեցաւ [1]. և առանց սոցա ոչ ձեռնադրի պատրիարգ հայոց, և ոչ լինի ՚ի ժողով այլ գլուխ և հրամանատար ժողովոյ։ Այսքա լինին և նախաւթոռ վարդապետութեանն, և հրաման մեկնութեան և թարգմանութեան սոցա միայն հնորհեցաւ ՚ի մէջ հայոց ՚ի տէրս սահակայ և յերանելոյ վարդապետին մեսրոպայ ||։

Վասն ժամանակի անանիա եպիսկոպոս սիւնեաց աշակերտ մեսրոպայ ՚ի հնորհս երախտեաց՝ զոր արար յաղագս ընդ մեսրոպայ՝ ստեղծելով դիր լեզուի նոցա, և բանալով զդպրութեան և զվարդապետութեան ճշմարիտ հա-

(1) Այս բանք օրպէլինին՝ է. թէ առին որչափ ինչ նշանակին բառքն, երևին կարծիս ՚ի միտս արկանել, թէ գուցէ մեսրապօլիտք սիւնեաց կատարէին և ձեռնադրէին եպիսկոպոսաց. և սակայն ոչ թեթև գժուարութիւն կրէ կարծիք այգպիսի ՚ի սաուգութիւն՝ առ որս քաջ զննութեամբ դեգերեալ լցեն ՚ի գիրս հայոց։ Օձ արգարև մետրապօլիտք առ յոյնս առնէին ձեռնադրութիւնս եպիսկոպոսաց (թէպէտ և ոչ առանց հրամանի և հաւանութեան արքեպիսկոպոսին իւրեանց, զնոյն կարծեմք և վասն մետրապօլտին վրաց՝ յորմէ միաբան էին ընդ հայս.) այլ առ հայս՝ քանզի ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսաց՝ որպէս և օրհնութիւն միւռոնի ՚ի սկզբանէ հետէ կաթուղիկոսին և ոչ պատէալ էր, ոչ ուրեք ՚ի գիրս է տեսանել զայդ, մանաւանդ զհակառակն. զի ՚ի խնդրել մարգպետական եպիսկոպոսին (ըստ նոր բին իսկ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. իբ.) զոր մետրապօլիտ կացուցեալ էին, եպիսկոպոս ընդ ձեռամբ ունել (յայտ է թէ՝ իբր զվրացն՝ որոյ փոխանակ մետրապօլիտ կացեալ էր մարգպետականն) առին ՚ի նմանէ զպատիւն, և ետուն եպիսկոպոսին սիւնեաց, դաշամբ ոչ ժառելոյ աւելի ինչ, * այսինքն եպիսկոպոսս ունել ը ինքեամբ, և ձեռնադրել ||։ Վասն որոյ հարկ է այլազգ խմանալ զբանս օրպէլին նին, որպէս թէ ասէր. * Պաշտօն մետրապօլտաց է ձեռնադրել եպիսկոպոս՝ եթէ առ հայս չէր վերապահեալ այն կաթողիկոսին ||։ Իսկ գլուխ լինել ժբ. եպիսկոպոսաց, քանզի առ նախագահութեն է եթ հայի, չէ ինչ անհաւանական. քանզի ոչ անդէպ է ասել՝ թէ էին և ՚ի հայս, որպէս և յայլ ազգս գլխաւոր եպիսկոպոսունք՝ նախագահք բազմաց. իբրև ստորակարգեալ պաշտօնեայք և հրամանատարք ընդ կաթողիկոսիս։ Այլ թէ ժբ. գաւառք սիւնեաց ունէին առանձին եպիսկոպոսունս, ուսանիմք ՚ի բանից ստեփ օրպէլինն, թէպէտ և առ նախնի մատենագիրս ցարդ ոչ ուրեք գտաք՝ գէթ զմանս ՚ի նոցանէ յանուանէ նշանակեալ։

ւատոյ, ընկալաւ այլ եւս արտաքին պատիւս 'ի թագաւոր ըէն աղուանից՝ որ կոչէր Եսվաղէն. * Պատիւ արարեալ նմա (ասէ օրպէլեանն 'ի գլ. ԺՀ.) երախտահատոյց լինի, և պարգեւէ զնւր նշանակին թագաւորական ոսկէ տուան վառիւ, և 'ի գլուխն գունտն ոսկի, և 'ի վերոյ խաչ պատուական, և հրամայէ զայն հանապազ շրջեցու ցանել ընդ իւրեանս եպիսկոպոսացն սիւնեաց 'ի յիշատակ թագաւորացն աղուանից ||(1):

Ա.ՀՒ 'ի վախճան ՂԱ. դարուն՝ նուազեաց այս պատիւ եպիսկոպոսացն սիւնեաց, որոյ պատճառն (ըստ ստեփանոսի օրպէլեան) եղև, զի յորժամ երկու կաթուղիկոսք նստան՝ մի 'ի բաժնին պարսից, և միւս 'ի բաժնին յունաց, պետրոս քերթող անուանեալ՝ որ յայնժամ եպիսկոպոս էր սիւնեաց (2) հրամայեաց իւրում ժողովրդեան՝ յաղուանից առնուլ ձեռնադրութիւն և ձէթ, մինչև 'ի իւաղաղել խռովութիւն. յայսմանէ զկնի կաթողիկոսին հայոց՝ արքեպիսկոպոս կարգեցաւ յայնժամ աղուանիցն, և մետրապօլիտ՝ վրացն. * Օ'ի սիւնիք հրամանաւ պետրոսի (ասէ օրպէլ. 'ի գլ. ԻՁ.) ժամանակս ինչ յետ էին կացեալ 'ի հակառակ աթոռոցն ||:

Այլ 'ի միաբանել սիւնեաց վերստին յաւուրս Ա. աբրահամու կաթուղիկոսի, ծագեցաւ (ըստ գրելոյ օրպէլինին) այլ հակառակութիւն 'ի մէջ վրաց և աղուանից վասն դահերիցութեան աթոռոյ. և 'ի բաժանիլ վրաց 'ի հայոց՝ մետրապօլտութիւնն տուաւ մարզպետական եպիսկոպոսին թէոդորոսի, և ապա տուաւ նոյն պատիւ եպիսկոպոսին սիւնեաց. *Պատշաճ համարեցան (ասէ օրպէլ. 'ի գլ. ԻՁ.) միաբան ժողովով տալ նոցա զմետրապօլտու-

(1) 'Ի գլ. Է. գրէ նոյն ստեփ. օրպէլ. վասն այսր. * Պարգեւէ նմա զկնի թագաւորական գրօշն՝ կարմիր և ոսկեհուտ վառիւ, ու նեղով 'ի գլուխն գունդա ոսկի, և 'ի վերոյ խաչ պատուական ||:

(2) Կոյնպէս և այս ենթադրու թիւն օրպէլենին ընդգէմ ելանէ այլոց պատմագրաց հայոց, զի զոր յովհաննէս կաթողիկոս և այլք ընդ նոյն՝ գնեն կարգեալ 'ի մօրկայ 'ի ժամանակս Ա. աբրահամու կաթողիկոսի, և այն՝ զկնի բաժանման վրաց 'ի հայոց, սա զնոյն գնէ 'ի ժամանակս մովսէսի կաթողիկոսի (առ որով կարգեցաւ թուական հայոց.) վասն որոյ և հեռևեցուցանէ՝ թէ պետրոս քերթող որ էր 'ի ժամանակս մովսէսի՝ տեսեալ զայսպիսի բաժանումն աթոռոյ կաթողիկոսութեանն՝ հատուածեաց զսինիս 'ի հայոց յաղուանս: Այլ ենթէ ստոյգ իցէ այդ գործ պետրոսի, սակայն պատճառ գործոյն զոր տայ ստեփաննոս օրպէլ. ոչ նոյնպէս ստոյգ գտանի ըստ հաւաստի պատմութեանց, զոր պատմագրաց թողումք 'ի քննել:

Թիւն, առնել և բարձակից և սեղանակից կաթողիկոսի, աթոռով և բարձու ի միասին բազմել։ Կացուցանէն ապա զդաւիթ մեծապատիւս սիւնեաց, և տան նմա ըզխաչանիշ նշանն զառաջեաւ կրել հանապազ, և ոչ քարոզել զկաթողիկոսն հայոց յիւր եկեղեցիսն ի վերայ նոցա սեղանոցն, այլ միայն զիւր անուն. և ի թղթապրութեան ոչ գրեն սիւնիք Ալիսկոպոսապետ, կամ այլ անուամբ զկաթողիկոսն, այլ տերունիք ի սիւնիք՝ Ընծայասիւ և Հոգևոր Տէր՝ գրեն, և նոքա՝ ի ծառայ։ Ապա յետ զհնայի կաթողիկոսի խակապրծութեան յերիցս վանս՝ մինչ գնայր ի հնազանդել զաղաւնս, ոչ գրեցին տոքա՝ ի ծառայ, և նոքա՝ զՀոգևորն [1]։

Այս ապա յաւելու ասել. * Ապահս զետեղեալ սահմանեցին զինն դասս եկեղեցոյ, հայոցն՝ Պատրիարգ, աղուանից՝ Ընթեպիսկոպոս, սիւնեաց՝ Վետրապոլիտ դող, և զայլ աշխարհս Թողին յառաջին սովորութեանն զի մի ամբոխ ինչ լինի։ Ապ և խնդրեցին ի սիւնեաց՝ մի ինչ աւելի լիս ժառանգ, այսինքն՝ Ալիսկոպոսս ունել ընդ ինքեամբ և ձեռնադրել, այլ միայն բազմականաւն և խաչիւն մեծարեցին, և նախաթոռ կոչեցին պատրիարգին որ ի Կռատոսիքրնդէս, և անուանեցին Վետրապոլիտ։ Այս այս կրկին անգամ եղև հնորհեալ նոցա զայս պատիւ և զնշան, առաջինն՝ յետ ազատել Թագաւորի աղաւանից. և երկրորդ՝ ի ժողովին հայոց ի տէր աբրահամայ ||։

Ապա ի սկիզբն ։ գարուն միաւանդամ հաստատեցաւ այս պատիւ նոցա և արտաւնաթիւն ի ։ա. դաւթայ կաթողիկոսէ վասն երախտեաց առեփաննոսի՝ որ էր ։բ. եպիսկոպոս սիւնեաց. զի վասն հաստատութեան, և ոչ վասն նորոգ ինչ պատուոյ պարտ է իմանալ զբանս առեփ. օրպել. որ գրէ ի գլ. իթ. Թէ դաւիթ կաթողիկոս * Ի սան մեծի երախտեացն (առեփաննոսի) առաւել պատուէ, զնա,

(1) Յայսմհետ նախընթաց բանին Թուի լինել այս։ Ի գրել առաջնորդացն սիւնեաց (զորս Տէր-Ներսէս կոչէ, այսինքն Տեառն կաթողիկոսն) ոչ գրեն ի խոտագրի Եպիսկոպոսապետ, կամ այլ ինչ անուն գերագոյն նախադասութեան, այլ միայն գրեն Ընծայասիւ և Հոգևոր տէր։ իսկ կաթողիկոսք ի գրել առ սիւնիս ի ծառայ։ բայց ի չգտանել եղեալ կաթողիկոսն զայս սովորական կարգ ի գրութեն, զանց արարեն և սիւնիք ի պատասխանին զնոսա սովորական պատուանունն այն ի Հոգևոր տէր։ և այլն։ Ապ յայտագս այսց պատուոյ անուանցն ասելիք և ի սորա ի կարգի անդ գրել ինչ, ասս անդ։

և կացուցանէ գլուխ եպիսկոպոսաց, և զաթոռն սիւնեաց՝ գլուխ ամենայն աթոռոց ։ Յաւելու անդէն օրէնս լեանն. * Այսու ամենայնիւ՝ եթէ ինչ ունիցեն յեօթներորդ դասուն էր եպիսկոպոսացն հայոց, այժմ յերկրորդ դասուն կարգեցին. բայց մի հաւանիցի միայն էր ի վեր քան զսիւնեացն վասն արքեպիսկոպոսութեան. խակ սիւնեացն վասն մետրապոլիտութեանն ի վերոյ էր քան զամենայն եպիսկոպոսքն հայոց, զի այլ ոչ ոք ունէր զմետրապոլիտութեան պատիւն. և որքան պատրիարքն քան զարքեպիսկոպոսն է գեր ի վերոյ, և արքեպիսկոպոսն քան զմետրապոլիտն, այսպէս մետրապոլիտն քան զեպիսկոպոսն, զի նա ձեռնադրէ զեպիսկոպոսն ։

Վարձեալ միւսանգամ ի մէջն անդ Ա. դարուն հաստատեցաւ չորրորդ անգամ այս պատիւ նոցա՝ անուամբ Արքեպիսկոպոսութեան. քանզի պատմէ վարդան, և ընդարձակ ևս կիրակոս, թէ եպիսկոպոսն սիւնեաց յակոբ ա նուն, և այլ եպիսկոպոս մի խոսրով անուն՝ բաց յայլոց նորաձեւութեանց, ուսուցանէին թէ չէ պարտ հնուս լինել կաթուղիկոսին. * Օ՛ի աւելի ինչ ոչ ունի (ասէին քան զեպիսկոպոսն,) բայց միայն զանուանակոչուի ։ Յերև խրատեցան ի կաթուղիկոսէն և յայլոց վարդապետաց, առաւել ևս լըրեալ յայնմի ապստամբեցան և ապստամբեցուցին զայլս։ Խակ յետ մահուանն յակոբայ՝ ինքն կաթուղիկոսն որ էր անանիա մոկացին, երիցս անգամ (1) գնաց ի սիւնիս ի հնազանդել գնոսա. որում ընդ առաջ ելեալ իշխանքն սիւնեաց՝ զղջացեալ սրտիւ ետուն ձեռագիրն երդմանն՝ առ ի ոչ ապստամբիլ միւսանգամ յաթոռոյ աջոյն գլխոցն յայգէ մինչ յայգ ։ Վասն որոյ և կաթուղիկոսն արձակեալ գնոսա ի նզովից, որովք կապեալ էր յառաջն, կացոյց նոցա Արքեպիսկոպոս զտէր Ովհան ի բաղաց գաւառէն, որ զկնի եղև կաթուղիկոս. և զնախկին արտունութեանն՝ յայլ կրեցոյ առաջի, անդրէն չնորհեաց ։

Այս այսպէս սակս վերոյհն հաստատութեանն այսը արտունութեանն, և պատուոյ Արքեպիսկոպոսութեանն պարտ է խնդրել զանս կիրակոսի՝ որ ասէ վասն անանիայ կաթուղիկոսի. * Ձեռնադրեաց յայգէ նոցա (2) զմի ոմն Արք-

(1) Ա՛յսպէս գրէ առ օրպէլեան։ * Այս բազում անգամ գնալն ի սիւնիս ի ցանկն գլխոց գէ ծէ. ուր կիրակոս ոչ ինչ յիշէ պերճացն առ զՍիւնիք ։

(2) Վարդան կոչէ զվահան. * Ու-

դամ գնալըն. խակ վարդան գրէ

եպիսկոպոս որ յառաջն էր Սիւնեաց եպիսկոպոս, զայն ի պատիւ արարեալ իշխանացն սիւնեաց՝ հրամայեաց խաչ տանել առաջի Աբբեպիսկոպոսին սիւնեաց ուր և երթիցէ ‖ : Պատմէ զայս և ստեփաննոս օրպել. ի գլ. ծբ. (1):

Արդ՝ Սիւնիք թէպէտ թուղթ ետուն ուչ երբեք ապրստամբելոյ յաթոռոյ ՚երջն գրիգորի, սակայն յամին 1113. յորժամ դաւիթ նստաւ կաթուղիկոս յաղթամայր հակառակ գրիգորի հարազատ կաթողիկոսի, աթոռն սիւնեաց, և թագէոսի առաքելոյն՝ միաբանեցան ընդ դաւթի. այլ յետ միոյ ամի՝ դարձան անդրէն ի հնազանդութիւն գրիգորիսի, որպէս գրէ ընդարձակօրէն սամուէլի:

Պատմութիւնն օրպէլեանց ի գլ. իթ. (տպ.) յուցանէ՝ թէ հինգերորդ անգամ նորոգեցաւ պատիւ այսր աթոռոյ ի 1287. յորժամ ստեփաննոս որդի տարսայիճի՝ որ է նոյն ինքն պատմագիրն սիւնեաց՝ ձեռնադրեցաւ Ա՚ե տրապօլիտ, զի ասի անդ. *Ձեռնադրեն զՍտեփաննոս Ա՚ետրապօլիտ (2) մեծի աթոռոյն Սիւնեաց ... վասն նորոգման ՚որ աթոռոյ հին պատուոյ և աստիճանին, որ բարձեալ էր ի վաղնջուց վասն աւերման և կործանման աշխարհիս ‖ (3):

Նոյն պատուոյ եպիսկոպոսացն սիւնեաց, որպէս ուսանիմք ի գրոց օրպելինին, և յայլ գրոց, էր նոյն իսկ պատուանունն կաթողիկոսաց՝ զոր և սիւնիք ի գրեն առ կաթուղիկոսն ի գործ ածէին, այն է Ի՚ջապափ Հոգևոր պէր: Այս առ ի ստուգութիւն ասացելոցս՝ շատ լինին առաջիկայ վկայութիւնք ի գրոց. և նախ՝ ի վէմ-

դէ ջանչէր էվանդն. Թերևս նոյն է որ առ օրպէլինին գրի՝ ՋՆանչէր:

(1) ՚Ի մեր օրինակն գրոց օրպէլինին նախ քան զկսականին զգ. պատմութիւն՝ գտանի ցուցակ գլ. գլխոց հանդերձ խորագրովք, այլ ի կարգի անդ պատմութիւնս պակասին ամբողջ գլուխք 30. ասի և անտի, որպէս և գլ. ծբ. մեք ուր ուրեք և ի խորագիրսն անդ գտաք արժանի ինչ յիշատակի՝ ուչ զանց արարաք, մինչև ըստ ժամանակին ամբողջ օրինակ լցցէ զպակասութիւնն գրելոցն ի մէնջ:

(2) Ա՚յլք ի մատենագրաց՝ զոր օրինակ գրիգոր մագիստրոս, վարդան, կիրակոս, որպէս և ի թուղթն ժողովական գրիգորի կաթուղիկոսի ի ժողովն հռոմկլայի, և այլք, զեպիսկոպոսունս սիւնեաց՝ որ զկնի ՚ետ վահանայ՝ միայն Աբբեպիսկոպոս կոչեն, նաև զնոյն ինքն ստեփաննոս օրպել. ուր նա ինքն ի բանս իւր զնոյն պատուանունն Մետրապօլիտ (թէպէտ և առարին քան զԱբբեպիսկոպոսն,) առաւել թուի ախոր. ժէլ:

(3) ՚Ի նմին պատմութիւնէ օրպէլեանց տպ. ի գլ. իթ. կայ յիշատակ և եպիսկոպոսական թագի՝ զոր ընկալաւ ստեփաննոս օրպել. ի թագաւորէն հեթմայ:

գիրն կամ՝ ի յեսակարն ետն փիլիպէի սիմնեաց ետն, զոր ետ դաւթի սիմնեաց եպիսկոպոսի, (առ ստեփաննոսի օր պելեան՝ ի գլ. լԹ.) ուր ասի. * Յերկերիւր և հինսուն երեք Թվականութեե հայոց՝ որպէս կամ եղև հնձ փիլիպէի որդւոյ վասակայ սիմնեաց ետն՝ ետու զտաԹև վանս իմ հոգեաց ի ձեզ՝ ի տէր դաւիԹ սիմնեաց եպիսկոպոս ... ամենայն սահմանօք ... և մի ոք իշխեսցէ յետ իմ անցման ... հեռացուցանել զայդ գիւղդ յայդ եկեղեցւոյդ .. և Թէ ոչ՝ նզովեալ լիցի յիս, ի հոգ եկեղեցւոյդ և ի հոգ խաչիդ, և ի հոգևոր տնեդ անէծս կրեսցէ ||: Այս՝ ի սկիզբն միւս յեսակարին՝ զոր ետ նմին դաւԹայ հրահատ իշխան՝ գրի այսպէս. * Ի յերկերիւր հինսուն և երեք Թվականիս հայոց՝ ի ժամանակս Ա՛ծապատիս և հոգևոր տեն դաւԹի սիմնեաց եպիսկոպոսի, ես հրահատ ||:

Այսպէս և ի գլ. իս. առ նորին ստեփ. օրպէլ. ի սկիզբն պայմանագրոյ ջևանշէր իշխանին վասն փոխոխուԹե գեղջ՝ զոր ետ տէր սողոմոնի եպիսկոպոսի՝ (որ էր ի ժամանակս տէր զաքարիայ կաԹողիկոսի՝) գրի. * Ի յիվ. Թվականութեես հայոց ի ժամանակս Ա՛ծապատիս և հոգևոր տեն Սողոմի [1] սիմնեաց եպիսկոպոսի. կամ եղև հնձ ջևանշէրի ... զիմ զշէն մի որ ի բաղու գաւառի Ա՛ռուքս անուն, փոխանակել ընդ Ա՛ղջ շինին որ ի կուլական գաւառի էր, և շէնն բնական որ խաչին, և հոգևոր տերանցն սիմնեաց եպիսկոպոսացն ժառանգուԹիւն էր լեալ, միաԹանց կամաւ և յօժարութեամբ փոխանակեցաք ... Ա՛ստ հոգևոր տէր Սողոմոն, և ով ոք յաջորդի ի տեղի ձեր և յաԹոռդ ... կնքեցաք մեր բով մատանեաւ և Ա՛ծապատիս տեն ||:

Այս՝ ի միւս պայմանագրի տիկնոջն քուպղիխտոյ՝ զոր ետ առ նոյն տէր սողոմոն՝ գրի. * Այս քուպղիդուխտ դուստր վասակայ սիմնեաց տեն մերձեցայ ի ժամանակս ծերուԹե ... և վասն զի մարմնաւոր կենացս զրկեալ էի ի զաւակէ մասանց՝ զոր խաչդ, և զԱ՛ծապատիս և զհոգևոր տէր սողոմոն սիմնեաց եպիսկոպոս հնձ հոգեաց զաւակ ստացայ ... և շէն մի Ա՛ձ անուն ի բաղաց գաւառի ... ետու ես քուպղիդուխտ ... ի զոր խաչդ, և ի տէր սողոմոն ... ապա եԹէ յանդգնի ոք բանս առնել յիմ

(1) Ա՛յսպէս էր յօրինակին. առանն ի բաղք գաւառի: տես և գլխոյ ծանուցմանն Ա՛ռուքս

արարածիդ, և կամեսցի խախտել զիմ զտուրսդ, չ՚ոյ և ի՚ որ խաչեդ զատապարտեալ եղիցի, և ի՚ Հոգևոր տե- ըանցն նգովեալ ... Եւ գրեցի չԺգ. Թվականութեանս Հայոց ... և վասն առաւել հաստատութե՛ գրոյս՝ զ՚ծա- պատիս և զՀոգևոր տն սողոմոնի սիւնեաց եպիսկոպոսի զվաւերական մատանին ի վերայ եդի ||։

՚Ի վախճան պայմանագրիս յարէ ստեփ. օրպել. *Եւ առա չետ բազումք և մեծամեծ վաստակոց ընու զկետ կե- նաց իւրոց ... տէր սողոմոն փոխեալ յաստեացս, (և) յաջորդի ի տեղին Հոգևոր և Ծատապատիս արքեպիսկոպոսն եպիսկոպոսն տէր յովհաննէս ||։ Զոյնպէս նա ինքն օր- պել. ի գլ. ծբ. գրե. *Յծատապատիս և ի Հոգևոր տն յովակիմայ սիւնեաց եպիսկոպոսի կիշատակի ||։

Այս պատուանուն ի գործ ածէ և գրիգոր մագիս- տրոս ի Թուղղն ժգ. առ յովհաննէս արքեպիսկոպոս սիւ- նեաց. * Ծատապատիս Հոգևոր տնդ, և զիմոյ լուսա- ւորիդ յովհաննու՝ զինքսուր և զծանեարկ մակացու աջոյդ վերծանեալ զտառ ||։

Իակ ինքեանք եպիսկոպոսունք սիւնեաց այսպէս կոչէն զանձինս. * (Այս անուն) հնորհօքն, կամ հնորհին այ սիւնեաց եպիսկոպոս ||, որպէս յայտ է ի պայմանագրէն դաւթի եպիսկոպոսի առ տէր փիլիպէ իշխան սիւնեաց՝ որոյ սկիզբն է. *Ես տէր դաւիթ հնորհօքն այ սիւնեաց եպիսկոպոս ||։ Եւ ի կիշատակագրէ ինչ տն սողոմոնի՝ որ սկսանի. *Ի հնորհին այ այս իմ ձեռին գիր է՝ Տն սողոմոնի սիւնեաց եպիսկոպոսի ||։

Տէղի եպիսկոպոսարանին սիւնեաց՝ Թէպէտ յառաջ ժամանակաւ ոչ էր որոշեալ ուրեք, այլ յետոյ եղև հրա- կաւոր մենաստանն եւստաթէի՝ զորմէ այսպէս գրէ ստեփ. օրպել. ի գլ. լԹ. *Նախ և առաջին էր (ասէ) սահմանն եպիսկոպոսաց բնակել՚ի քաղաքս և ի շինամէջս. զի հովուին պարտ է ի մէջ հօտիցն լինել, և ոչ յանկեան ուրեք կայանալ ... իսկ յետոյ ըստ նսեր բարուց ոմանց՝ որպէս Թէ ձգնազգեացք և անապատասէր գոլով ... պատշաճ համարեցան բնակել՚ի վանս և ի պատշաճաւոր ժամու ելանել առ հօտն և խրատել. որպէս և մերոյ աշ խարհիս եպիսկոպոսք սիակամս գրոհի, որք յառաջ ժա- մանակօք շրջելին ի գաւառաց ի մէջ, և ի տունս իշխա- նաց ... և գահ արկեալ էր նոցա ի սիւնիս [1]. իսկ յե-

(1) Եւ Թերևս ի ծղուկք գաւառ սիւնեաց. զի ի գլ. ֆ. կոչէ

տոյ . . գտեալ զայս տեղի (Եւստաթիէ , կամ տաթեւոյ) յոյժ պատշաճաւոր և ի ձահ . . . եկին և բնակեցան առ տէն ։ Եւ սուզ ինչ զկնի . * Եւ արդ՝ խնդրեաւ յիշ խանացն եպիսկոպոսացն սիւնեաց զտեղիս զայս՝ եկին և բնակեցան ի սմա ։

Ա.յլ թէ ո՞ եր յեպիսկոպոսաց՝ որ զառաջինն սկսաւ անդէն բնականալ՝ * Այլ ծանեայ (ասէ օրպէլ.) միայն ոն գէորգայ (որ է ի թ. դարուն եպիսկոպոս սիւնեաց՝) և այսր գոյն նշան և կայ ի ծանօթ ամենայն որպիսու թեանց նոցա . այլ զառաջինն ոչ գիտեմ[1] , զի ոչ դոյր յիշատակ ինչ. բայց գիտեմ՝ զի բազում ժամանակօք բնակեալ էին անդ ։

Ա.ռ ժամանակօք ոն դաւթի , և սողոմոնի սիւնեաց եպիսկոպոսաց՝ որք յաջորդեցին զկնի ոն գէորգայ , ոմանք յիշխանացն սիւնեաց ետուն այսր վաճառ ի յիշատակ հոգւոց իւրեանց բազում կալուածս, և ինչ ինչ յա ւելուա յայնա ի սեպհական արդեանց նոցին խակ եպիսկո պոսաց ոն դաւթի և սողոմոնի ։

Ւակ ընտրութի եպիսկոպոսացն սիւնեաց՝ ոչ միշտ եղև միօրինակ . զի առաջին առաջնորդք սիւնեաց գրեթէ լի նէին ընտրութիք կաթուղիկոսին ի խնդրել իշխանացն սիւնեաց նոր առաջնորդս փոխանակ վախճանելոյն , (որ պէս ուսանիմք ի պատմութեց անտի ստեփ . օրպէլ .) խակ միջին և վերջին դարու եպիսկոպոսքն ընտրէին յիշ խանացն և ի ժողովրդենէն , և ձեռնադրէին ի կաթու ղիկոսէն . օրինակի վասն զերծուք զայս բան օրպէլեանն որ ի գլ. խա. յընտրութի ե. յովհաննու եպիսկոպոսի սիւնեաց . * Ւասեալ վախճան առաքինոյն սողոմոնի , և ժողովեալ տեղանցն սիւնեաց , և ամենայն ազատաց նո ցա , և վասնց երիցունք աշխարհիս , նաև աւագ տանու տէրք ըստ գաւառաց , և ամփոփեալ զոր մարմինն եպիս կոպոսին , առնեն ընտրութի նորոգ հայրապետի . և ամե նայն ժողովոյն զաղաղակ հարեալ զյովհաննէս փակակն խնդրէին ինքեանց առաջնորդ , ընդ որ հաձեալ բաւմնա

ձծղուկս , Բուն գահ էլխանացն , և հայրապէտացն ։

(1) Թ-ևակտ նոյն ինքն սոեփանէ նոս օրպէլ. ի գլ. լէ. գրե վասն գաւթի յաջորդին գէորգայ. Այս էր ... որ հաստատեաց զաթոռ եպիսկոպոսուէ ի տաթևոյ վանս , և ընդարձակեաց զսահմանս նո

րուն ։ Ա.յլ զայս պարտ է իմա նալ, ոչ զի զառաջինն գաւթի բնա կեցաւ անդ , այլ ստացմամբ կա լուածոց , և նորին խակ տեղոյ վանայն տաթևոյ՝ հաստատեաց անդէն զընակուն եպիսկոպոսացն սիւնեաց ։

Թէ՝ յուղարկեն զնա մեծապատիւ փառաւք առ կաթողիկոսն Հայոց տէր գէորգ, և ձեռնադրեալ դառնայ մեծաշուք պատուով։ Օնոյն է տեսանել և յընտրութէ առ ըին ստեփաննոսի օրպէլեան։

Ի վախճան ներածութէ նահանգիս սիւնեաց՝ պատշաճ համարիմք զնել համառօտիւ և զկարգ եպիսկոպոսացն սիւնեաց՝ առեալ ի գրոց օրպէլինին, և յայլ յիշատակարանաց, եդեալ առընթեր և զամս յորս կացին եպիսկոպոսս։

1. Կրիգորիս, կամ Գրիգոր ա. ամս իշ։ — Ձեռնադրեալ ի լուսաւորչէն։
2. Աշտոց. ամս ինչ։ — Ձեռնադրեալ ի գլխ մեծէն Կերսիսէ։

Աթոռոյ պարապոյ ամս ե հինգ ամայ։

3. Ղևանիա ա. ամս իբ։ (1) — Ձեռնադրեալ ի գլխ սահակայ։
4. Ղուն. ամս ը։
5. Վաղատ. ամս ժե։
6. Աւրէ. ամս լգ։
7. Գրիգակ. ամ մի։
8. Մակար. ամս իբ։
9. Պետրոս քերթող. ամս ձ։ — Ձեռնադրեալ ի թ. ներսիսէ կաթողիկոսէ աշտարակեցւոյ։
10. Գիգան. ամս է։
11. Ներսէհ. ամս իչ։
12. Գրիգոր բ. ամս ժե։ — Ձեռնադրել յաղուանից։
13. Գրիտափոր. ամս ձ։ (2) — Կոյսպէս յաղուանից ձեռնադրեալ։
14. Դաւիթ ա. ամս իչ։ — Ձեռնադրել յաբբահամ կաթողիկոսէ։
15. Ներսէհ սահակեան քերթող. ամս ժը։ — Ձեռնադրեալ յեզր կաթուղիկոսէ։

(1) Զսա բազումք ի մերոց մատենագրաց յիշատակեն, և առ զաղարայ փարպեցւոյ ի ժողովն արտաշատու անհնարին կարգի գնի կաթուղիկոսին՝ նախ քան զայլ եպիսկոպոսունս։

(2) Ոմն առաջնիկայ գտաւ ժողովս ընտրութէ ա. աբբահամ կաթողիկոսի։

Օ. Ընդ մարտիրոսային վկայից պարտադոյ ոչինչ ասացեալ :

16. Կ. բրահամ. ամն ը :
17. Յովսէփ ա. ամն ժթ :
18. Յոհան ա. ամն իբ :
19. Մովսէս ամն է : (1)
20. Կնանիա ը. ամն է :
21. Յոհան ը. ամն թ :
22. Մատթիանոս ա. ամ ամ : (2) Ձեռնադրեալ 'ի գաւ. Թայ կաթուղիկոսէ :
23. Յովսէփ ը. ամն ժէ :
24. Յովակիմ. ամն ժէ :
25. Մադովկ. ամն լը : (3)
26. Յովհաննէս ա. ամն ը :
27. Մողոմոն ա. ամն է :
28. Կղէա. ամն ը :
29. Ովդորոս. ամն ժէ :
30. Գէորգ. ամն ը :
31. Դաւիթ ը. ամն ժէ :
32. Յովհաննէս ը. ամն ժ :
33. Մողոմոն ը. ամն ժէ : Ձեռնադրեալ 'ի զաքարիայ կաթուղիկոսէ :
34. Յովաննէս է. ամն լը : Ձեռնադրեալ 'ի ը. գէորգայ կաթուղիկոսէ :
35. Յակոբ (հերձուած ծօղ) :
36. Ի. ահան առաջին Կ. ըք. եպիսկոպոս : Ձեռնադրէը յանանիայ կաթուղիկոսէ մհակաւոյ :

Ի ինչէ ցայս վայր կարգաւ եդաք զեպիսկոպոսունս սիւնեաց. այլ քանզի 'ի մեր օրինակին գրոց օրսկէլենին պակասի ծիգ. գլուխն՝ որոյ վերնագիրն է. * Կաթուղիկոսք սիւնեաց՝ որ կարգեցան զկնի նոն վահանայ ‖. վասն որոյ չունիմք առ ժամս յիշել զանուանս նոցա յայսմ կարգի,

(1) Սա է վարդապետ մեծին սաեփաննոսի սիւնեաց եպիսկոպոսի :

(2) Ըստ այլոց՝ ամն ը : Սա է երիցն սաեփաննոս քերթողն ծաղկեալ գրչութիւ և թարգմանութ. սպանաւ 'ի պոռնիկ կնոջէ՝ վասն յանդիմանելոյն զնա սաեփաննոսի :

(3) Գտաւ 'ի ժողովն պարտաւոյ առ սիոն կաթուղիկոսիւ, որ յիշատակի և 'ի կանոնադիրս :

այլ միայն զնոցա անուանս որք յիշատակին ի հետևեալ գլուխս նոյն գրոց, և կամ յայլ գիրս. որք և են,

Յովաննէս։ (1)

Գրիգոր։ Ա ախճանեալ ի չէ. Թուին Հայոց։

Ստեփաննոս։ (2)

Յոհաննէս։

Նայրապետ։

Սողոմն։

Յոհաննէս։

Ստեփաննոս օրպէլեան։ (3) Ձեռնադրեալ ի ք. կոս. տանդէայ կաթողիկոսէ։

Յովհաննէս օրպէլ։ (4)

Յիշատակի ի գիրս և առ Թովմայի մեծոփեցւոյ՝ Ուռա քել, կամ Ուռաբեաւ Եդեսիական սիւնեաց տեղաս սաց (5)։ Ոսկ առ ժամանակօք ժողովոյն էջմիածնայ՝ որ գումարեցաւ յընտրութիւն կիրակոսի առաջնի կաթուղիկոսի էջմիածնայ՝ յիշատակի առ Թովմայի մեծոփեցւոյ՝ աեղապահ աթոռոյն սիւնեաց՝ Տէր Ստեփաննոս։ Ոչ այց առաջնորդ ստաթէի վանաց էր ի ժամանակին Շմաւոն եպիսկոպոս, որ յիշատակի և ի մուրհակին տանուտեարց երկրին գեղարքունւոյ՝ որ գրեալ կայ ի վախճան ցուցակի գլխոց պատմագրութեանն ստեփաննոսի օրպէլեան, օրիւնակ զոյս. * Ովսկան Ջկը. էր՝ մեք գեղարքունոյ մելիք տանուտերքս եկաք ի թղ աթոռ ստաթէի սիւնեաց ձմին գալաւոի, լաս առաւել երկրին մեր գեղամայ . . . յուխտ և դաշինք դրինք դրան թղ առաքելոյս, և առաջի եպիս. կոպոսաց Շմաւոն եպիսկոպոսի, և տէր Ստեփաննոսի, և Մարտիրոս փակակալի, և տէր Գուկաս հայրապետին, և այլ միաբանից մեծի և փոքու. ամէն ։

(1) Ընդ սա գրեաց բազում թուղթս գրիգոր մագիստրոս։

(2) Գտաւ ի ժողովն հռոմկլայու, ստորագրեալ զանուն իւր ի կարգ Եպիսկոպոսաց։

(3) Զսա բազումք ի թղ առաքաբար անուամբ Մեծարապելիա կոչեն, թէպէտ վասն գրով ծաղկեցուցանելոյ զնստարապետութիւն աթոռոյն սիւնեաց. այլ ժամանակակից նորա, յորոց մի է և Եղիա Եդեսի վարդապետն եսայի՝ գրէ առ նա և կոչէ՝ Եպիսկոպոս։

(4) Սա միանգամայն էր և իշխան աշխարհական, որոյ կան և գրուածք ինչ, ոգւոյս և թուղթ մի առ զաքարիա ծործորեցի արքեպիսկոպոս արտաղու։

(5) Կան և սորա գրուածք պէս պէս արձակ և ոտանաւոր։

Վաւառք սիւնեաց են ժք։

ա. Այրնջակ.	ղ. Նղոսիք.
բ. Ձախոսիք.	ը. Նաբանդ.
գ. Ալայ ձոր.	թ. Կաղզ.
դ. Վերքարտանի.	ժ. Զորք.
ե. Վարք.	ժա. Գլխիք.
զ. Ղահիճք.	ժբ. Կոստական.

Բաստ այսմ կարգի Թուէ խորհնացին, այլ տարբերի ստեփաննոս օրպէլ. զոր և նշանակեացուք յիւրաքանչիւր սահմանս գաւառաց։

ԵՐՆՋԸԿ [1]։

Առաջին դասէ զսա խորհնացին՝ ի կարգս գաւառաց սիւնեաց. իսկ ստեփաննոս օրպէլ դնէ մետասաներորդ։ Նահալաւ զանուն իւր՝ ի համանուն բերդէն. իսկ բերդն՝ ի շինողէն իւրմէ՝ ի տիկնոջէն սիւնեաց. * Այի ոմն (ասէ ստեփ. օրպէլ. գլ. ը.) ի կանանց նոյն նահապետացն (սիւնեաց) Այրնջիկ անուն՝ շինէ և զանհնարին ամուրն Այրնջակայ, և յիւր անուն բերդն և գաւառն կոչի Այրնջակայ ։

Ինչափ էր ամրութիւն բերդիս՝ մինչև՝ ի նմա հաստատել զգանձարանն ըստ ասից Նորսուն. * Պահէն՝ ի նմա տուն գանձու և հարկաց աշխարհին ։ Ելուր՝ ի գլ. լը. կոչէ Ինաւիկ. * Այայ՝ ի մարտ ընդ Նաւարիկ ամրոցին Այրնջակու՝ յորում կային պատուական տիկնայքն սիւնեաց ։ Այ ասն որոյ և յոստուփ ոստիկանն՝ ի վախճան ժ. դարուն ոչ կարաց առնուլ՝ ի բաղում աւուրս խստագոյն մարտիւ պատերազմելով, բայց ելեալ գաղանի հնարիւք, բաստ գրելոյ յոհաննու կաթուղիկոսի. * Այայ ոստիկանն անօրէն արձանացեալ, և մարտ զամրոցաւն Այրնջակաւ եդեալ՝ ոչ հեռանայր անտի, մինչև գաղտաբար լինքն գրաւեալ յափշտակէր զամրոցն ։ Այլ ելեալ զինչ էր գաղտ նի հնարքն՝ յայտ առնէ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. լը. * Ի գիշերի գողութիւ եաւ զբերդն անձաւամուտ և քա

(1) Ա. յսպէս գրի՝ ի տպ՝. և առ ստեփ. օրպէլ։ Ուսոյի վրէ՝ ի միւմ ձեռ՝. աշխարհագր. խոր. պակաս գրի յերկուս ձեռագիրս որպէս նաև առ յովհ. կաթ. և Եւդոկ։

բակնաց արամբք, որք երկաթի Հանկօք ընդ ժայռս դը-
ժուար վախից արբեստակեալ ընթանան ||:

Յետ գրաւելոյ յոսփոյ ետ Հագարացւոյ ումեմն՝ որ
տիրեր միանգամայն և գողթան, յոյր սակս մեծ պատե-
րազմ մղեաց Ընդեմ նորա ամբատ սիսական. * Արդ-
պիսին (ասէ յովհ. կաթ. վանն ամբատայ և երից եղբարց իւ-
րոց) առ Ի նմանէն յինքեանս դարձուցանել զսեպհական
իւրեանց ամրոցն Արնջակ, և զառաւտրոտով նորա զգա-
ւառն, զոր յոսփոյ ոստիկանին առեալ՝ տուեալ էր Ի
ձեռս գողթան բռնակալին ||:

Ի բանից աստի յհաննու կաթուղիկոսի՝ որ զգաւառն
դնէ առ ստորոտով բերդին երնջակայ, յայտ է թէ՝ այս
բերդ էր Ի վերայ լերին՝ որպէս է և այժմ, որ կոչի Ա-
ճա փալնւխ. (1) յայտ է ևս՝ թէ էր սահմանակից գողթան
գաւառին. վանն այնորիկ ստեփաննոս օրպել. զգողթն
միանգամայն ընդ Արնջակայ կացուցանէ մի գաւառ. և
կորիւն զգողթն դնէ սահմանակից սիւնեաց:

Ի ժբ. դարու էլիկում նախահայր հայազգի օրբէ-
լեանց տիրեաց Արնջակայ բերդին, որպէս գրի Ի պատ-
մութիւն օրբէլեանց գլ. ե. թղթ. 25:

Ի ժէ. դարուն յարձակեցաւ Ի վերայ Արնջակայ և
Թաւատրն ազախաց Թահմարու, զորմէ Թովմա մեծոփե-
ցի ժամանակակից գրէ. * Ոուեալ եկն Ի յերկիրն սիւ-
նեաց Ի վերայ դղեկին Արնջակու:

Յիշատակի յայսմուսուրս Ի 21. հոկտեմբերի և Ա անտ
երնջակոյ ընդ հովանեաւ ՝ջին գէորգեայ, ուր Թաղեցւոյ
վարդապետն մաղաքիա գրիմեցի:

Ալրակունք: Գիւղ՝ յերնջակ գաւառի՝ որ յիշատակի
Ի ժէ. դարու Ի պատմական յիշատակարանս ինչ (2):
Յիշատակէ մխիթար ապարանցի և զԱ անքն Ալրակու-
նեաց՝ յասելն. * Ի գաւառն Արնջակոյ Ի վերի վանքն
Ալրակունեաց՝ ունի քաջ վարդապետ .. որ կոչիւր սար-
գիս»: Յիշէ զնոյն վանս յերկրին երնջակու և Թովմա մեծ-
ոփեցի:

(1) Տես Ի նոր հայաստան թղթ. 268:

(2) Տես Ի նոր հայ. թղթ. 267:

ՃԱՀՈՒԿ [1]։

Ա՚յս գաւառ երկոտասաներորդ դասի առ ստեփ. օր պէս. ՚ի գլ. ՟ճ.* Երկոտասաներորդ (գաւառ ունի սիւնիք) Ահեւակ գաւառ, որ և Զորն՝ որ Շահապաւնս կոչին ‖։

Շ ահապահէց էէրդ ։ Որ զայսմանէ ստեփաննոս օրպէս գլ. ՟ճ. * ՚Ի շահապ պարսկէ շինեալ, և զՁորն յիւր անուն (կոչէ) Շ ահապահէց էոր, որ հատուածի պատճառ եկեալ էր առ նահապետքն սիւնի ‖։

ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ, կամ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ [2]։

Օ պատճառ անուանակոչութեանէ այսր գաւառի՝ այսպէս բերէ ստեփաննոս օրպէս. ՚ի գլ. ՟լ. իբր զի յետ մահուան ստեփաննոսի ՟ի՟. եպիսկոպոսի սիւնեաց, զաւուրս ևս. խաւար պատեաց զգաւառն սիւնեայն, և եղև երկրաշարժութիւն սաստիկ. * Ո՚ւխնայն տէղիք (ասէ) երերէր տատանմամբ, և ձայնք մարդկէղէն բարբառոյ լսելի լինէին ՚ի նեղքուստ յանդնդոց, և ՚ի վէրուստ յօդոց՝ Վա՚յ ՟որ, վա՚յ ՟որ. և կենդանեայն ընկղմեցան ոգիք իբրև ժՁ. զորս գիտէին, և ՚ի թիւ արկին, և յանծանօթիցն ո՚չ ոք գիտեր զհամարն. յաղագս որոյ Վա՚յոյ ՟որ կոչեցաւ անուն գաւառին ‖։ Օ սոյն զայս դնէ պատճառ և կիրաւ կոս պատմագիր. և արդարև նոյն իսկ անուանն յայտ առնէ՝ թէ սակս սգալի անցից ինչ կոչեցաւ այսպէս. բայց վերսկսեալ է ժամանակագրութեանէ դնել զայն յետ մահուն ստեփաննոսի եպիսկոպոսի՝ որ էր ՚ի ՟ը. դարուն. զի սովին անուամբ յիշէն զայս գաւառ խորենացին, եղիշէ, և զաւգայ՝ որ կին ՚ի ՟է. դարուն՝ բազմօք յառաջ քան զտեփաննոս ։

(1) Ա՚յսպէս գրի յերիս ձեռագիրս աշխարհագրութեանէ խորենացոյն. որպէս և առ Թովմ. կիլիկ. և առ ստեփ. օրպէս. Իսկ ՚ի տպ. աշխարհագր՚. խոր. վերի պակաս գրի Ջահուկ։

(2) Ա՚յսպէս գրի ՚ի տպ. աշխարհագր. խորեն. և յերկուս ձեռ՚. իսկ ՚ի միւմ ձեռ՚. և առ ստեփ. օրպէս. սիւնեայն ուրեք գրի Վայոյ ՟որ, որպէս նաև յերկուս ձեռ՚ պատմ. խոր. ՟ճ. ՟ճ՟. առ զազարայ, առ Թովմայի կիլիկեցւոյ, և առ վարդանայ աշխարհագրի ։

Ա. յս գաւառ կոչի և Այղեվէդ ՅՈՐ, որպէս գնէ վարդան աշխարհագիրը, յասելն. * Ա այոյ ձոր՝ Այղեգէց ձորն է, ուր կայ կենսաբեր Տէր նշանն ‖ : Յայտ է և՝ ի բանից ստեփաննոսի օրպէլեան, որ զմնհն ստեփաննոսի սիւնեաց եպիսկոպոսի գնէ լինել Այղեվէդ ՅՈՐՆ, կամ որպէս նա ինքն կոչէ՝ ի Ձորն եղեգեաց, և ապա ասէ Թէ նոյն գաւառ ուր մեռաւ՝ կոչեցաւ Ա այոյ ձոր :

Հողոցմ : Ա. զազարայ գրի՝ Խողոցմ, և յերկուս ձեռագիրս խոլենացւոյն ՚ի. 67. Խողոցմ. ուր ՚ի տպ. վրիպակաւ գրի՝ Հողոց : Ա. մենեքին գնեն զայս գիւղ յայսմ գաւառի, ընդ որս և յոհաննէս կաթուղիկոս՝ յասելն վասն որդւոյ յովսեփայ կաթուղիկոսի, որ ընդ ղեւոնդեանս նահատակեցաւ. * Ի սկ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն տեղապահութիւնք յաջորդեաց յովսէփ քահանայ ՚ի վայոց ձորոյ ՚ի Հողոցմ գեղջէ ‖ : Ա. ստողիկ վասն նորին յովսէփայ գրէ. * Ի գաւառէն Ա այոց ձորոյ ՚ի գեղջէն Հո զոցմայց (1) ‖ : Ա. եղիշէի ը. Թղթ. 181. այլովք տա ռիւք գրի յասելն : Այն յովսէփ ՚ի Ա այոյ ձորոյ, ՚ի գեղ ջէ Հողացմանց ‖ :

Այղեէս : Վիւզաքաղաք՝ զորմէ ստեփաննոս օրպէլ. ՚ի գլ. լը. * Ի սկ մեծ և ամենիմաստն ամբաստ ՚ի սեփական գաւառին իւրում դարեաւ դադարեալ նստեր ՚ի վայոց ձոր ... ամրացուցեալ զտուն իւր, և զամենայն գաւառն յամուրսն Ա այոյ ձորոյ ... շուրջ զիւրեաւ կացուցանէր յիւրում արքունական յապարանսն որ ՚ի գիւղաքաղաքն Այղեգիս ‖ : Յանուն սորա Թուի Թէ և բոլոր գաւառն կոչեր՝ Այղեվէդ ՅՈՐ :

Ի ժամանակս լանկթամուրայ սահմանն եղեգեաց ուհներ իշխան սեփհական յազգէս մերմէ, որպէս վկայէ Թովմա մեծոփեցի յասելն. * Ա. զտէրն Այղեգեաց Տարսայիձ անուն զորդի գորգին ուրացուցին ‖ :

Ա՛ոն, կամ Ա՛ոպան աւան : Ձիշատակի առ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. լա. * Ի գաւառս բարելից ՚ի Ձորն եղեգեաց յաւանն Ա՛ոզան : Ի նկանի յայս գաւառ, վասն զի ձորն եղեգեաց որպէս ասացաք՝ է նոյն իսկ Ա այոյ ձոր : Յայսմ աւանի բնակէր կինն Հերատուհի՝ որ ինքնին սրով սպան զստեփաննոս իշ. եպիսկոպոս սիւնեաց, սակս պատուհաս

(1) Վարգան այլազգ հոլովն մեսրոբայ ՚ի վայոյ ձորէ ՚ի գեղջէ յասէն վասն որդւոյ յովսեփայ կա- Հողոցմանց ‖ : Նոյնպէս գրէ և ՚ի Թողիկոսէ. * Յովսէփ աշակերտ Ճառընտրի բանիւ եղիշէի :

սելոյն զնա վասն չար գործոց իւրոց ։ Կիրակոս կոչէ զա-
ռաքեալսն՝ յասելէն վասն նորին ստեփաննոսի . * Պա-
նեալ եղև ի պռոնիկ կանանց ի Հռոմ գաւառի . . . և
ահա խաւար կալաւ զՀռոմ սաստիկ, և զաւուրս ին
չարժեցաւ տեղի . . . վասն այն Հայոց ձոր անուանեցաւ
մինչև ցայսօր ժամանակի ։

Հերձ յայս աւան կամ ի գիւղ եր Եպափան անուա-
նեալ առն քաղցրահամ աղբեր, ուրանօր սպանաւ նոյն
ստեփաննոս ի կնոջէն ։

Եդեսան ։ Գիւղ՝ զորմէ գրէ ստեփ . օրպել . գլ . լա .
* Օր որ լուեալ Հրկազան գիւղն տերամբ իւրեանց ելին
ընդ առաջ, և հաւանեցուցին զսպասաւորն հանդուցեալ
ի սենեակին՝ որ յանուն Տէր քրիստափորի անցաղէտ զօրա-
վարին շինեալ եր . զոր տարեալ (այսինքն զմարմին ստե-
փաննոսի սիւնեցւոյ) անդ հանդուցին ի սենեակին ։
Ի պատմէ նորին ստեփ . օրպել . քաջայայտ երևի լինել
յայսմ վայրի ձոր գաւառի ։

Ընդ կիրակոսի այլազգ գրի սորայս անուն, և կոչի գա-
ւառ, ուր ասի վասն նորին ստեփ . * Օրոյ զմարմին
առեալ բերին ի Այգեհան գաւառի ։

Գողգոթան ։ Ձիշատակի ի տօ . պատմ . օրպելեանց . ի
գլ . ծ . * Ի գառ (ամբառ օրպելեան) և զեղեգիս, և զա-
մենայն դաւառն Հայոց ձորոյ, զԳողգոթանն, զԼՌ-ըծ [1]
(Թերևս զՂԱյծ), և զՀԷՒ իւր ձորովն մինչև Հրդեհաձոր
և ի կոտայս, և մինչև ի Կեղաքարունի ։

Հրաշեհբերդ ։ Յասէն գրի ի պատմէ օրպելեանց .
խակ առ ստեփ . օրպել . ի գլ . կէ . ուրեք ուրեք գրի այս
պէս · ըստ այմմ . * Հայոց յետոյ Հրաշակաբերդն շինեցաւ
և բնակեցան ի նմա պարսիկք, զորս և վերստին առին
Հայոսուրս ամաւրակ իւանէին ։ Խակ ուրեք գրի Հրաշե-
բերդ, այլուր՝ Հերդ Հրաշեկայ . * Կեղեալ (ասէ) յանկ
ծեալ և ի պիղծ բերդատահճէն Հրասեկայ ։ Ուրեք և
գրի Հրաշեկան բերդ, որ է վերնակ ։ Ի գլ . ջ . յուցանէ
ստեփ . օրպել . Թէ սակս ի Հրասեկայ ունելոյն շինեալ
գոլոյ՝ կոչեցաւ Հերդ Հրասեկայ, կամ Համառօտելով
Հրասակաբերդ, այլ անուն բերդին կոչեր Այպայ, զոր
չէ պարտ շփոթել ընդ կապոյտ բերդին՝ որ յերասխաձոր ։
* Խակ ի վայրէ ձոր (է) Կապոյտ բերդք ի Հրասեկայ
շինեալ՝ անհնարին ամրութեամբ ոճաստեղծ պարսպօք ամ

(1) Տես յանծանօթս մեծին Հայոց զԿալուածս իշխանացն Ուրծոյ ։

բայեալ ‖ : Ի վայոց ձոր գաւառի դնէ նաև ի գլ. կիզ. զի ասէ լինել մերձ Արտաւանից՝ որ էր ի վայոց ձոր :

Աղէքսանդր : Աւետ. օրակ. ի գլ. ձ. զկնի վերջ գրեալ բերդի յիշէ և զայս, գասելով ընդ ամուր բերդս սիւնեաց, որ էր շինեալ ի Աղէքսան պանոպեանէ, որպէս գրէ անդէն :

Արտաւան. կոչի նաև՝ Արտաշոր անապատ. * Այս միւս իշխանն համառօտն անուն (ասէ օրակլեանն գլ. կա.) որ էր որդի մեծ իշխանին բաղաց Հոռանայ (գուցէ՝ Հասա նայ), և Թոռն աւագ Համազասպայ՝ գնաց ի վայոց ձոր առ փառաւորեալ եղբայրն իւր տէր Յովհաննէս՝ որ բնակէր ի Արտաձոր անապատին՝ որ Արտաւանս կոչի, մերձ Հրաշ կաբերդոյն, և անդ կրօնաւորեալ ի նմին վախճանի ի շՁ. Թվականին ‖ : Այ է սա ի հռչակաւոր մենաստանաց սիւնեաց՝ որ ի խորագիրն կիզ. գլխոյ պատմութիւն օրսկեւ լինին կոչի՝ Աներեսակ և աշխարհապէս խմբող ան :

Օ դիրս նորա այսպէս ստորագրէ ստեփ. օրպել. անդէն. * Յառաջ քան զայս (ասէ) բաղում ժամանակօք, վազ աւուրբք, և հնագոյն ամօք ի նեղ և յանձուկ ձոր բակին այնմ ի պատշաճաւոր տեղւոջ՝ էր շինեալ եկեղեցի մի կրաշաղախ վիմօք յանուն ըզյ կարապետին, յոյժ աբանչելագործ և ահարկու և անուանի մերձակայ սահմանացն. և բղխեր մերձ նմին աղբիւր քաղցրահամ, և ձորն ամենայն գեղեցկացեալ էր այգովք և թանձրախիտ ծառովք մրգաբերօք : Այս ի թանձրամած կաշկառուտին ի նոյն ձորին կայր եկեղեցի մի յանուն ըզյ Հայրապետին փոկասու շինեալ, և ի մէջ եկեղեցւոյ բղխեր ջուր սակաւ ի ներքոյ բեմին ‖ :

Յետ ժամանակաց իբրև ամայացաւ՝ նորոգեաց զնոյն Յովհաննէս ոմն եպիսկոպոս. * Ապա ի նուազիլ ժամանակաց (ասէ օրպելեանն) մինչ եհաս աւեր ամենայն աշխարհի, և բարձաւ Թագաւորութիւնն բաղաց, և սպանաւ Թագաւորն սենեքարիմ, և բնաջինջ եղև տէրութիւնն բաղաց, և խափանեալ լուեցին ամենայն ուխտք պաշտանէից, ի շՃգ. Թվականին (յամին 1104.) էր եպիսկոպոս ոմն ի վանսն Յովհաննու Յովհաննէս անուն՝ լցեալ ամենայն առաքինութիւք և բոլորովին զգեցեալ զչք, յազգէ ազնուական՝ որդի մեծատուն իշխանին բաղաց Հասանայ (Թուի՝ Հասանայ), որ ունէր ընդ ձեռամբ զամենայն աշխատս Թագաւորութեանն այնմ, և էր որդի մեծին Համազասպայ. այս Յովհաննէս յետ աւերման իւրոյ աշխարհին բա-

զում ալեկոծեալ այսը և անդր, եկն ՚ի վայոյ ձոր գաւառ, և կամեցաւ ընակիլ ՚ի խորաձոր անապատին Կո-
րայնից՝ մերձ անառիկ գղեկին Հրասկաբերդոյն, առ հիացը և մեծապանչ եկեղեցւոյն որ կարապետին ||։

Յողովեաց անդէն կրօնաւորս, և եհան զաշխարհական հրովարտակսն զոր էառ ՚ի մահմուտ սուլտանէն պարսից. շուրջ զսահմանսն կանգնեաց խաչ, զի մի անցանիցեն ընդ այն կանայք և լկտի մարդիկ. էառ ՚ի սահմանացն գանձակեցեաց և ՚ի տեառրբերցեաց անդաստանս ՚ի ժառանգութիւն եկեղեցւոյն. և այլով հրովարտակով էառ և գհրաշակաբերդն, և զերկոտասան ագարակս [1]։

Ի միջն անդ ժգ. դարուն սմբատ օրպէլեան զարդարեաց զայս մենաստան, որպէս գրէ պատմիչն օրբէլեանց ՚ի գլ. ը. * Շ ինեաց (սմբատ) զհրաշակերտ ժամատունն ՚ի Նորավանս ՚ի վերայ գերեզմանաց իւրոց, և արար բազում արդիւնս, և վարձամացոյց զնա, և զարդարեաց զեկեղեցին, և ետ զգեօղս և զայգեստանս ||[2]։ Այս որպէս ակնարկէ նոյն պատմիչ ՚ի նոյն գլ. տարսահիճ եղբայրն սմբատայ աստ ՚ի Նորավանս շինեաց եկեղեցի յանուն Ս. Աստուածածնի, և տուն տապանի վանս սմբատայ, և անդր փոխեաց զմարմին նորա։

Յայսմ մենաստանի էր և դերեզմանատուն զարմին օրպէլեանց՝ որպէս յայտ առնէ պատմիչն օրպէլեանց՝ ՚ի գլ. ը. յասելն վանս մերինոյ սմբատայ օրպէլեան. * Կնեբեալ ՚ի հայրենի գամբարանն ՚ըզ ուխտին Նորավանից, և աշխարհախումբ հանդիսիւ եդին ՚ի տապանի ընդ հարս իւր ||։ Որպէս և յառաջ ՚ի գլ. ե. գրէ՝ թէ անդ թաղե-

(1) ՚Ի կը. գլ. օրպէլ. երկուս Նորավանս դնէ ՚ի կողմանս վայոց ձորոյ, և ասէ վանն միոյն՝ թէ յետոյ եղև էպիսկոպոսարան, որ է ոմն այս Նորավանք՝ զոր ասորագրեցաք. որոյ և էպիսկոպոս Սարդիս անուն յիշատակի ՚ի պատմ. օրպէլեանց ՚ի գլ. ը. յիշատակի և այլուր՝ Ջաքարիա էպիսկոպոս. և որպէս ակնարկէ պատմիչն օրպէլեանց՝ այս սեծոս էր ը Ալքե պիսկոպոսական սեծոուին սիւնեաց։ Ալ որպէս թուի՝ վերպատճառ եղեալ են երկոքին ևս Նորավանք մի գնի միոյ ՚ի կարգս վանորէից Վայոց ձորոյ. կամ թէ առ ՚ի ոչ չփոթել զերկոսին ՚ի մի՝ յիշի անդէն միւս Նորավանք. զի այն Նորավանք որ չէր այնչափ ինչ երևելի՝ ՚ի ցուցակն անգ խոցագրաց խէ. գլխոյն սահմանոսի օրպէլ. (որոյ բուն գլուխն պակասի յօրինակի մերում.) դնի * ՚ի գաւառն Բղնոյ ||. իսկ Բղնի՝ թուի լինել ՚ի բազում գաւառի։

(2) Պատմէ վանն այսը և սահմանոս օրպէլ. ՚ի պատմութիւն իւրում գլ. կէ. որոյ խորագիրն է. * Վասն շինութիւն եկեղեցոյն Նորավանից և հոգեցատուր ժառանգութեանցն նորա՝ որ յիշխանացն օրպէլեանց ||։ Բայց և այս գլուխս պակասի ՚ի մերում օրինակի։

ցաւս օրպելեանն լիսպարիա հայր սիմեաոյ. * Լերեալ գնի ի Կորավանս ի գրան որ կարապետին առ մօր իւր բուսմ ։ Ընդ Թաղեցաւ և տարսահիճ՝ երկիս գնի ի գլ. Թ ։

Յախաց խոր ։ Ա՝ենաստան՝ որ առ ստեփ. օրպել. ի գլ. կիբ. վերնակաւս գրի Յաղաց խոր, և կոչի՝ Խաբչահաղակ և որ առաքինոցն ։ Ընդ լինեաց զայս ստեփաննոս վանահայր ի միջն անդ ժ. դարուն ի ժամանակս անանիայ կաթուղիկոսի՝ որպես գրէ ասողիկ գ. յ. * Եւ Յախաց քար (վանքն շինեցաւ) ի վայոց ձորի, ի ձեռն հօր ստեփաննոսի ։ Ասկ ի 1041. վարդիկ վանահայր շինեաց անդէն կրկին եկեղեցիս. * Ի նոյ. Թվականին (ասէ օրպելեանն ի նոյն կիբ. գլ.) ի Թագաւորութեն գագկայ՝ հայր ոմն վանիցն վարդիկ անուն շինէ (ի Յախաց քար) պայծառ եկեղեցի երկու ի հանդստարանի առաջնին որ Հարցն. զմին գմբեթայարկ յանուն ոջլ կարապետին, և զմիւսն սագաշէն հրաշալի յօրինուածովք ։ Յարտահիճ օրպելեան որ ի ժգ. դարուն՝ չնորհէ այսմ մենարանի գիւղ և այգի. * Եւ գրէ ինքեան զարձան (ասէ պատմիչն օրպելեանց) ի վերայ ոջլ կարապետին ։

Թանահապ, կամ Թանահապի վանք [1] ։ Ի մի լերեւելի վայրի ձորոյ՝ առ ի ցուցանել զգաւառն. զի այսպէս սկսանի զայն կիբ. գլ. յորում Թուղ կամի զգուհորայս սիւնեաց. * Ա՝նաջլին գլուխն ամենեցուն վանօրէից՝ և ազգիւր շնորհաբաշխութեամբ՝ տանն սխական՝ Տաթեւէ ապա մեծ առաքինաբարն՝ Թանահապ վանս Ախանի վանք ։ որոյ եկեղեցին չքնաղ և նորաձեւ ձեւով կանգնեալ գմբեթայարդ խորան երկնանման ի մեծ բարեպաշտուհւոյն վարդիտայ սիւնեաց սիւնորէք յաւաք քան զայլ Թվականն յանուն ոջլ լուսաւորչին, և յառաջև վանիցն ի մէջ քաղցրահայեաց մէջ գանին գնեն իշխանքն առն արքունի, և ապարանք իշխանանիստ. և յամենայն աւուր ասեն գայլն ի պատարագին ։

Ջայս մենարան զոր ի սկզբան դրոյս յիշէ՝ մեծ առաքինաբան կոչեցուսյ, և զեկեղեցի նորա չնեալ լով, և զեկեղեցի նորա չնեալ առելով նախ քան զԹվական հայոց՝ յայնմէն ցուցանել լինել նոյն

(1) Կոյն է առ՝ որ ի կիբ. գլ. նաեպ. օրպել. գրի Թանապէի վանի, և գնի ի կողմանս վայոց ձորոյ, զի և ի խորագրի լիբ. գլխոյն նոյն Թանահատի վանք գրի Թանապէայ վանի. իսկ ի ցուցակն՝ Թանանապէայ վանի, որք են այլայլութիւնք գրչի ։ Այլ զի որպէս ի կիբ. գլ. վանն Թանահատի վանից գրէ, Թէ ի նմ. * Կայ նշխարք սրբոյն ստեփաննոսի ։ նոյնպէս ի լը. գլ. ի Թանահատի վանս գնէ գնշխարս ստեփաննոսի սիւնեաց եպիսկոպոսի, որպ սեսանի ի կարգին ։

Դարձեալ ի կիբ. գլ. ստեփ. օրպել. Թէպէտ սորա ի կողմանս վայոց ձորոյ գնի Թանահատի վանք, որպէս ասացաք, բայց ի սկիզբն անդ գլխոյն գնի Թանապէ վանս, զոր ոչ կարծեմ լինել տարբեր ի սորա եզելոյն, այլ յիշէ ի սկզբան անդ առ ի ցուցանել Թէ յետ սանհատոյ ի մէջ սիւնեաց՝ այս էր երևելի. և յիշէ գարձեալ սորա ընդ այլ վանորայս կողմանս

(1) Կոյն է առ՝ որ ի կիբ. գլ. նաեպ. օրպել. գրի Թանապէի վանի, և գնի ի կողմանս վայոց ձորոյ, զի և ի խորագրի լիբ. գլխոյն նոյն Թանահատի վանք գրի Թանապէայ վանի. իսկ ի ցուցակն՝ Թանանապէայ վանի, որք են այլայլութիւնք գրչի ։ Այլ զի որպէս ի կիբ. գլ. վանն Թանահատի վանից գրէ, Թէ ի նմ. * Կայ նշխարք սրբոյն ստեփաննոսի ։ նոյնպէս ի լը. գլ. ի Թանահատի վանս գնէ գնշխարս ստեփաննոսի սիւնեաց եպիսկոպոսի, որպ սեսանի ի կարգին ։

վանորէից սիւնեաց, զոր այսպէս ստորագրէ ստեփ. օր. պէտ. ի գլ. լէ. * Յայնմ ժամանակի (ի վախճան ը. դարուն) պայծառանայր նզ երկնահրաշ կարգօք գերապատուն և հռչակելի ուխտն Թանահատի վանից՝ որ կայ ի վերոյ սիւնեաց, յոստորոտ լերինն ի բարձրաւանդակի միոջ ի մէջ անդաւթին, և էին սահմանաւորքն միաբանք [1], հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց, միայն աստուձ հացիւ և ըմպով վճարելին զպէտս իւրեանց. և զայն յաւուրն միանգամ ընդ երեկս։ Ոչիկք, հեզաշարժք, որք իբրև զկանթեղունս անշէջս կանխեալք լինէին յաղօթս գոյգդ և գերեկ... և բայց ի սպասս ուրացին ընդ դրունս վանիցն ոչ որ ելանէր արտաքս. Թէ և բազում անգամ հարկեցան [2] յիշխանաց եպիս. կոպոսաց սիւնեաց՝ ոչ առնն յանձն ի կիրակէքն ի Թան կամ ի պանիր կամ մեղր խմել. այլ բանջարովք և հնդ դով շատանային, վասն որոյ Թանահատ կոչեցան. և ի գլխաւոր տօնսն ի ձիթոյ Ճաշակէին՝ և սակաւ բաժակօք. և զայս Ճանոյց մեզ պատմութիւն երանելոյն մաշտոցի որ ի սէնո։ Էայց գտաք իւրոց արձանագրութեցն՝ եթէ ն. ամաւ յառաջ շինեցաւ եկեղեցին քան զՀայ Թվականն [3] յիշխանացն սիւնեաց յանուն սրբոյն նահատակին ստեփաննոսի։ Այս էր եղեալ հայր վանիցն որոյ անուն միխիթար, որ անցեալ էր ճգնութիւք ընդ բոլոր հոյլս առաքինութեց։ Որոյ և մարմինն Թաղեցաւ փայտակերտ արկեղօք ի գեղանափոր վիրապի մերձ յեկեղեցին ի փոքր

(1) Համանոյ զկարգ Աշխանգըս- տից վանաց՝ որք յն. կոչին Ագեմիդք, այսինքն Աչքուն։

(2) Յօրինակին գրեալ էր. * Թէ և բազում անգամ հարկեցան։

(3) Աչքսպէս գնի և յերկուս ընտիր օրինակս վարգանայ աշխարհաբերի (որ Թուի առեալ յօրինակէնէն), Թէ ն. ամաւ յառաջ շինեալ էր քան զՀայոց Թուա- կանն այլ Թէ զկարգ հնարից յերկրորդ գլուխն քրիստոսի՝ նախքան զնոր լուսաւորիչն՝ իշխանաց սիւնեաց շինել զեկեղեցիս, այլում տեղւոյ և ժամանակի Թողում քննութեն։

ընդ Թանահատի վանից. խակ ի տարին յիշեալ միաբանին Թանահատայ գնելով զնշխարս սուրբ փաննոսի եպիսկոպոսի, նոյնպէս յուցանէ՝ Թէ է մի և նոյն։ Կայն պէս այլ և այլ գրութիւնք ոչ հերանան յիւրեանց տատգաբանութեն, զի որպէս Թանահատի վանք նշանակէ բուս տեփ. օրպէլ. Յաուելք ի Թանէ, նոյնպէս և Թանահատայ վանք նշանակէ Աչքեցող Թանի. յոր առաւել մերձենայ գրեալն Թանաքեաց վանէ, որպէս գնի առ կիրակոսի, յասելն վասն մարմնոյ ստեփաննոսի։ * Աչառի (այսինքն ի կազան գաւառէ) ի Թանահատաց վանս փոխեցին ի հանգիստ ||։

բլրակի միում՝ որ կայր մինչև յաւուրս ստեփաննոսի օրպէլեան։

Այս Թաղեցաւ և ստեփաննոս իջ. եպիսկոպոս սիւնեաց, որ ըստ գրելոյ օրպէլինին ի գլ. լա. մեռաւ ի ՃՃգ (735). * Վոխեն (ասէ) գնչխարս ՚ձրյն (այսինքն եպիսկոպոսին ստեփաննոսի) ի միաբանակեաց վանն Յանահատի վանից՝ որք էին մշտապաշտօնք, հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց, վասն որոյ և Յանապատ կոչեցան. և շինեալ ի վերայ փոքրիկ մատուռ մի՝ զոր յետոյ չինէ. Թվականին շինեցին բնակիչք տեղւոյն եկեղեցի գմբեթայարկ կեղեցիկ յօրինուածովք, և եդին զտապան ՚ձրյն ի հինն նորա ||։ (1) Յակ հանդէպ վանացս յարևմուտս կոյս՝ յայրկոյս ձորակին Թաղեցաւ և կինն այն որ սպան զստեփաննոս՝ բազմաւեալ Ճգնուքիք ապաշխարեալ ի տեղւոջն։

Յաց ի վանորէից աստի ստեփ. օրպէլ. ի գլ. կբ. ի վայոյ ձորոյ կողմանն դնէ նաև գյետագայ մենաստանս։

Յոտաւէրդի վանս, որ կոչի Վաբդէ։ Կրօնաւորքն որ ի նմա՝ էին մշտապաշտօնք։ Կործանեցաւ սա ի շարժմանէ, և անդրէն շինեցաւ ի ձեռն յովհաննու մետրապօլտին սիւնեաց՝ որ յետս անդ Թ. դարուն։ Պատմէ զայսմանէ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. խէ։

Էերմնավանս։ Բրաւինեց վանս, և Վանդայէ վանս։ Օձ ռաջինն յիշատակէ և ընդարձակօրն վարդանայ աշխարհագրի ի վայոյ ձոր, և կոչէ Էերմնի վանս. սոյնպէս կոչի և ի ձեռագիրն աշխարհագրական բառարանի, և դնի ի վայոյ ձոր (2)։

Վաչէր։ Վենաստան համբաւեալ ի յիշատակարանս այլևայլ գրոց մատենագրաց կամ գրչաց՝ որք ծաղկեցան ի ԺՃ. դարուն, որոց և բանք ակնարկին ծաղկեալ գոլ ի նմա գարուն դարուն։ Յս անկանի յայս գաւառ՝ որպէս է տեսանել ի յիշատակարանի գրոց մխիթարայ. * Յս ապա երթեալ (մխիթարայ վարդապետի կերմանեցւոյ) ի Վայոց ձորն ի վանսն որ կոչի Վաչէրը ||։ Յիշատակին անդէն երկու վարդապետք սոյն վանից՝ Եերսէս, և Յասայիաս, ուսուցիչք դպրութեան,

(1) Սոյնպէս գնի և առ վարդանայ աշխարհագրի յամենայն օրինակս։

(2) Թովմա Մծոփեցի զայս մեզ նաստան ակնարկէ լինել յերեքիս, զի ասէ. * Ժողովեալ (գրիգորի տաթեւացւոյ) զբազումս յաշակերտաց իւրոց՝ զմխիթար ի տաթեւ. զյովհաննէս ի յերեգեաց վանից Հերմանի ||։

միմեանց զինի յաջորդեալք ՚ի վախճան ժՂ. դարուն. որոց յետինն է երևելի վարդապետն Հայոց՝ որոյ կան պետական գրուածք։

Հակեղեցի վանայն է յանուն Սրբոյ Աստուածածնի՝ զոր Հայոց առնէ յիշատակարան օրինակի ինչ պիտոյից գրոց՝ գրեալ ՚ի Թուականին չՀԵ. * Վրէեցաւ սա ՚ի Վասաւ ուիս կոչեցեալ Այոց ձոր, ՚ի վանս Վաձոր, ընդ հո վանեաւ ՚որ նախաւկայիս, ՚ի վարժապետութեե Հայոցեայ առն հեզոյ և խաղաղարարի, ձեռամբ յաջնամեղ ծառայիս յոհաննիսի աշակերտի բանի ||։

Նոյն Թուի լինել սա ընդ Վասպ ՅՈՐ [1] անուն ուհնաւ տանին, զոր վարդան աշխարհագիր գնեհոդնպես ՚ի Այոց ձոր, և յաւելու. * Այր աճուռն է և վարժարան ՚որ վարդապետացն մերոց ||։ Նոյնպես և առ միխիթարայ ապաբանացոյ ՚ի գլ. ՃԸ. կոչի Վայքձոր. * Մեծ վարդապետն Հայոց ՚ի Վայլեձորն իւր աշակերտօք կրեալ է զջամբ բռնին ||։

Ա՞յս Վաձոր կամ Վայլեձոր՝ նոյն է Թերևս և ընդ Խորաձոր անապատին, և վ՚ո այնորիկ ոչ յիշատակէ ստեփ. օրպել, կամ Լեհ՝ կամովին զանց առնէ, զի ՚ի կը. գլ. յետ Թուելոյ զանապան վանորայս, ասէ. * Նայց այլ ևս (վանորայք) բազումք կային՝ զորս ոչ Թուեցաք ||։

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ, կամ [2] ԳԵՂԱՔՈՒՆԻ։

Այուեցաւ այս գաւառ յանուանէ շինիչին՝ զորս Վահ զամ նահապետ որդի ամասիայ անուանեաց այսպէս, որպէս գրէ խորենացին ա. ԺԱ. * Ինքն (գեղամ) գնաց զմիւս լերամբն արևելեան Հիւսիսոյ (այսինքն՝ որ ըստ գրից արմաւիրայ անկանէր յարևելեան հիւսիս,) յեզր

(1) Ա՛յսպէս գրի յերկուս ընտիր ձեռ՚. իսկ յայլ յերիս ձեռ՚՚ որք են ընդարձակութիւք վարգանայ, որպէս և ՚ի տպ. գրի Գասպ ՅՈՐ։

(2) Ա՛յսպէս գրի ՚ի տպ. և յերկուս ձեռ՚՚ աշխարհագր. խոբենացւոյն. իսկ ՚ի միումն գրի՝ Գեղաոունի, և ընդ հակառակն ՚ի պատմ. ա. ԺԱ. և ԻԹ. Ձ. ՚ի տպ. և յերկու ձեռ՚՚ գրի Գեղաոունի, և ՚ի միումն միայն՝ Գեղարքունի։ Նոյնպես և առ ստեփ. օրպել. ՚ի գլ. Է. ՚ի յիշելն կարգաւ զգաւառս՝ գրի Գեղաոունի. ՚ Երրորդ (գաւառ՝ ունի ասէ՝ սիւնիք) Գեղաքունի, որ ՚ի հայկեանն գեղամայ կոչեցաւ Գեղաքունի ||։ Իսկ յայլ տեղիս գրի Գեղարքունի, որ և է ուղիղ հնչուն, զի նաև առ այլ մատենագիրս ըստ այսմ գրի։

ծովակի միոյ. չինէ զեզը ծովակին, և Թողու անդ քնա-
կիչս, և յիւր անուն և սա զլեառն անուանէ՝ Վնեղ, և ըզ
չինսն՝ Վնեղաւոնէ, որով կոչի և ծովն ‖ : Յոհաննէս կա-
թուղիկոս՝ ի պատմելն զայս բան՝ յուցանէ Թէ՝ Վնեղաւ-
ոնէ կոչեցան զանազան գիւղօրէք զորս չինեաց գեղամ,
և Թէ զլեառն կոչեաց յիւր անուն Վնեղամ, որ է նոյն
ընդ Վնեղ անուան. * Լակ գեղամ չուեալ (ասէ) ... յեզը
ծովակի միոյ, և չինեալ անդ գիւղս և գերդաստանս,
ըստ իւր իսկ անուանն զլեառն կոչէ՝ Վնեղամ (1), և զծով
եզերեայ չինանիստն՝ Վնեղաւրքունի ‖ : Վ ման այսորիկ
ուրէք ուրէք ի գիրս գաւառն Վնեղաւրքունւոյ կոչի նաև՝
Վնեղ կամ Վնեղամ՝ բնիկ անուամբ նահապետին, որպէս
առ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. լը. * Լակն և սահակ եղբայր
գրիգորոյ և վասակայ ի հայրենի ժառանգութէն իւր ի
Վնեղամ ‖ :

Վկիրակոս ի բացատրութէն զերկոսին անուանս և յա-
ւելու ուրէք՝ յասելն վասն երկուց եղբարց զաւրեայ և
իւանեի. * Օ բազում աշխարհս հայոց՝ զոր ունէին պար-
սիկք և տաճկունք առեալ ի նոցանէ յինքեանս զգաւառն
որ շուրջ զՎնեղսին Վնեղաւրքունոյ ‖ : Վւր յայտ է Թէ՝
նոյն են երկոքին, զի և ի գլ. լէ. ստեփ. օրպէլ. զժա-
ռանգութէն այնց իշխանացն՝ կոչէ Վնեղաւրքունի անուամբ :
Օ այս նշանագրէ և վարդան աշխարհագիր յասելն.
* Վնեղամ Վնեղաւրքունի է, ուր կայ ՝ոբ ուխտն Վ՝աքե-
նիս ‖ :

Յայս գաւառ անկանի և Ծովակն գեղամայ, զորմէ
տես ի ներածութէն հին հայաստանեայց :

Վ՝իրք սորա ձգի շուրջ զնորին ծովակատն գեղամայ,
ուր տիրեր առանձին ցեղ լինչ և իշխանութէն հայկազեան՝
տէր և իշխան սիւնեաց անուանեալ. ուրոյն ի բուն գա-
հագլուխ իշխանէն սիւնեաց՝ որպէս աւանդեցաք յառա-
ձին ներաձութէն նահանգիս. և ուներ յիւրում սահմանի
այլ փոքրիկ գաւառս կամ վիճակս, վասն այսորիկ ուրեք
ուրեք ի բազմաւորականն Վ՝՝՝՝՝ անուամբ կոչի գեղ
արքունի, ըստ այմ յասելն յոհաննու կաթուղիկոսի.
* Նայց առաւել ևս յոլովք հայկազեանցն գրոհ իշխանն
գրիգոր և նորին եղբարքն սահակ և վասակ՝ որք հայրե-
նական սեպհականութէք տիրէին գաւառացն, որ շրջա-

(1) Ա յլուր նոյն յոհաննէս կաթուղիկոս կոչէ. * Լեառն Գնեղ ‖ :

պատեալ կան շուրջ զեզերբ ծովակին գեղամայ ‖ : Արով թէ իմանայ զգեղաբօյնի՝ յայտ առնէ այս բան ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. լէ. յաջելն վասն նոյն իշխանաց երից եղբարց. * Ո՛մնեքեան շինուէին եկեղեցեաց պարապէին, եւս առաւել որգիքն վասակայ սիւնեաց տէն (որ գաբուռն կոչեր,) գրիգոր սուփան, սահակ, և վասակ, և մայրն իւրեանց մարիամ՚ի գաւառն Վեղաբքունեց, զի այն իսկ Վասաւաք շուրջ զծովոյն՝ նոցա էր հասեալ բաժին ժառանգութեաւ ‖ :

Այլ նոյն իսկ յոհաննէս կաթուղիկոս որ՚ի վերոգրեալ բանի վասն սահակայ և վասակայ՝ որգւոց գաբուռն վասակայ ասաց, թէ սիրէին գաւառացն որ շուրջ զծովեզերբն գեղամայ, այլ ուրեք միայն վասն նորին սահակայ ասէ. * Օ այսու ժամանակաւ ապա իշխանն սիւնեաց սահակ՝ որ՝ սեպհականաբար պայազատեր զդաւառսն առ ծովեզերբն գեղամայ, վախճանեալ փոխի՚ի կեանսացս ‖ : Իսկ այլուր միայն վասն վասակայ եղբօր նորին սահակայ՝ գրէ. * Վասյց վասակ որ սեպհականաբար պայազատեր զտէրութիւնն գեղարքունեց ‖ : Յայտ արա րեալ՝ թէ նոյն է ասել Վեղարքունի, և նոյն՝ Վասաւաք առ ծովեզերբն գեղամայ, որում սիրէր վասակ, որպէս յառաջ, նոյնպէս և յետ մահուան սահակայ եղբօր իւրոյ : Օ՝ սոյն զայս հաստատէ և բան ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. լը. ուր գրէ վասն նորին վասակայ եղբօր սահակայ. * Ո՛ձեալ՚ի տուն իւր՚ի Վեղարքունի գաւառ, զի այն իսկ էր մասն ժառանգութեաւ սորա՚ի սիսական աշխարհս ‖ : Այլ թէ զնոյդ զարգարեցին շինուէիք զայս երկիր երկոքին դրիգոր՝ սուփան անուանեալք, գրեցաք՚ի վեր անդր՚ի ներածուէն նահանգիս :

Ուներ այս գաւառ դժուարին տեղիս՝ զորս յիշատակէ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. լը. յաջելն. * Գրիգոր սուփան և եղբարք իւր ինան յիւրեանց տեղիս (որ էր Վեղարքունի), ամրացեալք՚ի կատարս լերանց, և՚ի ծորձորս ձերպից վիմաց ‖ :

՚Ի թուականիս չկը. (այսինքն յամի տն 1319.) եղև երկրաշարժուէն ահագին, որ ընկղմեաց զբազում գիւղս ընս սորա, որպէս գրէ ընդարձակօրէն սամուէլն :

Վեղարքունոյ բերդ : Օ այս բերդ յիշատակէ միայն ստեփանոս օրպէլ. ՚ի գլ. ՃԴ. ընդ ամուր բերդս սիւնեաց, զորմէ յայլըսստ չունիմք ինչ ծանօթութեաւ :

Վահանի : Ո՛ր պատմագիրս յետագայ դարուց կոչի՝

Պետրոսեան[1]։ Այլ մի՛ ի հնագոյն գիւղաքաղաքաց Հայաստան աշխարհին, որ յառաջագոյն կոչէր Պետիդ, քանզի զհինն նորա եդ գեղամ նահապետ. * Այլոյ ինքն գեղամ (ասէ խոր. ա. 11.) դառնայ անդրէն ի դաշտ անդր (առ որով երասխ անցանէ ընդ նեղ խոխոմն՝ որ պէս գնէ ի վերոյ), և առ ոտամբ նորին լերինն ի ձորաձ կի մի ամրոջ[2] շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նո՛ր բա Պետեամ, որ յետոյ ի Պառնակայ Թոռանէ նորա առնաւանեցաւ Պառնի։ Յովհաննէս կաթողիկոս կոչէ զայն Պետեղիկ՝ յասելն. * Ճ՛ինէ (գեղամ) զՊատառ կերտն մեծ և Պետեցիկ զՊետեամի[3], որ յետոյ Պառնի ի Պառնակայ անուանիւր։ Այս յայս է Թէ՝ գառնիկ նորոգեաց զայս ձեռակերտ գեղամայ, կամ արար ի նմա ինչ ինչ շինուածս յորմէ կոչեցաւ յիւր անուն։

Օ՛ղնի արգատ արքայ շինեաց ի նմա և յամրոցին՝ պալատ զարմանալի ի պէտս քեռ իւրոյ՝ ըստ գրելոյ խոր. բենեցւոյն ի թ. 87. * Օ այսու ժամանակաւ (յորժամ լինէր ա. ժողովն Նիկիոյ ի 325, կամ սուղ ինչ յետոյ,) կատարէ արգատ զշինուած ամրոցին գառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ, և կապարով մածուցեալ. յորում շինեալ և տուն հովանոց մահարձանօք սքանչելի դրօշուածովք բարձրաւանդակօք ի համար քեռ իւրոյ խոսրովիդուխտ. և գրեալ ի նմա գլխատակ իւր հելլենացի գրով։

Զհետատակէ զՊառնի և եղիշէ Թղթ. 67. ընդ ամուրս Հայաստանեայց, զոր յառնուէն վարդանանց ի պարսից, քանզեցին զշինուածս ինչ նորա։ Ալերևս զոյն զայս Պառնին ի՛նանց Թոմմա արծրունի ի թ. 1. կոչելով տեղի արգատայ, յասելն վասն նախարարաց միաբանեալ ընդ մեծին վարդանայ. * Յակ զհետագաւառաբնակ տեղին մեծին արգատայ տան ի ձեռս վահանայ արծրունոյ՝

(1) Որպէս առ յովհաննու կաթողիկոսի՝ յասելն վասն սողոմոն կաթողիկոսի. * Սա էր ի վաղագահէն Գառնոյ։ Յակ առ կիրակոսի ուրեք կոչի Քաղաքաւ գիւղ, և ուրեք՝ Գիւղ, դնելով զԳէորգ թ. կաթողիկոս լինել * ի գեղջէն Գառնոյ։

(2) Ջգիրս սորա ի ձորակի և յապառաժուս յայս առնէ և պատմ. օրպ. ի գլ. Ե. յասելն. * Գաւեթազարդ երեսակալ ընդ փրթուածս մեծ քարին՝ որ ի խորամին գառնոյ՝ առ հատարակ հուսալ կործանեցան։ Այս կիրակոս յայս բան. * Ի վախիցն ի վայր մեհեաւք ի ձոր անդր ընուն ի գլուխս քառագլուխն Գառնոյ . . . զայլս գահավէժ արարին ի գլուխս ձորոյն։

(3) Ձերից ձեռ՝՝ օրինակաց պատմ. խոր. նաև յօրինակաց յոհ. կաթող. յայս է Թէ վերագրեալն գնդեմ

շինել նմա տուն թագաւորացարար պատրաստութիւ ||։

Յաւանօր թագեցաւ Աշտոց կաթողիկոս՝ որպէս գրէ ստողիկ. ՟ի. 3. Եւ նշխարքն ոսկերաց նորա հանդուցեալ եղև ՟ի Վառնի, մերձ առ Հովանոցին խաղաղիդխաց, զոր էր շինեալ արդատայ հայոց արքայի ||։ Յիշատակ զայս շինուածք Վառնոյ նաև կիրակոս՝ Գաղձ անուանեալ. (յայտ է թէ՝ ՟ի ժամանակս իւր այնպէս կոչէին այլազգիսկան բառիւ,) որում և իրր ականատես գրէ. *Գաւ ՟ի գերեզմանի (մարմին մեծաւոյ կաթողիկոսի) ՟ի Վառնի, հուպ առ զարմանալի Գաղձն արդատայ. և շինեցին ՟ի վերայ նորա վայելուչ եկեղեցի ||։ Այսպէս և ընդարձակօրէն վարդանայ աշխարհագրի՝ ասելով. *Այս բաբաղաքն Վառնի, ուր կայ գերեզմանն գեղոյ հայրապետին, և մեծաւոյ հայրապետին, և գեղեցկաշէն և զարմանալի Գաղձն արդատայ ||։

Յայց ՟ի ՌՃՀԸ. (1679.) կործանեցաւ յերկրաշարժութենէն՝ որպէս գրէ ընդարձակօրէն սամուէլն. *Առաւիկ շարժ եղև յերևան, ըստ. մարդ մեռաւ, և հաւուց թառաւ եկեղեցիքն, և գեղարդին, և գետարգելին՝ փլան. և արդատայ Գաղթն ՟ի Վառնի ՟ի հիմանէ կործանեցաւ, և այլ բազում եկեղեցիք և ապարանք կործանեցան ||։ Տես վասն այսր և ՟ի նոր հայաստան. Թղ. 254. և 256։

՟ի դաշտին գառնոյ հովտաւուն խանն Թահմասպ ՟ի ԺՀ. դարուն եւտ շինել քաղաք բազմամարդ՝ որպէս պատմէ կիրակոս, յորոյ շինուի աշխատեցեալ գՀպատակս իւր անգութ վերակացուաք՝ ՟ի հեռաւոր վայրաց բերել տալով բազմութիւն փայտից, և արուեստաւորս քարանց և փայտից և նկարուց։ Աղաչիւս ՟ի պատմութիւն Թահմասպայ՝ միայն զշինուի ապարանիցն յիշատակէ. *Յայնժամ՝ հրամայեաց (ասէ հովհաննէս) զարպաս շինել իւր մեծաւ ծախիւք ՟ի Վառն զդաշտին (որ պարտ է լինել ՟ի Վառնոյ դաշտին՝ որպէս յայտ է ՟ի կիրակոսէ,) զոր կոչեցին ինքեանք զանուն տեղւոյն Ղաշաղ, որ էր զառաջինն տեղին այն՝ նոտոց ամարան մեծ թագաւորացն Հայոց, (այսինքն՝ արշակունեաց)։ (1)

՟ի ձորակին գառնոյ յայրի միոջ առանձնացեալ Հիմնէր

(1) Զայս շինուածն հովհաննէս նկնի՝ արդեօք փոխանակ այժմեան գառնի գեղջ պարտ է առնուլ, թէ փոխանակ էրևանայ՝ (զորմէ մարթի է ասել եւս կառուցեալ ՟ի գաշտին գառնոյ), ոչ կարեմք որոշել ինչ։ Տես և ՟ի նոր հայաստան. Թղթ. 254. 256։

՚ի սկիզբն ՚ը. դարուն՝ քոյր սահմանսոյ ՚ի՚ը. Հալիկոպա-
սի սիւնեաց՝ Յահակադուխտ անուն, որոյ հմուտ գոլով
յոյժ երաժշտական արուեստի՝ ՚ի ներքոյ վարդապետի
նստեալ ուսուցանէր բազմաց. արար և կցորդս և մեղե-
դիս, յորոց միոն սկսանի. * Արբուհին մարիամ՝, որ ի՚ս-
րով անուամբն և յօրինեալ, որպէս պատմէ սահմանսոյ
օրսիկ ՚ի գլ. լ՚ը։

՚Ի շրջակայս գառնոյ են զանազան մենաստանք, զորս
կարգեսցուք յառաջիկայդ։

Ա՚ՅՐԻՎԱՆԴ։ Ակբրակոս գնաց զայս մենաստան ՚ի գառնի՝
յասելն. * Աուսակաւոն յոհաննէս անուն՝ ՚ի գիւղաքաղա-
քէն գառնոյ, ուր զարմանալի Աթոռոյն է տրդատայ,
՚ի որ ուխտին Ա՚ՅՐԻՎԱՆԴՑ՝։ Ա՚ՏԼ յոհաննէս կաթո-
ղիկոս գնաց զայն ընդ արևելս հիւսիսոյ գառնոյ. * Ա՚ռա-
քել զօր բազում՝ հնձելովք, և լեգեոն վառելովք՝ ՚ի վանս
կուսակրօնիցն՝ որ Ա՚ՅՐԻ անդ յարևելից հիւսիսոյ գե-
ղաքաղաքին Գառնոյ՝։ Ա՚ՅՐԱԿ կոչէ Ագաթրդ զերն սա-
հակայ, և յիշէ նաև Ա՚ԵՐՆ վանս. * Ա՚յսպէս ասաց ելեալ
՚ի վանից անտի Ա՚ՅՐԱՑ, ՚ի Ագաթրդոյ զերն սահակայ՝
որ ՚ի ծորձորս լերինն գեղոյ ՚ի ձորակի միոջ գնալ ուղիղ
գնացաք, և ելաք ՚ի Ա՚ԵՐՆ վանս՝ ուր Գայլեանք անուա-
նոցն էին՝։ Յայտ է ՚ի բանից յոհաննու կաթուղիկոսի
թէ սակս Ա՚ՅՐԻ շինեալ գոլոյ ընկալաւ զԱրբ անուն,
որ և էր իրր ամրոց. զի ասի անդէն. * Ա՚ռաքեա զօր
բազում՝ զի նախ զԱ՚նս ամրացին Ա՚ՅՐԻՆ առցես քեզ՝։
կամ թէ՝ զԱ՚ռնոյ ամրոցն սուաւ կամի յուցանել։

Ա՚ղաթակողն սամուէլ ՚ի բանսն զոր ՚ի վերոյ յա-
ռաջ բերաք, զայս մենաստան յանուն Ա՚ՀԵՂԱՐԴԻՆ կոչէ,
զի ՚ի նմա պահեալ ասի գեղարդն, որպէս գնի վարդան
աշխարհպատիր՝ ՚ի կողին գառնոյ (է ասէ) * Ա՚յր սրբի
վանք ուր կայ գեղարդն ածամուխ՝։ Ա՚ւր ընդաթակողն
յաւելու ՚ի վերայ. * Ա՚յ սահմանին ՚ուր ասպանին նոյեայ
նահատակեին. և նա է առն հաւատոյ հայաստանեայցս
հաստատեալ ՚ի ՚ուր լուսաւորչէն՝։

՚Ի մենաստանէ ասսի էր եղեալն գանձասայն Ա՚ՀԻ-
ԹԱՐ վարդապետ, յորոյ ՚ի խորագիրս՝ և երբեմն ՚ի
սկզբնատառս գանձուցն գրի՝ Ա՚ՅՐԻՎԱՆԵՑԻ։

Ա՚ՂՈՑ վանք։ Ը ՚ինեալ ՚ի ՚ուր լուսաւորչէն բան յայսմա-
ւուրայ ՚ի 5. հոկտ. * Ա՚ի սմն ՚ի քահանայիցն սահման-
նոս անուն՝ անկաւ ՚ի լեառն գառնոյ, և անդ կեցեալ՝
կատարեցաւ ՚ի քո, և յետոյ զերն զրիգոր ազգմամբ հրեշ

տակաց արար զտեղին վանք միաբանակեցաց, որ է մինչև ցայսօր, և կոչի Ի ղէնոց վանք, այսինքն է՝ Ի ղէկանց վանք [1]. և զանունն և ս ուսաւ ի հրեշտակէն՝ զոր գրի գոր՝ Առեփանոս գոլ, վասն որոյ ասի՝ Ի ղէնոյ վանայ սբ սթեփաննոս ‖ : Կամ որպէս գրի ի 6. հոկտ. Ի ղէնոյ սբ սթեփաննոս. ուրմնօր և նշանակեալ է տեղի այսր վանից՝ ի սահմանս գեղաշաւոյին գառնոյ : ի կողմն գառնոյ դնէ նաև վարդան աշխարհագիրը, ուր և յաւելու ընդարձակողն. * Ա՛ր կայ աջն ՚ր ստեփաննոս քահանային, և ՚ր աջն արիստակիսի որդւոյն գրիգորի ՚ր լուսաւորչին ‖ :

Հառուց խառ : Ա նոր մեծափառ, յիշատակեալ սահակ ի պատմագրաց : Ի հանդէպ գառնոյ՝ որպէս դնի յայսմ աւուրս ի 19. Յունիսի ի վարս յակոբոփայ նահատակին գրեցոյ. * Ի՛ր այր մի սարգիս անուն բարձեալ զմարմին սրն ՚ր յն տարաւ ի մեծափառ վանսն Հառուց Թառ, որ է հանդէպ գառնոյ ‖ : Ա արդան աշխարհագիրը ցուցանէ կոչեցեալ և Դարաւնից, կամ Ի՛ղունեց եկեղեցի. * Ի՛ղունեց եկեղեցի՝ Հառուց Թառն է, ուր կայ փըրկչական պատկերն ‖ : [2]

Ի՛ր ի սմա և աթոռ եպիսկոպոսական, որոյ եպիսկոպոսին յիշատակի ի Մուղնի ժողովական գրեալ ի ժամանակս որդւոց տարաւնձի առ գրիգորիոս կաթուղիկոս անուսարգեցի՝ Ա՛խիթար Հառուցեցի եպիսկոպոս: Ա՛ր ալն և ի ժէ. դարու յիշատակի ուրեք և Օ՛ագարիա եպիսկոպոս Հառուցեցի :

(1) Ա՛յսպէս դնի ի ձեռ՛՛ յայսմ աւուրս. իսկ ի տպ՛՛. պակասի անունս * Ի՛ղնեան էնոյ ‖ :

(2) Այնպէս դնի և յերկուս ընտիր ձեռագրս վարգանայ աշխարհագրի. Ի՛ղնա՛ի միւսն փոխանակ անուանս Հառուց Թառ, գրի վրացական Հայոց Ի՛ղունեց բիս ձեռ՛՛. որպէս և ի տպ՛՛ յԵղեգ արձակողին վարգանայ դնի այսպէս. * իսկ ի կողմն գառնոյ՝ Դարաւնից մեծ եկեղեցին է, որ է Հայոց Թառ, ուր կայ կենդանադիր պատկերն փրկչական, և այլ աջն Թադէոսի առաքելոյն, և Ձկոյնն աջ կարապետին ‖ : Զգաստանից եկեղեցին յանուն փրկչական պատկերի յիշատակին առ դին և վարդան, զորոց զրանս եդաք ի Դարաւնս կամ ի Դարօնս որ ի կոգովիա, հոլովումն մի և նոյն անուան համարելով զԴարաւնիցն ընդ անուանս Դարօնք. զի և բուզանդ զերկրն որ ի կոգովիա՝ այսպէս հոլովմամբ Դարաւնից (կամ Դարօնից) բերդ անուանէ. ուստի և ոչ տարբեր առնի լինել զանունսդ զերկուսին ի միմեանց :

Ա՛րդ՝ զայս Դարաւնից եկեղեցիս միացուցանել ընդ Հառուց Թառայ՝ որ հանդէպ գառնոյ, ընդդէմ երևի, բայց եթէ առասպուք, թէ Հառուց Թառն նոյն իսկ եկեղեցին է Դարաւնից որ ի Դարօնս ի կոգովիա գաւառի՝ զնոսի շինեալ առ նմին և վանք, որ լայ նաբար ինն ի վարգանայ գնի լինել ի խոշ գառնոյ. և յայսմ աւուրս. * հանդէպ գառնոյ ‖ :

Ի վախճան ժբ. դարուն, և ի սկիզբն ժգ ին, եղիա վարդապետ ոմն ի կարգի եդ զերաժշտուն երգոց այսր մինաստանի. * Եղիա (վարդապետ. ասէ կիրակոս) ի Հաւուց Թառէ, այն՝ որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զկարգ վանաց իւրոց, որպէս թէ առենեցունց ընդ մի բերան հնչել եթէ ցած, և կամ բարձր. և ոչ հարատահարել ընկեր զընկերն ||: Կոտաւ սա ի ժողովն գումարեալ ի լոռի՝ ի 1205:

Ը ողջագոյ: Ընդ յոհաննու կաթուղիկոսի գրի Ը ողջագոյ, ուր անեփանոսի օրսկէ. ուրեք գրի Ը ողջոագոյ, այլուր՝ Ը աղջոագոյ, կամ Ը աղջաագոյ, և այլն. բայց աստղիկ ի ջ. 32. յայտ առնէ թէ ուղիղ հնչումն է Ը ողջագոյ. * Իակ գաղիկ յաւուրս մանկութեան իւրոյ յորժամ ջրջէր նա ի գաւառին գեղամայ՝ տայ նմա (ա. սարգսի կաթուղիկոսի՝ որ ի վերջն անդ ժ. դարուն) տեղի և վանս բնակութեան զվանսն՝ որ յաղագս ծագմանն իրիք լուսոյ ընծայեալ՝ Ը ողջագոյ անուանի ||: Կոտ այսմ Ը ողջագոյ գրի և առ սմեփ. օրսկէ. ի գլ. կբ:

Կայ մինաստան թուի լինել նոյն՝ զոր շինեաց մանր բիամ տիկինն սիւնեաց ի վախճան ժ. դարուն, և յանուանէ մինաստանին՝ նաև գեօղն կոչեցաւ Ը ողջագոյ. * Այդն մարբիամ (ասէ սմեփ. օրսկէ. ի գլ. կէ.) շինէ զմեծապայծառ եկեղեցին ի Ը ողջագոյ յանուն սրբոյ առաքելոյն պետրոսի, և կարգէ ի նմա կրօնաւորանոց, դասս բազմահոգի քահանայից վանս հոգեաց ընդ իւրով վանակայ իշխանին սիւնեաց. և գնեալ ի հայաստանի մարզկանէ զգեօղն Ը աղջագոյ ընդ կո. դրամի, ազատ յամենայն աշխարհական հարկաց ընծայէ սեփական ժառանգ գաւթի սբ եկեղեցւոյն. նմանապէս և գիւղ մի ի Ա աղաղ գաւառի ընդ ձո. դահեկանի գնէ, և տայ ի սբ եկեղեցի՝ որոյ անունն գեղջն գներ. և հաստատէ արձան անջինջ յիշատակի առաջի գեղորգայ կաթուղիկոսի (որ և գեորգ ը.) և յովանեսի սիւնեաց եպիսկոպոսի, և գազկայ սիւնեաց տեռ ||:

Կայ թագեցաւ և նոյն մարբիամ տիկինն սիւնեաց՝ մայր գրիգորի սուփանայ, սահակայ, և վասակայ, որպէս գրէ յոհաննէս կաթուղիկոս. * Չարեալ հանդուցանեն զմարմին նորա ի քնարանի իւրում, մերձ ի ձեռակերտ եկեղեցին իւր ի Ը աղջագոյ ||:

Ա՝տէնա, կամ Ա՝տէնոյ: Ցետ ժամանակաց՝ յանուն եկեղեցւոյ իւրոյ կոչեցաւ Ա՝ծածին պեղամայ, ոմն գրեալ

կայ ՚ի յիշատակարանս ինչ գրոյ ։ Ա. մենաստան, կամ ուխտ հռչակաւոր՝ որ անկանի յայս գաւառ, որպէս դնէ յոհաննէս կաթուղիկոս. * Պատանօր ապա մեծ հայրապետն յովհաննէս՝ (այսինքն է՝ հինգերորդն,) վասն զի շրջէր ընդ վիճակեալ կողմանս գաւառին գեղարքունոյ, լցեալ զկետ կենացդ իւրոց՝ վախճանի ՚ի մեծ ուխտի կրօնաւորական կայանին Աթաբենոցայց, և ՚ի նմին ուխտի ՚ուր ՚ի հանգիստ վնա փոխեին ։ Պատ դնէ և ստեփ. օրպէլ. որպէս և յայտնաւորս ՚ի 28. մարտի. * Բաբեաց (եղիա կաթուղիկոս զվահան գողթնացին) ՚ի մեծափառ վանք ՚ի Աթաբինիս՝ որ յերկրին Գեղամայ ։ այն է՝ գեղարքունի ։ Այսպէս ունդ դնէ և վարդան աշխարհագիր՝ զորոյ զբանս եդաք ՚ի վերոյ ։

Մինչ քանի ծաղկեալ էր այս մենաստան ՚ի սկիզբն ՃԸ. դարուն, կայ առնէ այս բան ստեփաննոսի օրպէլ. ՚ի գլ. ԼՈ. յասելն վասն ստեփաննոսի ԽԸ. եպիսկոպոսի սիւնեաց. * Վտայր ՚ի համբաւատեսիչ և մեծանաքանչ հանդիսարանն . . . կրօնաստանն որ և ՚ուծաբնակ առաքինաբանին Աթաբենոցայց, առ ՚ուծազգեաց և սրոքէատիլ հալածանաց հայրն սողոմ, որ էր էգումենոս մեծին ուխտին որ պայծառանայր յայնմ ժամանակի մեծամեծ ձգամբ և անտանելի խստամբեր վարուք, որ և յօրինեաց զսայս ծառայողիչն տճնից տէրունականաց, և գիւղատակս մարտիրոսաց զտնտական ՚ի ձէ. Թվին հայոց ։

Ա. յԼ մերձ ՚ի վախճան Ը. գարուն քանդեցաւ այս մենաստան ՚ի պարսից, և կրօնաւորքն յերկուս տեղիս ցրուեցան, զոր համառօտիւ՝ այլ ըստ կարգի այսպէս պատմէ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. ԼՃ. * Վտայ (ասէ) բաբան (պարսիկ) ՚ի գաւառն գեղարքունոյ, և էարկ ՚ի սուր սուսերի զընակիչսն ոդիք իբրև ՀԶԵ. և գյաքնասպայծառ մենաստանն. և զհռչակելի ուխտն Աթաբենոցոց [1], յաւարի կոս) յաշակերտութիւն սբ հօրն Աթաբենոցայց ստեփաննոսի ։ Այսպէս և յոհաննէս կաթուղիկոս ՚ի պատմութիւն սողոմոնի կաթուղիկոսի. յորում քանզի են ինչ ինչ տարբերութիւնք ՚ի պատմութիւն ստեփ. օրպէլ. ողոյն յաւել բերցուք զբանս նորա ։ * ՚ի մանկուն առեալ (էր) զուսն կրօնաւորական կարգի, և բազում առաքինեաց երից զանձն տուեալ

(1) Գրիպարիսաւ գրչի եդեալ է աստանօր. * Մաւենոցոց ։ , զի այլ ուր առ նորին ստեփ. դնի սեռա կան հոլովսորա Մաւենոցոց, որպէս յասելն ՚ի գլ. լԸ. * Ցուն ցանէ մեզ զսոյդն սողոմոն հանդց հայր ՚ուր ուխտին Մաւենոցոց, որ և հարցեալ ՚ի ՚ուր սողոմոնէ նոյն Մաւենոցոց առաջնոր դէ ։ Եւ ՚ի լԵ. գլ. * Որ և եա դմաշտոց (որ գինի եղև կաթողի-

առեալ զամենայն սատացուածն, այրեաց և քանդեաց զա-
մենայն շինուածն։ Այսպէս կրօնաւորքն նախնեաց եղեալ՝
յերկուս բաժանեալ, կէսքն գնացին ընդ հօր սղոմի,
ոչ առաքելոյն՝ որ հարանց հայր կոչեցաւ, այլ ընդ նորին
աշակերտին, գնացին ի գաւառն շիրակայ ի ՚ի ուխտն
զրեակ, յորում պայծառանայր սուրբ այս սղոմոն Ա՛գնու-
Թ՛ սիւնամուտ լեալ։ Այլ կէսքն գնաց ի յաղւանս՝ ա-
ռաքելոյդ կալեալ զմի ումն յեղբարցն, և բնակեցան ի
միաբնեսհեայ վանսն՝ որ է ջրվէժիկ (1). և տեղին (մա-
քենից՝) անբնակ մնայր ։

Այլ զնոսի դարձեալ հաւ շինուԹի ի վախճան Թ. դարուն. * Այսպա յաւուրս գրիգորի սիւնեաց տեն (ասէ) որ սուփան կոչեցաւ, վերստին նորոգեցաւ, և շինեցաւ մեծ եկեղեցին, և պայծառացոյց առաւել քան զառաջնին ։ Այլ Թէ գնոսի էր այս շինուԹի՝ զոր արար Ը. գրիգ որ սուփան որդի վաստակայ՝ պատմի ի գլ. լէ. ուր և յառաջ բերէ գնորին զարձանագրուԹիւն քանդակեալ. * Ը նոսկ և գերհնաՀեմ խոբարանն ի հիացան մենաստանին։ . . ուխտն Ա՛ագնոցայց, զգմբեԹայարդ եկեղեցին յանուն սրբ Ա՛ծածնին, և պարսպէ վիմաք. և այլ բազ զուամ շինուածս յօրինեալ զարդարէ գնա յանդնայ գանձիւք, և փարԹամացուցանէ բազում ընչիւք. նաև գեօղ գնիւք և ագարակօք ի գառնի և յերևան, և յայլ տեղիս. և կարգէ նմա արձան յիշատակի հարստոյցս արգեանցն իւրոց՝ որ ունի օրինակ գայս ։

»Ես Ա՛ամաէն այ ես Ա՛ուփան սիւնեաց իշխան շինեցի գԱ՛՝ ա-
գնոցաց եկեղեցիս, և յանդնայաքար զարդարեցի պա-
տուականն սպասիւք, և Ա՛ծածին եմ կարապետաւք. և ետու
զսեփական տեղին մեր ի սա՝ որ ըստ անուան եկեղեցոյս՝
Ա՛ծածին ասի, իւր ամենայն սահմանօք լերամբ և դաշտիւ,
և ետու որս ձկանց գետաղէն սեղանոյն, և Ը. գրամ ի
դեղձաձետոյ զապաղէն. ԹՀ. գրամ ի կաԹիկոյ. Ը. ի
յամանեաւն, որ լինի ռԻԲ. գրամ։ Ա՛տու և Ե. կուզպակ
ի յանի, և Ե. այգի յերևան, և Ը. առուայգի ի գիւղա-

ի մեծ ուխտին Ա՛ագնոցաց. . . և հայրն հարանց հասարակ բաժինս կրօնաւորական գասուն երԹեալ քնակէր ի զրեակ՝ որ ի շիրակ գաւառի. գՀետ նորա և այս ետ սղոմոն (կաԹուղիկոս) չուեալ գնայր, և անդ ի միայնակեցի կարգ ելեալ լինէր ի խրձիԹ ։ Ղազիպէս և առ կիրակոսի ասէ.

* Տէր սղոմոն ամ մի. սա էր ի Ա՛ագնոցայց վանից ։ Յայսմ-
նէ խնասասիրեմք և ուղղականին
սորա առաւել սովորական լինել
Ա՛ագնոցք ի բազմաւորականն։

(1) Տէս յանձնաւոլա մեծին
հայոց ի բառն Ջրվէժիկ։

քաղաքին գառնի, և զ. այգի յեղեգից, և զամենայն պէտս նոր եղբայրութեանն լցի առատապէս ... Այժմ այս իսկ եր արձանն Աբգենոցաց. բայց վասն հնութեանն և խախտելոյ քարանցն՝ ոչ կարացաք զբովանդակն յիմանալ. այլ բա զում բանք և տուրք իշխանացն պակասեն. զայս փոքր ի շատէ եդաք, զի մի բնաւին ընդհատ կորիցէ յիշատակ նոցա։ Այս ամենայն գործեալ եղև ջ. թվականին մինչև ցՀԾՆ։ Այս շինութեանն և արձանագրութեանն եղև յաւուրս Ջ. յովհաննու կաթողիկոսի. քանզի գրի անդէն. * Այս տէր յովանէս հայոց կաթողիկոս ի տանէս մի իշխեսցի դատ կամ փայքար հանել։

Այրերոն, կամ Այրերծ։ Վիւղ՝ որ ի պատմութենէ օրսկեղեանց ի գլ. Ջ. դնի հանդիպ գառնւոյ. * Այաւ (ասէ՝ ասլանն ազգաւ Թաթար ի ժէ. դարուն) նաև զվայոց ձոր, և զեղեգիս մինչև ի Այրերծոն գիւղն՝ որ է հանդիպ գառնւոյ։ Վրի անդէն՝ թէ զայս ամենայն էտ օրսկեղեան էլխումին որդւոյ լեսպարտի ի հայրենիս. * Այս ա զայս հաստատեցաւ (ասէ) այս լինել հայրենիք տանն և ազգին օրբէլեանց։ ՚Ի գլ. Է. կոչէ զայս՝ Այրերոն։

Վառնակէր։ Վիւղ՝ զորմէ ի պատմ. օրսկեղեանց ի գլ. Ը. * Այս (տաբասիձ որդի լեսպարտի) ի վանան Յաղուց գաւրս՝ գիւղ ի գեղարքունեաց Վառնակէրն, և զայգի մի ի Աճառաւանջորէ։

Վլաս։ Վիւղ՝ զոր յիշէ պատմիչն օրսկեղեանց ի գլ. Է. տպ. Թղթ. 28. * Ցայ փոխան հայրենեաց լեսպարտին ... զՎլասն, և զայլս գիւղս յղուաս ի գեղարքունի։

Ա ասակաղէն։ Վիւղ ի գաւառին գեղարքունւոյ. որոյ հնութիւն յայտնի է յանուանէն, թէպէտ որ յիշատակ կէն գնոյն՝ է նոր հեղինակ [1]։

Կոն։ Ի գլխգորի մագիստրոսի [2] կոչի սա գաւառ, զի ասէ. Կոն գաւառ գեղամայ, որում պարտ է իմանալ զփոքր բիւրգաւառ՝ զոր մեք կոչեմք Ագեակ։ Ակիրակոս յիշէ զՀամանուն գիւղն կամ զաւանն յասելն. * Ցեզը ծովուն

(1) Ասի է առաքել պատմիչ յելս ժէ. դարուն, ի պատմութենէ յովանուս վարդապետին ծաղկեցւոյ ի Թղթ. 581։ * Որոյ (ասէ՝ այսինքն յովանուս վարդապետին) պատուական մարմինն եդեալ կայ ի յերկիրն գեղամայ ի գիւղն Վաստակաշէն, հուպ դամբարանի վարդապետին սարգսի ||։

(2) ՚Ի Թուղթն որ առ կարծեցեալ խմաստունն։

գեղամայ Լ՚ևան մի է Կոթ անուն, ի սահմանս այնր գեղջն հուպ ի լեառն՝ գալն մարդ մի ‖ Կակ ստեփ. օր պէշ. ի գլ. ԼՀ. (ի պատմելն վասն գրիգորի սուրհանայ որդւոյ դաբուռնն վասակայ՝ յԵլս ԹԳ. դարուն,) կոչէ զԸ նայն Վիւղաբաղաք. * Ը լնէ (ասէ) և սուրհան զզարմանակերտ փարախն բանաւոր հօտից ի Վիւղաբաղաք քին Կոթայ՝ յանուն որ ասացինն, և զարդարեալ մեծամեծ սպասիւք՝ կարգէ ի նմա դաս պաշտօնէից, և պարսպէ մեծամեծ վիմօք ... և կարգէ յիշատակիր արձանի ի վերայ որ եկեղեցոյն, որ ունի օրինակ զայս ։

» Ինձ սուրհանայ յիշատակարան հաստատեալ հոգևոր ի քո ի Լաղաքակիւղս Կոթայ ի կացուածի իմոյ նախնեացն. զոր նախ քան զայս, պարսպափակ շրջապատեալ էին ի բազմածախ գանձուց յոլով աշխատութիւք. յետ այսր ասա յիմոյ նախնեացն խորհրդակցեալ կամաքն այ՝ շինեցի տուն ետն և յարկն այն յակոբայ, անուանակոչուել սրբոյն աբրահամ ածածկին՝ վիմատաշ կոփածու քարամբք. և ի սմա սենեակս ը. ի վերոյ և ի ներքոյ. և ասա ի սմին որ քահանայս կարգեցի քահանայս, և զարդարեցի զատենաքահանայ ի նախնեաց իմոց, և այլ սպասաւորս բազումս. և ազատ արարի յարքունական ծանրութիւն և ի լեկարէ. և սահմանեցի հողս և ջուրս. և հատս միայ միայ քահանայի Ճ. դրամ ի տարւոջն՝ որ լինի հնկեցիկս, և սահմանեցի չորիցս քառասունս, և սաղմոս՝ գնեզուէ կանոն, և զառաւօտուն սաղմոն ‖ Օ սոյն ետ գրել և ի յիշատակագրին որ ի Ա՚աքենիս ։

Լ՚այս Վիւղաբաղաք՝ որպէս ակնարկի յարձանագրու թիւնն, գոլով կացուած, այսինքն՝ տեղի սովորական քնա կութիւն նախնեացն իշխանին գրիգորի, երևի թէ ի նմա էր արքունիքն այսր իշխանութիւն ։

Ասա ։ Կղզի՝ ի ծովուն գեղամայ՝ որ անկանի յայս գաւառ, որպէս գնի վարդան աշխարհագիրք. * Գեղամ Վեզաբրունի է, ուր կայ որ ուխտն մաքենիս, և Ասան կղզին ի մէջ ծովուն ‖

Ի սմա էր և ամրոց՝ զոր քանդեաց մուրատ ոստիկա որ ի մէջն անդ է. դարուն. * Կակ Ասան կղզի (ասէ յոհաննէս կաթուղիկոս) որ ի ծովակին գեղամայ, թէ պէտ և յիսկզբան նուագի անդ ոչ ըմբռնեցաւ ի ձեռս նորա, սակայն գիտի երկեամ ամաց մնասեցաւ ի ձեռս նորա, և որ միանգամ բնակեալ կայրն յամրոցի անդ՝ գերի առեալ տանէր, վկապատ կողոպտեան յաւարի

առեալ՝ սպառսպուռ քանդէր աւերէր զամրոցն ||։ (1)

Օ՛ինի զարձեալ չինուելն Հառ, յորժամ ամբոստան Հայկազուն իշխանքն սիւնեաց՝ որք տիրէին ի գաղաքունոյ տահակ և վասակ, և մայր նոցա մարիամ՝ յերեսաց զօրացն յունաց ի վերջն անդ Թ. դարուն. զորոց գրէ յովհան նէից կաթուղիկոս. * Յրթեալ զօղեալ ամբանայրին ի Աևան կղզոջ ||։ Օ՛որ և ի վերոյ կոչէ * Աեահական առ բոց աերուելէ իւրեանց ||. յայս առնելով՝ Թէ անկանէր ի գեղարքունի։

Ընդ ամրացաւ և աշոտ շահանշահ, յորոյ աւուրս կոչէ զայն յովհան՛. կաթ՛. Ընդարձակեալ. * Յանմարանալով առ բոցին ի Աևան կղզոջ առակայնայր ||։ Այր և տասն նաւս ետ ծովամարտիկ պատերազմ՝ ընդդէմ Թշնամւոյն, որ եկեալ էր * Յեզր ծովակին հանդէպ ամրոցին Աևան կղզոյ ||։ (2)

Ի սևան կղզոջ է և միաբանութեան հռչակաւոր միջնեւ ցայժմ, յոր անուն կոչէ լաստիվերացին գլ. Թ. զկղզին առհասարակ, յաստէն վասն ե՛. սարգսի կաթուղիկոսի. * Այարժեալ կրօնաւորական ձգնութեամբ՝ ի կրօնաւորանին որ կոչի Աևանայ կղզի ||։ Ասէն ասողկայ՝ ի գ. 3. ցուցաք նէ Թէ զառաջինն կառոյց զայս միաբանութեան և զմիաբանութիւն՝ մաշտոց կաթուղիկոս. զի գրէ վասն նորա. * Ի ծո վասն գեղատնչ զկղզին սևանայ բնակուելի իւր արարեալ, չինէ զեկեղեցին ի նմա՝ որ Ասուածածին անուանեաց. յոր Աևանայ կղզոյն է յայտ. վասն որոյ և գերգս ասի երգել ի յայտնել գաւառաձնող Թշնամեացն ||։

(1) Ի սմին Աևան կղզւոջ ասէն նախ երգեալ գերգն Շնորհեա գր. պատճառաւ յայտնի լինելոյ որ գայթից Թշնամեացն, որք նաւու սաստիկին հանին ի ծովեզերս նոր բաց բազմանալ բեռանց լցեալ ի պարկս իբր վաճառականութեան ազագաւ։ Բայց ի մանկանց ծաղեան ի պարկան լինել զօր զնեալս, որք գիշերոյ սպասէին յելանել և ի կատարել գործակիցս. իսկ բնակչաց յերազել լինելն այնմ ի խաղաղ մանկանց, ի ծովեզերն Ժողովեալ զգերոյիշեալ երգն երգեալ, միբան միջէ զպարկան արկանէին ի ծով, կարուսանելով զամենայն զօղեաքն որ ի նոսա։

Յիշատակի այս և ի մեկնուե Ժամակարգուե խոսրովայ, Թղթ. 372. ուր ասի. * Արարէս և ի

(2) Յայս ամենայն բանից յովհաննու կաթուղիկոսի յայտ է Թէ այլ է այն Աևան որ յիշատակի ի գիրս ի պատմութեն իշխանացն արծրունեաց կամ վասպուրական. զի ի վերոգրեալ բանն անգ՝ ուր խօսի զսևանայ որ ի սիւնիս՝ Աևան անուամբ կոչէ միշտ զկղզին, և ոչ ուրեք զամբոցն որ ի նմա. իսկ ի խօսելն զարձրունեաց, և ի յիշելն անդանօր զԱևան, յայս անուն կոչէ զնոյն իսկ զամրոցն. * Իսկ հասանն արծրունի... զնա կուեցին կայանի իւրոյ ուխեր զամրոցն անուանեալ Աևան ||։ Տես զայսմանէ և յանձանօթս վասպուրականի։

միացեալ ժողովեցան եղբարց բազմութիւն՝ կանոնագրուա
թիւ սահմանաւ որոյն բարսղի, միակրօնք ի տան այ եղեալ,
ստանալով զբազմութիւն գրոց որոց ‖ Ա. այլուր ի ՟ք. 32.
զչինութիւն վանաց համօրէն տայ նմին մաշտոցի՝ իբրև հե
ղինակի, յասելն վասն ա. սարգսի կաթուղիկոսի՝ որ ի
վախճան ՟ժ. գարուն. * Պատասխան եղեալ ի ծովակին
գեղամայ ի վանսն սեանայ, զոր շինեալ էր երանելւոյ
առնն այ տէր մաշտոցի ‖

Ա. ՀԱՐԹ զնացեալ շինեաց. պատմէ զայն ստեփաննոս օր
պէլ. ի գլ. լէ. քանզի մաշտոց եռեա ասէ յանուրջս
գալ առ նա ինքն երկոտասան առաքելոց ի վերայ ծո
վուն, և նշանակել զտեղի եկեղեցոյն, հրաման տուեալ
կանգնել անդէն եկեղեցի յանուն ՟ք. առաքելոց, և
սահմանել միաբանակեացս։ Յերևմանէ աստի վերին աղ
դեցուք շարժեալ թագուհին մարիամ կին գաբուռն վա
սակայ, և մայր վերոյիշեալ եղբարց զրիգորոյ սահակայ
և վասակայ, հաւանեցոյց զմաշտոց ձեռն ի գործ արկանել։
Պ ան որոյ նա ինքն տիկինն՝ ասէ. * Ընդ ինէ զգեղա
պաճոյճ եկեղեցիսն յանուն ՟ք առաքելոցն, և միւս յա
նուն տիրուհոյ աստուածնին, և զարդարեալ մեծամեծ սպա
սիւք՝ կանգնեաց զնա տուն այ, և բնակարան աստուածեաց
արանց յիգ. թվականին հայոց (յամի տն 874)։ Նայց
մաշտոց եդ սահման վանիցն, և պայծառացոյց երկնաքա
տակ կարգօք, յորմէ համբաւս միաբանեալ աշխոյ իշխա
նաց իշխանի՝ ՟ք ուխտին գայ ի տեսուքեն ՟ք հօրն, և ըն
ծայէ զփրկական նշանն յաստուածակալ խաչին. և տան ժա
ռանգութեն ՟ք եկեղեցոյն գեօղս՝ զԱրծէրն, զՅամաչա
բերդ, զՈսկեվանդն, զԱերդն, զԱսառեպոպտ, և զԲան խաչ
ծին, և այգիս՝ ի գառնի, և յերևան, և յայլ տեղիս ‖

Վեհաւնն։ Ցեղի՝ մերձ ի սևան կղզի, զոր յիշատա
կեն արևելեան եպիսկոպոսունք ի ժողովական նամակին
գրեալ ի ձեռն ստեփաննոսի օրպէլ. առ գրիգոր Է. կա
թողիկոս։ * Ի ժամանակս զաքարիայի սպասաւորի և իւա
նէի աթաբեկին վրաց՝ դարձեալ (եղև) ժողով ՟ք հարց,
եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից ի Վեհաւնն
մերձ Սևան կղզոյն ‖

Ա. ԲԵՐԴ։ Յիշէ զայս ասողիկ ՟ք. 6. ընդ այլոց տեղեաց,
յասելն վասն կայսեր Թէոփիլոսի որ նստաւ յամին 829.
* Այ ի խաղաղն իւր յարևելս կոյս ի սահմանս հայոց՝
առնու զԱրմո բերդն հայոց, զԱրաշէն, և զԱնձէվոյ, և
զԱ. ԲԵՐԴ ի գաւառին գեղամայ ‖

Ա անաց վան։ Ա՝ենարան՝ զոր ստեփ. օրպել. ՚ի գլ. կբ. այսպէս կոչէ, և գնէ ՚ի գեղամ. իսկ ՚ի գլ. լէ. կոչէ Ա՝ նէվան կամ Ա անավան։ Ը ինեաց զայս շատուհ բագրատունի յեր անդ ՚ի Թ. դարուն, կամ՚ի սկիզբն տասներորդին, զորմէ պատմէ նոյն օրպել. ՚ի գլ. լէ. *Ա՝ախանձեալ ընդ այս բարիոք մեծութիք շատուհ բագրատունի եղբայրն մարիամայ, և ՚ի ձեռն քեռն իւրոյ չինել զվտառաւորն տունն այ յանուն ՚ի ձորակին Ա անէվանայ՝ որ այժմ Ա՝նանոյ կոչի. և բազում տուրս ընձեռէ ՚ի պէտս եղբարցն, և հաստատէ տուն կրօնաւոր բայ. որոյ յիշատակագրութիւն չարձանին ունի օրինակ զայս։

„Ձանուն այ ես Ը ասուհ բագրատունի հայոց սպա բապետ՝ տեառնց տէր՝ որդի աշոտոյ հայոց Թագաւորի, ՚ի ժամանակս հայոց Թագաւորի մեծին սմբատայ հարա զատ եղբօր իմոյ, և .. հայոց հայրապետի տեն յովանի սի ... տեսուչ առնելով զքոյր իմ մարիամ սիւնեաց տէ կին, յիմումն իշխանութե ՚ի վանս՝ վանատուն այ կանգ նել վիմատաշ կոփածովք, շատածախ գանձիւք և մե ծաջան վաստակօք կատարել... և տուաք ՚ի քեզ վանս վանու վանական հայր աբրահամ ... հինգ գեղոյ սահ մանն, Ա՝րևակայ ձորն, Ա՝ղաբովանան, Ը աւառնանոցն, Ա՝նէպա ղէն, Ա՝նանոյն, Ա՝նէպավանայ ծուէ. մկ դրամ ՚ի Ա՝րևմտեան, շէ. ՚ի Ա՝րաբենեցն, ոկ Ա՝ղբովանացն ծովէ, ՋՀ ՚ի Ա՝արբէն գետերէն և վնասբէն ‖։ Ա՝յսր Թաղեցան տէր սողոմոն՝ որ Թուի լինել սիւնեաց եպիսկոպոս, տէր աթանաս, և ամբատ բագրատունի, ըստ որում գրէ անդէն ստեփ. օրպել։

Ա անէվան։ Ա՝նի և զայս նա ինքն օրպելեանն ՚ի գլ. կբ. ՚ի կարգս մենարանաց երկրին գեղամայ, և կոչէ Ա՝նս վանէվան, յորոշումն վերնոյն, և ՚ի գլ. լէ. իսկ և իսկ զինի վերոգրեալ բանից պատմէ զչինութիւն որ եղև ՚ի Ա անէվան, զի գրէ. *Ա՝արձեալ և յետ ամաց հինչ նորոգէ և գազիկ որդի աշոտոյ շահնշահի՝ զհրաշակերտ եկեղեցին Ա անէվանայ զոր կաթուղիկէն, և տայ զԱ՝ղէյ նափեա ՚ի նա, և պարսպէ շուրջ զեկեղեցեաւն, և գրէ արձան անհծից՝ ոչ յափշտակել զոչն ՚ի ոչ եկեղեցոյն ‖[1]։

(1) Ա՝յս նորոգութի արգեօք թէ ՚ի վերոգրեալն, այլոց Թո յոցայս Վանէվան մենաստանի եղև, զուարք որոշել։

Յաշխարհագրութեանէ խորենացւոյն գրի Ա՛՞՞. իսկ առ ստեփ. օրպել. ՚ի գլ. ՟է. և լէ. գրի՝ Ա՛՞՞։ Իսկ զպատճառս անուանակոչութեանս դնէ նա ինքն ՚ի գլ. ՟է. ուր այսպէս. * Ղորղորդ (ունի սիւնիք) Սոթիից գաւառ, որ ասէին Հանապազորդեան բերդ և դառնաշունչ օդոյն՝ կոչեցաւ Սոթք։ Պլինիոս ՚ի ՟է. 10. յիշէ զՍ՛՞՞ս երբեմն մանաւանդ ժողովուրդս մերձ յաղուանս և ՚ի վիրս։

Ըստ յետագայս կոչեցաւ Ծ՛՞՞ր՝ այս էրէրէ, որպէս վկայէ վարդան աշխարհագիր յաստեղն. *Սոթիից գաւառն ծաղայ երկիրն է։[1]։

Ծ՛՞՞ր։ Յիշատակէ զայս աւան գրիգոր մագիստրոս ՚ի Թուղթն ժ՟. առ իշխանն մամիկոնեան, Թէպէտև դնէ զնոյն յաղուանս հայոց. զի գուցէ առ ժամանակօք մաս պիտորսի աղուանք ունէին զգաւառն սոթից, յորոց և ՚ի սահմանակցութենէ է ըստ պլինիոսի. * Ըսեմ քեզ (ասէ մագիստրոս) ՚ի մերում սեփականին իսկ յաղուանն աշխարհի յաւանն կոչեցեալ Ծ՛՞՞ր, և ահա ոչ ծեքաբաս նեմ քեզ. մանաւանդ սահմանացն վաղնջուց գեղեցկուղեղն գի, յորմէ սիւնս ոչ սակաւ՝ հզօրս և ստուարս ՚ի կոչարաս նուամ անդ տեսեալ մեր. և գերանք գերակատարք և երկայնաձիգք՝ որ է վկայարան ոչն յակովբայ։ Ընդհանայն կաղք տաճարին գերակայ, տախտակք և խոյակք և խաչ ըմսիւք, և զթակաղակք և զդրունս, և զսեամն հանդերձ բարաւորօք, և նեղբդոյ զատակս կազմեալ ՚ի միջնէ ծառէ յայնմանէ գիւղն գոլ ասեն զնա. և զայլս ոմանս ի նոյն աշխարհին ընդարձակագոյն սրահք և միջոցք այնմ տաճարի տեսեալ մեր. որ գրեթէ այսպիսի ոչ այլ ուրեք՝ բայց միայն ՚ի Թագաւորեալ քաղաքին։

(1) Ահա բան գտանի յերկուս օրինակս վարդանայ աշխարհագրին, որք ընտիր են քան զայլս. իսկ յայլ օրինակս, և ՚ի տպ. պակաս է։ Ահա ծ՛՞՞ր էրէրէ որպէս Թուխ լինի կոչեցեալ առ յետինս ՚ի համառն աւանին, զորմէ գրեցաք։

ԱՂԱՀԱՅՔ։

Ա. յսպէս գրի՛ ի սպագրեալն և՛ ի միում ձեռագրի աշխարհագր՛՛. խորհնացւոյն. իսկ յայլում գրի Ա.ղահէձ։ Ա.ռ ստեփ. օրպէլ. ՛ի գլ. ՟է. գրի. Ա.ղահէձ. * Հինգե բորդ (ունի սիւնիք ասէ) Ա.ղահէձ գաւառ, որ այժմ կոչի Ա.ղաւնաձոր, և Ստժոռաբերդ։ Այսկողքին և էին անուանք բերդից, յորոյ անուն կոչեցաւ զինի այս գաւառ. զի սուզ ինչ զինի՛ ի կարգս բերդից յիշէ Ա.ղէ նաղոց բերդ, և Ստժոռաբերդ։

.Ծ.Ղ.Ո.Ւ.Կ.Ս։

Ա. յսպէս գրի՛ ի միում ձեռագրի աշխարհագր. խոր բեն. ՛ի տալ. գրի Ո՝ղո՛՛ որ է վրիպակ։ Ա.ռ ստեփ. օրպակէ. ՛ի գլ. ՟է. գրի Ո՝ղո՛՛. * Իսկ գաւառաք ունի (սիւնիք) երկոտասան, առաջինն՝ որ ունի զբուն գահ իշխանացն և հայրապետացն՝ Ո՝ղուք Վաւառ՝ անուանեալ ՛ի Ո՝ղկա գաւառապետէ։ Ի այց ուղիղն է Ո՝ղո՛՛. զի այլուր առ նորին ստեփ. միշտ ՛ի բազմաւորականն հոլովի. ըստ այնմ յասէն ՛ի գլ. լ՟է. * Կուտեալ զգօրսն ՛ի գաւառէն Ո՝ղկաց ՛ի նմին տեղւոջ։ Ա՛ւ ՛ի գլ. լ՟Թ. յիշատակի * Ա՛նդիէ Ո՝ղկաց տրէնոցս։ Վաև առ ասողկայ ՛ի ՟Ը. 3. յասէն վան հերակլի կայսեր. * Ինքն ընդ Ո՝ղուկա ՛ի նախձուան Թարկի։ Յորում բանի յայտ առնէ՝ Թէ այս գաւառ սահմանակից էր նախձաւանայ։ Տէս և ստորև։

Շ աղաթ։ Վիւղաքաղաք երևելի՝ զորմէ ստեփ. օրպէլ. ՛ի գլ. Լ՟Թ. * Ա՛ւ հասեալ զօրն անտ ՛ի Ո՝ղուքս գաւառ ՛ի Շ աղատ գիւղաքաղաք։ Ի՛նէլր և բերդ. վան որոյ ՛ի գլ. լ՟է. կոչէ. * Ի՛ներդիւղն Շ աղաթ։ Ա՛ւ էր կառուցեալ յերդր լ՟Ի, զի ՛ի գլ. ՟ժ՟. զԹագինչ սորա գնէ * Յ՟ԵԷր ծովնէ գՈՂ։

Ա՛ւ քանզի յայսմ գաւառի էր գահ իշխանացն սիւնեաց՝ ըստ որում եգ ստեփ. ՛ի վերոյ, Թուի Թէ՝ ՛ի գիւղաքաղաքի աստ նստէին նոյն իշխանք, գէթ առ ժամս նակ ոմն, զի այլուր կոչէ զայն իշխանանիստ. * Ա՛նցեալ ՛ի գաւառն ծղկաց՝ հասանէ յաւանն իշխանանիստն Շ աղատոյ։

Յորժամ անդոկ իշխան սիւնի յետ Ք. դարուն՝ հրաժայեաց զաւենայն տեղիս սիւնեաց քակել, յեկեղեցւոջ սորա Թադեցին և Թադուցին գնչխարս՝ որք, առ ի ոչ անկանիլ ի ձեռս պարսից, և ասպա զեկեղեցին ողջոյն Թադեցին ընդ հողով։ * Ի ողաբլուր արարեալ (ասէ ստեփ. գլ. Ը.) ի վերայ՝ որ եկեղեցոյն Շ աղատոյ՝ որ է ի Օղովկա գաւառի, փախուցեալ ցրուեցան ընդ ամենայն երկիրը, և ոչ ոք իշխէր ասել զանուն սիւնեաց ։

Ա յս եկեղեցի էր յանուն՝ որպէս ստեփաննոսի, որ և զկնի Թադեցին՝ սքանչելեօք յայտնեցաւ բաբկայ իշխանին սիւնեաց, որպէս գրէ օրպէլեանն ի գլ. ԺԸ. ուր և այսպէս ստորագրէ. * Տեսին ի նեբրոյ՝ եկեղեցի քարկոփ չքնաղաշէն, որ ոչ ուրեք էր այնպիսի հրաշաքարտար շինաց գմբեթին, և խորանքն չորեքկուսի միայարկ տանեօք, և ոչ ուրոյն՝ որպէս և յայլ գաղատոսաշէն եկեղեցիս. և բացեալ զդրունս՝ որպէս եկեղեցոյն նախաւկայեն ստեփանոսի ։, և այլն։ Ա յնչափ հրաշալի և հռչակաւոր եղև գիւտ եկեղեցւոյս՝ մինչև ամի ամի անդ ժողովիլ սիւնեաց իշխանին և եպիսկոպոսին ի տօնախմբել * Ի բրև վմայր եկեղեցեսն աշխարհին սիւնեաց ։. զի այլ աւենայն եկեղեցիք սիւնեաց քանդեալ էին ի պարսից ։

Տեսեալ զսքանչելին որք յայնմ աւուր եղեն՝ երկու պարսիկք եղբայրք անուանեալք Վոր և Վաղան, հաւատացին ի քս, որոց և վիճակաւ ետուն մի մի աւան. Վորայ վիճակեցաւ աւանն Լոռայ. իսկ * Վաջամարտիկն Վաղանայ (ասէ օրպէլեանն) հասանէ վիճակաւ գիւղաքաղաքն Շ աղատոյ, հանդերձ՝ որ եկեղեցեաւն՝ որ յայնմ ժամանակի Ա յր եկեղեցեայն անուանէին ։ Ա յս զայս պատիւ տային եկեղեցւոյն ի հրամանէ վերոգրեալն * Ա բաբկայ սիւնեաց տէն (ասէ). զի նախաձոյլ լինէին յաւենայն սիւնիս՝ սպասաւոր քահանայք և հաւատացեալ ժողովրդականք պաշտօնեայք՝ որպէս եկեղեցւոյն Շ աղատոյ, իբրև զմայր եկեղեցեաց և մայրաքաղաք աւենայն աշխարհին սիւնեաց ։

Օ այլ ինն պատիւ տային եկեղեցւոյս՝ ի կարգաւորեալ Տիրոտ անուն ներանձնաւոր քահանայի, որ և Թաղեցաւ յարևելից եկեղեցւոյս։ Այն այս քահանայ պատուիրեաց ոչ մնանել կանանց ի նոյն եկեղեցի, և ոչ կալ նամբի քահանայի սպասաւորութիւն առնել որբուքիե տէրոյն, որոյ կարգաւորութիւք եկաց եկեղեցին շաղատոյ զամն 300 ։ Ա յս այսպէս այս եկեղեցի և ողջոյն աւանն՝

նախագահ դասեցաւ ի մէջ համարէն աւանաց սիւնեաց. և այս պատիւ զկնի վերատին հաստատեցաւ. քանզի ի ժամանակս յովակիմայ սիւնեաց եպիսկոպոսի՝ հակառակ կուռքն յարեաւ վասն նախագահութեանէ գիւղաքաղաք աւանաց՝ թէ ո՛րն իցէ։ Յայնժամ խոսրով շաղատեայ՝ որ էր ի զարմէ վերոյիշեալ Վահանին, զհուպղէն իւր եդ առաջի տումնեբսէհի տէն սիւնեաց, յորմէ * Հրամայեցաւ (ասէ օրպէլեանն ի գլ. ժբ.) Շ աղատնեցեայ իբրև մայրաքաղաքացեայ յաւաջանիստ լինել վհհադոյն պատուով, նոյնպէս և զվարդապետութեանէ սիւնեաց վնախագահութեանէ զնիստ՝ հրամայեցին Շ աղատոյ վարդապետի. ընդ որ յոյժ զլարեաւ փանոսի ոյծնեցոյ սիրոյն վանական՝ ակամայ գնաց, և ո՛չինչ ումեք ժողովոյն փոյթ զոյնմինէ լինէր ‖ (1)։ Յիշատակի առ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. լԹ. և * Վիճակն Շ աղատոյ վանական սիւնեաց վարդապետ ‖։ Յորմէ երևի Թէ՝ ի Շ աղատ էր և մենարան միանձանց։

ՀԱԲԱՆԴ։

Լուտագրեալ աշխարհագրութեան խորենացւոյն գրի՝ Ա՛բանդ. իսկ ի միում ձեռ՛՛ գրի Աբեանդ, և յայլում՝ Հաբեանդ։ Ա՛ռ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. ՃԲ. գրի Հանդանդ, և դասի ի վերերորդ կարգս գաւառացն սիւնեաց։ Ա՛ռ Թովմայի կիլիկեցւոյ գրի՝ Հաբենդ։ Ի մէջ այսչափ գրութեանց ոչ ուղղագոյնն Թուի լինել Ա՛բանդ, և փանաւանդ Հաբանդ, զի մի ի գաւառաց նահանգին աբցախայ կոչի յատհարհագրութեան խորենացւոյն՝ Ա՛խաս աբանդ՝ յորոշեալն սորա, յորմէ յայտ է՝ Թէ այս և այս կոչի Հաբանդ։

Հանբատայ բերդ, կամ Զաքէոյոյ բերդ։ Յորմէ գրէ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. ՃԲ. * Հանբատայ բերդ՝ որ ի նոյն տոհմէ սիսակայ ի ձագակայ նահապետէ շինեալ՝ ի վերայ գետոյ միոյ՝ կոչէ յիւր անուն զձորն Զաքէձոր, և զբերդն՝

(1) Ա՛յս Շաղատ Թուի լինել նոյն՝ որ այժմ պղպղատիթ կոչի Շաղատ, զի բաց ի մեզաւորաթէ անուանից՝ նաև գիւրքն ընդհանրապէս համաձայնին։ Ա՛յժմեան Շաղատ չէ ինչ հետևի հնագոյն ձևաւանայ. նոյնպէս և ծղուկք գաւառ յորում էր Շաղատ՝ սահմանակից էր նախճաւանայ. ի Շաղատ էր եկեղեցի յանուն նըշան սուրբ փանոսի. նոյնպէս և ի Շաղատ գտանի Վ՛ սուրբ փանոս, այժմ փոխարկեալ ի մատուռն Տէս ի նոր հայ՛. Թղթ. 269։

Զագեձորոյ բերդ ||։ Յայտնի ևս ՚ի պատմ. օրպել. եանց ՚ի գլ. է. դնի յայսմ գաւառի. *Ուանզի ընդ այն ժամանակս էր զօրագլուխ նետողացն որպէս Թագաւոր ՚ի վերայ ամենեցուն բայց նոյինն, և նատէր ՚ի գաւառին Հաբանդայ ՚ի գլուխն Զագեձորոյ, և էր աճեալ զբռամբ զիտքր Թագաւորն սիւնեաց զդաւիթ ||։

ԲԱՂԱՆՈՑ։

Բաղանոց գրեալ կայ յերիս ձեռ" աշխարհագր". խոբլեն". և միայն ՚ի տպագրեալն վերնագրի Խաղ յորդ, զերկոսին գաւառս միացուցանելով. որով գաւառք սիւնեաց ոչ լինին ժք. որպէս դնեն տպագրեալն և ձեռագիր օրինակք աշխարհագրութեանն խորեն. այլ ժ։ Ի տ այսմ և ստեփ. օրպել. յորժամ կարգաւ Թուխ զժք. գաւառս սիւնեաց ՚ի գլ. ը. ուրոյն ուրոյն գաւառ դնէ զԽաղն և զՋորն։ Եւ յայլ ամենայն գիրս՝ միշտ Խաղ կոչի այս գաւառ, և ոչ ուրեք Խաղձորք (1)։

Ո պատճառ անուանակոչութեանն սորա դնէ ստեփ. օրպել.՝ ՚ի գլ. ը. *Խօթերորդ (գաւառ սիւնեաց) է Խաղք գաւառ, որ այժմ կոչի Ղ՚ճէն, որ ՚ի Խաղկայ ա նուանեցաւ ||։ Ղ՚ալ որպէս տեսցի ստորև՝ ՚ի բաղակայ անուանեցաւ տիրապէս բերդն, և ՚ի բերդէն ողջոյն գաւառն. իսկ զՂ՚ճէն, այլք գրեն Ղ՚ճանան։ Ունէր զզանազան ամրոցս, որք ՚ի լե. գլ. ստեփ. օրպել. ՚ի բաղմատ բականն յիշատակին. *Ոլոց պակուցեալ՝ ոմանք ամրացան յանառիկ ամուրսն Խաղաց ||։ ՚Ի ժ. դարու՝ յա նուն այսր գաւառի կանգնեցաւ Թագաւորութեանն զըրմէ գրեցաք ՚ի վեր անդր։

Խաղբերդ։ Ոմն այսր տեղւոյ այսպէս գրէ օրպելեանն ՚ի գլ. ը. *Յակ ամուրք անառիկք ՚ի սմա (այս-

(1) Աբ ստեփ. օրպել. ՚ի գլ. ըգ. յիշատակի՝ գաւառ Բաղանոյ։ ՚Ջիւտ այսր (այսինքն՝ յետ Ձէզ. Թուխանի) անհնազանդ եղեն գաւառն Բաղկանայ (Բաղականայ) հրամանի և օրինաց բաքանայ (պարսկի), որոյ եկեալ ձեռն. տուութեանբ աբլագասայ աղանեցոյ՝ կոտորեաց սաստիկ և անողորմ զգաւառան Բաղականու, և մինչ ՚ի կանայս և մատաղ մանկտիս ||։ Սոյն այս գաւառ ՚ի խորագրի նոյն գլխոյն կոչի Բաղաւանի, որ մեզ Թուխ լինել ոչ Բաղաց գաւառ սիւնեաց, այլ գաւառ աղուանից, որ ՚ի տպ. աշխարհագր. խոր. և ՚ի միում ձեռ, գրի Խբաղանի, յայլսում՝ Բաղկան, և ՚ի միւսում՝ Խբաղանան։

ինքն ՚ի սիւնիս), որ ՚ի մարդկան հնարից հեռացեալ էն, բայց միայն թէ տեր մատնեսցէ. Խաղաբերդ՝ որ և մի գին ՚ի զարմից սիսական Խաղակ անուն առեալ զայս գաւառ մատն ժառանգութիւն, շինէ զքարն Խաղակու ամրոցս, որ և կոչի Խաղկէ փոր, և ամրացուցանէ զբերդն, և կոչէ Խաղբերդ. և գաւառն յիւր անուն կոչեցաւ Խաղաց գաւառ ||։

Այն այս Խաղաբերդ է՝ որ առ յոհ. կաթուղիկոսի կոչի Ոստոյն բաղաց. և էր ամուր քան զամենայն բերդս սիւնեաց նահանգին, վասն որոյ տեսանեմք ՚ի պատմիս՝ զի յամենայն նուազի յորս փախչէր Խնդրկին բնակիչք երկրին, ՚ի սմա ամրանային։ Այսր ամրացան բնակիչքն, և անդոկ իշխան նոյ յետ կողոպտելոյ զտիսբոն, ուստի շատուհ արքայ պարսից երիցս անգամ առնային զօրօք յարձակեցաւ ՚ի վերայ բերդիս, և երիցս կոտորեցաւ. որոյ ՚ի կամին չորրորդ անգամ ՚ի վերայ յարձակիլ, մեծամեծ նախարարքն պարսից անկեալ (ասէ ստեփ. օրպել. ՚ի գլ. Ը.) առաջի շապհոյ, * Հրաւիրեցին մի և այ պատերազմել ընդ անդ պարսից ամրոցին Խաղաբերդու, և տալ կոտորել զաբեացն գունդս ||։ Այսր ամրացան և սիսական տեարքն յեբեսաց բուղայի, որ հրոսակս առաքեալ էր ըմբռնել զնոսա. * Հայց յորմէ ՚ի տերանցն կուսակալաց (ասէ յհ հանձնէս կաթուղիկոս) յանառիկ ամրոցն Խաղաց դիմեալք հաւաքեալ փրծանէին ՚ի ձեռաց նեղչացն ||։

Ի շԽե. Թուականին (յամի տեառն 1126.) ասէ օրպելեանն ՚ի գլ. կա. ամիր Հարունն եկեալ էառ զԽարն Խաղակու որ էր վանք. յորում ՚ի գաղթել գաւառականացն՝ գանձեալ էին զոսկի և զարծաթի սպասս եկեղեցւոյն, և այն ամենայն մատնեցան ՚ի ձեռս Թշնամեաց. * Նա ՚ի ոճԹ Թվին (յամի 1170. ասէ ՚ի նոյն գլ.) կրկին բարկացաւ ՚ած Խաղաց աշխարհիս, և սիւնեաց նահանգիս, և զաւալէնն ամենեցուն և զտեղի ապաստանի զանառիկ ամուրն զԽաղաբերդ մատնեաց ՚ի ձեռս իսմայելի ... որ բաղում զօրօք եկն և ոչ կարաց հնարել ինչ. ապա պատրող բանիւք խաբեաց զպարզամիտ արս քրիստոնեայս աչաղուաց, և նոքօք նախ առ զԽաբնոց, և ապա ՚ի գիւ շերի այնու արամբք գողացաւ զԽաղաբերդ, և առեալ կոտորեաց սաստիկ. և զի վասն անառիկ ամրութեանն յաւէնայն վանորէիցն անդ էին կուտեալ զարբուքիս և ըզդրեանս և զսպաս եկեղեցոյ, և առաւել զանհամար և զանմատն արբուքիս և սպասս եկեղեցոյն տաճկաց՝ փառ-

թամ և հարուստ աթոռոյն. խաչ և վկայարանք յոսկոյ և արծաթոյ, և անգին ականիք և անհուն մարգարտով զարդարեալ, և կտակարանք յոլովք՝ որք թուով աւելի քան զԺռ. զորս ամբարեալ էին անդ, առանձին առհասարակ գերի վարեցան, և ցան և ցիր եղեն ընդ երեսս աշխարհի ||:

Յիշէ զՅաղաբերդ և վարդան աշխարհագիր ըստ երկուց օրինակաց: Ընտի եր և վահան կաթուղիկոս՝ որ հալածեցաւ յաթոռոյն ի վասպուրական: Ընդուն սորա կայ մինչև ցայժմ՝ Պաղաբերդ կոչեցեալ ի գաւառակաս նոց:

Յովհաննու վանք: Յիշատակէ զայս վարդան, որ գրէ՝ Լեռ ջնջեցեր իշխանն հայր ՚որ վահանայ * Ը լինեաց զաւրինասպայծառ ուխտն Յովհաննու վանս՝ առ ՚ստորոտով անմատոյց գղեկին բազայ ||(1):

՚Ի Յովհաննու վանս առ գրան տաճարին Թաղեցաւ և Ք. ամբաստ Թագաւոր սիւնեաց, որ երրորդ յամէորդ եր նախկին Թագաւորին բազաց ամբաստայ, որպէս գնեց օրպէլեանն ի գլ. ծԼ:

Ո անազան շինուածս կառուցին ստտ սենեքարիմ՝ հինգերորդ Թագաւոր բազաց, և քոյր նորա շահանդուխտ, զորոց գրէ ստեփ. օրպէլ. ի նոյն գլ: * Ի՚ա զամ արարին արդիւնս և շինուածս երևելիս ի վանսն Յովհաննու ||:

Յիշատակին ուրեք ուրեք ի գիրս Լսպիսկոպոսունք Յովհաննու վանից, որպէս ի չԺդ. Թվին հայոց՝ Յովհաննէս եպիսկոպոս. և այլոյր յիշատակին Կարապետ և Պաբգիսէ եպիսկոպոսունք: Լև ի ռձԺթ. Թվին ի յիշատակարանս ինչ գրոց, Յովհաննէս բաբունապետ Յովհաննու վանից:

Ը նկերս: Ընկանի յայսմ գաւառի՝ որպէս յայտ է ի բանից օրպէլինին: * Լաև զտեղիքս զայս աւանդեալ (ասէ շահանդուխտ դուստր վարազտրդատայ գահերեց իշխանին աղուանից՝ յիւրում կտակի,) ՚ոք եկեղեցւոյն (տաթևոյ) առնէին ձորով, որ ի Ը նկերս սահմանէն ի վեր, մինչ ի Կինական գետն ||: Լայ՝ տեղի եր ձորավայրն բնակուԹեն նորին շահանդխտոյ. իսկ ձորավայրն բնակուԹեն նորին՝ եղև ի բազաց սահմանի, ըստ որում

(1) ԶչինուԹեն Յովհաննու վա խե. որ պակասի ի մերում օրինակ պատմե ստեփ. օրպէլ. ի գլ նակի:

դնէ՝ի վերոյ օրպէլեանն, և որպէս գրէ նոյն ինքն շա-
հանդուխտ ասելով. * Ակեաղ՝ի սահմանս Խաղաց՝ի
գլուխ քարիս՝ ընդ որ անցանէ ճանապարհն, և ահա յանդ
կարճակի պատահեցան ինձ խմբակեալքիք, որք վասն համ
բաւոյ գեղոյ իմոյ կամէին յափշտակել զիս . . . և դար-
ձուցեալ զերասանակ երիվարին Թռչեայ ի քարս. և ապա
յահագին ընչմանէ հողմոյ և անեւևոյթ զօրութիք ինչոյ
իբր կառաւք ընդ խորութիւն ձորոյս՝ ես և երիվարն իմ
անշնաս ‖ : Յայն ձոր չինեաց նոյն շահանդուխտ մնատուն
և իջեալ, ուր ձգնութիք եկաց զամենայն ժամանակս կե-
նաց իւրոց զամն երեսուն. ժողովեաց առ ինքն և այլ
կուսանս, և անդ թաղեցաւ [1] : Այնչափ ցայժմ գոյ Շ ընդ
հեր գիւղ մերձ՝ի տաճիկ :

Ա՛ղուձ : Կիւղ՝ զոր ջնջեցեր իշխան ոմն սխալական ետ
՝ի՛նոր խաչն տաճկաց , փոխանակելով ընդ այլուսմ գեղջ
զորոյ զվճիռ պայմանին բերէ տաճիկ. օրպէլ. ՝ի գլ. խ.
* Ի յիշ. Թվականուս հայոց՝ ի ժամանակս ածապա-
տիս և հոգևոր հաւ սոզոմի [2] սիւնեաց եպիսկոպոսի ,
կամեցաւ ինձ ջնջելոյ՝ ածապահ հաւ տահակայ սիւնեաց
հաւ որդոյ՝ զիմ գիշն ի որ՝ի քաղաս գաւառի Ա՛ղուձ
անուն . . փոխանակել ընդ Ա՛ղէպ չինոյն . . . Ա՛ղէ ի՛ջ-
խան էք դուք ինր սոզոմոն ուտել և ժառանգել զայդ շինդ
զԱ՛ղուձ իւր սահմանօգդ բոլորովիմբ, ծառովք և այ-
գովք , գետով, և ցամաքով, արտաւարօք և մարդօք ,
ջրաղացովք և պարտիզօք, եկեղեցեաւ և այլ շինուա-
ծովք . . . : Այս սահմանքն այս ե Ա՛ղուձայ (Ա՛ղուձայ)
յարևելից կողմանէ . . . դրախտ ե նոյն ինր խաչիդ սահ-
ման , և՝ի հարաւոյ կողմանէ հին ջրաղացովդ ե մինչև՝ի
Ռեխոյ սահմանն . և ընդ հիւսիսոյ կողմանէ Ա՛ուրդոյ
սահմանովն , և արքունի նեպակովն , որ էր ժ՛ե. դրամ ‖ :
Ա՛ձ : Շ էն՝ զոր քուպղիդուխտ դուստր վասակայ
սիւնեաց տաճկ՝՝քոյր փիլիպէի , և կին հրահատոյ՝ պարգև-
եաց՝ի՛նոր խաչն տաճկաց , զորոյ զպայմանն վճռոյն բերէ

(1) Ջայս անցք պատմէ ստեփ. օրպէլ. ՝ի գլ. լՁ. խակ՝ի գլ. լԷ. պատմէ զանցս որք եղեն՝ի յԻ. Թուականին (յամի ՈՀԱ.) յոր մէ յայս և Թէ շահանդուխտ էր յետ Թ. դարուն , և՝ի սկիզբն տասներորդին : Խակ բնակիչք Շնհեր գիւղջն յիշատակին առ ստեփ. օրպէլ. ՝ի գլ. խ. ՝ի պայ-
մանագիրն քուպղիդուխտ . * Ե՛ս գրեցի յիշ. Թվականուես հայոց, վկայուԹիք իմ եղբօրորդեացս . . . և ամենայն Շնհեր ‖ :

(2) Ա՛ռաքան հոլովի յատուկ անուանս Սողոմոն ուրեք՝ի գիրս օրպէլենին դնի կրճատմամբ Սողոմ, փոխանակ գրելոյ Սողոմոնի:

ստեփ. օրպել. ՚ի գլ. ին. որ գրեցաւ ՚ի Թվին չԺգ. (յամի տեր 867.) * Ճէն մի Աճատանուն ՚ի Խաղաց գաւառի, որ նախ տէր անդներսէհի սիւնեաց տէն և իմ եղբօր՝ ինձ էր տուեալ... ետու ես քուպղդուխտ զայդ շէնդ լերամբք և դաշտով, մարգով և արտով, գետով ջրով և ցամաքով, ծառովք և մնկովք ՚ի ՚որ խաչդ, և ՚ի ՚որ սողման սիւնեաց եպիսկոպոս ||: Աինչև ցայժմ է այս շէնն՝ Աոչ ձայնեալ, առ ջրով մերձ ՚ի տաթև:

Արոտն, և Խաղէն: Յառէն լինել ՚ի բաղաց գաւառի, զի դրէ ստեփ. օրպել. ՚ի գլ. կա. * ՚ի չծգ. Թվականին առաւ Արոտն և ՚ի չծդ ին՝ առաւ Խաղէն, և դերեցաւ խոսրովիկ իշխանն, և ՚ի սուր սուսերի մաշեցան բազմունք Թէք քրիստոնէից, և բնաւէն յաւեր անցաւ տունն բազաց ||: Արոտն Թուի կոչեցեալ յանուանէ ընթերակայ վտակին Արոտան. իսկ վտակն այսպէս կոչեցեալ՝ առ որոտաձայն ընթացից իւրոց. զի որպէս դնէ ՚ի գլ. լԹ. ահագին կարկաջմամբ հոսի այս վտակ երասխայ: Յիշատակի Արոտն առ եղիշէի (՚ի Թղթ. 67.) ընդ ամուրս Հայաստանեայց: Աինչև ցայժմ կայ այս գիւղ. զորմէ տես ՚ի նոր Հայաստան. Թղթ. 273:

Խաղէն ունի և բերդ, զոր և ՚ի գլ. ՚ը. ստեփ. դասէ ընդ ամուրս բերդս սիւնեաց՝ կոչելով Խաղենոյ բերդ: Յառ զայսոսիկ յայլազգեաց սպառս օրպէլեան որ ՚ի ժԸ. դարուն, զորմէ գրի ՚ի պատմութիւնէ օրպէլեանց ՚ի գլ. Ի. * Յառ և Թափեաց զերկիրն Արոտնայ բովանդակ՝ մինչ ՚ի սահմանին Խորդոյ, և Խաղենոյ (փոխանակ գրելոյ Խաղենոյ), յորում և կայր ընդ աւեր՝ աՒոռն սիւնեաց տաթև ||: ՚ի սահմանին բղենոյ էր մենաստան Գորաւանայ ձայնեալ, զորմէ տես ՚ի միւս Գորաւանս ՚ի վայոց ձոր:

Ա աղանդոս գեօղ: Աստի էր յովհան որոտնեցի, ըստ որում վկայէ Թովմա մեծոփեցի յասելն. * Յովհաննէս մականուն կախիկ.. գոլով ՚ի գաւառէն Արոտնու ՚ի գեղջէն Ա աղանդնու ||:

Յիշատակի առ նորին Թովմայի և Ա անդն վաղանդոս, կամ Ա աղընդոս: * Յոդուվեալ (ասէ վասն գրիգորի տաթևացւոյ,) զբազումս յաշակերտաց իւրոց... զգալոստան ՚ի Ա աղընդընու (1) ՚որ կարասէտէն.. գյովհաննէս ՚ի Ա աղանդու վանիցն ||: Ա յլ նախ քան զմեծոփեցին, նաև

(1) Ա՝ալ օրինակ ունի ՚ի Վաղընդոս||. այլևայլ օրինակաւ ղընդիոս||. որպէս և զոր ՚ի սասնա. գրելով զնոյն անուն:

ստեփանոս օրպել. ՚ի գլ. կը. յիշէ զայս մենաստան, կո-
չելով Աղանդնին վանս։

Տաթև։ Կոչեցաւ այսպէս յանուն եւստաթէոսի առա-
քելոյն՝ որ ըստ յայսմաւուրաց (՚ի 6. մարտի.) էր յա-
շակերտաց Տ֊ջին Թադէոսի առաքելոյն։ Օ այս անուն
քանզի բազում ուրեք գրին Աստաթէ առաքեալ, որպէս
յայսմաւուրս (՚ի 27. ապրիլի. ՚ի չորս տեղիս,) և առ
Թովմայի մեծոփեցւոյ (՚ի պատմ. ձեռնադրութեանն կիրա-
կոս կաթողիկոսի.) յայսմանէ կրճատմամբ՝ անուն տեղ-
ոյն կոչեցաւ Տաթև, որ ուղղագոյն և առ նորին Թով-
մայի գրի նաև Պաթև։

Ի գիւղ, և ՚ի նմա մենաստան մերձ յորոտն առ գե-
տակաւ նորին, որ ՚ի բանից աստի ստեփ. օրպել. ՚ի գլ.
լձ. երևի լինել՚ի Խաղք Վաւառաի։ * Աստեղ (շահան-
դուխտ) ՚ի քաղաց սահմանն՝ երթայր ՚ի Ճանապարհն
յանբոյթ տեղիս . . . յորում էր փրթուած քարի մի ա-
հագին խորութեան, որ իբր յանդունդս հայէր՝ հանդիպ
մեծի հայրապետանոցին Տաթևոյ։ Ի՞նչ ստորև. * Ի՞նչ
՚ի սահմանս Խաղաց՝ ի գլուխ Վարիս ընդ որ անցանէ
Ճանապարհն։ Ա՞յս Վարդ է վերոյիշատակեալ քարն զոր
եդ հանդիպ տաթևոյ. և ՚ի բանիցն (որ ՚ի գլ. լեթ.)
երևի լինել՚ի վերջին սահմանս բաղաց։ * Ի՞նչ էր տեղին
(ասէ վասն տաթևոյ) հեռի յաւետնոյն հինից թէշտաեաց,
զի միջոց էր աշխարհին . . . և ամրացեալ՚ի մէջ երկուց
գահոյիցն Աիւնեաց և Խաղաց։ (1)։

Օ գեղեցկութեն գրից սորա այսպէս ստորագրէ օրպէ-
լեանն ՚ի գլ. լեթ. ուր ասէ. * Ի՞նչին և բնակեցան ա-
նտէն (՚ի տաթև) ՚ի գեղեցկավայր տեղւոջ, որ իբր ըզ-
բարձր գիտանոց հայի ընդ արևելս ՚ի բաղում գաւառս՝
հանդէպ լերանցն գիզափայտու՝ ուր բազմութիւնք ՚ոչ
վկայիցն հանգուցեալ կան, յոյժ առողջասուն։ Ի՞նչ

(1) ՚ի բանից վարդանայ աշ-
խարհագրի երևի լինել սահմանա-
կից արցախայ, զի գնէ զայն ՚ի
փոքր սիւնիս, որ մեզ Թուի լի-
նել արցախ, որպէս նշանակեա-
ցուք յիւրում տեղւոջ։ * Մեծ
սիւնիս (ասէ) և փոքր սիւնիս,
ուր կայ աթոռ Սատեկի առաքե-
լոյն՝ որ կոչի Տաթև։ Ո՛չ կարէ
լինել ըստ ամենայնի ՚ի փոքր սիւ-
նիս՝ այսինքն յարցախ, զի զառա-
թև այլուստ գիտեմք լինել ՚ի բուն
այսինքն ՚ի մեծ սիւնիս, ապա հարկ
է լինել ՚ի սահմանակցութեն անդ
սիւնեաց և արցախայ, կամեցեալ
զվարդան միաբանել ընդ այլս։
Սահմանակից արցախայ լինել
յայտ առնէ և ստեփ. օրպել. որ
զտաթև գնէ * Հանդէպ վերոյն դէ-
ղեցկոյս։ իսկ զդիզափայտ՝ վար-
դան աշխարհագիր սկնարկէ լինել
յարցախ։

վայրն հարթահատակ, շրջապատեալ բարձր և սուր լե-
բամբք իբր կարակնակերտ կիսաբոլոր. առաջոյ վանիցն՝
ձորք և խոխոջք խորագոյն յոյժ, ընդարձակագոյն և գե-
դեցիկ, ընդ որ անցանէ ահագին դղրդմամբ գետն
Արտասն. և ձորն այն լի այգեստանօք, և դրախտացեալ
զանազան բուրաստանօք: Այլ եր ի տեղին ի վերայ բարձ-
րագոյն քարին՝ եկեղեցի խրճին անտաշ վիմօք կրաշա-
ղախ ձուլեալ յոյժ ի հին ժամանակաց՝ յաւուրց անտի
սրբոյն Գրիգորի և սահակայ, և տակաւ կործանեալք մինչև ի
ձգնութիւնք բնակիչն ի նմա ||:

Յետ ժամանակաց այս մենաստան՝ որ եր անշուք, եղև
աթոռ մեծապատկառին սիւնեաց. այլ թէ յորմէ ժամա-
նակի եղև առաջին բնականաբն նոցա յայսմ տեղւոջ,
* Այլ ծանեայ (ասէ սարեփ. ի գլ. լԹ.) միայն (ի ժա-
մանակաց) ՚ռն գէորգայ (սիւնեաց եպիսկոպոսի, որ եր
ի սկիզբն լԹ. դարուն.) և այսր՝ պատմեցի, և կացի
ծանօթ առնոյն որպիսութեանց նոցա: Այլ զառաջինն
(ասէ) ոչ գիտեմ, զի ոչ գոյր յիշատակ ինչ. բայց գի-
տեմ, զի բազում ժամանակաք բնակեալ էին անդ ||:
Այսմանէ գլուցաք երկարագոյնս ի ներածութեան նա-
խնդիս. տես անդ:

Ի գալն ի տաճիկ եպիսկոպոսաց զառաջինն՝ բերին ըն
խրեանց բազմանդ նշխարաց սրբոց, զորս Թուխ օրպէլեանն
ի գլ. լԹ. ուր ասէ. * Այս որդի խնդրեաց յիշխանացն՝
եպիսկոպոսն սիւնեաց զտեղիս զայս, եկին և բնակեցան
ի սմա. բերին և զծածամուխ սբ նշանն՝ որ եր ի կենա-
րծր փայտէն, բերեալ ի յունական աշխարհէն. և ըն-
ձեռեալ եպիսկոպոսացն սիւնեաց ի պահպանութիւն վիճա-
կելոցս սոցա առաջին իշխանացն, և հանդուցին ի սբ
եկեղեցոյս: Այդին և աստ զծածկեալ խաչն բարկենեան՝
որ ի վաստակս որդւոց բարկայ որդւոյն անդրկայ կազ-
մեալ եր յարծաթոյ ի չափ հասակի առն միոյ. և ունէր
յինքեան մասն ի փրկական փայտէն. բերին զնշխարս
առաքելականս և հայրապետականս ի գլխաւոր և յե-
րեւելի սբոյն՝ զորս հաւաքեալ էին անթիւ բազմութեամբ
յիշխանացն՝ որք ընդ սբոյն գրիգորի և ընդ սբոյն ներսիսի
գնացին ի կեսարիայ և ի մեծն հռոմ, և յայլև այլ ժա-
մանակս՝ որք բազում փափագանօք ժողովեալ էին: Ընդ
որս և եր նշխար մեծին յովհաննու, և ստեփաննոսի նա-
խավկային, և ժա. առաքելոցն, և սբոյն գրիգորի, և ա-
սբոյն հռիփսիմեայ նոյն մարիամայ, և այլ բազում որոց

ձէ գոյր Թիւ, եւս և .. հերք սրբուհոյ ՝ուծաճնին. զայս ամենայն բերեալ հանգուցին ՝ի ՝որ եկեղեցւոջ. և կազ մեցին զսա փարթամ դանձարան ՝ուծուԹե ։ ՝ի մկՀ այս չափ նշխարաց ՝որց՝ հռչակաւոր գոլով ՝որ խաչն՝ յանուն նորին անուանեն զտաճիկ և ՝ի կտակս և ՝ի վէՀուս ։

Ա.յս մենաստան Թէպէտ եղև երեւելի յետ լինելոյ աԹոռ եպիսկոպոսացն սիւնեաց, այլ սահմանն նորա էր փոքր, և ընդարձակեցաւ ՝ի ժամանակս դաւԹի սիւնեաց եպիսկոպոսի ՝ի սկիզբն Թ. դարուն. * Յոյժ նեղ և անձուկ էր (ասէ տեփ. ՝ի նոյն լԹ. գլ.) սահմանն վանենցն ՏաԹեւոյ, և ձէ էր բաւական պետութեան աԹոռոյն. ապա հայցեալ ՝ոն դաւԹի յայծապատ ՝ոն փիլիպէէ իշխանէն սիւնեաց՝ ընդ գնով տալ զմերձակայ ագարակսն, զոր և լուեալ կատարէ զինդիրն. և առեալ ժՀ. դրամ՝ որ լինի մեզ ոմի վեց դանկ, և տայ ՝ի ձեռս նորա զ՝ՅէՀդիւղ, և զ՝ԵրդիանԵրէէ՝ որ ՝ի վերոյ վանիցն ... ազատ յաւիտեան աշխարհական հարկաց. և գրեցին կտակ յաւետեական, և կնքեցին իւրեանց մատանեաւ, որ ունէր օրինակ զայս ։

» Ա.յս տէր դաւԹի շնորհօքն ՝ոյ սիւնեաց եպիսկոպոս՝ ՝ի մՃզ. ԹվականԵս հայոց, գնեցի զ՝ագԹիւ ՝ի ՝ոն փիլիպէէ՝ վաստակայ որդւոյ սիւնեաց ՝ոն, իւր սահմանօքն ևերամբ և դաշտիւ, զոստին, և զ՝ՋրբԹին, և զարօտ երկիր, զարտ և զմարգ ։

» Ա.յս այս են սահմանք. յարևելից կողմանէ՝ ուղեկիցքդ որ ՝ի Ա՝ոթծեայ և ՝ի Ա՝ներդիանԵրէէյ ՝ի Վ՝ետաձաքան, և անտի ՝ի Ա՝ւտ՝ոդ՝ որ ՝ի Շ ԽնափԵխ. և անտի Ջ՝ՐնափաՀ ՅՈԵրՁոյ գառաւ, և Ա՝Հաձեռւոդ ՝ի ՈՂ ԱրգԹանոյ Ա՝ՈրգԹոռն, և անտի ՅՈ՝ԶյՀոակաւար. և յարևմտից կողմանէ՝ Ա ՀրաՀ Հոդդ Ա՝ՀաձաբաՀդ. և ՝ի հարաւոյ կողմանէ Ա՝ոթծէ, որ ՝ի ՀանձաւարՀդ ՝ի Ա՝ոՀդ ելանէ ձորովդ ՝ի վայր .. և ՝ի վեր ՝ի սարն վանից Ջորոձեռւոդ ։ Ա.յս տէր փիլիպէ առի զդանձս ՝ի տէր դաւԹէ սիւնեաց եպիսկոպոսէ Ժո. դրամ, և ասպատարեցի զդիւղդ ՝ի ՝որ խաչդ այդ սահմանադ որ ՝ի վՃհուս գրեալ է ... ետու ես տէր փիլիպէ զ՝ԵրդիանԵրէոյ զկնդ առ նա՝ քարին փոխան. և զկնդ ՝որ եկեղեցոյդ ... Ո՝ԵրանահդղՁ ՝ի վայր ՝ի գետդ, և ՝ի վեր ՝ի կատարն ... ՝ի գաւակ ։

Ա.յս փիլիպէ քանզի կամէր փարԹամացուցանել ըզ վանս ՏաԹեւոյ, որպէս գրէ անգէն տեփ. օրակէ, յետ եօԹն ամաց ետ ՝ի պարգև նմին նաև զնոյն խոկ զդիւղն

Տաթէ՝ որ էր իւր սեպհական, հինգեալ զիր պայմանի զայս օրինակ. *Յերկերիւք և իննսուն երեք թվականուն թէ հայոց՝ որպէս կամ եղև ինձ փիլիպէի որդոյ վասակայ սիւնեաց տէր՝ եւտու զՏաթէ վանն իմ հոգեւոյս ի ձեզ ի տէր դաւիթ ... առենայն սահմանօք լերամբ և դաշտիւ, այգօք և ընկոյզօք, մարգագետնօք և ջաղացանաւ, և որ ինչ համօրէն սահմանք են. և մի որ իշխեսցէ յետ իմ անցման՝ իմ որդիք կամ եղբարք, կամ այլ խոստակիցքն հեռացուցանել զայդ գիւղդ յայդ եկեղեցոյդ և ի նոր խաչէդ ||։

Ի վերայ այսոցիկ պարգեւաց՝ յաւել շինել ի տաթէ և եկեղեցի. * Ը ինէ (ասէ օրպէլ. ի նոյն լե. գլ.) եկեղեցի մի գեղեցկաշէն մերձ հին եկեղեցոյն ի հարաւոյ կողմանէ՝ յանուն նոր լուսաւորչին գրիգորի, և ինքն վախճանեալ դնի անդէն ի գրանն ... և այս լինէր ոճիր. թվա կանին հայոց ||։

Յետ փիլիպէի զարգարեաց զՏաթէ սողոմոն եպիս կոպոս սիւնեաց՝ (որ ի ժամանակս զաքարիայ կաթուղիկոսի.) զանազան կարգօք, ստացուածովք, և պարգեւելով զոր խաչափայտն կազմեալ յոսկոյ, և յեռեալ ականջք և մարգարտով, զորոյ գիշատակագիրն բերէ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. իա. * Ը նորհնուն այ այս իմ ձեռինս գիր է՝ ես սողոմոնի սիւնեաց եպիսկոպոսի, որ յառաջ ժամանակաց գ[illegible]ոյ կոչեցեալ՝ ես գհորդայ և զոր նշանն հոգեւորական արարեալ, գինչ պատճառաւք և էր՝ այլ յափշտակեալ էին. յորժամ յայնմըդեցայ ի զոր յաթոռս՝ ստացայ ինձ գծնընդեան զոր նշանս յաղագս տառապեալ հոգւոյս իմոյ փրկութեան. և առի զՏաթէ ի հրաշատայ սիւնեաց ես ի գրիգորյ որդւոյն ... գնեցի ընդ հաղար և երկերիւր դրամի, և զոր նշանիս հայրենիք առաքել ... Սահման Վարագայ այս են. որ իւր ձեռնադիրդ գրած են, և Ղեբինն շինեն առաջ և էր գ. դուռ երկիր։ Ես արդ՝ Յովհաննէս տէրքս գրիգոր վասակայ որդի վկայ եմ ես ... ես գրիգոր երէց ի Տաղաւայ ... աբխազոմ ի Վերդկանէրէչոյ ... մրջնիկ ի Վարագայ՝ վկայենք ... Արդ՝ որ այս հաստատուն վճռոյս Վարատափոյ և Ղնոյն (այսինքն է Ղըզնոյն) հակառակ ելանէ, ի յոյ և ի զոր նշանդ գատապարտեալ եղիցի ... ՌԼ. Թվիս է ||։

Ուստ յայնմըդեն սողոմոնի յովհաննէս եպիսկոպոս սիւնեաց զհին եկեղեցին Տաթևոյ՝ որ էր փոքր և խախտեալ ևս ի բազում ժամանակաց նաև ի շարժմանէ՝ խորհեր

նորոգ կառուցանել, ունպատշաճ համարելով այնպիսի հայրապետանոցի՝ Լուսոյ ճեմ խոհուչիկ եկեղեցի մնել ըստ ասելոյ ստեփ. օրպել. ՚ի գլ. խա։ Այլ մինչդեռ տարաբաղձեալ կայր վասն ծախուց, հրեշտակ ՚ին ասէ՝ երեքիլին տեսլեամբ քաջալերեաց՝ ձեռն արկանել և շինել յաւնուն ՚որջ առաքելոցն պետրոսի և պօղոսի, գծեալ նաև զտեղին։ Օ այն լուեալ և տեսեալ բազմութիւն խնդացն սիրնեաց, քացին զդանձս իւրեանց ՚ի ծախս սիրոյ տոյից, և այնպէս լցացուցին ձեռամբ նորին յովհաննու եպիսկոպոսի, որ ՚ի վերայ եկեղեցւոյն գրեաց զվիշատակարան զայս. *Յամի յորում թվականն հայոց չկար էր, և զատիկն ՚ի նաւասարդի իջ. Ես տէր յովհաննէս որ երկրորդ կարգեցայ եպիսկոպոս սիւնեաց՝ զկին ՚ին սողոմոնի՝ արարի սկիզբն շինուածոյ եկեղեցւոյս. և այսպէս կատարեալ զեկեղեցին կամար երկնանման կմբէթայարկ ձեմարան իմն հրեշտակաց և քաւարան մարդկան. ՚ի տաշածոյ վիմաց և ՚ի քերածոյ քարանց գաղատոսաչէն իմն յարմարեալ ակնախտիղ տեսողաց, ՚ի ձ. կանգնոյ բարձրութիւն երկնաձեղուն քարակարկառ չարկին. և այս ՚ի խորհուրդ ը զլեառնոր առաքելոցն պետրոսի և պօղոսի, յոր բոց նշխարացս եդան ՚ի ներքոյ սեանցս, և բազմութիւնք ՚որց նշխարաց անդ գումարելոցն առաքելոց, հայրապետաց, մարտիրոսաց՝ եդան ՚ի հիմունս և յանկիւնս եկեղեցւոյն ‖։

Այլ չաւելու ստեփաննոս օրպել. *Ահա զայս իսկ աւարտեալ զամն ՌՀԵՏԱՍԱՆ՝ կանգնէ և մերձ եկեղեցւոյն հանդէպ գրանն հարաւու՝ սիւն մի զարմանալի չանուն ՚որչ երրորդութեանն ՚ի մանր քարանց պատուածեալ ՚ի չափ ձ. կանգնոյ. պարսպէ և զեկեղեցին սրբաքարով. և ապա զվանան կոփածոյ քարամբք։ Այլ զի էր նիստ տեղոյն անբարբառ, հարեալ զվանձրութիւն գետոյն (գեհենոյն,) և խորութիւն վայրն բաւթարացուցանէ կրաշաղաղ որմիւք։ Շինէ և զգաղտանոցս գեհենախորս ՚ի ներքոյ վանիցն ծածուկ ընդ երկրաւ՝ բազում տունս և դարանս ՚ի պետս

եկեղեցոյն ։ և հարթեալ հաւասարեալ զվայրն, և սրբաշէն տրապիզս և գործատներս, համբարանոցս և սրբատունս և պրանոցս. և ի դրան եկեղեցոյն տուն աղօթից և տեղի դամբանի իշխանաց և եպիսկոպոսաց սիւնեաց ։ Ընդ այս առնոյն կազմած յօրինուածի մեծի տան հայրապետութեանն հոգացեալ և աւարտեալ սրբոյ ցանկալի հեռաւորաց և մերձաւորաց բոլոր յոստանիս աշխարհի ։

Ի նահապետս նորա ժողովեցան սմբատ թագաւոր պլտովք իշխանօք, յովհաննէս կաթողիկոս յայրարդ մաշտոցի, դաւիթ ա. թագաւոր վասպուրականի իւրովք իշխանօք և եպիսկոպոսօք, սիմէոն աղուանից կաթողիկոս իւրովք եպիսկոպոսօք և իշխանօք, և բազմութիւն իշխանացն սիւնեաց ։ Յայնմ ժամանակի պայծառացաւ ոչ միայն շինուածովք, այլև լի էր՝ որպէս ասէ անդէն օր պէլեհանն, * Նովամտոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց, ձոխ էր և վարժարան դպրոցացն վարդապետաց կան կրթուածին. նաև արուեստաւորք նկարչացն և գրողաց անհամեմատք ։ (1)։

Այլ յետ անդ ՃԻ. դարուն խմայելացիք զեկեղեցին կործանեցին, և զվանան տաթևոյ այրեցին, զորս վերատեսին շինեաց միւս յովհաննէս եպիսկոպոս սիւնեաց, զորմէ պատմէ ստեփ. օրպել. ի գլ. ԺԸ։ Ապա ի միջին անդ ԺԲ. դարուն՝ սենեքարիմ Է. Թագաւոր բաղաց, և քոյր իւր շահանդուխտ՝ * Խաղում պարգևս և ժառանգութիս ընծայեցին ի տէր մայրաքաղաք աթոռն ի Տաթև ։ ըստ որում գրէ օրպելեանն ի գլ. ծԶ ։

Այս ի ԺԲ. դարուն սմբատ օրպէլեան նորոգեաց զաւերեալն զՏաթև. իսկ տարսահանն օրպելեան նորոգեաց զեկեղեցի նորին, առ որոյ դրամբ Թաղեցաւ և այուզ խաթունն կին տարսահանի՝ ըստ որում պատմի ի պատմ. օրպելեանց ի գլ. Է. և ը. * Այս՝ (այսինքն տարսահանն) զարդարեաց զմեծ եկեղեցին Տաթևայ ի սպաս և ի ըզգեստս պեղեցիկս. և ետ ի տէր եկեղեցին զվաղնջուց յափշտակեալ ժառանգութիւն, զ[illegible] իւր սահմանաւն, զ[illegible] իւր սահմանաւն, զ[illegible] իւր

(1) ի յիշատակարանի լուծման տաթև եկեղեցի տէր ածածնի. զի դրոց տաթևացւոյն՝ որ է հարա- ասէ. * ի տէր ուխտս Սուրբ տաթևի տէր զատ ձեռագիր թումայի մեծոփեց- առաքելոյս, և Սբ ածածնիս, և ւոյ գրեալ ի պճե, յիշատակի ի Սբ գրիգորիս ։

ձեռատունկ այգին ՚ի Խոտաքեա, և զՐէնէվանս իւր սահմանաւն, և գրէ ինքեան զարձան յիշատակի ՚ի վերայ սեանն հարաւայնոյ՝ որ ունէր օրինակ զայս։

» Այս գիր յիշատակի և արձան անջնջելի՝ ես իմ Յարսապետիս իշխանաց իշխանի որդւոյ մեծի լեսպարտի՝ եղբօր ամբատայ մեծի իշխանի և կողմնակալի այսր նահանգի ... ՚ի գրանէն քարգուշատայ՝ մինչև յաւհմանն քննոյ. միա բանեցայ Տաթեւայ ՚ըզ առաքելոցս. և ետու զիմ հոգւոյս սման ՚ի յիմ սեպհական ուխտս ՚ի ՚ըզ եկեղեցիսն գիւղս ՚ը. զոր լուեալ էաք ՚ի հին ժամանակաց՝ ժառանգութիւն լեալ սորին. ՚ի Ը հնէր զՅոտան աւան սահմանօք իւրովք՝ լերամբ և դաշտիւ. ՚ի Խոտաքեա զմեր ձեռատունկ այգին. և զՅուր իւր սահմանաւն՝ լերամբ և դաշտիւ. զՀաժիս իւր սահմանաւն, զորոյ զկէսն գանձաք գին էի արարեալ, և ՚ի Խորտի զՐէթիխանս իւր սահմանսն ... Այժ այսմ վճռոյս է վկայ տէր սարգիս նորաւանից եպիսկոպոսն ... Այս տաբսակիս իմ ձեռագրովս հաստատեցի զընծայս ... ‖ ։ (1)

ՁՈՐՔ, ԿԱՄ ԿԱՊԱՆ ։

Ոյսմանէ այսպէս գրէ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. ՃԽ. * Տանէերորդ (գաւառ սիւնեաց՝ է) Ձորք գաւառ. ուր նի զանմատոյց ամուրն Խաղաբերդ, և այժմ կոչի Կապան ‖ ։ Այն ամուրն Խաղաբերդ՝ կոչեցաւ Կապան, զի զայս ՚ի կա. գլ. յայտնի որոշէ ՚ի Կապանէն. այլ Ձորք գաւառ, որ յայտ է թէ սակս ունելոյն նեղ և անճուկ կիրճն՝ կոչեցաւ ՚ի վերջնոյ Կապան, որ է անուն սովորական առ յետագայ պատմագիրս ։

Արդ՝ թէպէտ յայս բան զԽաղաբերդն դնէ ՚ի Կապան, կամ ՚ի Ձորք գաւառի, սակայն ստորև յայտնի դնէ լինել յայնմ վայրի՝ յորոյ անուն շրջակայ սահմանն և գաւառն կոչեցաւ Խաղաց գաւառ, որով և Խաղաբերդ լինի ՚ի Խաղ՝ գէթ ՚ի նախնի ժամանակս. որպէս

(1) Ա՚ի մէջն անդ ժէ. գաւրան՝ որպէս գրէ ընդարձակօրէն սամուէլի ՚ի ՃՁդ. ՚Տաթեւու ա. նապատն մեծ շարժեցաւ ՚ի տէր. զոհէն ՃՐ. վտաւանաւ. յետոյ յայ. կոբ կաթուղիկոս բերեալ զմիա. բանն ՚ի ներքոյ Տաթեւու, և անդ հիմնարկեաց զանապատն և զեկեղեցին. բայց յետոյ աւերեաց զայն արիստակէս վարդապետն ‖ ։

և անուանց մերձաւորութիւն քաղաքին և գաւառ[ին]՝ զնոյն յայտ առնէ [1]։ Այլ որպէս ինձ թուի՝ ի բանից օրպէլեանն ի գլ. կա. Կապան կոչեր սովորաբար յայնմ վերջին ժամանակի [2] ոչ միայն Զորք գաւառ, այլ նաև Կաղք գեղ ըստ մասին. իսկ իշխանութիւնն կամ թագաւորութիւն որ ձգէր ի Կաղս և ի Կապան՝ յաճախակի կոչեր յա նուն Կաղաց. վասն որոյ գրէ յայն գլուխ. * Յամի յո րում էր Թվականն հայոց շնբ. եղև սկիզբն աւերածոյ Կապան գաւառի, և անուր աշխարհին Կաղաց, և սպա ռեալց տէրութիւնն նոցա Թագաւորաց և իշխանաց ։ Ուր Կաւառ կոչէ զկապան, և Աշխարհ զԿաղս վասն տէ րութեան, և զերկոսինն իբր մի համարի. քանզի և երբեմն մի և նոյն իշխան տիրէր երկոցունց՝ որպէս դնէ նոյն ստեփ. օրպէլ. ի գլ. լը. * Պայծառանայր և յայնմ աւուրս (յաւուրս նոր ոստիկանին, և շահանշահ աշոտոյ արքային,) համագգի սոցին իշխանացս ի սիսական տոհմէ՝ ձագիկ մեծ իշխանն աւելացաւ բարեպաշտութիւք, որ ունէր ի բաժնի զԿաղաց գաւառն և զկապան քաղաք ։ Տէս և ստորև զբան ստեփ. օրպէլ։

Կապան։ Այրաքաղաք բերդաւոր յիշխանութիւն բա ղաց, զոր հաւ չորթման պարսիկ, առ ի հանել զքէն վրէ ժուն՝ զոր ունէր ընդ սենեքարիմ Թագաւորին բաղաց. * Ճ. Թվին (ասէ օրպէլ. ի գլ. կա) օր մի յանկար ծակի մինչ կային յանհոգութիւն քաղաքացիքն, մատնեաց տէր զանաւիկն ի մարդկանէ զկապան քաղաք, և անի ծեալն չորթման վասն քինոյն իւր յերդակարծում ժամու հեղաւ ի վերայ քաղաքին. նախ բազում. մարդիկ սորա մուտք և քարաձնացք ելին ի գլուխ ապառաժուտ լերինն և իջին ընդ. հեղեղատին ի քաղաքն, զի այն վայր ոչ էր պարսպափակ, վասն անհնարին գոլ մտից մարդկան, և սկսան կոտորել ... և ապա բացին զդուռն քաղաքին՝ որ ի խնծորոյ գլուխ հայէր, և մտին զօրքն ամենայն, և սատակեցին զամենեսեան առ հասարակ, բայց ի բերդն ոչինչ կարացին ձեռնարկել. այլ գնացին անդրէն ի տե ղի իւրեանց ։ Կապա այս իսկ եղև սկիզբն աւերման աշ

(1) Տէս զբանս ստեփ. ի վե րոյ ի ստորագրութիւն Բաղաբեր դոյն։

(2) Ի գիրս ստեփ. օրպէլեան սահմանք գաւառաց ուրեք ուրեք եգեալ կան ի յետագայից ըստ վիճակի վերջին ժամանակի. ըստ այսմ է՝ ուր զկախաճաւան գնէ մայրաքաղաք սիւնեաց. վասն որոյ և ոչինչ առաք յայնմանէ վկայու թիւն յորոշումն տեղեաց։

խարհին, և օրըստօրէ սկսաւ նուազիլ և պակասիլ իշ խանութիւն այն՝ որ ունէր ընդ ձեռամբ բերդս ինդ, և անուանիքն ի նոցանէ բժ. և վանորայս իը. և գեօղս ձն, և մայրաքաղաք զԱպահունն. այս Խաղաց իշխանու թիւն է ||:

Ապտաբէերդ: Ա արդան դնէ ի Պասանին՝ յասելն. *Ի սոյն ժամանակի առան և ինացեալ դղեակք Պասա նին յայլազգիս՝ Կրճոյ, և Կնէղ, և Ապտաբէերդ ||: Իր ստեփ. օրպէլ. ի գլ. կա. գրի Ապտաբէերդ, զոր ստորև կոչէ Կբերդ Ապտաբ: Խաւա զայն ամիր Հարունն ի չՀե:

Կնէղ: Ա արդան դնէ և զսոյն ի Պասանին, զորոյ զբանս եդաք ի վերոյ ի Պաքաւաբէերդն: Յիշէ զԿնէղն և ստեփ. օրպէլ ի գլ. կբ:

ԱՐԵՒԻՔ:

Ա յսպէս գրի յերկուս ձեռագիրս աշխարհագր". խոր բենացւոյն, նաև առ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. ջ. * Կտնէ որդ (գաւառ սիւնեաց՝ է) Ա րևելիք գաւառ, որ այժմ կոչի Տաշտուն և Ա ղէղ ||: Յորմէ յայտ է թէ վերնական գրի ի տպագրեալն աշխարհագր". խորէն. Ա րեւելք, և առ Թովմայի կիլիկեցւոյ՝ Ա րեւելէ:

Ա էրջին առուսին սորա եղև ի Թուաւականիս չՀե (յամի տն 1126.) որպէս դնէ օրպէլեանն ի գլ. կա. * Ի չՀե Թվականին՝ էկն ամիր Հարունն, և բնաջինջ արար զտուն Պասանին, և վ Ա րևելիք գաւառ ||:

Ա ղէղէ: Յիշատակէ ստեփ. օրպէլ. նաև ի կա. գլ. զոր առին ազգ Թուրքաց ի ոջ. Թուաւականիս (յամի 1157): Ն րուելի գոլով Ա ղէղի՝ յանուն սորա կոչեցաւ առ յե տագայս Ա րևելիք գաւառն, որպէս և եդ ի վերոյ օրպէ լեանն. որ և կայ մինչև ցայսօր, որպէս և գիւղն Խաշտուն: Տե՛ս և ի նոր Հայաստան Թղթ. 272:

ԿՈՒՍԱԿԱՆ, կամ ԿՈՎԱԿԱՆ:

Յ երկուս ձեռագիրս աշխարհագր". խորէն". գրի Կո ւսական. առ ստեփ. օրպէլ. յամենայն ուրեք Կո վական. առ Թովմայի կիլիկեցւոյ՝ Կոսական. վասն որոյ վերնական գրչաց է Ակսական, որ գրի ի տպագրեալ աշխարհագր".

խորհեն", և ՚ի միում ձեռագրի, զի անունս Միսական ՚ի գործ ածի փոխանակ նահանգին սիւնեաց, որպէս ցուցաք ՚ի ներածութեան նահանգիս վկայուբ մատենագրաց։ Յորս յաւել և զայս քաջայայտ զան ստեփ. օրպել. ՚ի գլ. ՟ը. ուր յետ տալոյ զընդհանուր տեղեկութեան համօրէն սիւնեաց, և թուելոյ զամենայն գաւառս նորա, ասէ. * Նա արդ՝ այս այսքան տեղեկութեանց քեզ՝ բերմանց, պարարտութեանց, և սահմանաց, և բերդից, և գաւառաց Միսական աշխարհիս։ Ուր յայտ է թէ՝ Միսական աշխարհ ասելով իմանայ առհասարակ զՄիւնիս. և թէ ՚ի գլ. ԺԵ. Գաւառ կոչէ՝ յասելն, թէ յաւուրս մեսրոպայ՝ * Զանդն հեթանոսական դեռևս զօղեալ կայր ուրեք ուրեք ՚ի գաւառն Միսական և ՚ի Գողթն։ Ընդհանօր ևս իմանայ զնահանգն կամ զաշխարհն սիւնեաց, զի ստորև ասէ վասն մեսրոպայ. * Սկսեալ ՚ի քարոզութենէ .. ՚ի հաստատ աճել զաշխարհն Միսական։

Այժմ կոչի այս գաւառ Արփա, որպէս վկայէ օրպէլեանն ՚ի գլ. ՟ը. յասելն. * Ալեթորդ (գաւառ սիւնեաց՝ է) կողմական գաւառ՝ այժմ Արփամ կոչի։ Նոյ տեղի մինչև ցայսօր։ Տես ՚ի նոր հայաստան թղթ. 271։

Արփա։ Նոյնպես անուն բերդի՝ զոր ՚ի գլ. ՟ը. օրպէլեանն գասէ ընդ ամուր բերդս սիւնեաց, և յիշատակէ նաև ՚ի կա. գլ. որպէս և այլք. յայտնեալ և գաւառն կողմական՝ զկնի կոչեցեալ յայս անուն, զոր ՚ի գործ ածին մինչև ցայսօր, և հնչէն ոմանք Աղարփա, յորոյ ընդ սահմանն անցանելն վտակքն երասխայ՝ անուանեալք Արեղ ըայ գետ, և Ձաիլդրու գետ։

Ալարդան զԱրփամ գասէ ընդ դղեակս կապանին, ուր զկապանն գուցէ առնու ընդարձակ առումբ նաև փոխանակ կողմական գաւառին։ Տես զբանս նորա ՚ի վերոյ ՚ի կաքաւաբերդ։

Արշակիկ։ Կոչէ՝ զոր հրահատ իշխան սիւնեաց էտ ՚ի պարգև ՚ոչ խաչին տաճկաց, որպէս պատմէ օրպէլեանն ՚ի գլ. լե. և բերէ զայս պայմանագիրը նորին՝ յասելն. * Կապա տեսեալ և զայս մեծ իշխանին հրահատայ՝ սահակ կայ որդոյ, և գրիգորի, և արամանայ եղբօր հայկազնի՝ ՚ի նոյն սիսական տոհմէ, որ ունէր ՚ի բաժնի ժառանգու թեամբ զկողմական գաւառ, և զԲաղանդ[1]. մոլեալ զբա բիոք մոլութեն, և եկեալ առ տէր դաւիթ՝ և յիւրոց

(1) Իմանայ սովաւ զԲաբանդն, յոր անուն կոչի Աղահեճ գաւառ։

սեփական հայրենեացն ընծայէ զգեղն Աորաշխիկ ի Կովսական գաւառի, և զրէ նամակ վճռի անխախտ պայմանաւ՝ որ է այսպէս. Ի յերկերիւր լինասուն և երեք թուականիս հայոց, ի ժամանակս ճգապատիս և հոգևոր հաւր դաւթի սիւնեաց եպիսկոպոսի, ես հրահատ .. զճգընկալ եղբ խաչդ ասպաւէն լինէ արարի, և փոխանակ որդեաց. և գիւղ մի ի Կովսական գաւառի Աորաշխիկ անուն ... ասպատուարեցի իւր բոլոր սահմանօք, լերամբ և դաշտաւ ջերմաւ և ցրտով, ծառով և տնկով. ոլոր սահմանք են այսոքիք. յարևելից կողմանէ՝ Տրօսանոյ սահման, և ի հիւսիսոյ՝ Ընդբէ, և յարևմտից՝ Ծէ, և Ալդաստաղ, ի հարաւոյ՝ Ալբէն, և Ռէբդի։

Աորաշէբդի անուն գիւղ բերդաւոր, գտանի մինչև ցայժմ առ երասխաւ, ուչ այնչափ ինչ հեռի ի Շ ոռոթայ և յԱլբդովարայ։ Ալ ստեփ. օրպել. ի գլ. խա. յիշի Աորեայ ջնն՝ որ թերևս է նոյն ընդ սմա. * Ոզդի գոլ (ասէ) առն միոյ այրոյ և մուրացիկ աղքատի ի Աորեայ շինոյն ||։

Ռէխ։ Գիւղ՝ որ յառաջագոյն սեփական էր ջոխ խաչին տաթևոյ. իսկ ջևանչէր իշխան զայն առեալ՝ փոխանակ նորին ետ զԱրտաս գիւղ. * Յայսմ ժամանակի (այսինքն ի 877. ասէ ստեփ. օրպել. ի գլ. խս.) իշխան մի սիսական ջևանչէր անուն, որդի սահակայ սիւնեաց տեառն՝ գայ առ տէր սողոմոն (սիւնեաց եպիսկոպոս), և խնդրէ ի նմանէ զգիւղն Ռէխ որ ի Կովսական գաւառի, որ էր սեփական ժառանգութէ ջոխ խաչին, և եպիսկոպոսացն ի հին ժամանակաց ||։ Ասէ գիւղ լինէ ստորև գրի Ռէղ, և կոչի շէն. * Ամ եղև ջևանչէրի .. փոխանակել ընդ Ռէղայ շինոյն՝ որ ի Կովսական գաւառի էր. և շինն քնական ջոխ խաչին, և հոգևոր տերանցն սիւնեաց եպիսկոպոսացն ժառանգութէ էր լեալ||։ Մինչև ցայժմ կոչ Ռէխ գիւղ ի Կայքան։

Տեղիք սիւնեաց՝ որոց գաւառք անծանօթ։

Այծ. Ընդ Աղբատ, և Ասան։ Կան ի սիւնիս, զի ստեփ. օրպել. ի գլ. ժբ. պատմէ թէ հակառակութէն եղև ի մէջ սուգա, թէ ում անկ էցէ նախագահ լինել ի մէջ սիւնեաց, զորոց և զկարգ ընդ այլ տեղեաց որոշեցին, այլ զամենեսին զկնի Շ ադատոյ. * Ընդ Այծ, և ընդ Աղբ-

տու՝ սաստիկ հակառակութեի եղև (ասէ), իսկ հնազիւ տակը Յղիտուացեաց՝ զՀայծնեցեացն հաստատեցին ի վրայն աշխարհին լինել պանդուխտ, և նժդեհ գոլ առ նայն սիւնեաց։ Եւ դարձեալ Շ ամի և Յղիտուայ հրաւիրեաւ՝ զկնի Շ աղատոյ զնախնադաստութե ունել զվեհ հազոյին զերկրորդականն զպատիւ, և զքաղցրդ (այս էինքն՝ զքառորդ) նախոդաստութե Ռուան գիւղաքաղաքին Ո՝որենոյ ընկալեալ... և ապա զհինգերորդ զդահն հրամայեցաւ Հայծնեցեաց ունել։ Այծ, գուցէ նոյն է ընդ Ո-ւթ աւղոյ՝ որ ի վայոյ ձորն։

Նրաժոնա։ Յոպէս կոչէ յոհաննէս կաթուղիկոս՝ յաւ սեէն վասն սահակայ սիւնոյ եղբօր գրիգորի սուփանայ. * Գնեն զնա ի քնարանին առ դուրս ձեռակերտ եկեղեցոյն իւրոյ ի գեօղն Նրաժոնս։ Իսկ առ ստեփ. օրպել. ի գլ. լէ. գրի՝ Նրաժոնս, ուր պատմէ զշինուածն արարեալ ի նորին սահակայ. * Իսկ եղբայր գրիգորի (սուփանայ՝ ասէ) սահակ՝ շինէ զպանծալի յարկն մեծաձախ յօրինուածովք ի Նրաժոնս գիւղ, և կարգէ ի նմա բազմութե քահանայից՝ յորոց դրան և ինքն հանդուցեալ կայ ի տապանի։ Ա.յս ի լը. գլ. գրի Նրաժոնս, յասելն վասն մարմնոյ վերոգրեալ սահակայ. * Գնէ ի քնարանի յիւրումն ձեռակերտին՝ առ դրանն մեծ եկեղեցոյն՝ որ ի Նրաժոնս։

Ձուսի լինել ի գեղալքուսի՝ յորում տիրէին սահակ և եղբարք նորին. յայր սակս և ի նմա որ էր իւրեանց սահմանն՝ սովորաբար առնէին շինուածն, և թաղէին, և ոչ ի սահմանս օտարաց։

Ալ Այմն։ Շ ինեաց զայս գրիգոր սուփան, ուր և թաղեցաւ. զորմէ ասէ յոհաննէս կաթուղիկոս. * Ցարեալ թաղեալ գնա ի ձեռակերտ իւր ի սրբարանի Ալ սիմնեայ։ Ոնոյն գրէ և ստեփ. օրպել. ի գլ. լը. * Գնէն ի տապանի յիւրումն ձեռակերտ սրբարանին Ալ Շ իմնեայ։ Ձուսի լինել ի գեղալքուսի՝ սակս վերոգրեալ պատճառի։

Ա՝ճառակոչոյ։ Ձնիշատակի ի պատմ. օրպելեանց ի գլ. ը. զորոյ զբանս եդաք ի վերոյ ի գեղալքուսի ի Գառնակեր գիւղ։ Ա՝երձ յայս անուն գտանեմք զՈ՝ճ շէնն ի Նաղաց գաւառի. զորմէ տես անդ։

Նակրպան։ Գիւղաքաղաք զոր շինեաց բաբիկ իշխան սիւնեաց, յաւուրս ը. խոսրովայ արքայի։ * Նէ անցեալ ընդ երասխ գետ՝ շինէ գիւղաքաղաք մի՝ կոչելով զանուն

տեղոյն Ղակորզան, որ Թարգմանի՝ նախ քնա գործեալ (կորզեալ) առ ինքն յիւր Հայրենեացն ‖ : Աստե՛փ. օր. պէս. ՚ի գլ. ճ :

Շ ըրոաք : Խերդ զոր առին Թուրքք ՚ի Թուին ռաւ : Յիշէ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. կա :

Պ ոդոսբերդ : Յիշէ և զսոյն օրպէլեանն ՚ի գլ. ՟ը. ՚ի կարգս ամուր բերդից սիւնեաց, որ յայտ է Թէ յամդս կայ իշխանէ սիւնեաց շինեալ գոլով՝ զնորին բերէ և զանունն :

Հայրաբերդ : Ա՛այբի (Թերևս՝ Ա՛այբի) : Ա՛անանայ բերդ : Խորոյ բերդ : Յիշէ զսոսա օրպէլեանն ՚ի գլ. ՟ը. ընդ վերբոգրեալ ամուր բերդս սիւնեաց՝ յասելն, Թէ են ՚ի սիւնիս * Այլ այլ եւս ամուրք գովելիք, անվախ և անսասան ՚ի հնարից մարդկան ‖ : Այս ասա սկսանի Թուել զվերոգրեալսն :

Ա՛երջին եղեալն Թերևս է նոյն՝ որ ՚ի պատմ. օրպէլ. ՚ի գլ. է. յիշի Խորդենոյ սափման և Խորդենոյ բերդ. որպես և ՚ի գլ. ե. գրի վանն զաքարէ և իւանէ իշխանացն՝ Թէ Պ՚ոլն և Պ՚ևեանէս, Պ՚ոլոսն, Պ՚ոլոսայն, Պ՚ոլնէն : Խաչայայտ եւս ՚ի ստորև. * Պ՚ռնու զհարուածս (վիպարիտ) ՚ի ձա՛ նապարհի յանկարծագէպ նետից ՚ի գլուխ վերինն՝ որ է հանդէպ բերդին Խորդոյ, և եկեալ անկանի ՚ի բերդն Գոլշոյ վանից ‖ :

Յ ոյրաբերդ : Յիշատակի սա ՚ի խորագրի խը. գլ. ստեփ. օրպէլ. ուր աւերեցաւ ասի, և նզովք եդաւ այլ ոչ եւս շինելոյ. յիշատակի և ՚ի ՟ճ. գլ. այլ աղաւաղեալ ՚ի գրչէն :

Ա՛ետն : Ա՛ենարան անուանի՝ զոր յիշէ օրպէլեանն ՚ի գլ. լը. * Խարձին զնշխարս (ստեփանոսի սիւնեաց եպիս. կոպոսի,) և տանէին ՚ի Տը մենարանն՝ ՚ի լեառն Ա՛իռն Գոլեցեալ, որ պայծառանայր Հրնաւորամբք յայնմ ժա՛ մանակի՝ քան զսկնայն և զսկիւԹայն լեգիսլատոս ‖ :

Ա՛յն և այլ վանորայք բազումք՝ զորս ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. կը. Թուէ կարգաւ, որք են.

Պ՚ապականէ վանս. յորոյ եկեղեցւոջ էր փոս ինչ փոքր ՚ի նշան հնիւնին՝ որ կայր անդէն նախ քան զշինուԹիւն. և իշխանքն սիւնեաց անդանօր շինեցին զայս եկեղեցի և զմենարան :

Ա՛աղարծին վանք [1] : Ա՛ըէցավանք : Ամք հին մշտապաշ

(1) Տես վան այսր վանից ՚ի գաւառն Բաղաց՝ զնի Ոըոտնայ :

տօնք : Շ ապանէայ վանք : Կոյսպէս մշտասպասօնք :

Պողրէնայ վանք : Ա ահանու վանք : Ոյսա էր շերիմ Թադաւորացն սիւնեաց . որպէս յայտ առնէ այս բան ստեփ . օրպէլ . ի գլ . ծԹ . ասելով զմարմնոյն սենեքարիմայ Թադաւորին սիւնեաց . * Կարձեալ տարան ի ՚ռբ ուխտն Ա ահանու , և անդ եդին ի շերմի ընդ այլ Թագաւորսն ||

Ձանչ ֆարախ . Կենակիչքն էին խարազնագեստք , և սահմանաւորք : Ձուսի լինել անասնոյն Կանձաւիարաքսու որ կայ մինչև յայսօր ի վերին կողմանս Պուրհամոյ՝ մերձ ի ջաՆդրու վտակն երասխայ :

Լոսկէվանք : Լրհէվանք : Կրծնէ վանք : Պադբէ վանք (1) : Կոռոփաձորոյ վանք : Ծուծառոյ վանք (2) : Կայլաբոյ վանք : Զիանաձորու վանք :

Յետ Թուելոյ զոսոս և զայլսն՝ (զորս եդաք ի վեր անդր յիւրեանց գաւառին) , ասէ ստեփաննոս օրպէլ . * Ընդ զայս ամենայն վանորայքս յականէ և յանուանէ ի գլխաւորագունիցն , յորոց բազումքն ամայի և Թափուր են ի շինուԹենէ , և սակաւքն ի լուսաւորուԹեան այժմ՝ որք Թուով Ը. բայց այլ ևս բազումք կային , զորս ոչ Թուեցաք ||

(1) Տէս յանծանօԹս մեծին հայոց գիւադի վանս :

(2) Յիշէ զայս վարդան աշխարհագիր զնին տաճկաց , կոչէ լով ըստ երկուց օրինակաց Ծուծառան վանք . յայլում օրինակի գրի Ծիծառավանք . ի միում՝ Ծիծէնաձանք . իսկ յայլ միւսում Ծուծառանավանք . և առ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. լԹ . յիշատակի՝ Սիսէննոս Ծուծառոյ վանական :

Ա Ր Ց Ա Խ

Ա՛րեք ուրեք գրի և Ա՛ղբիւր։ (1) Կոչի սա և Ա՛ղուանից աշխարհ, քանզի որպէս գրէ խորենացին վա՛ժ. գաւառաց սորա՝ աղուանք գրաւեալ ունէին։ * Պատառք են (ասէ) ի նմա ժ՛. զոր Ա՛ղուանք ունէին ‖։ Ա՛ման որոյ և ի ստորագրութեան աղուանից գ՛ժ՛. գաւառս սրբյախայ գնէ նաև անդ, ըստ որում յայտ է ի զանազան օրինակաց։ Կոչի նաև Ա՛ղխարհ առանձին, ըստ որում Ա՛ղան եղև առաջին կողմնակալ աշխարհին աղուանից, ընդ որոյ անուամբ բովանդակէր նաև Ա՛րցախս։

Կոչի և Փոքր ա՛խէտ, քանզի զԱ՛մարաս գիւղ՝ ուր Թագ զեցաւ երանելին գրիգորիս՝ նախնիք, խորենացին, և յո՛ հանննէս կաթուղիկոս գնեն ի Փոքր սիւնիս, որպէս ունիս տեսանել ստորև։ Իսկ Ճառընտիրն ի պատմութե՛ գիւտ նշխարաց սրբոյն գրիգորիսի՝ զԱ՛մարաս ծանուցանէ լե՛ նել Ա՛րցախ. քանզի գրէ՝ թէ յոթ ոմն Ճգնաւոր քարո՛ զեր ի գաւառ ինչ Ա՛րցախայ, ուստի և բնակեր Ա՛րցախ. և բնակութե՛ նորա էր մերձ ի տեղին՝ ուր կայր Թաղեալ մարմին սրբոյն գրիգորիսի՝ որ էր Ա՛մարաս (2)։

(1) Որպէս առ բուզ. ե՛. 50. և ե՛. 12. ի տպ. և յերիս ձե՛ռագիրս։ ի Ճառընտ՛. ի պատմ. գիւտի նշխարաց գրիգորիսի. ուր յերկուս օրինակս գրի այսպէս, և ի մուսա՛ն Ա՛ղբախ, որ է վերի պակ ֆ տառիս։ Ա՛ղբախ գրի և առ եղիշէի ի Թղթ. 125. նաև ի 93. բայց վերջինն ի ձեռագիրս որ առ մեզ՝ գրի Ա՛րցախ։

(2) Զի գրէ նախ վասն նորին յոթից. ՝Սա բազում անգամ է՛ կեալ կատարէր զսիշատակ սրբոյն գրիգորիսի, և ասէր երկից և երից առաջի բազմաց՝ Թէ Թագաւոր աղուանից՝ զոմէ գուշակէ այս յոթ, ԱՄամաս արար ինգիր վասն նշխարաց գրիգորի՛սի. իսկ զայն գնէ ԱՂՈՒԱՆից աշխարհս, որ յարմարի Ա՛րցախայ,

Լե ևս բուզանդ յայտնի գնի՝ թէ Ս. Մարաս ուր Թաղէ-
յաւ երանելին գրիգորիս՝ էր ի Հաբանդ գաւառի. իսկ
այս է Հաբանդ Ա. յգաթայ, և ոչ Սիւնեաց. նմին իրի և
փոքր սիւնիք կոչեցեալն է Ա. յգաթա։

Լե թէ յիշատակեալն ի բուզանդայ է Հաբանդ Ա. յգ-
յաթայ, և ոչ Սիւնեաց, յայտ առնէ այս բան ստեփ.
օրպէլ. ի գլ. ե. ուր զՍ. Մարաս և զփոքր Սիւնիս յայտ-
նի օտար կացուցանէ ի Սիսական աշխարհին՝ որ է Սիւ-
նիք, յասելն վասն ոգւոյն գրիգորի լուսաւորչին, թէ եր-
թեալ ի վիրս, անտի յաղուանս, ի մնաքուեթս, և ի պա-
հակն հնոյց, ապա * գայ ի փոքր Սիւնիք, և մտեալ
Ս. Մարաս՝ շինէ եկեղեցի, և թողու անդ սպասաւորս,
և եկեալ անտի՝ գայր ի սահմանս Սիսական աշխարհիս,
որում ընդ առաջ ելեալ մեծ նախարարն սիւնեաց՝ բերեալ
յաշխարհ և ի տուն իւր . . . և շրջեցուցեալ ընդ գա-
ւառն աւետեաց՝ հաստատէ ի հաւատս։ Այդ՝ եթէ ըստ
բուզանդայ Ս. Մարաս է ի Հաբանդ, և ըստ ստեփաննոսի՝
արտաքոյ սիւնեաց նահանգին, ղհետ գայ՝ Հաբանդայ լի-
նել այն՝ որ է ի մէջ արցախայ, և ոչ որ ի մէջ սիւ-
նեաց (1)։

Յայս անուն փոխ սիւնեաց Թուխ ինձ կոչեցեալ Ա. յգախս
նահանգ վասն իւրոյ Սիսական գաւառին, զոր յորոշումն
միւս Սիսականին՝ որ է առհասարակ նահանգն Սիւ-

և ոչ Սիւնեաց։

Դարձեալ ստորև պատմէ նոյն յոլ՝ թէ Աղուանական ոմն հիւր
եկն առ Ջէդ, և մէք ընկալաք զնա ըստ օրինի եղբարց. իսկ նա էլ
եալ ի տեղիդ յայտ ննջեաց՝ ուր էր Թաղեալ մարմին ջին գրի-
գորեսի. կանգնեաց խաչ ի տե-
ղւոջդ, և պատուէր ետ անխա-
փան աղօթս առնել անդէն։ Յոր
մէ յայտ է՝ թէ ինքն յոթ քա-
րոզիչ և բնակիչ արցախայ՝ էր
մերձ ՀԱՄարաս, ուր էր մարմին
գրիգորեսի։ Քաջայայտ ևս պատ-
մէ զնի. թէ * Ա. յլ ոճն ձևով
աբեղայի եկեալ ընկալեալ եղև ի
մէնջ։ Իսկ նորա գողացեալ ըզ-
բաժակ գինւոյն վաճառեաց, և
սկսաւ առնջիլ այնչափ մինչև
դնալ յերուսաղէմ ի բժշկիլ. իսկ
անդ ձայն լինէր առ նա՝ թէ առ
ի բժշկիլ հարկ է քեզ դնալ անդ

* Ուսոի զբաժակն գողացար. ան-
տի յարուցեալ այրն այն՝ առնոյր
զգինս բաժակին յերուսաղէմ-
տանէր ՀԱՄարաս, և եկեալ յե-
կեղեցին՝ կոչեաց առ ինքն զվա-
նայ երէցն, և սկսաւ ողբալով
խոստովանել զերսն, և սաստիկ
աղաչէր առնուլ զգինս բաժակին։
Ա. յս ամենայն բանք նորին պատ-
մէին՝ յայտ առնեն, թէ յոթ
քարոզիչ արցախայ՝ բնակէր առ-
ընթեր ամարասայ. ուսոի և
Ամարաս էր ՀԱ. րցախ։

(1) Ջլինելն Ամարասայ յաբ-
յոլ՝ ակնարկեն և բանք առաքե-
լի ի պատմ. յոհաննու Ծարեց-
ւոյ, որպէս և վարդանայ աշխար-
հագրի. զի առաջինն ի Թղթ.
579. զՀամարաս դնէ յերկիրն
վարանդայ և դիզակայ. իսկ զայ-
սոսիկ վարդան աշխարհագիր ցու-
ցանէ լինել ՀԱրցախ։

նեաց՝ որպէս ցուցաք յԻերուսաղեմ ստորագրութենէ, կոչեցաւ սա փոքր սիւնիք։ Որպէս և զմիւս հաբանդն ալբցախայ խոբենացին յաշխարհագրութենէ՝ ի ստորագրութենէ աշխարհին աղուանից կոչէ փոքր Հաբանդ։ Յայսմանէ կրկին որոշէ վարդան աշխարհագիրը * Ի՝նչ սիւնիս, և փոքր սիւնիս ||, որ ոչ յիշատակի առ այլս [1]։

Այլ այսպէս վերսկակ երևի՝ փոքր սիւնիք կոչեցեալ Համարիլ զերկիրն Ո՛ւարայ՝ ըստ որում դնի՝ ի գիրս ա՛ ռաքելի՝ ի թղթ. 580. ՝ի բանն որ վասն յովհաննու վարդապետին ծարեցաւ։ * Օ՛ի եր նա (ասէ) յերկիրն Ո՛ւարայ փոքր սիւնիս կոչեցեալ, ՝ի վանիցն Թադէոս՝ծոյ առաքելոյն ||։ Օ՛ի Ո՛ւարայ երկիրն ըստ վարդանայ աշխարհագրի՝ է Մոնք գաւառ սիւնեաց նահանգին, որպէս ասացաք ՝ի վեր անդր [2]։

Ամանք յարդեալ՝ զՀաբանդն յիշատակեալ՝ ի բուզանդայ՝ նոյն կարծելով ընդ այժմեան անուանս Խափան, զՀափանն համարին կոչեցեալ ՝ի հնումն փոքր սիւնիք. բայց որպէս գրեցաք՝ այժմեան Խափան է նոյն իսկ հին անուանս Կապան, որ առաւել՝ի հնումն կոչէր Ձոբք, և էր մի ՝ի գաւառացն սիւնեաց. բայց թէ և ընդարձակ առ մամբ Խափան կոչեսցեն զՄիւնիս, նաև զԴ՛բցաս գէթ ըստ մասին, յայնժամ և ոչ յարմարի Հնդրտիս կոչել փոքր սիւնիք, յոր անուն ըստ մեզ կոչեր միայն Դ՛բցաս։

Դ՛և յետագայս Դ՛բցախ կոչեցաւ Խաչէնիք, որպէս վկայէ վարդան աշխարհագիրն յասելն. *Դ՛բցաս Խաչէնիք է|| Այլ պէս և յայսմաւուրս մարտի 29։ Օ այս անուն ՝ի գործ ածէ և ներբեխ լամբրոնացի ՝ի Թուղթն առ լևոն արքայ։ Այնպէս և ստեփ. օրպել. ՝ի գլ. կիւ. ուր ասէ. * Կոչեցին ածել ՝ի Խաչենոյ իշխանացն մանուկ ոմն հասան անուն ||։ Յայտ առնէ զայս և դիրք Խաչենոյ՝ զոր նշանակեն կիւ

(1) Մարթ է համարիլ՝ թէ վարդան աշխարհագիրն՝ յայս անուն կոչէ զսահման երկուց ցեղից իշխանութեանց, որք էին ՝ի սիւնիս. այլ այժմ ոչինչ ունիմք ապացոյց ՝ի մատենագիրս՝ զորս ՝ի ձեռին ունիմք, բայց եթէ՝ զի երկու իշխանութիւնք ևս ունէին ուրոյն ուրոյն սահման։

(2) Բայց յայլոց բանից կիրակոսի՝ այժմ ապացոյց է և այն բան՝ զոր գրէ ՝ի գլ. ՃԴ. վասն ջալալ իշխանին. * Ձոգաւ առ նա (այսինքն առ բաթու զօրավար թաթարաց,) և մեծ իշխանն խաչենոյ, և կողմանցն Աղթամարայ՝ զոր ջալալն կոչէին գոռւա նօք|| Ուր յայտնի է թէ վխաչէն ամրոցն (որում տիրէր հասան) անկարկէ լինել ՝ի կողմանս արքախոյ։

բակոս և վարդան, գնելով մերձ յաղուսանս և ի վիրս, որպիսի է և դիրք արցախայ։

Օ այս անուն ընկալաւ յամրոցէն որ կայր անդ ի վաղուց անտի, զոր յիշէ յոհաննէս կաթուղիկոս յատէն. * Յակ բուզայի երթեալ ըմբռնել զմեծ իշխանն ատրներսեհ որ բնակեալ էր յամրոցին խաչենոյ ։ Օ նոյն ակն արկէ և կիրակոս՝ յատէնն վասն ստելի. կաթուղիկոսի աղաւանից. * Օ երծեալ ի վանդակն՝ չոգաւ ի կոմսին խաչենոյ, և այլ ոչ իշխեր մնանել ի սահմանս գանձակայ ։ Ուր ոչ իրրև զդաւառ, այլ իրրև առանձին տեղի յիշատակէ. Թէպէտ և ուրեք դաւառի անուն տայ՝ յատենն. * Աղբա գաւառաք խաչենեցւոյ ելին կերևեցի աղգն ։ Եւ այլուր կոչէ Ա՛շխարհ, յատենն վասն մխիթարայ գօշի. * Ակեալ նա Ա՛շխարհն խաչենոյ առ վախճանակ իշխանն խաթերքոյ ։ Եւ Թէ՝ * Շ ինեաց վարդապետն (մխիթար) իւր միաբանութեանն ձեռնտուութեաբ վախճանակայ խաչենեցոյ տէրն հաթերքոյ ։

Ա՛զ վարդանայ յիշատակի և Ա՛ղբէրէն խաչէնէ, յատենն նորա. * Ա՛ինա վախճանակ սակաւանց փեսայն իւանիէ տէր Ա՛ղբէրն խաչենոյ ։ Ուր միւս ասելով զատանէ, յաղանջոյն վախճանակայ, զոր և տուղ ինչ յատաջ յիշատակ կէ, կոչելով * Տէր Հոռեդոյ ։

Ա՛յսպէս սահմանակից ունելով զխնախ՝ ունի անտառս, որ յիշատակի առ եղիշէի Թղթ. 125. * Կէսքն (ասէ՝ ամրոցացն) ի Թանձրատիտ մայրին Ա՛յձաքոյ ։ Ա՛յսոյիկ և առ յովհաննու կաթուղիկոսի, յորս ամրացան հայկազուն իշխանքն սիւնեաց յերեսաց յունաց ։ Ունի և անառիկ ամրոցս, և քաղաք քարաձայր և գժուարին կոմսին, զորս առ գժուարամատոյց գոլոյն՝ կոչէին Հոռաղաց, որպէս գրէն վարդան և կիրակոս՝ անուամբ խաչենոյ. նմին իրի առ բուզանդայ ի գ. 50. կոչի Ա՛ռ գառան Ա՛ղձախայ ։

Ի բերոյ՝ խորենացին յաշխարհագրուն՝ գնէ միայն Ա՛ղարանունդ ։

Ա՛յս նահանգ ապատանէեցւոյ ի ը. արշակայ արքայէ, այլ մուշեղ ապարապետ պապայ գաթձեալ էառ, և ի հալ կի կացոյց ընդ տէրութիւբ հայոց՝ ըստ պատմելոյ բուզանդայ ի գ. 50. և ի ե. 12 ։ Յակ առ ժամանակաւք խորենացւոյն էր ընդ տէրութիւբ ազուանից՝ որպէս ասացաք ։ Ի մէջն անդ ժգ. դարուն տիրեր ի խաչենք բարեպաշտ մեծ իշխանն Ջալալ անուն յազգէս հայոց՝ որպէս զրէ կիւ

բահոս, զոր ազգականք իւր տաճկահպատաւեք դէղ մահու արբուցեալ սպանին։ Յայսմ դառնութեանէ ժամանակի՝ ի խաչէնք կային ամրացեալք երեւելի իշխանազունք յաղդս Հայոց՝ փախուցեալք յիւրեանց տահմանաց. այլ՝ ի նմին ժէ. դարու բազում ապականութիւնս և քանդմունս դործեցին՝ ի սմա հինք և մուղալ թաթարք։

Վասն Թուոյ գաւառաց սորա՝ ի տպադրեալ և յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութենէ խորենացւոյն միաբան գրի լինել ժբ. ասա՝ ի համարիլն յանուանէ՝ ի տպագրեալն և յերկուս ձեռ՝՝ դնի ժդ։ Ի միում և ևթ ձեռ՝՝ համաբի՝ ժբ. քանզի պակասի՝ ի նմա մետասանեւորդ գաւառն. իսկ ժբ, և ժդ. գաւառք՝ ի մի յօդին իբրև մի գաւառ. այլ յայս օրինակ աշխարհագրութենէ խորենացւոյն՝ ի բազում աշխարհս բազում գաւառք պակաս գրին։ Ուր Թոմմայի կիւլիկեցւոյ՝ որ է օրինակ աղճատեալ, գաւառք արցախայ՝ ի վերոյ դնին լինել ժբ. իսկ սաորև՝ ի Թուեն յանուանէ՝ ժ. և ևթ յիշատակին։

Ի՝ներ յառաջիկայս ժդ. գաւառս և կարգեսցուք մի բան միոյէ, դնեալով առ ընթեր զտարբերութենէս օրինակացն՝ որչափ ինչ մարթ է, Թողեալ զստուգութենէն յետագայից. զի հարկ է վերնակ լինել՝ կամ առաջնին ժբ. Թուոյ, և կամ ստորև եդեալ ժդ. անուանց։

ա. Ի՝ետ Հաբանդ.	ը. Հաբլանդ (4).
բ. Ա այիւանդ (1).	թ. Ի՝ուանդ (5).
գ. Ի՝ներջոր (2).	ժ. Գիանդ.
դ. Ի՝ներ էրանդ.	ժա. Գարծէանդ.
ե. Ի՝ներ կռանդ (3).	ժբ. Ի՝սական (6).

(1) Ի՝յսպէս դնի յերկուս ձեռ՝՝ աշխարհագր. խորէն. ՚ի յարցան և յաղուանս. իսկ ՚ի տպագրեալն յերկուս տեղիս ևս դնի Վանդանդ։

(2) Ի՝յսպէս գրի յերկուս ձեռ՝՝ աշխարհագրութենէն խորէն՝՝ ասա և յաղուանս. որպէս և ՚ի տպ. յաղուանս դնի Բներջոս. յորմէ վերնակ Թուոյ լինել Բներջոյ անուանն՝ որ գտանի գրեալ ՚ի միում ձեռ՝՝ և ՚ի տպ. միայն ՚ի ատրպատական արցախայ, և ոչ աղուանից, և առ Թոմմայի կիւլիկեցւոյ։

(3) Ի՝ տպ. ՚ի ստորագրութենէ աղուանից վերնակաւ գրի Ի՝ներ կռանդ։

(4) Ի՝յսպէս դնի յերկուս ձեռ՝՝ նաև ՚ի տպ. յաղուանս. իսկ յարցախ՝ ՚ի տպ. և ՚ի միում ձեռ՝՝ դնի Հաբլանդ. ՚ի յաղուանս յերկուս ձեռ՝՝ վերնակաւ դնի Հաբլանդ։

(5) Ի՝յսպէս դնի յարցախ ՚ի միում ձեռ՝՝ և ևթ. իսկ յայլս և ՚ի տպ. դնի Ա՝ուանդ. բայց յաղուանս Ա՝ուանդ գրի ՚ի տպ. և յերկուս ձեռ՝՝։

(6) ՚ի միում ձեռ՝՝ գրի Ա՝ուան. առ Թոմմայի կիւլիկ. Ա՝ուանդ։

ԺԱ. Վրաստակ [1]. ԺԶ. Վտանէս.
ԺԲ. Վրաստան [2]. ԺԷ. Կողբ [3].

ՄԻՒՍ ՀԱԲԱՆԳ։

Խորենացին՝ ի ստորագրելն զազգանունից աշխարհ, կամ չէ զան՝ վասն հաճանդ՝ յայտնութեան Հարանդայ սիւնեաց։ Իմաստ։ Վիւղ կամ առան՝ յորում թագեցաւ Նոյն զորիս աղաւնեկից եալիկոտոս։ * Ո որ բարձեալ տարկաւ տապաց նորան (առ խորենացին՝ ի ՚ք. 5.) բերելով՝ ի վտքը սիւնիս թագեցին Հայմարաս առանի ։ Ետ այսմ և յոհաննէս կաթողիկոս. * Հանգուցանեն զնոր մասն մին նոցա (այսինքն գրիգորիսի) ի գեօղն Հայմարաս [4] որ ի վտքր սիւնիս ։

Ընկալան յայսմ Հիւս հարանդ կոչեցեալ գաւառի՝ ըստ որում յայտ առնէ բուզանդ ի ՚գ. 6. ուր յերիս ձեռս գիրս գրի Հայոց։ * Հարձեն զնա (այսինքն զմարմին նորին գրիգորիսի) որք ընդ նմա էրթեալ էին՝ ի գաւառն Հարանդայ, և բերին ի գաւառն իւրեանց՝ ի կողմանս աղաւնից՝ ի տահմանս Հայոց ի Հարանդ, ի գիւղն՝ որ անուանեալ կոչի Հայմարազ [5], և եգին զնա առ եկեղեցեան՝ զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին գրիգորի ։ Ուր բանօք իմանալ զՀիւս հարանդն՝ որ է յայսմ յորցաս նահանգի, և ոչ որ էր ի սիւնիս. քանզի այլք զՀայմարաս

(1) Ձ.յապէս գնի յերկուս ձեռ՚՚։ Իակ առ Թովմ. կիլիկ. վրկ պակաս գրի Կ՚ոգայ, որ է գաւառ այրարատոց։ Ի տպ. գրի Վ՚ոգայ. իակ ի միւմ ձեռ՚՚ պակասի այս անուն։

(2) Ձ.յսպէս գրի յերկս ձեռ՚՚ նաև ի տպ. յաղուանս. ուստի վրիպակաւ գրի Վ՚ոգայ ի տպ. յորցաս։

(3) Ձ.յսպէս գրի յերկս ձեռ՚՚ առա և յաղուանս, որպէս և առ Թովմ. կիլիկ. առ բուզանդայ Ե. 13. իակ ի տպ. աշխարհագր. խոր. յաղուանս գրի Կ՚ող, և միայն յաբ. ցասխ գրի Կ՚ոխ։

(4) Ձ.մարաս գրի և յերկուս հին ձեռ՚՚ վարգանայ՝ առանց յիշելոյ զգաւառն. նոյնպէս և առ կիրակոսի։ Ձ.ա ասողկայ ի ՚ք. 1. գրի Ձ.մարն առան, նոյնպէս գնի ի վտքր սիւնիս։ Ի յայսմաւուրս առ խորայելի գրի ի գեկտ. 2. Ձ.մարեան առան. զի ասի. Հարձեալ աշակերտաց նորա զմարմինն (այն գրիգորիսի) բերին ի վտքր սիւնիս, (և) թագեցին Ձ.մարեանն առանի ։

(5) Ձ.յսպէս գնի յերկս ձեռ՚՚ բուզանդայ. այլ յերկս ձեռն աիրս՝ (յորոց երկուքն են հին,) ի վարս նորին գրիգորիսի որ առեալ է ի բուզանդայ՝ գնի Ի նշանաց ազգասանիս։ Իակ գիւղն գրի Ձ.մարս. յորմէ յայտ է թէ՝ ուղիղ գրուին է Ձ.մարս, և ոչ Ձ.մարազ, կամ Ձ.մարաս, ոչ գրի ուրեք առ առեալ. օրակէ. և ի միւմ ձառընտրի։

դնեն ՚ի փոքր սիւնիս, իսկ փոքր սիւնիք կոչեր արեալս՝ որպէս ցուցաք ՚ի վերոյ (1)։ Ի նդ ՄՋ սորա անցանէր և գետակ, զի ասի ՚ի Ձառընտրի ՚ի պատմութեան գիւտի նշխարաց գրիգորիսի. * Երբեմն մերձ եղեն ՚ի գեօղն մտանել գետ փոքրիկ անցանէր ընդ ՄՋ շինոյն (ամարաստայ,) և կամուրջ կազմ ՚ի վերայ նորա ։

Ակեղեցի ասանիս զոր յիշէ բուզանդ՝ ոչ էր բոլորովին շինեալ ի սրբոյն գրիգորէ լուսաւորչէ, այլ միայն սկզբնաւորեալ. զոր կատարեաց ՚ՅՆ գրիգորիս՝ որպէս դնի յայսմաւուրս մարտի 6։ * Չարեալ եդին (զմարմին գրիգորիսի) ՚ի գիւղաքաղաքն Ա՛մարաս, յեկեղեցին զոր հիմնարկեալ էր ՚ՅՆ գրիգոր լուսաւորիչն, և մանուկն գրիգորիս կատարեալ էր զայն շինուածք, և օրհնեալ ։ Չարևելեան կողմն եկեղեցւոյս վաչագան արքայ աղուանից յետս է. զարուն գտանէ զմարմին ՚ՅՆ գրիգորիսի, որ և * ՚ի վերայ գերեզմանին հրամայէր արկանել հինն մնատրան, և փութալոյ աւարտել, անուն կոչել մատրանն Ա՛ՅՆ գրիգորիս. որպէս գրի ՚ի Ձառընտրի ՚ի պատմութիւն գիւտի նշխարաց ՅՆՑՆ։ Ա՛նդր և Ա՛ՆՆարան՝ զոր յայտ առնէ այս բան Ձառընտրին. * Ընդ ուրեմն գոզայեալ աբեղայ մի ՚ի նշխարացն՝ որ էր Ա՛մարասայ Ա՛ անայն ։

Ո՛ առաջինն այս գիւղ էր Ա՛պիսկոպոսանիստ. զի ասի անդէն ՚ի Ձառընտրի. * Ընդ այն ժամանակս (այսինքն ՚ի ժամանակս վաչագանայ) ոչ գոյր եպիսկոպոս Ա՛մարասայ. հարցեալ արքային զգեղջ երէցն, ևս։ Ուակ օրակարան ասէ փանն ասէ փանն ՚ի գԼ. Ե. գնէ լինել ՚ի հնումն աթոռ կաթուղիկոսացն աղուանից, ուր և պատմէ զկողոպտիչն եկեղեցւոյն ՚ի ժամանակս բատուն խանին Թաթարաց՝ որ Թագաւորեաց ՚ի 1295. * Ա՛ա (ասէ՝ այսինքն բատուն) յաղիկեալ զջալալն որդի տարաճէին՝ այլ և մեզաղ արամբք ՚ի ՄԾ աթոռն աղուանից Ա՛մարաս, որ ՚ի հինն լեալ էր աթոռ կաթուղիկոսաց նոցին. և ետ տանել առ ինքն զգաւազան սբյն գրիգորիսի որդւոյն լուսաւորչին՝ զոր նա, որդւոյն սբյն գրիգորի լուսաւորչին՝ քանզի և կայր գերեզման նորին անդ, վասն որոյ և գաւազանն ՚ի նմին եկեղեցի պահէին. և ընդ նմին տարան և աքանչելի խաչն ածահրաշ՝ որ ՚ի հին ժամանակաց կայր անդ կազ-

(1) Իբ այսպէս վրիպի վարդան ՄԾ եկեղեցին է Ա՛մարաս, ուր աշխարհագիր՝ որ զԱ՛մարաս դնէ կան նշխարքն գրիգորիսի աղուա-
Ա՛ի գաւառին, յասէն. * Ու նից կաթուղիկոսին ։
ան ՚ի մէնց կայ երասխոյ .. ուր

մեալ՝ի համակ ոսկոյ, և զարդարեալ լիք. ակամբք պատուականօք, և այս՝ի մատնեալոյ լերոյ և անդգամ իրիցու մի՝ի նոյն վիճակէ։ Այլ զի անդ (հր) դուստր կայսերն յունաց դէսպինա անուն՝ որ աճեալ էր՝ի հիւանդել ապա զա զանկն, և մնացեալ էր յորդկիրս զրայտոյն (խանն), սա բազում թախանձանօք խնդրեաց զնաչն և զդաւազանն, յուղարկեաց՝ի թագաւորական քաղաքն կոստանդինուպօլիս։ Այլ այսու օրինակաւ կողոպտեցաւ աշխարհն աղուանից [1] ՝ի պատուական և յոծայլեն գանձուցն ||։

ՊԱՐՍԿԱՆՔ, կամ ՊԱՐՋԿԱՆՔ։

—

Ոանազան օրինակաւ գրի սորայս անուն, զի յերկուս ձեռագիրք օրինակս աշխարհագրութեանն խորհեցայ՝ի սորագրութեանդ արջախայ և աղուանից, որպէս և առ Թովմայի կիլիկեցւոյ գրի Պածկանայ. յերկուս ձառընտիրս՝ի պատմութեանդ գիւտի նշխարաց գրիգորիսի՝ Պարկանայ, ըստ այսմ յասելն. * Արանաելոյն յորոյ ձգնաւորի հաստատացանելն վիճակ՝ոյն Արջախայ գաւառն Պարջկանց [2] ||։ Այլ ուղիղ գրութիւն երևի Պաբճկանայ. որպէս դնի՝ի տպագրեալ օրինակն աշխարհագրութեանն խորհեցայ՝ի սորագրութեանդ աղուանից. որում և յարմարի գրեալն՝ի ձառընտրի, զի տառս չև ճ դիւրաւ փոփոխին։

Յայս գաւառ (զոր պատմութիւն ձառընտրին ակնարկէ լինել մեծագոյն գաւառ արջախայ,) միանգամ՝ի ե. դար հիացեալ կայր աղանդն հեթանոսութեանդ, զոր եբարձ յոթ միաբանակեաց յելս այնր գաւառ։ * Յոր ոմն այլ ձգնաւոր (ասի՝ի նմին պատմութեանդ,) և յայժ առաքինի վարուք հեցեալ յաշխարհի, ունէր և առաքելական շնորհս, որ

(1) Յաշխարհին աղուանից դնէ զԱմարաս ոչ միայն օրպէլ. յայս քան, այլ նաև ձառընտ.՝ի պատմութիւն գիւտի նշխարաց գրիգորիսի. որով ոչ թէ կամին ասել հայոց աշխարհին, և ամենայն հայոց հաբանդայ կացուցանել, այլ վասն զի Ամրցախ նահանգ էր ընդ տէրութեամբ աղուանից՝ որպէս ասացաք՝ի վերոյ, աշխարհն աղուանից կոչեն և զՀաբանդ և զԱմարաս վասն տէրութեան նոցին։

(2) Յօրինակի միում գրի Պարջկայ. իսկ՝ի միում ձառընտրի՝ Պաղկանայ, յորմէ ծանր գրութիւնն երևի լինել Պաղչկանայ, որպէս գրի՝ի միում ձեռագրի աշխարհագրութեան խորհնացւոյն. որ՝ի տպագրեալն գրի Պաչկանայ։

թագաւորին աշխատութեամբն իւրով՝ հաւատով և սիրով քով՝ զՎեծագոյն Աբգարայ աշխարհ մի վարդկանք կոչեցեալ՝ դարձուցանէր ի մոլար չանապարհէն, և ի դիւանուէր մնոտի պաշտամանցն փոխարկեալ, առնէր ծառնօթս քրիստոնէից, և անձառ խորհրդոյ ծիր երբորդութեան պաշտօնատարս ||:

Ի կողմանս արցախայ գտանի միևնոյն ցայժմ գիւղ կոչեալ Պաւենք, կամ Պէնջեփան ձայնեալ, ոչ այնչափ հեռի յԵրասխայ և յորոմն վտակէ, որ Թերևս է սոյն այս անուն աղճատեալ:

ՓՈՒՆՔ Ս:

Աեսկական է այսմ գաւառի ի մի յօդիլ ընդ անուանց երկուց այլոց գաւառաց. երբեմն ընդ անուանս Վաոսոպ, կոչելով Վաոսոպէտեանս, որպէս է տեսանել ի միում ձեռագիրս աշխարհագրութեանն, և առ Թովմայի կիլիկեցւոյ. Թէպէտ և երկոքին և՛ վերին ի տառս կոչ:

Ուստ այսմ և Հռիփսիմեան Միհայել անուն՝ կոչի Հռիփսիմեան Վաոսոպէտանէայ, ի խորագրի ձառին իւրոյ՝ այսպէս. * Հրամանելոյն Միհայելի հայոց Հռիփսիմեան Վաոսոպէտանէայ նահանգին ի թզ խաչն ածրնկալ ||:

Եւ երբեմն յօդի ընդ անուանս Աեսպան, համառօտելով և այլայլելով ինն Վաոսոս կոչելով. յայտ է այս անտի՝ զի նոյն իշխանքն կամ Թագաւորքն ոմք կոչին Վաոսոսոյ Ռափաւորք, այլոմք կոչին Ռափաւոր սեսպանին. զորօրինակ ասողիկ ՚ք. ւ7. զմայր աբասոյ Թագաւորին կարուց՝ առ լինել, * Վայր Թագաւորացն Վաոսիսոսոյ սեպհեքեր ընդայ և գրիգորոյ ||. իսկ զսենեքերիմ ստեփանոս օրպէլ յոտանաւոր ողբս իւր դնէ Թագաւորեալ՝

* Ի տան Հաղպց սիսականին ||(1):

Ասողիկ ի ՚ք. 48. գրէ. * Իշխանքն Վաոսիսոսոյ որ

(1) Բանք ստեփ. օրպէլեան.

Թագաւորեալ Թագ կապեցին, ...
Հարիւր և քսան ամբ յաւելին ...
Որոց վերջին Սենեքարիմ,
Նաև Գրիգոր որդի նորին.
Ալա և զայս ի բաց բարձին, ...
աղգն այլասեռ և պարսկային ||:

ի հայկազնեայ ազգիս բաւեալ միչեւ ցահնեքերիմ և ի գրիդոր՝ սպառեցան մնհուամբ ||։

*Այլ լինելն փառիսոսոյ ընդ փառնէս գաւառին՝ յայտ է և անտի, զի գաւառ անուամբ յիշատակէն, որպիսի եր փառնէս, և սահմանակից ցուցանեն լինել սիւնեաց և արցախոյ՝ որ յարմարի սմա։ * Ի սոյն աւուրս (ասէ վարդան) կէին մի մամ անուն գայ ի պարսից երեք որ գումք ի գաւառն փառիսոսոյ առ գրիդոր փառատր իշխանն ||։ Նմ ասողիկ ի ՟ք. 30. * Տիրեաց նա (այսինքն գագիկ յաջորդ սմբատայ) յոլով բերդից և գաւառաց՝ ի սահմանացն վայոց ձորոյ, խաչենոյ և փառիսոսոյ ||։ Ոսկ Խաչէնք որպէս գրեցաք ի վերոյ՝ է Արցախ։*

*Ովանս փառիսոսոյ յիշէ կիրակոս ի գրէնն վէ պետրոսի աղուանից կաթուղիկոսի. * Տէր պետրոս ամն ԺՀ. յառաջնորդութենէն փառիսոսոյ վանայց ||։ Ոսամնանին է գինի (կամ յաւուրս) անանիայի կաթուղիկոսի հայոց, գինի ն. Թուականին հայոց։ Ի փառիսոսոյ եր և հռչակաւոր վարդապետն յովհաննէս մականուն Սարկաւագ կոչեցեալ՝ զորմէ գրէ վարդան. * Նմին և վարդապետաբ յայնմ ժամանակի Յոհաննէս որ և Սարկաւագ ի գաւառէն փառիսոսոյ ի քահանայական յազգէ, որոյ յիշատակք Ձառագայթիցն փայլեն մինչև ցարդ ի բանս իւր, և ի նմանէ աշակերտեալսն ... իսկ որ վարդապետն կեցեալ ի ժիր մշակութեան զաւուրս իւր, հանգեաւ ի շիր Թիլին ||։*

Տեղիք արցախոյ՝ որոց գաւառաց անձանօնք։

Գանձակ։ Քաղաք երևելի, որ բազում ուրեք յիշատակի ի վերջին պատմագիրս մեր, և այժմ կոչի Կանձայ, կամ Կենձէ, որք են այլայլութիւն անուանս Գանձակ, ուստի ուղղագրին և այժմեան անունն յայսմաւուրս ի 5. յուլիսի, ի ձեռագիրս գրի Գանձայ, զի նախ դնի. Ա կայաբնակեալ էին հոսքովքա Գանձակեցւոցն։ Ոսկ ստորև. Ա՛ն վկայն *ոմն խոսրովէր ի Գանձայ *աղաչեն աղաւանից։ Նա՛ի տպ. դնի. Ի *աղաչէն Գանձայ աղաւանից։

Ա՛արգան աշխարհագիր ակնարկէ լինել Արցախ, քանզի յիշէ զայն՝ ուրանօր խօսի զարցախայ. զնոյն ակն արկէ և կիրակոս յասելն. * Ընազում վիշտս կրեալ էին նոքա (այսինքն՝ պարսիկք որ ի գանձակ,) ի քնակչացն

խաչենոյ. առաջակաբար կելով զբաղումն սպանանելին ՚ի պարսից, և կողոպտելին զբլխատեալս ՚ի ձեռաց նոցա։ Այս է թէ Վանձակ էր մերձ յամրոցն Խաչէն, ուստի և ՚ի գաւառի նորա. իսկ Խաչէնք էր նմին իսկ Աղբակ, որպէս նաև դիրք այժմեան տեղւոյն գնոյն ցուցանէ։

Ապրդան և մատթէոս ուրեք ուրեք կոչեն Վանիկ հայոց, կամ որ է Յաղխարենն հայոց. յայսմհետէ՝ ըստ ո՞ր ըստ եղաք ՚ի վերոյ՝ կոչի յանուն Աղուանից. սոյնպէսնակ և ՚ի յիշատակարանին գտատատանագրոց մխիթարայ գոշ՝ զի գնի Ապարտաղատ փանն Աղուանից, յաղխարենն Վանայ. և առ կիրակոսի յասելն վասն Թամթարայ. * Հանկն գնա (այսինքն զաղաղատեին, կամ զջալալագին սուլդանին) փախստական յաշխարհն աղուանից. եկն նա ՚ի քաղաքն Վանձակ, և առ գնա։ Ապ զի Աղբակ որպէս զբեցաք՝ կոչի և աշխարհ աղուանից, ուր և նստան երբեմն Խալխալ կոստոսունք աղուանից [1]։ Այս համ յարակցեալ անուանք Հայոց, Աղուանից, գնին յորոշումն միւս Վանձակ կայ՝ որ է յատրպատական։

՚Ի Թուականիս ՇԼԷ. (յամի 1088,) պուռզան ամիրային զօրապետ հրաւակատոր մկնիք շահի սուլդանին պարսից՝ հաւ զՎանձակ ՚ի ձեռաց փառլեանց շատատիկք կոչ ցելոց, որ էր ցեղ ինչ և տէրութի այլազգեաց [2], սաստ կապէս մարտուցեալ, և ՚ի վայր ընկեցեալ զբուրգն Ներ. յորոց ՚ի զօրս կային և յաղգէս հայոց։

Ապ նոցա քաղաքն ՚ի ձեռս պարսից մինչև ՚ի ժԷ. դար. և եղև առ նոսա իշխանանիստ քաղաք երևելի, մինչև ՚ի բաժանել տաճար սուլդանին զամենայն երկիրն առ որ դիս իւր, կրտսեր որդւոյն ետ ՚ի բաժին զսահմանս գանձակայ։ Պարսիկք բնակիչք քաղաքին արհամարհութիք բերեալ ընդ քրիստոնեայս՝ ՚ի նախասահմանս նոցունց եդին ՚ի նեղութիւն սեամն դրան քաղաքին խաչ՝ ՚ի կոխումն անցաւորաց. այսպիսի թշնամութիք պարսից գանձակեցւոց առ քրիստոնեայս՝ յայտնի է և ՚ի բանիցն կիրակոսի՝ որ ասէ. * Այս քաղաքս բազմամբոխ լցեալ պարսկօք, այլ սակաւ և քրիստոնեիւք, յայժ թշնամի էր սա քեզ։

՚Ի 1140, ըստ որում գնին վարդան և կիրակոս՝ կոչ

(1) Զկարգ Եպիսկոպոսաց կիք Աղբեպիսկոպոսացն աղուանից՝ որք սովորաբար Կաթուղիկոսք անուանին, ունիմք գնել ՚ի հին աղուանս, որ ՚ի կարգի աշխարհացոյց ընդ իշխանութիք հայոց։

(2) Որպէս պատմէն Մատթէոս հայ կամ նահանգաց երբեմն եղեալ։

ծանեցաւ այս քաղաք՝ ի վերայ բնակչացն յահագին եր-
կրաշարժութենէ, և լեառն ընթերակայ՝ ի վայր հոսեալ
՝ի ձորակն՝ արգել զնեղեցաւ ջրոյն, և արար ծովակ լի
պէսպէս ազնիւ ձկամբք. մինչև յաւուրս նորին կիրակա-
սի, որ յաւելոյ գրել՝ թէ լուեալ զայն գեմիտրէ Թա-
գաւորին վրաց, եկն և տարաւ յաշխարհն իւր զդրունս
քաղաքին (1):

Նոյն և ի ժէ. դարուն էր նոյնպէս քաղաք բազմա-
մարդ՝ որպէս յայտ է ի վերոգրեալ բանից կիրակոսի,
յորում դարու հասեն ի վերայ մուղալ Թաթարք, կո-
ծանեցին զպարիսպ քաղաքին մեքենայիւք յամենայն կող-
մանց, և մինչև էր մտեալ նոցա ի ներքս՝ բնակիչքն
ինքնին այրեցին զամենայն տունս՝ զի մի անկցին ինչք
իւրեանց ի ձեռս թշնամեաց. իսկ իբրև մտին մուղալք՝
զբնակիչս առ հասարակ կոտորեցին, որով Թափուր մնաց
այս քաղաք:

Նմանի էր միխեթար վարդապետ գօշ մնականութեամբ
յԵլս ժբ. դարուն, որ բաց յայլ գրոց՝ արար ի ոչգ, և
դատաստանագիրս. զվաթս նորա և զգործս ընդարձակ
ստորագրէ կիրակոս:

Վարդան աշխարհագիրը ի սահմանս դանձակայ գնէ
պլետադայ տեղիս՝ յասելն. * Վանձակ Վանձայ է իւր
վիճակումն և Օ ախաձ մինչև ի գաղտն Վաճայ, և կայ ի
նմա երկու ուխտք Լստրանաշատն, և Նդղէձէ առաջելոյ ա
Լոան ||: Նդ ստորև յետ ստորագրելոյ զսիւնիս, զղակամ
գնէ ի հիւսիսակողմն սիւնեաց գեղարքունեայ և սեանայ:
* Նդ այլ բազում գաւառք ի կողմն հիւսիսոյ՝ որ կոչի
Օ ախաձ, ուր կայ Նէ հաղարծին, և Վեղիսաձոր՝ որ աճուն
է գօշ միխեթար վարդապետին ||:

Հաղարծին: Յօրինակս ինչ վարդանայ աշխարհագրի,
և ի գիրս ինչ գրի Լաղարծին: Նւիսի երևելի կայն կող-
մանս՝ զոր զարգարեաց խաչատուր վարդապետ որ ա-
ճաչմորդ եր այսր վանից, զորմէ գրէ կիրակոս: * Նդր ի
տճեսամբուլեի որ եկեղեցւոյն (զետակ վանից), և որ

(1) Նյսպէս պատմէ կիրակոս. յաշխարհն իւր. փոյթ և լեառն Նլէսարն ի շարժմանէն, և ար-դել զձորակն որ անցանէր ընդ մէջ նորա, և եղև ծովակ, որ է մինչև յայսօր. և լինին ի նմա ձկունք ազնիւք ||: Նյլսր ի կրկնէն զնոյն պատմութիւնն գնէ մեռեալ ի բնակչաց:

* Լակ ի շձբ. Թուին եղև շարժ սաստիկ, և կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ, և տասպելեցան շինուածքն որ ի նմա ի վերայ բնակչաց իւրոց. և եկն Թագաւորն վրաց գեմետրէ հայրն գաւթի և գեորգեայ, և տարաւ զդրունսն

վարդապետն խաչատուր տարօնացի՝ առաջնորդ՝ որ ուխտին որ կոչի Հաղարծին [1]... Այս պայծառացոյց ճշմարիտ յորում առաջնորդ էր ինքն, որ յառաջ քան զգալ նորա ամայի էր և խամրացեալ. զայս պատուէր մեծասպէս Թագաւորն վերայ գորգի հայր Թամարին, և ետ եկեղեցւոյն ձեռնադրաւ իւրով զերկու գիւղսն. զԲասեան՝ որ, և զՆանչառն, և զայգի մի Արընջեին... և ինքն (խաչատուր) անդ հանգեաւ՝ ի քո, և կայ Թաղեալ յաբևմտից կուսէ եկեղեցւոյն ||:

Աբար՝ ի սմա շինուելէն և յոհանննէս առաջնորդ վանացս, որ զկնի՝ եղև նաև առաջնորդ գետակայ վանացս: * Այսպա (ասէ կիրակոս) տէր յոհաննէս արմանեցին՝ որ և Հաղարծին էր առաջնորդ, և ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս՝ ի չէ. Թվին. սա շինեաց՝ ի Հաղարծինն սեղանա տուն երևելի սրբատաշ վիմօք, և ապա գնաց՝ ի մեծ ա Թոռն՝ ի հաղբատ ||: [2]

Ստեփանոս: Արևելի՝ ի մէջ ուխտից նահանգիս. այս սէս կոչեցեալ սակս յոլովուն եկեղեցեաց և խորանացն՝ ի նմա, զոր շինեաց վանական վարդապետն այր երևելի արդեամբք և գիտութիւ՝ ի սկիզբն ժ՝ գ. դարուն. * Այս եղև վախճան սորա (այսինքն՝ վանական վարդապետին ասէ կիրակոս) այսպիսի օրինակաւ. ի վանան զոր իւր իսկ էր շինեալ՝ որ կոչի Ստորանաշատ, վասն յոլով եկեղեցեաց որ՝ ի նմա է՝ ընկալաւ զանուն, որ կայ հանդէպ երգնկայից բերդին, և՝ ի Թիկանց գարգմանայ (Թերևս՝ գարգմանայ, զի և յայլսում օրինակի գրի՝ Վարդմանայ.) առնէր նա շինուածս երևելիս՝ գումիթ շինելով՝ ի կոփածոյ վիմաց՝ ի դուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր ||: [3]

(1) Գրի ուրեք առ նորին կիրակոսի և Հաւուչին, (եթէ չիցէ վրիպակ գրչի:) * Գլխաւոր վանացն (ասէ) սանահնին և գեղամիկ և Հաւաղծինն և կէչառուս ||:

(2) Այսօրիս պատմէ զայլ շինուածէ: * Ի չէ. Թվին (ասէ) խաչատուր վարդապետն և եղբայրն իւր բարսեղ շինեցին եկեղեցի մի ընդ ընդարձակ գաւիթ ի Թամար թագուհւոյ Վրաց ||: Այլ որոշել կիրակոս զվանան, բայց առաւել Թուի շինել Հաղարծինն՝ քան Թէ դեղիկ վանք, զոր ոտղ ինչ յառաջ յիշէ:

(3) Եթէ կիրակոս յայս բան զգաւառն Գարգմանի իմանայ, ստորանաշատն անկանի՝ ի գարգմանի գաւառի և յաւելի նահանգի, և յայնժամ զվերոգրեալ բան կիրակոսի պարտ է մեկնել առելով, Թէ Ստորանաշատն էր՝ ի Թիկանց գարգմանայ բերդին կամ քաղաքին (զոր Թերևս ունէր), և ոչ՝ ի Թիկանց գարգմանայ գաւառին, (որում արտաքոյ անկանէր գաւառին.) այլ քանզի անյայտ է բանն, և անուանն խակ չէ որոշ գրեալ, ոչ համարձա-

Յայսմաւուրս ՚ի 31. յունվարի նոյն վանական վար-
դապետի տայ զանուանակոչութիւնն։ * Վնաց (ասէ)
յաղուանս, և շինեաց փառաւոր վանք ի սրբատաշ վի-
մաք, բազմախորան գմբեթաւոր, և հրաշազարդ եկեղե-
ցիս, և անուանեաց զվանքն ըստ իւրոյ անուանն։ Յա-
խարհին աղուանից դնէ, քանզի որպէս ասացաք ՚ի վերոյ՝
Ա.րցախ՝ կոչեր նաև Ա.ղուարճ աղուանից։

Ա.ստանօր Թաղեցւոյ նոյն վանական վարդապետ ըստ
իւրում հրամանի. * ՚Ի գլուխ վանիցն (ասէ կիրակոս)
յարևելից կուսէ, մօտ ՚ի փոքրագոյն եկեղեցին՝ ուր էին
գերեզմանք աղքատաց։

Վանոյ անապատ։ Որմէ ՚ի յիշատակարանի գատաս-
տանագրոց մխիթարեան գոչի. * ՚Ի դիտապետութենէ տէր
ստեփաննոսի տանս աղուանից, յաշխարհիս առանայ, ՚ի
նահանգիս որ կոչի մայրաքաղաքիս Վանձակ, յանապատ
և լերդայրանոցս անուանեալ Վանոյ, սկզբնաւորեալ
՚ի լեռնակողմ մենաստանին կոչեցելոյ Հոռոմաշէն, ընդ
հովանեաւ սրբոց եկեղեցեաց կուսաստանացն յիշեցելոց։

Վանձաւար։ Ձուի ածանցեալ յանուանէս Վանձակ, և
Ար. որպէս թէ Վանձակաւար. զի ըստ որում ցուցանէ
այժմեան դիրքն նորին՝ ե մենաստան ՚ի վերայ լերին, ուր
այնչափ տարակայ ՚ի գանձակայ. իսկ զլեառն՝ աշխարհիկ
բարբառ մեր կոչէ Ար։ Ընկանի յայս նահանգ՝ որպէս
գրէ վարդան աշխարհագիր յասելն. * ՚Ի Ա.ղձախ (է)
ՀԷ ուխտն Վանձաւար, ուր կայ գլուխ ՀԷ կարապետին։
Յարձախ դնի նաև ՚ի ձեռագիր յաշխարհագրական բա-
ռարանին։

Յիշէ զսա և կիրակոս Ա.նձ. անուանելով. ուր ՚ի
սկիզբն ժԳ. գլուխն բարեպաշտ և աղքատասէր այրն հա-
սան անուն քեռորդի հայկազուն իշխանացն զաբարեայ և
իւանեի, շինեաց եկեղեցի գեղեցկազարդ յօրինուածով
բազմամեայ աշխատութիւն։ Իսկ կին նորուն մանկան ա-
նուն շինեաց զդաւիթն։ Վրէ և վարդան վասն արքայա-
զուն Ջալալ իշխանին՝ որ էր ՚ի ժամանակս իւր, Թէ զկնի
վկայական մահուանն * Ա.կին իւրքն, և տարեալ Թա-
ղեցին յիւր սեփհական վանքն Վանձաւար կոչեցեալ,
հայրենեաւք տուն գերեզմանի իւրեանց։ Ա.յլ անուանս
Վանձաւար ոչ յիշատակի ՚ի հին պատմագիրս։

կէցաք դնել ՚ի գարգման, այլ բա- դաք ՚ի սահմանին գանձակայ։
նիւ վարդանայ աշխարհագրի է-

Յօթանաբէրդ · զոր և ուրեք կիրակոս կոչէ՝ Յօյախանայ բէրդ, որպէս և անուանեին պարսիկք։ Ի մէնց անառիկ հանդիպ գանձասարայ, որոյ տէր էր նոյն իսկ հասանն վերոգրեալ. այլ որպէս գրէ անդէն նոյն կիրակոս՝ զսա և զվերձակայ ամրոցս Կէդ · Ընդ արեւմտեան, և զայլ ևս դղեակս, մնացեալ թաւթաւրք հարկապահանջք հինիայատակ կործաւ նեցին, մինչ և հետոց անգամ ոչ երևել բնաւ՝ թէ չէին լեալ իցէ երբեք անդէն։

Հայրէբ [1]։ Ղեղեակ իշխանանիստ նախայիշատակեալ իշխանին Հասանայ, որպէս գնի ի յիշատակարանի գաւառանագրոց միւիթարայ գօշի. * ի ժամանակի ինաչելոց սակաւ իշխանաց ի կողմանս Խաչենոյ, ընդ ժամանակս անառանելոց Հասանայ կրօնաւորեցելոց, և որդւոյ նորա վախթանգայ, ի գղեկին որ անուանի Հայթերք, գլխաւորի այլոց իշխանաց ։

Պաղէբ։ Յիշատակի յայսմաւուրս ի 29 մարտի։ Այն ոմն յիշխանացն զօրագլխաց (հնոց՝) եւ ի կողմանս Բրգախոս . . . ի տեղին Պաղաբլուր օթևանս կալեալ, ուր էին աշակերտքն մեսրոպայ ։ ի վերոյ դնի մերձ յարցախ՝ յասէնս. * Ղարձեալ եկին յաղուանս, և քնակեցան ի տեղի մի որ կոչի Պաղաբլուր, հուպ ի Բրգախ գաւառին [2] որ է Խաչէնք ։ Կոչեցաւ այս պէս, վասն զի ի վերայ մարմնոյ Թագուհի անուն մեծազ գի կնոջ՝ որ սպանաւ ի զօրագլխէն հնոց, էջ լոյս աստ ղաձև, որպէս գնի անդէն յայսմաւուրս։ * Պաղտպէս ցոլացեալ խաղայր լոյն ի վերայ կաթուածի արեան Թագուհւոյն. և ժողովեցին զնշխարս նը Թագուհւոյն՝ ամփոփեցին և եդին ի բլրակին, և անուանեցին զայն Պաղաբլուր ։

Վէղափայ ։ Ի անուն մնացարանի ի համանուն լերին։ Կոչեցաւ այսպէս՝ սակ դիզելոյ անդէն հնոց զմարմինս քրիստոնէից և այրելոյ, յաւուրս աշակերտացն մեսրոպայ, ըստ պատմելոյ յայսմաւուրսդ ի 29 մարտի ։ * Իսկ որ դիք զօրավարին մովսէս և երանաղիս և այլ զօրքն հաւատացեալ փախեան ի լեառն որ կոչի Վէղափայ, որոց

(1) Ի միւսմ հետ օրինակի վարդանայ գրի Հայրէբ, որ ի սովրական օրինական գրի Հայրէբ · նոյնպէս և առ կիրակոսի բազում ուրեք գրի Հայրէբ, Հայրէբոյ. և ուրեք առ նմին կիրակոսի գրի նաև Խայրէբ։

(2) Կոյնպէս գրի և ի հին յայսմաւուրս տէր խորայելի ի մարտի 30. համառօտ այսպէս. * Յայսմ աւուր որ վկայքն կատարեցան ՅԱՂուղաբլուրն հուպ ՅԱՐցախ ։

զՀետ երթեալ անօրինացն՝ կոտորեցին զնոսա անդ, և ժողովեալ կուտեցին զնոսա ի մի վայր, և այրեցին հրով, և անուանեցին զբեառն Ոխիզափայա, վասն զի քան զբ-փայտ դիզեցին զնոսա և այրեցին։ Եւ յետ ժամանակաց միանակեացք ոմանք արք Ճգնաւորք եկեալ բնակեցան անդ, և արարին իւրեանց վանս զտեղին ։ Եւ անք պատմեն ցուցանեն լինել՝ի կողմանս արցախայ։ Եւ վարդան աշխարհպետիր յետ դնելոյ զարշաւս, դնէ և զայս ա սեղով. * Ոխզափայան [1] Ոխզայ և Վարանդայ է ։

Այրեվանք։ Կիրակոս յիշէ զսա ընդ ամուր բերդս։ * Ըստ ին և նոքա (զաքարէ և իւանէ,) բազում գաւառս ի պարսից, և բերդս ամուրս զգարդման, զքարհերձ, և զԱյրեվանք ։ Այսպա յարձակեցան մեղաւ թաթարք՝ զորոց դրէ կիրակոս. * Յարձակեցան ի վերայ այլ բերդին որ ընդ իշխանութիւն վահրամայ ի Ցերուանդեան, և Այրեվանայ, և ի Վաճանբերդն՝ զոր ոմնէր կիւրիկէ բագրատունի որդի աղսարթանայ ։

Ոմանք բերդին Այրեվանից ըստ ասելոյ կիրակոսի՝ էր առաջին վանք վանական վարդապետին, զոր աւերեաց Ջալալէտինն սուլտանն հինից։

(1) Ասպես գնի յերկուս ձեռ. նայ, իսկ յայլ յերիս ձեռ՝. և ի ոագիրս՝ որք երևին լինել հարա- տակ. որք են ընդարձակութիւնք դաս աշխարհագրութիւն վարդա- վարդանայ՝ պակասի այս բան։

ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ

Ընտն սորա ձգի աստ և անդ արտաքոյ իւրոց սահմանաց, ի Պարսս՝ որ էր Ասիւոի, ի Տիեռս՝ որ է ի վերս, մինչև տարակուսիլ մեզ և ի վերայ Ասբէդափենի, կամ Ասբէդափ անուանա՝ գուցէ ի փայտակարան անուանել աստի ինչ ածանցեալ առ աշխարհագիրս յունաց և հռոմայեցւոց. զի են տեղիք՝ որք զանուն իւրեանց յայլմէ տեղւոյ ընկալան, յորոց տարակոյին սահմանաւ. նա զի և զԱսբէդափենի ի զանազան տեղիս ձգեն։ Պտղոմէոս մանն պարսից կացուցանէ. սպենիոս ի մէջ պարթևաց և արեաց. երոդոտոս ընդ աղգս մարաց դասէ, որպէս և ստեփանիոս բիւզանդացի զԱսբէդափ՝ մարաց քաղաք գնէ. սղրաւեն գիրք ժա. սահմանակիցս գնէ պարսից. իսկ ի ԺԸ. գիրս. Թզթ. 732. սահմանակիցս Ադոլընիա դի, որ ըստ նորա էր Ասիդագենի գաւառ ասորեստա նեայց՝ ձգեալ մինչ ի տիգրիս։

Այս սակս հակառակ՝ ինքն փայտակարան նահանգ յա նուն այլոց աշխարհաց կոչի նախ՝ յանուն Ադոաենոյ, զի զանատոլուկ ասողիկ ի ք. 3. գնէ իշխան աղուանից, զոր խորենացին ի ք. 3. յուցանէ իշխան փայտակարա նի կարգեալ ի տրդատայ։ Այս զդիդորիս կոչեն ի գիրս՝ Ալիակոպոս աղուանից, որպէս կոչէ նաև բուզանդ ի ք. 6. * Ալլ վասն գրիգորի եպիսկոպոսի ... որ կաթողիկոսն էր կողմանցն վրաց և աղուանից ‖։ Այս սակայն կարգեալ էր եպիսկոպոս փայտակարան քաղաքի. զի որ պէս պատմէ խորենացին ի ք. 3. * Վործակալք կողմանցն արևելեայ հիւսիսոյ՝ վերակացուք հեռաւոր քաղաքին՝ որ կոչի փայտակարան ‖, ինդրեցին ի տրդատայ տալ նոցա եպիսկոպոս ի ձառակէ սըզն գրիգորի։ Այս տրդատ * Տայ նոցա եպիսկոպոս զմանուկն գրիգորիս ‖։ Այսինքն վերակացուաց փայտակարանի, և ոչ ընդհակ

աղօսանից ։ Այլ ինքն խորենացին մահուանն գրիգորիսի զաղուանս դնէ պատճառ՝ որք էին փայտակարանցիք, յասելն . * Իսկ ի հաստանել համբաւոյն վախճանին սրբոյ դատոյ՝ ի դաւեղոյ նորին սանատրկոյ, և այլոց ոմանց հանապազաստուտ սրանց աղօսանից, սպանին զկրանելին ընթադրեալ ձիով բարբարոսքն ի վ ատնեան գաշտին, մերձ ի կասպիականն կոչեցեալ ծով ։ Այս յորժամ սա նատրուկ հակառակ Թագ կապեալ ի փայտակարան քա զաքի՝ գնաց նախարարօք իւրովք առ շապուհ, որոց յայտ է Թէ գլխաւորքն էին ի փայտակարանէ՝ խորենացին ի ջ . 6 . կոչէ զնոս առհասարակ Ղ. ղուանից նախարարք [1] ։

Արկրորդ՝ կոչի յանուն Ա՛թոյ և Ղ՛րպապականի՝ որք նգիպէս էն մարք, ուչ միայն առ օտար ազգաց մատենագ գիրս, այլ նաև ի հայկական գիրս, զորօրինակ առ բուզանդայ ի ջ . 6 . յասելն վասն գրիգորիսի . * Ե ինեաց նորոգեաց զամենայն եկեղեցիս կողմանցն այնոցիկ, և ձգեցաւ ի գաւառակողմանցն ատրպատականի, քարոզ Հնմարտութեն հաւատոյն քրիստոսի կենդանւոյ ։ Արդանօր փո խանակ փայտակարանի՝ (ուր տիրապէս առաքեցաւ, և քարոզեաց գրիգորիս ըստ խորենացւոյն,) գնի՝ Գաւառա ղողմանի ատրպատականի ։ Այս այս՝ սակս գոլոյ սահմնականիցն ատրպատականի, նաև ընդ ժամանակս ինչ ընդ տերու թեամբ ատրպատականաց . և վասն այնորիկ Թերևս ան ուանք գաւառաց փայտակարանի բերին զՀնդուանն մա բաց՝ օտարս ի հայկական հնչմանէն ։

Արկրորդ՝ կոչի նաև Կասէ, զոր յօրինուք ստորև ։

Ա՛ան գրեաց ստոյգ գրէ խորենացին . * Յետ կայ ու տիոյ առ երասխաւ ։ Արդ փայտակարան անկանի ուչ միայն յարևելեան կողմն ուտի նահանգին, այլ նաև և բասխայ . վասն զի գուտի նահանգ խորենացին գնէ յա րևմտից երասխայ . արդ՝ փայտակարան ուչ կարի լինել առ երասխաւ՝ միանգամայն և յարևելից ուտից, բայց եԹէ լինելով նաև յարևելից երասխայ ։ Այս այսպէս և բասխ անցանէ ընդ մէջ երկոցունցս՝ յարևմտից ունելով

(1) Վասն երկուց պատճառաց մարԹի է ասել Թէ փայտակարան ըստ մասին երբեմն կոչեցաւ յանուն աղուանից . մի՝ Թերևս առ բազ մութԹ բնակչաց աղուանից սփռե լոց ընդ համօրէն նահանգն կամ ի գլխաւոր քաղաքն . և երկրորդ՝ մանաւանդ վասն գործակալացն . իբր զի գործակալք կարգելք ի կողմն արևելից հիւսկոյ՝ էշխէն յայնժամ առհասարակ կողմանցն աղուանից . որպէս նաև փայտա կարանի ։ Այլ որով և իցէ պատ ճառաւ՝ ճշմարիտ է Թէ փայտա կարան կոչեցաւ ուրեք ուրեք և յանուն աղուանից ։

զուտ, իսկ յարևելից զփայտակարան. որով և ուտի անկանի յարևմտից փայտակարանի, իսկ փայտակարան յարևելից կամ յելից ուտիոյ։

Զգի այս նահանգ մինչև ՚ի ծոին կասպից, և ՚ի սմա անկանի բերան կամ խառնուածն երասխայ յայն ծով. զի թէ մեծ հայք սահմանակից է կասպից ծովուն ՚ի մուտս անդ երասխայ ՚ի ծով, (որպէս յայտնի ունիս տեսանել ՚ի ներածումն մեծին հայոց,) ՚ի միջ ժե. նահանգաց մեծ ծին հայոց՝ ոչ կարեմք գտանել զայլ նահանգ յարմար այսր գրոց ըստ աշխարհագրութեան խորենացւոյն, բայց եթէ զփայտակարան։ Ա՚յլ գիւրաբերն է որոշել թէ արդեօք ձգէը ընդ երկուս կողմանս բերանոյն երասխայ, թէ միայն ՚ի մի կողմն, այսինքն ՚ի հարաւակողմն կամ ընդ աջմէ գետոյն. զի թէպէտ զսահման ազուանից, կամ որ նոյն է՝ ալպանից՝ պտղոմէոս ձգէ ՚ի հարաւոյ մինչև ՚ի խառնուածն կուր կամ երասխ գետոյն ՚ի ծով, բայց պարտ զոմէոս ոչ գիտէր ճշգրտիւ զսահման փայտակարանի, և ոչ իսկ զսահմանակցաց ազուանից՝ որպէս գիտէ խորենացին՝ որ զազուանս ձգէ մինչև ՚ի խառնուածն երասխայ ՚ի կուր, այլ ոչ մինչև ՚ի խառնուածն երասխայ ՚ի ծով. ոչ գիտէր և պտղոմէոս թէ փայտակարան սահման հայոց՝ կոչէր նաև Ա՚զուանք։

Ա՚յս նահանգ անկանի յայնմ սահմանի՝ որ կոչի Կասբ, ին. Վասբ, որպէս յայտնի գնին մեր մատենագիրք, զորօրինակ ասողիկ ը. 3. գրե վասն կայսեր հերակլեայ. * Վառնայ ՚ի մարս, գայ հասանէ ՚ի փայտակարան յաշխարհն կասբից ‖։ Ա՚ւ ագաթանգեղոս թղթ. մխզ. ըզ-փայտակարան քաղաք գնէ ՚ի կասբս, յասելն. * Ապա ՚ի սահմանս կասբից ՚ի փայտակարան քաղաք արքայութեն հայոց ‖։ Ա՚յոյսպէս և բուզանդ որ ՚ի ե. 14. գնէ խորա-գիր Յաղաբ կասբից, և ստորև պատմէ զփայտակարան քաղաքէ, յայտ արարեալ թէ անկանէր ՚ի կասբս։ * Ա՚պա ինդրեր (ասէ) զվրէժն մեծապէս սպարապետն մուշեղ յերկրէն պարսից [1] և ՚ի փայտակարան քաղաքէ, փոխանակ զի և նոքա նշխարեցին ստեղծն արքային հայոց ‖։ Օ այն ակնարկէ և խորենացին՝ որ ՚ի ստորագրել զսահման մեծին հայոց, ձգէ * Ա՚ռ ատրպատակա-

(1) Աստուն Պարսից վրիպակաւ գրեալ փոխանակ անուանս Կասբից. որով յայտնելի և խորագրին, և վերագրեալ մատենագրաց, թէպէտ և ՚ի տպ. և յբիս ձեռ՛. գնի Պարսից։ Այսպէս վրիպակաւ սպրդեալ է և ՚ի խորենացին ը. 50։

նաւ ել մարս՝ մինչև ի մուտս երասխայ ի կասբից ծով ‖ : Ուրանօր հարկ է անկանել վայոտակարան նահանգին մեծին հայոց՝ որպէս ցուցաք ի վերոյ : Իսկ ի ստորագրելն զկասբից ծով, և ի Թուէլն զչորեակայ ազգս որք բնակ կեալ կան զնովաւ, զկասբս գնել ի մուտս անդ երասխայ ի կասբից ծով՝ որ է սահմանն փայտակարանի :

Ուրանօր գնէ զկասբս և զլինիոս որ ի Ղ. 12. ստորագրելով զարևմտեայ կողմն կասբից ծովուն՝ Թուէ զաղգս բնակեալս յայն կողմն, և զգետս որք հոսին ընդ աւազանիս, այսինքն ընդ աղուանս, և ի յիշելն զՀերոս, այն է Կուր գետ՝ ասէ. * ի Հերոսէ (1) Կասբից ծովն սկսաւ կոչիլ. անդ բնակին Կասբք ‖ : Այսինքն որպէս մեկնեն մատենիւք ի բառն Կասբ*, ի չորեակայս կուր գետոյն ուրանօր բնակին Կասբք՝ ծովն սկսանի կոչիլ յաւ նմանն Կասբից. քանզի զանազան կողմանք ծովուն զանազան անուամբք կոչեին : Այս այսպէս ասէ Կասբք ել սկիզն նիոսի սկսանին անդ՝ ուրանօր կուր գետ խառնելով յեբասխ՝ զեղուլ ի ծովն Կասբից, ուր և անկանի վայոտակարան. ուր ուրեք սկիզնիոս ձգէ ասէ զանուանս կասբից ի հիւսիսակողմն կուր գետոյ՝ որպէս այլք գնեն, այլ յարևելս հարաւոյ կուր կամ երասխ գետոյն :

Յերատոսթենէսէ առ սգրաւելնի գիրք ԺԱ. Թղթ. 514. ի յիշելն զազգս բնակեալս ընդ ծովեզերս Կասբից՝ յետ աղուանից՝ կամ որ նոյն է ալվանից՝ յիշէ զկասբս իբր սահմանակից, որպէս էր վայոտակարան նահանգ. և նոյն ինքն սգրաւելն գիրք ԺԱ. Թղթ. 528. պատմէ Թէ Կասբք, կամ որպէս կոչէ անդէն նա ինքն Կասբեանս* (2), ի մարաց առաւ, և գրաւեցաւ ի սահմանս հայաստանեայց. որով և ըստ սգրաւելնի Կասբք էր ի հայաստան գնեմ ընդ ժա

(1) Այսինքն ի կուր գետոյ : Պարտ է գիտել (զոր օրինակ ուրեք նախ տեսանել ի ներսէսեան հին հայաստանեայց ի գլ. գետոց.) Թէ զոր խորենացին Երասխ կոչէ յետ խառնելոյ կուր գետոյն և երասխայ ի միասին մինչև ի ծով, պլինիոս և օտարազգի մատենագիրք կոչեն կուր նաև զայն մասն մինչև ի ծով. միայն սգրաւելն Թղթ. 528. համաձայն խորենացւոյն գնէ վերասխ առ ծայրիս ալվանից կամ աղուանից, որով լինի բաժանիչ ընդ հայս և ընդ աղուանս :

(2) Խահակ վռոսի ի լուծ մունս մեկայի գիրք ԻՈ. գլ. 2. նշանակէ Թէ Գասբք և Գասբիանք զանազանին. զորօրինակ Աբիա (ըստ մեզ՝ Աբիք,) և Աբիանք զանազանին, զի Աբիա կոչեցաւ ասէ առանձինն երկիրն ձգեալ առ Աբեաց գետով. իսկ Աբիանք՝ համօրին տէրութիւն Աբեաց, յորում անկանին զանազան աշխարհք. այլ այս զանազանուն ոչ այնչափ հաւաստի երևի մատենիւք :

*մանակս ինչ։ Յակ Թղթ. 502. գնեն զայն յաղուանս, ա-
ւելով. * Ալբանիացւոց (այսինքն աղուանից) է՝ նաև
Պասբիանի, ի Պասբից ազգէն զանուանն ընկալեալ, ուս-
տի կոչի և Ծոփն. այս ազգ այժմ աղօտ լինի է գլխովին* (1)։

Աղուանք կոչի ոչ միայն Արցախ և Ուտի, այլ նաև Վայոց ձորոյ մեր, որպէս ցուցաք ի վերոյ. նո-
քին աղագաւ սպրալէն ուրեք գնեն զվաճառս յաղուանս,
ուրեք գնեն ի մարս, և ապա ի հայս. վասն զի Վայոց
ձորայ քրիստոնեայ նահանգ հայոց՝ երբեմն լինէր ընդ տէրու-
թիւն մարաց, որպէս և առ ժամանակօք խորենացւոյն. երբեմն
կոչէր յանուն աղուանից։ Յաց յայսմանէ հաստատական
երևի մեզ՝ թէ Վասբք ձգէր ոչ միայն ի Վայոց ձորոյ
նահանգ հայոց, այլ նաև արտաքոյ նորին ընդ երկայնու-
թիւն ծովուն ըստ մասին ի մարս, և ըստ մասին յաղուանս,
վասն այնորիկ երբեմն սմին, և երբեմն նմին ընծայեն
նախնիքն (2)։

Ի բանից աստի մինչև ցարդ յառաջ բերելոցս յայտ
է՝ թէ այն ազգք Վասբից զորս նախնիքն գնեն բնակեալ
ընդ ծովեզերս Համանուն ծովուն, էին ի փայտակարան
և ի շրջակայս նորա. մինչև թէ գոյի ոք ի նախնեաց՝ որ
յայլ կողմն ծովուն ձգեսցէ զվաճառս հետէ ի փայտակա-
րանէ, միաբան համաձայնութեամբ վերոգրեալ զանազան մա-
տենագրաց հայոց յոմանց և հռոմայեցւոց ուղղագրեն
զնորուն գիրս (3)։

(1) Ագաթօնիս հատ. Ք. Թղթ. 363. ըստ տպ. Լիբսիոյ ի 1773. ի խօսելն զալպանից, գրէ թէ սպրալէն սովին բանիւ զՎասբիա-նա գնէ յայիկոյս կուբ, կամ է բասխ դեռոյն, ի կողմն մարաց, որ է յայլմէ կամ ի հարաւոյ դէ-ռոյն (ուր է փայտակարան). իսկ զայս սահման պատմիս գնէ ա-սէ ի հայաստան, որպէս և է ի-րաք, ըստ գնելոյ խորենացւոյն։

(2) Երկու ինչ ծանուցանէ մատ-դեխէ կարևոր ի տեղեկութիւն Վասբից. մի զի նախնիք չուներն որոշ ծանօթութեի զմեծութէ և զձևոյ Վասպից ծովուն, չէ պարտ յուզել ի նուա սայգ և որոշ սահմանս ազգաց բնակելոց զծով եզերաք նորին, յորոց մի են և Վասբք։ Երկրորդ՝ զի երևի թէ անուանս Վասբք էր մականուն. և բաց յանուանէս Վասբք՝ ունէին և առանձին անուանս, որպէս և իրաք այս նահանգ հայոց առան-ձին անուամբ կոչէր Փայտակա-րան, և իբրև մականուամբ Վասբք. այլ թէ մատենիկ ունէր զայսպ-սիկ տեղեկութիւն հանեալս ի մե-ծոց մատենագրաց, և նովին տե-ղեկութիւ մտագրէր գիրս յոմանց և հռոմայեցւոց, որոշագոյն գիրք զգրից Վասբից,

(3) Քանզի պատմիս գիրք Ա. գլ. 2. ի խօսելն զմարաց՝ ասէ. Յակ զարևմտեայս միտիոյ (մարաց) առ հայաստանեօք ուրեմն Վասբք։ Եւ ի Ե. 13. ի ճառելն զհայոց մեծաց՝ ընդ մէջ մարաց և հայոց դնէ գօսէ ինչ լերանց Վասբք անուանեալ. և ի սատրագրելն ան-

Ա.ԱՀԼ բաց ի սմանէ յիշատակէն նախնիք և այլ կատ բիական անուանս գրանց, լերին, ձմեռապարհն, նահ ազգի, զոր հարկ է ստանիօր որոշել առ ի չշփոթել ի միասին։ Արդ՝ որպէս գրէ Համամատիկն ագրաւանի (1), * Երկու են ազգք Վասբից, մին առաւել յարեւմուտս քան զՎատուս առ Համանուն ծովու, և գամիխի գե առ. իսկ միւսն մերձ ի բարթիս (պարթաւս), ուր են գրունք Վասբից ։ Ա.այս Վամիխի չէ այն զոր պատղ ամս գնէ ի մարս, այլ զոր պլինիոս գնէ յաղուանս, նմին իսկ առաջին յիշատակեալ ազգ սորա է նոյն՝ զորմէ խո սեցաք մինչև ցարդ. իսկ երկրորդ ազգն տարբեր է գլեռ վին, որ անկանի ի միջ պարթաւից և մարաց ։

Ընդհանօր գնեն այլք ի նախնեաց զԱրտաշս Վասբից. պատղամոս Ճ. 2. և ագրաւին գիրք ժա. յատեր. * Վեծաւ գոյն լայնութեամբ միտից (այսինքն՝ մարաց) երեւի յանցից զաղերիս, (որով) կոչէին զգլուխս միտից, մինչև ի Վաս բիական գրունս ընդ սիզերանի ։ Երբեմն գիրք Ճ. յատերն՝ թէ աղեքսանդր ի հալածելն զդարեհ ի ժա. աւուրս յեկբատանայ եկն ի ռագա (հռագուէ) որ միջ բեայ հեռի է ի գրանց կասբից ։ Ար գիմոսթենես բերելի գնին զպարթաւս գնէ բնակեալ, * Ար ոտամբ գրանց Վասբից ։ Այլ խոխդորոս գարագէնոս գնէ անգէն ոչ միայն գրունս, այլև լեառն Վասպիական. զի զքարաքս քաղաք գնէ առ լերամբ՝ * Որ ասի Վասբիոս, յորմէ անուանին գրունք Վասբիականք ։ Օ այս քաղաք պրտղոմէոս համարի լինել հանդիպ պարթաւից, նա մանաւանդ ի սահմանակցութեան մարաց և պարթաւց ։ Ար այսպէս այս անուանի գրունք կասբից՝ որք են ի միջ մարաց և պարթաւից, այժմ անկանին յայն լերինս՝ որք են

դէն զընթացս երասխայ՝ գնէ անցանել առ կասբից լերամբ։ Որոյ վասն պարտ է գիտել նախ, զի ըստ այմ պտղոմէոս զկասբս հեռի գնէ ի համանուն ծովէն, հեռի և ի փայտակարանէ։ Երկրորդ՝ գնէ լով զկասբից լեառն առ երասխաւ՝ ըստ մասին գնէ զայն ի հայաստան. քանզի երասխ ընդ միջ հայաստանեայց անցանէ։ Ար երրորդ՝ նաև զգօտի լերինն կասբից պարտ է գնել ի հայաստան, զի ընդ միջ մարաց և հայոց չէք այլ ինչ ազգ ատար։

Ար ինքն պտղոմէոս կամեցաւ ցուցանել թէ ըստ միջ երկոցունց անկանի գօտի լերանց՝ զոր ինքն կոչեաց Գասբք, այլ ոչ որոշեաց՝ թէ այս լերինք և բնակիչք նորին են տարբեր, կամ թէ անկանին ի մարս. ուստի առ ի համաձայնեցուցանել զպտղոմէոս ընդ այլս՝ պարտ է գնել ի հայս, այլ ըստ նորա՝ ի պարսկահայս, ի կոր Ճէս, Եմ. բայց ոչ ի փայտակարան։

(1) Գիրք ժա. թղթ. 127. ի տպագրութեան ամստրդ. ի 1707։

'ի մէջ դէպերիսթանի և իրագ առնդի ։

Օ այլ դրունս կասբից եգին այլք 'ի հիւսիսոյ կուր գետոյն՝ 'ի մէջ լերանց կովկասու, որ է անցք 'ի վիրս. այլ պլինիոս գ. 13. վերիպեալ համարի գնոսա, և ուղղէ կոչել զայնսոսիկ դրունս յանուն կովկասու (1), և ոչ կառ բից ։ Ի նոյն կողմանս՝ այսինքն ընդ մէջ կողքիսոյ և ծո վուն կասբից գնէ սպրավոն գիրք ը. Թղ. 91. և զ ևառն ինչ Վաաբէից, որով չփոթէ ասէ մասդկինիէ զևառն կով կասու ընդ լերին կասբից ։ Այս գաչիդոս գիրք ղ. գլ. 33. ընդ մէջ սեաւ և կասբից ծովու 'ի լերինս կովկասու գնէ Վաաբէական ճանապարհ, ընդ որ վիրք տեարք ձգնաժ պարհին անցուցանէին զսարմատացիս 'ի հայաստան, և սրգելուին զեկեալս յօգնութէ պարթևաց ։ Այս գիրք ա. պատմութե. գլ. 6. յիշէ Վախանդ կի կապան կասբից, զոր մասդկինիէ նոյն համարի ընդ վերոգրելոյն, և նոյն ը անցից կամ կապանին՝ զոր պլինիոս կոչէ Վրունս կով կասու ։

Այս դրունք կովկասու՝ զոր այլք կոչեցին յանուն կասբից, անկանին ը նորուն մասդկինիէի յայն սահման՝ զոր այժմ կոչեմք Ալ բասան, զկողմանիք Թիֆլիսու, այս ինքն տփխեաց, յոր կողին և յիրաւի ձգեցաւ առ մեր մատենագիրս անունս վայատակարան, որ կոչեր և կասբք՝ որպէս ունիս տեսանել ստորև. այլ զանունս կասբից ոչ ձգեցին յայն կողմանս ։ (2) Յիշատակի ինչ ուրեք առ խո րենացւոյն ը. 83. բան այսպիսի. * Վարոզեաց 'ի կղարջից սկսեալ առ դրամբք ալանաց և կասբից, մինչև 'ի սահ մանս մասքեաց՝ որպէս ուսուցանեն քեզ ազաթանգեղոս ։ Այլ աստ զանունս Վրուն չէ պարտ բերել նաև 'ի վե րայ կասբից, այլ իմանալ՝ որպէս իմանայ ազաթանգեղոս 'ի յիշ. սահլով. * 'ի սահմանս մասքեաց մինչև 'ի դրունս

(1) Յովսեպոս գիրք ժը. գլ. 6. զայս դրունս կասբից՝ զոր ըստ պլինիոսի պարտ է կոչել դրունս կովկասու, սահմանակից դնէ ալանաց, յասելն Թէ՝ Վիրք եռուն անցս ալանաց ընդ դրունս կաս բից, առ 'ի տալ պատերազմ ընդ դէմ արտաւանայ. յորմէ մարթի է 'ի կարծիս անկանիլ Թէ այն դրունն ալանաց սակայ յիշատա կեալ 'ի գիրս մեր, իբրէ նոյն ընդ դրանց կովկասու, կամ ըստ այլոց կասբից ։ Ասի զի յոհաննէս կա թուղիկոս զդրունն ալանաց (որ ըստ ձեռագրի խորենացւոյն էր 'ի ծանարս 'ի սարմատիա,) ցուցա նէ լինել մերձ 'ի գետարս, զոր օրինակ էր և այս դրունն կովկա սու, կամ կասբից. այլ զայս այ լոց թողուած 'ի քննել, իբր ար տաքոյ մերոց սահմանաց հայաս տանեայց ։

(2) Յիշատակի և 'ի տպ. աշ խարհագր. խորեն. 'ի սարմատիա ազգ ինչ կոչէին. այլ պահասի այն անունն յերկուս ձեռագիրս,

ալանաց, մինչև ՚ի սահմանս Կասբից ‖. և ոչ ՚ի դրունս Կասբից։

Այս այսպէս յերիս տեղիս ձգէն նախնիք զանունս Կասբից. մի՝ ՚ի բերանի կուր կամ երասխ գետոյն, այսինքն ՚ի վայտակարան. երկրորդ՝ ընդ մէջ մարաց և պարթևաց։ Լռաջնոյն ազգն անուանի քան զերկրորդին, այլ ոչ յիշեն անդ դրունս կասբից. զերկրորդին յիշեն և զդրունս, և զլեառն, և զազգ, այլ դրունքն նորին անուանի. իսկ երրորդն ձգի ՚ի լերինս կովկասու, ուր յիշեն զգ Ճանապարհ, զկիրճ, և զլեառն. այլ այս երրորդն սակաւ ուրեք յիշատակի (1)։

Ով ՚ի զառաջինն գրաւեաց զկասբս ՚ի սահմանս հայաստանեայց՝ անյայտ է ՚ի պատմութենէդ. այլ քանզի կասբք է նոյն ընդ վայտակարանի՝ միւսն ՚ի ժէ. նահանգաց մեծին հայոց, յայտ է թէ արամ կամ նորոգ էառ, կամ մանաւանդ զառեալն յիւրոց նախնեաց առաւել ևս սեպհականեցոյց ազգիս. զի որպէս այլուր նշանակեալ է մեր՝ ժէ. նահանգք մեծին հայոց էին սեպհական ազգիս նաև յառաջ քան զարամ։

Յետ արամայ քաջայայտ երևի՝ թէ տիրէին կասբից և հզօր թագաւորք ՚ի յետագայս, գէթ մեծն տիգրան, վաղարշակ, ՚ա. արտաշէս, ՚բ. տիգրան (մինչին), որք և եղեն ընդարձակողք սահմանաց. զի թէ տիրէր կասբից տրդատ՝ որպէս ուսուցանէ ագաթանգեղոս, և ա. ռաւել տիրէին զօրաւորագոյնքն յարշակունիս, որոց

և գտանի միայն ՚ի միւսին՝ որ բազում ուրեք համաձայնի ընդ տպագրելոյն, նաև ՚ի սխալանս, յորում և գրի Կասբէ։

(1) Զդիպս պատմեալ զոր յիշեցաք ՚ի վերոյ, ոչ համարիմ տարբեր յառաջնոյն. այլ է նոյն իսկ Ժողովուրդ և լեառն կասբից առ համանուն ծովու, զոր սա ինքն պատմէ քանի մի տասնձանաք փոխագրէ յարևմուտս հարաւոյ հեռի ՚ի ծովէն, որպէս և նշանակէ չէ չէլլարիոս. և է իբր տասնձաղնուի կարծեալ ՚ի վերոյ տեղւոյ մի և նոյն Ժողովրդեան, ումանց ասս դնելով, և ումանց անդ։ Յորում չէ պարտ հետևել պատմեալ յայսոսիկ կողմանս, քանզի և զընթացս երասխայ ըստ մասին խառնէ ՚ի կուր, և ըստ մասին ՚ի ծով ուրոյն ուրոյն բերանով, զոր ոչ ոք գնէ ՚ի նախնեաց։

Ասլուր մերձ ՚ի կողմանս տիգրիսի թուի գնել զդրունս կասբից պլինիոս՝ որ ՚ի. 15. գրէ՝ թէ Բրադիգք անուն Ժողովուրդք մարաց՝ որք սահմանակիցք են կորդուաց բնակելոց առ տիգրիս, ունին զդրունս կասբից. այլ յայսմանէ չէ մարթ ստոյգ ինչ որոշել. զի նոյն պլինիոս գլ. 25. զԲրադիգեան Ժողովուրդ մարաց գնէ ուղղութեամբ յարևմտից պարթևաց. ուր և գնեն նախայիշատակեալ մատենագիրքն զդրունս կասբից, որով Բրադիգք տարաբնային յոյժ ՚ի կողմանց տիգրիսի, ուր եդ զառաջինն։

ահմանն չէր յափշտակեալ ի Թշնամեաց, որպէս յափըշտակեաց ի պարսից յաւուրս մանկութեան տղայոյ։ Այն սակս առաւն արտաքսիայ և դարձեալ զօրավար զօրացն մեծին անտիոքոսի, զորմէ պատմէ սգրաւէն գիրք ԺԱ. Թղթ 528. ուչ է նոր առաւն Կասբից ի հայս՝ (եգեալ և ատոյգ գնորին պատմութեի զոր բերէ յայլոց գրուացայ), այլ անգրէն գրաւուն. զի հայկազունքն արամ և մեծն տիգրան բազմօք յառաջ էն քան զմեծն անտիոքոս.

Ի ժամանակս ը. արտաշէսի արքային մերոյ՝ ընդ տերութիւ հայոց և պարսից դնէ լեալ խորհնացէն ը. 30. զկասբս, և յաւուրս նորա ապստամբեալ, և դարձեալ ի ձեռն քաջին ամբատայ հնազանդեցուցեալ. որոյ՝ որ պէս գրէ անդէն. * Օ երկիրն Կասբից [1] աւերեալ՝ առաւել քան զարտազեան գերին բազմութիւ ածէ ի հայս, ընդ որս և զղարդմանս անուն թագաւոր նոցին ‖։

Վարձեալ ապստամբեցան Կասբք ի հայոց յաւուրս ը. արշակայ ըստ պատմելոց բուզանդայ գ. 30։ * Յետ այսորիկ (ասէ) ապստամբեաց ի թագաւորէն հայոց և ձեռնի իշխանութեանն տանն հայոց թագաւորին՝ որ էր զատրպատական աշխարհաւն, յետս եկաց ի թագաւորէն հայոց ամուր աշխարհն մարաց, յետս եկաց յարքայէն հայոց և աշխարհն կապղից ‖։ Ի մէջ սպա բապետ պապայ արքայի անդրէն նուաճեաց, և ի հարկի կացոյց։

Ի բերոյ՝ ունի վայտակարան ըստ խորհնացւոյն Կամ բակ անբաւ, և Վարի ինքնաբոյս։

Վ ամն գաւառաց սորա գրէ խորհնացին՝ որպէս ասացաք, թէ * Կ. ժամատրպատականք ունին ‖. ուր ի միում ձեռագրի գրի՝ * Կ. ժամատրպատական անուանէն ‖։ Նոյնպէս թէև նոցին յաճնայն օրինակս աշխարհագրութիւ խորհնացւոյն նշանակին ժը. բայց ապա ի թուէն յանուանէ ի տպ". և ի միում ձեռ". գտանին ժգ. գաւառք. իսկ յերկուս ձեռագրս՝ ժգ. որպէս ունիս տեսանել յառաջ ցուցակդ։ Կ. Թովմայի կիլիկեցւոյ՝ յորում վերպակաս և Թերատ գրեալ կան անուանք գաւառաց, զնոսին ամենեցուն յաւելու էր ի գաւառաց վայտակարանի և զվաղքք։

(1) ի տպ. վերպակաս գնի Կասբէն, և յերրորդում՝ Կասբէն։ Պասբէն, բայց յերկուս ձեռ". գնի

ա. Հրաւոտ. (1)
բ. Պերճ.
գ. Ալ արդանակերտ.
դ. Հօրինեցուածոյ բագինք.
ե. Վոսկեան. (2)
զ. Ալվերձաղաչ. (3)
է. Վաղանոսք. (4)
ը. Խոտոռուն. (5)
թ. Խնճանձանք. (6)
ժ. Ալիշ. (7)
ժա. Խաչատան. (8)
ժբ. Ալպանդարանի պերճ. (9)
ժգ. Ալրմղեպերճ. (10)
ժդ. Ալատան. (11)

Հայոցեաց գաւառացս միջի՝ անուն Ալ արդանակերտի ևեթ յիշատակի՛ ի գիրս, զոր և քննեցուք յատաջիկ կայդ, այլ նախ եդեալ զվայրատակարան քաղաքաւ՝ որոյ գաւառ անծանօթ է:

Վայրատակարան: Վաղաք՝ որ անկանի յայսմ նահանգի, որպէս և անունն իսկ յայտ առնէ՝ գոլով համանուն ընդ նահանգի. զնոյն ցուցանեն և վերոգրեալ բանք ագաթանգեղոսի և բուզանդայ, նոյնպէս և խորենացւոյն ՚ի 3. որ նախ զվայրատակարան կոչէ Վաղաք հեռաւոր ՚ի բացակողմանն իշխանութեանէ տրդատայ. ապա զայս բացակողմն ցուցանէ լինել ՚ի կողմն ազռւանից և ՚ի կողմն կասբից ծովուն. և ՚ի գլ. 6. առ աւրպատականաւ, և առ պարսից սահմանաւ, որպիսի էր վայրատակարան նահանգ (12):

(1) Աւյսպէս դնի և ՚ի տպ. գրեալն և ՚ի միւսմ ձեռագրի. իսկ յերկուս ձեռագրս՝ Հրէտք:

(2) Պահասի այս անուն ՚ի տպ. և ՚ի միւսմ ձեռ՛. և գտանի յեր. կուս ձեռագրս:

(3) Աւյսպէս դնի յերկուս ձեռ՛. իսկ ՚ի միւսմ և ՚ի տպ. գրի այսպէս. Ալ-նի Ռոխիշաղայ:

(4) Աւյսպէս յերկու ձեռագ. դիրս, իսկ ՚ի միւսմ և ՚ի տպ. Խաղանոսք:

(5) Այնպէս դնի յերկուս ձեռ՛. իսկ ՚ի տպ. և ՚ի միւսմ ձեռ՛. Աոոս:

(6) Աւյսպէս դնի յերկուս ձեռ՛. իսկ ՚ի միւսմ Պէնձան յօդի ընդ վերոգրելոյն, գրելով Աոոս պէնձան. ՚ի տպ. Պէնձանձանքն:

(7) Աւյսպէս յերկուս ձեռ՛. իսկ ՚ի տպ՛. և ՚ի միւսմ ձեռ՛. Աիշ:

(8) Մինչև ցայժմ յեզր կասբից ծովուն է քաղաք լինչ կոչեցեալ Բաթա, որ թերևս անկանի յայսմ գաւառի, զանուն իւր պահեալ ՚ի վերայ:

(9) ՚Ի տպ՛. և ՚ի միւսմ ձեռ՛. Պանդարանդէրճ. իսկ ՚ի միւսմ ձեռ՛. վրիպակաւ գրեալ կայ և յերկուս բաժանեալ. առ Թոմայի կիլիկեցւոյ գրի Պանդարան:

(10) Աւյսպէս գրի յերկուս ձեռ. իսկ ՚ի տպ. և ՚ի միւսմ ձեռ. Ռրմդ պերճ. առ Թոմ. կիլիկ՛. Ռրմդան:

(11) Աւյսպէս յերկուս ձեռ՛. իսկ ՚ի տպ՛. և ՚ի միւսմ ձեռ՛, Աշատան:

(12) Խորէն. յայն գլ. դնէ զՂփայատակարան քաղաք ընդ գործա կալաք կողմանցն արևելեան հիւսիսոյ, յոր կոչին անկանի և փայատակարան նահանգ ըստ գրից հայ մարդկն հայոց: Ձաւել և զայս, թէ խորէն. առանն ոչ զփայատակարան,

Օ այս ՚ի միտ առեալ, պարտ է այժմ քննել զդժուա-
բութիւնն որ ծագի ՚ի բանից յետագայ մատենագրաց,
քանզի սոքա սկսեալ ՚ի Թովմայէ արծրունւոյ՝ նորին կացու-
ցանեն զՓայտակարան ընդ Տփղիս քաղաքի։ * Եւ խա-
զաց (ասէ Թովմ. արծր. էջ. 8. վանն բուղայի) հասեալ
նեղ ՚ի վերայ արևելից աշխարհին, և հրամայեաց հասեալ
նեղ ՚ի վերայ քաղաքին Տփղիս կոչեցեալ, որում յառա-
ջագոյն Փայտակարան անուանէին, (զի) և ՚ի փայտից
մայրենից շինեալ էր քաղաքն նոցա, պարիսպք, և պատ-
ուարք, և ապարանք նոցա, և ամենայն տուն բնակաց
քաղաքին, և ամենայն կազմած պատրաստութեան նո-
ցա ‖։ Այսպէս և երկնակոյսն ՚ի նախագրութեն Հառնն
երկնային շարժման՝ ուր ասէ. * Պատահեաց գալ ինձ ՚ի
կողմանս Ճաճասահ Թագաւորութեան աշխարհիս վրաց, ՚ի
հռչակաւոր և ՚ի մեծ մայրաքաղաքն ՚ի Տփղիս, Փայտա-
կարան կոչեցեալ ՚ի գիրս պատմողաց ‖։

Պարբերն էր մեկնել զբանս սոցա՝ ասելով, թէ Տփղիս
քաղաք ՚ի ժամանակս սոցա կոչէր Փայտակարան, եթէ
ոչ յաւելուածն Յոհաննէսի, կամ թէ՝ ՚ի գիրս պատմողաց
Փայտակարան կոչէր Տփղիս։ Արդ կամին ասել, թէ
այն՝ որ այժմ Տփղիս կոչի ՚ի ժամանակս մատենագրաց
նախ քան զմեզ եղելոց՝ կոչէր Փայտակարան։ Պարբերն
լինէր նաև՝ եթէ յայտ առնէին, թէ ո՛ր պատմագրքէ են՝
որք զՏփղիս կոչեցին Փայտակարան. զի յոհաննէս կա-
թողիկոս ուրոյն անուանէ զՏփղիս՝ կոչելով Այրաքա-
ղաք վրաց, և ուրոյն զՓայտակարան, ոչ ուրեք նոմանացու-
ցեալ զերկոսին։ Խորենացին զՏփղիս ընդ Շամշուդէ
քաղաքին դնէ ՚ի վիրս. արդ՝ վիրք ՚ի հայոց գնահատն
գուգադաց առնին, այլ ոչ զՓայտակարան՝ որ կարի ինն
բացակայի ՚ի նոցունց։ Այսպէս և եղիշէ, և բուզանդ,
և ագաթանգեղոս զՓայտակարան դնեն յայն կողմն՝ ուս-
տի հեռի է յոյժ Տփղիս՝ որ կայ մինչև ցայժմ, և կոչի
Թիֆլիս, զորմէ տես ՚ի Նոր Հայ՞. 276։

Չէ մարթի և ասել, թէ զքաղաքն զոր նախնիքն կոչե-
ցին Փայտակարան, յետագայք կոչեցին Տփղիս, վասն
ընդդէմ ելանելոյ գրիցն. զի որպէս խորենացին զՏփղիս
դնէ ՚ի վիրս՝ որով տարակայի յոյժ ՚ի Փայտակարան քա-

այլ զգործակալս կոչէ Ազիենէոն հայոց՝ որ անկանէր յարևելս հիւ-
հիւսիսոյ. այսինքն գործակալ կա- սիսոյ. և առհասն նոցա ձգէր նահ
յուցեալ էին համօրէն կողմանցն ՚ի վերայ Փայտակարանի,

զաքէն, սոյնպէս և յոհաննէս երզնկացին գնէ ՚ի վիւս. և որպէս յոհաննէս կաթուղիկոս զՏփխոս գնէ առ կուր գետովք յասելն վասն ամբաստ. * Զգեալ աձեցուցանէր զշաւիղ տերութեանն իւրոյ ... զկուր գետով մինչև ՚ի քաղաքն Տփխոս ||, նոյնպէս և Թովմա արծրունի ՚ի գ. 8. յասելն վասն բուղայի. * Ասայց հասեալ բուհայ անց ընդ գետն մեծ՝ որ կուրն կոչեն, և յորձանուտ շարժման գարնանային հոսանացն տեղի տուեալ ելանել զօրուն, և բնակել շուրջ զքաղաքաւանն ||, այն է Տփխեաց: Նա վասն նորին Տփխոս քաղաքի ասէ, թէ առ փայտակերտ գոլոյն՝ դիւրաւ այրեաց զայն բուղայ: * Կոյնժամայն շուրջ փակեալ (ասէ) զքաղաքաւանն (Տփխեաց՝ զոր և ՚ի վերոյ կոչեաց փայտակարան,) հրձգուեցաւ, և դիզեալ բորբոքեր հուրն ՚ի դիւրաճախ փայտէն մայրից և գիւց ||:

Նա որպէս յոհաննէս կաթուղիկոս մերձ գուցանէ ըզՏփխոս ՚ի բերդն Շ ամշուդէ՝ յասելն վասն նորուն բերդապահից, թէ յօդնութիւն կոչեցին իբր մեսակայս իւրեանց * Ո սպայազօրսն Տփխեաց, և զծովրծոյսն կովկասու || ընդդէմ մեսակայ Թշնամւոյն[1], սոյնպէս և Թովմա արծրունի՝ զմի գուռն Տփխեաց գնէ ՚ի Ճանապարհին շամշուդէի, ուստի և մերձ նմին: * Ասէ քաղաքապետն սահակ (ասէ) ելեալ ընդ գուռնն (Տփխեաց՝) որ ելանէ ՚ի բերդն Շ ամշոյ ||: [2]

Նա այսպէս ոչ կարեմք ստուգել զբանս սոցա, թէ մի՞ք էն ՚ի նախնեաց՝ որք զՏփխոս կոչեցին փայտակարան, որպէս կոչեն ինքեանք. և կասկածիմք վրիպանօք սպրդեալ այս կարծիք առ յետագայ մատենագիրս՝ ՚ի վերոյ նախնեաց. և յայնմանէ ուրեք ուրեք շփոթեցին զայս նոր փայտակարան (որ է Տփխիք) ընդ հին փայտակարանին որ է ՚ի համանուն նահանգի: Այսպէս և յայտնի իսկ սխալանօք դնի յայսմաւուրս յու. 31.

(1) Յայտ է թէ վասակ և աշոտ բերդապահք շամշուդէի զմեծաւորս իւրեանց կոչեցին յօդնութիւն ընդդէմ աշտոյ թագաւորին՝ յորմէ ապստամբեալ էին, և ոչ ՚ի փայտակարան քաղաքէ և ՚ի նահանգէ՝ որ էր հեռի, և գրեթէ առհասարակ գրաւեալ յայնժամ ՚ի տաճկաց:

(2) Մի՛ ոք ընդդէմ ածիցէ առ այս՝ թէ Թովմա արծրունի ՚ի վերոգրեալ բանի զՏփխոս գնէ յաբևելս՝ որ ոչ անկանի յայն կողմն, այլ ՚ի հիւսիս. նախ՝ զի ոչ վասն Տփխեաց, այլ վասն բուղայի գրէ, թէ ել հասանել ՚ի վերոյ արևելից աշխարհն. և բուղա ընդ զանազան քաղաքս Ճանապարհորդեաց. երկրորդ՝ զի և կողմանքն հաղբատայ, սանահնի, ևն՝ որք անկանին ՚ի հիւսիսակողմն, ՚ի գիրս յետագայ մատենագրաց կոչին՝ արևելից աշխարհ:

'ի տպագր. 'ի վարս ղևոնդեանց, ուր Տփխիս կոչի այն փայտակարան քաղաք, զոր եղիշէ գնէ 'ի փայտակարան նահանգի Թղթ. 88. 'ի գրելն վասն միհրներսեհի. * Նստեալ մերձ 'ի սահմանս հայոց՝ մտանէր 'ի քաղաքն փայտակարան, և զգօրսն առնային սիրեալ տարածանէր շուրջ զքաղաքաւն ‖ : Միհրներսէհ քանզի 'ի պարսից սահմանէն մտանէր 'ի սահմանս հայոց, փայտակարանաւն իմանայ եղիշէ զայն քաղաք՝ որ անկանի յայժմ փայտակարան նահանգի, և ոչ որ 'ի վիրս. որպէս յայտ առնէ զայս նաև անտուստ յետս դառնալն նորին միհրներսեհի յերկիրն արևելից 'ի պարս՝ առ 'ի յանդիման լինել թագաւորին պարսից, որպէս գրէ եղիշէ 'ի Թղթ. 96. և յառաջանալն մանկանիսաալաւուրտայ 'ի փայտակարանէ 'ի հեր և 'ի զարևանդ գառառ հայոց. (առ նմին եղիշէի Թղթ. 104.) զի այս ամենայն յարմարին գրոց փայտակարան նահանգին[1]. և սակայն յայսմաւուրս վասն նորուն միհրներսեհի գրի այսպէս. * Նմին 'ի փայտակարան քաղաք՝ որ է Տփխիս ‖ :

Օ սոյն վրիպանս և առ վարդանայ աշխարհագրի գտանեմք՝ որ գրէ. * Փայտակարան Տփխիս է. Վարդանայ կերտ Տփխեաց վիճակին է ‖ : Ընդ՝ որպէս յայտնի գիտեմք 'ի խորենացւոյն՝ թէ Վարդանակերտ է 'ի փայտակարան նահանգի, նոյնպէս յայտնի է և վրիպակն սորա 'ի դնել զնոյն 'ի վիճակին Տփխեաց. յորմէ ղհետ գայ և երրորդն՝ թէ նոյնպէս վրիպակ է՝ Տփխիս կոչելն յետ նոց զփայտակարանին խորենացւոյն :

Օ սոյն վրիպանս և զասողկայ կասկածիմք. զի ուր յո հանիւնէս կաթողիկոս գրէ գյուսփայ ոստիկանին՝ թէ գայ 'ի փայտակարան, և անտի ընդ Ուտի գառառ մինչև ցՏաշրատափ, անդէն վասն նորին յուսփայ գրէ, գնալ նախ 'ի Պարտաւ՝ որ է քաղաք յուտի գառառին, և անտի գաղտագնաց եղեալ ընդ Տփխիս՝ հասանել 'ի Տաշիր[2] :

(1) Պատմութիւնն իսկ եղիշէի յուսցանէ զայս, զի մանչկանն որ զօրագլուխ կարգեցաւ 'ի միհրներսեհէ 'ի փայտակարանի անդ, հարկ էր մտանել 'ի հեր և 'ի զարևանդ գառառ, այսինքն 'ի պարսկահայս՝ առ 'ի խաղալ անտի ընդդէմ բանակին հայոց, որ էր 'ի կողմանս այրարատոյ. իսկ թէ այս փայտակարան Տփխիս լինէր՝ կրկնութիւն էր ձանապարհաց՝ 'ի Տփխեաց մտանել 'ի հեր և 'ի զարևանդ, և անտի 'ի կողմանս այրարատոյ, զի 'ի Տփխեաց կարէր գնալ յայրատ՝ առանց գնալոյ 'ի հեր և 'ի զարևանդ :

(2) Յայսոսիկ բանս ասողկայ ամենայն անուանեալ համաձայնին՝

Ա.յլ ստուգել զսոցա վերկոսան՝ Թողումբ յետագային, և մեք հաւանական համարիմք՝ թէ ընկէ փայտակարան քաղաք յիշատակեալ ՚ի նախնեաց՝ է ՚ի փայտակարան նահանգի. իսկ զկնի՝ նաև Տփխիս քաղաք վըաց կոչեցաւ ՚ի հայոց փայտակարան, ըստ վկայելոց յետագայ մատենագրացս, յորս յաւել և զԹովմա մեծոփեցի՝ որ իբր մի և նոյն անուն զերկոսին ՚ի գործ ածէ՝ յասելն վասն Թագաւորին Թաթարացն ազախու. * Ընթացեալ բազում զօրօք ՚ի փայտակարան Տփխիս քաղաք ‖ : Այս սակս փայտակերտ գոլոյ շինուածոցն՝ որպէս ասէ Թովմա արձրունի, և այնպէս լինին կրկին քաղաքք փայտակարան անուանեալ: Իսկ վերոգրեալ մատենագրաց՝ առաջինն՝ լինի կարծել զնախնեաց Թէ և նոքա զՏփխիս կոչէին փայտակարան, և Թէ՝ մի և նոյն փայտակարան էր նախնեաց՝ որ կոչէր նաև Տփխիս: Երկրորդ՝ որ զհետ գայ յառաջինն վերոյգրելոյ՝ ինքեանք մի և նոյն համարեալ զանուանս Տփխիս՝ ձգեցին ՚ի վերայ փայտակարանին առաջնոց, կոչելով Տփխիս նաև զայն փայտակարան նախնեաց, և փոխանակ միոեանց ՚ի գործ ածելով (1):

Ա.յսաՓանգեղոս՝ որպէս գրեցաք ՚ի վերոյ, կոչէ զայս հին փայտակարան Վաղաշ արքայաքնէ հայոց, յորմէ երևի լինել ՚ի նմա ապարանք արքունականք, ուր երբեմն եղ քեան գնայիկ Թագաւորք հայոց զաւօսանաց աղագաւ, կամ ՚ի ժամանակս պատերազմի. այլ քնակել անդ Թագաւորի ուամբ որպէս յայլ Թագաւորանիստ քաղաքս՝ ոչ գտաւնեմք ուրեք. բայց եԹէ սանատրուկ արշակունի յետ մահուան տրդատայ՝ հակառակ որդւոյ նորին Թագ կապեաց ՚ի փայտակարան. այլ այս եղև ապստամբութ[ե]ան, և զկնի աւարտելոյ պատմութեան ագաԹանգեղոսի: Կամ Թէ կոչէ Վաղաշ արքայաքնէ հայոց՝ զաերութեանն հայոց նշանակելով, որպէս Թէ ասէր՝ Վաղաք ընդ Թագաւորութեամբ հայոց:

Տէրթանակերտ: Ա.ւան՝ այլ ՚ի քաղաքէն զոր եդաք յաղէ-

յիշատակելոցն ՚ի յոհաննէ կաԹուղիկոսէ, զի Տաշիր և Տաշրատուի է նոյն. միայն Տփխիս և կարգ տեղեացն են որք տարաձայնին, ուր Թերևս ասողիկ ճշդիւ ՚ի մոի եգեալ՝ Թէ Տփխիսն է փայտակարան, ընդ Թուեցաւ կարգ տեղեացն որ ՚ի յոհ. կաԹ. զի արդարև կրկնութ[ե]ամբ է ճանապարհի նախ գնալ ուամբ ՚ի Տփխիս. անտի յԱւան, անտի ՚ի Տաշիր. և յայս սակս Թերևս փոխեաց, նախ գնելով զՊարտաւ կամ զԱւան, ապա զՏփխիս:

(1) Զբանս մատթէոսի վասն փայտակարանի տես ՚ի Պարտաւ քաղաք՝ որ է յուսի:

նախ, զոր յայս նահանգ գնէ ասողիկ ի ԺԲ. 3. ասելով. *Պայ հասանէ ի Փայտակարան յաշխարհն կազբից, բանակին ի Տիգրանակերտ աւանի ‖ : Պատմէոս Ե. 13. կոչէ զայս Պէրիբանաման, կամ որպէս գնի ի բալագինեան ձեռագրի՝ Պէրիբանոամա, և գնէ ի մեծ հայս ի սահմանակցութենէ մեր բաց. Թէպէտ և տեղի նորա ճշդիւ ոչ համաձայնի ընդ սմա. քանզի որպէս բազում անգամ գրեալ եմք՝ սակաւ աւանս և քաղաքս է գտանել առ օտար ազգաց մատենագիրս՝ որոց տեղիք համաձայնեսցին ընդ ճշգրիտ տեղեացն, զոր նշանակեն մեր մատենագիրք։

ՎԱՐԴԱՆԱԿԵՐՏ։

Հայկական անուն այսր գաւառի՝ ըստ հնչմանն ուղ անծանօթի ի մեջ այլոց գաւառաց Փայտակարանի, գիտմ սնոյն աւան ունել ի սահմանի իւրում տայ մեզ ակնարկել Թէպէտ և ջանիմք ուսուցեք յիշատակութիւն հաւաստի զվարդանայ՝ յորոյ անուն կոչեցաւ։ Ւսակ զոր ղևոնդ պատմիչ ի գլ. ՀԲ.[1], և ասողիկ ի ԺԲ. 4. կոչեն

(1) Ջընդարձակ բանս ղևոնդեայ՝ որ սուրբգրէ զերիս տեղւոյ պատերազմի հանարարացն Հայոց ընդ զօրացն հագարացւոց, ի գեղ համօրինիւք կարգել ի վերլուծոմ ձեռ ասա։ * Եւ երբև գնաց (ա. աէ) մահմետ զօրավարն յաստրեխ եթող իշխան աշխարհիս Հայոց փոխանակ իւր յիսմայելացւոց. ո ըստ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ բանալ զազատախումբ առնին յաշխարհէս Հայոց հանդերձ նուցին հեծելովք. և անդ վաղվաղակի յայանեցաւ նենդութեն նորա սմպատայ՝ որ էր ի առմէն բազբառունեաց, և այլոց նախարարաց, և նոցին հեծելոց. իսկ երբև զգայր զդաւաճանութեն կոչէր առ ինքն զհամազունս իւր զազատախումբ բանակին՝ զամբառ որ դի աշտոի իշխանի, և զվարդ զոր դի Թէոդորոսի իշխանի, և զեղբայր իւր զաշոտ, և զայլ նախարարսն, և խորհէր հնարս գտանել՝ որով մարթասցին զանձինս ապրեցուցանել։

» Եւ եղև խորհրդին տեղի տալ և գնալ յաշխարհէս առ Թագաւորն յոնաց։ Եւ անդէն անձնատեալ մեկնեցան ոմանք ի նախարարաց վասպուրականի ի գաշտաւայր մարզին՝ որում Աբուսահլ կոչն կոչէն. քանզի անդ բնակեալ էր մայրնակեաց ոմն՝ առ որ ջգան հարցանել զորպիսութեն գործոյն, քանզի էր այր սուրբ և ընտրեալ . . . իսկ նորա աշխարհալ և աւազեալ զկորուստ աշխարհիս . . . յանձնեաց զնոսա ընորհացն ՚ն՝ և առաքեաց յիւրմէ։ Եւ նոքա գնացեալք ընդ եզր գետոյն երասխայ՝ անցանէին ընդ սահմանն Ա-ղձնեաց, և սահմանն էին ի մեծ աւանն Ա-կռաւ։

» Իսկ զօրքն իսմայիլի որք էին ի Նախջաւան քաղաքի յարձակեցան զինի նոցա, և ոչ մեկնեցան ի հետոյ նոցա, քանզի էին առել քան զնոսա. որ կամէին կենդանի ըսյն կալնել զնոսա։ Եւ երբև աղ-

Ալան, և ակնարկէն լինել մօտ յերասխ, ուր և յելս անդ է. գարուն հինգ հազար զօրք հայաբայլոց կոտորեցան յերկուց հազար զօրաց հայոց, ոչ անհին տարակուսիմք լինել այլուր, կամ ըստ կիրակոսի՝ ի բագրեւանդ գաւառի [1]. քանզի պատմիչք Ալան կոչեն զնոյն, և ոչ նշանակեն զգաւառն, և ոչ իսկ ցուցանեն զկարի իմն բաց ցակայութիւն այդր տեղւոյ պատերազմի՝ ի միջնագաւառ ասաց՝ յորս իշխեին պատերազմող իշխանքդ, որպիսի ոչ էր վարդանակերտ գաւառն փայտակարանի. քանզի և յոհաննէս կաթուղիկոս անորոշ իմն յիշատակէ, յասելն. * Ո այսու ժամանակաւ ապա լինի կռիւն ի Ալարդանա կերտի ... վասն որոյ ցարդ ևս բան առ հագուրացիսն ըստ իւրեանց աղիւսատրոյզ բառին պատմի, թէ Ալարդանա կերտ առիւ մի՛ շինեսցի մեզ ||:

եղև զօրուն հայոց վասն հինին որ զարթուցեալ գայր ի վերայ նոցա, յարուցեալ անցին ըստ գետն երասխ, և բնակեցան ի Վարդանակերտ յաւանի: Եւ զօրն տաճկաց պնդեալ գայր զկնի նոցա ... իսկ զօրուն հայոց ամրացուցեալ զփողոցս աւանին՝ կարգեցին ի վերայ պահապանս մինչև ի լուսանալ առաւօտին ... և իսկոյն ընդ ծագել առաւօտին ... յարուցեալ յարդարեցին գունդ առ գունդ և ճակատ առ ճակատ, և խմբեցան պատերազմին:

» Անդ հասեալ յօգնութիւն մեծաւ զօրն ՅԾ գնդին հայոց՝ թէպէտ և նուազագունք էին քան զթիւ երկուց հազարաց, սակայն զգազման հարեալ սատակէին ի սուր սուսերի, քանզի էին աւուրքն ցրտաշունչ սառնամանեաց, և առաւել (սաստ կացեալ) գառնաշունչ օդոյն՝ կատեցուցանէր զզօրսն խմայիլի յարիւական զօրութենէն իւրեանց, զի զդիւերն ամենայն ի վերայ ձեռն օթաւգացեալք էին, և ի ծագել լուսոյն անկան ի ձեռս սրոյ. և որք ի սրոյն փախեան՝ անկան ի դեան երասխ, քանզի սառուցեալ էր ի խստութենէ օդոյն. և իբրև ելանէին ի վերայ պաղին բազմութիւն զօրացն, անդէն վազվազակի խորոց մաանէին՝ խորտակեալ պաղին՝ որք ի սրոյն զերծեալք էին, և այնպէս հեղձմամբ վճարէին ի կենաց: Յօրոց նուաճունք ի փախուստ դարձեալ իբրև արք ՇՃ. ապաւինէին առ սիւկինն շուշան, զորոց զկնի հետամուտ եղեալ սմպատ որդի աշոտի զօրօք իւրովք՝ կամէր արկանել զփախստեայսն ի սուր սուսերի. որում ընդ յառաջ եղեալ տիկինն շուշան բազում աղերսանօք և գոհ չամբք թափէր զնոսա ...

» Իսկ զօրն հայոց ... առաքէին առ թագաւորն յունաց աւետիս յաղթութենէ իւրեանց, տային տանել նմա ընծայս յաւարէ թշնամեացն ... և կայսր ընկալեալ զայն նուէրն ... այլ բերել նմա պատիւ կուրապաղատութենէ ... և նոքա ընկալեալ զպատիւն .. առնոյր զզօրս իւր, և երթայր յաշխարհն տայոց, մնայեր յամրոցսն՝ յոլով թուխարան կոչէն, և զգուշանայր որգուցն խմայիլի ||: Ո՛չ երկրորդեմք զբանս ասողիկ՝ որ համառօտ զբանս վկանդեայ:

(1) Կիրակոս ի գրէն ցն ամբաստայ բագարատայ բիւրեղեան՝ որ յայրարդեաց ի մարզպանութեան աշոտոյ՝ յայրարդին ներսէհէ: Սա պատերազմեցաւ (ասէ) ընդ զօրս այլազգեաց ի վարդանակերտն աւանի, և յաղթեաց քաջութիւ ի Բագրեւանդ գաւառի ||:

Այնպէս և բանք վարդանայ յայտնի ցուցանէ զվարդանակերտն յիշատակեալ յայս պատմութիւն՝ կարի իմն հեռի լինել ի վայտակարան աշխարհէ, քանզի գրէ. *Գնացեալ մահմէդի՝ այլ ոստիկան առաքէ ի հայս աբդլա անուն՝ որ կամեցաւ բառնալ զազատագունդն հայոց, զսահակ կաթուղիկոս կապեալ առաքէ ի դամասկոս, և զիշխանս հայոց զմբատ և զդաւիթ խաչէ ի փայտի, և ինացեալ իշխանքն սմբատ և աշոտ և վարդ կամեցան փախչել ի յոյս. որոց հետամուտ եղեալ իսմայելացիքն՝ հասին ի Վարդանակերտ, և կռուեցան և սրախողխող եղեն առհասարակ յիշխանացն մերոց։ Զպաքէն իշխանք հայոց ի հայաստանէ փախչելին ի յոյս, և զնարդ հետամուտք նոցին հասանելին զհետ նոցա ի փայտակարան՝ որ մերձ է ի պարտ կամ յաղուանս, տես և զբանս գնա ի վերլուծումնէ։

Այս ևս՝ ի սկիզբն ը. դարուն գագիկ որդի վահանայ կամսարականի՝ շինեաց ի Վարդանակերտ եկեղեցի, ուր և կատարեաց զտօն նահատակութեանն քեռն իւրոյ սրբուհ ւոյն շուշանայ, որպէս պատմի ի պատմութենէ եպիսկ պոսացն արշարունեաց ի Ճառընտիրն և ի կանոնսիրս։ Այս ևս հաստատ գիրք կարծիս, թէ գուցէ ի մեր ձեռս եղիս իշխանութենէ կամսարականաց իցէ Վարդանակերտ աւանդ, որում և նպաստեն բանք զևոնդեայ։

ՈՒՏ

Յերկուս ձեռագիրս վարդանայ աշխարհագրի գրի Աթոռ : Ասէպ ՚ի գործ ածի յարակցեալ ունելով զառաջինսն : * Իսկ և իսկ ժամանեալ գուժկան (ասէ յոհաննէս կաթողիկոս) Հաւտի գաւառէ առ Թագաւորն աշոտ հասանէր, ասելով նմա զեղս իշխանին սահակայ առ ներոյ նորա Հաւտի գաւառ ‖ : Յոր անուն կոչի աստէն նահանգն, և ոչ լոկ գաւառն. զի ստորև յիշի զարդմանն՝ որ ոչ էր յոստի գաւառին, այլ յոստի նահանգին :

՚Ի գործ ածի երբեմն նաև սոսկ առանձին, կամ և ՚ի հոլովմունս, որպէս յասելն խորենացւոյն վասն գուգաբանաց՝ Թէ ՚Ի տէղ կայ Աթոռ: Կոչի նաև Աթոռաց գաւառ, որպէս է տեսանել ՚ի ճառընտիրս ՚ի պատմութեանէ գիւտի նշխարաց գրիգորի. * Յայժ հրաշակեալ լուր սքանչ գրիգոր ընդ ամենայն աշխարհն Հայոց գաւառին ‖ : (1)

Աւ խորենացւոյն էջ. 71. գրի Աթոռոց գաւառ. իսկ առ յոհաննու կաթողիկոսի ուրեք՝ Աղխարհ Աթոռոց : Կոչի նաև առ ագաթանգեղոսի Թղթ. է. Ասէ գաւառ. ՚ի տպ". Ասէ գաւառ, որ է նոյն ընդ անուանս Աթոռ. զի որպէս ագաթանգեղոս զանակայ յանդիման լինելն առ խոսրով, զնէ յայսմ Ասէ գաւառին, այսպէս և խորէն. էջ. 71. զխոսրով զնէ լեալ յայնմ ժամանակի Աթոռոց գաւառին :

Աւ օտար ազգաց մատենագիրս՝ այս անուն գրի Ատրպատական, զոր ստեփանոս կոչէ Ատան հայաստանեայց, և ՚ի վկայ ուղի կոչէ զգուստարադս՝ որ այսպէս գրէ յերրորդ գիրս պարթևաց. * Իսկ բագորոս արքայ հայաստանեայց զայնու ժամանակաւ մերձ ՚ի յարդաքսադա (այն է՝ արտա-

(1) Աւ յայսմ գրի յերկուս հին որք գրեալ կայ Աթոռոց գաւառնիս. իսկ ՚ի նոր ճառընտիրս՝ առին.

շատ), և ի Գէնի հայոց կացեալ։ առ արտաշատաւ դնելով սահմանակից կացուցանէ երասխ գետոյ։ Ել յերկրորդ գիրս դնէ առ կուր գետով. * Ո գիրոս (այլ ինքն զկուր) գետով բնակին Վաղք և Գինք որք են մեծ մասն հայաստանեայց։ Յիշատակէ զԳինի և բարգեծան ասորի առ եւսեբեայ ի նախապատր. աւետ տար. գիրք Ժ. Թիւ 10։

Ընդ պլին. ջ. 13. լատին հնչմամբ գրի Գէնէ։ * Ընդ բագինէ (ասէ) ի Գինէ գաւառէն հայոց երասխոյ բաժանեալ։ Ընդ սինոքն որպէս մեկնի հարտուին, Ընդ պատական կցի ընդ մեծ հայս, յորոյ յարևելեան կողմանի՝ որ Գինէ կոչի, միայն երասխ գետով բաժանի։ Այն այս անուն է՝ որ առ պաղոմիոսի Ե. 13. գրի վրիպակաւ Աօքինէ, և գնի ի մեծ հայս մերձ ի կուր գետ. և յաշխարհագոյցս պաղոմեայ գրի Աօքինէ, որպէս նշանակէ ընդ պլոյ նաև պօշար։

Ասէ յանուանի աստի՝ որ է մի և նոյն անուն զանազան հնչմամբ, և զանազան օրինակաւ գրեալ, կոչի նաև յանուն Ընդանիից՝ սակս գոլոյ ընդ տերունիք նոցին։ Ւսկ բնակիչքն յորջորջին նաև յայլ նոր անուն՝ իբրև առանձին ժողովուրդ, այն է Ա՝ ոդէ, որպէս վկայէ յոհաննէս կաթողիկոս, յասելն. * Ի գիտելով զնենգութիւն զօրաց իւրեանց բնակչաց Աւտի գաւառի՝ որ են Աևորդիք։ զորոյ զպատճառն գնէ յայս բան. * Ղուկ զօրու ծանուս հրոսակ գեորգեայ նահապետին Աևորդեաց, որ սակս Աև կոչեցելոյ հաւտուն իւրեանց՝ ազգն յայն անուն Աևորդիք անուանէին։ Ընդ ասողիսկայ այս անուն գրի Աէ՝՝ ոդէ՝՝. որ առ ընդարձակողին վարդանայ աշխարհագրի՝ գրի Ա՝՝ ոդէ՝՝։ Տես ստորև և զՏաւս գիւղ։

Սովին անուամբ, որպէս և ուրեք ուրեք Աւտեացւոց անուամբ իբր մնանաւոր ազգ յիշատակին սոքա [1]։

Նաև Եպիսկոպոսունք իսկ յայս անուն յիշատակին ի գիրս, որպիսի են՝ Ա՝արտիրոս և Գրիգոր եպիսկոպոսունք Աևորդեաց։

(1) Ա՝յլոց Թողցուք ի քննել զանանիս գետով. քանզի բաց ի վե՛ ազգին Ա՝՝ ոդէ՝՝, զորս պլի. Նիոս ջ. 7. յիշատակէ ընդ սար. մատագիս. արգեօք Աէ՝՝ ոդէ՝՝ էին ի կարգս սարմատացւոց ազանց դասեալ՝ ի նմանէ, թէ հաւտուած լինէ Աևաւորգեաց բնակեալ առ մերձաւորութիւն անուանց՝ սոլինոս գլ. ԺԶ. զՅաւրօմագս ի մարաց անտի սերեալս գնէ. իսկ անուն Ա՝արք՝ ուրեք ուրեք փոխանակ հայոց առեալ լինի առ նախնիս։

Վրբք սորա ըստ պլինիոսի անկանի առ երասխաւ, իսկ ըստ գուատրադոսի՝ առ երասխաւ և առ կուր գետով, համաձայն խորենացւոյն՝ որ գրէ. * Ի մէնից կայ երասխայ՝ ընդ միջ արցախայ և կուր գետոյ ‖: Ի յսինքն անկանի յարևմտից երասխայ ի հարաւոյ կուր գետոյ, և յարևելից արցախայ. յորմէ յայտ է թէ՝ մի ծայր նորա անկանի ի խառնուածն անդ կուր գետոյն յերասխ. և որ պէս ցուցանեն տեղիք որք կան միմեանս ցայժմ, ինքն Ալան նահանգ երկայնաձգեալ կայ առ աջակողմանէ կուր գետոյն, յերկուց՝ նա մանաւանդ յերից կողմանց պատեալ ջրով, ի հիւսիսոյ և յարևելից՝ կուր գետով, (ուրանօր եդ զԱլան և գուատրագոս). իսկ ի հարաւոյ՝ սակաւուք երասխաւ:

Ի կուր գետով սահմանակից լինի աղուանից, քանզի խորենացին զաղուանս ձգէ մինչև * ի հայոց սահման առ կուր գետով ‖. և * Ինչպէս ի խառնուածնն երասխայ ի կուր գետ ‖: Ի երասխաւ սահմանակից լինի փայտակարսի ըստ խորենացւոյն, զորմէ տես ի ստորագրութիւնէ փայտակարսին:

Իսկ ըստ պլինիոսի՝ սահմանակից լինի ատրպատականէ, քանզի պլինիոս զՓայտակարան դասէ ընդ ատրպատական:

Անի ամուր և անէծ տեղիս, զորոյ զանձաւախիտ ամրոցս մայրեաց՝ որք էին ի գարգմանն գաւառի սորա, այլ և զանտառախիտ մայրիս՝ որ էին առ ափն կուր գետոյ, յիշէ յոհաննէս կաթողիկոս:

Ի բերոյ ոմնի ըստ խորենացւոյն՝ Հիթենի սակաւ գիւտ ի հայաստան, Ա արընկենի (1): Պլինիոս ժբ. 12. գնէ և կինամոն, Ի մոմում ձայնեալ լո: * Ի ասանի (ասէ Ի մոմում) և ի մասին հայաստանեայց՝ որ կոչի Գնէն ‖: Օ որմէ տեսցես ի ներածութիւնէ հայաստանեայց: Իսկ ի Թռչնոց ոմնի՝ կատակ:

Ատեացւոց սերունդ էջանէ ի զաւակացն առանայ, որ էր ի ցեղէն սիսակայ, և կարգեցաւ ի վաղարշակայ կողմնակալ արևելից հիւսիսոյ կողմանն, որպէս է տեսանել առ խոր. բ. 7. կամ ըստ Ձեռ". 8. * Ի սորա (այս ինքն առանայ) զաւակէ ասեն սերեալ զազգ Ատեաց

(1) Ի Ձեռ". աշխարհագր. խոր. բեն. գրի Վայրենի: Յերկուս ընդ. Ձեռ". խորեն". և ոչ Թռչնոյն ի միում Ձեռագրի: կիլիկեցւոյ յիշատակի ի բերս և Յասմիկ, որ ոչ գտանի ի տպ. և

ւոյ [1] և ծովեզեացւոց, և գարգարացւոց իշխանութիւն ||։ Կարուք բնիւրս, ապստամբս, և ձիւաղաբարոյս կոչէ զԱտեացիս յոհ. կաթ. և միշտ աւազակութենէ պարապեալ։

Յորժամ ապստամբեցան ՚ի ք. արշակայ հեռաւոր նաև հանգիպ մեծին հայոց, նաև այն սահմանք որք էին արտաքոյ հայաստանեայց, բայց ընդ տերութիւն հայոց, յայնժամ զայս նահանգ իշխ մեծի մասին գրաւեցին աղուանք. այլ մուշեղ սպարապետ պապայ արքայի անդրկն կարկ իշ տերութիւն հայոց։ * Կապիեր ՚ի նոցանէ (ասէ բուզ. է. 13. այսինքն յաղուանից) բազում գաւառս, զոր հաւ տեալ էր նոցա ՚ի նոցանէն (այսինքն ՚ի հայոց), զԱւան, և զշակաշէն, և զձորն գարդմանայ, զկողթ. և այլ որ շուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք, և զկուր գետ՝ որպէս և յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն աղուանից՝ և ընդ երկիրն իւրեանց՝ սահման արարեալ կացուցանէին. և ՚ի գլխաւորացն բազում սպանանէին, և զնացուղդն ՚ի հարկի կացուցանէին ||։ Այլ ՚ի ժամանակս խորենացւոյ էր գարձեալ սիրելին աղուանք. զկնի ժամանակաց՝ ա. ամբաստ վերստին էառ ընդ իւրև. իսկ աշոտ շահնշահ յաջորդ նորա, որում սիրելի էր յոյժ Աւան, երբեմն պատերազմեաւ, և երբեմն սիրով հազիւ ընդ իւրեաւ նուաճ ձեռալ պահէր, յորմէ ստէպ ստէպ ապստամբէին։

Գաւառք սորա՝ զորս աղուանք ունէին առ ժամանակ կօք խոր. յաշխարհագրութենէ նորին գնին լինել եօթն, այլ զկնի ՚ի թուելն յանուանէ, ուր գաւառք նշանակին ըստ այմ կարգի.

ա. Ալբանոպա. [2]
բ. Տոռէ. [3]
գ. Ուռվոպայական. [4]
դ. Ալդուէ. [5]
ե. Ուշանապակ. [6]
զ. Գարդման.
է. Շակաշէն.
ը. Ուռէ առանձնակ.

(1) ՚Ի տպ. և ՚ի միւմ ձեռ. զկնի Ուռէացւոց, կամ որպէս է ՚ի տպ. Օգեացւոց, գնի անուն Գարգմանացւոց, այլ յերկուս ձեռ՚. պակասի այն անուն։

(2) Ալյապես գնի յերիս ձեռ. իսկ ՚ի տպ՚. Ալբանոպա։

(3) Ալյապես յերկուս ձեռ՚. իսկ ՚ի տպ. և ՚ի միւմ ձեռ. Տոռ։

(4) Ցերկուս ձեռ՚. այապես գնի, իսկ ՚ի միւմ Ուռպայեան. յորմէ յայտ է թէ վրիպակ է ՚ի տպ. անուն Տոպայեան։

(5) ՚Ի տպ. և ՚ի միւմ ձեռ՚. այսպէս գնի, իսկ յերկուս ձեռ՚. Ալդուէր։

(6) Ալյապես յերկուս ձեռ՚. իսկ ՚ի տպ՚. և ՚ի միւմ ձեռ՚. Տուշապակ։

Երևելի գաւառ ուսեալցուց՝ որ Թուի լինել նոյն ընդ անուանս Վարդմանայ յոր որ յիշատակի առ խոր. և առ բուզ. Ե. 13. ընդ այլ գաւառս ուստի նահանգին. այսպէս կոչեցեալ ի ձորավայրը գրէից իւրոց։ Զոյն անուն և՝ որ առ բուզ. Ը. 50. վերնագրեալ գրի Վարգմանաչոր, կամ ըստ այլ ձեռ՛. Վարգմանանոր, փոխանակ գրելոյ Վարդմանաչոր. որպէս և ի միւմ ձեռ՛. առաւել ուղղութիւն գտանեմք գրեալ Վարդմանակոր. զի յայն գլ. Թուէ զսա ընդ ասսուամբեալ տեղիս. խակ ի պատմէն զանդրէն հնաւ զանդրէն զամենեցուն նոցա ի ձեռն մուշեղայ, դպր. Ե. ի 9. գլխոյն մինչև 320, ուր ուրեք գտանեմք զօտարաճայն անունդ վերադրեալ. այլ փոխանակ այնր ի 13. գլ Վարդմանաչոր, որպէս ասացաք։ Զոյն և Թերևս և ընդ այսր անուան Վարդամ, որ յիշատակի յերկուս օրինակս կիրաւ կոսի՝ յասելն վասն նեբսէսի արքեպիսկոպոսի աղուանից. * Իւինչ եպիսկոպոս էր Վարդամայ՝ հաւանեցոյց զկին ոմն ‖ [illegible] ։ Ի արգան աշխարհագիրը գրէ վե այսր. * Վարդման գաւառ՝ Վրնամանիկ է (1), ուր կայ գերեզման յոհան նէս վարդապետին մայրագոմեցոյն ‖ ։ (2)

Օ իշան սորա Խուրս անուն յիշէ խոր. Ը. 60. և յոհ. կաթ. զԱտրիճ անուն։ Զոյնպէս և եպիսկոպոս այսր գաւառիս՝ բաց ի վերոյիշեալ ներսէսէ՝ յիշատակի ի վարդանայ և ի կիրակոսէ՝ Յոհաննէս տէրոյ արքեպիսկոպոս Վարդմանայ և այլոց էերդից և գաւառաց, որպէս գրէ վարդան. որոյ Թեւին յայնժամ ընդարձակ տարածէր յոյժ (ըստ կիրակոսի) յայլ և այլ գաւառս, այսինքն ի վերայ քաղաքին Շ ամբոյց, կամ որպէս գրի յայլ օրին՛. Շ ամբոյ ըոյ՝ (որոյ գաւառն անծանօթ). Աղգեվանից՝ (զոր ստրաբոն գրէ յերիս ձեռ՛), Ջերունականին, և Տաւշոյ, և այլ կողմանց։ Զոյնպէս Եպիսկոպոս Թուի գարդմանայ

(1) Ա յսպէս գրի յերիս ձեռ՛. խակ ի ոմն. և ի միւմ ձեռ՛. գրի Վրբնամանիկ, և յայլումն ձեռ. Քրբնամանիկ. վերջին երկու ձեռ՛. են հարազատ վարդանայ օրինակք ա ռանց ընդարձակութեաց։

(2) Ա յլոց Թոզցուք ի քննել Թէ այժմեան անուանս Քարնէ, որ է նահանգ վրայ. ձգեալ մինչև ցայսոսիկ կողմանս, արգեօք ի Գարգման անուանէ ածանցեցի, զի պատմութիւն, օրպ. Թղթ. 8. ուր ի Գարբմանայ այլ ի Գարնաւոս անուանէ եղբօր հայկայ ածանցեալ դնէ։

և վերոյիշեալ եպիսկոպոսն Սարգիս եպիսկոպոս, զոր յիւ
ջեցաք յարցախ [1]։

Իշխանն հեթանոսութեանէ գտանէր յայս գաւառ մինչև
ի ժամանակս սրբոյն Մեսրոպայ, զոր երբարձ նոյն լինքն երա
նելին։ * Ինքն (մեսրոպ՝ ասէ խոր. գ. 60.) գառնայ
զվարդմանայ ձորոյին, զի և ի նմա լուսաւ լինել ի նոցին
ընկերաց աղանդոյն, զոր գտեալ ածէ և զնոսա ի դի
տութեն հեթանոսութեանէ, հանդերձ վերստին ուղղութէ իշ
խանին վարդմանայ, որում անուն էր Խոսրս ||։

Ունի իւր և բերդ՝ զոր հաւ բուղայ ըսա գրելոյ յով.
կաթ. * Ըհեալ գնայ ի գաւառն վարդմանայ, և պատ
նէ և պաշարուին շուրջ զվարդան բերդիւ եդեալ, ըմ
բռնէ անտի և գիշխանն վարդմանայ զկարիձն ||։ Ի ձե
ռաց աշտոյ շահանշահի հաւ աներ նորին սահակ իշ
խան, իսկ ի սահակայ անգրէն գրաւեաց նոյն աշտ աղ
քայ։ * Ւշ ապա (ասէ յով. կաթ.) զամրոյն առ հա
ռարակ զվարդմանայ՝ Թագաւորն լինքն գրաւեալ, և
զլովանդակ աշխարհն յիւր անուն նուաճեալ հնազան
դեր ||։ Ի ժէ. գարուն զաքարիա և իւանէ առին ի
պարսից։ * Ւդրն և նոքա (ասէ կիրակոս) բաղում գա
ւառս ի պարսից, և բերդս ամուրս զվարդման ||։

Վեհաբակո։ Օրմզ կիրակոս՝ յասէրն վասն յով. մայ
րագումեցոյն. * Ընթեալ յովհաննու ընտրեաց իւր տեղի
լուսթէ ի կողմանս Վեհաբակո բերդոյ [2] ||։ Ինկանի
յայս գաւառ, վասն զի յով. կաթ. և վարդան վասն նոյն
յովհաննու պատմին երթեալ ի գաւառն Վարդման. և
որպէս Թուի՝ էր ի ծայր գաւառին. քանզի գրէ վար
դան. * Ոգաւ յաղատս ի գլուխ Վարդման գաւա
ռի ||։ Ալ ասն որոյ և կիրակ". Թուի իբր որոշել արտա
քոյ գարդմանայ, յասէրն վասն մուղալոյ՝ Թէ յարձա
կեցան * ի Վարդման, և յայլ կողմանս՝ ի չարեքն, և
ի Վեհաբակո այլ ոմն գլխաւոր չոգաւ ||։ Ի ժէ. գա
րուն զաքարէ և իւանէ իշխանք առին զսա յայլազգեաց,

(1) Ի պատմութեան Ժողովոյն մանազկերտի յօրինակի միում յիշատակի ընդ եպիսկոպոսունս յա կողմկ ասորոց՝ Թ.Էզդոս եպիսկո պոս Վարդմանայ, բայց ուղղագրէ զվերնայնս սորա այլ օրինակ՝ ուր դրի Վաղդամէ, զոր և յիշատակէ յովսէփ ասսէման յարևելեան մա տենագարանի. գնելով զՎարդա մակ եպիսկոպոսանիսա քաղաք առ ասորիս։

(2) Ի միում օրինակի կիր. դրի Բէդոյ, և ի միւսում օրին. յոր մէ հանաք, ր տառս յօտար գրչէ գինի եղեալ կայ։

որպէս գրէ վարդան. * Լուծին զկարս ... և տպա զՀոտաբակս և զարեքն։

ՀԱՊԱՃԷՆ։

Առյսպէս գրի յերկուս ձեռ՛. աշխարհագր՛. խոր՛. խակ՛ ի տալ՛. և՛ ի միւմ ձեռ՛. Շ էկալէն, այլ զուղղութիւն առաջին գրութե՛ հաստատեն և օտար ազգաց աշխարհագիրք, առ որս առաջին վանկն նոյնպէս գրի ա տառիւ և ո՛չ է. Ապասէնէ կամ Ապասենէ։ Ազգ. գիրք. ժ՘ա. Թղթ. 528. ՛ի Թուէլէն զայն գաւառս հայաստանեայց, որք էին ձորավայրք և բարեբեր, մի՛ ի նոցանէ դնէ և զայս. և կացուցանէ յայնմ սահմանի, յորում և անկանի ուտի և շակաշէն։ Զետ դաշտավայրացն ասէ երասխա ձորոյ՝ ՛ի * Ապասենի. սա և առ երի կայ ալվանից (աղուանից) և գիրոս (կուր) գետոյ։ Եւ գիրք. բ. Թղթ. 73. ՛ի խօսելն զաքանչելի բեղինաւորութե՛ վրկանայ՝ գրէ. * Օ սոյն և ՛ի մարաց գաւառի (պատմեն) լինել, որ ասի մադդիանի, և ՛ի Ապասենի նաև յարաքսենի (այսինքն յերասխեան գաւառս) հայաստանեայց։

Եւ այսպէս ուղղիղ եդեալ կայ գիրք Ապասէն, կամ լատ. հնչմամբ Ապասէն գաւառին յաշխարհագրացն՝ որ դնի հա. Է. դրծոց արքունի ձեմարանին վարիզու արձանագրութե՛ և բանասիրութե՛ զկնի Ճառին Փիլէնեդայ, զի դնի ՛ի խառնմանէն անդ կուր գետոյ յերասխ, ուր և անկանի ըստ խոր. նաև ըստ այժմեան դրից՝ որ կայ մինչև յայժմ։

Օ նոյն կողմամբք դնէ և պլին. Ջ. 9. զբնակիչս սորա, զորս կոչէ Ապասանս, կացուցանելով ստորև՝ այսինքն ՛ի հարաւոյ մօքեանց և կուր գետոյ. տես ՛ի հարտաւին և ՛ի մառդինի։ Այն այս գաւառ է որ առ պտղ. Ե. 13. գրի վրիպակաւ Ապաբէնէ, և դնի ՛ի մեծ հայս զկողմամբք երասխայ, մերձ ՛ի գօթի Կարիատին լերանց, Թէպէտ և չելլարիոս տարակուսելով նոյնացուցանէ ընդ վերնոյն։

Զնոյն սորա յայտ առնէ՝ Թէ ՛ի Շ ակայ շինեցաւ, և յայնմանէ կոչեցաւ առ մեզ Շ ակաղէն։ այլ զպատմութե՛ նորին յօտարաց կարօտիմք առնուլ, որք զԱպաս կամ զՇ ակս ըստ մեր հնչման՝ դնեն լինել ազգ ինչ սկիւթաց ասց, սահմանակից մասսագէթաց, այսինքն մազքեաց, որպէս դնէ սգր. և որպէս ակնարկէ դիոդորոս սիկիլեա-

ցի, նաև պլին. զկնի Սագաց զմաղքութիւն իսկ և իսկ յհ
շելով. յիշեն զնոսա և գուրգիոս և պաղտմէոս։ Ա՛րդ՝
Սագք ասէ սդը. գիր ժա. Թղթ. 511. և 512. ըստ ա
նանգելոյ ոմանց՝ արշաւելով ՚ի Մերձակայս և ՚ի հեռա
կայս առին զբակտրիանա. * Այս զամենաքարի երկիրն
Հայաստանեայց, զոր յիւրեանց անուն կոչեցին Սագա
սինի ‖։

Պատմէ ասպա՝ Թէ յառաջ խաղացին մինչև առ կա
պադովկացիս և առ պոնտացիս բնակեալս սեաւ ծո
վու. այլ մինչդեռ կատարէին տօն ուրախութեան վասն ա
ւարտին յափշտակելոց, նախաբարքը պարսից գիշերային ՚ի
վերայ յարձակեալ՝ առհասարակ կոտորեցին։ Յակ այլք
պատմեն ասէ, Թէ կիւրոս պատերազմեալ ընդ սագս՝ փա
խեաւ պարտեալ ՚ի նոցանէ, և ընդ կրունկն ՚ի տեղի բա
նակին դարձեալ՝ և զսիրտս զօրաց կերակրով կազդու
ցեալ, եւ անտի ընդ երեկս զփախուստ կեղծաւորեալ.
սակայն հետամուտ լինելով՝ այն ինչ հասեալ գտին զտե
ղի բանակին առանց ինչ զօրաց՝ ի կերակրովք և գինւով,
՚ի խնձոյս զեղխեցան. անդ ՚ի վերայ խաղացեալ կիւրո
սի, զտանս ՚ի քուն, զայլս ՚ի կաքաւ անզինս գտեալ՝ առ
հասարակ գրեթէ ՚ի սուր մաշեաց, և տօն վասն այսր
յաղթութեան կարգեաց՝ կոչեալ Սագէա։

Ոսիդորոս քարագենոս՝ որ զՍագաստան դնէ գաւառ
սագաց սկիւթացոց, ՚ի միջ այլոց աւանաց նոցա յիշէ և
զՍպաս աւան, կամ՝ լտ. Հնչմամբ Պաբաս, մերձ առ
Հնչուն անուանս Պաբաս, որ է քաղաք յուտի, յորմէ
մաղթէ և կասկածիլ Թէ գուցէ խափորոս զերկոսին սագս
՚ի մի շփոթեաց զԷթ իւիք իրօք, զի որպէս և Ծանուցանէ
Ֆաստրիչիոս, նաև գաւառն Սագաստէնէ ՚ի ձեռ՛. գրի Սա
գասանէ. և զտեղի նորա դնէ անդ, ուր ոչ ոք դնէ ՚ի նախ
նեաց։ Տես՛ ՚ի էլլաբիոս և ՚ի մատդինիէ. յաւել և զայն,
զի պտղ. վասն սագաց սկիւթացւոց գրէ լինել անտառաւ
բնակս և սորամուտս, և չունել ինչ աւանս։

ՈՒՏԻ ԱՌԱՆՁՆԱԿ։

Ա. յսպէս գրի յերիս ձեռ՛. աշխարհագր. խոր. և ՚ի
տպ. միայն գրի Առաջ առանձնական։

Պաբաս։ Վաղաք երևելի յայսմ գաւառի, որպէս դնէ
խոր. յաշխարհագրութեան. որ առ Թովմ՛. կիլիկ՛. գրի

Պարսս, ըստ որում դրի և առ արաբացիս, որ այլով հնչմամբ կոչի այժմ Պէրսէ. տես՛ի նոր Հայաստան Թղթ. 272։ Համմ. արծ. գնէ զայս յաշխարհին գարգարաց-ւոց՝ յասելն. * Վարձեալ գնաց եհաս՛ի Պարտաւ յաշխարհն Վարդարացւոց ‖։ Այլ այլուր, ե. 9. * Լակ բուհայի առեալ զբազմութեն զօրացն իւրոց իջանէ՛ի դաշտն Վարդարացւոց (1), և երթեալ մտանէ՛ի քաղաքն մեծ Պարտաւ ‖։ Յայտ է ասել՝ թէ Վարդարացւոց երկիր անկանի յուտի, վասն այնորիկ զնորին տայ զանուն։

Ի թուղթն արևելեան եպիսկոպոսաց գրեալ՛ի ձեռն օրպէլեան ստեփաննոսի՛ի Թուին չխդ. առ գրիգոր կաթ. Պարտաւ գնի Ճ աղաանա, զի որպէս ասացաք, Աւտի կոչէր և աղուանք, սակս ընդ աէրութիւն նոցին լի նելոյ։ Աւտէ. նոյն գնէ գսա ընդ փայտակարանի՝ յա սելն վասն կաթողիկոսացն աղուանից որ յԵլս ժ՘. դա րուն. * Ալտէին առաքելական աթոռոյն՛ի քաղաքն Հայոց՛ի Պարտաւ, որ ասի փայտակարան, սահմանա կից համատարած ծովուն ‖։ Ել է օտար կարծիք յայլոց նախնեաց. զի եդեալ ևս թէ Պարտաւ քաղաք անուա նէր նաև փայտակարան, այս փայտակարան ոչ լինի սահ մանակից համատարած ծովուն՝ որով իմանայ զծովն կաս պից, այլ միւս փայտակարան է սահմանակից կասպից ծո վուն. յորմէ յայտ է թէ շփոթեալով նոյնացուցանէ ըզ փայտակարան ընդ Պարտաւոյ։

Ի՝ներ՛ին աղեքսանդրի շինեալ ասէ զայս քաղաք՝ տաճ կական մատենին կոչեցեալ Եպգարիզ, որ է ընտանուր պատմութիւն իւրեանց դէպին։ Յորոգեցաւ ապա՛ի հիճ. 39. (յամի տռն. 659.) որպէս գնէ Ձհամանիւնցին, նոր շինութիւն կոչելով զայն. բայց քանզի խորենացին որ բազ մաց յառաջէ նաև քան զսկիզբն հիճրէթին այսինքն թէ ընտանին տաճկաց, լիշէ զայս քաղաք, յայն սակս ղշի նութիւն՛ի 39 հիճրէթի, ձշմարիտ ևս եդեալ, պարտ է համարիլ նորոգութիւն, կամ առաւելն՝ յաւելուած ինչ քաղաքին։

Ընտաշէր արքայ պարսից ետ զՊարտաւ՛ի ժառանգ գութիւն ազգին անակայ, ՛ի ընորհս սպանանելոյ նորա զնոսրով արքայ Հայոց. որպէս գնէ գնորա. Թղթ. լԹ. * Նայց Թագաւորն պարսից զօր մեհնուն խոսրովայ սպան կարգեաց, և զՊարտաւն մնացեալ ազգին անակայ

(1) Յօրինակին վրիպակաւ դրի Գափարացւոց։

տայր ||. յայտ է թէ՝ զնիւի տիրելոյ սահմանացն Հայոց յետ մահուան խոսրովու : Այղև յետոյ կաթողիկոսարան աղուանից , քանզի ոչ միայն ի ժա . դարուն՝ որպէս է տեսանել ի վերոգրեալ բան մատենիէ , այլ նաև ի Ե . դարուն ասա յիշատակին լեալ կաթողիկոսք աղուանից՝ ի կանոնսկիրս գլ. լէ . ուր շուփհաղնէն կաթ . աղուանից կոչի արքեպիսկոպոս պարտաւայ [1] : Այս ի սկիզբն ը . դարուն ևս՝ ասա ի թագաւն պարսից եկին եղիտ կաթողիկոս ըմբռնեալ զնեբսէս կաթողիկոս աղուանից , որպէս գնեն կիր՛. որ և զնիւի յայտնի գնեն յասելն վասն յովանու կաթողիկոսի աղուանից՝ որ ի ժ . դարու . * Ա փոխեաց զկաթողիկոսարանն ի Կերդակոր՝ իւրեանց հովանաց տեղւն , յորժամ հանաւ ի պարտաւայ ||

Այլ եղիտ կաթողիկոս արար աստ ժողով ընդդէմ վերոյիշատակեալն նեբսիսի առ ի միացուցանել զաղուանս ընդ հայս , որպէս գրի ի նախայիշեալ Թուղթն արևելեան եպիսկոպոսաց , և առ ստեփ . օրպ . գլ . իզ :

Ո՛չ սակաւ մատենագիրք տաճկաց ելին ի քաղաքէ առաւ , յոյր սակս Պարտաւացի մականուանին :

Տեղի Ո-ոյ նահանգին , որոց գաւառ անձանօնք :

Խաղխաղ : Վհաղաք՝ զոր ագաթ . ի Թղթ . Է . գնէ ի յուսի գաւառին , ուր գուցէ Թէ խմննայ ոչ ևեթ գնա հանգն ուսի , այլ նաև զընիկ գաւառն ուսի , այն է Ո-ոյ առանձնակ : Վ աղար կոչէ Վեսղ և գնէ յաղուանս , զի որպէս գրեցաք ի վերոյ՝ Ուսի կոչէր նաև Աղուանք , որ յայտ է նաև ի բանից նորին զազարայ , զի գնէ ըզԽաղխաղ յաջմէ կուր գետոյ . քանզի պարսիկք [2] ի կամիլն գնալ ի Խաղխաղ , անցին զկուր գետով , և այնպէս եկին : * Այ հասեալ յաղուանս երանելոյ զօրավարին հայոց վարդանայ տէն մամիկոնէից , աղդ եղև զօրագլխացն պարսից՝ եկք հայոց . որոց լուեալ փութացան անցանել ընդ գետն մեծ՝ զոր կուր գետն կոչեն , և ընդ առաջ եհ

(1) Ա- կիր· գրի * Շուփհաղնէ ձոյ աղուանից արքեպիսկոպոսն պարտաւայ ||:

(2) Յորում բանի զազարայ՝ յայտ է թէ պարսիկք էին ի բնիկ աղուանս, որոց առ ի մոտանել յուսի , և գնալ ի Խաղխաղ , հարկ եղև անցանել զկուր գետով. ապա թէ ոչ կուր գետով պարտ է խմնալ ասասն զերասխ , որ անտոլոր է ի գերս ձեր :

կին նոցա մինչև ՚ի գետէն՝ որ կոչի Խաղխաղ յերկրին աղուանից ||։ Ընդ բնիկ երկիր աղուանից ուր ձգեր յայս կոյս կուր գետոյն յաջակողմն նորա, այլ աւարտեր ՚ի ձախակողմն նորա. զի ըստ խոր". կուր գետ բաժանէր զմեծ Հայս յաղուանից։

Եւ սա մի յարքունի ձմերոցաց, վասն որոյ ագաթ. և եղիշէ կոչեն * Ձմերոց արքայութեանն Հայոց ||։ Զոմանս մեծ ոստեցի վասն Խարաբաղայ գրէ, թէ էր ձմերոց առաջին Թագաւորացն մերոց. յորմէ երևի՝ թէ զԽաղխաղ նոյն համարի ընդ սմա, ՚ի յետին ժամանակս ընկալեալ զանունս Խաբեղ, կամ աղաւաղելոյ առաջին անուանս Խաղխաղ, և կամ այլ ինչ պատճառաւ։ Զայլ այժմ Խարաբաղ, կամ տձկ. Կարապաղ բերէ զանունն գաւառի, ընդարձակ ձգելով զկողմանիքն արցախայ, և ուստի նահանգին։

Չաղբաթ և Մանահին։ Մինաստանը երկու հանդէպ մեանց ՚ի կարգս երևելի մինաստանաց մեծին Հայոց՝ յաշխարհին սեաւորդեաց, որ այն ինքն է ուտի, որպէս դնէ ասողիկ. գ. 8։ * Յաւուրս սորա (աշոտոյ ողորմածին) շինեցան կրօնաւորանոցք ձգնաւորականաց տեղիք. Սեաւորդեաց աշխարհին, հաւաստարակեացք միաբանականք ըստ յառաջասացեալ կանոնին սահմանադրութեանն եղեն բարսղի, որոց երկոցունց տեղեացն անուանք Չաղբատ և Մանահին. հանդէպ միմեանց, միակրօնք ՚ի տան այ արանց Ը. ից, և առաջնորդ Մանահնին՝ յոլհանէս գիտական այրն այ, իսկ Չաղբատայ Եփրեմն ձգնաւորեաց ծառայն քրի||։

Ընդ դնէ և ընդարձակող վարդապետ աշխարհագրի յասելն. * ՚Ի վերայ Սաւորդաց (այսինքն Սեաւորդեաց) ձորոյ գետին է շինեալ խոյակապ և հռչակաւոր որ ուխտն Չաղբատ. Մանահին|| ։ Իսկ այլ պատմագիրք դնեն զսա ՚ի սահմանս լօռի քաղաքին, յորմէ երևի՝ թէ սահմանն այսր քաղաքի ձգի մինչև յուտի, որով միաբանին ընդ բանից ասողիկայ. ըստ այսմ պարտ է խմանալ և զբանս վարդանայ աշխարհագրի՝ որ գրէ. * Ցաշիր լօռի է, ուր կան որ ուխտքն Չաղբատ և Մանահին||։ Զայսինքն կան այս ուխտք ուր ՚ի լօռի քաղաքին՝ որ էր ՚ի տաշիր գաւառ գուգարաց, այլ ՚ի սահմանս լօռոյ, որ ձգէր նաև արտաքոյ տաշրայ մինչև ՚ի նոյն իսկ յուտի։ Այժմ թէ պարտ է ասել, թէ այս վանորայք էին ՚ի մէջ երկուց սահմանակացս լօռոյ և ուտի գաւառին, նմին իրի ամենք յուտի

գնեն, և ամենք ի լօռի [1]։

Ա ման շինուլեն վանորէից կաւեցեալ միաբանել զտա-
ճարսուլեն մատենադրաց, պարտ է դնել, թէ վանքն
Սանահին ի վաղուց անտի շինեալ կայր, կամ որպէս ա-
ւանդեն բնակիչքն՝ ի սկզ լուսաւորչէն հիմնեալ. յորում
ի սկիզբն Ճ. դարուն յաւուրս աբասայ արքային՝ իբր
ի 934. կրօնաւորքն փախուցեալք ի հոռոմոց՝ շինեցին
եկեղեցի, որպէս գրեն վարդ. և կիր։ * Շինեցին և ե-
կեղեցի մի յանուն Ա ածածնին ի վանքն որ կոչի Սանա-
հին, ի սահմանս Լ օռէ քաղաքին ‖։

Լ.յԼ զերկոսին վանորայս նորոգ հիմնարկեալ ընդար-
ձակ և հաստատաւոյց շինուածով կանգնեաց խոսրովա-
նոյշ Թագուհին կին աշոտոյ ողորմածի, որպէս պատմին
նոյն իսկ վերոգրեալ վարդան, մատթէոս, և միսաս համ-
թեցի, զորոյ և զթուականն շինուլեն գնէ, ասելով թղթ.
38. * Ա ագուհին սուրա (այսինքն աշոտոյ) շինեաց զՀաղ-
բատ և զՍանահին զհռչակաւոր վանորայն ի թվին ՊՀԺ ‖, յամին
961։ Յայլում թուականի և յայլևայլ
ամն գնէ ընդարձակօրէն սամ. զշինուլեն երկոցունց սուրբ
յասելն. * Լ ՆԺզ. թվին (յամին 967) շինեցուսւ Հաղ-
բատ և Սանահին Ճ. ամաւ յառաջ քան զՀաղբատ շի-
նեցաւ ի խոսրովանուշ Թագուհւոյն [2] ‖։

Յետ այնորիկ ի ժա. դարուն կիւրակէ կամ կորիկէ
բագրատունի արքայ աղուանից նորոգեաց, կամ նոր շի-
նուած ինչ կառոյց, զոր վանս այսորիկ կիւրակոս հիմնար-
կուլեն կոչէ։ * Իբրև ետես կիւրակէ արքայ բագրատու-
նեաց որդի դաւթի որդւոյ դերենկան, որ հիմնարկեաց
զհռչակաւոր ուխտն զՀաղբատ և զՍանահին. (եթէ)

(1) կամ զի Սեաւորդիք կոչէին
ոչ լոկ բնակիչք Լաւի նահանգին,
այլ և մանր ինչ գուգարաց, զոր
չունիմք ստուգել. ընդարձակող
վարդանայ աշխարհագրի ի Տա-
շիր և ի լօռի գնէ ոչ զՀաղբատ
և զՍանահին, այլ զՔոփաւր, և
զՀոռոմայրն։

(2) Զշինուլեն խոսրովանոյշ
Թագուհւոյն՝ համարիլ ընդհա-
նուր նորոգուլեն կամ վերստին
հիմնարկուլեն ցուցանէ և այն՝ զի
վարդան զերկոսին շինուլեաս և
պատմէ, նախ զշինուլենն կրօնա-
ւորաց ի հոռոմոց, և ապա զշի-
նուլենն ի խոսրովանուշայ, զոր
ոչ կարէր պատմել, եթէ ստուգիւ
չէին կրօնաւորքն շինեալ ինչ
ինիճ. և եթէ չգոյր Սանահինն նախ
քան զխոսրովանոյշ, զի որ զմի
եւեթ շինուլեն պատմէ՝ զորօրինակ
կիր. զշինուլենն ի կրօնաւորաց,
զանց արարեալ զշինուլեն Թա-
գուհւոյն, գիւրին է չփոթելով
զմին առնուլ փոխանակ միւսոյն.
այլ որ զերկոսին եւս պատմէ՝ որ-
պէս վարդան, գժուարին է յայս-
չափ չփոթուլեին վտանգիլ, եթէ
ոչ լինէր ստոյգ։

*Եթող տէր գրիգորիս զաթոռ իւր ||, և այլն. քանզի զա-
նազան մեռուածունք են 'ի հաղբատ, յորոց զմին թերևս շի-
նեաց այս կիւրակէ, կամ դերևնիկ. զի բան կիրակոսի
շփոթ դոլով, մարթ է իմանալ զկիւրակէ, մարթ է իմա-
նալ նաև զդերևնկանէ։*

*'Ի նմին ժա. դարու Հաղբատ եղև եպիսկոպոսանիստ
'ի ձեռն վերոգրեալ կիւրակէ արքայիկն. որոյ կռվեալ
գյովսեփ կաթողիկոս աղուանից՝ եւս ձեռնադրել զմին
սարգիս գրան երեց եպիսկոպոս Հաղբատայ (1)։ * Ի-
յայմմ հետէ (ասէ կիր.) եղև աթոռ եպիսկոպոսի ||։
Յորոց և զմննաս յիշատակէ անդէն (2). մի 'ի նոցունց
եր յովհաննէս եպիսկոպոս՝ որ արար բազում գործս ար-
ժանի յիշատակի. զի ըստ պատմելոյ նորուն կիր. * Ո գա-
ւիթն փոքրագոյն քակեաց որ 'ի դուռն կաթողիկէին
Հաղբատայ, և շինեաց մեծ և գեղեցիկ շինուածս, որ
զարմացուցանէ զտեսողսն հիացմամբ ||։*

*Ո կնի սորա արար շինուած ինչ նաև միւս յովհաննէս
եղբօրորդի առաքելոյն, զորմէ այսպէս գրէ կիր։ * Շ ի-
նեաց բերդ մի ամրագոյն պարսպօք 'ի մէջ Հաղբատայ՝ և
Սանահնին, վասն որոյ գժտութեի ընդ երկուս մեծամեծ
վանորայս եղև, որպէս լեհ 'ի հողոյ Սանահնին իսկ. և
վրէժխնդիրը եղև իշխանն շահնշահ որդին զաքարէ
Սանահնին . . . զի Հաղբատ 'ի վրաց Թագաւորին հա-
շուին եր յայմմ ժամանակի. իբրև մեռաւ եպիսկոպոսն
յովհաննէս, քակեցին և զպարիսպն բերդին հրամմնաւ
Թաթարին ||։*

Կրկին եկեղեցի կայր 'ի Հաղբատ մեծ և փոքր, զորս

(1) Վարդան այլազգ և և որոշ պարագայիւք պատմէ զսոյն յասելն, * Տէր վահրամ և տէր բարսեղ որ յարևելս՝ ... 'ի հաղբատ ձեռնադրեցին զտէր Սահփանոս կաթուղիկոս աղուանից . . . և զՍարգիս աւագերեցն արքունի դրանն (կիւրիկէի Թագաւորին) Աղբեպիսկոպոս ձեռնադրեցին երկոքին կաթուղիկոսքն ՝ոք ուխ տին հաղբատայ, տալով վիճակս յերկուց կողմանց ||։

(2) Ջանուանն արքեպիսկոպոսացն հաղբատայ՝ զորս գտաք նշանակեալ 'ի գիրս, կարգեմք աստա նօր. առաջինն ըստ պատմ. վարդ՝. և կիր, Սարգիս։ բ. Գէորգ, ընդ որում Թղթակցի սակս նորն ձեռնադրելոյ։ գ. Բարսեղ։ դ. Գրիգոր (առաքելորդին)։ ե. Յովհաննէս ա։ զ. Յովհաննէս բ։ է. Յովհաննէս գ։ ը. Հանդուցեալ 'ի ժամանակս ուռպէլենին սակս փանոսի եր եպիսկոպոս հաղբատայ Յովհաննէս՝ որ զանուն իւր աստղագրէ 'ի Թղթին արևելեան եպիսկոպոսաց առ գրիգոր կաթուղիկոս, այսպէս. * Էս տէր Յովհաննէս ընորհօք ՝ոյ եպիսկոպոս հաղբատայ ||։ Խակ 'ի ժամանակս Թովմայի մեծոյ. եպիսկոպոս եր հաղբատայ Գրիգոր։*

զերկոսին և միանգամայն յիշատակէ նոյն կիրակոս ՚ի գրելն զմահ երևելի առն յոհաննու սարկաւագ վարդապետի՝ որ էր ՚ի Հաղբատայ, և Թաղեցաւ անդէն. * Յարևելից դուսկ եկեղեցւոյն Աեծի, առ դուռն փո քրագոյն եկեղեցւոյն ‖ : Օ փոքր եկեղեցին համազասպ եպիսկոպոս, * Շ ինեաց եկեղեցի ՚ի տեղին հրաշալի, և զանկատառն և ժամատուն մեծ և սքանչելի ‖ (1) :

Ո՞ւ մենատանաւ էր գերեզմանատուն վարդապետաց, զոր յիշէ կիր. յասելն վասն Թորոսի վարդապետին աշա կերտի մխիթարայ գօշի. * Այս Թաղեալ ՚ի հնչակատուն վանքն Հաղբատ՝ ՚ի գլուխ վտանգն, ՚ի գերեզմանս եպիս կոպոսացն և վարդապետացն ‖ :

՚Ի Սանահին ևս Թուի լինել կրկին եկեղեցի, զորոյ զմեծն յիշէ ուրեք նոյն կիրակոս յասելն վասն զաքարիայ մեծ զօրավարին վրաց. * Տարեալ Թաղեցին զնա ՚ի սա նահինն ՚ի մեծ եկեղեցւոյն առաջի գրաց խորանին նեքոյ ահեակ կողմանէ ‖ : Ո՞ւ հուպ ՚ի միւս յեկեղեցեաց նորին Թաղեցաւ դէռնակոսս առաքնորդ, զոր յոհաննէս Թագա ւոր կացոյց առ ժամանակ մի կաթողիկոս փոխանակ սեթ բոսի : Տես և ՚ի նոր հայաստան Թղթ. 279 :

՚Ի չՃգ. յամին 1105, իբզբել անուն բռնաւոր էառ զլօռի և զուխտան Հաղբատ և զՍանահին, որպէս գրէն կիր. և սամ. յորոյ ՚ի միւս օրինակի յաւելու՝ Թէ և այլեաց : Ո՞յլ յետ այնորիկ ևս անուանի էին այս մեծ նաստանք, մանաւանդ Հաղբատ, զոր Աայրապետս կոչէն արևելեան վարդապետք ՚ի Թուղքն իւրեանց առ գրիգոր բիս կաթողիկոս (այն է մխիթարեանսն Տղայ), որ պէս և յոհ. կաթողիկոս կոչէ զՀայրապետանոցն : Ո՞ւ որպէս գրի ՚ի յիշատակարանի մեհրուե սաղմոսի լամբրո նացոյն, ՚ե. լևոն արքայն գովէր և յանձանձէր, * Աա նաւանդ քան զազգս տեղիս զմեծ և գՀնչակաւոր երկնահաւատսդ՝ որ ուխտն զԱայրապետանէն զՀաղբատ, յորում կամէր անմոռաց արձանացուցանել զինքեան յիշատակ բարի ՚ի քո, նուիրօք և պատարագօք ‖ :

Հաղբատ և Հաղբատացիք բազում ուրեք յիշատա

(1) Վասն այսր այլուր ևս գրէ կիր. յետ պատմելոյ զԹաղուծին նորին յոհաննու սարկաւագի. * Զոր (այսինքն զվոքրագոյն եկեղեցին) յետոյ քակեաց եպիս կոպոսն համազասպ, և շինեաց հրաշալի շինուած. ուր զանկական կախեցին յարմարեալ ՚ի նմին և եկեղեցիս ‖ :

կին ՚ի Թուղթն վերոյիշատակեալ գրիգորի կաթողիկոսի տղայի, որպէս և ՚ի Թուղթն ներսէսի լամբր. առ լեւոն արքայ, յորում կշտամբէ՝ եթէ վարդապետան ինչ ինչ յանկարգութենէ՝ որք մուծեալ էին յայնժամ՚ի նոսա. յորում ժամանակի ստեպ կոչին և ՚Քրեստոնեայ՝ ըստ գրիցն կիլիկիոյ հայելով, որպէս և առաքնորդն կոչի ՚Քրեստոնեան եպիսկոպոս, ըստ որում ուսանիմք զսոյն և ՚ի խորագրէ Թղթոյ ընդհալոյն ուր գրի. * Յուղթ առ ՚ի ներսիսէ եպիսկոպոսէ. . . պատասխանի Թղթոյն գէորգեայ ՚Քրեստեան եպիսկոպոսի առաքնորդի տըղ ուխտին Հաղբատայ։

՚Ի միջի անդ ժա. գարու՝ այնչափ փայլեր սեր Ձգնու Թեան յուխտն Սանահնի, զի գրիգոր մագիստրոս ՚ի պատասխանելն առ նաւմակ նոցա, այսու օրինակաւ սկսանի գովել, և նկարագրել զքաղաքավարութիւն նոցա. * Օ սրբազանից՝ և զ՚ի մարմնի անմարմնոցն հանդիսակ ցելոցն միեղինաբար կցորդութիք, և յարատեւական արտահանութեամբ, մշտաշարժ ՚ի գերակատարն խաչակ ցութիք վկայից, և զ՚այրաքաղաքական բարեկարգութիք ՚ի միասին բնակելոց, խնամատից բոլոր արհեստից և մանկացուեց պարառելոց, և յոծանեւտական բանն միայելոց անընդմիջաբար, . . . և եթէ պարտ է ասել՝ հարց մերոց և եղբարց ընկալեալ զգիր . . . Որ գրեթէ պետութենէն և բոլորն երկնային դասու և զօրութեանց գերակատար գտեալք, և ոմանց զանազան և պէսպէս առաքինութիք և Ձգնութիք սքանչելի և զարմանալի երևեալ, որ և ոչ ՚ի սկիզբ կամ՚ի Թերայիդ այսպիսի երբեմն երևեալ։

" Ոմանք ոմանք ՚ի ձկնէ՚ի մորթոց փայտից զգեստաւորեալ, և ՚ի կերակուրս մարդկայինս ոչ հոգեկցոց, այլ խոտովք վայրենի շատացեալք, և ոմանց մերկութիւն միայն, և առանց պարեզօտի և զգեստու։ Օ տապ ամենայնի՝ և զառնամանեաց օդոյ գժնդակութիւն ձմերայնոյ հիւսիս սային կինքն կրեալ, և գետնախշտի տարտամեալ, և սովու և ծարաւու համբերեալ։

" Այս ոմանք ծածկաբար ՚ի ներքոյ պատառատուն պատրեզօտին՝ առասանս ՚ի խոտագոյն ձարաձև այծից՝ կշկռտուն կարկատեալս ՚ի ներքոյ ատորակայեալ, և նոյնօրէն յառաջանիցն այն՝ պարպատեալ զմիջս և զկողս, և ՚ի պարանոցն հարստեալ կաշկանդեալ, անշրթելի մանուածով բազմաժամանակեայ չարչարանաց այսպէս սի. և վտանգի համբերելով, և անուաղութիք և ծարաւոս, և զայն՝ զուարթագին և աչալուրջ լըսմութեամբ։

Այլ նորա ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ՝ երգել միտայար զդաւթեանն նուագ, և պատարագիլ զանարիւն զհնութիւն, որ յառաջանիցն պարտեալոց իւրաքանչիւրոք խղտեալ զոչխն սղոցի, մինչև հեղուլ արտաքս փորոտեացն, և գեղեցիկ պարանոցին, որ զծածկելին էր ընկալեալ մանեակ, ստորաքարշեալ հատանելը զմարմինն. այսպիսի քաղցր լծոյ հաւանեալ, զի մտանել կարասցէ լընդ նեղ դուռն ...։

» Խակ ումն անատանելի կիրս յանձին կալեալ, և հրաշից և զարմանալոյ, և մանաւանդ թուլեաւն արժանաւոր։ Վասնզի ուսեալ՝ ի մերոյն պարթևէ՝ երջն սահակայ, եթէ ստացեալեր նորա աշակերտս երկաթասատս և բոկանիս և խարազնագեաստս, պատր վարկանէր լինել այսպիսի, զանատանելի կիրս կրծոյից յանձին կալեալ, իբրու զառասանս, կամ զպարանս ստուարս և քաջլարտս ՝ի ձաղից ձիոց և յայլասուոց, և որ այլք այսպիսի քուրձ կազմեալ։ Որ դժուարին է տեսողացն զնա կամ դատողացն տեսանել, որ եթէ պատժասպարտի ումինն՝ միոյ աւուր հրամայեր զգենուլ, թուի թէ լաւագոյն ինն զմահն համարէր. և ՝ի վերայ այսր ամենայնի ոսանակապանս եր կաթիս, և շղթայս, և ձեռնակապանս, .. և մանեակս ՝ի պարանոցի, և այլ կազմեալ աղխասանման ՝ի ձև խաչին։ Այլ զինչ առ այսոքիկ լինձ երկարագոյնս գրել՝ զոր յայտնի ամենեցուն, և այժմու տեսողացս Ձեռքտապատում մանաւանդ թուիս երևեսցի. քանզի ծանրութի երկաթոյն և թոռոմին եր լտերս Ձ. և Ն, զոր այժմ եթէ ՝ի մատեանս առաջնոցն ընթերցեալ եր մեր, կարծեմ եթէ ամենեցուն եր անհաւատալի ...։

» Այլ ամենը մերկ և բոկանիք, և ամենագիշեր սաղմոսերգութիք, հեղք, և հանդարտք, և լռեալք. սոցա ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ ... ընթերցումն հարանցն վարուց, և հակառակել զգեղեցիկ հակառակութիս, և զխիմամբք ելանել, յամենայնի նեղեալք, և կարօտեալք, և յերեկօրեայ և յառաւօտեայ առ հովիւն և առաջնորդն իւ բեանց ընթացեալք Ձմեռիւթ դաւանութիք երրորդութեն խոստովանութիք։ Այլ եթէ այլ ինչ հնչական մտածութիս ՝ի նոսա կրեալ, առաջի արկանել (առաջնորդին) ոչ դանդաղին։ Այն որոյ զօրութեն այ ոչ հիւանդացեալք, այլ քաջողջութիք իբրու զակն ՝ի մարմնի բոլոր արամեանս գտեալք, հանդերձ ամենապատկանդ կամանեալք ծայրացեալ յառաջնորդի ձերոյ ||։

Այրոց և Ձոր Տ—ղ։ Ինկանի յայամ նահանգի, որպես

յայտ առնէ պատմուԹիւն յոհ. կաԹողիկոսի զի գրէ՝ ԹԷ ի գնալն շահանշահ աշոտոյ ի սիրեցեալն իւր ուտի գաւառ, զՀանապարհային գոյժ հասանէ առ նա * Յոխմ Խոր ||, այսինքն ի մարզէ ուտի գաւառին, ԹԷ ամրանն ցլիկ յորջորջեալ ապստամբեալ էր ի նմանէ: * Նոր ապա առ ձեռն պատրաստ զամրոցն Տաշոյ արարեալ, ի նմա ամրապահեստ առնէր զընտանիս տան իւրոյ ||: Աշոտ առ ի հուառձել զցլիկ, գնաց ինչ յայլ կողմն ինչ՝ այլ յուտի, յայտ ալարեալ ԹԷ անդ էր ցլիկ, անդ էր և ամրոցն Տաշոյ՝ ուր ամրացոյց ցլիկ զընտանիս իւր:

Այնպէս և զՁորն Տաշոյ դնէ յուտի, յասելն փոքր ինչ ի վերոյ, ԹԷ աշոտ շահնշահ միանգամայն ընդ ատրներսեհի Թագաւորին վրաց՝ իբրև մերձ էր զսահմանս խաղաղուԹիւն հաստատել ընդ գուրգենայ քեռորդւոյ ատրներսեհի, * Ոտկ և իսկ ժամանեալ գուժկան յուտի գաւառէ առ Թագաւորն աշոտ հասանէր, ասելով նմա զերս իշխանին սահակայ աներոյ նորա յուտի գաւառ... և զիւր արձանանալն և կալ նստել զէհնակողմանէ գաւառին ||: Ոյս լեռնակողին՝ զոր եդ յուտի գաւառին, ստորև յայտ առնէ ԹԷ էր յարևմտից Ձորոյն Տաշոյ: * Վնայ (աշոտ) ի հանդիպումն նոցա (այսինքն զօրացն սահակայ), վասն զի բանակեալ զետեղեալ կային ի ծոր ծորս լեռնակի միոյ՝ ըստ արևմտեայ կուսէ Ձորոյն Տաշոյ [1]:

Նոյն է սա ընդ Տաշոյ գաւառին՝ զոր վերդան դնէ յաշխարհին սեաւորդեաց՝ յասելն. * զՏաւուշ գաւառն Սևորդեաց ||, որ այն ինքն է ուտի, յորում դոյր և բերդ՝ որ առ կիր. բազում ուրեք յիշատակի, որպէս յասելն վասն վանական վարդապետի. * Բազում ժամանակս կացաք առ նմա ի վարժս կրԹուԹէ ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ, յանապատի անդ՝ զոր ստացաւ իւր բնակու Թիւն ||:

Յայսմաւ". յունվ. 31. այս գաւառ գրի Տայոշ, և դնի յաշխարհին աղուանից, վասն զի Ատի՝ կոչի և աշխարհ աղուանից, որպէս բազում անգամ ասացաք:

Ի ԺԲ. դարուն՝ (այսինքն, յաւուրս բարսղի կաԹողիկոսի, և ալիսալանայ) դաւԹ և աբաս որդիք կիւրիկէի բազրատունւոյ որ տիրէր ի լօռէ, ժառանգեցին

(1) Օրինակ մի ունի գրեալ Տաւուշ, որ Թուի վրիպակ գրչաց:

ղՏաւուշ։ * Կնայեին ՚ի պարսիկս (ասէ կիրակոս) դա
լիք և աբաս , և առնուն ՚ի նոցանէ ՚ի ժառանգութիւն
ղՏաւուշ և զՄածնաբերդ , և զայլ տեղիս , և ապա յետ
աւուրց առնուն զարձեալ պարսիկք ՚ի նոցանէ ղՏաւիշ ։
և նոքա բնակին ՚ի Մածնաբերդ ։

Յաւուրս կիրակոսի աղասարթան ումն յապղէ վերս
գրելոց էր Ջաւախնփակալ Մածնաբերդին , որ Թուի լինել
մերձ ՚ի տաւուշ. ապա գաւիթ իշխան Կոր բերդին պատ
րեալ գնա , Ինձն տիրեաց Մածնաբերդին ։ Կարձեալ տի
րեաց նոյն աղասարթան , զորմէ տես ՚ի կիրակոս ։

՚Ի ժԸ. դարուն զաքարիա և իւանէ առին ղՏաւուշ
՚ի պարսից , ըստ կիրակոսի՝ որ ղՏաւուշ դասէ ՚ի կարգս
ամուր բերդից ։

Պաշարեցին զսա և Մուղալք ։ * Լայց աքսորիկ (ասէ
կիրակ .) որ առին զշամքոր , եկին ամենայն ախիւն իւր
եանց ՚ի Տաւուշ , և ՚ի Կածաբէր , և ՚ի Կոր բերդն , և ՚ի
Կոփ , և որ շուրջ գնաքօք , և ՚ի նեղ արկեալ պաշարեցին
զնոսա ։

Լռութ ։ Կիւղ զորոյ զդիրս ստորագրէ կիրակոս
Լայս բան . * Ընդ ժամանակս ընդ աքսորիկ (այսինքն ՚ի
ԺՁ. դարուն՝ Յորժամ Լարձակեցան մուղալք ,) մեծ
վարդապետն որ կոչեր վանական , իւրովք աշխատութիւք
փորեալ էր իւր քարայրս ՚ի կատարս բարձրադոյն քարի
միոյ՝ որ կայ հանդէպ գեղջն որ Լռուան կոչի , ՚ի հարա
ւոյ կողմանէ տաւուշ բերդի . և շինեալ էր յայրի անդ
եկեղեցի մի փոքրիկ , և անդ դադարեր գաղտութեամբ ։
Իբրև բազմացան աշակերտք նորա , * Հարկ եղև նմա
(ասէ կիր .) իջանել յայրէ անտի , և առ ստորոտս քա
րին շինեաց եկեղեցի և սենեակս , և անդ դադարեալ
էր ։ Լայս քարայրն գուցէ այն է , զորմէ պատմեցաք ՚ի
նոր Հայաստան . Թղթ . 279 ։

Տռա ։ Յիշատակի առ յոհ . կաթ . յասելն վասն բու
զայի . * Ընտեալ յուտի գաւառ ձերբակալ ՚ի Տուս գեղ
առնէ զստեփաննոս , որում և կոն անուանելին գնա , որ
՚ի նախնոյ իւրմէ սեկայ Աւորդիք ազգին անուանելին ։
Լէ այլուր ՚ի ստորագրել զընդարձակութիւն սահմանաց
տէրութեան ա . ամբաստայ արքայի , յիշատակէ յասելն .
* Լէ գուտի գաւառ մինչ ՚ի քաղաքն Հունարակերտ և
մինչ ՚ի Տուս և ՚ի շամքոր ։ Կիրակոս և վարդան յիշեն
ստեպ զՅովհաննէս ումն Տուեցի եպիսկոպոս գարդմանայ .
որ որպէս Թուի էր ՚ի գեղջէ ասոյ ։

Սահառ։ Քաղաք յիշատակեալ յայսմաւ. սեպտ. 21. ուր ասի վասն եղկելի աղուանից առաքելոյ. * Գնաց եհաս յաշխարհն աղուանից Լլետ գաւառ (1) 'ի քաղաքն Սահառ ||։

(1) 'Ի ձեռագիր յայսմաւ. տէր Հառ ||. քայց ոչ յիշատակի անդ խոբայելի, սեպտ. 129. գրի վասն անուն քաղաքի։ Ձորին եղկելի. *Եկն Լլետ գա-

ԳՈՒԳԱՐՔ

Ը. որ սգրաւանի ժա. 528, և առ ստեփ. բիւզ. կոչի Կօկարինէ. առ պլին. ՟Ը. 7. Կօկաբ (1):

Ընկանի յարևմտից ուտիոյ՝ որպէս գրէ խոր. որում և համաձայնի սգր. գնելով սահմանակից Վագասինոյ, այն է Շ ակաշէն գաւառին ուտիոյ, և գնէ յայնկոյս կուր գետոյ՝ խօսելով զվրաց, որով անկանի յաջակողմն կամ՝ ի հարաւոյ գետոյն, համաձայն խորենացւոյն։

Զգէ մերձ՝ ի գրունս ալանաց՝ որպէս ցուցանէ յոհ. կաթ. յայս բան. * Ընդ ապա մեծ քորխակոպոն՝ որ պայազատէրն իսկ զմանն Վրաստաց մերձ՝ ի գրունս ալանաց, գայր հասանէր՝ ի Թիկունս օգնականութեամբ Թագաւորին ‖։ Կամ այլուր մերձ յայն գրունս ցուցանէ լինել, և մերձ՝ ի կովկաս լեառն, յասէն վանն կոստանդին Թագաւորին եգեբացւոց. * Վնայ զհիւսիսական կողմանէք որ՝ ի ծորձորս լերինն կովկասու, միանգամայն իսկ և յաշխարհն Վրաստացւոց, և որ մերձ՝ ի գրունս ալանաց բնակեալ են, զի ընդ իւրով ձեռամբ զնոսա նուաճեցեալ. և վանն զի ազգքն այնոքիկ հաւանեալք և հնազանդեալք և նուաճեալք եկին ընդ ձեռամբ արքային ամենատոյ ‖, և այլն։

Պլին. Շ. 7. յետ յիշելոյ զսարմատացիս, և զազգս բնակեալս զմիջոցիս ծովակաւ՝ մինչև՝ ի չերքասեան լեռինս, և զբնակեալս՝ ի կովկաս, և այլն. ընդ նոյն ազգս յիշէ և զկօկարս, և ո՛չ՝ ի հայս, որպէս և սգր. առ չունելոյ ծանօթութեամբ կատարեալ, վանն որոյ և յատանդուն Թենէ այլոց գրէ ասելով, են ոմանք՝ որք զայսոսիկ ազգս

(1) ՝ի միում օրինակի եգիտ հարաւուին գրեալ Կօկաբ. իսկ յայլս Կոքնաբ, Հնկաբ. բայց ա. ոաջին գրութիւն քանզի համաձայն է ստեփաննոսի, վանն այսոր ինչ իրաւամբք համարելով զայն ուղղագոյն, այնպէս եգ՝ ի բնաւ գրին պլինիոսի, զորոյ զուգուռն հատուածն ուր մատենագիրք։

դնեն յայն կողմանս։ Օ ի որպէս ասացաք այլուր, բա զըմ՝ուրեք շփոթեն նախնիք ՚ի նշանակել զտեղիս սահ մանակից ազգաց, ոմանց յայս սահմանն, և ոմանց յայն դնելով, որպէս և զարևելեան և զհարաւային գաւառս ինչ հայաստանեայց՝ ասեն մարաց և ասորեստանեայց։

Ստեփ. բիւզ. զԱօկարինի՝ զոր կոչէ Ուռան փոքր, դնէ ըստ ՌՂ կողքիսոյ և արևելեան վերայ, առանց յիշելոյ զազգն՝ որում սեպհական էր այն։ Իսկ սգր. զայս Աօկա բինն ըստ զուցաց այլոց դասէ ՚ի կարգս այնոցիկ գաւառաց հայոց, զորս ՚ի շրջակայից առեալ զօրավարացն մածնի անտիոքոսի, յաւելին ՚ի հայս և ընդարձակեցին. այլ լաւ ևս էր ասել՝ թէ վերք ՚ի հայոց առեալ, յաւելին ՚ի մասն վրաստանի, որպէս և գրէ պերքեդիսոս ՚ի լուծմունս ստեփ՛. բիւզ՛. թէպէտև տարադէպ բերէ ՚ի վկայութիւն իւրոց բանից զայս բան սգրավէնի՝ որ զհակառակն դնէ։ Ուժմ ձգի ըստ մասին ՚ի սահմանս նահանգին ախբեղ խայու։

՚Ի բերոյ սորա յիշէ խոր. զՆալբաթ, զՀաճարածառ զԱերկևիլ, և զՏօսախ. այլ սգր՛. դասելով զսա ՚ի կարգս բարեբեր նահանգաց հայոց, յաւելու և զձէթ՝ ասելով. * Օհետ գայ (սագասլնի այսինքն շակաշէն գաւառին) Աօկարինի. քանզի համբուն այս նահանգ առատացեալ է պտղովք, և ընտանի մշտադալար ծառովք, բերէ և Ձէթ առատ ||, զոր խոր՛. դնէ ՚ի սահմանակից նահանգն ուտի։

Ա՚ղաբշակ արքայ կարգեաց ՚ի սմա բդեշխ ՚ի պահ պանուի հիւսիսային կողմանն հայոց ընդդէմ աւազակող ազգաց բնակելոց ՚ի լերինս կովկասու։ * Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ (կարգեաց՝ ասէ խոր. ը. 7. ը ձեռ. 8.) կողմնակալ հիւսիսոյ զմեծ և զհզօր ազգն, և նահապե տութեն անուն կարգայ՝ բդեշխ Վռուգարացւոց ||։ Ա՚յս բդեշխ իշխեր միանգամայն և մասին ինչ կամ ժողովրդեան վերայ, վասն որոյ ՚ի գիրս ուրեք ուրեք գտանեմք անուանեալ բդեշխ վրաց, զի զաշուշայ խոր. ը. 60. կոչէ * Ուդեշխ Վռուգարացւոց ||. իսկ վարդան՝ Ուդեշխ Վրաց, թէպէտ և յայնմ ժամանակի դոյր ՚ի վերս թա գաւորութեան արշեզ կամ արշիզ անուն, որպէս և յետ նորա վազգէն։ Իսկ միհրան՝ առ խոր՛. ը. 60. կոչի միանգա մայն Ուռաջորդ Վրաց, և Բդեշխ Վռուգարացւոց ||. բայց սա էր նաև թագաւոր վրաց, զի այնպէս կոչի առ խորենացւոյն։

Վ՚անզի և առաջին բդեշխ Վռուգարաց՝ որ ՚ի ժամա

նակս վաղարշակայ, էր ՚ի զաւակէն միհրդատայ, զոր մեծին աղեքսանդրի կացուցեալ էր իշխան ՚ի վերայ գեղրուքեայ վրաց ազգին. տես ՚ի խոր. ՟բ. 7. և 10։ Այս վասն զի այսպէս մերձաւորութեամբ էր բդեշխին գուգարաց ընդ վերս, և իշխանութեամբ նորա ձգեր ՚ի պահպանութեամբ ընդդէմ կովկասային ազգաց, դիւրին էր օտարազգի մատեաց՝ որպիսի էր ստեփ՛. բիւզ՛. պլհն՛. և այլն. չիտ թէ ընդ նոյնն սահմանս, և յիշել ՚ի միջ կովկասային ազանց սարմատացւոց, որպէս առնէ պլհնիոս։

Առաջին արտաշէս արքայ հայոց յաւել յիշխանութեամբ այսր բդեշխի և զկողմնակալութեամբ ՚ի վերայ պոնտոս ծովու, որպէս է տեսանել առ խոր. ՟բ. 10. * Արտայ (արտաշէս) զգուստր իւր զարտաշամայ՝ տայ կին միհրդատայ ուամեան վրաց բդեշխի մեծի... և հաւատայ սմա զկողմնակալութիւն հիւսիսային լերանցն, և պոնտոս ծովու ։ Գաթ. թղթ. յձթ, զբդեշխ գուգարաց թուի կոչել Արծեվնոր ընբաւան կողմանց։

Ի աղաղշակ բաց ՚ի սահմանելոյ յայս նահանգ զիշխանութեամբ բդեշխի, զանազան տերանց ժառանգեցոյց զգաւառս ինչ սորա, որպէս նշանագրէ խոր. ՟բ. 7. ըստ ձեռ՛8։ * Ասէ գուշարայ որ յորդւոցն շարայի՝ ժառանգեաց ընդ լեառն Մթին որ է Կանգարք, և զկէս մասին Ջաւախայ, զկողբ, զՀոռ, զՀոր, մինչև ցամուրն Հնարա կերտ ։

՚ի ժամանակս ՟բ. արշակայ ընդ այլոց ապստամբեալ և այս նահանգ՝ էանց ՚ի վերս. այլ մուշեղ սպարապետ պապայ արքայի անդրէն կարգ ընդ տէրութեամբ հայոց, ըստ դրելոյ խոր. ՟ե. 15։ * Այսպա խաղայր սպարապետն մուշեղ ՚ի վերայ վրաց արքային, և նեղեր զնա մեծապէս, և հարկաներ զերկիրն, և վաներ զամենայն աշխարհն վրաց, և հաներ ընդ սուր զամենայն ազատս և զազգս նախարարացն... և զբդեաշխն գուգարաց՝ որ յառաջն ծառայ էր Թագաւորին հայոց և ապստամբեաց, կալեալ գվնատեր... և Թափեր զամենայն գաւառն. և առ նոյր պանդանդս, և զինացեալսն ՚ի հարկի կացուցաներ. և զհին սահմանն՝ որ յառաջ ուներ լեալ ընդ երկրին հայոց և ընդ երկրին վրաց, որ է ինքն մեծ գետն կուր, այնուհետև յինքն վտարեալ գառնայր անտի ։

Այս առ ժամանակաք խոր՛. ամենայն գաւառք գուգարաց դարձեալ անկեալ էին ընդ տէրութեամբ վրաց, որպէս վկայէ նա ինքն. վասն որոյ և զամենեսեան բաց

*'ի կողբոփոր գաւառէն՝ դասէ և 'ի կարգս գաւառաց վերայ աշխարհին : Առաջին Ամբատ ալբայ վերատին գրաւեաց ընդ իւրև զգուգարացիս , որպէս գնէ յոհ. կաթ. 'ի ստորագրելն զսահմանս տէրութ նորա . միայն զի զժուղդուրդս նորա իբրև վատուցեալս 'ի ինչ նշմարել լինել : Ընդքին էառ աշտ շահանշահ որդի նորա : * Այս անտի (ասէ յոհ. կաթ.) դարձեալ իբրև զդասալարիկ լինն եր- թեալ չտուէ զկողմանեքք Վրացարաց , և զայնս ևս ամրոյս իւրոյ տէրութեն՝ առ հասարակ յինքն գրաւէր նուա- ճեր ։*

Գաւառք սորա էն լինն .

ա. Ձորդեր .
բ. Կղէրեր . (1)
գ. Օրբեդեր . (2)
դ. Տաշիր .
ե. Լօռեղ . (3)
զ. Կանգարք .
է. Ընտահան .
ը. Ջաւախ .
թ. Կղարջք .

ՁՈՐՈՓՈՐ :

Ասէ գրի յերկուս ձեռ՛՛ աշխարհդր . խոր . խակ 'ի միւսին Ձորդեր . որպէս և ուրեք առ յոհ. կաթ . և առ վարդ՛՛ : 'Ի տպ՛՛ . գրի Ձորդ եր , որ է անսովոր : Ընդ յոհ. կաթ . յերկուս տեղիս կոչի Ձորփեր , որպէս և առ Թովմ՛՛. կիր՛՛ . խակ 'ի պատմ. խոր . ը . ղ . կոչի սոակ Ձոր- Այեան : Ներդ՝ յիշատակեալ 'ի յոհ . կաթ . յասելն . * Ոչան հասանեն 'ի Ձորափոր , և տեսանեն նախ զԱյայ եանն կուշեցեալ բերդ՝ յաւիշատակեալ իշխանին սահակայ ։ Որբ սա և Այան առ նմին յոհ . կաթ . որ ասէ վասն շա- հանշահ աշոտոյ , թէ զվասակ սիւնի կալեալ , * Գնէ յամրոցն անդ՝ որ Այանն կոչի ։ 'Ոչնօրինակ գրի և առ ստեփ . օրպ . գլ . ըգ . որ 'ի նմին պատմ. ասէ , թէ զվասակ * Գնէ յամուր բերդին Այենոյ ։ Ընդ վարդա- նայ գրի Այեան , բայց 'ի հին ձեռագրի Այենան , և գնէ 'ի կողմանս լոռւոյ ։

(1) 'Ի պատմ. խոր. բ. ղ. կո- չի լոկ Կղէր . առ Թովմ. կիր՛՛. գրի Կղէրեր ։

(2) 'Ի տպ՛՛. և 'ի միւսմ ձեռ՛՛ աշխարհագր . խոր . երկրորդ դա- սի այս գաւառ . սակայն յերկուս ձեռ՛՛ և առ Թովմ. կիր՛՛. գնի եր- բորդ, առ որում և գրի Ծուրեբեր. 'ի պատմ. խոր. բ. ղ. կոչի Ծուբ ։

(3) Առ Թովմ. կիր՛՛. Թուէս ։

Ա՛ր կիրակոսի գրի Այնէ, և կոչի Կերդի և գաւառ անուամբ։ * Ինդ այն ժամանակս (ասէ վանն Իշխաչ նէն քաւրդ անուանելոյ,) իշխէր Կերդին Այեանայ, և Գաւառին ‖։ Նա այլուր. * Վախստակեան գնաց յաշխարհն Այանոյ ի վանքն գետիկ առ մեծ վարդապետան մխիթար ‖։

Վարդան յիշէ և զշինողին զանուն ի գրելն վանն մխիթարայ գօշի. * Շինեաց (մխիթար գօշ զվանքն գետիկ) հրամանաւ իւանէի քեռորդոյն մեծի իշխանին քրդին, որոյ հրամանաւ եկեալ իսկ էր յերկիրն կայենոյ ի Հինն կոչեցեալ գետիկ. զի յայնմ ժամանակի նա (այսինքն քաւրդն, կամ իւանէ) ունէր զվայեան հայրենեաւք ի հասանոյ կայենեցոյ շինողէ բերդին ‖։ Այլ ուր նա ինքն վարդան կոչէ * զվաչեան ամրափոյն բերդ ‖ (1)։

Այոյն է Թերևս ընդ բերդիս՝ և Այնիփնեցոյ բերդն՝ որ ի ձեռ" վարդ" աշխարհագրի յիշատակի, և դնի մօտ ի Վաղայ գաշտն։

Ա՛ռաքելոցն։ Կուղ՝ որ այսպէս Թուի կոչեցեալ, տակաւ դոլոյ ի նմին արքունեաց, զի ուր յոհ. վանն Գ. սահակայ կաթողիկոսի գրէ, Թէ * Նոյնինքն էր ի Զորաբերդ յԱ՛ռաքելոցն գեղջն ‖, անդ վանն նորին սահակայ գրէ վարդան, Թէ * էր ի Զորոյ տէր (2) յԱ՛ռաքելոցն ‖։

Նմանապէ։ Կուղ յիշատակեալ ի պատմ. օրբէլ. գլ. Ե. տպ. Թղթ. 28։ * Տայ (իւանէ եղբայրն զաքարէի՝ լիսպարտի օրբելեանց) .. զՆամարի, և զայլ գիւղօրեայս բազումս ի կայեան ‖։

Վէնեկ։ Այ անք՝ մերձ ի հաղբատ, զորոյ զգիրս ստոբագրէ կիր" յասելն վանն մխիթարայ գօշի. * Ինակեցաւ նա ի վանքն որ կոչի Վէտիկ, ի գաւառին Այոյնոյ (3) որ ի վերայ գետոյն մեծագնի՝ զոր անուանեն

(1) Ի գիրս կորեան յիշատակի ուրեք բառս Այենափնէ, ուր ա՛ս. * Ձեռ այնորիկ առնոյր հա՛ առնութեի երանելին մաշտոց, որպէս զի տէր եպիսկոպոսն ի Կայեանական, և նա ի Սիփւռա հեթանոսաց զքան կենաց սերմանիցէն ‖։ Ււր հետեւեալ բառքն Սիփւռա հեթանոսաց. Յայսմ առ նեն զնշանակութեի բառին Կայենական. որպէս Թէ ասէր. Տէր եպիսկոպոսն (որ յայսմ վայրի ասի զնքին սահակայ,) ի Կայենական (այսինքն ի մերձագաւառս հայաստանեայս), և նա ինքն մեսրոպ ի սփիւռս հեռաւոր հեթանոսաց՝ զքան կենաց սերմանիցէն։

(2) Ա՛յսպէս գրի յերկուս ձեռ". իսկ յայլ ձեռագիրս գրի Զորոբեր։

(3) Յերկուս օրինակս կիր". գրի այսպէս, բայց յայլ բանից նորուն կիր. յայսմի Է՝ Թէ պարտ է գրել Կայենոյ, և ոչ Կայոնոյ։

Ղազարեայ գետ, յաջմէ կողմանէ գետոյ ‖ : Յետ կործա-
նելոյ սորին՝ նոյն միխիթար շինեաց այլ մենաստան նովին
գետիկ անուամբն (1) ի տեղին կոչեցեալ ըստ կիր՛՛. Զոր
փանյուփայ, զոր այսպէս ստորագրէ նոյն կիր՛՛: * Վասն
տեղի մի վայելուչ և գոգաձև առ ստորոտս երկուց լե-
ռանց որ կայ ի գլխոյ նորա, զոր անուանեն գտեղին Տան
Ձուխայնոր (2). և էր ինձմէ գիւղ, և ձորակ մի փոքրագոյն.
անցանէր ընդ մէջ նորա և միւս ևս յորդագոյն յաջմէ
կողմանէ. տեղի փայտաւէտ և ջրաւէտ. անդր համա-
րեցան թէ պատշաճ իցէ զետեղել . . . Ականաւ այնու
հետև վարդապետան աքանչելի հանդերձ միաբանօք իւ-
րովք ձեռն ի գործ արկանել շինուածէ վանից և եկեղե-
ցոյ ի վեր ասացեալ Զորն Տանձուտայ՝ հրամանաւ մեծ
իշխանին իւանէի. և շինեցին եկեղեցի մի գեղեցկաշէն
փայտակերտ, և օծեալ կնքեցաւ յանուն որ լուսաւորչ
չէն գրիգորի . . . Շ կնեցին ի ձորն Վասիկ փոքրագոյն
եկեղեցի մի յանուն որ կարապետին . . . ի գլուխ վա-
նիցն. և ասպա սկան հիմն արկանել մեծափառ եկեղեցոյն
կոփածոյ վիմօք, և գեղեցկաշէն արուեստիւ գմբեթա-
յարդ երկնանման սիրալի տեսողաց. սկսեալ ի դխ. Թվին
հայոց, զկնի ՃԻ. ամաց առնելոյ (առնլոյ) զերուսաղէմ՝
սալահարձնին, և կատարի յամն Ե . . . Յայսմ ամի եղև
աւարտ հռչակաւոր և խնդատեսեկեղեցոյն գետիկայ (3)...

(1) Զկործանուածն և զշինուածն գետիկայ պատմէ կիրակոս յասելն. * Էղև չարժ սաստիկ որ զբազում տեղիս կործանեաց և տապալեաց զբարձրաբերձ շինուածս, ընդ որս և խախտեցաւ եկեղեցին գետիկայ սաստիկ չոյժ. մինչ զի ոչ լինել հնար վերստին նորոգելոյ ‖ : Ձետ գետնաշարժուածէն սարպիս իշխան մերձ ի վանս շինեաց գեղ : Եւ յետոյ պատմէ նոյն կիր. զշինուածն վանից. զի ասէ. * Շինեցան և նոր վանք բայք և եկեղեցիք՝ որ ի հնոց էին լեալք, ընդ որս և հռչակաւոր վանքն՝ որ գետիկն կոչի ի գաւառին կայենի, զոր շինեաց որ վարդապետն միխիթար զոր գոչն կոչէին, շինեալ հրաշալեաւ եկեղեցի գմբեթայարկ երկնանման, և կնքեալ զեկեղեցին և օծեալ յանուն որ ածածնին տաճար փա-
ռաց ունի, և բնակարան բանաւոր հօտին քրի ‖ : Եւ սուղ ինչ զկնի. * Հարցանէր զմեծ վարդապետն միխիթար զշինող վկային գետիկայ (թերևս պարս է լինել վանիցն գետիկայ) ‖ : Տես ի վեր անդր ի կարգի անդ զընդարձակ բանս կիր. րակոսի՝ վասն շինուածէ եկեղեցեացն վանիցս :

(2) Ի միւսմ ձեռ՛՛ գրի այսպէս. իսկ յայլում Տանձուխոյ, բայց ստուգ գրի Զոր փանյուփայ :

(3) Ի շինուածին եկեղեցւոյս բազմօք նախատամատոյց եղև (զոր գրելոյ կիրակոսի) վախճանիւ ինչ խոտ խաչենոյ և կին նորա * Ասր զոյ խաճուն . . . (որ և) արար և վարագոյր գեղեցիկ գտերովք իւրովք՝ ծածկոյթ որ խորանին զարմանալի տեսողաց, ի մազոյ այծիցն կակղագունից, ներկեալ պէսպէս և զանազան գործ գան-

օծեալ կնքեցաւ եկեղեցին յանուն ՚ըզ ՚ածածնին. շինեաց և գաւիթն եկեղեցոյն գեղեցկազարդ և կոփածոյ վիմօք, և յոլով ձեռնտու եղեն, մեծ զօրավարքն զաքարէ և եղբայրն նորա Իւանէ, քանզի նոքա ունէին զիշխանութիւն պատուոյն. և ընծայեցին եկեղեցոյն տարմանի ջրաղացիւք լեառնէ ՚ի լեառն, և բով ՚ի Ա՛. քասաձոր, և զՈրաձորն ՚ի նահանգին ՔՋնոյ, և զՈշավա ՚ի գլուխ Վանացն ||: Յայս բան ցուցանէ կիւրո՛. երից եկեղեցեաց շինեալ ՚ի սմա. ՚ա. փայտակերտ յանուն ՚ըզ լուսաւորչին. ՚բ. փոքրիկ ՚ըզ կարապետին (1). ՚գ. քարաշէն յանուն ՚ըզ ՚ածածնին:

Ոչն միւթաթ ՚ի շրջակայս շինեաց և այլ մատրունս, զորոց զրկ կիւր: * Ա՛ռաք իւր տուն բնակուելոյ քաղաքին ՚ի վանացն, շինեաց և անդ փոքրագոյն եկեղեցի ՚ի փայտակերտ յանուն ՚ըզ Հոգւոյն. և ՚ի ժամանակի ծերութեան ՚ի գլուխ վանիցն յաջմէ կողմանէ շինեաց եկեղեցի ՚ի շիրիմ ՚ի գերեզմանի իւրոյ. կրով և վիմօք մածուցեալ սրբագործ յանուն Համբարձմանն քրի ||: Յետ միւթաթ բայ մատրիրոս առաջնորդ վանացդ * Շ՛ինեաց (ասէ կիւր). այլ ժամատուն անտաշ վիմօք՝ մածուցեալ կրովք, հատ տահեղոյս որմօք, և փայտակերտ վերնայարկօք, որ կէտ ժամանակաց փլաւ վերնայարկն. շինեաց և վերնատունն ի գեղեցկաշէն յարկօք, արուեստաւոր ունելով զհիւսն միւթաթ . . . բազում եղբարքք ժողովեցան վանն հռչակաւորն տեղոյն, և բազմաց եղև տեղի մննդեան և ուսման, որ և մեք իսկ մնեալ և ուսեալ եղաք ՚ի նոյն վանս:

„ Ա՛կսան շինել և եկեղեցի ի Ե՛. (այլ օրինակ, Է) խորանօք, կոփածոյ և տաշած վիմօք, գմբեթաւոր և գեղեցիկ շինուածովք, և իբրև ընդհիջեցաւ եկեղեցին՝ խափանումն եղև յոլով ժամանակս. քանզի եկն սուլտանն խորասանու սալահատինն կոչեցեալ . . . յետոյ այլ ումն դրիգոր անուն կապալեցի, որ յառաջն արդիւնաւոր էր ՚ի շինումն եկեղեցոյն՝ վերստին ձեռնարկեալ աւարտեաց

(1) Ա՛ռաջի եկեղեցւոյ կարապետին թաղեցին զմիւթաթ գոշն, զոր կիրակոս Ծանուցանէ՝ փոքրագոյն եկեղեցի միայն կոչելով.

* Տարեալ հանգուցին զնա առաջի գրան եկեղեցւոյն փոքրագունէ, որ կայ ՚ի գլուխ վանացն յաբևմտից կողմանէ ||:

դակերալ և նկարեալ պատկերօք. Ճշգրտագոյն հանուածովք անօրինականօք փրկչին և այլ ՚ըզ, որ հիացուցանէր զտեսողսն ... Եւ ոչ միայն այս եկեղեցոյս արար ծածկոյթ, այլև այլոց եկեղեցեաց հաղթասայլ և մակարայ վանիցն և դադի վանից, քանզի յոյժ սիրօղ էր եկեղեցեաց բարեպաշտ տիկինն||:

զնա ՚ի ոչ. Թվին ‖ : Ասորև վանս գրիգոր անուն իշխանի պատմէ այլ շինուԹի արարեալ ՚ի նմա : * Ա՛ս խնդրեաց յորգւոյն աւագէ իւանէի զնանքն Վետիկ՚ ՚ի տեղի իւր գերեզմանի . և վասն յոյժ սիրելոյն զնա , ետ նմա . . . շինեաց հրաշազան եկեղեցի մի երեքխորանի մերձ ՚ի գաւիԹս եկեղեցոյն զարմանակերտ , և անուանեցին յանուն նոցին գրիգորի , նաև այլ յոլով շինուածք եղեն ՚ի նմա , և բազմացան քահանայք և պաշտօնեայք և մանկունք ուսումնականք ‖ : Յայս ամենայն շինուԹեց յայտնի է վասն Վետկայ լինել յայնմ ժամանակի մի յերեւելի վանս նորելից , յորոց ՚ի կարգի յիշատակէ զնոյն և կիրակոս : Ա՛ՐՏԻՒ : Ա՛ռաքեալն , զորմէ կիրակոս ՚ի գրելն վասն մեծի վարդապետին վարդանայ . * Ա՛ւ ինքն եկեալ ՚ի ձորն կայանոյ ՚ի միաբարանն իւր , զոր Ա՛ՐՏԻՒՆ կո չէին , հանդէպ անառիկ բերդին կայանայ ‖ :

Ա՛ՇԼԵ : Վիւղ՝ զոր կիրակոս զնելով մերձ յաղստև , Թուի անկանիլ յայս գաւառ , յասելն վասն գրիգոր անուն իշխանի . * Վնեաց և գիւղ մի ՚ի նմանէ Ա՛շլեկ անուն մերձ յաղստև , ետ զոյն ՚ի վանքն ‖ : Ա՛յսինքն ՚ի վանքն գետիկ :

ՏԱՇԻՐ :

Ա՛յդր է սա ընդ Տաչբաշ անուան՝ զոր ՚ի կիր առնու յոհ. կաԹ . յասելն վասն ոստիկանին յուսիայ . * Յուղղ անկեալ գայր հասաներ ՚ի փայտակարան քաղաք , և անտի ելեալ վաղվաղակի ընդ ուսի գաւառ , գայ մինչև ցՏաշրատափ ‖ : Վ՚անգի ասողիկ ՚ի նմին պատմուԹեան յուսիայ կոչէ զոյն Տաշիր :

Ա՛ահմանակից է աշոցք գաւառիս այրարատոյ՝ զոր յայտ առնէ յոհաննէս կաԹողիկոս յասելն ԹԷ ամբատ արքայ ընդդէմ յուսիայ * Ա՛րԹեալ ունէր զկիրճն և նեղուցս պողոտայիցն՝ կողմանցն Ա՛շոցայ և Տաշրայ՝ ուր տալնմա Թոյլ հետի աղագաւ անցանել ‖ : Ա՛ման որոյ և վաղարշակ արքայ յերկոսին ՚ի սոսա ՚ի միջի ցեղէ կար գեաց զնշխանս : * Ա՛յլ զտերունԹին Ա՛շոցայ (ասէ խոր. Ը . 7 .) և զսեպհականուԹին Տաշրայ՝ կարգէ վաղարշակ ՚ի զաւակացն գուշարայ հայկազնոյ ‖ : Ա՛յլ իշխանուԹիքն եղեն յերկոսին ՚ի սոսա ուր մի՝ այլ ուրոյն յաշոցս , և ուրոյն ՚ի տաշիր , վասն որոյ և խոր . Ը . 75 . և 79 . զտա-

ձատ որ էր ի զաւակացն գուշարայ յաւուրս արդատայ, կոչէ միայն Յապէթն աղբայ, և Իլխան ի վերայ փառաւորն աղբայ։ Այս զազաթ ուրոյն ուրոյն յիշատակէ Օ՚էլխանն աղբայ և Օ՚էլխանն փաղբայ։

Ընակիչք գաւառիս առաւել քան զամենեսեան հաստատեցան ի վարդապետութիւն ըստ մեսրոպայ, զորոց գրէ խոր. գ. 60։ * Հրաւիրի անտի ի բդեշխէն գուգարաց զոց աշուշայ՝ յաղագս նորին գործոյ գալ յիւր իշխանութիւնն ի գաւառն Տաշրայ, ուր երթեալ (մեսրոպայ) լատագոյն վարդապետեաց և հաստատագոյն քան զամենայն աշակերտեալսն ։

Ոռէ, կամ Օռէ. գրի և Ոռէ, առ մատթ". վարդ". և կիր". առ որում գրեալ կայ և Օռէ։ Ընկանի ի տաշիր՝ ըստ վկայելոյ վարդանայ աշխարհագրի, Տաշէ ։ Է ոռէ է. գնոյն ակնարկէ և կիրակոս՝ գնեալով զՁոն գիւղ տաշրայ մերձ ի Օռի ։ Ասաթեոս գնէ Ա՚ղբան գաւառի, յասելն. * Տէր բարեպեղ յարուցեալ գնաց յաշխարհն հայոց ի յաղբան գաւառի ի Օռէ քաղաքի, առ թագաւորն հայոց կորիկէ որդի անհողնելին գաւթի ։ Ուր թէ խմանայ զաշխարհն աղբանից, յայտ է թէ այնպէս գնէ. վասն զի գաւիթ և կորիկէ թագաւորելին նաև ի վերայ աղբանից. իսկ թէ խմանայ զայն գաւառն ատեցաւոց որ ի տպ". և ի միւմ ձեռ" աշխարհագրի՝ որք զՕռի յուցանեն լինել ի տաշիր, որպէս գրեցաք ։

Շ լինեաց զսա ըստ գրելոյ վարդանայ նախայիշատակ կեալ գաւիթ անհողնելի որ ի ժա. դարուն, կամ թէ առ հասարակ նորոգեաց ։ * Ա՚յս կիւրիկէ (ասէ վարդ".) որ զի էր գաւթի որդւոյ գուրգենայ՝ որդւոյ աշուղայ ողոր մածի, սմա հայրն գաւիթ՝ շինեաց զՈռէ, և այլ ևս ժբ. բերդ ։ Զ ամն որոյ անուն սորին ոչ յիշատակի առ նախինի պատմագիրս. յայմհետէ եղև մի յերևելի բազմամարդ և յամուր քաղաքաց, և աթոռ փոքրիկ թագաւորութեան նորին կորիկէի. վասն որոյ մատթ". զՈռի սեպհական նմին կոչէ՝ յասելն վասն ալփասլանայ արքային պարսից. * Ա՚ռաքեաց զթագաւորն աղբանից զկորիկէ զորդի գաւթի անհողնելի ի քաղաքն իւր Ոռէ ։ Ա՚յլ այս պատիւ արքայանիստ լինելոյ քաղաքիս՝ սուղ ինչ տևեաց, ըստ գրելոյ կիրակոսի։ * Ա՚յլ մերն գագարեաց գաւառական թագաւորական ի գագիկ վերջին, որպէս

կիւբիկիէն որ ՚ի Յօռե քաղաք, և որ շուրջ զնովաւ. զի և սա յազգէ բաղբատունեաց էր ‖ : Այլ այլուր գրէ. * Յակ Կիւբիկիէ բագրատունի որ ՚ի Յօռե քաղաքէ՝ զա- մենայն ժամանակս իւր կացեալ ընդդէմ վրաց՝ ՚ի հաս- տատութէ պահելոյ զհայրենիս իւր. և յետ մահուան նո- րա դաւեալք ՚ի վրաց որդիքն նորա, ելեալ ՚ի տանէ հայրե- նեաց գնացին ՚ի պարսիկս ‖ :

Կառուցեալ էր այս քաղաք առ ձորով, պատեալ պարսպաւ, զորոյ գներքին հիմունս բրելով կործանեցին մեզգալ թաթարքն ՚ի ԺՀ. դարուն, յորժամ յանհոգս կային բնակիչքն. զբազմութէն քաղաքացւոց կոտորելոյն. և յաւարի առնուլն զղանձս նորա, գտին գաղտնի տեղւ գանձուց իշխանին շահնշահի, որում տիրեր յայնժամ, շինեալ բազում արուեստիւ անձուկ բերանով ՚ի ներքինն խորս երկրի. բայց դղեակ սորա կայր տակաւին մինչև ՚ի ժամանակս Թոմայի մեծոփեցւոյն : Զոր վարդանայ կո- չէ ուրեք Կ՚ետն, յասելն վասն խոլել անուն սկիւթացւոյ ամիրային, Լեհ * Կատ գ՚Ետնն ‖ Յօռե ‖ :

Հոռոմայք և Հռոպք : Ընդարձակօղ վարդանայ աշխար- հագրի ՚ի Յօռե գնէ զայսոսիկ՝ յասելն. * Ցաշերը Յօռե է, ուր կայ Հռոպոլն, և Հոռոմայրի՝ որ նշանն (1) : Զո- նէցաւ Հոռոմայք, քանզի յաւուրս յոհաննու իմաստասիրի իշխան ոմն Հոռոմոց վասիդ անուն եկն դեսպան ՚ի կայսե- րէն, և Ճգնեցաւ ՚ի սմին այրի : * Ճգնեցաւ (ասէ վար- դան) ամ եՃ. յայրին՝ որ Հոռոմայրն կոչեցաւ անուա- ամբ նորա. և գնաչէն իշխանն առ ինքն ունէր ՚ի գաղն ՚ի հոռոմոց : Կ՚ասպիս լուսաբ (ասէ), և դու ընկալ Թէ կա- միս սիրով ‖ : Օ այս կայաբ վարդան աշխարհագիրն կոչէ Հոռոմայրի՝ որ նշանն : Յակ Հռոպոլն գրի ուրեք ՚ի գիրս Հռէայք, կամ Հռէաբ, որպէս և առ կիւրակոսի, և դասի ՚ի կարգս վանորէից, ուստի էր Գաւիթ վարդապետ Հոռոբաբեցին, կամ Հոռբաբացին, մանաւանդ ՚ի ԺՀ. դարու, որ կոչի ուրեք և Հոռբայրեցի :

Ճ ամրոպէ : Կ՚ասպիս գրի առ յովհաննու կաթողիկոսի և առ ասողկայ ՚ի միում վայրի. իսկ յայլում վայրի ասողկայ գրի Ճ ամրոպէ առ Թոմաս. արծ. Ք. 8. Ճ ամրո- պայ, ՚ի հոլովին սեռական. որպէս և յաշխարհագրութէն խոր. ՚ի միում օրինակի. իսկ յայլում Ճ ամրոպէ, և յերրորդ ձեռ". Ճ ամրոպէ. զորոց զերկոսին և համարիմ

(1) ՚Ի տպ. գնի Հոռմայրի :

օտար հնչումն, և լատագոյն ղհնչումն տալագրելոյն՝ ուր գրի Շ ասղպէ, որ և տառադարձութեի հնչմանս Շ առ չաւլաէ ։ Ի անուն վրայ՝ զորս զհնգերիտ հնչումն վրայն՝ Թողցուք հմնասդելոց յայն բարբառ (1) ։ Ի արդմանի առ մեզ Ի բէքնեան՝ ըստ գրելոց յոհաննու կաթողիկոսի. * Ի ակ ապա (ասէ) Թագաւորն աշոտ արքայորդին՝ չուեր գնայր երթայր հասանէր ՚ի կողմանս գուգարայ՝ մերձ յամրոյն մեծ, որ ՚ի լեզու վրայ Շ ասդնադէ, այս ինքն՝ երէքնեան անուանի ։ Թերևս սակն ունելոյն երիս բերդս, զն զԻ երէքնաբերդ և զԻ երնաբերդ սորա յիշաւ տակէ նոյն յոհ. կաթ. կամ Թէ սակս եռասայր դրեց բերդին, և այլն ։

Ո առաջին անուն բերդիս պատմիչն օրբէլեանց գլ. ա. տպ. Ղազր. 8. ասէ լինել Ո ՐԲԷՆ, և զառաջին չինող Թիւն բերդին ընծայէ Վարթևլասի որ էր եղբայր հայկայ, յասելն. * Ի ակ Վարթևլաս գնաց ՚ի լեառն որ կոչի Ա ղթմաղ. և անդ շինեաց իւր տուն, և ամրոց մի անառիկ ՚ի պատշաճաւոր տեղւոջ. կոչեաց զբերդն Ո ՐԲԷՆ, զոր այժմ Շ առնչեալ կոչեն ։ Յայմ բերդի գնէ լեալ և զծագումն Տանն Ո ՐԲԷԼԵԱՆ ։

Ո ւսան գաւառին՝ յոհաննէս կաթողիկոս եդ ՚ի վերոյ ՚ի կողմանս գուգարաց. այլ ասղնկ առաւել որոշելով Ջ. 30. գնէ ՚ի կողմանս Տաշրայ, ուր և կոչէ զսյն Վա ղաքանիատ գղեակ։ * Ի ակ եղբօրորդի նոցա (ամբաստայ և գագկայ արքայից) դաւիթ որդի գուրգենայ՝ հանդերձ եղբարքն իւրով ամբառաւ ունի զկողմանս Տաշրայ և վրայ դաշտի, զՇ առնչեալ մեծ քաղաքանիատ գղեակն, նիատ արքունական պատրաստեալ հնաբեան, արագապէս տիրէ քաղաքին դմնեաց. հնազանդեցուցանէ և զամն բայն տիփլեաց քաղաքաւն իւրով ։ Յայտագոյն ևս ՚ի նոյն իսկ ՚ի տաչիր գնէ Ջ. 45. յասելն վասն գագկայ արքային. * Վնաց զօրօք ՚ի Տաչիր, չքնան առեալ ընդ Շ առնչուդէ՝ և ընդ վրայ դաշտ, քանդեալ աւերեաց զա նոնայն ։ Խորենացին գնէ զայս ՚ի վերս, և ոչ յիշէ ՚ի գուգարս. քանզի որպէս գրեալ եմք այլուր, յիւրում ժամանակի վերք տիրէին գուգարաց ։

Ո հնէ՝ ա. ամբաստ արքայ էառ ընդ իւրև. յետնորոյն

(1) Թերևս մերձաւոր առ վրա յի հնչումն գրի ուրեք առ վար գանայ Սամսոյէ, ուր ասէ. * Եւ առ գնոր քաղաք զոր վերք Ա խալ քաղաք ասեն, և Սամշոյեն ։

որդի նորա աշուտ շահանշահ պատերազմնաւ գրաւեաց. վասն որոյ գրէ յովհաննէս կաթողիկոս. * Ի ժամ նորա (այսինքն սմբատայ հօր աշուտոյ), շուրջ զամրոցաւն (Շ ամիւռդեայ) սեպհականացուցեալ էր իւր, և զեղբարս երիուս վասակ և աշուտ ի տոհմէ գնթունեաց՝ բերդապահս և վերակացուս նահանգին այնմիկ կացուցեալ. իսկ սա (այսինքն աշուտ՝) զնոյն հնազանդութեան կարգ առ ի նոցանէ պահանջէր, գալ ի մտերմութիւն ծառայութեան ||:

Յետ Շ. դարուն և ի ժա. եղև աքբայանիւսք քաղաք դաւթի անհոգնի. և ի նե. Թուին, ի ա. գագկայ արքայէ եղծաւ սահման սորա սակս անհնազանդութեանն որ էին դաւթի առ գագիկ՝ որ էր հօրեղբայր իւր:

Ոյեան, կամ ըստ հին ձեռագրաց յորս յիշատակի՝ Ոյեան: Ովուղ զոր ասողիկ դնէ յայս գաւառս, յասելն վասն առաջնին սմբատայ արքայի, գնաց ի գաւառն Տաշրայ, ի գիւղն Ոձուն: Որ կիրակոսի գրի Ոյեան, և դնի մերձ ի Լօռէ. նոյնպէս գրի և առ վարդանայ [1]: Ոյտի էր Շ. յովհաննէս կաթուղիկոս մանկտուանեաւքն իմաստասէր. որպէս գրեալ է ի գաւազանագիրս կաթողիկոսաց, և առ ասողկայ, որ ասէ վասն նորա լինել * ի գաւառն Տաշրայ, ի գեղջին Ոձնայ ||: Շ հինեաց ի նմա նոյն յովհաննէս կաթողիկոս ըստ կիրակոսի՝ * Ակեղեցի մի մեծ յիւր գիւղն Ոձուն՝ որ հուպ է առ քաղաքն Լօռէ. և իւր ընտրեալ տեղի բնակութեան, սակաւ մի ի բացեայ ի գեղջէն, և անդ դադարէր ||:

Ողբայորդի աբ նշան: Ա՝ենաստան՝ որ առ ընդարձակողին վարդանայ դնի ի տաշիր, ասելով. * Տաշրայոց գաւառն Խամբէից յորն է [2], ուր կայ աբ ոսիտն Ողբաձորոյ աբ նշանն ||:

Խաղաւնիկ, կամ Խաղիբ: Ա արդան դնէ զայս ի կողմանս Տաշրայ. որ եհաս ասէ ի ժառանգութեան գուրգէ նայ կրասեր եղբօր սմբատայ Թագաւորին ի միջն անդ Շ. դարուն:

(1) Ի գրէն վասն ուրուն կու քի բժշկելոյ ի հուշակաւոր աբ նշանէն որ ի Հուռմայրն, ասէ Թէ էր այրն ի Ոյեանայ:

(2) Ի տպ. գրի Բուվի յորն է:

ԿԱՆԳԱՐՔ։

Ընդ ի սմա լեառն Աղբէն կոչեցեալ, որպէս դնէ խոր. Բ. 7. կամ ըստ ձեռ" 8։ * Լսակ գուշարայ որ յորդւոցն շարայի՝ ժառանգեաց զլեառն Աղթէն, որ է Կանգարք ||։ Այլ լերինք սոքա էին ի վերջին ծայր հայոց մերձ ի սահմանակցութիւն վրաց, որպէս իմանամք ի բանից զաղարայ, առ հրուտ վախճանակ արքային վրաց բերանով դեսպանին իւրոյ ասէ առ զօրս հայոց. * Եւ իմ տեսեալ թէ ոչ եմ կարօղ կալ առաջի, խոյս տուեալ ի լերինս հայոց մօտ ի սահմանակցութիւն վրաց մնամ ձեզ ||։ Լսակ ստորև սոյն այս լերինք՝ կոչին Կանգարք՝ սակս գոլոյ ի նմին գաւառի. * Ընդայսպաղ ամենայն զօրքն հայոց առ արքային վրաց հասանէին, և բանակեալք առ վայր մի՝ ի գաւառին Կանգարաց դադարէին ||. ուր էր թագաւորին վրաց. որպէս յուշանէ զկնի։

ՋԱՒԱԽՔ։

Ասպէս գրի ի միում ձեռ". աշխարհագր. խոր. իսկ ի տպ. գրի Ջաւախ, և յերկուս ձեռ" Վաւախ, որ է վրիպակ գրչաց, քանզի և ի ստորագրութիւնէ անդ վրաց՝ յերկուս ձեռ". գրի Ջաւախ, որպէս և ի տպ". Ջաւախ, և ի միում ձեռ". Ջաւախ։ Ոստոգութիւն առաջինն անուան յուշանէ նաև պատմութիւն խորենացւոյն Բ. 7. և ասող կայ, զորմէ ստորև. այլև այժմեան հնչումն՝ որ կոչի Ջաւախէթ, կամ Ջաւախէթ, որպէս գրի և առ Թովմ". կին լիկ" ։ Ընդ մատենիսոյն ուրեք գրի Ջաւախս ։ Ոստոր կէս մնան ետ վաղարշակ ի ժառանգութիւն դուշարայ ։

Ակռաբէ գեղ։ Յիշատակի առ վարդանայ, յասելն վասն մովսէսի կաթողիկոսի. * Նովսէս . . . զկիւրիոն որ էր ազգաւ ի վրաց, ի գաւառէ Ջաւախայ՝ ի գեղջէ Ակռաբի . . . ձեռնադրեաց կաթողիկոս վրաց ||։

Ղուէնէ ։ Ղուէ՝ որ յիշատակի առ ասողկայ. Ճ. 28. յասելն վասն Բ. արքային սմբատայ. * Վնաց առ նոսա ի գաւառն Ջաւախայ, բնակին ի գեօղն որ կոչի Ղուէ ևեկն ||։

Խաղբէր ։ Յիշատակի առ նորին ասողկայ. Բ. 2. յա-

աեղն : * Յալեթիսլ Նիղիան Հայոց ամիրայ՝ եկն և էանց բազմութ՚ի վերս , և մեռաւ ի Ջաւախս , ի գիւղն որ կոչի Խոզաբիր ||:

Ա՚խալ քաղաք : Ընտն վրացի , Թարգմանեալ ՚ի մեզ՝ Նոր քաղաք , որպէս նշանակէ և վարդան յասելն վասն ալփասլանայ արքային պարսից . * Եւ առ զՆոր քաղաք, զոր վերք Ա՚խալ քաղաք ասեն , և զամէնայնդէզ ||: Յայսմ գաւառի գնէ զսա մատենիս, և զոյն գաւառ գնէ յաշխարհին վրաց՝ վասն պատահելոյն զոր ի վերոյ նշանակեցաք . * Եւ անտի յարուցեալ սուլտանն (ալփասլան ՚ի Թուին շԺգ .) ահագին բազմութ՚իւրով մտաւ յաշխարհն վրաց , և մեծաւ սրտմտութ՚ի մտանելաց զնոսա ՚ի տուր և ՚ի գերութ՚ի . և իջեալ բանակեցաւ ՚ի գաւառն՝ որ կոչի Ջաւախս , և պատերազմաւ մեծաւ պատեաց զքաղաքն , որ կոչի Ա՚խալ , և ուժգին զօրութ՚իւն առաւ Ա՚խալ քաղաքն ||: Որպէս յուշանէ ստորև՝ էր յայնժամ քաղաք բազմամարդ և հարուստ : Տես և ՚ի նոր հայաստան . Թղթ . 127 :

ԿՂԱՐՋԽ:

Ա՚ր ագաթ . գրի Կաղարջխ . որպէս և ՚ի յունականն Կաղարջ, ՚ի միում ձեռ՚. աշխարհագրութ՚իւն խորենացւոյն ՚ի ստորագրութ՚ւե վրաց՝ Կաղարջ : Ընտնս Կօղաջ՝ որ յիշատակի առ օտար ազգաց մատենագիրս , Թուի ինձ յա նուանէ ասահ ածանցեալ . և Կօղաբաբեան լերանցն զոր յիշէ պլինիոս Ե. 27 . և Զ. 9 . զլերինս Կազբջից անուա նեալ . * Ձիրուս (կուր գետ՝ ասէ ,) բղխէ ՚ի հիւսիսոյ եան լերինս , զոր այլք Կօղաբաբեան անուանեն ||: Ա՚րդ քանզի կուր ըստ սղրատոնի բղխէ ՚ի հայս , յայտ է թէ Կօղաբաբեան լերինք անկանին ՚ի հայս , վասն որոյ ՚ի հայս եղ ջնոյն լերինս և չէլլարիոս [1]. իսկ ՚ի հայս ՚ի կողմանս կուր գետոյ ո՛չ գտանեմք մերձաւոր այս անուան քան զնուն Կղարջք :

Ա՚սա գրիչն անկանի ՚ի վերջին սահմանս մեծին հայոց յարեւմտից կողմանէ , որպէս յուշանէ ագաթ . և յոհ .

(1) Ա՚յլ ՚ի լերանց ասահ պարսկ գնել, կամ թերևս ալեաղիսուն նոյն գօսոյ զգօղաբաբեան լերինս, զոր պղոմէոս գնէ ՚ի սարմատիա ասիոյ :

կաթ. յիւելով ընդ տեղիս որք էն սահմանագլուխ մեծին Հայոց. դնելով ի կողմանս խաղտեաց մերձ ի սեաւ ծով, և մերձ առ եգերացիս. * Զգեալ աձեցուցանէր (ասէ յոհաննէս կաթողիկոս վասն ա. ամբատայ) զշաւիղ տէրութեան իւրոյ՝ յարեւմտից հիւսոյս մինչև ցկարնոյ քաղաքն, և անդ (անդր) եւս քան զվաղրշն քերեալ. մինչև առ արին ծովուն մեծի (այսինքն սեաւ ծովուն,) և մինչև ցսահմանս եգերացւոց, և մինչև ցստորոտ մեծի լերինն կովկասու [1]։

Ա. յսպէս ի վերջին սահմանի գոլով անուն սորա՝ ձգեցաւ արտաքոյ Հայոց. և Թերևս նոյն իսկ բնակիչքն եւս ասխեցան արտաքոյ Հայոց ի սահմանակից աշխարհն եգեբացւոց, ըստ ինքեանց տանելով և զանունն. զի ստեփանոս բիւզանդացի զԿօրաքսս համարի ազգ կողքիսականաց, կամ որ նոյն է եգերականաց։ * Կօրաքաք (ասէ) ազգ Կօլքեանք (այս է Կողքիսականք) մերձ Կօլշոյ [2]։ Եւ պլինիոս ընդ ծովեզերեայ ժողովուրդս գասէ զտոսա յասելն. * Ո՞ւնայեալ ծովեզերեայս (սեաւ ծովու) ունին ազգք վայրենիք, Հելանքեանք, Կօրաքաք (բնակեալք) ի քաքաբին գօլքեանց (կողքիսացւոց) ի սիսդուրիսա տէ։ Ախպէտ և զԿօրաքսեան լերինս եդ նոյն պլինիոս յակունս կուր գետոյ՝ որ անկանի ի հայս։

(1) Ա՛ր ագաթ. Թղթ. յհէ. դրի. * Մինչև առ աչխարհսն խաղտեաց մինչև առ կաղարջք։ Եւ առ խոր. բ. 83. * Քարս. կեաց ի Կաղրշնց սկսեալ առ գրամբք ալանաց։ Եւ առ վարդ. դրի. * Կիւրապաղատան աշտա տիբեաց ի կաղրջաց մինչև ի սփխիս լեռնակողմանէն հանգերձ։

(2) Թերևս զԿող գաւառ տայոց կոչէ Գօլք անուամբ, զի և խոր. բ. 8. զկող գրակից ցուցանէ գօտւոյն մեծի լերինն կովկասու։ Տես ի սատրագրութեան կողայ ի Տայս։

ՏԱՑԿ

Վասկոփօն կոչէ զսա Վաօ**, որպէս յայտ առնէ կարգ տեղեացն Հայաստանեայց՝ ընդ որս անցանէին զօրք յունաց դարձեալք ի պարսից. վասն որոյ և վէսակլինակ զնայսն անունն որ գտանի ի ԺԴ. դիւրս դիւ դորոսի սիկիլիացւոյ Թղթ. 664. ի նմին պատմուէ դարձի զօրացն յունաց՝ ուղղագրէ և զնոսէ ի լատինն Վաօ**: Յոմանց ուղղագոյն ևս կոչի Վաչ, որպէս գրէ ստեփանոս բիւզանդացի. * Վաօքք, ժողովուրդ ի նեղբս կոյս ի պոնտոս, (որոց) և գաւառն նայնօրինակ (անուանի). զոսա ոմանք կոչեն Վաքք, որպէս ասէ ստիֆենէդոս յորէ շաւանս ||:

Ի սոցունց աստի հատուածեալ երևին Տաչ ժողովուրդ սկիւթացւոց, որք և կոչէին Խարնեանչ, զորոց գրէ սպրաւոն գիրք ԺԱ. Թղթ. 515. * Ընդ նմին Թէ Տաք Խարնեանսք հատուածեալ էն ի Տաոց բնակելոց ի վերկոյս մէօդիսի (ծովուն), կուեցեալք Վաանդ և Խաչ. այլ էք ըստ ամենայնի կայտ, Թէ գտանիցին ինչ Տաք ոմանք սկիւթականք ի վերոյ մէօդիսի ||: Ընդարև ուչ ի վերկոյս մէօդիսի, այլ ստորև քան զայն և քան զպոնտոս ծովէն Տայք հայոց, զորս դիւրին եղև նախնեաց ոմանց շփոթել ընդ շրջակայ ազգս, և տանել գնել ուչ ի բնիկ տեղւոջ, այլ ի վերոյ քան զմէօդիս. որպէս տեսանեմք և զանուանս այլոց հարաւային գաւառաց Հայաստանեայց այսպէս տեղափոխեալ:

Այլ այնպէս՝ ըստ մասին միայն ձշմարտին բանք նախնեաց, Թէ Տաչ Խարնեանչ՝ որք բնակին ի սկիւթիա կայնկոյս կասպից ծովուն, հատուածեալ էն ի Տաոց բնակելոց յայսկոյս կասպից ծովուն. իսկ այն Տայք էն ի մօտակայս պոնտոս ծովու [1], որ է նոյն ինքն Տայք հայոց. Վաօքք

(1) Այլ վասն այսր որպէս և հաճոյ եղեւ ընդունել հնասիրաց,

կոչեցեալ ՚ի քսենոֆօնդայ և ՚ի սահմանսն բիւզան-
դացւոց. քանզի ըստ նորին ստեփ՛. անկանի ՚ի կողմանս
պոնտոս. և ըստ միոյ մատենագրաց առ խաղ-
տեաց գաւառաւ եգեբացւոց՝ որք բնակին առ ծովե-
զերբ պոնտոսի. որպէս յայտ է ՚ի պարբեր լեռնէ տայոց
զորմէ տեսցես ՚ի լերինս հայոց ՚ի ներքածունէ անդ. նա
մանաւանդ զաղար՝ զոքաղ գաւառ տայոց՝ յուշանէ լինել
՚ինձմէն իսկ ՚ի խաղտիս. և պրոկոպիոս զլերինս տայոց՝ ուս-
տի բղխէ գետն ակամխ [1], կոչէ լերինք Ճանեաց, որք
են խաղտիք։

Ա՛արգան աշխարհագիր հայելով ՚ի վիճակ իւրոյ ժա-
մանակի, զայս նահանգ դնէ ՚ի վերս՝ ասելով. * Տայոց
գաւառն ՚ի վերս է ... խոպեր գաւառն սահմանակից է
Տայոց ։ ՚Ի միւս կողմանէ սահմանակից է Տայք գու-
գարաց՝ ըստ գրելոյ խոր. Նաև բասէն գաւառին այրա-
րատու՝ ըստ յուշանելոյ պատմուճ ղազարայ, որ զվինա-
ռինդ գեօղ տայոց տուզ ինչ հեռի դնէ ՚ի գեղջէն Կ՛ուռ՝
որ էր ՚ի բասէն։

Խաղտիք են ՚ի տայս տեղիք՝ ամուրք և անբոյթ
՚ի պատսպարուճ ՚ի թշնամեաց, վասն որոյ խորենացին՝
Ա՛ՆԴՐՈՅ Ի ԵԳԵՐՏ ԿՈՌՈՒՅԵԼ, ասէ վասն տայոց, յորս զբազ-
մութիւն իշխանացն հայոց՝ տեսանելեաք առ եղիշէի և առ
ղազարայ, ապաւինեալ և ողջանդամ զերծեալ ՚ի թշնա-
մեաց։ Պոյսպէս Յովհաննէս Տայոց *արծրունի ապաւինեցան վա-
հանդացիք ՚ի ժամանակի ապստամբութեան իւրեանց, որ-
պէս գրէ խորենացին էջ. 44։ ՚Ի նոսա ապաւինեցաւ և
ՅՈՎ. սմբատ արքայ՝ զորմէ գրէ յովհաննէս կաթողիկոս.
* Յամուրս քարաժայռ ձորոյն խորոփեաց Տայոց անկա-
հեալ ։

Ա՛ինէր և մայրիս՝ յորս բազում չինուածիս արար վա-
ղարշակ արքայ կարգելով յամարանոց իւր ։ * Կ՛առնայ՝

քանզի սալմասիոս առ Լ. գԼ. սո-
լինոսի, յայս բան նախնեաց՝ մէջ
գիս ծովակաւն իմանայ զկապուկ
ծովն, ասելով, Թէ * Կ՛ամիք զնո-
սա (այսինքն զՏայս) ՚ի մէջս և
՚ի պոնտոս փոխագրեցին, վասն
զի մակդնայիք զնոյն ինքն զկաս-
պից ծովն՝ համարեին լինել պոն-
տոս կամ մէջս ծովակ ։ Չխարդ
և խչ, անուն Տաք էր իբր հա-
սարակ անուն սկիւթացոց ըստ
գրելոյ սորա՛. որք և ոչ խակ ՚ի
միում վայրի կալեալ ունէին բնա-
կութիւն, այլ առ և առ դիտառնալ
ընդ այլ ազգս սկիւթացոց։

(1) Ճիշտաւակի առ ասողայ Ե-
ԿՈ. անուն և ծագումն գետոյս յա-
սէլն. * Եւ ինքնաւք անցեալ ընդ
գետն Ակամխ՝ որ ՚ի Տայոց
բղխեալ երթայ ջհնչախով արև-
մտից անցանելով, ընդ որ մտանէ
՚ի պոնտոս ։

(առ խոր. ճ. 6.) զՀիւսիսեաւ [1] առ ստորոտովին պարսխարայ ընդ ՅՀՂ Տայոց. ի գիշին և ի մառախլոտ տեղիս մայրեացն և ի լօռաւէտս, գեղեցիկ լինն կարգելով զերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն և զՀիմնահոտն ի բարեխառն և ի զուգագեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ Թագաւորութեն. ամառնային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով յորժամ զՀիւսիսով երթիցէ. գոմն զերկուս տափարակն անտառախիտս հանդերձ լերամբքն կազմելով, և որսոց տեղիս ||:

Պատուղք սորա բազում, որք էն Թուզ, նուռն, աղտոր, սերկևիլ, պտղախոտնկ [2], և նուշ. և մինչև ցայժմ առատ է ի պտուղս երկիր սորա, որ ըստ մասին ձգի ի սահմանս նահանգին ասլղեխայի:

Կաղում ուրեք յիշատակի ի գիրս եպիսկոպոս սորա, զորօրինակ Տաճատ առ եղիշէի և առ ղազարայ, մի ի ժողովականաց որք գրեցին պատասխանի նամակին պարսից. Ցիերսես ճ (չինող) որ զկնի եղև կաթողիկոս. Խոսրոյ՝ ի ժողովն գնալոյ, և Սարգիս ի ժողովն մանուկերտի, յերկոսին ևս զկնի եպիսկոպոսին բասենոյ. Սահակ մրուտ կամ մեռուտ կոչեցեալ, որ գրեաց պատասխանի Թղթոյն փոտիոսի:

Խոկ զիշխան սորա ի պատմութիւնս Ճ. դարուն գտանեմք յիշատակեալ Վասիլ անուամբ, որ զկնի ուրացութեան զատութեն ընկալեալ էր պատիւ ի կայսերէն. այլ իշխանութեն նորա ձգէր նաև արտաքոյ տայոց՝ բազում գաւառաց և քաղաքաց տիրապետող եղեալ, մինչև զտերութեն նորա Թագաւորութեն կոչել տարօնեցւոյն: Ի մահուան իւրում՝ քանզի էր անժառանգ՝ * Տայ անդարձադրոյ զՏայրենիս իւր ի վասիլ (կայսր) զԱրմաթիս, և զԱմրունն, և զքաղաքն ապահովութեաց զԱնծկերտ, և զամենայն ինչ իւր ||. որպէս գրէ վարդան:

Յետ մահուն գաւթի՝ վասիլ կայսր գնաց անձամբ ի տայս, որում ընդառաջ ելին ազատագունդք զօրք տայոց. բայց խռովութեն անկեալ ի միջ երկոցունց զօրաց՝ երեսուն այր ի յոյժ պատուաւորացն և յազատացն տայոց մեռան ի յոնաց. կայսրն զպատիւ կուրապաղատութեն ետ Թագաւորին ասիսազաց բագարատայ. յետ մահու

(1) Յերկուս ձեռ՝. չէք բառս աշխարհագր. խոր, և միայն ի տպ. Պալախակ:
ՀԻ-ՈՒՆԱՑ:
(2) Ասյսպէս կոչի յերիս ձեռ՝.

նորա առաքեաց զօրս ընդդէմ գէօրգայ որդւոյ նորա, զի ոչ կամէր տալ նմա գերկիրսն՝ զորս ունէր Հայր նորա. բայց ի դիմի հարեալ նոցա քաջ զօրային տայոց մծտ ի մեծ աւարն ուխթեաց, հալածեցին զնոսա առ Հատարակ և այս եղև * Անկէն երթանան փանի Տայոց ‖. որպէս գրի լատիվ. գլ. ա։ Կուզանդ. ջ. 18. և ջ. 2. սեպհական ակնարկէ լինել մամիկոնէից, յասելն. * Երթեալ գտա ներ զնոսա յամուրս աշխարհին Տայոց յ-ԵՒԵՒՈՅ (այսինքն մամիկոնէից) աշխարհին ‖։ Ընդ զազարայ տեսանելեմք զվահան մամիկոնեան ստէպ փախուցեալ ի տայս սակս ամրութեանց դրից նորա. բայց սեպհական լինել այնմ ազգին մամիկոնէից, ոչ գտանեմք առ զազարայ, և ոչ առ այլս։

Անհի գաւառս ութ.

ա. Կղզ.
բ. Խերդացէորդ. (1)
գ. Պարթիզացէորդ. (2)
դ. Ձակոպս. (3)
ե. Խոխա. (4)
զ. Ոստանք.
է. Ընդդ. (5)
ը. Ընեացէորդ. (6)

Ի տպագրեալ աշխարհագրութեան խորենացւոյն թիւ գաւառաց Տայոց՝ի սկզբան անդ ասին լինել լինի, և ասպա ի թուէն յանուանէ՝ ութ և եթ նշանակին, եդեալ վերջին գաւառ զԿաբէր, և ի բաց թողեալ զԸնեացէորդ։ Այնպէս լինի ասին լինել և ի միում ձեռ", այլ ութ դնին, յիշելով զԿաբէր և զԸնեցէորդ, և ի բաց թողեալ զՊարթիզացէորդ։ Իսկ յերկուս ձեռագիրս ութ ասին լինել, և ութ նշանակին յանուանէ. բայց զանունս Կաբէր միացուցանեն ընդ Ընդդոյ, և գրեն Ընդբաբէր։

(1) Ա. թուխ. կիլ. գրի Բնեդաբէր։
(2) Ա. նորին թուխ. կիլ". Պարթիզաբէր։
(3) Ա. յասպէս դնի յերկուս ձեռ" աշխարհագրութեանէ խոր". և առ թուխ. կիլ". իսկ ի միում ձեռ" դնի Ճակոս. ի տպ". Ճակոպ։
(4) Ա. յասպէս ի միում ձեռ" և ի տպ". իսկ յայլ երկուս ձեռ" Բոխա։
(5) Ա. յասպէս ի տպ. և ի միում ձեռ". իսկ յերկուս ձեռ" Ընդբ. գաբէր. այժմ կոչի սա Ընդդր։ Տե՛ս ի նոր հայաստան. թղթ. 127։
(6) Ա. յասպէս գրի յերկուս ձեռ" իսկ ի միում ձեռ" Ընեցէոր։

ԿՈՂ Ի ՈՒՂՂԻ։

Ա՛ռաջինն այսպէս գրի յերիս ձեռագիրս աշխարհաբրուե խորենացւոյն, յորմէ չայտ է վրիպակ տպագրելոյն՝ ուր գնի կողէ. քանզի և՝ ի պատմութե՛ անդ խորենացւոյն ե՛. 6. և 8. գնի սեռական սորա ոչ կողէայ, այլ կողայ։ Զաւառ ջերմ՝ որպէս չայտ առնէ խորենացին. ե՛. 6. ասելով վասն վաղարշակայ արքայի. * Յե՛ զջերմուքին կողայ (կազմելով) ՚ի մարմնոյս այգեաց և բուրաստանեաց ||։

Յաւուրս ա՛. արշակայ արքայի նոր բնակչաք լցաւ շրջակայ սահմանն սորա. զորմէ պատմէ խորենացին. ե՛. 8։ * ՚Ի սորա աւուրս (ասէ) աղմուկ մեծ լեալ՚ի գաւի մեծի լերինն կաւկասու չաշխարհին բուլղարաց, և բազումք՚ի նոցանէ հատուածեալք եկին չաշխարհս մեր, և բնակեցան ներքոյ կողայ չարգաւանդ և՚ի հացաւէտ տեղիս, մինչև՚ի ժամանակս բազումս ||[1]։

Յայսմ գաւառի վանեցին զտաճիկս ժե՛. հազար հայք՝ առաքնորդութե՛ շաւկոյ ամատունւոյ, որպէս գրէ ղևոնդ։

Երկրորդ գաւառն Ուղ գրի առ ղազարայ՝ որ չիշէ զերկոսին գիւղօրէս նորա, յասելն. Թղթ. 253. * Յե՛ երթեալ չՈՒքաղն՝ բանակեր մօտ՚ի գեօղն, որում անուն էր միւմԿՆՂԻ, և միւսումն Ո՛ ԱՐՏՂԷՆ։ և Թղթ. 254. ցուցանէ վնասն սահմանակից բասենոյ. * Յե՛ ինքն չուեալ յոքազայ՝ իջանէր՚ի գաւառն բասեան ||։

(1) Յայսմանէ ասիցե՛ զբ արգեօք, թէ սուբհանաս Բիւրա՛ն գայի վանունս Գ՛ՕՂՔ (՚ըր ըՀ մեզ գառնայ կՈՂ,) առեալ եգ առ սոորոտով կովկաՀ՝ չայսէն. ՚Գօղք (են) ազգ առ կաւկասաւ ըստ վ՚կայելոյ եւագէոսի՚ի չայսէնս. սառորաք կաւկասու կոչին ընդինք Գօղգեանք. գաւառն (կոչի) Գօղթի ||։ Իբր զի սոյն այս բուղղարք եկեալք՚ի Կող, չայնուհետև նոր գաւառին հարկաւ կոչեցան՝ գէթ առ ոմանս նոր անուամբ կՈՂ. կամ չունական հնչմամբ Գօղ։ Եւ զի եկեալ էին՚ի սարմատիոյ՚ի լերանց կաւկասու՝ կՈՂ կոչեցինն անմնքեք նաև զառաջին գաւառ նոցա, որ էր Բուղղար։ Ասէ զայս Թողգուք՚ի քննութե՛ հնասիրաց։

Զսոյն կարծիցէ ոք նաև վասն ԳօղՒԹի, կամ ԳօղՒՔ ազգին և գաւառին չիշատակելոյ՚ի սգիլաքսայ, ՚ի մէլայէ, և՚ ի պլինիոս ե՛. 5. զոր և կացուցանէ գաւառ ե՛ պոնտոսիս՚ի դարձուածս գօտւոյն կաւկասու։

Տեղիք Տայոց՝ որոց գաւառաց անձանօն ։

Աբահեղ ։ Վիւղ՝ որ յիշատակի առ զազարայ Թղթ. 191. յասելն վասն գիւտայ կաթողիկոսի. * Ի գաւ առէն Տայոց, ի գեղջէն Աբահեղայ ։

Օ ենակս ։ Վիւղ՝ յիշատակեալ առ նմին զազարայ Թղթ. 162. յասելն. * Աբրանելին աբրահամ երէց՝ որ էր ի գաւառէն Տայոց, ի գեղջէն՝ որում անուն էր Օ ենակս ։

Աբրախանէ ։ Ներդ՝ յիշատակեալ ի բուզանդայ Ճ. 18. յասելն վասն վաճակայ մամիկոնէի. * Պայս երթեալ գտանելին զնա յիւրում գաւառի ի Տայս, յիւր ամուր բերդին, որում անուն Աբրախանէ կոչի ։

Մոռոթաբս ։ Յիշատակէ զևմնդ. գլ. Ճ. ի գրելն վաճ ամբատայ հրամանատարի որ ի է. դարուն. * Աբ երթայր յաշխարհն Տայոց, մտանէր յամրոցն՝ յորում Մոռ խարան կոչէին, և զդուշանայր որդւոցն իսմայելի ։ Աբ ասողիկ Բ. 4. * Աբ ի նմանէ (այսինքն ի կայսերէն) զպատիւ կիւրապաղատութեան ընկալեալ (ամբատայ) գնաց ի Տայս, յամուրն յորում Մոռխարան կոչէն ։ (1)։

Իշխանաց գէղ (2)։ Յիշատակի ի գաւազանագիրս հինչ կաթողիկոսաց, ուր զՃ. ներսիսէ գնի լինել * ի Տայոց, ի գեղջէ իշխանաց։ Պայգիւղ կայ մինչև ցայժմ զորմէ տես ի նոր հայաստան Թղթ. 130։ Պայլ թէ արդեօք զսահմանս այսր, եղջ կամի իմանալ վարդան աշխարհագիր, կետա գայից Ձողցուք ի քննել որ ասէ. * Սահմանէ Պխոյեցիա է, Իշխա ած երկիրն է, (անդ է) (3) օձեալ խաչ ոճ հայ բապետիս ներսէսի, և գաւազան նորա ։ (4)։

(1) Աբ վարգանայ ի միում ձեռագրի գրի վասն նորին ամբատայ. * Գնացեալ ի Տայս, ամրատնայ ի Թռուխարս ։ Իսկ ի չորս ձեռագիրս. * Եւ գնացեալ ի Տայն ամրանայ ի Թռուշարս ։

(2) Զանձանօթ ինչ պատմուճ խաչին ներսիսի հայրապետի յիշատակի երկիր իշխանաց. * Յերկրին Իշխանաց խաչ մի կայր ներսիսի հայրապետի, օրհնեալ իւր ձեռաբն ։ Յիշատակի ի նմին պատմուճի և զբ ուխան, յորում հանգուցեալ էր խաչն ։

(3) ի տպագրեալն միայն գնի անդ է. իսկ յայլ ամենայն ձեռագիրս պակասի ։

(4) Ընդարձակողն վարգանայ յաւելու. * Որ այժմ Մաճարայ կոչի ։ Աբ զայժմուս պլղով հնչմամբ կոչի Աճարա, զորմէ տես ի նոր հայաստան Թղթ. 131։ Վասն որոյ ի տպագրեալ օրինակին վարգաբ պատմութիւն և զբ ուխան, յորում հանգուցեալ էր խաչն ։

Ա՛ինաւհետ։ Գէհոզ՝ որ ՚ի բանից զազարայ յայտ է լի նել ՚ի Տայս, զի նախ գրէ վասն մանիկհեանն վահանայ. * Լրեալը առ վայը մի յամրագոյն տեղիսն Տայոց ։ Եակ ստորև որոշելով նաև զգիւղն՝ ասէ. * Նոյ զօրա վարն հայոց մամիկոնեանն վահան մերձ ՚ի նա իրրև եր կուք հրաստախօք ՚ի գեհոզ մի որ կոչի Ա՛կնաւհնձ ։ Հե ռի է սա ՚ի Գոռ կոչեցեալ գեղջէն բասենոյ երկուք հրա սախօք՝ ըստ նորին զազարայ։

Ա՛ջնհաղ։ Յիշատակի առ նմին զազարայ՝ յասելն. * Օ՛ինուք անկանելին ՚ի վերայ այոց . . . ՚ի գիւղն որ անուանի Ա՛ջնհաղ ՚ի գաւառին Տայոց ։ Ընկանի առ ստորոտով լերին պարիսպաց, որպէս ցուցանէ անդէն. ուրանօր ընկալաւ զպսակն մարտիրոսական տէրն Հմայ եակ եղբայր մեծին վարդանայ։

Ա՛խթեաց *աղաւ*։ Ունի բերդ՝ զորմէ ստորիկ Ք. կգ։ * Եակ գուրգէն թագաւոր վրաց . . . գայ ամենայն զօ րօք իւրովք, և տիրէ Տայոց աշխարհին, և մարտուցեալ ընդ փոքր բերդին Ա՛խթեաց, չկարաց սմանել ։ Նա ՚ի 43. կոչէ զայն՝ Վաղաք, ուր գնաց կայսրն վա սիլ. * Թագաւորն վասիլ չու արարեալ գնաց ՚ի քաղաքն Ա՛խթեաց, և զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաձեաց ։ Որպէս և լաստիվերտցին գԼ. ա. ՚ի պատմէն գնոյն չու կայսեր վասլի, ուրանօր և այլ տա ռիս գրի. * Գառնայ ՚ի վերայ բագրեւանդայ, և գնայ ՚ի քաղաքն Ա՛խտեաց, և տիրէ բազում գաւառաց ։ Եակ ստորև նոյն լաստիվերտցին կոչէ Մեծ աւան, ՚ի պատ մէն զզօրաց գէորգայ Թագաւորին ասիխազաց. * Ընդ դէմ եկեալ քաջացն Տայոց մծտ ՚ի մեծ աւանն Ա՛խթեաց՝ ՚ի փախուստ դարձուցին զզօրս Հոռոմոց [1] ։ Նա վար դան գրէ վասն գաւթի կիւրապաղատի. * Տայ անդամ ձագրով ՚ի վասիլն, զԱ՛խթիան (յայլ օրինա՛. զԱ՛խտիս) ։ և այլն։ Գրէ և վասն գաւթի ար քայի վրաց. * Ընդարձակեալ գաւիթ զսահմանս վրաց՝ առեալ զԱ՛խթեան և զսահմանս իւր ։

Ն՛ահապետ։ Վաղաք բերդաւոր, զորմէ լաստիվերտցին գԼ. ա. * Թագաւորն վասիլ անցեալ յաշխարհն, մերձ յա

(1) ՚ի մէջ այլևայլ գրուածոց ք. գրի այսպէս. * Գէորգի դի անուան սորա, ընարելի է գրու թեան Ա՛խթեաց, որպէս ՚ի գործ ա ծի առ ասողկայ.քանզի և յօրինա կի լաստիվերտցոյն ուրեք ՚ի գԼ. պող ժամ գտեալ, հասանէ ՚ի վէ րայ քաղաքին Ա՛խթեաց, և հրա մայեաց զզօրացն հրով կիզուլ ըզ գեղեցիկ գաստակերտս նորա ։

մուրն՝ որ Հաւաձիկն կոչի՝ երեկօթս առնէ ‖ : առ ասող-
կայ ՚ի . 43 . գրի վերպակաս Հաւէճ , յայլսւմ օրինակի
Հաճէլ . և զլեառն կոչէ յայն անուն . յայտ առնելով
թէ էր բերդ ՚ի վերայ համանուն լերին , յասելն վասն
նորին վասլն . * Ինքն չուեալ հասանէ ՚ի լեառնն Հա-
ճէլ ՚ի քաղաքն յայն . անդ ընդ առաջ ելեն նմա բա-
զարատ թագաւորն ափխազաց ‖ . և այլն : Յակ Ղազար ա-
նաբն ՚զոր յիշէ լաստիվերտցին՝ կասկածիմք վերպակաս
գրեալ փոխանակ անուանս Ղազրէ , որ է գաւառ տայոց .
զի և պատմութիւն նոյն գործոց վասլն , ցուցանէ լինել
՚ի տայս , կամ ՚ի սահմանակից տեղիս :

Ղազրէ : Յիշատակի առ վարդանայ . * Գրեաց պա-
տասխանի (թղթոյն փոտոյ) սահակ մեռուն կոչեցեալ ,
որ եպիսկոպոս էր Տայոց ՚ի Ա՛ղձնիքն ‖ :

Ա՛մբռանի ձոր : Յիշատակէ ասողիկ ՚ի . 44 . յասելն
վասն գուրգենայ վրաց արքայի . * Գայ ամենայն զո-
րօքն իւրովք և տիրէ տայոց աշխարհին , և մարտուցեալ
ընդ փոքր բերդին ուխթեաց՝ չկարաց առնուլ , և ոչ այլ
բերդի ուրեք . այլ ժողովեալ զբազմութիւն զօրացն քնա-
կէ ՚ի Ձորն Ա՛մբռանի ‖ : Յակ վարդան ՚ի գրելն վասն
դաւթի կուրապաղատի՝ անտրոչ լինի յիշատակէ . * Տայ
(ասէ) անդարձագրով զհայրենիսն ՚ի վասիլն՝ զուխթիս ,
զԱ՛մբռան , (1) և զքաղաքն ապահովեաց զմնացած-
կերս ‖ : Պրանից ասողկայ երևի լինել ՚ի տայս մերձ յուխ-
թեաց բերդ . մնասանդ զի և այժմեան Գյուխման ան-
ղին՝ նոյն համարեալ ՚ի բնակչաց ըստ մամբռանայ , յար-
մարի դնել տայոց : Տես ՚ի նոր հայաստան թղթ . 125 .
126 :

(1) Օրինակ մի վարդանայ վերպակաս գրէ Ծամբռան :

ԱՅՐԱՐԱՏ

Ասաք ՚ի ստորագրել զվերջին նահանգ մեծին Հայոց, Հայկազեան Նուպետաւոր և Աբգարեան անուանն նեաւ ՚ի զազարայ. ուրանօր զմերոյ քերթողահօրն ՚ի դէպ առեալ բան ա. 20. Ձնահագրեսցուք. * Այլ այժմ ահա զտարաձայայց ոչ փոքր ինչ կրելով խնդուքեն, հասեալ նեալով ՚ի տեղիս մերում իսկ քնիկ նահինոյն, յորում սեբոնդք (տեղիք) թագաւորութեանն հասանեն յաստիճան ||:

Ընդուն սորա յերիս օրինակս աշխարհագրութեան խորենացոյն գրի Այբարաս, և միայն ՚ի տպագրեաւն Աբարաս, որ չէ սովորական ՚ի մեր գիրս որպէս զառաջինն, զի և ՚ի պատմութենէ խորենացւոյն գ. 22. այսպէս գրի յերիս տեղիս ևս, ըստ այնմ յասելն. * Ընտրելի է քեզ, կամ ընդունել զմահ, կամ գնալ ՚ի Այրարատայ ||(1): Պարտ եւ ՚ի ստուգաբանութենէ անուան հայկեան՝ զիւանն անկ էր յաձախել ՚ի գործածութենէ. քանզի այս անուն ածանցի յանուանէ նահապետին մերոյ՝ որ կոչեր Այոյ, (և ոչ Այրայ). ըստ խորենացւոյն ա. 14. * Վասն հասեալ նէ տպագնապաւ ՚ի դաշտն Այոյ, որ և յանուն նորա անուանեալ Այրարատ ||: Ծնոյն կրկնէ և ՚ի ա. 15. * Վադարեալ շուիրամայ աւուրս ինչ սակաւս ՚ի դաշտին որ անուանեալ կոչի յանուն Այոյ՝ Այրարատ ||(2):

Վասն դաշտին, ՚ի դաշտէն ապա և համարէն նահանգն ընկալաւ զայս անուն. յորր սակս գուցէ ստեպ ՚ի գործածէի յարակցեալ ունելով զբառս գաւառ, որպէս լինէ դէպ սորուգաբանէ Աբոյի արա, որպէս թէ անդ արաուսորեցաւ գէղ արայի գեղեցկի՝ իւր մեռանելովն. զի և խոր. անդէն ՚ի գաշտին գիպեալ անվարկէ զմահ արայի:

(1) ՚Ի տպ՚՚. գրի Այբարաս, և ՚ի միւմ ձեռ՚՚ Աբարաթէ:

(2) Սկրօտերիոս կամ Շրօտեր (որպէս բերէ հնչումն գերմանացւոց) ՚ի գանձարանի արամեան լեզուի. զանունս Աբարաթ ոչ ան-

գաւառ կամ նահանգ դաշտին այրարատու. որպէս առ ղազարայ Թղթ. 18. * Ծողովը զբարւն և զնիվիկ ժառանգութեան նախնեաց իւրոց զգաւառն Այրարատու ։ Այս առ ստեփանոսի օրպելեան. գլ. ժգ. * Այգեալ հասեալ յաշխարհն իւրեանց ՚ի գաւառն Այրարատու ։ Յոհան նէս կաթողիկոս նմին իսկ արայի տայ զանուանակոչութիւն, որպէս Թէ նորին իսկ արայի այսպէս անուանեալ ։ * Ոսկ արայի զչինուԹիւն աշխարհի անօրինեալ, յիւր անուն զընակուԹիւնէ իւրոյ վայրս կոչել՝ Այրարատ ։ զոր ոչ որոշէ խորենացին ։

Որչափ անուանի գտաւ այս նահանգ յազգի մերում, նոյնչափ անյիշատակ առ մատենագիրս յունաց և հռոմայեցւոց, գոլով տարակայեալ յաշխարհնոցա. և միայն ՚ի հրէից համօրէն հայաստան կոչեցաւ յայս անուն, զոր. մէ տեղեկասցիս ՚ի ներածուԹիէ աշխարհիս հայոց ։

Ասա դրիցն՝ ՚ի ձէ ինչ յառաջասացեալ աշխարհացդ, որպէս դնէ խորենացին. վասն որոյ Այնէոյ աշխարհն կոչի այրարատ առ եղիշէի, և ՚ի պատմուԹեան խորենացւոյն Ջ. 9. ուր քանզի քնակիչք կաւկասու գիւսիսային գօրս հայոց հարեալ, արշաւեցին մինչ ՚ի դրունս վաղարշապատու՝ որ է Այրարատ, զնոցին արշաւանս դնէ լիւ նեալ ՚ի ձէոյ աշխարհն ձերոյ. և առ բուզանդայ Ջ. 24. կոչի Այնջաշխարհ ։ * Այս լինքն գայր հասանելը ՚ի Այնջնաշխարհն հայոց ՚ի գաւառն Այրարատու ։ Այժմ ըստ մասին անկանի ընդ իշխանուԹիւն օսմանեանց. ՚ի սահմանս փաշայից երզինջումայ և պայեզիտոյ, և ըստ մասին ընդ իշխանուԹիւն պարսից, ՚ի սահմանս խանից երևանայ, և նախջաւանու ։

Ունի գաշտս, և լերինս զԱրագած, զորոց տեսցես ՚ի ներածուԹիէ հայաստանեայց. և այլ բազում լերինս, զորոց գրէ ղազար. Թղթ. 19. * Ո գաշտս մեծատարածս և որսալիցս, զլերինս շուրջանակի զեղեցկանիստս և պարարտաբուստս, զհոծեալս երէսովքն կձղակաբաժնիւք և որոճայնովքն, և այլովք ևս բազմօք ընդ նոսին, յորոց ՚ի վերուստ ՚ի կատարածն՝ ջրոց հոսմունք անկարօտ ոռոգմանն արբուցանելով զդաշտս, մատակարարէ անբաւ բազմուԹիք յոստանն կանաչիք արամբք և ընտանեօք զանպակասուԹիէ հացի և գինւոյ, զանուշահոտ գմիղրահամ քաղցրուԹիէ բանջարացն, և զզանազան նուագն իւղաբուղխ սերմանցն ։

Վէմասէր գետ նորա է Այրասխ՝ որ անցանէ ընդ այն,

և այլ վտակք բազումք որք ինքանեն յերասխ, զորոց գրէ զաղաղ Թզթ. 20. * Այս և գետոյն գնացք բազմակերպ ձկամբք մեծամեծօք և փոքրումբք զանազանեալ համովք և այլ և այլ տեսովք ուրախացեալ լցուցանէ զշնորհս ընչից ||։

Աղգաւանդութեն նահանգիս գոլեալ է առ նախնիս, մանաւանդ առ զաղաթայ, որ գրէ Թզթ. 22. * Ասերէ վինքեան զօրինակ լուսեհան ըստ բանի գրոյն զերկրին եպիստացւոց, և զդրախտին այ ||։ Այս Թզթ. 17. ասէ վասն ի. արշակայ արքայի. Տեսանէր * զմեծ մանն զլուն և զպիտանին և զարգաւանդն աշխարհիս հայոց՝ ունել ի բաժին արքային պարսից. քանզի թէպէտ և հաւասար բազում գաւառք, այլ ի ժառանգութիւն մասին Թագաւորին յունաց, սակայն համեմատ էին այն միայն Աղբարատեան գաւառին ||։ Վասն որոյ կոչէ զսա Փաւստոս, Աղենաբոյս, Աղենաբեղլս, Աղենակ, Աղենագեսա ի շահ և ի գարմանս հարգելոցս ինեաց և վայելչութիւն և անհագութիւն։ Իսկ խորենացին համառօտիւ ըստ իւրում ոճոյ. * Անի այրարատ . . . զանհնային պարարտու Թիւն ||։

Ի բերս սորա երևելի քան զանհնային, է Արդն ի պետս կարմիր գունոյ, զորմէ գրէ խորենացին ըստ ձեռագրին. *Արդն յարմատոյ սիզոյ առ ի զարդ կարմրութեան գունոյ ||։ Այս արդն ծնանէր յարմատոյ բուսոյ ի մէջ եղեգանց՝ որք էին ի դաշտին այրարատոյ, զոր յայտ առնէ զաղաղ. Թզթ. 20. *Կան զարմատս եղէգնասէր բուսոցն ոչ ընդունայն մտացանէ վինքեան առնեաղձ դաշտն այրարատոյ. այլ և ի սմանէ ծնեալ արդունս ի զարդ կարմրատեսիլ գունոյ ընծայէ օգտասիրացն շահս և շքեղութիս ||։

Ասաց ի յազգի ազգի ծաղկանց և յարմատոց ի պետս դեղոյ՝ ունի նաև հանքս Ասիւոյ, Պղնձոյ, Երկաթոյ, և Արծնոյ պատուականաց, զորոց տես ի զաղաղ. և ս և ինչ ինչ ի ներածութեն էին հայաստանեայց ։

Անի և բազմութեն պետպէս կենդանեաց՝ որք յիշատակին նաև առ խորենացւոյն, յասելն ըստ ձեռագրեացն * Անի այրարատ . . . երէս և հաւս ||։ Իսկ առ զազաբայ յանուանէ նշանակին Ձիւս, Աձեամն, Աղջերու, Այրազ, Կաքաւ, Աալամբ, պարարտասնութիւն ազգ Աքարայն վայրենեաց, Փոր, Ապ, և այլն։ Այլ վասն կենդանեացս և որոց նոցա, և զուարճութեն այրարա

տոյ՝ տեսցես առ նորին զաշարայ. ՚ի 18 Թղթոյն մինչ ՚ի 22։

՚Ի սկզբանէ անտի բնակարան գտաւ Ա.յրարատ մերոց նախնի նահապետաց ալմենակայ, արմայիսի, շարայի, և ամասիոյ, և զարդարեցաւ չինութեբք նոցա. ապա ՚ի ժա մանակս Թագաւորութեե եղև Թագաւորանիստ գահ. և մեծապէս շքեղացաւ յաւուրս արշակունեաց, մինչև ղի հինգ արքայազէն քաղաքք կառուցան յայս նահանգ, հինգ այլևս քաղաքք եղեն արքայանիստք. նահանգն իսկ ողջոյն սահմանեցաւ սեպհական բնակարան արքայի։ * ՚Ի անղի սովորութե էր (ասէ խոր. Գ. 22.) արքայի միայն բնակել Ա.յրարատ, և միոյ որդւոյ նորա՝ զոր փոխանորդ Թագաւորի պահէին. և այլոց արշակունեաց բնակել ՚ի գաւառս հաշտենից և աղիովտի և առբերանոյ, հանդերձ առձկօք և մնուք յարքունեաւտ։ ‖ Մինչև նշան ապստամբութե էր յայնժամ համարեալ ոմանք յիշխանացն՝ բնակել յայրարատ, որպէս յայտ է ՚ի նմին գլ։ Յայսմանէ՝ Ալբ-ած ընտրեաց կոչի անդէն այրարատ. և առ զաշարայ՝ Ալբ-ես աշխարհս հայոց։ Մովսէս ասէ ՚ի Թղթ. 22. արշակ Թագաւոր * Օ.այսպիսի զգեստ ակերտ գաւառ, զնաշխարհիկ և զամենալի ըստ տուչու Թեան ամենայնիւ արարչին ՚ի զՍ.յրարատեան գաւառ, որ է Ալբես աշխարհս հայոց, զգաւառն համբաւատենչ, զգաւառն ամենալի։ ‖ և այլն։

Ա.յրարատ էր և ձմերոց արքայի, վասն որոյ և Ձմերոց կոչի այրարատ առ խորենացւոյն Բ. 62. և առ ագաթանգեղոսի Թղթ. խԹ։

Յիշատակի ՚ի գիրս Վ.որեպիսկոպոս սորա, որպիսի էր կիւրիոն, զոր մովսէսի կաթողիկոսի կացուցեալ էր ըստ վարդանայ, * Ո.անայ երէց ՚ձեյ կաթողիկէին, այլ և Վ.որեպիսկոպոս այրարատեան գաւառին։ ‖ Իսկ գործ քորեպիսկոպոսի հայէր ՚ի տեսչութիւն գիւղօրէից և հեռաւոր վայրաց, յորժամ առաքեալ լինէր յիւր եպիսկոպոսէն։ Իշխանութե սոցա որպէս Թուի՝ ձգէր ՚ի վերայ այնց տեղեաց կամ գաւառաց այրարատու, որոց չէր առանձին եպիսկոպոս, այլ էր ընդ մանաւոր հովուու Թե կաթողիկոսին։ Ա.ռ եղիշէի Թղթ. 26. յիշատակի * Յովսէփ եպիսկոպոս Ա.յրարատոյ։ բայց էր նա նոյն ինքն կաթողիկոսն։

Կաւառաք այրարատոյ ըստ Թուղթ խորենացւոյն յաշխարհագրութիւնէ են քան, որոց անուանքն են.

ա. Լասէն կամ Լասեան:
բ. Գաբելեանք:
գ. Ընբելեանք:
դ. Ձաւունիք[1]:
ե. Ընբարունիք, կամ Դրասխաձորք:
զ. Լափքեանք:
է. Օրաղկան:
ը. Շէրիք:
թ. Ալանանք:
ժ. Ընբափաձորան:
ժա. Ալաէձորան:
ժբ. Ձակապք:
ժգ. Կոգովիտ. կամ Կոփ:
ժդ. Ընշոյք:
ժե. Կիւք:
ժզ. Կոտայք:
ժէ. Ալաղաղ:
ժը. Ալարձնունիք:
ժթ. Ճնորան:
ի. Գրբանայ գաղարն Գնձիս ղեղերան Շարուր:

ԲԱՍԵԱՆ կամ ԲԱՍԵՆ:

Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութիւնէ խորենացւոյն, որպէս և յերիս օրինակս պատմութ նորա ը. 6. [2] գրի Լասէն. իսկ ի միում օրինակի աշխարհագրութեան նորա, և ի տպագրեալ պատմութեանն ը. 6. գրի Լասեան. ըստ այսմ գրի առ ղազարայ, և առ ասողկայ, և առ յոհաննու կաթողիկոսի, յասելն. * Իսկ փոկաս եկեալ զօրօք ի Լասեան՝ առ ի վշայաստանեայս ընդ իւրեաւ նուաճել ‖: Այսպէս և առ լաստիվերացւոյն գլ. ը. * Ընդ գնանկ ընդ Լասեանն, և հասանէ ի վանանդ կամ ի փոքրակ ‖: Ընդ բուզանդայ գրի Լասեան. բայց զառաջինն գրութիւնն արդարացուցանէ այժմեան հնչումն, որով հնչեն սովորաբար բնակիչք: Յայտ է ասել և վերոյիշեալ տպագրեալ աշխարհագրութեան խորենացւոյն, ուր ի բազմաւորականն գրի Լասեանք, քանզի բաց ի վերոյիշեալ օրինակաց՝ նաև սեռական տրա ի միաւորականն, և ոչ ի բազմաւորականն ի գործ ածի առ նախնիս, ըստ այնմ յասելն լաստիվերացւոյն գլ. է. * Ընդեալ ընդ բազում օթևանօք գայ բանակի ի գաւառն Լասենոյ ‖:

Ընդ մատենագիրս յոննաց գրի ըստ երկրորդ հնչման, յորս ուղղագոյն քան զամենեսեան դիոդորոս սիկիլեացին [3]

(1) Ի միում ձեռ. աշխարհագր. խոր. որ է հնագոյնն, և ի տպ. գրի Վահաւունիք: Ի պատմ. խոր. ը. 7. առհմն բնակեալ ի գաւառսն գրի ըստ տպ. Հաւանելիք:
(2) Ի պատմ. խոր. ը. 6. յերկուս ձեռ. գրի տառիւս է, Բասենն:
(3) Գիրք ժը. Թղթ. 664.

կոչէ Յ[illegible]ասեանս. և պերփերուժէն (1) կոչէ Յ[illegible]ասեանս գաւառ։ Յո պրոկոպիոսի (շնն. ՟Բ. 5.) կոչի Ա[illegible]ղեանք, կամ լատին հնչմամբ Գիղեանք։ Ի նորահրամանին յուստինիանոսի լե. գլ. 1. և առ եւստաթիոսի ի լուծմունս դիոնեսիոսի պերիեղէսի՝ Ա[illegible]ղեանս։ Այն այս Ա[illegible]սեն գաւառ է՝ որ առ ափրաւենի (2) գրի Յ[illegible]անենէ՝ ասելով. * Ի սոյա սակի է Յ[illegible]անենի գաւառ Հայաստանեայց ‖։ Տառս ս վրիպակաւ փոխեալ ի ն. իսկ միւս տառից տարբերութիւնք՝ են այլայլութիւնք յունական հնչման (3)։

Ա[illegible]յս գաւառ յառաջ ժամանակաւ ձգէր առաւել ընդարձակ, և մանն ինչ սորա կոչէր Ա[illegible]ֆայա և Աղբին Ա[illegible]սեն. իսկ յետ գալստեան հատուածի վրդուր բուլղարայ վիգայ յաշխարհս մեր, և բնակեալց յայն կողմանս յաւուրս ն. արշակայ ալքայի, այն մանն՝ որ անուանեալ Ա[illegible]ֆայա և Աղբին Ա[illegible]սեն՝ կոչեցաւ Ա[illegible]նանդ, և կացոյց ուրոյն գաւառ, զորմէ ստորև. վասն որոյ մատենագիրքս մեր զնոսին խորենացւոյն՝ ոչ յիշատակեն բնաւ զԱղբին Ա[illegible]սեն, այլ ընդհանրապէս Ա[illegible]սեն կոչեն զայս գաւառ։

Ընդակիչքն վինչև ցայժմ՝ ի կիր առնուն զբաժանումն Աղբին և Ասորին բառիցդ, բայց ասհման այժմեան Աղբին բառիցդ՝ ոչ՝ ի դէպ գայ հնոյն վերոյ բառիցդ՝ որ կոչեցաւ Անանդ, զի զառելս որք անկանին յայժմեան Աղբին բնաւն, զորս ընդհակ Ընդիկ, Ակոմի, նախնիքք դնեն ի բառին, և ոչ՝ ի վանանդ, ուր անկանիցեն հնոյն վերոյն բառիցդ։

Դիւրք սորա ընդարձակ դաշտ հովտաձև, զոր յիշէ խոր. ՟Բ. 7. Հովիտ մեծ բառիցդ կոչելով. և ի ՟Բ. 51. Վաչէ ընդդէմ հովիտն բառիցդ, անուանելով. ուր սմբատ սպարապետ ՟Բ. արտաշէսի՝ հալածական արար զգօրս դուռ մեհեանոսի. և լաստիվերտցին ի զանազան տեղիս յիշէ զընդարձակ դաշտն բառիցդ։ Նոյն պրոկոպիոս (շնն. ՟Բ. 5.) առաւել ևս ստորագրելով կոչէ Դիւր դաշտավայր լայն արձակ, և ի նմա ձահճիձք խաղաղ և մեռեալ ջուրց, ինասակար առողջութեանց բնակչաց, և դիւրամուտ յարձակման թշնամեաց. վասն այնորիկ յուստինիանոս կայսր ոչ արար շինութիւն ինչ ի նմա, այլ կայլում վայրն կոչեցեալ Ծուփնա՝ որ հեռի էր ի Աղբին (այսինքն ի բա-

ըստ տպագրութեանն վենետկեայ։
(1) Գիրք կառավարութ. գլ. 45։
(2) Գիրք ժա. թղթ. 528։
(3) Քազաւպօն գիտենի կարծ։ ծէ լինել Սօփենի գաւառ հայոց. բայց զՍօփենի գաւառ սուղինչ յառաջ նշանագրեսդրեալ։

սենոյ) երիւք մղոնաւ, կառոյց քաղաք յիւր անուն, Յոսեփենեանոապոլիս ձայնեալ, որոյ դիրք զառ ի թաւ, և օդն առողջարար։

Յայս բան ցուցանէ պրոկոպիոս թէ Վիղանի կամ Վասեան՝ էր գաւառ, և միանգամայն քաղաք, որպէս նշանագրէ մեռելինէ ի բառն Պաղանիս. և նոյն ինքն յուստինիանոս կայսր ի նորահրամանին իւրում լիմ. գլ. 1. յայտ առնէ՝ թէ Վաղանիս (այն է՝ Վասեն,) էր և քաղաք՝ որ կոչէր յառաջնում Նեոպոլիս կամ Պաղանիս. սոյն նահանգ կամ Յոսեփենեանոապոլիս. զնոյն կրկնէ, և եւտաքիոս (ի լուծ. 694. տող. վերինիս. պերիպլ.[1]) զեր կոյսունց բանիս յառաջ բերեալ ի տորակրութեան ։ Հայոց։

Ոչ մեզ լիք յիշատակ Վասէն անուն քաղաքի, այլ միայն գաւառի. իսկ մերձաւոր առ անունս Ծոմինա՝ յիշատակեալ ի պրոկոպիոսէ, գտանեմք առ նախնիս մեր գանունս Ծոմդ կամ Ծոմ՝ (զորմէ ստորև.) առ որ մծուր է այժմեան Հասանղալա, դրիւք զառ ի թաւ, և օդով առողջ, որպէս նշանակէ պրոկոպիոս վասն Յուստինեանոապոլսոյ։

Ծառաջին եպիսկոպոս բասենոյ յերկրորդ կարգի յիշատակէ ագաթանգեղոս թղթ. ՃՀԵ. զոր կարգեաց զնոն դրիւդոր յորդւոյ գրմանց։ * Երկրորդն (ասէ) Վստանիոս, որ ի կողմանս վայրաց բասենոյ կացեալ լինէր հովիւ ։ Ոյժամ վկայէ և սամուէլ կամսխաձորեցի առ ստեփաննոս սի օրպէլեան. ի գլ. Է. ուր ասէ. * Ոյս հրամայէ (զնոն դրիդոր) բազմել ընդ ինքեան աթոռով և տպիսկոպոս բարձու լիմ. եպիսկոպոսաց. ժը. յաջմէ, և ժը. յահիկէ. առաջինն բասենոյն. իսկ զսիւնեին յաջկողմանն յերեթ ներորդ գահուն նստուցանէ ։ Ոյր առաջին ասելն ոչ

(1) Բան յուստինեանոս կայսեր ցուցանէ՝ թէ Յուսդինիա նուազելոյ, Ղևոնդուազելս և վազանին են մի և նոյն քաղաք. իսկ եւտաքիոս. որ առնու ի բանից յուստինեանոսի զՂևոնդուազելս և զՎաղանիս ցուցանէ լինել նոյն քաղաք. յայսմանէ թերևս սգուգքիոս համարեցաւ զՂևոնդուազելս եւտաքիոսի լինել նոյն ընդ Յուսդինեանոապոլսոյ պրոկոպիոսի. և թերևս պրոկոպիոս զՅուսդինեանոապոլիս կոչուցանէ օտար քաղաք ի վիզանոյ (որ է նոյն ընդ Վաղանոյ կամ Բասենոյ), երիւք մղոնաւ տարակայեալ ի նմանէ, բայց թերևս պէտքէ ընդ մտածեալ է ի բան պրոկոպիոսի, ուստի վայրապար զրկ մեռելինէ ի մերժելն զգուշեալ թէ ոչ կարէ Ղևոնդուազելս քաղաքն լինել Յուսդինեանոապոլիս։

աթակողման կարգին, այլ ահեկակողմանն, ըստ որում և ագաթանգեղոս զԱրտաւազոս դնէ երկրորդ գնի առաջնոյն. Թէպէտև այս կարգ եպիսկոպոսաց փոփոխեցաւ գնի ժամանակաց։

Յիշատակի յատուրս սրբոյն վրթանայ Տուրք եպիսկոպոս ի Թուղէն մակարայ երուսաղէմի հայրապետի առաքեն վրթանէս, ի կանոնդիրս։ Այլ սա կոչի անդէն Արտիսկոպոս բագրեւանդայ և բասենոյ. տես գնմանէ ի բագրեւանդ գաւառ։ Արդէս և առ բուզ. Ը. 7. յիշատակի, * Արտիթէ եպիսկոպոս բասենոյ [1] ... սա աշակերտեալ մեծին դանիէլի, որ էրն յամն տիրանայ արքայի, և կենդանի կայր յամն խոսրովու արքայի և արշակայ ‖։ Այս ասա ի գլ. 12. յիշէ զայլս կացեալ ի նոյն աթոռ, յասելն. * Այս էին երկու եպիսկոպոսք Նահսենայ գաւառին, Պոլսէս և Տիրիկ, արք լաւք ... Հրաւիրմանն արժանիք. առաքնորդէին իւրաքանչիւր ժողովոյ ի Հանապարհն այ զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց ‖ [2]։

Յիշատակի առ եղիշէի Թղթ. 26. որպէս և առ զաւգարայ Ալաթիկ եպիսկոպոս բասենոյ, մի յեպիսկոպոսաց՝ որք գրեցին պատասխանի նամակին պարսից, որ և գնի մարտիրոսացաւ ի պարսս։ Այ Ե. դարուն յիշատակի առ ստեփաննոսի օրպէլեան և Վահան եպիսկոպոս բասենոյ, որպէս և Ոշատուր ի ժողովն գնայ, և Յեսու ի ժողովն մանազկերտոյ. յերկոսին և նախ քան զեպիսկոպոսն տայոց, և գնի եպիսկոպոսացն ոստանոյ, հաբքայ, և մամիկոնէից։ Այոյնպէս և ի Ժ. դարուն ի ժողովն Սոյ Տիրատուր եպիսկոպոս։

(1) Արտիթէս կամ Արտիթ եպիսկոպոս յիշատակի և առ խոր. Բ. 77. յորոյ և ի Թղթոյն առնու զպատմուԹիւնն մանկուԹեան որդիոցն լուս՝ այլ քանզի ոչ յիշատակի անդ վիճակ նորա, ոչ իշխեմք նոյնացուցանել ընդ յիշատակելոյն ի բուզանդայ։ Յիշատակէ և ագաթ. Թղթ. ՀՀ. զոմն Արտիթէս անուն. այլ որպէս Թուի՝ այլում աթոռոյ եպիսկոպոս է նա, և ոչ բասենոյ. քանզի յիշատակի ի նմին վայրի Նւստաւոս եպիսկոպոսն բասենոյ։

(2) Ի վերջին բանից ասաի բուզանդայ՝ այնպէս ինն Թուի, որպէս Թէ ի մի և ի նոյն գաւառն բասենոյ լինել երկուց այլևայլ վիճակաւ եպիսկոպոսաց իւրաքանչիւր ժողովրդով. և Թերևս վասն յերկուս բաժանելոյ գաւառն բասենոյ ի պարսս և ի յոյնս՝ (որ եղև յաւուրս Գ. արշակայ և Գ. խոսրովու,) բաժանեցաւ և վիճակ եպիսկոպոսութիւնն յերկուս վիճակս. այլապես չունիմք առաժամս հաստատել յայնուստ. միայն Թէ և Վահան եպիսկոպոս բասենոյ՝ առեփ. օրպ. կոչէ Ընաջին յեպիսկոպոսս բաժինն յունաց։

Ա աղաբշակ արքայ կարգեաց աստէն նահապետութիւն, քան պատմէլոյ խորենացւոյն Բ. 7. * Ասէ՝ ի հովտին մեծի բասենոյ կարգէ նահապետութիւն զՈրդունին անուանեալ որ՝ ի զաւակացն հայկայ ։ Ի ժամանակս կայսերացն յոմնոց սառակինոսք գրաւեալ զբասէն՝ (գրէ պերփ. կառավար. գլ. 45.) զեկեղեցիս նորա փոխարկեցին յամրոց. այլ լևոն կայսր ասէ՝ [1] երկիցս առաքեաց զօրս ընդդէմ նոցա, որք զեկեղեցիս զերծուցին, այլ զբասէն առ հասարակ ապականեցին ։ Ասէ յաւուրս ռոմանոսի կայսեր՝ յոհաննէս գուրգուաս՝ ի խաղալն ընդդէմ գունին քաղաքի՝ զդաւառն բասենոյ որում սառակինոսք տիրեին, յաւեր գարձոյց համօրէն. որպէս և յառաջ քան զնա արարեալ էր եղբայր նորին յոհաննու. և գրէ թէ (ասէ) յամենայն նուագս յորժամ թէոդոսիոլիս՝ ի պատերազմի լինէր, ոչինչ տեղի մնայր անվնաս՝ ի բասենն ։

Որդորս, և Ղոռս։ Օ առաջնոյն բուզանդ. Բ. 4։ * Այս եւտն զբուն գիւղն Որդունոց, որոյ անուն էր Որդորս, ուստի եպիսկոպոս բասանոս ամենայն սահմանաւքն հանդերձ, որ ինքն իսկ է յերկրին Աստանոս ։ Այսքան զսա բուն գիւղ Որդունոց զարմին, յայս աւուրս՝ թէ էր քնիկ բնակարան նահապետի այնր տոհմի, ուստի և նոյն անուն՝ զոր խոր. Բ. 7. կոչէ * Նահապետութիւն զՈրդունին անուանեալ ։ կամ մին՝ ի միւսմէն ածանցեալ ։ Այս այսպէս Որդորս գոլով աթոռ նահապետութեանն որդուոց նոց, լինի և աթոռ նահապետութեանն՝ զոր վաղարշակ կարգեաց՝ ի բասէն, որով և անկ է նախ առաջին զսա յիշել, իբր առաջին գիւղ համօրէն բասենոյ ։ Ա երթ գրեալ բան բուզանդայ ծանուցանել երևի նաև՝ թէ յայս գիւղ էր աթոռ եպիսկոպոսին բասենոյ ։

Այս ասողկայ Բ. 3. գրի սա ոչ Որդորս, այլ Որդոս, ուր յիշատակի միանգամայն և միւս գիւղն Ղոռս ։ * Այնեալ պատերազմեցաւ ընդ զօրսն յոմանց որ՝ ի Ղոռս, և յՈրդորս, փախստեայ տանի մինչև՝ ի սադաղա, և առնու զքաղաքն կարնոյ ։

Երկրորդ գիւղն կառուցեալ կայ՝ ի Ղազարն Ղեբեակա Նաց ըստ ղազարայ Թղթ. 254. * Այս ինքն չուեալ յոքա ղայ՝ իջանէր՝ ի գաւառն բասենան, և բանակէր մօտ

(1) Աս պերփերոժենի ոչ նշանակի Թուական, և ոչ Թէ որ լևոն էր ։

'ի գեօղն՝ որ անուանի Վ.ո.ո 'ի գաւառին Աղբերականաց, զոր Աբծախաղբերան կոչեն։ 'Ի ժամանակս վահանայ մամիկոնէի՝ էր 'ի վերջին սահմանս պարսից, քանզի և բասեան է վերջին արեւմտեան գաւառ այրարատայ՝ որ էր յայնժամ ընդ տէրութեամբ պարսից։ * Այս էր (ասէ) բանակ սաստկութեամբ զօրուն արեաց 'ի գեօղն որ անուանի Վ.ո.ո, 'ի սահմանակցութեամբ պարսից և հոռոմոց ։ Հետէ գնաց զսա 'ի մինաւինձ գեղջին իբր երկու հրացախօք. և լսեցին. գլ. ժբ. գնաց 'ի Վ.ղուին բասենոյ ։ Այգաս երկոքեան մերձ գոլով միմեանց, միանգամայն ստորագրեցաք, որպէս յայտ է յայժմեան դրից նոցա, որք կոչին Վ.ո.ո Տ.ո.ո և Այեց Տ.ո.ո, և անկանին 'ի սկիզբն վերին բասենոյ. տես 'ի նոր հայաստան թղթ. 90. վասն այսորիկ և ատ ղնիկ միանգամայն յիշեաց 'ի վերոգրեալ բանս իւր ։

Ա.աղաբշատան ։ Լ.ւան մեծ՝ շինեալ 'ի վաղարշ արքայէ, սակս գոլոյ տեղի ծննդեան իւրոյ ։ * Շ.ինէ (ասէ խոր. բ. 62.) աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ 'ի վերայ Ձա նասլարհին, ուր 'ի գնալն մօր իւրոյ 'ի Ձ.երոց յայրատ բատ, յանկարծակի պատեալ երկանց 'ի գնացին, ծնաւ 'ի վերայ Ձանասլարհին 'ի գաւառին Աստեան [1], 'ի տեղւոջ ուր խառնեին մուրց և երասխ, զոր շինեաց յիւր անուն, և կոչեաց Ա.աղարշատան։ Ա.աստիվերացին գլ.ժա. կոչէ զսա Վ.ռոռաւէբդ մեծ՝ յասելն վասն Թուրքաց. * Լ.կեալ մինչև 'ի գաւառն Աստեան, և մինչև 'ի Վ.ռոռ տակերտան մեծ որ կոչի Ա.աղարշատան, և քանզեալ տալա կանեցին գաւառս իւր. 'սրով և հրով և գերութեամբ ։ Ա.ի նացորդք ինչ սորա կան մինչև ցայժմ՝ որ կոչի Վ.Էօթէ Էեօղ. զորմէ տես 'ի նոր հայաստան թղթ. 90։

Ա.ւախտ, կամ Ա.ախտ ։ Լ.ւան երևելի բազմամարդ, զոր յիշատակէ լաստիվ. գլ. ժբ. յասելն. * Լ.ւան ոմն էր 'ի գաւառին բասենոյ մերձ առ ստորոտով լերինն՝ որ կոչի Ա.ռերանէս, և անուն նորա Լ.ւկամի, մարդաշատ և ընչաւէտ ։ Ստորև կոչէ զսա Շ.էն, յորում գնէ բնակեալ իբրև 30 հազար ոգիս, զորս առ հասարակ կոտորեցին 'ի ժա. դարուն ։ Ա.նուն սորա 'ի թ. գլ. լաստիվ. 'ի մեր օրինակի գրի Ա.խախտ, առ փոխեալ 'ի ո, որ այժմ փոխեալ 'ի ո, կոչի 'ի հայաստանեայց իբր 'ի բազում

(1) Ցերկուս ձեռ՝ գնի Բասեան 'ի մուտ Բասէն. խակ 'ի տպ. 'Ի գաւառին Բասենոյ։

Ակոփ. և է գիւղ առ ստորոտով լերին Հասանղալայու։ Տես ՚ի նոր Հայաստան Թղթ. 88։

Ա՚նէկոմս, կամ Ա՚Ե յոհան։ Ա՚ենաստան առ վերոգրեալ լերամբ, զոր յիշէ ասողիկ Ճ. 9. յետս անդ Ժ. դարուն. * Սա (այսինքն յոհաննէս վարդապետ) մեռաւ ՚ի մանկեալ աղջկէն վրաց սրով, և Թաղեցաւ ՚ի վանս՝ որ Ա՚կսկ գոմ ասի ՚ի բասեան գաւառի, և այժմ Ա՚Ե յոհան, առ ստորոտով լերինն Ա՚ղբանեաց ։ Յետ անդէն Թաղելոյ սորին յոհաննու՝ Թերևս կոչեցաւ Ա՚ենաստանն Ա՚Ե յոհան։

Ա՚ղբէրդ։ Ա՚ղբ՝ զորմ ղազար. * Ա՚ակ շահչոյ տալ բեալ զհանայս կամաւարականացն յամուր բերդն Ա՚ասեղնոյ, զոր Ա՚ղբերդն կոչէն ։

Ա՚ղնիկ։ Ա՚ղբոց անառիկ՝ զորմ լասխվ. գԼ. ԺԵ. յաս սեղն վանս առաղբիլ սուլդանին. * Ա՚յնմ ընդարձակ դաշտն բասենոյ առ անառ ամրոցաւն որ կոչի Ա՚ղնիկ, յորում ետես աշխարհաժողով մարդոյ և անասնոյ՝ և ոչ ինչ փոյթ արար, քանզի ՚ի հայելոյն միայն ծանօթ զայն առնէր. և անցեալ առ նովաւ գայ ՚ի գլուխն Ա՚ասենոյ, մերձ ՚ի գեօղն՝ որ կոչի Ա՚ոս ։ Ա՚ոստանդէն պերփերուժէն (1) կոչէ զսա Ա՚ազաք, առ որում գրի Ա՚ղնկոս, և գնէ յայսկոյս երասխ գետոյ, առանձին ինքնիշխան տեբամբ կառավարեալ մինչև ցաւուրս իւր, և ապա անձնատուր լինացեալ ամրոյին նորա, և զորդին պատանդ նոցա տուեալ։ Յետս անդ ԺԵ. դարուն էառ լինկվեին մեւրն, զորմ գրէ Թովմա մեծոփ. Թէ յետ տիրելոյ մեջազետայ՝ եկն ասպա * ՚ի վերին կողմանս աշխարհիս, նստաւ ՚ի վերայ ամրոցին Ա՚ասենու Ա՚ղնիկ կոչեցեալ. էառ գնա, և զիշխանս նոցա կոչեցեալ Ա՚սիր անուն՝ կապեաց, և գՀարիւր ոգի անօրէնն՝ ՚ի բերդէն ՚ի վայր ընկէց ։ Ա՚արձեալ էառ զայն եղբայրն սքանդարին։ Ա՚ԺԵ մեան անունս Ա՚ղնկոյ՝ զորմ տես ՚ի նոր Հայաստան, Թղթ. 89. ածանցի ՚ի սեռականէ հին անուանն՝ Ա՚ղնիկ. յոր անուն ՚ի գործ ածի յայսմանուրս. նոյ. 18. ՚ի վարս լուսաւորչին ըստ ձեռագրաց (2). * Յաւուրսն յայնոսիկ յայտնեցաւ Ճգնաւորի միոջ ՚ի տեսլեանն՝ որոյ անուն էր գառնիկ ՚ի բասէն գաւառէն, ՚ի գեղջէն Ա՚ղնկայ ։

(1) Գիրք կառավարութեան . դ. 45։

(2) ՚Ի տպ. կրկին են անդ վարք լուսաւորչին, ՚ի միում ևս նոյն գիւղ՝ ուստի էր գառնիկ, գնի Յօրնկայ. իսկ յերկրորդումն՝ Ա՚նոյ գեղ. որպես և ՚ի միում ձեռ՚գրի Յաղնկոյ։

Ա աղաւէր ։ Յիշէ զայս յոհաննէս կաթողիկոս յասելն . * Ա ինչդեռ աշոտ (շահանշահ) անկասկածաբար կայր նստեալ զօղեալ ի գեօղն որ Ա աղաւերն անուանի ։ Ո՛չ գտանեմք ի գիրս զգաւառս սորա , և ո՛չ զպատճառս այսպէս անուանակոչութեանէ , որոյ ստուգաբանութեանէ յայտ և ամենեցուն . բայց զգաւառն յայտ առնէ այժմեան գիրք սորա , որ անկանի ի վերին բասէն . տես ի նոր հայաստան . Թղթ . 89 ։

Ալոմաֆոր ։ Պիւզաքաղաք՝ զորմէ ասողիկ . ք . 6. * Ի սա յսա աւուրս (այսինքն կայսեր Թէոփիլոսի , որ Թագաւորեաց յամին 829.) եղև գալուստ Հոռոմի գիւբոյն ի գաւառն Ալասեան , և զբազումս խողխողեցին սրով ի վերայ յարուցեալ զեղաքաղաքին Ալոմաձորոյ ։ Ա յժմ է գիւղ ի վերին բասէն . զորմէ տես ի նոր հայաստան Թղթ . 88։

Ալոխայ ։ Յիշատակի առ բուզանդայ . ք . 21 ։ * Իբրև էրնա բանակեալ ի գաւառին Ալասենոյ , ի գիւղն որ անուանեալ կոչի Ալոխայ (1)։ Ի ք . 22. ո՛չ գիւղ՝ այլ տեղիք կոչի յայս անուն . * Ալանակէին ի գաւառն Ալասենոյ ի տեղւոյն՝ որ անուանեալ կոչի Ալոխա ։

Ա լաբ ։ Ո յսմանէ զազար փարպեցի . * Ղուէր վաղինն ի գաւառն Ալասենոյ , և եկեալ ի գիւղն՝ զոր Ա լաբարն կոչեն ։

Ա լաբոռա ։ Ի՞ր ի ծայր անդ բասենոյ՝ ըստ լաստիվերտացոյն գլ . ք . * Իջանէ Թագաւորն զօրօք յընդարձակ դաշտն Ալասենոյ ... և ինքն խաղացեալ Հասանէ ի սպառազաճէն Ալասենոյ , ի տեղւոջն որ կոչի Ա լաբորա ։ Տես ի նոր հայաստան Թղթ . 91 ։

ԳԱԲԵՂԵԱՆՔ ։ Ա ԲԵԼԵԱՆՔ ։

Ա ղուանեցոյն այսպէս յանուն առաջին նախարարացն՝ զորս կարգեաց վաղարշակ , որ յերկուս ձեռագիրս պատմութեան խորենացւոյն գրի Ալաբա , այլ՝ ի տպ . և ի միւսմ ձեռ՛. գրի Ալաբաղ ։ * Ի՛ր զԱլաբաղոնն (կացուցանէ) ի վերայ կուաից , և զԱ՛քել սպասարար և գահաւոր . և շինս պարգեւէ նոցա , յորոց և անուն կոչին . սակայս կարճին և նախարարութիւնքն Ա՛քեղեն և Ալաբեղեն ։ Ալա

(1) Յօրինակի միում բուզ. գրի Տոխա որպէս և ի միւսում վայրի Ոխա ։

քաղ անուն սեպուհ՝ ի Վաբեղեան տոհմէ յիշատակի և առ ղազարայ ։

Ա Իշապոյր ։ Կոչեցաւ այսպէս՝ ի յաձախութենէ վիշապաց . քանզի գրի յայսմ . մարտի 6 . * Լուկեաւ՝ զոն թաթուլ և աւագ եղբայրն իւր վարոս՝ ի սահմանս Վաբեղենից մերձ գեղաքաղաքին կաղզուանոյ , և զնակեցան՝ ի Ա Իշապաձորն կոչեցեալ տեղի, ի մէջ անհուն քարանձաւացն՝ յորում ազգի ազգի վիշապք և գազանք որջացեալք էին , որք հալածեցան անտի աղօթիւք սրբոյն մինչև ցայսօր ։ Այնպէս գրի և ի սեպտ . 30 ։ Զոր ժամանակաւք ասողկայ կոչեր Վաղանաձոկ . և սակս բնակութեն թաթուլ՝ Ա Ծոնոյ վանք . որպէս գրէ նա ինքն ։ 2 . * Լուեաւ (թաթուլ) ի վայրս գժնդակս՝ ընդ գաղանացս և ընդ վիշապացս բնականայր , ի տեղի՝ որ այժմ ասի Վազանաձակք , կամ Ա Ծոնոյ վանք ։

Ի գաբեղենից գաւառին դնի բնակութի թաթուլ՝ ոչ միայն յայսմանուրս , այլ և առ վարդանայ . ուստի և վարդան աշխարհագիր՝ ի դնելն զկաղզուան յերասխաձոր, և յասելն , * Ուր կան՝ զի ուխտք Ա արգիկ հայրն , և՝ զի թաթուլ Նահապատն . չէ պարտ խմանալ՝ թէ զնահապատն կամ զընակութի՝ զրոյն թաթուլոյ դնէ յերասխաձոր գաւառն , այլ թէ կաղզուան այժմեան քաղաք է՝ ի հին երասխաձոր գաւառի , և՝ ի կաղզուանոյ նոր սահմանի է ուխտն Ա արգիկ հայր , և Նահապատն զրոյն թաթուլոյ , անյայտ լեալ հին անուան և սահմանին գաբեղենից ։

Վէց մայրք ։ Ա ուի լինել մերձ՝ ի վիշապաձորն . ուստի և՝ ի գաբեղենից գաւառի , զորմէ գրի յայսմանուրս սեպտ. 30 . և մարտի 6 . Թէ զոր վարոս * Նահակեցաւ յանձաւս լերանցն՝ որ կոչի Վից մայրի ։ Զետ գտանելոյ զմարմին զոյն վարոսի , որպէս զոյն կոչեցին Վիւտ , նոյնպէս և յայն անուն զհենաստանն ։ * Ա յլև զտեղի նորա (ասէ) չինեցին վանք , որ մինչև ցայսօր կոչի Վիւոյ վանք ։ Ի նոյն կողմանս երևի լինել և Ա այրոյոր անուամբ նեաւ տեղին ։

Ա ինձեղնոյ գիւղ ։ Զ որմէ ասողիկ է . 2 . յասելն վանն է . յոհաննու կաթողիկոսի , Թէ էր * ի գաւառէն Վաբեղենից ի գեղջէ Ա ինձեղնոյ , ի վանականութենէ թաթուլ վանից ։ Ա յլայլութէ տառից ինչ գրի այս գիւղ առ յոհաննու կաթողիկոսի և այլով խոնարհմամբ. * Ուակ զինի սորա զմն յոհաննէս ի Վաբեղենից ի գեղջէ Ա ինձեղնոյն , կացուցանեն հայրապետ հայաստանեայցս ։

Լսակ որք գրեն սոսկ Ձեղոտն, յայտ է թէ համառօտելով գրեն՝ ի բաց թողեալ զանունս Աւետ։

ԱՐՀԱՐՈՒՆՒՔ, կամ ԵՐԱՍԽԱՁՈՐ։

Ա՛ի է յերևելի գաւառաց այրարատու՝ ձոխացեալ պէսպէս Թագաւորաշէն քաղաքօք։ Ի միում ձեռագրի աշխարհագրութեան խորենացւոյն գրի Կ՚ըղրոնիտ, որպէս և ուրեք առ յոհաննու կաթողիկոսի, և առ Թովմայի կիլիկեցւոյ. ի գիրս ինչ գրի և Կ՚ըղրոնիտ. և առ կիրակոսի՝ Կ՚ըղակոնիտ. ուր եթէ չէ եգեալ վրիպակաւ, գուցէ այսպէս կոչէ վասն գողոյ սեպհական կամարականացն՝ որք էին յաղգէ արշակունեաց։

Ի սկզբան անդ այս գաւառ կոչէր Կ՚ըռոնոյոտ, կամ որպէս գրի ուրեք առ յոհաննու կաթողիկոսի և առ վարդանայ աշխարհագրի, Ձոր երոնոյ։ Լսակ ապա ընկալաւ զանունս Կ՚ըղրոնիտ, այսպիսի ինն պատճառաւ. Երբ ազի՝ յաւուրս տրդատայ յորժամ մեռաւ կամաւր պալհաւիկ որ նորոգ մկրտեալ էր ի Տէրն գրիգորէ հանդերձ որդւովք, Տէրն տրդատ՝ որպէս ազի արշաւիր որդի կամարայ մի գնացեալ անդրէն ի բնիկ աշխարհն իւր ի պալհ, ուր վանդ գոյր հաւատոց նորա, բաց ի նախարարութեան պատուոյ զոր ետ նմա, յաւելու * Կ՚ը այլ պատիւս, (առ խոր. ք. 87.) զքաղաքն երուանդայ և զնորուն գաւառն՝ մինչև ցկատար ձորոյն մեծի ... իսկ արշաւիր առաւել սիրեալ զգաւառն, յիւր անուն կոչէ Կ՚ըշարուն նիս, քանզի յառաջ Կ՚ըռասխաձոր կոչէր ||։

Օ գիւս սորա յայտ առնէ իւր առաջին անունն՝ թէ ձգէր առ ձորով երասխ գետոյն. զնոյն յայտ առնէ և ասողիկ ք. 2. ղորոյ զբանս տէս ստորև ի Կ՚առաստունք անուանեալ տեղին։

Կ՚պիսկոպոսական աթոռ Կ՚ըշարունեաց մի էր զառաջինն ընդ աթոռոյ բագրեւանդ գաւառին, և ապա բաժանեցաւ յերկուս, որպէս է տեսանել ի գաւազանագիրս եպիսկոպոսաց այսր գաւառի ուր ասի. * Ի սրբոյն գրիգորէ Կ՚ագրեւանդ և Կ՚ըշունիք (որ է Կ՚ըշարունիք) մի եպիսկոպոսի վիճակի կարգեալ էին մինչև ցվախճան քեռիմողաւօրն երանելոյն մովսէսի եպիսկոպոսի. ապա զատուցեալ Կ՚ըշունեաց և տան կամարականաց՝ նախ եկաց եպիսկոպոսն Կ՚ծդա ամն իշ ||։ Օ հինի դասի անդ

գէն կարգ եպիսկոպոսացն միւնչև ցԹուականն Ա՛ծե. անուանք նոցա են, Յոհան՝ որ յաջորդեացն զկնի Խնդայ, (որ յայլ օրինակի կոչի Կենդակ). Յասեթուր. Յովմաս կամ Յուսմա ա. Հաւուկ. Յովմաս բ. Մովսէս ա. Յոյս. Յհէոփիլոս. Մովսէս բ. Պ ազար. Պրիգորիս, որոյ անուն յիշատակի ի ստորագրութիւնս անդ ժողովոյն դմնայ և մանաւանդ՝ քորեպիսկոպոս[1] անուամբ, յերկոսին ժողովս ևս գասեալ զկնի եպիսկոպոսին բղնունեաց։ Այսպէս յիշատակին առ ասողկայ Բ. 9. և 32. Խաչիկ եպիսկոպոս արշարունեաց, որ յետոյ նստաւ կաթողիկոս. և Մահակ ոմն ի ժամանակս ա. Արգսի կաթողիկոսի։ Յիշատակի և առ սամուէլի կամքջաձորեցոյ՝ Ջնանիա եպիսկոպոս Բրշարունեաց։ Այս զառաջինն եպիսկոպոսունս որք նախ քան զԽնդա միւնչև ի քերթողահայրն մովսէս, տեսցես ի գաւառն բագրեւանդայ։

Ի Է. դարուն նաև զկնի՝ ծաղկեալ էր յոյժ վարդապետարան արշարունեաց, զորմէ ստորև։

Բրշակ Բ. ի կոտորելն զկամնարականս, յարքունիս գրաւեաց զայս գաւառ։ * Նայց զտոհմն կամնարական նացն (ասէ բուզ. Գ. 19.) որ էին գաւառաց տեառք շիրակայ և Բրշարունեաց՝ ազատ առնէր[2] և զգաւառան ունէր յոստան ||։ Վարձեալ մնաց ի ձեռս կամնարականց, որք բազմացան ի միջէ սպանդարատայ. իսկ յԵլս անդ Ը. գարուն հանդ ի ձեռս բագրատունեաց, զի ըստ պատմելոյ ասողկայ Բ. 2. Բ շոտ բագրատունի մնակեր անուանեալ՝ * Վանձագին արար զգաւառն Բրշարու-

(1) Քորեպիսկոպոս անուանդ դնի և ի խորագրի գրոցն Գրիգորիսի՝ որ կոչի մեկնուի ընթերցուածոց։

(2) Թէպէտ ի տպ. և յերիս ձեռ. բուզանդայ գրի Ազատ առնէր. սակայն պարտ է ուղղել զայս վրիպակ գրչաց, և ընթեռնուլ Ազատ առնէր, որպէս և ի վերոյ ի նոյն գլ. ի պատմելն զկոտորած այլոց նախարարաց ի կիր առնու։ Մի՛ զի կարգ բանից նորին բուզանդայ զայս մեզ ծանուցանէ. զի առ ազգաւորէն՝ այսինքն առ կոտորած ազգին կամնարականաց հայէ, և ոչ առ ազատութեն նոցին այս բան բուզանդայ. զոր իսկ և իսկ յաւելու զկնի վերոգրեալ բանիցն. * բայց յազգէն յայնմանէ մանկիկ մի փոքրիկ՝ անուն ասանդարատ, Թագուցեալ այրեցուցանէր սպանդարապետն զօրավարն հայոց վասակ. որ յետոյ լինէր ժառանգ աշխարհին ||։ Երկրորդ՝ զի յայս գլ. բուզանդայ պատմի այն գործ արշակայ ընդ նախարարս, որ ինչ պատմի առ խոր. Գ. 31. արդ՝ յայն գլ. խորենացւոյն պատմի կոտորած կամնարականաց յարշակայ, և ոչ ազատութեն։

նեաց յաղգէն կամաւարականաց. և զարքունիսն ի կո-
ղովտէ Ա՛ղբարունիս փոխեաց ||:

Երուանդաշատ: Կ՚ը բուզ. ՟ք. 55. գրի Երևանդաշատ. այլ՝ի միում հին ձեռագրի դնի ըստ առաջնի օրինակի: Ռաղաք շինեալ՝ի ՟ք. երուանդայ արքայէ, վանն որոյ և խոր. ՟ք. 43. և 87. կոչէ զսա Ռաղաշ երուանդայ: Կ՚ը աստղկայ ՟ք. 6. կոչի Երուանդաշաբ, սակս քարաժայռ դրիցն: * Պարտեալ (ասէ) երուանդայ՝ փախստական անկանի՝ի քաղաքն իւր Ա՛ղբարունդաքար ||: Այնպէս կոչի ուրեք և առ վարդանայ, դարձեալ ստորև նոյն անուն գրի Երուանդեաբ: * Կ՚ետուեալ (ասէ) Ձակատ՝ի մարաց մնոզ յախուրեան գետ՝ փախչի Ա՛ղբարունդիքար և ստանակի ||: Կ՚ը խորենացւոյն ՟ք. 31. կոչի Ռաղաք ոստանի կամ-
սարականաց. յորմէ յայտ է թէ՝ էր դրան քաղաք, այս-
ինքն նախագահ քաղաք արշարունեաց գաւառի:

Ընկանի յարևմտից արմաւիրայ, կառուցեալ՝ի սեպա-
ցեալ քարակտուր ժայռ ինչ, * Օ՚ղովմ (ըստ ասից խոր. ՟ք. 36.) պատառեալ երասխայ ընդդէմ ախուրեանն հո-
սի գետ ||: Ալատի և ժայռն էր իբրև կղզեակ շրջապա-
տեալ՝ի ջուրց: Ի՚ վերայ բնական ամրութեանն՝ յաւել երուանդ և զարուեստականն, պարսպելով առ հասարակ զայն ժայռ, և՝ի գագաթան նորուն կանգնելով միջնա-
բերդ բարձրապարիսպ, իսկ՝ի միջոցի պարսպին՝ շինե-
լով դրունս պղնձիս: Ի՚ նեղքատ՝ի վեր մինչ՝ի դուռն ինչ միջնաբերդին՝ գործեալ ելանելիս երկաթիս կրկին ձանապարհաւ. զմին՝ հասարակ ձանապարհաւ տունջե-
նայինն՝ վանն ելից և մտից առնեցուն, իսկ զմիւսն լա-
բեալ ծածուկ որոգայթիւք ընդ միջ աստիձանացն՝ զոր՝ի գիշերի բանային, առ՝ի յորոգայթս ըմբռնել զնա՝ որ գաղտ գիշերային կամիցի ելանել՝ի դաւել զարքայ: Կ՚ս որպէս զի մի ինչ պակասիցի առնելոյն ամրութեան դրից սորա, ՝ի նեղքս անդ պարսպին ընդ քաղաքամէտ տեղիս երբ կայսմոուքիք կարեալ հատեալ զմանձրուքիք բլրաձև այն ապառաժին՝ի վերուստ մինչև՝ի յատակ հաստատ գե-
տոյն, ջուր հոսեցոյց՝ի գետոյն՝ի նեղքս՝ի քաղաքն, որով ոչ կրեին բնակիչքն կարօտութիք ջրոյնառ՝ի ժամա-
նակի պաշարման:

Օ՚այս քաղաք շինեալ ՟ք. երուանդայ՝ յարմաւիրայ աստ փոխեաց զարքունիս, նաև զգերութիւնն հրեից որ՝ի նմա, վանն երկուց պատճառաց. մի՝ զի ապականեալ էր օդ և դիրք արմաւիրայ. երկրորդ՝ զի դոլով ապստամ

բուԹեամբ Թագաւորեալ, խնդրեր ամրագոյն տեղի առ ի պատսպարիլ անդ ի Թշնամեաց իւրոց ի վտանգաւոր ժամնակի՝ որպէս և եղև իսկ. այլ միայն յաւուրս նոր քա կայլին անդէն արբունիքն, զի արտաշէս ք. որ յետ նորա Թագաւորեաց, զարքունիս, զգերուԹիւն հրէից, և զամենայն վայելչուԹիւն Երուսաղէմատուս փոխեաց յարտաշատ։ Տես ի խոր. ք. 36. և 46։

Յաւուրս ք. արշակայ՝ զորք շապհոյ պարսից արքայի առ հասարակ կոծանեցին։ * Երուսաղէմ և զմեծ քաղաքն Երուսաղէմ (ասէ բուզ. ք. 55.) և խաղացուցաք նեկին անտի երդս իբ. հայ. և երդս լբ. հրէայ, և զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատակին ‖։ Եւ յոչափ բազմուԹիւն բնակչաց՝ եԹէ չէ եգեալ վրիպակաւ՝ զորմէ կասկածիմք, (ԹէպԹա և յերիս ձեռագիրս օրիւնակս և ի տպ. այսպէս գրի,) յայտ առնեն՝ Թէ այս ժայռ և քաղաքն ողջոյն՝ էր մեծ, զի առ իւրաքանչիւր երդ եղեալ միայն երկու և ԹԷ բնակիչ, Թիւ բոլորեցուն լինի 100 հազար։ Եւ զբնականաւն անդէն հրէից՝ ոչ կարեմք միաբանել ընդ խորենացւոյն, զորոց գրէ նախ քան զՔ. արշակ յերուսաղէմատեղ փոխեալ յարտաշատ. բայց եԹէ ասելով, Թէ գուցէ յարտաշատեայ կամ յայլ ինչ քաղաքէ անդրէն փոխեցան յերուսաղէմատ։

Երուսաղէմ, կամ Երիա։ Ե. դաստակերտ շինեալ ի վերոգրեալ ք. երուսաղէմ ի վայելուչ և ի զուարճալի հովտի, զինչոյ այսինքն զինչին տեղի հովտին՝ լցեալ բնակչաւք և պայծառ շինուածովք, շուրջ զբնակուԹիք կազմեալ բուրաստանս և ծաղկոցս, շուրջ զբուրաստանօք այգեստանեայս. ի հիւսիսոյ բարձրանայր կաթսկնաձև գրիւք գարևանդ եզր գետոյն, իսկ ի հարաւոյ ձգէր գաշտ գեղեցիկ։ Ո այս ամենայն պատմեալ խորենացւոյն ք. 39, արժանի համարի կոչել. Երբեք Բերբէ և Նափտորական դասպանէրդ. զորոյ և զմասունս համառօտ՝ այլ գեղեցիկ ստորագրուԹիք նմանեցուցանեն գեղեցկուԹեան դիմաց, զշինուածսն որ ի միջի՝ բբաց, զշրջապատեալ բուրաստանս՝ բոլորակուԹիք ակն շուրջ զբօք, զայգեստանսն՝ արտևանանց, զկարակնաձև գարևանդս՝ յօնից. զգաշտն՝ ծնօտից հարԹուԹիք, զանցս գետոյն՝ բերանոյ, իսկ զկրկին գետեղերսն՝ շրԹանց։

Ընկանի յարշարունեաց գաւառի, զի խորենացին ի նոյն գլ. վասն սորա՝ որպէս և վասն այլ ամենայն շինուածոց երուսաղէմ գրէ, Թէ հանց առ կամաւրականս։

* Օ այս առնոյն գործեցեալս երուանդայ՝ պարզևէ մեծն տրդատ մարդկան ազգին կամաբարականաց ‖ : Նոյն կամաբարականք որպէս գրեցաք ՚ի վերոյ՝ զառեալ երկիր իւրեանց անուանեցին Աղբուանից : Յուցանէ նաև յայս գլ. թէ էր մերձ յերուանդաշատ , յասելն . * Նա այսպիսի դէղեցկութեամբ դիր անքթթելի ինն գոգես ՚ի բարձրատնդակ Թագաւորանիստն ՀՀայեցուածծն ունի ‖ : Թագաւորանիստ իմմնամբ աստանօր զերուանդաշատ՝ ուր էին արքունիք . որպէս թէ այս երուանդակերտ գոլով ՚ի խոնարհ դիրս՝ ՀՀայեցուածծն ունէր միշտ ՚ի բարձունս յերուանդաշատ , իսկ երուանդաշատ գոլով ՚ի բարձրատնդակի՝ միշտ հայէր ՚ի վերայ երուանդակերտի :

Ի գնելն այսպէս՝ Նետ անուամբ պարտ է իմմնալ յայն գլ. խորենացւոյն զերասխ , և զերուանդակերտ գնել առ երասխաւ , ուր էր և երուանդաշատ . զի խորենացին ոչինչ որոշէ անդէն , արդեօք առ ախուրեան գետով էր երուանդակերտ (առ որով էր և բագարան), թէ առ երասխաւ :

Այս Երուանդակերտ զկին ՚ի ք . արտաշէսէ կոչեցուսԱրմէն , զորոյ զպատճառն գնէ խորենացին ք . 43. յայս բան . * Կնքն (արտաշէս) չուեաց ՚ի քաղաքն երուանդայ , յառաջ քան զհիմնարկեալ հասեալ ՚ի Նաստակերտն երուանդայ , և միաբան գոչմամբ հրամայեաց ազգաւ ազգ կել զօրացն Արա սպա , որ Թարգմանի Արտ եկն , յիշեցուցանելով զթշնամանն զոր յղէր երուանդ առ Թագաւորն պարսից և առ սմբատ՝ Արտ զնա կոչելով . յայսմ ՚ի սոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն Արմէն , իբր ՚ի կամաց արտաշիսի բառնալ զանուն երուանդայ ՚ի տեղւոջէն : Այս պատճառ է անուանակոչութեանդաստակերտին ‖ :

Յայտ առնէ աստէն թէ դաստակերտն երուանդայ անուանեցաւ Արմէտ . իսկ Նաստակերտ երուանդայ՝ է նոյն ինքն Երուանդակերտ . քանզի ՚ի պատմէն ք. 39. գլխուածքն նորին, ուր կոչէ զայն Վաղարշ , կամ Վաղարշակերտ , այլ ՚ի խորագրին կոչէ Ձեռակերտ , և ՚ի բանն՝ Նաստակերտ : * Վաղարշ է ինձ ասել և յաղագս գեղեցիկ Նաստակերտին Երուանդակերտի ‖ : Ուր ՚ի տպ . միայն գնէ Ձեռակերտ , որ է նոյն :

Օ այս ՚ի միտ առեալ , պարտ է ասել վասն չուեցս արտաշէսի , թէ նախ եկն ՚ի քաղաքն երուանդայ , որ է

Երուսաղեմ, ապա նախ քան զմիջօրեայ եհաս Յերուսաղեմ։

Յերուսաղեմ, և Ա՛ստղայ Մարգ։ Ի՛ռաջինն ի միում ձեռնադրի պատմութեան խորենացւոյն ՟Բ. 43. գրի այսպէս. իսկ ի տալ՛. և յայլում ձեռ՛. գրի ուրոյն Յերուսաղեմ վան, և յերրորդում ձեռ՛. Յերուսաղեմ ասէ։ Ի տեղի բանաւ կիմն երուսաղեմ հեռի յերուսաղեմ՝ իբր 38. մղոնաւ ի հիւսիսակողմն, որպէս յայտ առնէ խորենացին. ՟Բ. 43։ * Յե Ջամբարն երուսաղեմ էր բացագոյն ի քաղաքէ նորին (որ է երուսաղեմ) աւելի քան ՟Ջ. ասպաւ բիսաւ, ի հիւսիսոյ ի վերայ գետոյն ախուրեան ‖։ 300 ասպարէզք առնեն 37 և կէս մղոն։ Ո այս անուն անուանեաց ՟Բ. արտաշէս, ըստ որում անդ՝նոր պարտեալ զոչրոն երուսաղեմ՝ վանեաց անտի ղերուսաղեմ։ * Յե ա նուանեաց (ասէ) զՀովիտն՝ ուր ի վերայ դիականցն բանակեցաւ՝ Ա՛ստղայ Մարգ, (զի մարդոց զօրօք բանակեցաւ անդէն արտաշէս)։ Յե զտեղի Ջամբարոն՝ Յերուսաղեմ վան, որ կոչի մինչև ցայսօր Ժամանակի, այսինքն եթէ յայսմ տեղւոջ Ա՛նեաց զՅերուսաղեմ ‖։ Ա՛յս ստուգաբանութեամբ խորենացւոյն՝ հաւատարմացուցանէ զուղղութիւն առաջինն և երկրորդ անուանս Յերուսաղեմ վան։

Ա՛ռաքան։ Ա՛ղաղաք՝ իբր 40 ասպարիսաւ, այսինքն 5 մղոնաւ հեռի յերուսաղեմէ, ի հիւսիսակողմն ի վերայ գետոյն ախուրենայ, նման երուսաղեմի՝ այլ փոքր քան զնա, որպէս գրէ խորենացին ՟Բ. 37. * Ա՛նան իւրոյ քաղաքին (այսինքն երուսաղեմի) չինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն ախուրենայ ‖։ Շ ինօղն է վերոգրեալ ՟Բ. երուսաղ. որոյ մնհեանս կատուցեալ անդէն, զամենայն զկուռսն որ յարմատից՝ փոխեաց անդր. քանզի երկեաւ գնել զնոսա յերուսաղեմ, զի մի՛ ի յաճախել բազմութեն առ ի զոհ, վտանգեսցի պահպանութիւն քաղաքին. և առ բազմութիւն բազնեացն՝ կոչեաց զանունն Ա՛ռաքան. * Ա՛յսինքն եթէ ի նմա յօրինեալ էր զկազմութիւն բազնացն ‖, որպէս մեկնէ խորենացին ՟Բ. 37. յայր սակս և ի խորագիրն նոյն գլխոյն կոչի Ա՛ռաքան՝ Ա՛ղաւ կոոց։ Ա՛նկեր սա և բերդ. քանզի խոր. ՟Բ. 45. կոչէ Ա՛մուր անուամբ. * Ջամանն տայ (արտաշէս) ամբատայ երթալ Ա՛մուրն Ա՛ռաքան՝ որ հուպ ի քաղաքն երուսաղեմ ի վերայ ախուրեան գետոյ ‖։

Ընկանի յարշարունիս, որպէս և վերոգրեալն Յերուսաղ.

դավան, և յետագայ անտառն՝ վանն պատճառին, զոր բերաք Այրուանդակերտ։

Յաւուրսնախկին Թագաւորացն բագրատունեաց՝ աստ էին շէրիմք նոցա, և արքունի ապարանք, զի որ առ յոտ հանդուր կաթողիկոսի յիշի աւան ինչ Խափան անուն, և նոյն ընդ այսմ, և ինչն համառօտութիւք կամ վրիպակաւ այսպէս գրեալ. քանզի որպէս՝ի Խագբան դնէ ապարանս արքունեաց՝ կոչելով զնա Խագաւորանիստ, յասելն վանն մարմնոյ ։ աշոտոյ. * Տարան զնա՝ի Խագաւորանիստ աւանն Խագբան ‖, զնոյն դնէ և՝ի Խագարան՝ յասելն. * Գնացաք յարքունական ապարանսն Խագարանու ‖։ Այլ որպէս՝ի Խագբան դնէ զշէրիմ բագրատունեաց՝ յասելն վանն շապհոյ եղբօր արքային ։ ամբատայ. * Այդ[1] զնա ընդ հարս իւրում՝ի շէրիմն քնարանացն որ՝ի քաղաքագեօղն բագբանու ‖. զնոյն դնէ և՝ի Խագարան՝ ասելով վանն մարմնոյ մուշեղայ. * Իշաքեր հանգուցանել՝ի քնարանի նախնական հանգստարանացն՝ի Խագարան ‖։

Այս Խագարան համարիմք տեղի արքունեացն բագրատունեաց, և ոչ զԽագարանն որ՝ի կոդովիտ, քանզի աշոտ մնակեր մի՝ի նախահաւուց բագրատունեաց՝ զար շարունեաց գահատ գնոյ էառ, և անդր փոխեաց զարքունիս իւր՝ի կոդովիտ, որպէս գրէ ասողիկ (զորոյ զանուս եղաք՝ի վերոյ.) յորմէ և յայտ է՝ թէ նաև բագրատունիք յետագայք նորա յարշարունիս կալան զինակուր թէ, և անդ սահմանեցին զառաջինն զարքունիս իւրեանց, և ոչ՝ի կոդովիտ։ Յաւէլ և զայն, զի ուրեք յայտնի առ ախուրեան գետով գնէ յոհաննէս կաթողիկոս զԽագբան, ուր և էր Խագարանն արշարունեաց, յասելն. * Ընկ ինէ ասա (աշոտ որդի շապհոյ սպարապետ հայոց յաւուրս ։ ամբատայ) զալձնասպայծառ եկեղեցին Խագբանու, որ՝ի վերայ Ախուրեան գետոյ ‖։

Ընկ իրիմք Թագաւորաց՝ որք կան մինչև ցայսօր՝ի խոշ շավանք մերձ յախուրեան գետ որ ե առւիայ ջրոյ, և՝ի ձանասարհորդաց կոչի Ծաբաւոյ, Թուխն լինել շէրիմք այսր բագարանի։ Տես՝ի նոր հայաստան Թղթ. 121։

Օձնեցոյ։ Այրըի մեծ, տնկեալ՝ի ք. երուանդայ՝ ուր գնայր յոր, ամրացուցեալ որմով, և լցեալ բազմութիք կենդանեաց՝ զորս յանուանէ Թուխ խորենացին ք. 38. Այծեամն, Էրէն, Ալգ եղջերուաց, Յիւ, Վ արագ։ Օղիրս սորա դնէ խորենացին՝ի հիւսիսոյ կողմանէ գե-

տոյն, բայց ոչ որոշէ՝ արդեօք երեսփոխ, թէ ախուրեան նայ, այլ դէտ անուանէ տեսիլ կոչէ յայն գլուխս շինու թեանց երանդայ՝ զ Աբրասխ։

Աբրաբէբս, կամ Աբեր և Բեբր Աբրաբէբէց։ Ի՛ի ծա նուցեալ բերդից մեծին հայոց, որ առ մատենագիրս յունաց՝ որպէս առ սպրավոնի ժա. 529. գրի Աբդայէբա. առ պտղոմեայ Ե. 13. Աբդայիզարդա (1). առ զնաբաս սայ (2) Աբդայէբա գրի էվզոբ սնուամբ, և փոխանակ ո տառին յունաց յերրորդ վանկն, զոր ի կիր առնու սգբ. դնէ երկբարբառ ել. սոյն այս անուն է՝ որ առ խսիքիոսի՝ գրի Աբդաբէ։ Իսկ առ մատենագիրս հռոմայեց ւոց՝ զորօրինակ առ վեղէյուսի գիրք Բ. թիւ 102. լա տին հնչմամբ գրի Աբդաձերա. առ ամմիանոսի գիրք իէ. գլ. 12. այլայլուածք գրի Աբդօձերասա. իսկ առ փլօրոսի գիրք Բ. գլ. 12. որում և զհետ երթայ ռուֆոս, վրիւ պակաս գրի Աբդաւսարա (3) որ է արտաշատ. յորմէ և մելորեալ վէնեդոսի ի լուծմունս փլօրոսի՝ ու և նոյն քա զաք կարծէ վերկոսին։

Ընդարձակող վարդանայ աշխարհագրի՝ նոյն համարի զսա ընդ Ասպոյտ բերդին, զորմէ տէս ստորև։

Ընկանի յարշարունեաց գաւառի, որպէս յայտ է ի խորենացւոյն Բ. 31. որ դնէ սեպհական կամարակա նաց, որոց երկիր էր արշարունիք. քաջայայտ և ըս զանդ Բ. 55. յասելն վասն փառանձեմայ. * Ընդեալ ընդ իւր մարդիկ իբրև ժա. հազար, ազատս ընտիրս սպառազինս պատերազմողս, և հանդերձ նոքօք դիմեաց եմուտ ի բերդն Աբտագերից՝ որ ի յերկրին արշարու նեաց ։ Եւ այսպէս անկանի ի ջրջակայ սահմանս երաս խայ, և ոչ ի սահմանին որ ընդ միջ արշամուշատայ և տիգրանակերտի մերձ ի տաւրոս, ուրանօր դնէ պաղա մեոս։ Աւելորդ է յիշել զայն՝ զոր ասացաք բազում

(1) Ի լատին թարգմանութենէ պտղոմեայ՝ բաց ի յԱբդայիզարդա անուանէն, դնի ի նմին գլ. ի կարգս քաղաքաց հայոց և Աբդաիզարդա, որ է կրկնութենէ վրիպակ սպրդեալ, որպէս ծանուցաք նէ օրդելիոս, և յետ նորա մառ դինէէ. և յայտ առնէ նաև նոյ նութենէ ասորեաց երկայնութենէ և լայնութենէ, զի երկոքին ևս եգեալ կան ընդ 75, 20. և 38, 45։ Թէպէտ և չէլսարիոս ոչ համաբերէով կրկնութենէ, յիշէ և զայս ի կարգս անծանօթ քաղաքաց մեծին հայոց՝ որք գտանին առ պտղոմեայ։

(2) Գիրք. Ժ. համար. 36. թղթ. 539։

(3) Յօրինակս ինչ փլօրոսի գրի Աբեաբաբա։

անգամ, թէ օտարազգի նախնիքը բազում ուրիք առաւել սխալեցան ի նշանակել զդիրս տեղեաց՝ քան զանուանս։

Ընդհանուր սորա ըստ բուզանդայ եղև արշակ ։ * Ա-ռաջնոյն արշակ (ասէ ։ 19.) հրամայեաց տալ յարշարուհեաց գաւառին շինել իւր բերդ մի ամուր Արտագերս անուն, և զգաւառն յուտեստի պատրաստուելոյ համբաւ բաց Թողոյր բերդին, վասն զի կարի ամուր էր բերդն այն ։ Այլ Արտագերս շինեալ կայր և նախ քան զարշակ, զի օտար աղգաց պատմագիրք՝ բազմօք յառաջ քան զայնշակ յիշատակեն զայս բերդ, որոյ հրամանատար Արտաւասդ կամ Արտօն անուանեալ, և ի Վիլօրոսէ յա պատմութ առաջին վանկի Ջ-ին-ին կամ Ջ-ին-ին ձայնեալ, նենգութեաբ առ պարսպաւ կոչեալ զգայոս կեսար՝ ի մահ վիրաւորեաց, զոր կայսեր օգոստոսի առաքեալ էր ի հնազանդեցուցանել զՀայս, որպէս գրեն վելլէյոս, զնարաս, և սդրաւոն. որ և զկործանումն բերդին պատմէ, ասելով. * Ի Արդաբրաս ասպատաբեցոյց ատօր բերդակալ, այլ զօրավարըն (գայոսի) կեսարու ընդ երկար պատերազմաւ առին զայն, և զպարիսպն կործանեցին ։ Ա-ւ այս եղև յերրորդ ամի Տն՝ ըստ ուսսերիոսի ։

Վարձեալ շինեցաւ Արտագերս, զի խորենացին էջ. 31. դնէ լինել զայն բերդ ի ձեռս կամնարականաց, յորմէ և եղև գլխաւոր գրդիռ արշակայ կոտորելոյ զկամնարս կանս առ յափշտակելոյ ի ձեռաց նոցա ։ * Ա-նաւանդ զազգն կամնարականաց (ասէ) բառնայր ի միջոյ՝ չարաչար ակնելով ագահեալ յամուրն Արտագերս ։ Ա-ւ այսպէս ըստ բանի պատմագրացս՝ երրորդ պարտ է համարիլ զշինուելն արշակայ, և ոչ նախկին, որ և եղև բերդ զօրաւոր. զորմէ բաց ի բուզանդայ վկայէ և խորենացին և ամմիանոս, կոչելով Արտա ամուր պարսպօք և զօրութեաբ։

Ա-յլ յաւուրս նորին արշակայ առին դարձեալ զայն զօրք շապհոյ պարսից արքային, ոչ յարձակմամբ՝ այլ անձնատուր լինելով բնակչաց. * Ա-կեալ նստան (ասէ խոր. էջ. 35.) շուրջ զբերդատն Արտագերից. և թէպէտ ոչ ինչ կարէին առնել նմա վասն անմատչելի մարութեան, բայց զի բարկութեան այր էր ի վերայ արշակայ, մարդիկ ամրոցին ոչ անսացին մնալ հաստատուն պապայ, այլ անձնատուրք եղեն ի կատաց, և ոչ ի բռնութենէ ։ Յորում ժամանակի փաւստոս տիկին արշակայ ձմուռ ևթէ գանձուց արքունի պահեալ կայր ի նմա, զոր զինն տիւ և զինն գիշեր կրէին ասէ բուզանդ էջ. 55. յաւելու

ամիսանոս՝ թէ և հրամիզ արարին զբերդն ի հրամանէ շահին։

Այս առումն բերդիս՝ պատճառ եղև առման և կոր ծանման և այլոց երեսելի քաղաքաց և բերդից մեծին հայոց։

Կապոյտ, կամ Կապուտայ։ Կերդ զօրաւոր, զորմէ յո հաննէս կաթողիկոս յասելն վասն ա. սմբատայ. * Զա նուհեաւ երթեալ յամրոցս քարանձաւին ի Կապուտայ՝ որ ի ձորն երասխայ, անդ դարեալ դադարեր, վասն զի անառիկ իսկ էր նա ի մարդկանէ ‖։ Զոր երասխայ յայսմ վայրի՝ կոչի նոյն իսկ Երասխաձոր գաւառն, որ պէս յայտ է ի նորին բանից յոհաննու կաթողիկոսի, որ սուղ ինչ յառաջ գրե վասն նոյն սմբատայ. * Երթեալ զօղեր յամրոց վայրս Երասխաձորոյ ‖։ Կապուտայ անուանի նաև ի պատմութեան Թովմայի արծ. յերկրորդ վարս գագկայ՝ յասելն վասն սմբատայ. * Վախտեայ եղեալ ամրանալոյր ի բերդին Կապուտայ ‖։ Զմէ առ ստեփաննոսի օրպ. գլ. լէ. ի նմին պատմութեանէ սմբատայ կոչի Մխարն Կապուտ. * Եւ նա ամրացեալ էր ի ձորն աշորնեաց (այս է Ընդարունեաց, որ է նոյն իսկ Երասխաձոր գաւառ), յամուրսն Կապուտ կոչեցեալ ‖։ Այսպէս և յայսմաւ. մարտի 30. * Գտեալ մանուկ մի որդի հմայեկայ եղբօր տէրն վարդանայ գրիգոր անուն, որ ուներ զամուրն Կապուտ, և զՁորն Երասխայ, զԿաղզըուան, զկարս, և զբասէն ‖։ Եւ ստորև. * Եկաց մնայ տէր խաչն (նունեայ) ի Կապուտ բերդն զբազում ժամանակս ‖։ Եւ վարդան ի պատմելն վասն նոյն խաչին գրէ. * Զգզ արարեալ մամիկոնէանն գրիգորոյ՝ որդոյ հմայեկի, տարաւ ի Կապոյտն կոչեցեալ բերդ, և անտի փոխեցաւ ի վանանդ, և կոչեցաւ Ա անանդայ խաչ ‖։

Այլինչ ընդդէմ երևի նոյն համարիլ զայս Կապոյտ բերդ կամ Ամուր, ընդ ամուրսն՝ զոր եղիշէ յանուն Կապոյտ լերինն յիշէ է. Թղթ. 125։ ‖ * Յառաջ խաղային ի Այիջոց աշխարհին, մարտ եղեալ կռուէին ընդ մեծ ամուրս Կապոյտ լերինն ‖։ Վանդի Այիջոց աշխարհն զայրատատ կոչեն նախնիք, որպէս ծանուցաք ի վեր անդր, յարմարի արշարունեաց կամ երասխաձոր գաւառին այրատատոյ, ուրանօր էր այս բերդ։ Իսկ կապոյտ զլեառն անուանել ոչ ընդդիմանայ և անուան բերդին, քանզի զլեառն յանուն բերդին և քաղաքին անուանել, կամ զբերդն յանուն լերինն անուանել հասարակ է և յա

նուանակոչութիւնս այլոց տեղեաց ։ Պարսիկք յարձակեցան յայնժամ ի վերայ բերդիս յարտաք գաւառէ եկեալ՝ ուր եղև պատերազմին վարդանանց , բայց ոչ կարացին տիրել ։

Ընդարձակօդ վարդանայ աշխարհագրի նոյն գնէ զսա ընդ բերդին արտագերից՝ յասելն . Յայրարատ է * և բերդն կայուռւ՝ որ կոչի Ընդարտագերից ։ Այսպէս գնէ և յաշխարհագրական բառարանի՝ որ հնաբեալ է ըստ մեծի մասին ի վարդանայ և յընդարձակողն նորին . արդարև նոքնութիւն գաւառին և ամրութեան բերդին՝ յարմարին երկոցունց , այլ միայն վկայութիւք ընդարձակողին վարդանայ ոչ կարեմք զայս ստուգել ։

Կապաւտաւր . առ կիլիկոսի գրի Կապաւտ , որպէս և առ մինասայ Համթեցւոյ Թղթ. 38 ։ Ընտաստան շինեալ ի Ճ . գարուն՝ զորմէ ասողիկ ՟ի . 7 . Շ լինեցաւ * և վայելչազարդ տեղին՝ որ Կապաւտաքարն անուանի յարշարունեաց գաւառին ։ Զայս բան ոչ անուանի Ընտաստան . բայց նախընթաց և յետագայ բանք յայտնի ցուցանեն լինել մնաստան . նա մանաւանդ և շինող նորին ակնարկէ լինել զՀայրն սարգիս , զի յետ դրելոյ՝ թէ ի սարգսէ շինեցաւ Ամքն Հնձուց , յաւելու զկնի զշինութեն Կապաւտաքարին և զՎարեվանաց առանց ինչ նշանակելոյ զշինող նոցին , եթէ ի միւ ի նոյն սարգսէ շինեալ ։

Ի նմին գաւառի գնէ և կիրակոս՝ յասելն վասն Հալածեալ կրօնասուրացն ի ռամնոս կայսերէ . * Ոչ կեալ յաշխարհս Հայոց յաւուրս աբասայ որդւոյ սմբատայ՝ հաստատեցին վանորայս զԱմրջաձոր , և զԱպաւտ քար ի գաւառին արշարունեաց Հուչականուն ։ Զա նուանէ որ երևի լինել կամ՟ի նմին ի Կապոյտ բերդին , կամ արտաքոյ ՟ի մօտակայս ։

Ամրջաձոր ։ Ուխտ շինեալ ՟ի Ճ . գարուն, զորմէ ասողիկ ՟ի . 7 . Շ լինեցաւ * Նախ առաջինն մեծահռչակ ուխտն Ամրջաձոր ի գաւառին արշարունեաց , ոյոյ առաջնորդ Հայր յովհաննէս ։ Ստորև կոչէ և Ամրջայ ձոր . * Ընդ եկեալ զնակեցաւ յառաջասացեալ տեղին Ամրջաց ձոր ։ Այնպէս և լաստիվերացին դէպ . * Ամմուել որ Ամրջայն ձորոյ վանաց առաջնորդութիւք հովուէր ։ Յորմէ երևի լեալ քնիկ անուն տեղւոյն , և յանուանէ տեղւոյն և ուխտն յորջորջեալ ։ Այս յովհաննէս նախկին առաջնորդ՝ հալածեալ ևս յեպերացւոց գաւառէն

'ի պատճառս հակառակութեան հաւատոյ, ընդ իւր բե-
րեալ զոր խաչն հրաշագործ, որոյ նշանաց և ինքն իսկ
ասողիկ վկայէ ականատես լեալ 'ի բաղում ախտաժէտս:
Յայնմ ժամանակի բնակեալ կայէն 'ի նմա միանձունք
300, ընդ սահմանադրութիւբ ոչխն քարսղի, հասարակաց
ունելով զամենայն: Երրորդ վճռահայր ուխտիս իմաց
տալն սամուէլ երևելի գտաւ գիտութեամբ և երաժշ-
տութեամբ: (1)

Կաղզուան: Օ այսմանէ յոհաննէս կաթողիկոս. * Գնաց
անտի յամուրս Երասխաձորոյ, 'ի գեօղն Կաղզուան ||:
Յայտ առնէ յայս բան թէ էր գեօղ, այլ ունէր և բերդ:
Կոչէր Կաղզուան: Օ այս և զվերոգրեալ ամրոցս իմա-
նայ յոհաննէս կաթողիկոս յասելն վասն շահանշահ աշ-
տոյ. * Երթեալ գնայր զկողմամբք ամրոցացն Շարու-
նեաց ||: Օ գաւառ սորա՝ նաև վարդան աշխարհագիրը
համարի Երասխաձոր, կամ որ նոյն է Երշարունիք, յա-
սելն. * Զորն երասխայ Կաղզվան է ||(2). Կայնքն հինն
գաւառն անուանեալ Զոր երասխայ. այժմ է գաւառն կիր
սահմանն կոչեցեալ Կաղզուան, թէպէտ ոչ ըստ բոլորին.
ոչ զոր գրեցաք 'ի ստորագրութէ վիշապաձորոյ: Սահ-
մանակից է այս գիւղ գաբեղենից ըստ յայսմաւ. մարտ. 6.
ուր ասի. * Երկեալ ոչն Թաթուղ և աւազ եղբայրն
իւր վարոս 'ի սահմանս գաբեղենից՝ մերձ գեղաքաղաքին
Կաղզբանոյ ||(3): Կայ մեռաւ ըստ գրելոյ վարդանայ՝
գրիգոր որդի վասակայ Թոռինն ապիրատայ. * Օ կնի
աւուրց նահատակեցաւ 'ի Կաղզուանն՝ զերծուցեալ 'ի
մահուանէ զամիրային անոյ զմանուէլ ||:

Վարդէն հայր: Վարդապետարան անուանի 'ի Է. դա-
րուն, նաև 'ի ԺԲ. դարուն յաւուրս ստեփանոսի օրպ.
զորմէ գրէ նոյն ինքն ստեփ. գլ. իբ. վասն կռմիտասայ
կաթողիկոսին. * Օ անց արարեալ զամենայն վարդապե-
տաց կաթողիկոսարանին, նաև զվարդապետարանին հայ

(1) Ընդ կերակոսի յերկուս օրիս նախ գրի անուն տեզւոյս Կարմր Ձոյոր, իսկ առ վարգ". աշխարհս գրի յերկուս ձեռ". գրի ԿարճՁոյոր, և գնի 'ի կարգս վանորէից՝ որ 'ի հերակ գաւառի: Բայց 'ի տպ. և յայն ձեռագիրս՝ ոչք ընդարձակեալ են այլովք տառագրու թիբ, ոչ գտանի անդէն այս անուն: Որոյ վասն Թուի վրիպակաւ գրչի ուրուք մուծեալ, իսկ առ մինասայ համբեցւոյ Թղթ. 38. ևս առաւել սխալմամբ տպագրեալ է անուն տոյս ՄարճաՁոյոր:

(2) Յայլում օրինակի գրի Կաղզուան:

(3) Ձայն կրկնէ և 'ի սեպտ. 30. և գնէ Կաղզանոյ, որպէս գնի և 'ի միւմ ձեռ". իսկ յայլում ձեռ". գրի Կաղզանոյ:

այ՝ որ յարշարունեան էր, զմանկունքն յորում ժողովեալ էին ձարտարք և գիտունք հայոց, այն՝ որ Հրաշալեաց էին՝ զոր այժմ Արդիկ Հայր կոչին, յղի (զեզ բօրորդի իւր զԵդեսորոս) առ քերթողն սիւնեաց մանուսաղայ ||։

Իր ուխտ և մենաստան, որպէս կոչէ Թոմա մեծոփեց ոմն Ովհաննէս անուանեալ եբ հօրն Վրդիկ. յորմէ յայտ է թէ յամանուանէ ուրուք հօր՝ որ էր այնպէս ինչ հին յաւուրս առեփաննոսի օրպ. կոչեցաւ և այս ուխտ Վրդիկ։ Այնպէս կոչէ և վարդան աշխարհագիրն, յասելն. * Զոյն երասխայ Աղձեան է, ուր կան եբ ուխտքն Արդիկ Հայրն, և եբ Թաթուլ անապատան ||(1)։ Օ մակբայս ուր՝ պարտ է յարակցել՝ ի Աղձն և ոչ՝ ի Զօրն երասխայ, զի Զոր երասխայ է հին գաւառ՝ յորում անկանի Աղձեան գեօղ, և ուխտն Արդիկ Հայր, այլ ոչ անապատան սէրն Թաթուլ. իսկ Աղձնեան է հին գեօղ, յաւուրց վարդանայ աշխարհագրի մինչև ցայժմ. և նաև նոր գաւառ, յորում անկանի և Արդիկ Հայրն, և անապատան սէրն Թաթուլ։ Տես զվարդիճեր՝ի նոր Հայաստան, Թղթ. 121։ Ասն որոյ և Թոմա մեծոփեցի՝ կաղղուանայ տայ զայս ուխտ, ասելով. * Երկու կրօնաւորք՝ի եբ ուխտէն Աղձեանայ եբ հօրն Արդիկ ||։

Աղձ գեղ։ Յիշատակի առ ասողկայ ե. 2. * Յայսմ ժամանակի երանելին ներս Թագ, որ էր՝ի գաւառէն արշարունեաց՝ի Աղձ գեղջէ, վկայեալ վասն քրիստոսի Թեամբ կատարեցաւ ||։

Աղբձկայ։ Օ որմէ ասողկի ե. 2. յասելն վասն սպանման ամենատայ որգւոյ մնակեր աշոտոյ. * Եւ ապա արձակեալ՝ի մէնէ. Թվին, եկն՝ի հայս և շինեաց ձեռակերտ ի Արշարունեաց գաւառին, և անուանեաց Աղբձկայ ||։

Վահասատ։ Տեղի՝ի հարաւային եզերս երասխ գետոյ, զորմէ ասողկի ե. 2. յասելն վասն շահապայ որդւոյ սեւադայի. * Նկեալ Արշարունիս գաւառ, իջանէ յեզերս երասխայ ըստ հարաւոյ կուսէ՝ի տեղի՝ որ այժմ ասի Վահ-

(1) Ընդարձակութեամբ վարդանայ աշխարհագրի այսպէս գրէ այս բան. * Արշարունեաց և Զոյն երասխայ Կաղղուան է. ուր կայ եբ ուխտն Թաթուլ, և վարոսի վանքն. ուր զԹումայ առաքելոյ կացոյց. և Վարդիկ հայր է անդ, և գաւառն գաբեղենից ||։ Յերկուս ձեռագրես՝ որպէս և՝ի տպագրեալն վերոյգիր մակբայս անդ դնի վերագաբեղենից այսպէս. * Եւ Վարդիկ հայր է։ Աղձ և գաւառն գաբեղենից ||։

ռասունք ‖ : Ընտանեցաւ այսպէս ի Թիւ ին. հազար զօրացն՝ որովք աբաս սպարապետ հասեալ ի վերայ շահապայ, խորտակեաց զզօրս նորա :

Նախճաւան : Յիշատակի առ յոհաննու կաթողիկոսի. * Ոսկ արքայ դարձեալ ջուխ գնայ ի գլուխ գագաթան Նրասխայձորոյ ի գեօղն Նախճրաձոր՝ անդ ձմերել ‖ :

Ծ էջմ : Ընկանի ի գլուխ անդ գաւառիս՝ ուրանօր աբաս Թագաւորն կարուց յեղ Ճ. դարուն շինեաց վանս ըստ ասողկայ ՟ճ. 17. * Նա ապա խորհուրդ բարեաց կա լեալ յանձին՝ շինել վանս ... և ընտրեաց տեղի ընտրա նաւ ի գլուխ Ընջարունեաց գաւառին, որում Ծ իրիմն կոչիւր, և ընդարձակագոյն պարսպեալ որձաքար վիմօք, չորեքկուսի ձևով, յիւրոյ գանձուց մեծաճախ աշխատու Թ՟ յարդարեալ զամենայն շինուածն պիտոյից՝ ընակու Թիւն կրօնաւորաց ‖ :

Վ՟ՀՂ Ծ էջմ յիշատակի և առ ղազարայ Թղթ. 259. քայց դնի լինել յարշամունեաց գաւառի, որ Թուի լինել վրիպակ գրչաց, փոխանակ դնելոյ ի գաւառին արշարունեաց. զի ասի վանն Խոտրայ դայեկորդւոյ տնուներ սեհի կամսարականի : * Նր ի գաւառին Ընջամունեաց ի գեղջէն Ծ իրմայ ‖ : Վ՟անզի և մերձաւորութիւն անուանցն՝ զդոյն տայ մեզ կասկածիլ :

Օ արնանի : Վ՟իւղ յիշատակեալ ի պատմուԹ՟ գիւտի նշխարաց տ՟ը լուսաւորչին որ կայ ի Ձառընտրի գրելոյ ի Թուին ոՃգ : * Հանդիպեալ լինի ի գաւառին աշարունեաց ի Օ արևհանի գեղջ ‖ :

ԲԱԳՐԵՒԱՆԴ :

Ա՟ր բուզանդայ ուրեք Ե. 43. գրի Խագբաւանդ, նաև ըստ ձեռագրաց, և առ յոհաննու կաթողիկոսի ուրեք յասելն վանս շահանշահ աշտոյ. * Հասեալ ի վերայ խմայելեան զօրուն որ նստէին իսկ ի Խագբաւանդ գաւառի, սրոյ Ձարակ զամենեսեան զնոսին տայր ‖ : Այսպէս գրի ուրեք և առ Թովմայի արծրունւոյ : Ա՟յլուր առ յոհաննու կաթողիկոսի գրի և առանց վերջին դ տառի, յասելն վանս մեծին սահակայ. * Ա՟ր քո վերափոխի ի Խագբաւան գաւառի, ի բլուրն կոչեցեալ գեօղ ‖ : Իսկ յայլ տեղիս ինչ գրի Խագբեան, որպէս տեսցես ստորև :

Յիշատակի այս գաւառ և առ պաղոմեայ Ե. 13.

՚ի Թուխեն զգաւառս Մեծին Հայոց, առ որում գրի Ա՚ակրա-
անապէտ, իսկ յօրինակն բալաղինեան ևս առաւել սխալ-
լուածք գրի Ա՚ակրանաւոնէ, զորոյ զտեղին դնեն ըստ արևելս
ականց տիգրիս գետոյ. այլ ըստ Ճղդրիտ գրիչ՝ սահմանա-
կից է արշարունեաց՝ որ էր առ հրասխաւ. զոր յայտ առ-
նեն լինելն երկոցունց սոցա ՚ի վիճակի միոյ եպիսկոպոսի՝
որպէս գրեցաք յարշարունիս. որում անդէպ էր ար-
դեօք լինել, թէ էին ընդ միջեալք այլովք գաւառօք, և
տարակայք լիցեն։ Ա՚ակ ՚ի կողմն արամանայ գեղջն՝
սահմանակից է բասենոյ, և տուարածատափ գաւառին
տուրուբերանոյ, զորմէ ստորև. նոյնպէս սահմանակից է
ծաղկոտան։

Ա՚յժմ այս գաւառ գէթ ըստ մասին՝ կոչի Ա՚ալնէրթ.
առեալ՚ի հին և յուղիղ անուանէ Ա՚աղարշակերտ քա-
ղաքին բագրեւանդայ. այլ վարդան աշխարհագիր զհին
ուղիղ անունն ՚ի կիր առնու փոխանակ նոր գաւառի՝ ա-
սելով. * Ա՚ագրեւանդ գաւառն մանծկերտով [1] Ա՚աղար-
շակերտ կոչի ‖։ Ա՚յերևս զի յատուրս իւր չէր տակաւին
աղճատեալ հին անունն, այլ զիարդ և իցէ, պարտ է յա-
ւելուլ՚ի բան վարդանայ՝ այժմ կոչի։ Օ՚ի Ա՚աղարշակերտ
գաւառ չէք գտանել առ նախնիս. այլ՝ քաղաք. իսկ գա-
ւառ եղև ՚ի յետագայ ժամանակս, զորոյ զանուն թէ և
ուղղութիւն Ա՚աղարշակերտ հնչեսցուք, և ոչ թիւրութեամբ
Ա՚ալնէրթ, սակայն միշտ պարտ է համարիլ նոր գաւառ, և
ոչ հին։

՚ի լերինս սորա հռչակաւոր է լեառն Ա՚պոպ, զոր յիշէ
բուզանդ Ե. 4։ * Ա՚ու դու զեպիսկոպոսապետդ հայոց
զներսէս. և եկ նիստ ՚ի վերայ Ա՚պատ լերին յամուր և
յանկասկած տեղւոջ ‖։ Ա՚ու զկնի. * Ա՚ակ Թագաւորն
պապ՝ և եպիսկոպոսապետն ներսէս՝ կային ՚ի վերայ
Ա՚պատ լերին ‖։ Կոչի սա և Ա՚պապական. զորօրինակ առ
բուզանդայ ՚ի նոյն գլ։ * Ա՚ու ընդ իւր զմեծ քահանայա-
պետն ներսէս, և ելանէր նստէր ՚ի վերայ Ա՚պատական
լերինն՝ և ամենայն զօրքն յունաց և հայոց իջանէին ՚ի
տեղի պատերազմին ‖։ Ա՚պապական կոչի և առ ագաթ.
Թղթ. յիզ. ուր ՚ի ձեռագրի գրի Ա՚պապատ։ Ա՚յս լեառն
յիշատակի և առ աշխարհագիրս յունաց Ա՚իփպէս անո-
ւամբ։

(1) Մանծկերտ դնի յերիս ձե- կուս ձեռագրիս, և ՚ի տպագրեալն։
ռագրս. իսկ Մանաճկերտ յեր-

Ո գաւառ սորա որոշակի յայտ առնէ զազար՝ լինել բագրեւանդ, յասելն Թղթ. 245. * ՚ի գեօղն բագաւան, ՚ի նահանգին (գաւառին) բագրեւանդայ, ՚ի լանջակողմանն լերինն՝ որ անուանի Նպատ ‖: Ադրաւոն գիրք ժա. զդիրս սորա որոշէ ՚ի հարաւային կողմն նպատայ գնելով զակունս տիգրիսի: Պաղտիկոս համարի զնպատ՝ մասն առ բոսէ, գնելով զնոյն առ հիւսիսիւ բացագոյն յոյժ յայտս լեառնէ, որ ըստ սղրաւոնի՝ անկանի յարեւելս կոյս հայաստանեայց մերձ ՚ի սահմանս մարաց: Ա.յլ որպէս Թուխ, եթէ սղրաւոն և եթէ պտղոմէոս համարին զնպատ գօտի լերանց, քան թէ առանձին ինչ լեառն որպէս ստորագրեն մեքեն՝ գնելով առ ձիրաւ դաշտիւ. զի մեծն ներսէս առ՚ի տեսանել զմեծ պատերազմն պապայ արքայի ընդ պարսից՝ որ ՚ի ձիրաւ դաշտի, եւ՚ի գլուխ լերինս: * Իբրեւ հետեւ մեծն ներսէս զոյն առիւծոյն (տես խոր. գ. 37.) եւ նա՚ի կատար լերին Նպատայ. և ամբարձ զձեռն իւր յերկինս ‖:

Հնչակաւոր գաւառ այս լեառն և առ հռոմայեցիս, զոր յիշէ վերգիլիոս յերրորդ գիրս երկրագործութեան. տող. 30: Ա՚ռնել (տեսլով) Ճնպատ: Ա.յս է զբնակիչս հայաստանեայց: Նոյն ակերտիս գիրք ը. տող. 36. նաև գրտութիւն սորա յիշատակէ. Ասպետաւոյց կոչելով Ճնպատ:

Նպատիկոպոս գաւառիս Տուրք անուն յաւուրս սրբոյն վռթանէսի յիշատակի ՚ի Թուղթն մնկարագ եպուսաղէմի հայրապետին, ուր կոչի նաև եպիսկոպոս բասենոյ. և որպէս ակնարկէ անդէն՝ կամէր սա անձին գրաւել նաև զարքեպիսկոպոսութեան պատիւ: * Պատմեալ եղեւ մեզ (տես գՏուրքայ Նպատեայ և բասենոյ եպիսկոպոսէ,) որ ... յանդգնագոյնս խորհի, եպիսկոպոս միայն ասիոռաւ, և ընդ արքեպիսկոպոսին ինքեամբ անձին տայ պատիւ, զոր չէ արժան ընդունել ‖:

Ա.յլուր ՚ի գիրս մեր ոչ ուրեք գտաք մի և նոյն լինել երբեք եպիսկոպոսական վիճակի Նպատ և Բասէնոյ. և Թերեւս զմնոյն ինչ բասենոյ ունէր ՚ի վիճակին իւրում եպիսկոպոսն բագրեւանդայ յայնմ ժամանակի, որոյ վասն կոչի Տուրք՝ եպիսկոպոս երկոցունց գաւառացս: Նայց յաղագս արշաւրունեաց գաւառին լինելոյ զառաջինն ընդ եպիսկոպոսիւ բագրեւանդայ՝ ունիմք յիշատակութիւն ՚ի գիրս, զոր և յառաջ բերաք ՚ի գրելն զեպիսկոպոսացն արշաւրունեաց:

Ա՛թոռն եպիսկոպոսական էր՝ ի բազրևանդ գաւառի, վանն որոյ և յանուն բազրևանդայ յիշատակին նախնի եպիսկոպոսք երկուց գաւառացս բազրևանդայ և արշաւ բունեաց, և կամ՝ ի յիշել զերկոսին՝ նախ Խազրևանդ յիշատակի, և ապա արշարունիք՝ ըստ այսմ՝ զկատ խոր. ՚Ը. 31. կոչէ Ա՛պիսկոպոս Խազրևանդայ և Ա՛շարունեաց։ Ա՛յսպէս և բուզ. Ը. 12. գրէ վասն որմէն ներսէսի, թէ * Զեռնադրեաց զայս խադ եպիսկոպոսութեն Խազրաւանդայ և Ա՛շարունեաց ‖։ Ա՛ւ՚ի թղթ. 170. գրէ վե Ա՛սրկոյ ուրուանն փեսայացելոյ խադայ, թէ * Օ՛ղխի ա ներսէն իւր, նա կալաւ զաթոռն խադայ ‖։ Ա՛ոկ զՆ՚ղխին՝ եղիշէ և զազար կոչեն սոսկ եպիսկոպոս Խազրևանդայ։ Ա՛ւ՚ինքն ինքն զմովսէս խորենացի՝ ասողիկ Ը. 2. կոչէ եպիսկոպոս Խազրևանդ գաւառի։ Ա՛յս յետ մահուան նո րին խորենացւոյ՝ յերկուս բաժանեցաւ աթոռն՝ կար գեալ այլ եպիսկոպոս և յարշարունիս, զորմէ գրեցաք անդէն։

Յելս անդ Ճ. գարուն այլազգիք ապականեցին զայս գաւառ ըստ մասին՝ յորժամ ժողովեալ էին ընդդէմ զօ րայ կուրապաղատին դաւթի. * Ո՛ ամբարօք և ջահիւք (ասէ ասող. Ը. 38.) այրեցին զգիշերն ամենայն զկողմն բազրևանդայ յոլով շէնս որ ըստ արևելից ‖։

Ա՛ աղարշակերտ։ Յայս գաւառ դնէ ասողիկ Ը. և. * Վասն ՚ի գաւառն բազրևանդայ, և առնուն զբերդն Ա՛ աղարշակերտ ‖։ Ա՛ւ լաստիվ. Ը. պլազգ գրի այս անուն։ * Ա՛ռաքէ զզաքարիա զոր յառաջ սակաւ ի յիշեցաք զե պիսկոպոսն Ա՛ աղարշակերտոյ ‖։ Յիշէ զսա և յոհաննէս կաթողիկոս Ա՛ծրոյ և Ա՛ծրոյ անուամբ. յասելն վասն յու սիայ ոստիկանի, թէ զթագաւորն գագիկ * Ա՛ռաքէ Ա՛ծումբն Ա՛ աղարշակերտի՝ պատանեշիւ պահարել և առնուլ զնա. որք և երթեալ գնացեալ իսկ, և ՚ի բա զում առուրս մարտ ընդ Ա՛ծոցին եգեալ, ոչինչ կարէին առնանել նմա ‖։ Ա՛ւ Վաղաւ անուամբ յիշէ զայս նոյն ասողիկ Ը. 38. * Վասն ընդդէմ նոցա ՚ի գաւառն Խազ րևանդ՝ բանակ մեծ ժողովեալ ՚ի վաղարշակերտ քաղա քի ‖։ Ա՛յսպէս և լաստիվ. Ը. * Ա՛պիսկոպոս ոմն վսացի ազգաւ որ նստէր ՚ի քաղաքն Ա՛ աղարշակերտ [1] ‖։

(1) Ջանուն վրացի եպիսկոպոս չուկերտոյ։ Յիշատակի ՚ի յիշա տակարան ինչ գրոց Աղանիա և սին ՚ի գլ. Ը. կոչէ Ջաքարիա. պիսկոպոս Աշտիչեցւոյ, որ Թուի զոր և եպիսկոպոս կոչէ Վաղաւ.

Ա.ՀԼ՝ի հին վարս սրբ. ոսկեանց՝ի Ճառընտրի գրի Լ՚ան ՁԵ, ուր ընդարձակ ևս ստորագրի զիրք նորա, և առա՚ջին շնորհ աւանին յիշատակի յանուանէ։ * Այրթեալ (ասէ տուքիասանց աշակերտելոց ոսկեանց) կրծնաւորե՚ցան՝ի Ա՚երինն որ կոչի Ջ՚ըբաշխ մերձ յակն աղբեր ու՚ բունն Յորդանանի՚։ Այս փոքր ի զինի. * Ա՚յ արեցան յարևմուտս կոյս՝ի հարաւոյ կուսէ առ ստորոտով (նոյն) լերին, և գտեալ տեղի բարեխառն մեծ՝ի դաշտաբե՚րանն՝ յորում բխեին աղբիւրք ոչ սակաւք ընդդէմ հա՚րաւոյ, յորս իբրև հասեալք նստան հանդուսկեալք՝ի տեղոյն բարեխառնութենէն, որ և արգելանոցս իւրեանց արարին գեանաիորս դարիւք... Այլ յետ փոքր ինչ ժամանակի և՝ի տեղին շինեալ աւան մեծ՝ի Թագաւորէն վաղարշայ՝ անդ զոլորդի իւր բնակեցուցանէր սակս տեղոյն բարեխառնութեան, Ա՚ղաղրշակերտ յանուն իւր կոչե՚ցեալ։ Իսկ լեառն Ջրաբաշխ յանուն գլխաւորին նոցա Ա՚ոքիասու Ա՚ուկաս կոչեցաւ՚։

Ա՚լանէր եկեղեցի յանուն Ա՚ածածնի՝ շինեալ՝ի Է. դա՚րուն, զորմէ գրէ Յոհաննէս Մամիկոնեան՝ի պատմութե՚ան Ծիծառնէի խաչին։ * Ընդ այն ժամանակս նեբսէս Հայոց կաթողիկոսն՝ որ՝ի տայոց էր ծննդեամբ (այն է Ք. ներ՚սէս.) այն՝ որ զԱ՚ղաղէրսոյ (այսինքն Ա՚ղաղրշակերտոյ) Ա՚ծածածինն շինեաց, եկն՝ի տեսութե՚ն սքղ խաչին՚։

Ա՚ագուան, Յառաջնոց Ա՚ղաչափեաց և Լ՚ան անուամբ յիշատակի, իսկ՝ի յետագայից՝ Վ՚ահօ։ Ա՚նկանի յայս գաւառս, որպէս յայտնի դնէ ասողիկ ք. 2. յասելն. * Ա՚յ եր անդ այր մի՝ի Ա՚ագրևանդ գաւառէ՝ի Ա՚ագուան գեղջէ՚։ Ա՚ի պարթևաց բարբառ կոչի Վ՚էդասա. * Վ՚այր հասանել (ասէ ագաթ.՝ի թղթ. լկէ. վասն տրդատայ.) ՚ի քաղաքագիւղն բագուան, որ անուանեալ կոչի՝ի պարթևաւարին լեզուէն Վ՚իցաւան [1]։ Ա՚յսան որոյ և տուղ ինչ ստորև կոչէ տակ Վ՚իցաւան։

Ա՚ռ խորենացւոյն կոչի սա Ա՚ագնայ տաճն, որ է նոյն, զոր յայտ առնէ Ա՚լախ՝ նոյնուհետէ անուան, զի Ա՚ագնայ աւան, և Վ՚իչ աւան՝ի նոյն հայկեան բան պաշտամանն։ Ա՚յրկոյդ՝ գաւառն, զի խորենացին՝ի նմին բագրևանդ գաւառի գնէ և զբաղնայ աւանն, ուր էր Ա՚ագուան.

լինել Ա՚ստղերոյ. այլ ոչ է հնա՚գիր մատեանն, յորում և չկաք Թէ՚ականի։

(1) Որպէս Թէ ասէգէ. պարթևք կոչէին յայն անուն՝ զոր Թարգմանեալ՝ի նոյն պարթևա՚կան լեզուէ՝ի հայ, նշանակէ Վ՚իչ աւան։

Երրորդ՝ զի զոր ինչ տօն դնեն ագաթանգեղոս կատարել հեթանոսաց՝ ի Բագուան կամ՝ ի Վից աւանի, զնոյն խորենացին պատմէ լինել՝ ի Բագնայց աւանի։ Որ զանդագ ըստ ձեռագրացս ևս կոչի Բագաւան, զորմէ ստորև. սոյնպէս գրի՝ ի յունականն ագաթանգեղոսի, կամ ըստ յոյն հնչման Պագաւան [1]։

Այլն կասկածիմք լինել և որ առ խորենացւոյն ԵՐ. 74. յիշատակի Բագաւան. մի՝ զի անդէն՝ ի միում ձեռագրի գրի Բագուան, և երկրորդ՝ զի դնէ՝ ի նմին աւանի լինել պաշտօն որմզդական, որ յարմարի այսմ [2]։ * Ո Հուրն որմզդական (ասէ) որ՝ ի վերայ բագնեն՝ որ՝ ի Բագա-

(1) Վարդան աշխարհագիր գրէ վն սորա. * Բագուան աւանն Բագրեւանայ բերդն է՝ ի վերայ ախուրեան գետոյ. աւանն գիւղաքաղաք ասի ։ Եթէ Բագրեւանն նաև խնանայ զգաւառն, որպէս թէ ասել՝ Բագուան բերդն է՝ ի Բագրեւանդ գաւառին. ընդդէմ է դնել՝ ի վերայ ախուրեան գետոյ. զի բագուան՝ որպէս եզաք՝ ի վերոյ՝ է՝ ի վերայ եփրատայ, և ոչ ախուրեայ՝ նայ՝ որ է վտակ ինչ որ զեղուչ եբասխ գետ։

Յայլում ձեռ՝. գնի ուրոյն ոչ բոյն։ * Բագուան աւանն, Բագրեւանայ բերդ՝ ի վերայ ախուրեան գետոյ ։ Որպէս թէ յայրեբատ են զանազան տեղիք՝ Բագուան աւանն, և բերդն Բագրեւան գաւառի։ Բայց և այնպէս՝ այլևայլ եդեալ վերկոսին զսոսա՝ ի միմեանց, ոչ ուղիղ թուի դնելն՝ ի վերայ ախուրենոյ, ուր ոչ կայ բէ ձգիլ բագրեւան գաւառն, և ոչ բերդ ինչ նորա։

Աւելագ դնէ ընդարձակողն վարդանայ. * Բագուան աւանն (ասէ) բագաթրանայ բերդն է՝ ի վերայ ախուրեան գետոյն, զոր երթևեկդ լինիցես, և անդ փոխեսց զաեռոռ հայոց Թագաւորայն. աւանն գիւղաքաղաք ասի ։ Որոյ թէ կամելով ասել. Այս բագաւան է բերդն բագարանու. որ է չորրաչոր շփոթութի, զի բագարան չինեալ յերեւանդայ առ ախուրեայ նաև՝ էր յարշաւունեաց գաւառի, իսկ բագուան էր՝ ի բագրեւանդ գաւառի առ եփրատաւ, և այն՝ ոչ եթէ բերդ, այլ աւան։

(2) Քանզի խորենացին յայն բան անկարելի արատչըի զայրարատ նահանգ՝ ի կարգի եգեալ և չինեալ՝ որ էր ընդ արքունական երկիր, կեդրոն հայաստանեայց, յորում և էր այս բագաւան. և ոչ զփայտակարան զհեռաւորն յայրարատոյ, յորում էր այլ բագաւան, բայց գաւառ, և ոչ քաղաք. թէպէտ և ժԵ. գաւառն փայտակարանու կոչեցեալ յանուն որմզդայ, ցուցանէ թէ և յայն կողմանս առաւելութի՝ ինն կատարէր պաշտօն որմզդայ։

Եւ ևս զի և յայսմաւ. ՚ի նաւասարդի ԻՁ. դնէ կատարել հայոց զոմն արամազդայ, կամ որ նոյն ի որմզդայ ՚ի ժամանակս հեթանոսութե, յորում աւուր կատարէր և տօն ՚ի բագուան։ Ի հայն զի յայսմաւ. Նաւասարդի ՚ւ. կի օգոստ. ՚ւ։ տնաւլի՝ յորում զայս տօն արամազդայ ցուցանէ լինել ՚ի տեղիս մեհենիկն յաշաւիշատաւ, զոր և շփոթէ ընդ գլակայ վանայց, ուր ագաթ. Թղթ. յիւ. գրէ՝ Թէ նա գրիգոր ՚ի ՀՀ տահմի ամանոյ հրամայեաց կատարել զտօն սրբոց, յորմէ մարթի է կարծել Թէ և տօն հեթանոսաց յայնմ վայրի յաշաւիշատաւ ՚ի նմին տահմի ամանեան կատարիւր։

ւսան՝ անշէջ հրամայէ (արտաշիր արքայ պարսից) լու-
ցանել ||։

Ա.Յս աւան կառուցեալ է ի նպատ լերին՝ առ որոյ
ստորոտով անցանէ եփրատ. յայտ առնէ զայս ագաթանգ
գեղոս ի յԿղ. ուր նախ գրէ վասն գրիգորի. * Ա.պա գայ
հասանէ յանուանեալ գիցաւանն ||։ Ա.Ւ զկնի. * Պ.այր
հասանէր առ ստորոտովն նպատական (կամ ըստ ձեռ".
Ն.պատակ) լերինն, ընդառաջ լինէր Թագաւորն ամե-
նայն զօրօքն հանդերձ առ այն եփրատ գետոյն ||։ Ա.յս
ինքն՝որն գրիգոր կամելով Հանապարհորդել ի Պ.ոմ աւան՝
ուր սպասէր նմ տրդատ, եկն եհաս առ ստորոտով նպատ
լերին, ուրանօր ընդառաջ ել Թագաւորն առ եփրատաւ։
Ո ի աւանն անկանէր ո՛չ առ ստորոտով, այլ ընդ գառ ի
վայր նոյն լերին. վասն որոյ չետ մկրտելոյ տրդատայ և
ժողովրդեան ի գետն անդ եփրատ, իբրև ի գետոյն գառ-
նալ կամէին յեկեղեցին որ ի Պ.ոմ աւանն, հարկ եղև ե-
լանել ի վեր, որպէս գրէ նոյն ագաթանգեղոս ի Թղթ.
Հռ. * Ա.ւ նոքա ի վեր յաւանն գառնային... Ա.լեալ
ի վեր ի տերունական տունն գառնային ||։

Ա.յլ քնիկ տեղի աւանին էր ի լանջս կամ ի կուրծս
անդ լերին՝ զոր բացայայտ ստորագրէ ղազար. Թղթ. 245.
* Ա.ւ լուեալ զայսպիսի քանս անօրէնն դատաւորացն ի
սըջն յաղագս, սրով կորել զգլուխ երանելոյն հրամայե-
ցին մերձ ի տեղի՝ որ մատրանն առաքելանման նահատա-
կին որջն գրիգորի, ի գեօղն Ա.ագատան ի նահանգին
բագրեւանդայ, ի լանջակողման լերինն՝ որ անուանի
Ն.պատ, մօտ ի որ տեղի մատրանն՝ որպէս երկու քարընդ
կեցօք ||։

Ի ժամանակս հեթանոսութե՛ն երևելի էր ի սմա գե-
ղեցման մաժանայ քրմապետի, եղբօր վերջին տիգրանայ,
ուր էր բագին և իշևան ի հիւրընկալութե՛ն. յորում և
կատարիւր տօն մեծ ի ա՛. աւուր նաւասարդի։ Ա.յլ թէ
ո՛ չինեաց զբագինն, և ո՛ կարգեաց զտօնն, գրէ խորենա-
ցին. ք. 63. * Պատմէ (ասէ՝ բարդածան) ի մեհենիցն
պաշտամանց, վերջին տիգրանայ արքայի հայոց պատ-
ուեալ զգերեզմանն եղբօրն իւրոյ մաժանայ քրմապետի ի
Ա.ագնայն աւանի որ ի Ա.ագրևանդ գաւառի՝ բագին ի
վերայ գերեզմանին շինեալ, զի ի զոհիցն առնեայն անցա-
տրիք վայելեսցեն, և ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք. յո-
րում և զկնի վաղարշ տօն աշխարհախուռն կարգեաց ի
սկզբան աւի նորոյ ի մեհեան նաւասարդի ||։

Խաղինն էր յանուն վանատրի չաստուածոյն Հիւբրընկալեան. և տօնն կատարիւը վասն նորոյ ամին և նոր պտղոց. իսկ ՝ըն գրիգոր շինեալ անդէն եկեղեցի՛եգ զման ինչ՝ի նչխարաց սրբոյն յովհաննու և աթանագինեայ, և հրամայեաց զտօն նոցա կատարել անդէն. պատմէ զայս ագաթանգեղոս ըստ մասին՝ի թղթ. ՀՒ. յասելն. * Այլ եդ անդ (՝ըն գրիգոր) հիմունս, և շինեաց եկեղեցի, և զնչխարս զոր ունէր յոսկերաց սրբոյն՝ ՝ի տերու նական տանին բնակեցուցանէր ‖ Այս ըստ մասին՝ի թղթ. ՀԻԲ. * Այս զիշատակ վկայիցն բերելոց ժամադրեաց՝ ի տօն մեծ հռչակեալ յառաջագոյն կարծեցեալ մտաւեացն պաշտաման (՝ի ժամանակի դիցն ամենորաբեր նոր սրբոյ ոոյ տօնին, հիւբրընկալ դիցն վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ՝ի նմին տարւոջ պաշտէին, յօր ուրախութեան նաւասարդ աւուր), զի ժողովեալ՝ի յիշատակ մեծի եւ բանելի սկզբանչին յովհաննու, և զոր վկային քեի զաթանագինեայ նագինին յայնմ աւուր խմբել՝ի նմին յաւանի ‖ [1]։

Յիշատակի այս տօն և՝ի բուզանդայ. գ. 15. յասելն. * Այս յայնմ աւուր տօն դիպեցաւ յիշատակի մեծին յովհաննու, որ՝ի գրիգորէ և՝ի տրդատայ յաւանին բագաւանին կարգեալ էր ‖ Ոյ աղաւ զայս եկեղեցի թղթ. 242. կոչէ Աբ գեղ փան նախագահին գրէգորէ. իսկ փոքր ինչ ստոյգ և կոչէ Աագոռան սբյն գրէգորէ. զորոյ զքանս յառաջ բերաք՝ի վերոյ։ Յորմէ երևի՝ թէ մենաստանն որ էր աստ, զինի շինեցաւ. զի՝ի յետագայից միայն յիշատակի, զոր օրինակ՝ի յովհաննէ կաթողիկոսէ, յասելն. * Այս վասն զի ընդ նոքօք նուաճեալ էր գաւառն բագրեւանայ, ընդ այն ապա զմի՝ի պատուաւորաց իւրոց ոստիկանն առաքէ. որոյ երթեալ հասեալ՝ի վանս միայնարանի սբյն գրիգորի՝ որ՝ի գեղջն բագուանու, երեկօթս անդ առնէր ‖ Այ՝ի սամուէլէ՝ յասելն. * Կոտորումն ուխտի սբյն գրիգորի՝ի բագրեւանդ՝ի բագուան ‖

(1) Հիւբրընկալ և վանատուր՝ են մականուանք որմզդայ, այն է արամազդ կամ գիտս. զի հեթանոսք համարէին զարամազդ իբր չաճ պաշտպան հիւբրընկալութեանէ, և վրէժինդիր անիրաւութեանց եղելոց առ հիւբս։ Ընթերցիք քան զի պատուէին զհիւբս, առանձին ինն պաշտէին զդիտս սովին հիւբրընկալ մականուամբ, ըստ որում և նախնի հայք՝ի բագուան։ Եւ որպէս կարծէ պօսուէ՝ սամարացոց ևս առ հիւբրընկալն դիտս նուիրեալ էր զիւրեանց տաճար որ՝ի գաբլին։ Կաև հիւբրընկալութենէ՝ տօն հռոմայեցւոց՝ անուանեալ Ափրդիսդհնիում, կատարեցաւ երբեմն յանուն դիտի, հերմէսի, և իրասայ, որպէս վկայէ վալերիոս մաքսիմոս։

կոչեցաւ այս մենաստան յանուն ՚ՁԱյն գրիգորի, ըստ որում եկեղեցի նր հիմնեալ էր ի ՚ՁԱյն գրիգորէ։ ՚Ի սմա գտաւ նեբսէս շինօղ ի տճոկի վարդավառին աշխարհաժողով բազմութիք, որպէս գրէ կիրակոս. առ որով եղև կարգաւորութիւն շարականաց։ ՚Յելս անդ ՚Ը. դարուն յաւուրս յովաբայ կաթողիկոսի փարիսամնացեալ էր ոսկի և արծաթի սպասուք, զորս առ ի յափշտակել ոստիկան ոմն զպարտութիք ետ կոտորել զվիաբանս. զորոց զթիւ աւելի գնէ յովհ. կաթ. քան զկՀ այր, բաց ի փախուցեալ լոյն որք էին սակաւք [1]։ ՚Ի Կագուսանէ էր և սիոն կաթուղիկոս՝ ըստ գրելոյ կիրակոսի։ ՚Ի յժմ կոչի սա Կուչ քէլիսա՝ մերձ ի տիատին իբրև 3 ժամաւ, զորոյ զշինուածքեանէ եկեղեցւոյն տես ի նոր Հայաստան. Թղթ. 116։ Կրկոքումբք պանծալի ցուցաւ այս գեօղ և եկեղեցի քան զայլս. մի՝ զի աստանօր առաջի գեղջս ի ջուրն անդ եփ բատայ՝ եղև մկրտիլ տրդատայ հանդերձ արքայագունդ բանակաւն, և երևումն աստիկ լուսոյ ի նմանութիւն սեան՝ խաչ ունելով ի գլուխ, (զորմէ տես յագաթ. ի Թղթ. քՀա։) Կրկրորդ՝ յայսմ վայրի մեկուսացաւ ՚ՁԱյն խահակ, յորժամ ի բաց հանին զնա ի հայրապետութէն՝ որպէս պատմէ խորենացին. էջ. 66. * Կսկսն կալով ի բա գրևանդ [2] գաւառի, ի տեղւոջն՝ ուր ծագեաց լերկ նուստ լոյն ի մկրտել ՚ՁԱյն գրիգորի զարդատ արքայ և զջոլոր հայոս ||։

Օ արբհաւան։ Կաղաք մծո՚ի բագուսան, քիշատակեալ առ բուզանդայ, առ որում ուրեք գրի Օ արբհաւանդ. և այլուր ի է. 58. Օ արբհան [3]։ * Կյ զկանայս ազատ տացն և նախարարացն զփախուցելոց՝ հրամայն տայր (շապուհ) ածել յասպարէզն՝ որ էր ի Օ արբհվան քաղաքի ||։ Օ աղկեալ էր սա բազմութիք բնակչաց, այլ զօրք շապհոյ պարսից արքայի առեալ կործանեցին յաւուրս ՚Ք. արշակայ։ * Կյսպա առնուին (ասէ բուզ. է. 55.) և զքաղաքն բագրևանդայ Օ արբհաւան, և խաղացուցաք նէից անտի հինդ հազար երդ հայ, և ուղի հազար երդ չէ ցայսօր սահացեալ երևի տեղին||։ Յայլում օրինակի գրի Բագռանայ։

(1) Զայս գիտուած ծանուցաք նէ երևի կիրակոս ի պատմութիք անդ զաքարեայ սպասալարին Թամարայ Թագուհւոյն վրաց, որ զայլազգիս սպանանէր. ասէ. * Փո խանակ քահանայիցն բագուանայ զոր մորթեցին, և զարիւն արկին զպարսպոյնք եկեղեցւոյն, որ մինչ

(2) Ի միւմ ձեռ՚. գրի Բագռանայ։

(3) Որ է միևնոյն քաղաք. զի ի նոյն գլ. սուղ ինչ ի վերոյ գրի ըստ առաջնոյ օրինակի Զուբհաւան։

հրէայ, և ղբաղաքն ի հիմանց տապալէին յատակէին ‖։ Այլ սակս ստորև Ե. 43. զաւերական նորին յիշատակէ՝ նշանակելով և զդիրս։ * Իր բանակ նոցա ի բագրաւանդ գաւառի ի բագուան աւանի, որ է մօտ յաւերական Օ արեհատնդ քաղաքի ‖։

Այն այս Օ արեհատն յիշատակի և ի ժամանակս վարդանանց առ եղիշէի Է. 133. և առ ղազարայ 107. յերկոցունց իսկ առանց ինչ յիշատակութեան գաւառի, քանզի առաջինն գրէ այսչափ ինչ վասն ուրացեալն վասակայ. * Յառն էր նա և ի մահ մոգուցն ի Օ արեհատնի [1] ‖։ Իսկ երկրորդն Թէպէտ և Վիւղ անուանէ հայելով յառաջիկայ վիճակ Օ արեհատնի զնոյն աւերմանն ի շատոյ, քանզի գրէ. * և ի վաղիւն ի ծագել արևուն՝ ասս ի նոցանէ Թուով սպանին սրով ի գիւղն որ կոչի Օ արեհատն ‖։ Այլ ի նմին տեղւոջ ոչ ընդ աղօտ ակնարկէ լինել և Օ արեհատնի մերձ ի վանս սպարապետին՝ որ էր ի բագրեւանդ։

Նոյն համարիմք ընդ այսմ զ Օ արուանա քաղաք յիշատակեալ ի պտղ. ի մեծ հայս. զոր օրդելիոս վերնակաւ դնէ ի փոքր հայս. Թէպէտ և դիրք տեղւոյն (որպէս և և այլոց բազում քաղաքաց պտղոմեայ.) ոչ համաձայնի ճշդտիւ տեղւոյն բագրեւանդայ։ Նոյն զգիւղն համառնէն պյիշատակէալն յատոդկայ և ի մագիստրոսէ, զոր և դնեն ի ծաղկոտն գաւառի՝ ոչ կարացաք որոշել, արդեօք նոյն՝ թէ այլեւայլ իցեն. քանզի ասողիկ կոչէ զնոյն Է. 3. Օ արեհատան. յաեւէն. * Յաւուրս սորա երևեցաւ սմպատ Թոնդրակաց առաջինն ի Օ արեհատն գեղջէ ի ծաղկոտն գաւառէ ‖։ Իսկ մագիստրոս ի Թղթ. որ առ կաթողիկոսն ասորւոց՝ կոչէ Օ արեհատան։ * Ամեսան այն... եկեալ ի գաւառէն ծաղկոտնէ ի գեղջէ Օ արեհուատնէ [2], եկեալ բնակեցաւ ի Թոնդրակս ‖։

Օ ի ծաղկոտն գաւառ սահմանակից գոլով բագրեւանդայ՝ մանրի եր յետ ժամանակաց փոփոխել սահմանաց նոցա, և այնպէս մի և նոյն զարեհատնի՝ որ էր նախ քաղաք բազմամարդ ի սահմանին բագրեւանդայ, յետ կործանելոյն դարձեալ շինուիլ առնուլ ըստ մասին վիճակի գեղջ, և անցանել ի սահմանակից գաւառն ծաղ-

(1) Ի տպ. բացատ գրի ի Զարբնէ աւանի. իսկ յայլ օրինակի մի ի Զարնէանի։

(2) Ա յայլս գրի յերկուս օրինակս, իսկ ի միում գրի Զարնէ աւան։

կոտան. այլ զտուգութիւն այսորիկ՝ կետադայից Թողցուք ի յայտ բերել։

Ա՛շտարակայ գեղ։ Ունի յայսմ գաւառի առ յովհաննու կաթողիկոսի, յասելն վասն ը. Ներսէսի կաթողիկոսի. * Եւ զկնի սորա Ներսէս, ի գաւառէ բագրեւանդայ ի գեղջէ Ա՛շտարակայ։ Այնպէս գնի առ ատողկայ ի պատմելն զնոյն Ներսիսէ, ուր և գաւառն գրի Բագրեւանդ։ Ասէ ի պատմելն զի. գէորգ կաթուղիկոսէ, յայլում գաւառի կացուցանել զայս գիւղ՝ ասելով. * Տէր գէորգ յաբաձօտանէ ի գեղջէ Ա՛շտարակայ։

Ա՛բամանայ գեղ։ Ո՛գիբս սորա ստորագրէ զաղաղ յայս բան. * Եւ եկեալ Հասանէին ի գիւղ մի՝ որոյ անուն էր Ա՛բամանայ ի նահանգին բագրեւանդայ, մերձակայ սահմանակից բասենոյ և տուարաճատափայ։

Ա՛րճակ. և Ներդկունս։ Ո՛ երկոսին եւս յայս գաւառ գնէ զաղաղ՝ յասելն. * Կալեալ զնա ի գետէն՝ որ կոչի Ա՛րճակ, տարեալ կապեցին ի միւսում եւս ի գետ յանուանեալ Ներդկունս ի նմին բագրեւանդ գաւառի։ Ո՛ արճակ յիշէ լաստիվ. Ը. գնելով փոքր ինչ հեռի ի բերկրոյ, յորմէ Թուի լինել այլ Ա՛րճակ ի վասպուրական նահանգի, կամ Թերեւս նոյն է ընդ արծկէն։ Նակ զՆերդկաց գիւղ յիշէ յովհաննէս կաթողիկոս, բայց գնէ ի մազազ գաւառի, զորմէ տեսցես ի ստորև։

Ն՛ը։ Գիւղ՝ յորում մեռաւ մեծն խահակ, որպէս գրէ ղազար. * Ո՝ ախճանեցաւ խաղաղական հանգստիւ ի գաւառին բագրեւանդայ, ի գիւղն՝ որ անուանեալ կոչի Ն՛ը։ Ա՛շակերաք նորա ածին զնա աստ ի հիւանդանանն իւրում։ * Որպէս Թէ (ասէ խոր. Գ. 67.) ի վայր և ընդանեցոյն և զերծ տեղի մատուցեալ ի զօրացն պարսից կատողաց զնոսա, որք բանակեալ էին յայնժամ առ բագնայ աւանի։ Ն՛ը կոչի սա առ խոբենացւոյն, և առ յովհաննու կաթողիկոսի. այլ կորիւն կոչէ Գ՛ը Բերոյց, գնելով զմահ սքէս խահակայ, * Ի բագրաւանդ գաւառի ի գիւղն Ն՛ը որոյց։

Նղեգեակ։ Յիշատակի առ եղիշէի 181։ * Ա՛րջէն եւ բէց ի բագրեւանդայ ի գեղջէ Նղեգեակայ (կամ ը այլ օրէն.) Նղեգեկայ։ Եւ առ ղազարայ, յասելն. * Եւ զոր ղարջէն երեցն, որ եր ի գաւառէն բագրեւանդայ՝ ի գեղջէն որ կոչի Նղեգեակ։

Զրա՛։ Գիւղ յիշատակեալ առ Թովմայի արծրունւոյ ը. 14. * Հասեալ ի բագրաւանդ գաւառ ի Զրաւ

դեօղ, կամիը անցանել 'ի Թագաւորաբնակ տեղիսն Հայոց ‖ : Զիբաւ անուամբ այլք զդաշտն լիշատակեն առ նպատ լերամբ, յորմէ երևի թէ էր անուն գեղջ, և 'ի գեղջէն անուանեցաւ և դաշտն:

Ո֊նթեաց *աղաւ. կամ Ո֊նթոյ աւան: Լիշատակի առ Լաստխվերացոյն:

Տէրաւէճ: Վ֊իւղ՝ զորմէ յոհաննէս կաթողիկոս. * Լ՚սպա գքրիստափոր 'ի գաւառէ բագրեւանայ 'ի Տիրաւէճ գեղջ Հ֊ նստուցանեն յաթոռ Հայրապետութեան ‖ : Լ՚ւս ասողքայ ե֊. 2. դնի 'ի Հոլովեաըն. * Տէր քրիստափոր փիլիսոփայ, 'ի գաւառէն բագրեւանդայ 'ի գեղջէ Տիրաւճոյ ‖ :

Խո֊ : Տեղի՝ 'ի դաշտի անդ բագրեւանդ գաւառի՝ զոր լիշատակէ բուզանդ ե֊. 32. յասելն. * Լ՚ւ եր թագաւորն Հայոց պապ բանակեալ 'ի դաշտին բագրեւանդ գաւառի 'ի Խո֊ անուն տեղւոյն ‖ :

Ծ Ա Դ Կ Ո Տ Ն:

Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութենէ խորենացւոյն գրի Ո֊աղնաոան. առ ասողկայ Ո֊աղնոյոան. առ զազարայ ուրեք՝ Ո֊աղնէոան, և այլուր՝ Ո֊աղնոան: Որպէս թէ առ յատնախուեճ ծաղկանց իւրոց անուանեալ Ո֊աղնոաա. այլ ուղղագոյն և թուի մեզ կոչեցեալ Ո֊աղնոան, կամ Ո֊աղնէոան, սակս ձգելոյ գաւառիս ընդ լերամբ ծաղկաց, (1) զոր օրինակ Լ՚բագածոտն, Ա՚ասեացոտն՝ որք ձգին ընդ արագած և ընդ մասիս լերամբ:

Սահմանակից է բագրեւանդ գաւառին, և հանդէպ նորա. զի զօրք Հայոց և այլոց քրիստոնէից երբև կամեցան բանակիլ ընդդէմ տաճկաց եղելոց 'ի ծաղկոտն, բաւ նակեցան 'ի բագրեւանդ գաւառին, 'ի վաղարշակերտ քաղաքի նորա. որպէս է տեսանել առ ասողկայ ե֊. 38. զնոյն յայտ առնէ և այժմեան դիրք ալաշկերտոյ՝ որ է բագրեւանդ, և դիրք ծաղկաց լերինն:

Օդ սորա գոլով զովացուցիչ, էին 'ի նմա տեղիք ամանոցաց. զոր յայտ առնէ ղազար. Թղթ. 102. յասելն.

(1) 'Ի հին վարս սրբ՝ ոսկեանց 'ի Ճառընտրի. * Յետ մահուան առաքելոյն (Թադէոսի) երթեալ կրթնաւորեցան 'ի լերինս ուրեմն ծմակայինս յահուսն եփրատայ 'ի խառնուրդս ձորոց ուրեմն, որ սկիզբն առեալ լիշանեն, որ կոչի Ծաղկեն. յորոյ յանուն և չինքն կոչեն մինչև ցայսօր Աղն Ծաղոյ:

* Հասեալ ամիսք տօնեցին Յերմելեայ՝ յոր արարեալ աւետնայն բազմութիւնն հայոց ի տեղիս հովոց՝ զայն հասատնէին ի գաւառն որ կոչի Նաղկուան ||։

Ը ախտվեան ։ Այ լեառն, որպէս և տեսանել առ խորհնացոյն ՟ի. 23. * Գտեալ բազում երկս քան զայն ունել ընդ նոյն աւուրս յիւրում լերինն՝ որ Ը ահագնվանն անուանի ||։ Ստորև սոյն այս լեառն դասի նոյն ընդ ծաղկաց լերին ։ * Ցեսցես տեղիս քաջերես ՟ի լերինն ծաղկաց (1) զպարկացիր ջրով ||։ Որով անկանի սա ՟ի ծաղկոան գաւառի, որպէս և լեառն ծաղկաց։

Յայս լեառն ժողովեր ամի ամի բանակ Թագաւորին ՟ի նաւասարդի՝ առ՟ի կատարել զտօնն առնորաբեր, և զտօն յովհաննու՝ որ եկեղեցին էր ՟ի մօտակայ աւանին բազուան. որպէս և տեսանել առ բուզանդայ Ը. 15. * Այր էր բանակ Թագաւորին (Բ. արշակայ) ՟ի Ը ահագնվանի ՟ի բուն բանակի տեղն արշակունեացն ՟ի՝ նեղբոյ սիւնեացն, և ՟ի վերայ ասպարիսացն ||։ Յիւրէ ՟ի նոյն գլ. և Ո ծնօ նաւասարդայ, և գիշատակ յովհաննու ։ Այսպէս և ՟ի գործս ժողովոյն՝ զոր արար աստանօր ա. յովսէփ կաթողիկոս՝ այս Ը ահագնվան կոչի Բանակեաղ Թագաւորացն՝ ՟ի ժամանակի ամանորաբեր տօնին ։ * Զայնի ժողովէին ՟ի հրամանէ միաբանութեանն յերեսաց կեսրի՝ ՟ի Ը ահագնվանի ՟ի բանակեաղ Թագաւորացն հայոց ՟ի ժամանակ ամանորաբեր տօնին ||։

Ընդուն սորա Թուի լինել անուն վանից կամ իջևանի և բնակարանի իշխանին շահապի յայսմիկ լերին, և յայնմանէ ընկալեալ լերին զիւր զանուն. զի և ուրեք ՟ի պատմութեան ժողովոց ազգիս՝ ուրոյն գրի Ը ահագնվանի առ ագաթանգեղոսի ՟ի Թղթ. յՅթ. յիշատակի իշխանին Ը ահագնվանի։

Զայս լեառն սեպհական էր նախ տոհմի ուրուք գնուեաց, ապա էանց առ նախայիշատակեալ գնել արշակունի, վանն զի ժառանգութիւք եհաս նմա ՟ի մայրենի հաւոյ իւրոյ՝ որ էր գնուն, և նոյնպէս կոչէր գնել, որպէս

(1) ՟ի տպ. ՟ի լերինս ծաղկոց։ Յայսմաւուրս որ խորայիլի գրի յօգոստ. իէ. վանն սբց ոսկեանց. * Ազաթ բնակեալ ՟ի լեառն ծաղկաց ||։ Եւ ՟ի կոյ յակունս եփրատայ գետոյն ՟ի ժամանակս արաւաչեսի արքայի ||։ Եւ ՟ի սեպտ. իէ. * Գնացեալ կրօնաւորեցան ՟ի յակունս եփրատայ ՟ի ծմոկ լեառն ծաղկոց ||։ Եւ փոքր մի զկնի գրի վանն սուքիասանց. * Եւ եկեալ գադարէին առ նոսա ՟ի լեառն ծաղկոց ||։ Եւ ՟ի վերջն գրի. * Իսկ լերինքն կոչեն յանուն սբցն (ոսկեանց՝) Ոսկի, և (սուքիասանց՝) Սուկաւ ||։

պատմէ խորհեալոյն, և յայսմ վայրի եւ սպանանել և թաղել զ. արշակ վնասն գնել արշակունի, որ էր իւր եղբօրորդի։ Ի լերինս յայսմիկ թաղեալ գնէ վարդան և զմարմինս սպանողացն նորին գնելոց, և ի 1157. յայտնեալ իւրը նորանշան ինն տեսլեամբ։ * Յայտնեցան (ասէ) ի շահապիվանս մարմինք սպանողացն գնելոց անփուստ հանդերձիւք, և արիւնաշաղախ մարմնով՝ որպէս և սպաւ նանն, ըստ անիծից սրբոյն ներսէսի ‖։

Լ. «Ին։ Ցեղն ի լերինն շահապիվանի, զորոյ զդիրսն որոշեն բուզանդ գ. 15. յասելն. * Լսեալ զպատահեակն գնեալ առնուին գնայիսն մծո ի սիւնեաց աշխարհն, և անդ դէն կառափէին ի սարակ լերինն (իմն գշահապիվանն), որումմէ տեղոյն Լսին անուանեալ է, մծո յորմածս արգելոցացն որոյն երիտոյն, ընդդէմ մուրատաստանին աղբերայն բազմոցացն աշքունի, յանդիման բանակեալեղ բնին ‖։ Լսինքն յանդիման տեղւոյ բանակին, ուր բաւ նակեալ էր թագաւորն ի շահապիվանի։

Լ. «Ին։ Լերդ՝ որ ի բանից աստի զգաւաբայ Թղթ. 102. երևի լինել յայսմ գաւառի. * Հասանէին ի գաւառն որ կոչի ծաղկոտան, մերձ ի բերդն ամուր՝ զոր Լ. «Ինգին անուանեն. զայն տեղաք արարեալ բանակեւեղս արանց՝ գադարէին անդ զաւուրս տօթոյն ‖։ Յիշատակէ զնոյն և եղիշէ Թղթ. 55. բայց առանց որոշելոյ զգաւառն, և կոչէ Վիւղաքաղաք. յասելն. * Լսկին հասին յաշխարհն հայոց ի Վիւղաքաղաք մի մեծ՝ որում անուն էր Լ. «Ինգ ‖։ Այն է սա ընդ աւանին՝ զոր յիշատակէ ընդարձակողն Թովմայի արծրունւոյ։ * Լրեալ իւր ամուսին (արգելմեհ արծրունի) զդստեր գրիգորի արևելեան դուկի, և զթոռն մեծաշուք և տիեզերակալ իշխանին ա. լուզի՝ որ էր տէր և իշխեցող գաւառացն ծաղկոտան, և կոզովտի և մեծ աւանին Լ. «Ինգեղանն ‖։

Այն կարծեսցուք և ընդ Լ. «Ինկ գեղջ, զոր ստորագրէ պրոկոպիոս (պատերազմ պարսից. բ. 25։) * Հարիւր և քսան ասպարիզաւ հեռի ի տուվինոսէ (ի դվինայ,) յաջմէ եկեղեցին ի սահմանաց հռոմայեցւոց՝ երևի լեառն դժուարամատոյց և ահագին զառ ի թափ, յորոյ գագաթ բաժեռ խոխոմն է գիւղն Լ. «Ինկըն, ուր նավէտիս չիմաչեանն անդ զգալուստ թշնամեաց՝ անդրէն ընդ կրունկն դարձեալ ամենայն զօրօք պատսպարեցաւ, ասպաւիսեալ յամուր դիրս տեղւոյն։ Լդ ստորոտով լերին և գիւղն. իսկ ի գահավիժ գագաթանն՝ բերդ ամուր համանուն

գեղջ. արդ նավէտիս զտաճնային մուտս գեղջ վիմօք և ա ռատպուզք խցեալ՝ գժուարամատոյց կացոյց, նաև փոս հատեալ, յորս հազար զօրս անդանօր եդ ‖ :

Ա արշակ : Ջերմուկ յիշատակեալ առ ղազարայ. Թղթ. 230 : * Վայրն հասանելին այնուհետև ՚ի Ծաղկոտն. և կաւեցեալք առ վայր մի հանդչել ՚ի Ջերմկին որ կոչի Ա արշակի ‖ :

Կոպէնեան : Վիւղ՝ զորմէ ասողիկ էջ. 38. * Վան ՚ի գաւառն Ծաղկոտն, ՚ի գիւղն որ կոստեանքն կոչի ‖ :

Ընդեղեայ խալ : Տեղի՝ որ Թուխ լինել յայսմ գաւառի, զորմէ յիշատակի յայսմանաւրս. յօդոստ. 27. ուր պատ մի երևումն քան սուքիասանց մերձ ՚ի միայնարանն ոս կեանց, ուր և մկրտեցան ՚ի նոցանէ ՚ի յակունս եփրա տայ ՚ի Ծաղկաւէտ տեղին :

Շ Ի Ր Ա Կ :

Ա յսպէս կոչեցեալ ասի յանուանէ շարայի, որոյ հայրն արմայիս բնակեցոյց զնա յայսմ վայրի, և եղև կալուած սեփհական նմա : Վիրք նորա գաշտաւայր մերձ յերասխ և յարմաւիր. երկիրն յուրթի և բերքի, զոր համառօ տիւ ստորագրէ խորենացին յիւրում պատմութեան ա. 11. * Այս զորդին իւր զշարայ, զյոլովածին և զշատա կեր, առաքէ (արմայիս) ամենայն աղխիւ իւրով ՚ի դաշտ մի մծտաւոր (այսինքն մերձ առ երասխ, և առ արմա ւիր,) արգաւանդ և բարի [1], յորում գնան ջուրք ա ռակաւք, ՚ի Թիկունս հիւսիսոյ լերինն՝ որ անուանեցաւ արագած, յորոյ անուն և զգաւառն ասեն անուանել Շ իրակ. վասն որոյ արգարանալ Թուխ առասպելին՝ որ ասի ՚ի մէջ գեղջկաց. Թէ քո շարայի որկորն է ասեն, մեր Շ իրակայ ամբարքն չեն ‖ : Ա յսպիսի զշիրակ գաւառ Ա ճէմեան շարայէ անուանէ նոյն խորենացին էջ. 6. և հնորհալին յողբան եդեսիոյ. Ո՛ւռհայէ Շ արայէ :

Կոչեցաւ զկնի այս գաւառ նաև Ձորոփէտ, գէթ ըստ այնմ մասին որ անկանի յոլորտս անի քաղաքին. * Ձո րոյգետ յանի է (ասէ վարդան աշխարհագիր) և Շ ի րակ գաւառն ‖ : Ո՛ւմն իրի և վարդան պատմագիր զգա՜

(1) Ա յսպէս յերկուս գրչաց որպէս և ՚ի տպագրեալն դրի դիր օրինակս, ուր ՚ի միւս այլ, Բերրի :

գիկ վերջին Թագաւոր անուն՝ կոչէ Յովաննէս Ձորոյ գեղոյ՝ ի Թուղթս գրիգորի կաթողիկոսի և Լամբրոնացւոյ կոչին բնակիչք Ձորոփեցոցն[1]։ Այժմ այս գաւառ կոչի Ծ. բէնէլ, եղեալ աղաւաղութիւն՝ ի բառիս Ճ Իրականաց, զոր ասորև։

Յաւուրց անտի մեծին տրդատայ սերիհական եղև այս շինուած աղգին կամսարականաց, որպէս և տեսանել առ խոր. գ. 87. * Տայ (ասէ տրդատ Թագաւոր) ժառանգութիւն նմա (կամսարայ նահապետին կամսարականաց) զմեծ գաւառ տակերտն արտաշէսի, որ այժմ ասի դրասխանակերտ, և զգաւառն Ճ Իրակ։ Ասէ որոյ բուզանդ գ. 19. և գ. 11. և զազար դնեն ընդ տերութիւն կամսարականաց, զոր յափշտակեաց արշակ բ. այլ յետ այնր գաբձեալ էանց՝ ի ձեռս կամսարականաց, զի իշատակին՝ ի գիրս իշխանք սորա՝ ի նոյն զարմէ, որպէս և առ զազարայ՝ յաւ սեբեոս. * Ընդ մէջ երկոցունց մասանցն (բանակին) ըզքաջն և զընտիրն՝ զիշխանն շիրակայ զներսէհն կամսարական, և զնորուն եղբայրն զհրահատն պատրաստական յօրինեին։ Հայց որպէս Թուխ՝ ի ը. դարուն յանցանել արշարունեաց գաւառի՝ ի ձեռս բագրատունեաց՝ էանց և այս գաւառ՝ ի նոցա ձեռս։

Ընդ։ Վաղագ հռչակաւոր՝ ի ժամանակս բագրատունեաց, և արքայանիստ ամանց Թագաւորաց՝ ի նմին տոհմի, վասն որոյ Թագաւորաբնակ կոչէ մատթէոս. Իջեալ՝ ի վերոյ նախաւորբնակ գաղաքին Ընոյ։ Ուրեք ուրեք գրի Յունդ, բայց զառաջնոյն գրչագրի ուղիղ համարել տայ այս ստուգաբանութիւն ընորհալւոյն յոյգան եգեսիոյ. ուր գեղեցիկ ինն խորհրդաբանէ զանուանէ սորա՝ ի գիմաց եգեսիոյ.

* Հայց և զբեզ յայս հրաւիրեմ,
արևելեան քաղաքդ Ընի . . .
Ճ Ինեալ եղեր տուն արքունի,
ընտրեալ նահանգըդ Ճ արայի.

(1) Մարթ է թէ և այլ տեղիք, որոց նիւթք են առ ձորովք գետոց, կոչեցան՝ ի գիրս Ձորոյ գեղք. իբր անուն տեղւոյ. զոր օրինակ ստեփ. օրպ. գլ. ըբ. զնահակ իշխանն՝ որ էր աներ բ. աշտոյ արքայի բագրատունւոյ, կոչէ իշխան Ձորոփեցին և փարդմանոյ։ Ուր Թուխ ակնարկել և յայլ տեղի ինչ որ էր՝ ի կողմանս գարգման գաւառին գուգարաց՝ կոչեցեալ սոյնպես Ձորոյգետ։ Կամ թէ ասացուք՝ գուցէ այս նահակ իշխեր՝ ի գարգմանայ սկզբ սեալ մինչ՝ ի յայս ձորոյգետ շրջակայ։

Ծագաւորաց բագրատունի,
որ ՚ի յեղէն խորայելի . . .
Դեղեցկանուն զարմանալի,
որ երրակի տառիւ բերի,
Նրրորդութեանըն խորհրդի,
որ միշտ ՚ի քէն երկրպագի ||:

Յաւել և զայն, զի և առ յունաց պատմագիրս, առ կեդրենոսի և առ սկիլիցիոսի զրի համաձայն առաջինն գըրչութեան:

Ա արդան ուրեք տայ սմա և այլ անուն անսովոր, յաստեն. * Ինչգեռ չև էր ընդարձակ շինեալ քաղաքն Անի, որ կոչի Կամախ || : Այսպէս գնի նաև յերկուս հինն օրինակս, որ մեզ Թուի ածանցեալ կամ յանուանէս Կամախ, և կամ կամախ անուան ածանցեալ և աղճատեալ յանուանէն Կամախ:

Տես վասն այսր գրիւս Անի, ուր նշանակեցաք թէ որպես յետինք շփոթեն զերկոսին, յորոց մին անկանի ՚ի դարձուածողեաց գաւառի բարձր Հայոց. իսկ այս երկրորդս յայսմ շրջակ գաւառի. զոր քաց ՚ի վերոգրեալ քանից ընորհալոյն և վարդանայ աշխարհագրի, յայտ առնէ նաև կիրակոս՝ յասելն վասն զաքարիայ զօրավարին Թագուհոյն վրաց. * Հրամայեր ժողով առնել ՚ի մայրաքաղաքն յանի, որ ՚ի շրջակ գաւառի || : Այլև մատթէոս. որ և ուրեք կոչէ զԱնի Մեծ տուն Շ էրակայ. որպէս և ստեփաննոս օրպել. յոտանաւոր ողբոն ասէ վասն բագրատունեաց.

* Վանզի աթոռ նոքա արկին,
՚ի Շ էրակայ տանն ՚ի Անին ||:

Նոյնպէս անուանեն զնա և վարդան և այլք. վասն ո րոյ և զանանիա համարօրէն՝ զոր ոմանք յանուն քաղաքին կոչեն Անեցի, այլք յանուն գաւառին կոչեն Շ էրակացի. և զբարսեղ արքեպիսկոպոս քաղաքիս, ոմանք կոչեն արքեպիսկոպոս Անոյ, և ոմանք Շ էրակայ:

Ո առաջինն էր սա բերդ, յայն սակս բերդ անուամբ յիշատակի առ ղազարայ, որ նախ զգաւառ նորուն յիշէ ասելով. * Նկեալք ՚ի գաւառն Շ իրակայ՝ ՚ի գաշտն ուր բնակեր մարզպանն Հայոց ատրվշնասպ || : Նա սուղ ինչ զինի զբերդն, ասելով վասն նորին ատրվշնասպայ և ամբոխին որ ընդ նմա. * Ձուէին ՚ի տեղւոյն (այսինքն ՚ի

դաշտին շրջակայ), և երթեալ բանակեին մօտ ի պալիսպ բերդին՝ որ անուանեալ կոչի Կնիկ ||։

Բայր ի սմա շինուածի ինչ աշտա բագրատունի մանկեր կարգացեալ լեալս ընդ. դարուն [1], այլ այս շինուածի եր իբր նորոգուածի ինչ, և ոչ ընդարձակուածիւն. զի և յովհաննէս կաթողիկոս 100 ամաւ զկնի քան զաշտա, Կնոջ կոչէ, և զնեց մերձ լեզր ախուրեան վտակին, [2] և ոչ լեզր անդ նորա՝ ուր զկնի տարածեցաւ։

Այլ առաջինն որ ընդարձակեաց զանի, եղև ընդ. աշտա արքայ ողորմած յորջորջեալ, որ նոր պարիսպ յաւել կանգնել լբատ վարդանայ, զոր կոչէ փոքր պարիսպ քաղաքին անոյ, և զամենայն բրգունս և զեկեղեցիս։ * Զ փոքր պարիսպ քաղաքին Կնոյ շինեաց (ասէ աշտա,) և զամենայն բրգունսն, եկեղեցիս յօրինեաց ի նիժդ թվին ||, յամին 964։

Ուրդի նորա ընդ. սմբատ արքայ տիեզերակալ ձայնեալ՝ եւ կատարեալ ընդարձակուածի քաղաքին. որոյ ի բազում նոր պարիսպ յաւելեալ՝ ի մէջ էառ զպարիսպն շինեալ ի հօրէն իւրմէ, և վասն այնորիկ առաջին պարիսպն փոքր կոչեցաւ՝ համեմատութիւն շինելոյն ի սմբատայ. որ պէս և այս պարիսպ կոչի ի վարդանայ Արճանիստ։ * Սմբատ որ տիեզերակալ կոչեցաւ՝ զարճանիստ պալիսպն Կնոյ շինեաց, և զկաթողիկէն հիմնարկէ ||։

Յայմ ժամանակի քաղաքն ձգեցաւ մինչև յախսուբեան վտակ, որպէս ծանուցանէ ասողիկ էջ. 11. * Իսկ արկեալ պարսպափակ առնէ զպարիսպն Կնոյ, յախսուբեան գետոյ մինչև ցձորն ծաղկոցաց՝ կրով և վիմամ-

(1) Պատմէ զայսմանէ վարդան ի բանն զոր յառաջ բերաք ի միւս անի. ուր շփոթելով կոչէ Կամսա. բայց գաւառ յարմար այսմ կամախոյ, գտանեմք ի բանս անդ նորա զշիրակ. ուստի նորոգեալն յաշտոյ ոչ էր կամսա որ էր ի գարանաղեաց գաւառի, այլ ընդ կոչեցեալն Անի որ ի շիրակ. զոր և հաստատէ բան ասողկայ որ ասէ վասն սորին աշտոյ՝ մեծ գնոյ էառ ի կամսարականաց զերկիր նոցա։

(2) * Իսկ արքայ սմբատ (ասէ յովհ. կաթ.) ի գառնային իւրում ի տայոց, երթայ հանդիպի ներքինապետին մեծի, մերձ յամուրն Անի լեզր ախուրեան գետոյ ||։ Ամուր անուամբ կոչէ և սամ. ի թուին նիժդ. յաւուրս վերնոյ կաթողիկոսի, նոյնպէս և լաստիվ. ը. և կիրակոս։ Այս ամուր և բերդ յետ ընդարձակելոյ քաղաքին՝ ձգերիա անուամբ կոչեցաւ Կերդին Բերդ, որպէս և ուռհանեալ առ լաստիվ. ը. յասելն. * Սարգիս իշխան եաես զեղեալն զգանձս թագաւորութեն առեալ ի Նեբքին ամուրն մտանէ յանառն Անի ||։ Զոր մատի՛. և վարդ՛. շփոթեն ընդ միւս անի ամրոցին որ ի գարանաղեաց գաւառի։

ծուցեալ, մնհարձանաք և աշտարակօք բրգային բարձրա-
բերձ պարսպեալ, բացագոյն քան զՀին պարիսպն յընդ-
արձակութիւն քաղաքին, և մայրագերան դրամբք երկա-
թագամ հաստահեղոյս բևեռապինդ ամրացուցեալ ։ Յա-
մենեքին գնեց զայս շինուածն ի Թվին ՆՆԹ. որ է ամ ՇՌ
980, յառաջին ամն անդ թագաւորութեանն ամբատայ, զի
զրեն. * Իսկ և իսկ ընդ թագաւորելն ամբատայ, լիր ար-
կեալ պարիսպ քաղաքին Կարսոյ [1] բարձրաբերձ բրգամբք
և լայնատարած տեղօք՝ յախտրան գետոյն մինչև ցծաղ-
կոյսաձոյն կոչեցեալ վայրն, հիմնարկեաց և զկամարակն
պայծառափառ ի նմին քաղաքի ։ Յորմէ օրինակ գրե-
թէ բառ առ բառ և կիրակոս ։

Յայնմ օրէ սկսաւ պայծառանալ այս քաղաք մարդա-
շատութիւք, հարստութիւք, և բազմութիւք եկեղեցեաց և ա-
պարանից՝ մինչև յամենայն սահմանս Հայաստանեայց զՔրի-
քրիստոնէութիւն՝ ուչ յիշատակի ուրեք ի գիրս մեր այլ
քաղաք համեմատ սմա ։ * Լիր անկ (ասէ մատթ.) բազմ
ամբոխ լցեալ քաղաքն, բիւրք բիւրուց արանց և կա-
նանց՝ ծերոց և տղայոց, որ և հիացումն արկանէր տես-
ողացն, զոր կարծեալ զօրացն բազմաց՝ եթէ մեծ մնան
աշխարհիս Հայոց իցէ. և յայնմ աւուր հազար և մի ե-
կեղեցի ի պատարագի կայր ի Կարնի. և էր քաղաքն շուր-
ջանակի քառակուսի. և էր գետն ախուրեան շրջապատ.
բայց միայն ի մի կողմն կայր տեղի ինչ դոյր, որպէս թէ
նեռընկղզի մի ։ Կամն սմին և կիրակոս որ գրէ. * Վա-
զաքս այս Կարնի՝ լցեալ էր բազմութիւք մարդկան և անաս-
նոց, և պարսպեալ ամրագոյն պարսպօք. և եկեղեցի բա-
զում կայր ի նմա. մինչ ի կարգ խօսիցէ երգմանն՝ այսպէս
երդնուին, Կնոյ հազար և ի եկեղեցին, և յայժ փառքնամ
էր քաղաքն ամենայն իրօք ։ Յուցակ բազմամարդութիւն
սորա է և այն, զի յոհաննէս Թագաւորն ի ԺԱ. դարուն՝
ընդդէմ աշտոյ որ յանկարծ եկն ի վերայ նորա, վազ-
վազակի 40 հազար հետևակ զօրս, և 20 հազար հեծե-
լազօրս եհան ի նմանէ իսկ ի քաղաքին ։

(1) Ասպէս գրէ և առ լաս-
տիվ. ե. * Մինչև ի գուռն Ա-
ւոյ ։ եւ ի գլ. Ժ. * Յոյժ պա-
կաս էր ըստ արժէքին Ալեայ...
Առաքէ Թագաւորն տեղակալ քա-
ղաքին Ալեայ ։ և ոչ Ալոոյ, որ-
պէս գտանի առ ասող. զոր եզաք
ի վերոյ ։ Ա՛ա կիրակոսի գրի Յո-
նոյ, կամ Ալոյ. * Լիր արկեալ
պարսպին Յանոյ ։ եւ թէ * Իբ-
րև տեսին ամիկք բազմութիւն
քաղաքին Յանոյ... Առաքեցին
քնակիչք քաղաքին Անոյ ։ ևն ։

՝ի հազար և մի եկեղեցեաց քաղաքին՝ զերից միայն և կեղեցեաց չինուԹիւն գտանեմք յիշատակեալ. յորոց երկուքն են արքայաշէնք ։ Օ մին կառոյց վերոգրեալ սրմբատ. ԲԸ. * Արկանէ (առ ասող. Ճ. 11.) հինն և մեծաշէն եկեղեցւոյ ՚ի նոյն քաղաքին Անւոյ ՚ի ձեռն Ձարեհ տարապետին տղգատայ, որ զկաԹուղիկոսարանին եկեղեցին չինեաց յարգինայի ։ Եչ կարաց սմբատ ՚ի գլուխ հանել զայս եկեղեցի՝ առ կանխելոյ օրհասին մահու, այլ կատարեաց կատարամետ Թագուհին կին ՚ա. գագկայ արքայի, ՚ի հրեշտակէ ՚այ յորդորեալ՝ ըստ ասից վարդանայ։ Օ զարդս այսր չինուձ պատմէ առաղնկ Ճ. 30. * Այլ կին նորա (գագկայ) կատարամիգե Թագուհի բարեպաշտուհի եղեալ, որ էր դուստր վստակայ սիւնեաց իշխանին. շինեաց զհիմնարկեալ եկեղեցին սմբատայ, առհնապայծառ վայելչուԹիւ, բարձրաբերձ կամարօք գմբեԹաւորեալ խոբան երկնամման. և զարդարեաց ՚ի զարդ ծիրանեծաղիկ ոսկեԹել նկարագործ անգուածոց, արծաԹեղէն և ոսկեղէն անօԹոց, և բազմապայծառ լուսատու անօԹոց վայելչուԹիւ, որովք ջահանայր ըստ երկնային կամարին կաԹուղիկէն (1) ՚աբ՝ որ ՚ի քաղաքին Անւոյ ։

՝ի զարգուց սորա զերկոսին յանուանէ յիշէ մատԹէոս. մի՝ ծանրագին խաչ արծաԹի՝ մարգաչափ մեծուԹ՚՝ կանգնեալ ՚ի գմբէԹին անդ եկեղեցւոյն, երկրորդն՝ կանԹեղ ապակի կազմեալ ՚ի բիւրեղէ (2), յայսմ ժամանակի չնաշխարհիկ հասմարեալ, զոր ՚ի հնդկաց տուեալ էր բերել սմբատայ աթիզերակալն ընդ բիւր մի գանձուց. որոյ կշիռն էր 12 լիտր. և նոյն չափովն տանէր 12 լիտր. զերկոսին և՚ ՚ի վայր ընկէց, և զջահն խորտակեաց սին ՚ի վնասուցաց յառաման անդ քաղաքին յալփատ լանայ ։

Օ երկրորդ եկեղեցին չինեաց ՚ա. գագիկ արքայ յառնէն սբին գրիգորի. զորմէ առաղնկ Ճ. 47. * Օ մեծաշէն եկեղեցին որ ՚ի Վաղարշապատ՝ անուամբ սբին գրիգորի չինեալ. որ էր փլեալ և կործանեալ, կամեցաւ (գագիկ)

(1) ԿաԹուղիկոն զոր ասայ եկեղեցւոյն՝ առանց յիշելոյ զայլ ինչ անուն, յայտ առնէ լինել և կեղեցի կաԹուղիկոսարանին, զոր և հաստատէ սամուէլ ՚ի նոյն ա նուն կոչելով. * ԿաԹուղիկէն սխրատեսիլ զոր հիմնադրեաց սրմբատ Ա. Վաղարշապատ քաղաքին Այնի, ասատանօր (այսինքն ըստ հաշուի նորա ՚ի Թվին նձէ. որ է ամ ՚ին 1008.) գլխաւորեցաւ հրամանաւ և արգեամբք կատարմանեայ Թագուհոյ գագկայ շահնշահի ։

(2) Թերևս իմանայ զայն բիւրեղ, որ է հանք, և ՚ի բնաբանից կոչի Բիւրեղ ընդոծին։

նոյնաձև չափով և յօրինուածով յարդարել ՚ի քաղաքն Կղնուոյ, հիմնարկեալ ՚ի կուսէ ծաղկոցաձորոյն ՚ի բարձրաւանդակ տեղւոջն տարփատեսիլ տեսողացն. (զոր) մեծաւ տաճ վիմարդեան կոփածոյ վիմօք մանուածոյ քանդակեալ յօրինէ, լայանցոյց պատուհանովք, երկակի դրամբք, աքանչատես տեսմամբ գմբեթաւորեալ, գունակ գերամբարձ և երկնանման գնդիւն ‖ : Պատճառ շինելոյ եկեղեցւոյս՝ ակնարկէ լինել սուերումն միւս եկեղեցւոյ սրբոյն գրիգորի. իսկ այն սուրբեալ եկեղեցի է նոյն իսկ զոր շինեաց ինքն. նեռեսէս կաթողիկոս ՚ի վաղարշապատ քաղաքի, որպէս յայտ է ՚ի բանից առաջի առմուելն. * Այր գրիգորն գերագոյն՝ զոր նախ սկիզբն առնու ՚ի շինել Թագաւորն գագրկի ՚ի Այնի, ՚ի վերայ ծաղկոցաձորոյն վայրիւք, գաղափար առեալ զլուսազարդ գիշերաշրջի վրայ գրիգորն՝ գշխնեաղն ՚ի նեբսիսէ հայրապետէ. և կատարեաց զայնծաւ կերպ փարախն բանաւոր հօտին քրիստ, ՚ի ու. ամի մերոյնմ նոցոյ տէն մերոյ յիսի քրիստ ‖ : Ոչ այսոսիկ բանս բառ առ բառ օրինակ և կիրակոս :

Ոչ երրորդ եկեղեցին շինեաց ա. սարգիս կաթողիկոս, որ չէլ անդ ՃԻ. դարուն, զորմէ գրէ վարդան. * Ճ ի նեաց զվիայարան սրբոյ հռիփսիմեանցն, առընթեր կաթուղիկէին Կղնոյ, և փոխեաց անդր գիշխարս նոցա բերեալ մեծաւ հանդիսիւ, և կարգեաց զօրն տան մեծ ‖ :

Բազմաւթիւք յիկեղեցեացս աստի կանգնուն կան ասէն Ճանապարհորդք յանի մինչև ցայսօր, զորս առ ի որոշել հետաքննին մեր Ճանապարհորդաց հարկ է նախ ՚ի վերայ հասանել այսր ստորագրութեանս նախնեաց՝ զորս յառաջ բերաք : Տես ՚ի նոր հայաստան թղթ. 122 : [1]

(1) Նոր Ճանապարհորդ ականատեսս պատմեաց մեզ՝ քառասնիւ չափ եկեղեցի տակաւին կանգուն կայցեալ յայժմեան յաւերակս հին Անի քաղաքին, գմբեթաձեւնակք և առ հասարակ կճեպաք, որպէս և սուերակք ասից ըստ մեծի մասին կճեպաք. զի առ եղերբք ախուրեան գետոյ՝ են ասէ առհասարակ հանք կռոյ, թող զբազմութիւն կիսասուեր եկեղեցեաց : Գթբիսաք քաղաքին ըստ մեծի մասին անկեալ կան, այլ բազում գրունք պարսպաց կճեպոյ բարաւորըք կան, զոն կացեալ մինչև ցայժմ, առնելով և ելանելիս ՚ի վերայ : Գտաւ նին և աշտարակք, յորոց ՚ի միւսն մարթի է գնալ գեանափոր գաղանի ինն Ճանապարհաւ, որ բրեալ կայ ՚ի ներքուստ ախուրեան գետոյն, ընդ որ գնացեալ յայնկոյս գետոյն լինի անցանել ընդ երկրաւ, և անդուստ յաշտարակ անդր է լանել : Մակագրութիւնք երկաթագրվք յանուն թագաւորաց աստ և անդ բազում ուրեք տեսեալ. ուրեք ընթերցեալ ասէր Պահապանաց Խաչատուրայ. և ուրեք այլ մակագրութիւն ՚ի շիրմի թագաւորաց, ուրանօր տեսեալ ասէր

Լ՚ին ՚ի քաղաքիս և ամբարանոցք շինեալք ՚ի սմբատայ, զրոս յիշէ ասողիկ էջ. 29։

Լ՚յս մայրաքաղաք համարէն հայաստանեայց՝ այսպէս ամենահիւծ ծոխացեալ, աճուռ արքայի և կաթուղիկոսի սահմանեալ, սակաւատեւ գոյաւ յիւրում փառաւորութեանէ, բազում փոփոխութեամբ և նեղութեամբ կրեալ ՚ի յունաց և ՚ի պարսից. քանզի յոհաննէս Թաղաւոր՝ որ և սմբատ անուանեալ ՚ի սկիզբն ժա. դարուն, նեղեալ ՚ի զանազան թշնամեաց՝ մեհեաւանդ ՚ի Թագաւորէն վրաց, առաքեաց զպետրոս գեղադարձ առ կայսրն վասիլ՝ որ յոյժ ժամ եկեալ էր ՚ի կարին, խոստանալով * Ցալ ձեռագրով զ՚ինի զինի մահուան իւրոյ ՚ի հոռոմս ||, եթէ պահեացէ զնա կայսրն ՚ի նեղչաց իւրոց, որպէս պատմէ վարդան (1). ուրախացեալ ընդ այն կայսեր՝ նուաճեաց զվիրս, աւերեալ զերկոտասան գաւառս նոցա։

Իբրև մեռաւ յոհաննէս, և Թագաւորեաց գագիկ էջ. ՚ի 1042. ոչ կամեցան հայք տալ զանի ՚ի ձեռս յունաց՝ զոր սակով խնդրէին. վասն որոյ Է. միքայէլ կայսրն քալեֆագ ձայնեալ՝ առաքեաց 100 հազաւ զօրս պաշարել զանի. այլ վհրամ պահլաւունի 30 հազար հետևակ կօք, և 20 հազար հեծելովք յարձակեալ ՚ի քաղաքին ՚ի վերայ յունաց ընդ դուռն անուանեալ Կ՚աղբոյ՝ (2) չաբաչար հարուածս էած ՚ի վերայ նոցա, մինչև ըստ զրե-

և տող մի անծանօթ տառիւք ինքեան նաև այլոց հմտացելոց։ Այսկ չօպան քէլհեսին գեղեցկակերտ և ամբողջ, արտաքոյ պարսպաց կայ ՚ի հեռին, զոր շինեալ ասեն հովուի ուրուք, որոյ յաւուր միում վտարեալ գոլով յհակերեցւոյ առ գծծուածեան հանդերձիցն, ինքն վասն իւր իւրովք ծախիւք արտաքոյ քաղաքին շինէ զայս և կեղեցի, հաստիթս սահմանելով նաև ՚ի պէտս երիցանց նորուն. յայտնի առնելով յայնժամ զինքն լինել գաղտնի մեծատուն։ Եւ այսպէս յայնչափ յաւերական հայաստանեայց աշխարհի՝ մի միայն զայս քաղաք տեսանելիս մեծացեալ, որ յայնմի ցուցանէ զիւր գաւեր բակս քարող իւրումն նախնի մեծութեան. ուրանօր եթէ դէպ լինէր ումեք ինամով ժողովել զայժմեան զերևեալ մնագրութիւնս, բազմաց օժանդակէր ՚ի լուսաւորութիւն պատմութեան նախնեաց առ ՚ի մեզ ժողովելոց ՚ի վերոյ։ Ի ձանապարհին կարապ կառուցեալ, հարկ է ժամաչափ և աւելի ՚ի ներքս կոյս քան զձանապարհն խոտորել առաջնորդ առեալ զոմանս յերկուց հայաբնակ գիւղօրէից որ անդ ուր երբև լինի հասանել, երևի բազմութիւն աւերակաց մի զիտել կուտելոց, ընդարձակ տարածեալ ձգեալ ՚ի չափ մեծութեան կոստան դնուպօլսոյ, երբև զայժմեան աւերակս բալիհոայի և իլխանալոյ, որ արդ կոչին Պաալպէկ և Համա։

(1) Ա՚յլազգ պատմէ գլխովին կեդրենոս. Թ՚լթ. 761։

(2) Ա՚յսպէս կոչեցեալ երևի այս դուռն՝ սակս հանելոյ ՚ի ծաղկոցաձորն։

լոյ մատեհոսի՝ ի հազարէն հարիւր լինելոյ մեռցեալ։

Յետ սակաւուց կայսրն կոստանդին մնռումախ Թագաւորեալ, ի սադրելոյ ոմանց իշխանաց Հայոց, մանաւանդ Հնարագործութեամբ սպրդի ուրուն վեստ կամ ազատ կոչեցելոյ՝ կոչեաց զդպռիկ ի կոստանդնուպոլիս, երդմունս տստիկս երդուեալ ոչինչ կարծիս նենգութեամբ ի մտի դնել վասն այնր. իսկ ի գնալն արքայն՝ դաւաճանն սպրդիս, և այլք յազատաց նմին համախոհք՝ * գին. բանալ (1) քաղաքին Կ՚Ընոյ, առաքէն առ կայսրն հանդերձ յետկարաբ, ի նա տուեալ զԿ՚Ընի, և զամենայն Հայս։

Իսկ դպռիկ Թէպետ ի սկզբան անդ զաւուրս երեսուն պնդագոյնս ընդդէմ եկաց հաւանելոյ կամաց կայսեր, քանզի թէ յուցեալ առաքի՝ Թէ իւր էր իրաւունքն տալ և չտալ զԿ՚Ընի, բայց զինի ոչ կարելով ելի աղագս ինչ գտանել, ակամայ կամեաք հաւանեալ յանձն եառ։

Կ՚ընուհետև կայսրն ոչ եթող դպռիկայ գնալ յաշխարհն իւր, այլ ի 1046, զօրաժողով արարեալ բազմաւ Թի յոյժ՝ առաքեաց ի տիրել քաղաքին, զօրավար կացուցեալ նոցա զմն ներքինի Պաւակամնոս (2) անուն, որպէս Թէ ասէ մատեհոս. * Օ այր կին կամէր գնել պահապան աշխարհին հայոց, փոխանակ հզօր քաջին դպռիկայ։ Իսկ քաղաքացիք՝ որք զառաջինն ընդդէմ դարձեալ յաւնոց՝ կոտորեցին և հալածեցին, իբրև ստուգեալ ծանեան զնենգութեն նախարարացն, և զղջ դառնալ Թագաւորին իւրեանց, * Կայսն առ հասարակ (ասէ մատե.) ամենայն տունն հայոց, և արարին ամենայն քաղաքն ժողով՝ ուր էին դերեզմանք հայոց ամենայն Թագաւորաց յառաջնոցն (3), և անդ լայեն զմնտիրա նալն ազգն հայոց, լայեն և զաԹոռ Թագաւորութեն իւրեանց։ Այս ասլա հարկադրեալ եւտուն զանի ի ձեռս յունաց։

Յետ անցանելոյ տէրութեան քաղաքիս ի ձեռս յունաց, տակաւին ի շինութեան կայր, և յիւրում առաջին բարեզարդութեն, որպէս պատմեն մատեհոս և կիրակոս. զորոց զանուս եդաք ի վերոյ. այլ զառաջինն աւալ կանուԹե և զաւերումն ի վերայ հած չարաչար՝ առլտանին

(1) Ա՚յս Թիւ դնի առ մատե. որ եԹէ չէ վրիպակաւ եգեալ, պարտ է իմանալ ոչ սոսկ վասն արտաքին գրանց քաղաքին, այլ և բերդին և ապարանից արքային։

(2) Կեդրենոս կոչ. զզօրավարն՝ Նիկողայոս։

(3) Տե՛ս վառն այսր ի մէս Անի։

պարսից ալփասլան[1], եղբայրն, (կամ ըստ վարդանայ հօրեղբայրն) տուղղիլ բռնաւորին։ Որոյ կուտեալ բազմութեամբ պարսից և Թուրքաց՝ պաշարեաց զանի զաւուրս քսան և հինգ՝ ըմ կիրակոսի, և զպարիսպն ցամաքակողմանն ի վայր ընկէց բաբանաւ. բայց և այնպէս ոչ կարաց ցեալ մտանել ի քաղաքն առ ընդդիմանալոց զօրաց քաղաքացւոց, լքեալ սրտիւ մեկնիլ սկսաւ անտի։

Ապա ի նմին աւուր և իշխանքն զօրս կայսեր կացուցեալ էր ի պահպանութեան, տարապարտ երկիւղիւ թշնամեաց ըմբռնեալ մեկնեցան ի վերին և ի ներքին բերդն քաղաքին, ոչ գիտելով զլքումն, և զպատճառ մեկնելոյ թշնամեաց։ Ի փախստեան աստի իշխանաց՝ անկաւ ահ և խռովութիւն ի քաղաքացիս, ոլոց կոծ և աղաղակ լսելի լեալ ի հեռագեալ զօրս ինչ թշնամեաց, ազդ արարին առ ալփասլան, մանուկ մի ի նշանակ այնր տարեալ յարիւղատակեալ ի քաղաքէն որ կայր ի շիրմս առանց պահապանաց։ Ընդ հնչափ դժուարին թուեցաւ ալփասլանայ խորտակումն քաղաքին, մինչև ոչ գրել զայն՝ ասելով. * Ընձն նոցա մատնեաց վնասս այսօր, (և) զանառ քաղաքն ընդ ի ձեռս իմ‖[2]։

Ընդ դարձ արարեալ այն ահագին բանակաւ էմիւտ ալ ընդ ի Թուին շծգ (1064) ի տօնի տիրամօրն ի երջանիկ քաղաքի՝ որպէս դնդ ընդ այլոց և սամուէլ, իւրաքանչիւր ի նոցանէ զինեալք երեքտասնից սրովք, զերկոսին ի ձեռանն, և զմի յատամնէնն. յայն սահմանն եհաս կատաղութեան և անգթութեան նոցա, մինչև ի քահանայից զոմանս այրել ցին, և զայլս քերթեցին։ Ապա ալփասլան՝ ասէ վարդան՝ հազար այր ի քաղաքացւոց զինեալ ի փոս ինչ լուացաւ յարիւն նոցա. և որպէս պատմ շարունակօղն Թովմայի արծրունեաց, * Ընդէն բազումք ի տեսողացն՝ թէ զոր զայս դիպակիս թաւալ տալով արեանն ի գետն հասուցաներ, որ անցանէր ընդ դուռն քաղաքին‖։

Յետ այսչափ ապականութեան՝ թէպետ մնուէ ամրացն անոյ՝ չինեաց զպարիսպն և զամրութիւնս նորա, մինչ չև ասել վարդանայ՝ թէ ոչինչ պակաս քան զառաջինն շինեցաւ անի, այլ յետ այնորիկ ստէպ ստէպ ի զանազան թշնամեաց հարստահարեալ՝ ոչ կարաց յառաջին պայծա-

(1) Ա. յոպէս գրի ի գիրս մեր. իսկ ի գիրս այլ. եղպարսլան, որ նշանակէ Հզօր առիւծ։

(2) Տես ի մատթէոս ուռհայեցի, որ ընդարձակ պատմէ զայս ամենայն։

ռուԹէ իւր գառնալ։ Ի 1124 տեսեալ քաղաքացւոց՝ զի ամիրային քաղաքիս աբլղըլար ձայնեալ՝ կամէր վաՃառել զքաղաքն ամիրային կարուց ընդ 60 հազար դենարի՝ ըստ վարդանայ, եւտն զանի ի ձեռս դաւԹի վերց աբքային։

Յետ իրրեւ ամի միոյ ի վերց Հանդ առ փատլուն որդի աբլղըլարայ, որ գրեԹէ ամմի պաշարեաց զանի, և առ վով չարաչար նեղեալ՝ պայմանադրուԹիւ եմուտ ի ներքս՝ ազինչ ինասեալ բնակչաց։ Ի 1161 անդրէն էառ զորդի աբքային վերց. այլ ի 1163 հարկադրեալ ետ առ սալան պարսից աբքային, որ զամն չորս ասպատակաւ աւերէր զերկիրն։ Ուստ ի 1174 վերսին էառ զորդի։

Լայնափ յաՃախ փոփոխուԹիւն տիրուԹե ի միում դաւրու՝ զոր նշանակեցաք, և զոր այլ ևս յիշատակեն մեր պատմագիրք՝ ի վերց առ պարսիկս, և ի պարսից առ վիրս, օրըստօրէ յապականուԹիւն հասուցանէր զանի։ Լայլ չարաչար յաւեր դարձոյց չարմաղան գլխաւորն բանակի մուՀաղ ԹաԹարաց, որ ի 1239 ձեռնտուուԹիւ իշխանաց քաղաքին եմուտ ի ներքս, և կոտորած մեծ ի վերայ ածեալ՝ մերկացոյց յամենայն ընչից։

Ուստ վերջին կործանումն և աւերումն՝ յորում կայ մինչ չև ցայժմ այս քաղաք այսպէս լքեալ և ամայի, չէ յայտ Թէ երբ, և զիարդ եղև. զորմէ տես ի նոր Հայաստան ԹղԹ. 122։ Պ ազար ջահկեցին պատճառ այնմ դնէ զգետնաշարժուԹիւն պատճառեալ յանիծից յովհաննու երշնկայւոյն, յորմէ փախեան ասէ բնակիչքն ի Ձուղայ, յեղերս կասպից ծովուն, ի վան, ի սիս, ի յագ սերայ, մերձ ի յաժտերխան, ի քեֆֆ, յորոց փախուցեալքն միայն ի լեհ՝ դնէ ըստ ոմանց՝ տունս 40 հազար։

Լգէնայ։ Պ ուղաքաղաք մեծ յանի՝ որպէս երևի ի դրիցն, զոր ստորագրէ ասողիկ Ք. 9. յասելն վասն խաչիկ կաԹողիկոսին. * Լորոգեաց զտուն կաԹողիկոսարաքնին ի շիրակ գաւառի՝ ի գիւղաքաղաքին Լգենայ, յե զերս ախուրեան գետոյ. ի հանգստարանի նո անանիայի հայոց վերադիտողն. և ի նմին գիւղ շինեաց զոք կաԹողիկէ եկեղեցին վիմարգեան կոփածոյիւք, հաստահեղոյս արձանօք, գմբեԹարդ խորան երկնանման, հանդերձ և երեք եկեղեցովքն՝ նոյնաձև հրաշատեսիկ չքնաղագեղ յօրինուածովք. և զարդարեաց մեծապայծառ ծիրանաձաղիկ ոսկեԹել անգուածովք, ի զարդ ոսկւոյ և արծաԹոյ, և ամենազարդ պայծառուԹիւք չահաբորբոք լուսաւոր անօԹոց։ Լևս զծածխօս կտակս յոլովակի ստա-

ցեալ զգիրս սքեա՝ զառաքելասացս և զմարգարէաբարոզ պատգամն հանդերձ ամենայն վարդապետացն ձայնիւք ‖ ։

Ն՛արտարապետ սորա եղև արդասա՝ ըստ նորին ասողական. ՚ի ։ 11 ։ Լ՛ստանօր Թաղեցաւ և նորին ինքն խաչիկ կաթողիկոս ։ * Վ՛նի (ասե ասողիկ ՚ի ։ 31 ։) յիւրում հանգստարանի՝ ըստ հիւսիսոյ կուսէ եկեղեցւոյն Ա՛րգիշոյի՝ զոր ինքն շինեալ էր ‖ ։ Լ՛ալ վասն այսր՝ զոր ուրեք Վ՛իւղաքաղաք կոչէ, և ուրեք Վ՛իւղ, չունիմք այլուստ տեղեկութիւն ինչ ։

Լ՛րշակաւոր ։ Վ՛աղաքագեօղ երևելի ՚ի ժամանակս բագրատունեաց, որ ստէպ յիշատակի առ յովհաննու կաթողիկոսի ։ * Հ՛րամայեալ (ասե վասն սպարապետին սմբատայ՝ որ յաւուրս բուղային,) ժողով եպիսկոպոսաց լինել ՚ի քաղաքագեօղն Լ՛րազգաւորս, ձեռնադրեն ՚ի հայրապետութիւն զղաբարիայ ‖ ։ Վ՛ինի կոչեցաւ սա Շ է դակաւան, որպես վկայէ սամուէլ ՚ի Թվին ՌՃԳ. * Շ՛ինէ (ասէ) սմբատ զմեծ քաւարանն պայծառ զարդու Լ՛րշակ դաւորս [1] որ արդ Շ իրակաւանն կոչի [2] ‖ ։ Լ՛ալ այս անուն գոյր նաև յաւուրս յովհաննու կաթողիկոսի, որ զերկոսին և անուանս ՚ի գոյծ ածէ յասելն. * Հ՛ա սանէ ըստ համբաւոյն հասելոյ՝ սմպատ որդի արքային ՚ի սեպհական կալուածս Լ՛րազգաւորաց [3] Շ իրակաւան ‖ ։ Վ՛ւր զ՛րազգաւորաց անունն ՚ի կիր առնու իբր անուն սահմանի և վիճակի. իսկ զշիրակաւանն իբր քաղաքագեօղ նորին սահմանի ։ Այսպէս Շ իրակաւան գրի առ կիրակոսի. այլ առ ասողկայ ուրոյն գրի Լ՛ան շիրակայ. իսկ առ վարդանայ աղաւաղնաւոր Շ իրակաւան [4] ։ Յ՛անուանէ աստի սորա յայտ է թէ անկանի ՚ի շիրակ գաւառի, թէպէտ և յայտնի ուրեք ոչ գնեն պատմագիրք զգաւառս սորա ։

Լ՛ր սա կալուածէ ՚ա ։ սմբատայ, որպէս գնէ յովհաննէս

(1) Յ՛երկուս ձեռ՛՛ գրի յիշատ՛՛ խոսրօ, այլ ՚ի հնագոյնն գրի յիշատ՛՛խոսրօ ։

(2) ՚ի նորագոյն ձեռ՛՛ գրի Շ՛իրակաւան, այլ յերկոսին որք են հին, գրի Շ՛իրակաւան ։

(3) Ա՛յլուր առ նորին. յով. կաթ. գրի Լ՛րշակաւորս ։ * Սակ պով առեալ ընդ իւր զոստոր ա բասայ եղբօր իւրոյ, է զգաղթն Լ՛րազգաւորից ։ ։ ։ չուէ գնայ յոս ակ գաւառ ‖ ։

(4) Յ՛այսմաւ. յով. 30. այս անուն գնի իբր անուն գաւառի, կոչելով զբաբասեղ Ա՛ռ՛էպիսկոպոս յանոյ, և փանն Շ՛իրակաւայ ։ Ա՛լ վերկակաւ է եգեալ աստեն փոխանակ անուանս Շ՛իրակայ, ըստ որում ուշգագոյն և գրի ՚ի նոր ձեռագրի ինչ. Ա՛ռ՛էպիսկոպոս յանոյ, և փանն Շ՛իրակայ ։ Զի բարսեղ համարէն գաւառին Շ՛իրակայ կացուցաւ արքեպիսկոպոս, է աթոռ նորա էր յանի ։

կաթողիկոս. ուչ միայն ի վերոյգրեալ բանս իւր, այլ նաև այլուր յասելն. * Աքեայ սմպատ դարձեալ ի փախստեւ ուղեէ իւրմէ՝ գայ ի սեպհական կալուածս տէրութեան իւրոյ Այրարգաւորս։ Ասեն անդէն ապարանս՝ զոր ւիւէ նոյն յոհաննէս կաթողիկոս. * Ասէ արքայ սմպատ չուեր գնայր յարքունական ապարանս իւր ի քաղաքա- գեօղն Այրարգաւորս։ Ե ինեայ նոյն սմբատ և եկեղեցի Աբ փրկիչ անուանեալ ըստ վարդանայ, զոր ասողիկ ած. 3. կոչէ Աներափրկիչ։ * Ե ինեայ (ասէ ա. սմբատ) զԱներափրկիչ եկեղեցին Այ անին շէրակայ գմբեթաւորեալ բարձրագոյն յօրինուածով, կոփածու քաղաքորմով։

Ասէ սա յարքունի ապարանս ըստ գրելոյ յոհան- նու կաթողիկոսի, զոր առանց անուան ւիշատակէ, ասե- լով. * Ո այսու ժամանակաւ ի քաղաքագեօղն մեծ Այրարգ գաւորս եկեղեցին որ նախ յարքայէ սմպատայ հիմնա- դրեալ եղև մերձ ի Թագաւորական նորա յապարանս, բովանդակեալ շինուածք ի գլուխ ելեալ աստանօր (1), և ըստ օրինակի կարգաց ածմանոյ՝ զնորայն նաւակատիս պատուեալ բարձրացուցանէին։

Այլ եկեղեցի պարտ է համարիլ զիշատակեալն ի սամուէլէ ի վերոյգրեալ բանս իւր (անվրէպ համարեալ զգրեալն նորա). քանզի շինեալ ասէ զայն ի սքբատայ սպարապետէ՝ որ աբլաբասն կոչեցաւ, և ուչ ի սքբատայ սրբոյէ (2)։ Զայն սամուէլ ի թվին շձ. դնէ կործանեալ զեկեղեցի աներափրկչէն՝ որ (ի հնագոյն, նաև յերկուս նոր օրինակս դնէ յանդի) ասելով. * Վերա աներափրկչէն ի յանի ի մարերի ի ժե. յաւուր հինգշաբաթոջ։ Ասէ ի միջին օրինակի՝ որ և է ընտիր, չիք քառս յանի. յայր սակս ուչ կարեմք որոշել, արդեօք նոյն պարտ է համարիլ զայս ընդ աներափրկչէն եկեղեցւոյ երազգաւորաց՝ զոր ւիշէն այլք, թէ այլ եկեղեցի ի յանի քաղաքին, զորոյ ուչ գտանեմք ւիշատակութեան առ այլս։

Ձետ շինուածեց ա. սմբատայ՝ որոյ այս Այրարգաւորք համարեցաւ գլխաւոր քաղաք միւսէ ի ժամանակս ք. սմբատայ՝ որ զանի ընդարձակեաց. այսմ վկայէ վարդան յասելն, թէ Այրարգաւորք էր * Ասխագահ թագաւոր աշխարհ որ աբլաբասն կոչէր, ամն կաթուղիկոսութեն նորին յոյնն. սա շինէ գքաւարանն մեծա- նու, որ նստաւ ի 897։ պատճառ զարդու Այրարգաւորս, որ արդ Շէրակաւան կոչի։

(1) Ասյոսինքն էր ի ա. ամի աշխարհ որ աբլաբասն կոչէր, ամն կաթուղիկոսութեն նորին յոյնն. սա շինէ գքաւարանն մեծա- նու, որ նստաւ ի 897։ պատճառ զարդու Այրարգաւորս, որ արդ Շէրակաւան կոչի։

(2) Օնոյն կրկնէ և կէր. յա- սէն. * Ձետ նորա սմբատ որդի

բայն քաղրատունեաց, մինչդեռ չև էր ընդարձակ շինեալ քաղաքն սնի ։ Այս ստեփաննոս օրպելեան յոտանաւոր ողբան կաթուղիկէին վաղարշապատու՝ դնէ ՚ի կարգս արքայանիստ քաղաքացն բագրատունեաց զկնի անոյ՝ ասելով թէ արկին զաթոռ իւրեանոյ՝

* Յերազգաւոր մեծ աւանին,
նաև ՚ի կարսըն վանանդին ։

Ինչպէս և յայնմ ժամանակի թագաւորք ոչ միշտ նըստէին ՚ի միում քաղաքի, և ոչ միշտ Անդրազգաւորս, այլ աստ և անդ, որպէս տեսանեմք ՚ի պատմութիւնս ։

Ոդմանէ ։ Վեցօղ՝ յիշատակեալ ՚ի յովհաննէ կաթողիկոսէ, յասելէն վասն շահանշահ աշոտոյ. * Վնասք թագաւորն ՚ի գաւառն Շ իրակ ... և հանդիպեալ միմեանց ՚ի գեօղն Որմանի[1], մեծապատիւ զնոսա առնէ ըստ օրինի թագաւորաց ։

Նաւաց ֆոր ։ Վկուղ՝ յիշատակեալ յասողկայ ՟ք. 11։ յասելէն վասն կուրապաղատին տայոց գաւթի. * Վայ ինձանէ ՚ի Շ իրակ, ՚ի գիւղն՝ որում Նաւաց ձորն կոչեն ։

Ընդհանուր՝ Վկուղ՝ զորմէ ասողկէ ՟ք. 2։ * Վչխարք սուրբ (ասէ, այսինքն նոն թագաւոր, որ զմարտիրոսականն ընկալաւ պսակ յաւուրս յովհ՚՚. մանդակունւոյ, է) ՚ի Շ իրակ գաւառի, ՚ի գիւղն՝ որ Ընեռնաւս կոչի, յեկեղեցւոջ որ Տ՚ն թագ ասեն ։

Ոշտ ։ Ոտւի լինել յայս գաւառ՝ ՚ի քանից ստեփաննոսի օրպելեան գլ. ԺԷ. յասելէն վասն վահանայ. * Այտակեաց ՚ի պատերազմի զբուրդն ահագին զգդիհոն, ՚ի գաւառին Շ իրակայ, մերձ ՚ի գիւղն՝ որ Ոշտէ անուանի ։

Ոոռոմոսն, կամ Ոոռոմոց վանք ։ Շ լինէցաւ այս մենաստան յաւուրս աբասայ արքային ՚ի Ժ. դարուն, յորում առաւել քան զամենայն փայլէր գութ ողորմութեան։ * Ոակ ՚ի գաւառին շիրակայ (ասէ ասողկէ ՟ք. 7.) Ոոռոմոսին կոչեցեալ վանք՝ շինեցաւ ՚ի ձեռն յովհաննէսի՝ որ էր զարդարեալ յամենայն առաքինութիւնս, և առաւել յողորմածութիւնէ զարդս ... և անցաւորաց և ձանապարհորդաց հանգստարան պատրաստէր զտեղին, մինչև հանդիպել իբր յիւրեանց տան առենայն օտարաց. որ մինչև ցայսօր երևի նոյն նշան ողորմածութենէ ՚ի տանն յայնմ ։

Այնաբանք սորա էին ՚ի կրօնաւորացն հայոց, որք փա-

(1) ՚Ի կրկին օրինակս գրի Ուռմնի ։

խեան յաշխարհէն Հոռոմոց սակս հալածանաց յուսնաց, և ռոմանոս կայսեր. վասն այսորիկ կոչեցաւ Հոռոմոսին, որպէս գնեհ ասղնիկ. կամ Հոռոմոց վանք: * Որպէս թէ (ասէ վարդան) ի Հոռոմոց եկեին կազմանց ‖ : Կամ զի զերիցունս՝ Հոռոմոց երեց կոչեին, որպէս մեհենի կիրակոս, յասելն. * Եւ զի կոչեին զերիցունս՝ Հոռոմոց էրէց, անուանեցին զմի վանքն որ ի շիրակ՝ Հոռոմոց վանք, որ յարդ եւս Հոռոմոյ վանք ասի ‖ :

Իբր ի 982. ըստ գրելոյ ասողկայ էջ. 12. * Ո Հոռոմոսի վանքն այրեաց ‖ աբէղհանայ ամիրայ պարսից, զոր կոչեալ էր մուշեղայ եղբօր էջ. աշտոյ ողորմածին: Ընտ թաղեցաւ ա. սարգիս կաթողիկոս, ըստ վկայելոյ լաստիվերացոյն գլ. ը: * Վոխի յաշխարհէ աբ և արժանաւոր հայրապետն աբր սարգիս, և է գերեզմանն նորա ի Հոռոմոսի վանքն ‖ :

Գոպրեվանք: Եւ վարդանայ գրի Գոպրավանք, նոյնպէս և առ վարդանայ աշխարհագրի, որ և գնեհ յայս գաւառ. որպէս և ասղնիկ էջ. 7. յասելն՝ թէ ի նոյն ժամանակս յորում շինեցաւ վերոգրեալ մենաստանն և այլք, շինեցաւ * Եւ Գոպրեվանս ի Շ իրակ գաւառի ‖ : Յայս գաւառ գնեհ և կիրակոս: Հաստատեցին (ասէ վանն հալածեալ կրօնաւորացն ի ռոմանոս կայսերէ) * Եւ զՀոռոմոսին կոչեցեալ վանք, և զԳոպրեվանք ի շիրակ գաւառին ‖ : Ա արգան գնեհ ի գաւառին անոյ, որ է նոյն:

Ո շինուածին զոր պատմեն վերոգրեալ պատմագիրքը, պատ է հաճարիլ նորոգութեն, քանզի բազմօք յառաջ քան զհալածեալ կրօնաւորսն՝ որք եկին ի ձ. դարուն՝ առաջնորդ էր այսր վանացս բարեգ Հան որ էր ի է. դարուն. * Եւ արար (ասէ վարդ") ի ձեռն սմին բարեգ մեհանուն Հան կոչեցելոյ, որ էր առաջնորդ սբ ուխտին՝ որ Գոպրավանքն կոչի ի գաւառին Նոյ ‖ :

Եւ աստ խաչ հաչակաւոր՝ զորմէ գրէ նոյն վարդան. * ի Գոպրավանից տարան զնաչն որ յանուն սբ Ծածանն էին, որ արդ Ա արձիոյ կոչի, յայնժամ Ղոխեանց կոչիւր... և է ձեռն մեսրոպայ օրհնեալ, և կամ բարեգ մեհ Հանին. և ունի գիր հայերէն յայլ թիւն, և ծածկեալ են ոսկով ‖ : Ա քանչելեօք սորին բժշկեցաւ կին դեմոտրեայ արքային վրաց, վասն որոյ ի հայոց առեալ տարան ի վիրս:

Ա արմաշէն. կամ Ա՝արմաթաշէն, և Հաւհաճայ: Այն մենաստանք յայժմ գաւառի, ըստ վկայելոյ վարդանայ աշխար-

հագրի։ * Ը իրակ գաւառն (ասէ) ուր կան՝ որ ուխտին Յոռոմոս, և Ա՛արմաթաշէն, և Կարմիջաձոր, Դպրավանք, և Հառիճայ, և այլ բազումք ‖։ Ամուել կոչէ գառաջինն Ա՛արմաշէն՝ յիշելով և զվնասող նորա ի Թվին նլե. * Ակիզն շինուածոյ մեծանուն և վայելչաշէն զարմանակերտ և հոյակապ ուխտին Ա՛արմաշենոյ՝ ի քառասեր իշխանաց իշխանին վահրամայ ‖։ Յոր յաւելու ապա ընդարձակող սամուէլ. * Ակսեալ ի նլե. Թվին (այսինքն ի 986.) և աւարտեալ ի լոչին ‖, այսինքն ի նիկ, որ է ամ հն 994։ Դրէ վասն այսր և կիրակոս. * Յաւուրս սորա (այսինքն շահնշահ կամ սիեզեբակալ ամբաստայ) սկիզն եղև շինուածոյ հռչակաւոր ուխտին Ա՛արմաթաշէնն կոչեցեալ ի քառասեր իշխանին վահրամայ [1] ‖։

Յիշատակէ զայս մենաստան և գրիգոր մագիստրոս ի Թուղթս իւր, որպէս ի Թղթին առ եղբարս ուխտին սանահնի, և ի կրկին Թուղթս իւր որ առ սոսթենէսն հայր ուխտին Ա՛արմաշենոյ, յորոց ի միում կոչէ զնոյն մենաստան Ա՛ե ոխոր և մայրաքաղաք Ա՛արմաշենոյ։

ՎԱՆԱՆԴ։

Ա՛վրէք ուրէք գրի Ա՛անանիա, որպէս առ յովհաննու կաթողիկոսի. * Ը ըմբէր՝ (ոգբա) ըէ կողմամբ Ա՛անանտայ. անդ ապա հասեալ ի վերայ կամնարականն հանդերձ ազատաբն Ա՛անանտայ՝ կոտորեցին սպառապուռն զըօրս նորա ‖։ Ա՛յոմէն տառիս գրի և անուն բնակչացն ուրէք առ նմա. * Ա՛բակեր յարքայէ զոմանս և յայլոց ևս նախնի բարեաց Ա՛անանտայեաց ‖։ Կոչեցաւ այսպէս յանուն Վընդայ որ յաւուրս ՟ա. արշակայ արքայի մերոյ՝ ի բուռ ղարաց հատուածեալ, բնակեցաւ աստէն. քանզի յառաջ այս գաւառ կոչեր Ա՛ղփայ և Ա՛երին բաւէն։ * Ա՛ջանկ (ասէ խոր. ը. 6) ի տեղիս իոտաւէտ, մերձ ի սահմանին շաբայի. զոր հինքն Ա՛ղփայ և Ա՛երին Ա՛ասեն կոչէին. իսկ յետոյ վանս հատուածին վղընդուր բուղկարայ վընդայ՝

(1) Ա՛ղողիկ. ը. 41. աշխատոյ պահպանութեան ընծայէ զվնասուածն գաղիկ արքայ) ի ձեռն իշխանաց իշխանին վահրամայ որդւոյ գրի. գորոյ, և սմպատայ մաժիստռոսի որդւոյ վահրամայ, և մարզպանին աշխատոյ պահպանութեան՝ որ զՄ՟ռ ֆռաչն և զԲգնէրն չինեաց ‖։

բնակելոյ ՚ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ Ա՛ա Նանդ. և անուանք շինիցին՝ յանուն եղբարց և զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչև ցայժմ՝ ‖ Ա՛ան այսորիկ Թերևս ՚ի միում օրինակի աշխարհագրութե խորենացւոյն այս գաւառ գրի Ա՛անդ ։

Ի աստիվերացին՝ զլ. ՟Ը. կոչէ զայս և Փորակ ։ * Ընդառնել ընդ բաւեանն և հասանել ՚ի վանանդ, կամ ՚ի Փորակ ‖ ։ Ա՛յլ Փորակ Թուի մեզ լինել տեղի կամ ձոր մինչ՝ ուր եհաս Թագաւորն, որ քանզի էր ՚ի վանանդ գաւառի, նախ ընդհանուր զգաւառն դնէ, և ապա զտեղի գաւառին որոշէ՝ ուր եհաս (1) ։ Յայսմհետ. մարտի 30. յիւ շատակի և Փորը վանանդ. * Յետոյ խմացեալ զօրացն յունաց, հասին ՚ի Փորը վանանդ ‖, որ Թուի լինել մասն մինչ սորին գաւառի, և ոչ սահմանն մինչ արտաքոյ նորուն ։

Ա՛ահմանակից է բասենոյ և շիրակայ, զոր ցուցանէ վերոգրեալ բան խորենացւոյն՝ դնելով զվանանդ մերձ ՚ի սահմանն շարայի՝ որ է շիրակ ։ Ա՛ահմանակից է նաև կողգաւառին տայոց, զոր ցուցանէ խորենացին ՟Ը. 8. ՚ի պատմելն զհատուածիլն վլնդայ՝ յաշխարհին բուղարաց ։ * ՚Ի սորա աւուրս (ասէ, այսինքն ՟Ա. արշակայ) աղմուկ մեծ լեալ ՚ի գօտիս մեծի ի ներկին կաւկասու յաշխարհին բուղարայ, և բազումք ՚ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր (՚ի վանանդ), և բնակեցան ներքոյ կողայ, յարգաւանդ և ՚ի հայաւէտ տեղիս բազում ժամանակս ‖ ։ Ներքոյ կողայ՝ ևմն զհարաւակողմն կողայ, ուր անկանի վանանդ ։

Ո պատուականութիւն երկրին երիւք բաւիւք խորենացւոյն ՟Բ. 44. մարթի է իմանալ, որ կոչէ Ա՛տրոպէտ, Ա՛ղձաստան, և Ա՛ղուանէտ. այսինքն բերող յորինոյ. այլ ունի և Ա՛այրիս ՚ի ներկին իւր ։

Ա՛նակիչք գաւառիս ըստ մեծի մասին սերեալ գոլով ՚ի կովկասական ազգէն՝ որոց հայրենական են աւազակութիւնք և մարդագաւութիւնք, զնոցին բարս և զգործ ունէին մինչև ՚ի ժամանակս յետինս ։ * Վանդի վանանդ

(1) Ընծանօթ են բանք ընդարձակողին վարդ" աշխարհագրի ։ * Վանանդ կառուցեր զևոնդ վարդապետան ‖ ։ Յայլում ձեռ" գրի ։ * Վանանդակարուցեր զևոնդ վարդապետան ‖ ։ Թերևս ասել կամ լով. ՚ի վանանդայ կարուց էր տէր զևոնդ էրէց նահատակեալն ՚ի պարսս առ ՟Բ. յազկերտէ, ըստ որում էր նա ՚ի վանանդայ. մանանդ զի անունն կարուց յերկուս ձեռ" ը տառիւ գրի ։ Ա՛յլ ստոյգ է զոր յաւելու զինի Թէ * Գողթան վանանդն որոշ է ‖ ։

դացիք (ասէ խոր. Ճ. 44.) զաւազակութիւնէ գործ մեծ յանկութեամբ գործելին, և որպէս ուղիղ իրք ախորժելի Թուին նոցա ‖ Այնչափ յաւուրս Ճ. արշակայ և Ճ. խոսրովու՝ յայտնի ապստամբեալ յերկոցունց Թագաւորաց՝ արշաւելին ի սահմանս իշխանութեան նոցա. նոյնպէս և ի մէջն անդ Ճ. գարուն յաւուրս մուշեղայ արքային կաղուց՝ աւազակելին ոչ միայն ի բացեայ տեղիսն. այլ և ի նոյն իսկ ի քաղաքին, այլ աթոռս որդի և յաջորդ նորա խաղաղացոյց զգաւառն։ * Նախ և առաջին (ասէ ասող. Ճ. 17.) եբարձնա յաշխարհէն իւրմէ (ի վանանդայ) զաւազակութիւն, զմարդադաւութիւն, զոր ապգն վանանդայ իբրև զհայրենիք ունելին, ըստ ասելոյ պատմագրին (այսինքն է խորենացւոյն)... և այնպէս խաղաղացոյց զաշխարհն իւր, մինչ զի ի գիշերի իբրև ի տուընջեան, և յանապատի իբրև յապարանս շրջելին. ամենեքին վնասութիւն և աշխատաժիր գործոց պարապեալ, և արդարադատ իրաւամբք ուղղեալք ‖։

Ի Ճ. գարուն ի կարս քաղաքի սորա կանգնեցաւ Թագաւորութիւն սակաւատև, որպէս տեսցի ստորև։ Նոյն յովհաննէս կաթողիկոս ի Թ. գարուն ևս կոչէ զայս գաւառ Պեռոքէ, գրելով վասն աթոռոյ եղբօր ի. աշտոյ արքայի. * Նոյնս սպարապետն Հայոց՝ և եղբայրը արքային աշտոյ ի կողմանս պետութեանէ վանանդայ առակայացեալ կայր ‖։

Եպիսկոպոս գաւառիս յիշատակի առ եղիշէի Թղթ.26. անուանեալ, * Վաղ եպիսկոպոս վանանդայ [1] ‖։ Յիշ շատակի նոյնպէս և ի ստորագրութեան անդ ժողովոյն գինոյ զկնի եպիսկոպոսին ուշտունեաց, և նախ քան զեպիսկոպոսն աշմունեաց։ Նոյնս նորա ի վերջին ժամանակս Թուի Թէ էր ի կարս քաղաք, որպէս մարթ է գուշակել ի Թղթոյ ընորհալւոյն առ բնակիչս քաղաքիս։

Կաբս։ Նոյս քաղաք մինչև ցայժմ կոչի ի վրաց ի սեռական՝ Կաբէս ჯალაქ. որ Թարգմանի առ նոսա Կրկան քաղաք, որոյ ուղղականն լինի Կաբէ, որ նշանակէ Կուռն։ Յանուանէ աստի ածանցեալ է առ մեզ անուանս Կաբս. այսպէս անուանեալ՝ ըստ որում կարս քաղաք՝ գուռն մասից էր սահմանին վրաց և Հայոց, յորժամ գուռգարք էին ընդ տէրութիւն վրաց, կամ Թէ ի սահմանի վրաց Համարեալ։

(1) Ըստ միում ձեռ՝՝ այսպէս, պէս և առ ղազ. Թղթ. 75. գրի այլ ի տպ՝. գրի Վանանդեայ, որ. Տէր գոլ վանանդէից եպիսկոպոս։

Ը. մատթէոսի ՚ի Թվին շԾգ. յերից տեղից եւս գրի ԼՄԲ, որ ոչ է ուղիղ հնչումն նախնեաց, այլ այժմեան հնչումն ռամկայ ՚ի հայկական խօսս։

Յիշատակի այս քաղաք և առ յովնաց պատմագիրս՝ առ կեդրենոսի, առ յոհաննու կուրոպաղատայ, և առ պերփեր բուժէնի ՚ի գլխս կառավարք. գլ. 44. ուր ասէ. * Լշխանն Լշխանաց (աշոտ) նստեր ՚ի մեծ հայս ՚ի քաղաքն Վարս ։ Օնոն յիշէ և ՚ի գլ. 50։ Լայծկ գուրնըփօր նոյն լեալ որ առ պատմեալ. գլ. ԺԳ. կոչի Վռրոա, այլ կաճածկի ընդ իւր կարծէ՝ սակս գնելոյ պաղամեայ զՎռրոա առ եփրատաւ, և ոչ առ երասխաւ, յորոյ մերձակայս է Վարս. բայց որպէս բազում ուրեք գրեալ եմք, վերնապ նոր՝ կամ գրչաց և կամ նորին պաղամեայ՝ եդեալ է անգ դէն եփրատ, փոխանակ գնելոյ զերասխ, զի ՚ի նոյն կարգի առ եփրատաւ յատակ հնչմամբ յիշատակին առ նմա, և արմաւիր, և արտաշատ, և նախջուան, որք են առ երասխաւ։

Ա. յս կարս քաղաք նոյն է՝ որ բազում ուրեք ՚ի սեռ. կանն կոչի Վաղա՞ կարս. որպէս յայտ է յաստղկայ՝ որ ՚ի ՟ր. 11. զմուշեղ Թագաւոր քաղաքին՝ գնէ ՚ի կարս, ասե լով. * Ակսաւ նա (այսինքն սմբատ արքայ տիեզերակալ ձայնեալ.) գոռալ ընդ հօրեղբօր իւրոյ մուշեղայ որ ՚ի կարս ։ Լոկ ՚ի ՟ր. 17. գնոյն մուշեղ գնէ Թագաւոր քաղաքին կարուց. * Յայսմ ժամանակի (ասէ) նղ՟. Թուականին, մուշեղ Թագաւորն մայրաքաղաքին կարուց վաղձանի ։ Այս եւս ՚ի խորագրի նոյն գլխոյ աբաս որդի և յաջորդ մուշեղայ՝ գնի Թագաւորեալ՚է Վարս, որ յայտ է թէ Թագաւոր էր կարուց, զի Թագաւորէր անդ, ուր բանօր և մուշեղ։ Այս զգափիկ զոր այլք Թագաւորել գնեն ՚ի կարս, կիրակոս կոչէ Թագաւոր կարուց. * Վասն գիկ Թագաւորն կարուց՝ գնաց տեսանել զկայսրն յունաց ։ Յայտ է եւս ՚ի բանից վարդանայ, զի ուր ստղկի վանն աբասայ Թագաւորի եղբօր երկաթ աշոտոյ գրէ Թէ շինեաց զեկեղեցին ՚է Վաղարշն Վարս, անդ վարդան վանն նորին եկեղեցւոյ շինեալ ասէ ՚է Վարս. զբանս նոցա տես ցես ստորև։ Այս այսպէս առաջինն անունս Վարս՝ լինի աղաւաղումն սեռականին վրաց. իսկ երկրորդ անունս Վարս, սեռական հայկականին։

՚Ի նախնումն առ յովհաննու կաթողիկոսի յիշատակի միշտ Ռէբդ անուամբ. * Վարեալ կապէ (ասէ աբաս էգբայր ա. աշոտոյ) զնա երկաթի շղթայիւք, և գնէ ՚ի բան.

տէ՛ի բերդին կարուց ։ Այլ այլուր վասն ափշին ոստիկանին. * Այրենալ պաշարէ զամուրն կարուց՝ ի վանանտ գաւառի ... խակ արքայ սմփատ դարձեալ եկեալ յամրոցն կարուց ։ Ի նոյն անուն կոչի ի պատմութիւն Թովմայի արծրունւոց յերկրորդ վարս գագկայ, ասելով վասն ափշնի. * Պաշարէ զբերդն կարուց, և բացեալ զմրթերեալ տունս գանձուց՝ առնու աւար բազում ։ Այլ առ յետագայս յիշատակի ուրոյն և քաղաքն և բերդ նորա, որ էր՛ի բարձրաւանդակի քաղաքին, որոյ առ լաւ տիւերացոյն գլ. ժե. ուր գկարս կոչէ նախ՛ի խորագրի Աղաւդն չգիտեաք և ստորև գրէ. * Այրէ, որ ժամանեաց յամուրն եւանեայ՝ որ՛ի վերոյ քաղաքին կայ, նա միայն ապրեցաւ ։ Որ և ընդհակառակն՛ի Թուղթին որ առ քաղաքիս կարուց, գովելով կոչէ զնոյն Նմատոյդ Պղտակ, և հայկապ Աղաւդ։ Այս բերդ կայ մինչև յայժմ՛ի նոյն դիրս, զորմէ տես՛ի նոր հայաստան, Թղթ. 120 ։

Որ կաթուղիկէ եկեղեցին քաղաքիս չինեաց աբաս արքայն յաջորդ երկաթ աշտոյ՛ի Ճ. դարուն։ * Այր չինեալ Թագաւորին (աբասայ՝ ասէ ստող. ՇԸ. 7.) զկաթողիկէն նա՛ի քաղաքին կարուց, վիմարդեան արձանօք, որձաքար պատուական վիմօք, բոլորապէս գմբեթաւորեալ պայծառ զարդուք՝ երկհանման խորան ։ Որ նոյն գրէ և վարդան. * Շ չինեաց և Թագաւորն աբաս զկաթողիկէն՛ի Կարս, զեղեցիկ յօրինուածով ։ Յիշատակի և այլ եկեղեցի սորա փայտակերտ՝ զոր յոյնք այրեցին ։

Ի 961. եղև սա Թագաւորահատ առանձին Թագաւորութեանն, յորում նստան երեք միայն Թագաւորք, մի զկնի միւսոյ պայազատելով. որոց տահման ձգէր ընդ հարաւոքն վանանդ. վասն որոյ տամուկ զգագիկ որ Թագաւորեր՛ի Կարս, կոչէ Թագաւոր Վանանդայ՝ գրելով՛ի Թվին շԺգ. * Ասեաւ Թագաւորն վանանդայ գագիկ շահնշահ ։ Այլ կիրակոս վերոյիշեալն անուանս և դնելով ասէ. * Այս մյուս և գագիկ (Թագաւոր) վանանդեայ և կարուց՝ որ գնաց առ յոյնս ։

Ի շՁ. Թվին [1] ՛ի 1053. յաւարի առնին պատրիկք յանկարծ յարձակմամբ ։ Իսկ ՛ի 1064. գագիկ վերջին Թագաւոր քաղաքիս եւ գկարս՛ի յոյնս. գծամնդաւ և գայլ տեղիս առեալ փոխանակ այնր, ըստ մնացին առ ահի Թուրքացւոյ, որպէս գրէ վարդան, և ըստ մնացին առ քրնու-

(1) Ա յսպէս բերէ հաշիւ լսոսիվ. դլ. ԺՁ։

ԹԵ յունաց, որք ոչ նեբրեին հայոց նստուցանել կաթողիկոս, որպես գրե ընորհալին ի վիպասանութեե։

* Յորժամ արքայն մեր կոչեցեալ,
գագիկ անուն վերադասնեալ.
Եմ որ զկայսր ի յոյնս տուեալ,
և զնամընդառ դրեակն առեալ....
Եւս ըզկայսր նախատացեալ,
այնըր խնդրոյ փոխանակեալ.
Ո՛ի հովսեպետ հայոց դարձեալ,
նստեալ յաթոռն ոսկեայնացեալ։

Ի 1239 ի վերջին ապականութեե գրեեե հասուցին կոտորածիւ մուղալ թաթարք առաջնորդութեբ չարմա ղանայ իշխանին. զնոյն անցս անցոյց և ի 1394. լենկթեմ մուր, որոյ նախ պաշարեալ ընդ ժամանակս լինէ, ոչ կա րաց առնուլ մարտիւ. մինչև ստա փերուզպահի անուն իշխան քաղաքին՝ անձնատուր լինելով եա նմա գկայս։ Ո՛ւնի տաճիկք առին ի ձեռաց վրաց, և ի տաճկաց վերք. այլ անդրէն յառնուալ տաճկաց՝ գարա մուստաֆա փաշային զօրապետ, ընդ սուլթան միւրատայ ընդդէմ պար սից և վրաց, ի հիջր. 988 (1580. կամ 1579.) ամրացոյց զբերդ քաղաքիս պարսպաւ և խրամով շուրջանակի, շի նեալ ի նմա նաև մզկիթ և բաղանի։

Յառաջին ժամանակս վանահայրութեին ծաղկեալ էր ի սմա. և բնակիչքն էին փարեցիք, զոր յայտ առնէ լաստիվերացին՝ յասելն վասն քաղաքացւոցս. * Հարստա գեալք բազում ընչեղութեբ՝ ի ծովէ և ի ցամաքէ ամբա րեալ։ Այս ստորև առանձին յիշէ զվանահայկանս սո րա, կոչելով * Աեծահարկի և պատուական վանահայ կանք։

Ո՛ եպիսկոպոսունս կարուց տես վերագոյնդ ի կարգի եպիսկոպոսացն Աւանդայ։

Ո՛ արքեպս։ Ո՛ որ առ ի զանազանել ի միւս քաղաքէն որ յաղիովիա՝ խորենացին գ. 65. կոչէ Ո՛ արքեպս վանահ դայ. * Յղեցին և բազմութիք եպիսկոպոսացն Հանդերձեալ նեղեաւն մեսրոպայ, և բովանդակ ուխտիս եկեղեցւոյն մաղթանս՝ զքահանայն տիրուկ զորդի մուխիկան ի Ո՛ա բիշատակ վանանդայ։ Այլ թէ քաղաք իցէ, կամ աւան ոչ ինչ յիշատակէ։ Տես ի հոր հայաստան. թղթ. 121։

Ո՛րդեբ։ Ո՛ւսուց յիշատակեալ ի զեմոնդեայ ի գլ թ.

յասելն վասն սմբատայ կիւրապաղատի. * Ինաբա նեալ սմբատայ ընդ զօրավարին յոհնայց, եկեալ հասա նելին 'ի գաւառն վանանդայ, 'ի գիւղն՝ որում Արշակեան կոչեն ||։

Աղմոս գեօղ։ Ասի էր դիւտ կաթողիկոս, և աստանօր թաղեցաւ, զորմէ գրէ ղազար. * Այդեալ 'ի դիրս հարց իւրոց խաղաղութ՚, 'ի գեօղն որ կոչի Աղմոս գեօղ, 'ի գաւառին վանանդայ ||։ Ընդ ասողկայ ՚ք. 2. գրէ Ներսես գեղ, յասելն վասն գիւտայ. * Այր 'ի գաւառ ն էն վանանդայ Աղեթմոյ գեղէ ||։ Այսպէս գրի և յայլ երիս տեղիս 'ի պատմէն զբաթկէն, և զիսրայէլ, և զՅ. տրդատ կաթուղիկոսաց, որք նոյնպէս էին 'ի գեղ ջէ աստի։ Իսկ առ յոհաննու կաթուղիկոսի գրի () տա ռիւ. * Ո այսու ժամանակաւ մեծ հայրապետն գիւտ՝ որ Ա()ինոյ գեղջէ... վախճանի ||։ Այսպէս և առ կիր. 'ի պատմէն զՅ. տրդատայ կաթուղիկոսէ ասէ լինել զնա Ա()ինոյ գեղջէ։

Հերեաւ։ Հինատակի առ բուզանդայ ՚ք. 22. յասելն վասն զօրացն պարսից. * Հասեալ էին 'ի գաւառն վա նանդայ, 'ի տեղւոջն՝ որ անուանեալ կոչի Հերևեաւ ||։ Ո նոյն հինատակի և խորենացին ՚ք. 46 և կոչէ Այրեւ։ * Այգիա (խոսրով ՚ք) զարշակ (արքայ) իջեալ հիւր սահ մանն 'ի գաւառին վանանդայ. և պատահէն միաբանոյ 'ի դաշտին որ կոչի Այրևեւ, և սան պատերազմ ընդ մի մեանս սաստիկ յոյժ ||։

Ալաւանից գեօղ։ Հայրենիք երկն զևանդեայ երիցու, զոր հինատակի եղիշէ էջ. 181. * Ի Լևոնդ երեց 'ի վանանդայ 'ի գեղջէ Ալաւանից ||։

Ալաճկաբար։ Ո որմէ ասողիկ գ. 6. * Այլ ապա եկեալ Հուռմդի արանցն 'ի վանանդ, 'ի գիւղն Ալաճկաբար, կո տորեցան 'ի ձեռն սահակայ որդւոյ իսմայելի ||։

Ասէի վանք։ Հայսմաւուրս մարտի 30. * Այլ ապա տա րան 'ի վանանդ (զոր խաչն նուիրեալ), և զտեղին ուր եդին զոր խաչն՝ կոչեցին Ասէի վանք ||։ Աստի գերեցաւ յաւուրս ի՛. բարսեղ կաթողիկոսին, յելս ժ՛. դարուն։

ԱՐԱԳԱԾՈՑՆ։

Վոչեցաւ այսպէս յանուանէ լերինն Աբրգածո. իսկ Աբրգած էառ զկնի անուն յարմենակայ նահապետին որդւոյ Հայկայ. և որպէս անուն իւր յայտ առնէ՝ ձգի այս գաւառ առ ոտամբ նորին արագած լերինն. յոյր սակս ուրեք ուրեք ուրոյն գրի անուն սորա՝ կոչելով Ասն արա գածո. * Յայսմ խորհրդեանց դաշտի (ասէ խոր. ա. 11.) բնակեալ արմենակայ, չինէ զնմանն ինչ՝ ի հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին, և զոտն լերինն՝ ի նոյն կողմանէ, և ըզլեառն անուանէ յանդագոյն յիւր անուն Աբրգած, և զկալուածսն՝ Ասն արագածո։ Այնպէս՝ ի գործ ածի և առ Թովմայի արծրունւոյ, յասելն յերկրորդ վերս գագկայ. * Ասահկանս առաքեալ յայրարատեան գաւառ, և մինչև Աբրգածն կոչեցեալ Ասն, որ է բաժին կալուածոց արասայ որդւոյ սմբատայ։ Ուրեք առ յովհաննու կաթուղիկոսի Աղց արագածայ. * Նայց ... յերկուցն և գաւառաց, որ է մասեաց ոտն, և Աղմ արագածայ։

Ունի այս գաւառ յոտս նոյն հանդնաւն լերինն՝ դաշտ ինչ ընդարձակ, յորոյ ընդ միջ անցանէ գետակ. դաշտն է պատեալ լերամբք. առ ստորոտովք նոցին բազմութիւն աղբերաց, որք սկզբնաւորին գետակ։ Ով այս ամենայն բանաստեղծօրէն լիմն ստորագրէ խորենացին յայս համառօտ քան։ * Իսկ արմենակայ առեալ զամենայն բազմութիւնն՝ խաղայ յարևելս հիւսիսոյ, և երկեալ ի խորին դաշտաւայրի մի, ի բարձրագագաթանց պարապեալ լերանց. գետս կարկաջասահ ի յարևմտից ընդ միջ անցանելով, և զղաշտն արևելից լիմն գոգցես իբր որսայսեալ՝ ձիգ յարեգակն կոյս զերկայնութիւն պարզեալ. և առ ստորոտովք լերանցն բազում ականակիտ բղխեալ աղբիւրք, որ գետոց հաւաքումն եղեալ հեզաբաւ առ սահմանօք նոցա, ծնիւք լերանց և եղեամբ դաշտին պատանիք ոմանք իբր երիտասարդուհիք ձեմիցին։

Այսպիսկոպոսունք գաւառիս կոչեին յանուն գլխաւոր ցեղին տիրողի յայս գաւառ, այսինքն է Ամատունեաց, որպէս ուսանիմք ի վիշատակարանի զաքարիայ առաջնորդի ամատունեաց, ուր ասէ. * Այս ... զաքարիա ի տանէս արարատեան .. առաջնորդ Ամատունեաց Աղձ կաթողիկոս՝ որ ի ստորոտս Աբրգածու, և ի գաւառիս

կարբայ, և Ա՛նբերդայ [1] ‖ : Ո՛նոյն ցուցանեն և բանք առաքել պատմագրի : Ա՛յս եպիսկոպոսական աթոռ է մին ի հնագունից անտի, բայց եպիսկոպոսունք յիշատակ կեալք ի գիրս են ա. Ա՛ղիշա եպիսկոպոս ամատունեաց առ ժամանակօք վարդանայ. բ. Մատթէոս եպիսկոպոս ամատունեաց ի ժամանակս ա. խոսրովու պարսից արքայի ղոր յիշատակէ ասողիկ ք. 2. գ. Մայել եպիսկոպոս ամատունեաց ի ժողովն գինւոյ առ գ. ներսէս կաթողիկոսիւ :

Ա՛շտան, կամ Ա՛շտան : Ա՛նհամի յայս գաւառ : * Տա բէսալ հանգուցանեն զնա (այսինքն զերանելին Մեսրովբ. ասէ, Թովմա արծրունի) ի Ա՛շտական գեօղ, ի գաւառն որ կոչի Ա՛ստ արագածոյ ‖ : Ա՛տ այամ և ասողիկ ք. 6. * Ո՛տա (այսինքն զմօրիկ հայոց) ասէն լինել յերկրէն Հայոց, յարագածոտն գաւառէ, ի գեղջէ որ Ա՛շտանն կոչի, որ ի կոստանդնուպօլիս ինամ ածէր գեղջն իւրում, և այս արդարացուցանէ զառաստելին՝ որ ասէն, Ա՛յտի յ Ա՛շտան խունդ առաջի ‖ : Խուզանդ գ. 7. բերդ կոչէ զայս, և դնէ յապստաժուտ գիրս՝ յասելն վասն զօրաց մամբեաց կի կովկասականաց. * Փախեան ելլէն ի քաղաքէ անտի յառաջարն ի կողմն յ Ա՛շտան բերդին, և զանապատն և զքարուտ տեղին՝ ապաւէն իւրեանց համարեցան ‖ : Շ ըջակայ գիրքն էին քարուտք. այլ էր առանձին առապար՝ որ յանուն սորա կոչէր. զայս ակնարկէ բուզանդ. բայց յայսոցագոյն և խորենացին գ. 9. յասելն վասն պատերազմի ընդդէմ նոյն կովկասացոյց. * Ա՛յնտի մերժեալ զ Ա՛շտան առապարան .... գՀետ ունելով քաջաձիոյն ի դժուարս քարանց, և ի վէմս տեղիս ‖ :

Ա՛երձ է ի վաղարշապատ, քանզի վահան ամատունի աստանօր կալով, տեսանէր զիաթուղիկէ եկեղեցին որ ի վաղարշապատ, որպէս յայտ առնէ անդէն խորենայ ցին. տես վասն այսր ի նոր հայաստան, Թղթ. 266 : Ա՛յլև սեփական նորին վահանայ, զոր պարգեւեաց նմա փոքր խոսրով արքայն սակս մեծի քաջագործութեանն. տես ի խորենացին ի նոյն գլ. ուրանօր Ո՛ռնէ Ձախատուն, կոչէ Ա՛շտան, Թէպէտ և Ա՛շտան ոչ եղև ի գիւղն անդ, այլ արտաքոյ ի շրջակայս : Յայսմանէ խոր. խենացին գ. 67. կոչէ Վէտ վահանայ. * Խարձեալ տարաբ

(1) Տես շԱ՛նբերդ յանծանօթս մեծին հայոց :

գնա (այսինքն վահան զմարմին մեսրոպայ) յիւրն գիւղն Ոշական ||[1]: Այսպէս կոչէ և զաղաղ Թղթ. 64:

Աղաւ: Այս խորենացւոյն է. 27. կոչի Ոշան, և գնի յոտն արագած լերին: * Ոշաղեցին (զսակերս Թագաւորացն հանեալս յամէնօդէն անի) յաւանին Աղցս, որ յոտին արագած կոչեցեալ լերին ||: Այլ և յայս գաւառս, քանզի և նոյն իսկ լեառն անկանի ի սոյն. վասն որոյ յայսանի և գնի առ ասողկայ է. 2. * Տէր կոմիտաս (կաթողիկոս էր) ի գաւառէ արագածնոտոյ, ի գեղջէ Աղցից ||[2]: Այս բուզանդայ գրի տառիւս է, և կոչի գիւղ ամառ, առաւել վասն բնական դրից, քան թէ սակս արուեստական շինուածոց. զի գրի է. 24: * Հանեալ Թաղեցին յամուր ի գիւղն՝ որ Աղձն անուանին, յայրատ գաւառին՝ որ կայ ի ինձս, ի գոգս, ի ծոցս, յանձուկս, ի գժուարս լերինն մեծի՝ զոր Արագածն կոչեն ||: Յիշատակէ զնոյն և Թովմա մեծոփեցի. * Այ ազատագրգի մի աղիգան անուն ի յայրարատեան գաւառէ, ի գեղջէն Աղցոց ||: Այնչափ ցայժմ գտանի այս գիւղ սովին անուամբ որպէս լսեմք:

Արուճ: Այան, կամ Աղաքագեօղ, զորմէ յիշատակի առ յոհաննու կաթողիկոսի. * Ի սակ արքայ (ա. սմբատ) իբր յապազայս ինն իմացեալ զչուեն յոստիկ ... գնա մնատակ լինէր ի քաղաքագեօղն Արուճ, ի ծործորս Արագածայ լերինն ||: Այլուր կոչ Ասապակերտ, ուրանօր գրիգոր իշխանն մամիկոնեան որ յաւուրս անաստասայ կաթողիկոսի ի մէջն անդ է. գարուն՝ շինեաց եկեղեցի, և ապարանս, զորոց զվայելչութիւն և զգիրս այսպէս ստորագրէ. * Այծային այցելականութիւն հիմնագրեալ ղէքնաղագեղ եկեղեցին՝ որ ի մեծ գաստակերտին Արուճ, շինէ գնա ստիպով երկնային ինն ձեռամբն յարդարեալ ի վերայ երկրի. և ի հարաւոյ կողմանէ գնէ զարբունիսն իւր յերդ քարաժայռ ձորակին, յորում բղխէ ականակիտ աղբիւր պղպջակեալ ընդ քարածերպս վիմարդ քարանցն, որ զեզերս ունի իբրև զսպասք պատուական ||:

Այլ յաւագ քան զյովհաննէս կաթողիկոս յիշէ զսա զևոնդ պատմիչ՝ ի գլ. է. ի գրեալն վասն նորին գրի

(1) Ի տպ. գրի ասաէն Ոշական և առ յոհ. կաթ:
(2) Այսպէս գրի և առ յովհ. կաթ. և չեն հնագիր, գրի տառիւս Ո:

դոլի մանիկանէի ։ * Շ Լինեաց նա տուն աղօթից ՚ի գա-
ւառն արագածայ ոտին՝ յաւանին Ա՛րուձ՝ տաճար փա-
ռաց անուան նորա՝ գեղեցիկ վայելչութիւք զարդարեալ,
յիշատակ անուան իւրոյ ։ Կրէ և առաղնիկ ք. 2. որպէս
և կիրակոս զայսմանէ յասելն. * ՚Ի Ե. ամին անաստա-
ծայ եղև Լինուած կաթողնիկէին յաւանին Ա՛րուձ՝ զոր
Լինեաց գրիգոր պատրիկն, յորում միլուի նահատակին քոյր
դաւիթ՝ ազգաւ պարսիկ ։ Եւ վարդան՝ յասելն. * Յա-
ւուրս սորա (այսինքն անաստասայ) Լինեաց գրիգոր մա-
նիկոնեան զկաթողնիկէն Ա՛ղձոյ ։

Ա՛ղվերդ ։ Ա՛սայ էր մովսէս կաթուղիկոս. զորմէ յով-
հաննէս կաթուղիկոս. * Յետ սորա ապա զմովսէս զայրն
Աստուծոյ որ Ա՛ղվերդ գեղջէ . . . կացուցանեն յաթոռ ։
Ա՛սողիկ ք. 2. նշանագրէ և զգաւառն ասելով. * Ա՛ով-
սէս ՚ի գաւառէ Ա՛րագածոտանէ ՚ի գեղջէ Ա՛ղվերդայ ։
՚Ի նմին գաւառի գնէ և ՚ի ք. 3. յասելն վասն մաշտոց
կաթուղիկոսին. * Այս էր հայրենեաւք յարագածոտան գա-
ւառէ ՚ի գեղջէ Ա՛ղվերդայ ։ [1] Ո երոգրեալ գրիգոր
իշխանն մանիկունեան՝ շինեաց առ սովաւ մենաստան, որ-
պէս ցուցանէ յովհաննէս կաթողիկոս՝ յասելն. * Շ Լի-
նեաց նա և նուիրանոց ուխտի կրօնաւորական դասուց,
յորում և եկեղեցի պայծառապատճոյ ՚ի նմա յարգա-
րեալ ըստ արևելից կուսէ դասատակերտին մեծի Ա՛ղվ-
վարդայ. տուն բնակուելոյ կուսակրօնից զնա հաստատէ
՚ի փրկուելոյ հոգւոյ իւրոյ ։

Ա՛ալէն ։ Կ՚ուղղ՝ ուր բնակեցաւ Եւխանոս բագրատունի
յաւուրս արքայիայ (կամ արշամայ) արքայի. յիշատակի
այս առ Թովմայի արծրունւոյ՝ յասելն. * Օ՚ր առեալ
Ջաջուռ ահիւ (աղիւս), և ամենայն պատրաստ կազմու-
թիւք՝ բնակեցուցանէ ՚ի կողմն Ա՛րագածոյ. ՚ի գիւղն Ա՛ալէն
կոչեցեալ ։ Կ՚եղաքաղաքաց կոչէ զսա յովհաննէս կաթողիկ
կոս յասելն. * Յաւուրս սորա (այսինքն Աիրակ կաթ.)
եղև կոտորումն քաղինոյ, և արեւնոյ և Կ՚եղաքաղաքացին
Ա՛ալենայ, յորում սպանան ոգիք երկու եւօթն հարիւր, և

(1) Ա՛ՀԼ յայսմաւ. հոկտ. 13. գնէ ՚ի կոտայս. * Այ՛ վարդապետն մեր մաշտոց՝ էր ՚ի գաւառէն կո-
ռէն կոտէուց, ՚ի գեղջէն Եղէ-
վարդայ ։ Իակ ՚ի տպ. և ՚ի նոր
ձեռագրի ուղղագրեալ գնէ. * ՚Ի
գաւառէն կոտէից, ՚ի գեղջէն
Եղիվարդայ ։ Ա՛ՀԼ զնոյնգ և
իցէ՝ ոչ ուղիղ ՚ի կոտայս գնէ այս
Եղիվարդ։

դերեցան ուրեք։ Ա՛ղուկ ք. 2. յիշատակէ միայն զկոտորածն Ամաղեկայ. իսկ սամուէլ զերեսեան ևս։ Ագհպետ և ոչ ոք ի նոցանէ որոշէ զգաւառն Ամաղեկայ։

Կոյաշ։ Օ որմէ խորհեսցին. ծ. 22. * Խոկ գնել եհետ յաւանն Կուայ, որ յոտին Ա՛բագածն կոչեցեալ լերինն, առ կուրացեալ հաւ (1) իւր տիրան։ Ասն արագ ածէ լերին անկանիլ ի նոյն իսկ արագածոտան գաւառին, որպես ասացաք ի վերոյ ի գիւղն Ա՛ղձք։ Յայսմ աւանի թագեցաւ նոյն տիրան արքայ։

Ա՛պրենէս։ Յիշատակի այս գիւղ առ կիրակոսի, ի պատմէն զգնաւն հեթմոյ արքայի առ մանդոյ խան Թաթարաց. ասէ. * Օ տեղն առ յոտն արագածու հանգիպ լերին արայի ի գիւղն որ կոչի վարդենիս։ (2)

Ա՛ժան։ Գիւղ յիշատակեալ առ յովհաննու կաթուղիկոսի։ * Յողովկեն (ասէ զօրքն հայոց առ արքայ ամբատ) ի գեղն Ա՛ժան որ ի ստորոտս Ա՛բագած լերին։

Ա՛ծ գերեզման։ Յիշատակի առ յովհաննու կաթուղիկոսի. յասելն վասն ք. յովսէփ կաթողիկոսի. Նայց զինքն գերզայ զյովսէփ ի գաւառէ Ա՛բագածոտան, ի քնակչաց տէրն Գրիգորի կացուցանեն ի հայրապետութեան։ Այնպէս և առ սամուէլի ի Թվին մէնա. ուր նոյն յովսէփ գինի լինել * Ա՛բագածոտանին ի քնակչաց տէրն գրիգորի։ Ա՛յսպէս գրի և ի գաւազանագիրս ինչ կաթողիկոսաց, զոր Թերևս արարեալ է ուրուն գրիգորի աշակերտի սարգսի, ասելով. * Տէր յովսէփ Ա՛բագածոտանէ ի մայրաքաղաքէ տէրն գրիգորի։ Խակ առ ասողկայ գրի սա Ա՛ծ գերեզ. * Տէր յովսէփ որ կարեաւն կոչիւր, ի գաւառէ Ա՛բագածոտանէ, ի գեղջ Ա՛ծ գերեզման։ Որ Թուի լինել վրիպակ, այլ յայտ է Թէ տեղին էր մինաստան, վասն որոյ կոչի Ա՛յրաքաղաք՝ (որպես և կոչին երևելի

(1) Ա՛յսպէս ի գրչագիր օրէնսգիրսն, ուր ի տպ. գրի. Աբ Խորենացի չեալ հօրն իւր գերան։

(2) Յայսմաւ. տպագրեալ ի յունէ. 30. յունուարի լինել ի ք. հայս, զի գնէ զայն մի ի գիւղս երկից խարբերդու, որ է ի ք. հայս, գրելով վասն բարսղի կաթողիկոսի. * Պատահեցաւ ի գիւղ մի խարբերդու, որ կոչի Վարդենի, մօտ ի յանծանիթ։ Ա՛յլ վրիպակ Թուի, և ի ձեռս գերս պատահ անուանդ Խարբերդու. քանզի և այն պատմութեն վախճանին բարսղի կաթողիկոսի զորմէ բանն է ի յայսմաւուրս, ինդրէ տեղի ինչ մնա ի սեաւ լեառն և ի շուրջ անապատս, ի սահմանս հիւսիսոյ։

վանք), և առընթեր ուներ գիւղ. յայն սակս յաստղկայ հիւղանուսոք յիշատակի։

ՃԱԿԱՏՔ։

Տաւիղ։ Յիշատակի առ ասող. ՟բ. 11. * Այս սկսաւ նա (ամբատ տիեզերակալ) գոռալ ընդ հօրեղբօր իւրոյ մուշեղայ որ՝ի կարս, և առնու գլեռդն որ՝ի Ղակատն, որոմ Տ ատիկն կոչեն։ Յիշէ զնոյն և լաստիվ. գլ. ՟ը. սուանց որոշելոյ զգաւառն. * Այն ամն յիշանացոյն՝ի կողմանէն աշոտոյ՝ի գատ կայեալ առաջի գէորգէ, ասէ թէ Տ ատիկ իմ բնական տեղի է՝ զոր անիրաւաբար տա՞ բաւ յինէն ամբատ։

Կողբ։ Յերկրին Ճակատուց դնի զայս Թովմա Մծոփեցի՝ Վ՟ահաւաղաղ կոչելով, որ մեզ Թուի նոյն իսկ Ղակատք գաւառ։ Այն երևի լինել ընդ այսմ կողբայ որ յիշատակի առ յովհաննու կաթողիկոսի՝ յասելն վասն եզրի կաթողիկոսի. * Ընկալեալ պարգևս զերիր մանն գիւղաքաղաքին Կողբայ, և զաղտս նորին թովմանդակաբար, գառնայ մեծաւ չքով՝ի տեղի իւր։ Այսպէս յիշատակի և առ ստեփաննոսի օրպ. գլ. իբ։ Օ աղահանս Կողբայ յիշատակի և կիրակոս գլ. հբ. յասելն վասն Թամաբայ. * Օ առնայն աղահանս առնն որ՝ի Կողբ, և որ յայլ կողմանս կողմանս։

Ուշոտ սպարապետ որդի շասկոյ յաւուրս ՟ա. սմբատայ արքայի հիմնեաց ասաին եկեղեցի՝ որպէս գրէ յովհաննէս կաթողիկոս. * Օ կնի ասա հիմնադրէ եկեղեցի՝ի քաղաքագեօղն Կողբ, թագմածախ փարթամութ։ Ուր խորենացոյն է. 60. կոչի Վ՟ահ. * Այս ընկեր նմին՝ի Կողբ գեղջէ, որում եղնիկ անուն կոչեր [1]։

Օ այսոսիկ համարիմք մի և նոյն Կողբ. զի այլուր ոչ գտաք յարդ՝ի գերս նախնեաց Կողբ անուն գիւղ քան կամ քաղաքագեօղ, բայց եթէ գաւառ՝ի գուգարս, որ և տիրապես կոչի Կողբաւորք։ Այսպէս և Ճակատք գաւառն համարիմք լինել այն՝ որ է յայրարատ, և ոչ որ՝ի տայս. զի բան յովհաննու կաթողիկոսի. գրեթէ յայսմիկ ցուցանէ լինել յայրարատ, քանզի շինուիլն և տերուիլն

(1) Սոյն այս եղնիկ է որ առեալ կոչի՝ի գերեզմանեանց Եղնիկ Կողբոյ։

քաղրատունեաց (յորմէ ցեղէ էր վերոգրեալ աշտ,) էր յայրարատ։

Սոբմաոէ, կամ Սոբմաբ։ Ներդաքաղաք յիշատակեալ ի լաստիվ. գլ. Ժ. * Այս նա (այսինքն վեստն սարգիս) եղեալ յամրոցին (անուշ) երթայ ի բերդաքաղաքն որ կոչի Սուրմառի ‖ Ձոռվին մեծոփեցի գնէ զնոյն ի ձա կատ գաւառի յասելն. * Այգին (զոր լինկլեմուրեին) ի վերայ ձակատուց երկրին Սուրմարու և կողբայ ‖։

Պատիճն օրբել. գլ. Ե. թղթ. 24. կոչի Ա՛ Սոբէ· Ադին (զաքարէ և իւանէ իշխանքն) զկարս և զվաղարշ շահերտ, զկաղզուան, զԱ՛ Սոբի, և զանի, և զանբերդ‖։ Նոյնպէս գրի և առ կիրակոսի ի գլ. խդ. վասն թաթա րաց ի ժդ. դարու, ասպատակողաց ի հայս. * Ադին և զքաղաքն Ա՛ մորի՝ զոր սակաւ ամաք յառաջ առեալ էր գնա ի տաճկաց շահնշահի և աւագին, և գ՛ուռս կարկատեալ կին, յանկարծակի եհաս ի վերայ նոցա մի ոմն յաւագացն (թաթարաց) զօրօք բազմաք՝ որում մնուն էր զարաբահատուր, և վաղվաղակի առ նա, և զոր ինչ եգիտ ի նմա յափշտակեաց ‖։

Նոյնպէս և առ Թովմայի մեծոփ. որ գրէ վասն թագա ւորին ազախաց, դեմեաց * ի վերայ երկրին ձակատուց, էառ զքաղաքն Ա՛ մորի, և ի հիմանց տապալեալ զա մուրն մեր՝ որ էր ամրափակեալ պատուական ազգին քաղ քատունեաց, և գերեաց զքաղաքն և զամենայն շրջա կայ գեղօրայն ‖։ Այս անմիջապէս ի վերայ բերէ. * Ոսկ բարեպաշտ տանուտէր մի մարախրոս անուն.. ի գեղջէն կողբայ եղեալ ի լեառն Աղբող՝ որ կոչի յայլ լոց ազգաց Ծաւալեռ, յոյժ արի և քաջ մանկամբ գեղջն ապրեցոյց զամենայն հաւատացեալսն ‖։

ՄԱՍԵԱՑ ՈՏՆ։

Ի միում ձեռագրի աշխարհագրուէ խորենացւոյն գրի Ա՛ասէց ոտն, ըստ այմ գրի և ի յայլ գիրս ինչ ուրեք ու րեք, որ յայտ է՝ լինել վրիպակ գրչաց (1)։ Կոչեցաւ այս

(1) Սոյն այս անուն Թուի լի- նել որ առ կիր. գրի Մասանց ոտն։ Իսկ ոչՀ. Թվին. յարեաւ բռնա- կալ ոմն քուրդ ազգաւ սալհա- տին անուն ի Մասանց յոտնէ, ծառայ լեալ օուլտանին միրեխ նայ ‖։

պէս ՚ի գրից իւրոց, սակս ձգեալ գոլոյ առ ոտամբ մա-
սիս լերին. նաև անուանն իսկ զնոյն յայտ առնէ։

Կ՚ԱՐԱՒ։ Վիպ. հին՝ որ յիշատակի առ ղազարայ.
Թղթ. 215։ * Ազուեալք բանակեցան (զօրք Հայոց)
՚ի գեօղն Կ՚ասեաց, որում անուն էր Կ՚արաւ։ Ց Հմմդ
կոչէ զնոյն գլ. ՟Ը. Կ՚ԵՑ ասեն. * ՚Ի Կ՚ԵՑ աւանն Կ՚ա-
րաւ։ Զոր յովհաննու կաթ. առաւել բացայայտ գրի
անուն գաւառին. * Օ՚րինի ապա մեծին ներսիսի՝ յա-
ջորդէ զաթոռ հայրապետութեն անաստաս ՚ի գեղջէ
Կ՚արոյ՝ որ ՚ի Կ՚ասեաց ոստն։ Չիշատակի նոյնպէս և
առ ասողկայ ՟Բ. 2. յասելն վասն նորուն անաստասայ.
* ՚Ի գաւառէ մասեաց ոմանք, ՚ի գեղջէ Կ՚արաւոյ, որ և
ղեկեղեցին Կ՚արաւոյ վայելուչ չինեաց։ Ո՚չ միայն եկե-
ղեցի, այլ նաև բնակարան գղերց և մենաստան միան-
ձանց, և հիւրանոց աղքատաց չինեաց անդէն, զորմէ
Ձոխագոյն պատմէ յովհաննէս կաթ. * Ը՚նդ զպայծա-
ռապաճոյճ եկեղեցին ՚ի հայրենի բնակութենէն իւրում,
՚ի վանս գաստակերտին Կ՚արոյ, կացորդ զնա յարդա-
րեալ քահանայական ուխտի միակրօնից, և այլոց ևս
գղերց եկեղեցւոյ, ՚ի պաշտօն ՀԱծայինն խորանին, և ՚ի
տաճարոյթէն հանգստեան հիւրոց և տնանկաց և աղքա-
տաց։

Գ՚ԵՕՂ Ո՚ՂԵՑ։ Վ՚րկնաստափոր կաթողիկոս մերձ յայս
գեօղ չինեաց մենաստան՝ ըստ գրելոյ յովհաննու կաթ։
* Ն՚րթեալ չինէ միայնարան մեծ՝ մերձ ՚ի գեօղն Ո՚ղ-
ղեաց, որ ՚ի Կ՚ասեաց ոստան. և բազում միանձունս առ
ինքն գումարեալ, առաքինական երկաք և բազմաչխատ
քրտամբք փայլեր։ Ո՚ր Թովմայի արծ. յերկրորդ վարս
գագկայ կոչի Ո՚ղէր։ * Ո՚ղնու (գագիկ) և զբերդն մա-
կուայ. և անտի յառաջ մատուցեալ՝ առնու զբերդն Ո՚ղ-
ղեոյ, և տիրէ գաւառացն, սկսեալ ՚ի կոգովիդ մինչև ցմի-
ջոց Ո՚ղեոյ և Կ՚ասեաց ոստն։ Չիշատակի և առ վահա-
դեայ յասելն գլ. ՟Ը. * Կ՚ՀՀ նոքա գնացեալք ընդ եզը
գետոյն երասխայ անցանէին ընդ սահմանս Ո՚ղայեոյ, և
սահմանն էին ՚ի մեծ աւանն ակոռի։

ԿՈԴՎԻՑ։

Ա՛ր յովհաննու կաթ. կռվի և Կոփ. նոյնպէս և առ բուզանդայ, որ որպէս Թուխ՝ է քնիկ անուն գաւառին. իսկ Կոփովիա կոչեցաւ՝ ի հովտոյն իւրմէ։ * Օ այնու ժամ մանաւանդ (ասէ բուզ. գ. 12. վասն ՚ի. արշակայ) շէ նեաց իւր արքայն դաստակերտս մի՝ ի Հովիան անուանեալ ՚ի Կոդ գաւառի ‖։ ՚Ի սեռականէ սորա եղ անունս Կոփովիա, որպէս գնի՝ ի միւմ ձեռագրի խոր. գ. 23. իբր Կովէայ հովիա, կամ Կովճաովիա, որպէս գրի յայլ ձեռագիրս. * Աշանէ արքայ (՚ի. արշակ) զնիկամբք մասեաց՝ առնել որոշ, հիւրանդ սիրեցեալ գաւառին ՚ի Կովգաովտի ‖։ Այսպէս գրի և ՚ի գ. 37. յաւելն. * Զերբակալ առնէ զնաւշէրն յեղեր շամբին Կոգաովտի ‖։ Նայց անդ յերկուս ձեռագիրս գրի Կոդոյովտի. որ թէ իցէ ուղիղ գրչութիւն՝ լինի այլ տեղի։

Նշանի ՚ի Թիկանց կուսէ մասեաց լերին՝ ըստ որում եղ ՚ի վերոյ խորենացին, և այլուր ևս. զի զգապարան և զարշակաւան՝ զորս այլք դնեն ՚ի կոդովիա, խորենացին փոխանակ յիշելոյ յանուն գաւառին, զդիս գաւառին յիշէ՝ կացուցանելով ՚ի Թիկունս մասեաց լերին, որպէս տեսցես ստորև։

Ահմանակից լինել ցուցանէ շիրակայ՝ այս բան ասող կայ ՚ի. 3. * Նշանէ (հերակլ) ՚ի շիրակ ընդ Կոդովիտ ‖։ Իսկ զևոնդ սահմանակից Թուխ կացուցանել Ա՛ր տաղ գաւառի ՚ի գլ. ՚ի. յասելն վասն ապահայ. * Ա՛ր գունդ մի հասեալ ասպատակելոյն ընդ գնաւառն Ա՛ղտաղ ՚ի վերոյ զօրավարին յունաց որում անունն էր պրոկոպ. որ էր բնակեալ ՚ի գաւառին Կոդովտի, ՚ի սահմանս Ա՛ղ ղոյդոյ և Ա՛ռդոյձոյ [1]։ Որում իբրազեկ (լեալ) իշխանն Թէոդորոս՝ որ էր յազգէն ռըշտունեաց ... հրաժայեր զօրացն, որք ընդ իւրով իշխանութիւնն էին ... Ա՛ր նոքա ... գարանամուտք եղեն ՚ի սարակն, որում

(1) Թէպէտ Բազէյդոյ անուամբ գաւառ ՚ի սիւնիս, բայց ՚ի քանից ասաի վերոյ յայտ է՝ Թէ միանգամայն ընդ Ա՛ռդոյձոյ տէրունի (անծանօթ անուն յայլ գիրս.) են կրկին տէրութիւք մանաւանդ, որք անկանին ՚ի սահմանս այսր Կոգովիտ գաւառի։

Նշէաբան կոչեր, և կալեալ զառաջս կրճիկն զբազում ի նոցանէ սատակէին ։ (1)

Սահմանակից է և Ծաղկոտան, քանզի ապուսահլ բուերսրդի գագկայ արքայի՝ տիրէր երկոցունց սոցա, իբրև միոյ գաւառի. վասն որոյ ասողիկ զերկոսին զսոսա իբրև մի գաւառ ապուսահլն կոչէ ։ Օնոյն սահմանակ ցուցանէ և այս բան յովհաննու կաթ ։ * Կայր Թագաւորն գագիկ . . . ամենայնեցեալ ինոսա ի ծորձորս լերանցն Կոգովտի և Ծաղկոտան՝ զմի գներ զվիճակ բուերնին՝ որ առ ի նմանէ բերիւր ։

Տէրութիւն այսր գաւառի՝ ըստ ակնարկելոյ խորենացւոյն ք. 45 (գնեղ ըստ մասին) էր ի ձեռս բագրատունեաց, իբր զի քաջն սմբատ որդի բևլատայ ի ժամանակս ք. արտաշէսի զիւր դերութիւնն ի գաւառի աստ բնակեցոյց, շինեալ և ձեռահեռա Կագարան անուն, զորոյ զանս տեսցես փոքր ի շատէ ի գեօղն Կագարան։ Ի հաստատութեն այսմ գրէ և ասողիկ ք. 2. վասն աշտոց մնակերի, թէ զաբբունիս իւր ի գաւառի աստի յարշարունիս փոխեաց, և բանիք նորա էն. * Այս գանձ ձագին արար զգաւառն արշարունեաց յագգէն կամսարականաց, և զաբբունիան ի կոգովտի յարշարունիս փոխեաց ։ Ա կայ այսմ և զնդպ, որ ի գլ. ձ. գրէ վասն աշտոց պատրկի որ բազում ամօք յառաջ է քան զմնաս կերն աշոտ. * Շ իներ զեկեղեցին գարունից յիւրում ստանին ։. և փոքր ի շատէ վասն նորին աշոտոյ. * Ի թագեցաւ ի կայս հանգստեան իւրոյ ի գիւղն գարունս ։ ուր և թագեցան բազումք ի բագրատունեաց. իսկ վասն բունք է յայսմ կոգովտի գաւառի, զորմէ ստորև։ Յետ ժամանակաց էանց այս գաւառ (գնեղ ըստ մասին) ի ձեռս այլոց, որպէս տեսաք ի վերոյ։

Նախ քան։ Յայս գաւառ կացուցանէ յովհաննէս կաթ. յասելն. * Յետ այսորիկ ըստ հրամանի կայսերն մօրկայ՝ գլխան անն ի գաւառէ Կոգայ, ի Կագարան գեղջ կացուցանէն կաթողիկոս յունական կողմանն ։ Ի սոյն Կոգովտի գաւառի գնէ և կիրակոս՝ յասելն վասն նոյն յովհաննու՝ լինել * Ի Կոգովտէ, ի գեղջ Կագարանէ։ Իսկ խորենացին ք. 45. կացուցանէ ի թիկունս մնասեաց լերին, ուր և անկանի նոյն իսկ գաւառն Կոգովտի, որ

(1) Նոյնպէս և Թովմ. Մեծոփ. տազ գաւառի, զոր նա կոչէ Ա. սահմանակից դնէ զԿոգովտի աբ. տաւազ։

պէս ասացաք ի վեր անդր. և առ առաւել որոշումն առաջնոյն բազմարանի՝ որ յարշարունիս, կոչի սա ի խորագրի նոյն գլխոյ՝ Ա՛նաս բաֆարան։

Յայս անուն անուանեաց զսա ամբատ դպրեակ և սպաթարեալ ք. արտաչիսի. զոր և նոյն ինքն ամբատ շինեաց, որպէս ծանուցանէ խորենացին՝ ՀԷոակերպ կոչելով. * Յայնժամ ամբատայ (ասէ) զծառայն երուազայ՝ զոր գերեաց ի բագարանէ (արշարունեաց), տարեալ բնակ կեցուցանէ ի Թիկանց մասեաց, ի նոյն անուն Կապաքան կոչելով զձեռակերտն ։ Յաւել զբառս՝ Էր ։

Ա՛ղձնիք։ Ա՛ման շինեալ ի ք. արշակայ, որ յօրինակ կի միւսմ մեսրոպայ՝ գրի առնոյն ուրեք Ա՛ղձնիք, և ուրեք յայլում օրինակի Ա՛ղձնունեաց *աղա*. բայց յայլում օրինակի գրի միշտ Ա՛ղձնիք, համաձայն բուզանդ. դայ, խորենացւոյն, և այլոց պատմագրաց։ Ա՛նկանի յայս գաւառ, որպէս ինն բուզանդ. Է. 12. զորոյ զբանս յառաջ բերաք ի վերոյ ի ստորագրութիւն գաւառիս, ուրա նօր կոչէ Կաստակերտ. իսկ ստորև կոչէ Ա՛ղձնիք. * Ա՛պա տայր հրամանն արքայն արշակ՝ դնել անուն գաւառակերտին, յիւրակից անուն Ա՛ղձնեացն, շինելոյն և անդ ապարանս արքունի ։ Ի գլ. 13. կոչէ Կէաղաղաղ։ Խորենացին Բ. 27. զդիրս գաւառին միայն յիշէ, ուր անկանի Կոգաովիտ։ * Նոյն արշակ և ժպրհեցաւ առնել գործ անմոռանալիք, ի Թիկանց կուսէ լերինն մասեաց շինեաց ձեռակերտ ։ Որ աստ Ճեռակերպ անուամբ կոչէ, ի խորագրի գլխոյն, նաև ստորև յանուանէ որոշէ. * Ա՛ւ նախարարացն հայոց ժողովեալ դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Ա՛ղձնեացոյ [1] ։

Շ ինեաց զսա արշակ լինել տեղի ապաստանի և ազատութիւն ամենայն ազգ չարագործաց՝ յորոց առնոյր շահ. վասն որոյ ի սուղ ժամանակի լցաւ բազմութիւն բնակչաց։ * Նոյնժամայն (ասէ խոր.) լցաւ մարդկութիւն հովիտն ամենայն ։ Իսկ բուզանդ գրէ. * Իսկ տեղին ասացաւ նայր քաղաքանայր, մեծացաւ բազմացաւ և էլից գՀովիտն ամենայն ։ Մինչև ի ժամանակի հարուածոց՝ որ

(1) Ա՛նապէս գնի ի միւսմ ձեռ՛. յայլում գրի Ա՛ղձնեաց, և ի միւսում՝ Ա՛ղձնունեաց, համաձայն եդեալն ի մեսրոպայ, ուր միշտ այսպէս գրի. * Էլաւ ներ (մեծն նեբսէս) ի բարձրաւանդակ տեղի մի յանդիման Ա՛ղձնիք ։ Եւ ևս. * Զի նա ինդրեաց զվերն զայն վասն անիւրաքանչիւր գաստակերտին Ա՛ղձնեաց ։

եղև փոքր ինչ յետոյ, ի միում աւուր 18 հազար տունք կորեան ըստ մեսրոպայ. իսկ ըստ բուզանդայ՝ 20 հազար ի մէջ երից աւուրց. * Նմարդացաւ (տես գլ. 23. և աւելի) քան զբսան հազարք սատակեցան երդք մարդկան, ոչ ինաց ի նոցանէ և ոչ մի ||(1):

Այս հարուած եր չարակեղ, կամ ժանտ անուանեալ հիւանդութիւն՝ պատճառեալ ի մարդիկ և յանասունս՝ յաւ նիծից ոգւոյն մեծին ներսխի, որ նախ յորդորեաց զաբշակ բառնալ զայն աւան. և ի չանսայն՝ անէծ: Իսկ իբրև տակաւին ոչ դադարէին չարագործք անդր ապաւինել, և խառնիլ ի ծնացեալսն յախտէ, և այնպէս ազատիլ ի պատժոց դատաւորաց, նախարարք Հայոց կոչեալ յօգնութիւն զպարսս, առ հասարակ քանդեցին, և զնաւակիչսն կոտորեցին, յաւուն մինչև ցկին՝ բաց ի փոքունց մանկանց: Այսպէս կարգէ զպատմութիւն կործանման սորա մեսրոպ, որ յետ գրելոյ զՀարուածն պատճառեալ ի նմա յանիծից ոգւոյն ներսխի, ասէ. * Իբ իբրև (յետ) միւս այլ ամաց՝ ոչ խրատեր քաղաքն Այրարատեան, և ժողովեալ զօրացն Հայոց, և սրոյ ձարակ արարեալ զԱրշակաւան առհասարակ յետ Հարուածոյն ներսխի ||:

Ղազանդ և կիրակոս պատմեն միայն զՀարուածոց ոգւոյն ներսխի. խորենացին միայն զկոտորելոց նախարարացն, զորս միաբանեալ վերոգրեալ քան մեսրոպայ: Այնչայն ժամանակին նշանակեալ ի խորենացւոյն՝ ոչ համաձայնի ընդ սոսա, և ոչ այն քան բուզանդայ և կիրակոսի, նաև նորին իսկ մեսրոպայ, որք ցուցանեն բոլորովին անմարդ գացեալ և հիմնայատակ եղեալ աւանին յանիծից ներսխի. զի յետ այսպէս բոլորովին քանդելոյն, և չինալոյն քար ի քարի վերայ՝ որպէս ասէ մեսրոպ, ոչ կարէին մնալ ի նմա բնակիչք, և ոչ ի միւսում ամի հաւաքիլ ի նմա այնչափ բազմութիւն բնակչաց, որչափ ինչ համառ բին կոտորեալ ի նախարարաց:

Եւ այսպէս այս աւան Ղազարայ Մարդպան Ղեշաւորայ, ըստ կոչելոյ խորենացւոյն, պատճառ գտաւ մեծամեծ ինասուց բնակչաց իւրոց՝ որք կոտորեցան, չինողին իւրոյ արշակայ՝ որ փախեաւ մինչև ի կովկաս առ վիրս, նաև նոցին իսկ կործանողացն իւրոց նախարարաց՝ որք կոտորեցան ապա յարշակայ. տես ի խորենացին:

(1) Ի տպ. ոչ ուղիղ գնի վերս այլ ի ձեռագիրս գրի այնպէս՝ որջակէտ առաջի բառիս Երէ, պէս և եդաք:

Դարոյնք. կամ Դարբնք։ Յայս գաւառս դնէ զայս յո՛ Հանգեալ կաթ. յասելն վասն մարմնոյ քաջին ամբաստայ բազդատուեալ՝ որ յԵլս անդ է. գարուն. * Խարձեալ տարան զմարմին նորա ի հայք, և դնեն ի Դարոյնս, որ ի Կոդ գաւառի ։ Ելոյր առ նորին յոհաննու կաթ. զրի Դարնք, զի ասէ վասն մարմնոյ որդւոյ սորա՝ վա բազտիրոցին կուբասազատայ. * Տարեալ եդին ի Դաբօնս առ հօր իւրում քաջին ամպատայ ։ Եւ գարձեալ վասն ամբատայ եղբօրորդւոյ ա՛. ամբատայ. * Տարեալ Թաղեցին ի Դարօնս ընդ հարս իւր ։

Ես բուզանդայ է. 40. զրի Դարբնս, և է. 7. Դարնք նէց էեղէ. որ ի պատմութեն Թովմայի արծ. յերկրորդ վարս գագկայ ի բազմաւորականն զրի Դարնք, ուր և կոչի Ոնոր ։ * Օ որ առեալ արքային (գագկայ) գառնայ խաղաղութեբ յամուրն Դարբնս ։ Նոյնպէս և այլ ուր. * Վնասց և Թագաւորն գագիկ ի գաւառն Կոդ վրն, և պաշարեալ զանառն Դարբնս, գողացեալ առնու ի գիշերի ։ Ելոյլ զառաջին գրչութեն հաւատարմայ ցուցանեն օրինակք և այլոց գրոց, նաև Թովմա մեծոփեցի՝ որ Կոդ կոչէ. յասելն. * Եւ եկեալ հասաք ի գաւառն Կոդովիտ. ի գիւղն Դարօն ։

Լակ զամրութեբ բերդի սորա բաց ի վերոգրեալ բանից Թովմայի արծ, որ կոչէ Ոնաոռկ, ցուցանեն և այն՝ զի է. խոսրով խոյս ետ յերեսաց սանեսանայ յայս բերդ. որպէս գրէ բուզանդ. է. 7. յասելն. * Խոյս ետ Թագաւորն հայոց խոսրով յամուր բերդն Դարևնից յերկիրն Կոդից ։ (1) Յաւուրս է. արշակայ աստ ամրացաւ նա ինքն արշակ, ըստ որում բուզանդ. է. 40. յուշ առնէ. * Եւ Թողեալ (վասակ զօրավար) զԹագաւորն արշակ յամուր բերդն Դարբնաց ։ Որպէս զինի ի սմա պահեցան նաև զանձքն իբր յամուր բերդի. ընդ որում Թէպէտ մարտեան պարսիկք, այլ ոչ կարացին առնուլ մինչև ի Թագաւորել և ի գալ պապայ՝ նմա յանձնեցին բերդականքն ։ Ոմանք յինքն (ասէ բուզ. է. 1. վասն պապայ) զամուր ամուր բերդիցն, զոր կալեալ էր պարսկացն, և բերդն Դարօնից (2) որ է յերկրին Կո-

(1) Պարտ է լինել Կոփայ, որպէս և այլ ուրեք զոր ի վերոյ յիշեցաք ի նմին օրինակի բուզանդայ՝ փոխանակ գրելոյ Կոփայոփ, վրիպակաւ գրչի գրեալ կայ Կոդայոփ ։

(2) Ասյօսէս դնի ի միում ձեռագրի, որում համաձայնի և

գայ, ուր կային գանձք արշակունեացն ստատիկ յոյժ ||։

Ընտանւոք Թաղեցւոյն բազումք ի մեծամեծաց, մինա-
նդ ի բազատուներաց։

Հետ հրամանատար հայոստանեայց ի Ե. գարուն՝ չի-
նեաց ի սմա եկեղեցի, զորմէ գրե վանդ. * Յետ մե-
հուան գրիգորի յաջորդէ զիշխանութիւն աշոտ պատրիկ,
այր երևելի և նախամեծար ի մէջ նախարարացն հայոց
ի տոհմէ բազրատունեաց. ձոխ և պերճ յիշխանութիւ,
և յամենայն վարս երկրային զգաստ. և . . . փոյթ յու-
սումնասիրութիւ, և զարդարէր զեկեղեցիս . . . երևելի
սպասուք յիւրոյ դանձուց. և շինէր զեկեղեցին Վարու-
նից յիւրում՝ Պատանին, և զկենդանագրեալ զպատկերը
մարդեղութիւն քոյ ածեալ ի մտից արևու՝ մեծասքանչ
զօրութիւք հանդուցանէր ի նմա, և նորա անուամբ զեկե-
ղեցին անուանեաց ||։ Այս ի վերջ գլխոյն գրե վասն նա-
խնին աշոտոյ. * Առեալ ածէին զիշխանին ի կոդովիտ կա-
րեվէր խոցմամբ, որ և ի նոյն մահիճն վախճանեցաւ փա-
ռաւորապէս, և Թաղեցաւ ի Այգս Հանդստեան իւրոյ
ի Վիրշէն Վարունս ||։ Ի սմանէ առեալ գրեն և այլք
գիտի, յորոց սակի է ասացեալ. որ ի Ը. Կ. գրե. * Այս
յաջորդէ զիշխանութիւն աշոտ պատրիկ՝ այր երևելի և
ուսումնասէր, և լի երկիւղիւն Ա՛Ծ. որ շինեաց զեկեղեցին
Վարունից, և զկենդանագրեալ պատկեր մարդեղու-
թեն քո՝ ածէր ի մտից արևու, մեծասքանչ զօրութիք
հանդուցանէր ի նա. յորոց զեկեղեցին անուանեաց անուն||։
Յորմէ էր անուանեաց * Յանուն փրկչական պատ-
կերին՝ զոր երբեր որդի նորա ի մտից արևու մասամբ,
և ի նաւակատիսն երգեաց (զերգն) Օ որս ըստ պատ-
կերին ||, որպէս գրե վարդան [1]։ Տես վասն այսր և
զՀաւուց Թառ։

Ընթաք։ Յիշատակէ զևանդ. զլ. Ը. յաւելն վասն զօ-
բաց տաճկաց. * Այս միւս յառաջ հասեալ ի կոդովիտ՝
պաշարեալ էին զՄրոյ Ընթափոյ, և գտեալ զմեռ-
բերդին ի գիշերի գաղտագողի ելին ի նա. զի ի բուն
գտին զպահապանն, և առին զամրոցն ||։ Յիշէ և աստ
զիկ Ը. Կ. * Այս մի առաջին հասեալ ի կոդովիտ՝ առին
ի գիշերի զՄերգն Ընթափ ||։ Ամենայնս ուշադրու-

այլ ձեռագիրք, ուր գրե Դուրա-
նէց. ուսանի ոչ ուսուել գրե ի տպա-
գրեալն Դուրանէց։

(1) Ասէ վարդ. ի միում հին

ձեռագրի գրե. Դուրանէց եկե-
ղեցի. յերկուս ձեռ. գրե Դուրց-
նէց. եւ յայլ յերկուս գրե Դու-
բանէ։

հատ զամբոցն ի ձեռաց նոցա, և վանեաց զնոսա : Ընդ Թովմայի մեծոմ. Կտաղ կոչի : * Լկեալ (ասէ) գողաց պէս յերկիրն Կոգովիտ ի գիւղն Ընծամ ||:

Աբևաթ : Յիշատակէ զսոյն Թովմա մեծոմ. * Ոմանք ի Աբեթափոս գոլ ասեն զնա (այսինքն զլանկեամուր) որ է ի գաւառն Կոգովիտ, մերձ ի լեառն մասիս. ուստի տապանակն նոյի է, և մերձ ի յարտաւագ գաւառի ||: Ել յայսմանէ. հանդերձն գաւառն Կոգովիտ կոչի յանուն քաղաքին Աբևաթայ :

Ընծար. կամ Կոմեր : Ի որմէ յայսմանէ. ի մայ. 24. յառաստպելայօդ սատմուելեան մատին տերն պետրոսի. * ի գաւառէն Կոգովտի, ի գեղջէն որ Ընծար կոչի. այսինքն է Կոմեր ||:

Ա Շ Ո Ց Ք :

Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրուէ խորհնայուցն գրի ի միաւորականն Ընդ, որում համաձայնի և գրեալն ի սատմուէ ք. 7. ըստ ձեռագրաց 8. * Ելայց զտերունէն Աշոցայ՝ և զսեփականութենէն տաշրայ՝ կարգէ վաղար շակ ի զաւակացն գուշարայ հայկազնոյ ||: Ել գրեալն առ յոհաննու կաթ. համաձայնի առաջնոյն. * Նրբեթեալ ունէր (ասէ ա. սմբատ) զվիրաէն, և նեղուցս պողոտայիցն, կողմանցն Աշոցայ՝ և տաշրայ ||: Ի արդան յիշատակէ և զՁուր աղբոյր յասելն վանն ա. գագկայ արքայի բագրատունւոյ. * Ո թագն տայ յովանիսէ, և զանի և զչիրակ, ըմբ գրիգոր Ձորոփն աշոցայ զ Ընբևերդ և զդաշտն այրարատեան ||:

Ն Ի Գ.

Ել գաւառ առ վարդանայ աշխարհագրի կոչի Նիգաւառն. * Ել այրարատ ունի բազում գաւառս . . . Ել սաղամոնն, Ի ասեցուն, Նիգատուն, ուր կան՝ըմբ ուխտքն Ի եղեկիա, և Յոսիպատրուշ ||[1]:

Ընդ: Ընկանի յայսմ գաւառի, որպէս ակնարկէ մատթէոս ի գրելն վասն դեղուքեաս Թագաւորին՝ Թէ

(1) Ել ընդարձակողքն վարդ. աշխարհագրի ոչ ուղիղ գրի, Ել գաղափն Նիգաւառն է:

հասանելը * Ի՛ վերջս գաւառին հայոց մերձ ի Մծուրն Ջրեվ։ Նա եր կառուցեալ առ հուրաստան դեսակին ըստ նորուն ակնարկելոյ. յորմէ և այժմ կոչի այն Ջրեվ ջուր։ Իր ղաղարայ գրի Ռձնէ, և կոչի Գետաղ երեսէն։ Յոհաննէս կաթ. կոչէ Մշրոյ. զի գրէ վանս մայրագոյ մեցոյն. * Ուռկայանայր ի մայրոյ վանս որ ի ծորձորս լերինն Մշրոցին Ջրեվ ։

Ասրդան զՋրեվի Ներքուստաղաչ անուանէ՝ յասելն. * Գնատուեաց ՚ձ իմամբ լուսոյ ի վերայ նորա (այսինքն ոսկերաց ուրուանն սրբակաց քահանային) ամենեւին բերդաքաղաքին Ջրեվոյ։ Ակրակոս կոչէ Վաղուց։ Կացուցին ասէ կաթողիկոս * Օ՚ր վախրամ զոր անուանեցին գրիգորբլուր, զորդին գրիգորի մագիստրոսի ի Վաղաքէն Ջրեվոյ։ Նա եթէ զաքարէ և իւանէ երկոքին եղբարքն ի սկիզբն ժէ. դարու առին զՋրեվի քաղաք։ Օ՚այս ամրոց ըստ գրելոյ Թովմայի Մեծոփեցւոյ ի ժէ. դարուն էառ Թաւգուրն ապաստու Թաթարաց. ուր և սպան զ՚որ վանաքան՝ եպիսկոպոս գաւառին։

Ընաւ եր գրիգոր մագիստրոսն՝ որպէս գրէ Ակրակոս և վարդան բարձրբերդցի ի Ճառն որ ի վերայ գրիգորի և նեբսէսի ընդհալոցն. ուր գրէ ևս զՀօրքն մագիստրոսի՝ որ լեալ ամրոցին Ջրեվոյ։ Յայսմանէ և սա մուխլ ծերունի ի յիշատակարանի մեկն. սաղմ. լսմ՚ր. գմագիստրոսն կոչէ Ջրեվեցի։

Ա՚յրոց, կամ Ա՚յրոց վանք։ Յովհաննէս կաթ. գնէ գնոյն որպէս տեսաք ի վերոյ՝ մերձ ի Ջրեվի։ Ա՚յլ եզր կաթողիկոս * Ասակ ի նմա բնակելոյն յոհանայ (ասէ յոհ. կաթ.)... զանուն տեղւոյն Ա՚յրոց վանաց՝ Ա՚յրոց գոմ գնա անուանեալ, և գյոհան Ա՚յրոգոմեցի ։ Ակրակոս գնոյն յովհան կոչէ Ա՚յրավանեցի։

Ո՚ղբաջր։ Նր ի սահմանին բջնոյ, զոր յիշէ Ակրակոս ի պատմելն գլխնուքէ վանացն գետակայ ի մխիթարայ գօշէ, ասելով. * Ընծայեցին եկեղեցւոյն (զաքարէ և իւանէ իշխանաք) սահմանս ջրաղացիւք լեռնէ ի լեառն, և բոլ մի Ա՚ղբաջր, և զՈ՚ղբէն ի նահանգին Ջրեվոյ։

Փառաժնակերտ։ Ընկանէն յայս գաւառ ըստ յոհաննու կաթ. * Ընդ փոխանակ նորա կացուցանեն զերզը ի Ա՚ղիգ գաւառէ, ի Փառաժնակերտ գեղջէ ։ Նոյնպէս և ըստ ասողիայ, որ ի ը. գրէ. * Տէր եղը ի Ա՚դա գաւառէ, ի գեղջէ Փառաժնակերտոյ ։ Յիշատակի նաև առ ստեփաննոսի օրպ. գլ. ի՚ջ. վանս եղբն ։

Աղիպարթև։ Յիշատակի առ ասողիսդ Ե. յաւելն. Ջե եասյի ի գաւառէ Աղձ, ի գեղջէ Աղիպատրշդ ։ Ա.յլազգ գրի այս անուն առ յոհաննու կաթ. * Աբ ապա զեասյի՝ որ ի նիզ գաւառէ, Աղիպարթև գեղջէ կացուցանեն յաթոռ Հայրապետութեան ։ Ա.յլազգ և առ կիրակոսի. * Աբ ապա ՚ի եասյի Աղիպարթևոյ գեղջէ։ Ա.րգան աշխարհագիր Ո-ով անուամբ յիշատակէ զսահմանս եայս և թէ էր անդէն մենաստան ինչ, զոր յանուն գեղջն անուանէ ։

Ծնեղնիս։ Ոշապատ կրօնաւորաց՝ զորմէ ասողիկ Ե. գ. * Աբ կիւրակոս գծծակերպ գիանակոնն՝ որ վարուք առաքելք քան թէ բանիւք վարդապետեր (՚ի Ե. գարուն), որ բնակեր յոլովակի յանապատին՝ որ Ծնեղնիան կոչի ՚ի Նիզ գաւառի ։ Ա.րգան աշխարհագիր կոչէ Ո-ով անուամբ, զորոյ զբանս եդաք ՚ի վերոյ ։ Հնարաւոր սորա չէ յայտ. բայց կարգաւորաց նորին՝ գնէ կիւրակոս զոմն տուբքիկ անուն ՚ի Ժե. գարուն. * Աբ ՚ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երևելիք, մինչեամբ որ գաղն կռ չիւր . . . Տուբքիկն ՚ի Ծնեղնեաց՝ որ բարիւք կարգաւորեաց զվանքն՝ զամենայն ինչ հասարակաց լինել և առանձին ոչ ինչ ստանալ ։

Ձիւավաձառ։ Օ այսմանէ ասողիկ Ե. կ. * Ընդ ընդ դէմ երեքեալ ամենայն զօրուն ամրատայ, և երկու որ ղնք նախին աշտ և մուշեղ ՚ի գաւառն Նիզ, և մարտս ցեալ ընդ միմեանս ՚ի տեղին որ Ձիւավաձառն կոչի ։ Երեսի լինել այս տեղի ՚ի հովտի ինչ առ լերամբ. զի յոհաննէս կաթ. գրէ վասն տեղւոյ բանակի թշնամեաց սոյն պատերազմի ուր մարտեան աշտ և մուշեղ. * Նա սեալ (աշտ և մուշեղ) ՚ի Նիզ գաւառ, տեսին զի ձամբ բար այլազգեացն բունեալ գաղարեալ էր ՚ի հովիտս հարթայատակ վայրի միջ, առ ստորոտով լերինն ։

ԿՈՏԱՅՔ։

Ա.յսպէս գրի ՚ի տպագրեալն, և ՚ի միում ձեռագրի աշխարհագրութեան խորենացւոյն. իսկ յայլում ձեռագրի գրի Կոտայս. և ՚ի միս յայլ Կոտաս ։

Երեան։ Յայս գաւառ գնէ ընդարձակող վարդանայ աշխարհագիր, ասելով. * Կոտայք Երևան է իւր վիճակին ։ Յայլ օրինակս գրի. * Կոտայք Երևան է

քաղաքն իւր վիճակումն ։ Յիշատակի սմա առ յովհան-նու կաթ. յասելն . * Յայնմ ժամանակի (այսինքն յա-ւուրս անաստատայ կաթողիկոսի՝ ի միջն անդ է . զարուն) սահն լինել զիւրումն՝ որ ի Վաղաքագեօղն Երևանի ։ Նոյնպէս և առ սամուէլն որ Երևանու կոչի՝ որպէս կո-չէ, զնոր գիտեալ ի Թուականիս ՀԵ. յաւուրս Ը. նոքա սիսի կաթողիկոսի ։

Ընդունելի զնակեայց հնազանդն կացուցանել զանուն քաղաքիս , հանելով մինչև ի նոյ . իւր ըստ ցամաք այսր կողմանն նախ և առաջ եղ յերևան ի նուազել ջուրցն յետ ջրհեղեղի . վասն այնորիկ և ի նոյն կոչեցաւ Երևան։ Ի վարդանայ յիշատակի ուրեք Աչխարհ Երևանոյ ։ Տես և ի նոր հայաստան Թղթ. 252 ։

Զագ ։ Յիշատակի առ յովհաննու կաթ ։ * Տայ բնակ կուղիւն նմա (գաւառի գիւղացոյ) զգեօղն Զագ ի նա հանգչին Կոտայից ։ Նոյնպէս և առ ասողկայ ը. յասելն վասն ա. զաքարիայ կաթուղիկոսին՝ լինել * ի գաւառէ Կոտայից ի գեղջէ Զագայ ։ Որպէս և առ կիրակոսի վասն նորին զաքարիայ կաթողիկոսի ։ Ի Կոտայս գաւա-ռէ ի գեղջէ Զագայ ։ Յայս գիւղ Թուի լինել և Զա-գաւանին , զոր ընդարձակօղ վարդանայ աշխարհագրի գնէ ի Կոտայս , կամ ի վիճակին երևանու ։ * Ել Զագա-վանքն անդ է (ասէ) ուր կայ գետարգել՝ որ նշանն , և՝ որ սարգիսն , և՝ որ կիրակոսի աջն ։ զԶագավանս յիշէ ուրեք և Թովմա մեծոփեցի, յասելն . * Սարգիս վարդա-պետ Զագավանից ։

Երամնա ։ Օ որմն առ ստեփաննոսի օրպ. գլ. ԺԶ. * Ել յոհան անն՝ ի թէոդուպօլիս եղև կաթողիկոս , և եկեալ եդ աթոռ ի կոտայն յԵրամնս գիւղ ։ Յիշա-տակի և առ յովհաննու կաթ . * Կացուցանեն յաթոռ հայրապետութեանն զգաւթի ի գեղջէ Երամնից՝ որ ի Կո-տայն գաւառի ։ Ուր այլազգ հոլովի առ ասող. ը. * Տէր գաւթի ի գաւառէ Կոտայից ի գեղջէ Երամնեայ ։

Պատմ անդէն յոհաննէս կաթ. թէ * Էր գեղ սեպհական էր տան կաթողիկոսարանին՝ նախ քան լը-ջարշարանս՝ որ ըստ գրիգորի յարքայէն արգատայ նմա իսկ հոգեցատուր պայմանաւ լինէեալ . որոյ և յետոյ վճռանն պահի մինչև ցայսօր ժամանակի ։ Պարթ է կրկնակի խմանալ զբանս , այսինքն է՝ կամ էր սեպհական անձին որ ըստ գրիգորի նախ քան զլարշարիչն իւր ի արգա-տայ , և կամ սեպհական էր տանն՝ ուրանօր զինի լարշա-

բանաց Ցերն դրիդորի շինեցաւ կաթողիկոսարան. քանզի նախ քան զայրչարանս Ցերն ոչ գոյր կաթուղիկոսարան, և ոչ իսկ համարձակ պաշտօն քրիստոնէութե։

Կոյն վերոդրեալ ։ դաւիթ կաթողիկոս շինեաց եկե- ղեցի և բնակարան։ * Շինէ եկեղեցի (ասէ անդէն յոհ. կաթ.) ի դէօղն Կամենոյ գեղեցկայարմար յար- դարմամբ, և դնէ շուրջանակի նորա տուն բնակութե, վայելուչ ինն յարմարեալ ։ Նաև զաթոռն փոխեաց անդր ըստ վկայելոյ սամուէլի ի Թուին ՋՀՂ. * Ցեր դաւիթ Կամենեաց ի կոտայից [1], յորում շինեալ եկեղեցի տուն բնակութե հայրապետական, ի նմա փո- խելով զաթոռն ի դունայ. զի նեղեցաւ անդ յոճրա գործ ազգին ։ Օնոյն կրկնէ և կիրակոս. * Ցեր դա- ւիթ ամս ժգ. սա ՚ն որ ի Կամենեայս ի կոտայս գաւառէ. սա փոխեաց զաթոռն ի գիւղս Կամենս, շինեալ եկեղեցի և տուն բնակութե հայրապետական ։ Ա՛երձ առ այս եկեղեցի թաղեցաւ նոյն դաւիթ կաթո- ղիկոս ։

Ա՛յլբերդ գէօղ։ Օ որմէ առ յովհաննու կաթ. * Յետ սորա զմուշէ ի նահանգ կոտից, ի գեղջ Ա՛յլբեր- դից կացուցանեն ի հայրապետական աթոռն ։ Կոյնպէս գրէ և առ գրիգորի մագիստրոսի ի խորագրի 65. Թղթոյն. * Ա՛ռ ոմն կրօնաւոր գրիգոր անուն ի գեղջ Ա՛յլբեր- դից ։ Իսկ առ ասողկայ ՟բ. ձ. գրի Ա՛լբերդ. * Ցեր մուշէ ի գաւառէն կոտայից, ի գեղջէն Ա՛յլբերդից ։ Ի գաւազանագիրս կաթողիկոսաց, որոյ հեղինակ կամ է յոհաննէս կաթ. և կամ հանեալ ի նորին պատմութէ, գրի ՚ի գեղջէ Ա՛ղբէ-ութ։ Յայլում գաւազանագրի գրի Ա՛ղբերդ։

Ովայէց գէօղ։ Յիշատակի առ յովհաննու կաթ։ * Յա- ջորդէ զաթոռ նորա յովաննէս ՚ի գաւառէ կոտայից, ՚ի գեղջէ Ովայից ։ Նոյնպէս գրի և առ ասողկայ, և առ կիրակոսի [2]։

(1) Ա՛յսպէս գնի ՚ի միում օրինակի. ՚ի հնագոյնն գնի ՚ի կո- պաւոյն, իսկ ՚ի նորագոյնն ՚ի կո- պայեցն։

(2) ՚ի գաւազանագրի միում գրելոյ ՚ի կիլիկիա ՚ի ժգ. դա- րուն, վասն Է. յովհաննու գրի լինել ՚ի Խոպայէ ՚ի գեղջէ Վայից։

ՄԱՋԱՋ։

Ա. Յսպէս գրի յերիս ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն, և վերնագիրն Աղաչ՝ ի տպ։ Յովհաննէս կաթ. կոչէ զսա Վեղամաշէն. ուստի պարտ է լինել՝ ի մէջ տակաւս ծովուն գեղամայ, և՝ ի սեան կղզի, որպէս և նա ինքն ակնարկէ յայն բան. * Լսեք բշոն այն... եւս նէ զկողմանիքդ Վեղամաշէն գաւառին Աղազայ, քէ նախնիդիր լինելով շահանն կոչեցելոյ շահ, վասն ոչ հնաձանգելոյ նմա նոցա. և վասն զի նա յանմարսանչելի ամբոցին՝ ի սեան կղզոջ առակայանայր, և բշոն զոր խնդրեր՝ այնմ ոչ էհաս ||։

Վէտ Յերդիայ։ Յիշատակի առ յովհաննու կաթ. * Օ՛նի նը սահակ (երդորդ) կայ յաթոռ հայրապետուքեն, որ... մայրենեաք՝ ի Աղազ գաւառէ՝ ի գեղջէ Յերդկայ ||։ Այրևի լինել նոյն գիւղ, որ առ ղազարայ կոչի Յերդկաձոր։

Վակաղոյ գիւղ։ Օրմէ առ նորին յովհաննու կաթ. * Յետ սորա դաւթի (երկրորդ)՝ ի գաւառէ Աղազայ, ՚ի գեղջէ Վակաղոյ՝ յաջորդէ զաթոռն ՚ձե ||։ Ու ասոջ կայ՝ ի ՚ձ. 2. գրի վասն նորուն դաւթի. * ՚ի գաւառէ Աղազայ, ՚ի գեղջէ Վակաղոյ ||։ Ու կիրակոսի յերկուս ձեռագիրս գրի Վաչիաղոյ. յասելն վասն նորին դաւթի, լինել * ՚ի Աղազայ ՚ի գեղջէ Վաղկաղա ||։

ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻՔ։

Զգի առ հրազդան վտակաւ, և կարգեցաւ՝ ի ժամանակս ՚ա. արտաշէսի. քանզի յաւուրս նորա ոմն Աբգ անուն՝ ի սերնդոյն գեղամայ՝ կորովի գտեալ՝ ի նեծաձգութեան, և որսորդ քաջ, արտաշէս կարգէ զնա վարժիչ որդւոյ իւրում միջին տիգրանայ։ * Այս չէնս պարգևէ նմա առ եգերք գետոյն, որ անուանեալ կոչի Հրազդան ||։ Յայնմ հետէ յանուն նորա ազգն և տեղին նոր իմն գաւառ լեալ, կոչեցաւ Աբաժնունիք։ Տես՝ ի խոր. ՚ա. 11։ ՚ը. 10։ Ա՛յլ թէ զի՞նչ լցեն և այն միւս կրկին գաւառք՝ Աբաժնունիք, զորս խորենացին կարգէ յաշխարհագրութեան՝ ի նահանգն տուրուբերանոյ և վասպուրական։

թականի, և ուստի այսպէս անուանեալք, չի մեզ յայտ ՚ի գրոց. և անճանօթ նոցին դիրք և գիւղօրէք, որպէս և սորայս։

ՈՍՏԱՆ։

*Այս անուն ածանցի առ մեզ ՚ի Յոյնէ բառէն պարսից, որ բաց յայլ նշանակութեէ՝ նշանակէ առ նոսա նաև Սեամդրան. յայսմանէ Գաւուն կիմ Գատաստանարանն արքունական, և կամ նոյն իսկ Աքբունիք կոչեցաւ Յոպան [1]։ Յայտ է այս ՚ի բանից աստի զազարայ. Թղ. 268. * Այլ եկայք փութասցուք երթալ Յաստանին հայոց [2] ՚ի տեղիս, և Ձեզաւս դեսպանօք զգացուսցուք արքայից արքայի. վասն զի և նորա Թէ աստուածոց օգնութէն վճարեալ է զիւր գործն, ժամ է Յաստանն դառնալոյ։* Յայս բան յիշատակին Յստան (այսինքն դրունք, կամ արքունիք և պալատք) երկուց ազգաց. նախ Յստան հայոց՝ առ ՚ի առաքել անտի դեսպան առ պերոզ արքայից արքայ, և երկրորդ Յստանն պարսից, ուր ունէր դառնալ պերոզ. զի յայտ է Թէ պերոզ յետ պատերազմին եփթաղեայ քուշանաց արքային՝ չէր դառնալոց յայս Յստան գեւաւս այրարատու ՚ի հայս, այլ յիւր արքունիս որ էր ՚ի պարս։

Յայսմանէ Ճահ եղև Յոպան կոչել զՅրուանդաշատ գնախագահ քաղաք կամարականաց, (առ խոր. Բ. 31.) որպէս և զՀադամակերտ՝ Յոպան արծրունեաց, և զԱյախ Ճաւան Յոպան վաստրականի, և զԴարոյնս՝ Յոպան բագրատունեաց [3] ևն. վասն ՚ի նոսա լինելոյ արքունեացն և դա-

(1) Որպէս առ օսմանեանս գուն կամ գատաստանարանն կոստանդնուպօլսոյ՝ և յայնմանէ բոլոր քաղաքն կոչեցաւ Աքբունին, որ պարս կերբէն նոյնպէս նշանակէ Սեամ։

(2) Կիրակ. գրէ Յաւուրս յովհ. կաթ. յաջորդի Բ. Ներսիսի. * Յոստանին հայոց (այսինքն ՚ի Դուին) նշան աքանչելի եղև, զի հաւր բորբոքեալ այրեր զապարանս համակարին պարսկի, որ վերա կացու էր յաշխարհիս ։ Առանց ինչ անուան դնելով յայտ առնէ՝ Թէ անդ էր Յստան, ուր էր յայնժամ վերակացու աշխարհիս։

(3) * Բնակեցաւ (ասէ Թովմ. արծ.) ՚ի հադամակերտ Յստանին արծրունեաց ։ Իւր զՅստան ասէ նոյն Թովմ. Յոպանն ըստ անուն՝ Յոպան վաստրական աշխարհն ։ Ջնոյն առնէ և զևնդ՝ որ զԴարոյնս կոչէ Յոպան բագրատունի էչխանաց. և զ. Բ. գրէ վասն աշտոյ պատրիկ բագրատունւոյ. * Շինէր զեկեղեցին Դարունից յիւրում Յստանին ։

տաստանարանի գլխաւոր նախարարաց նոյն ցեղից, որպէս և կարի լաւն առաւելութիւն գրի առ զաղտրայ Թղթ. 22. վասն վաղարշապատ քաղաքի։ Ղազարայ ասէ արշակ Բ. * Եւ զընկիկ սեփհական կալուածի ազգին արշակունեաց գքաղաքն վաղարշապատ, զընակութիւն Ասծանին արշակունի նախարարացն ։

Որով յայտնի լինիմք թէ Ասծան անուն յիշատակեալ՝ի գիրս նախնեաց՝ պատասխանի Աբգարեանց, կամ Աբգարեան անուան։ Յայտ է այս նաև՝ի բանից աստի խորենացւոյն. Բ. 7։ * Յարուցեալ գունդս և Ասծան անուանեալ... զայլս՝ի տեղիս նոցա յարուցին գունդս՝ անուամբ Աբգունի ։ Օ այն գունդս՝ զոր նախ կոչեաց Ասծան, զինքն իբր մեկնելով կոչէ Աբգունի, մի և նոյն ա նուն համարելով զոստանին և զաբգունի։ Ըստ այսմ և առ բուզանդայ Գ. 19. գտանեմք վասն Բ. արշակայ ա սացեալ, թէ զգաւառն արշարունեաց Ասէր յԱսծան, փո խանակ ասելոյ ունէր կամ գրաւէր յԱբգունիս։

Նաև պատճառ կոչելոյ զարմին տիգրանուհւոյ Ասծան անուամբ առ խորենացւոյն, ա. 29. է վասն լինելոյ Աբգայական զարմ, յոյր սակս Ասծան կոչեցաւ փոխանակ կոչելոյ Աբգայական։ * Օ ոստանն անուանեալ կողմանցն սիւնեացիկ ազատութիւն, ի զարմից սորա ասէ լեալս, իբր Թագաւորական զարմն։ (1) Ասէ՝ մարիբաս ասէ, Ասծան որ յԱսծանայ գաղն։ Եւ առ եղիշէի. Թղթ. 10։ * Գունդս կազմէր ի հայոց մեծաց զաղատս և զազատորդի, և յԱբգունի առնէ զԱսծանիկ մարդիկ ։ Եւ ի Թղթ. 91։ * Բազում և այլ ազատ մարդիկ զոր Ասծանիկ անուանէին յԱբգունի առնէ ։

Նա զի Ասծան կոչելոյ յայտագոյս զարգունեան յանուանէ այսր դնդի պատճառեալ հայոյնի իմանամք յայնմանէ՝ իբր զի ուր և չորքեր արքունիքն, այս գունդ էս Ասծան անուանեալ՝ անդ լինէր. զի գործ իւր էր հսկել՝ի պահպանել Աբգունեայց։ Եւ՝ի սա վորութիւն բնիկ արքունեացն հայոց առեալ՝նաև գնախագահ քաղաքս ամանց մեծամեծ նախարարաց օրէնս եղև կոչել Ասծան խոստոբանայ,

(1) Ա. յայտէս իմանայ և յովհ. կաթ. միայն զսերունդն փոխանակ տիգրանուհւոյ՝տայ տիգրանայ, յաւելն. * Լսանիկ ասեն լինել զԱսծանիկ ազատութիւն բարձին, որ այժմ դեռ ևս կայ պահլ անուամբ իբր թագաւորական իմն զարմ գնոսա իմացեալ։

Ա. յս զարմ տիգրանուհւոյ՝ որ պէս երևի յանիարկելոց բանից խոր. Բ. 7։ Ասծան կամ Ասծանիկ կոչեն պարսկական անուամբ, յետ որոյ ե. վաղարշակ՝ի զաբ ջ աստի չորս գունդս զօրաց ընտրեաց և կացոյց՝ի պահպանութիւն իւր Դրան արքունի, (որ ան պարսիկս կոչի Ասծան)։ Եւ յայն մանէ առ յետոյ այն չորս գունդք արքունի զդրան կոչեցան Ասծանիկ, զի պահէին զԱսծանն կամ ըզ Դուռն արքունի։

՝ի դնդէ աստի են այն իշխանք

Թէ Պատան անուանեալ Պզատուքին՝ այն է՝ Պզատաց կամ Պզնունեաց սերունդն՝ որ քնակի ի կողմանս տիգրանակերտի, է ի զարմից Տիգրանուհւոյ։ Օ՚այն Պզա-

արքեղբօրէ՚ւ էին. վասն զի անդ լինէին գունդք պահպանութեան նոյն նահապարապ։ Յայտ առնէ զսակ. ցեալքս բան խորենացւոյն ք. ղ։ * Եւ գունդս ի պահպանս Դրան արքունի (որ պարսկերէն կոչի Պատան,) պատրաստէ (վաղարշակ) զզորս, զմի ի իւրաքանչիւրս վառելովք ի նոյն հին զարմից Թագաւորացն որ ի հայկայ, (այս ինքն՝ յայն հին զարմից հայկազուն Թագաւորաց՝ զոր յիշեցի և բացատրեցի ասէ խոր. ա. 29, Թէ են ի հին զարմից հայկազուն տիգրանհւոյ,) որ ընդ ժամանակս ժամանակս փառանդութեի ի հարանց առացեալ գիւղս և դաստ. կերս ||։

Յաւելու ապա անդէն խոր։ * Իսկ աստուբեին (ի ժամանակս) պարսից Թագաւորութենէն որպէս լսեմ յայլոց յարուցեալ գունդս, (ըստ այլ օրինակի գրի, Պարսից Թագաւորութեանն՝ այլս ոմանս յարուցեալ գունդս,) և Պատան անուանեալ, ոչ գիտեմ Թէ վասն սպառելոյ ազգին առաջնոյ, Թէ վասն ընդդիմութեէ էրիք լինելոյ նշմարեալ, և ի բաց ընկեցեալ զազգն, զայլս ի տեղի նոցա յարուցին գունդս՝ անուամբ Աքքունի ||։ Յերկուս տեղիս կրկնելով խորենացւոյն, ի վերոյ Թէ Աւյ գոնդս յարուցին Պոփան անուամբ նէաւ, և ասորւ՝ Թէ Ջայլս ի փէ. ղիս նորա յարուցին գոնդս անուամբ Աբբուհն, կամի ասել, Թէ Աբքունի անունն՝ կամ պարսկական անունն՝ Պոփան էր անուն նոյն գնդից, մինչև Թէպէտ զարմն փոխեցաւ, բայց անունն Պոփան կամ Աբբուհն՝ ոչ փոխեցաւ. զի եղև այն անուն սեփհական նոյն պատան գնդից։ Աւյսպիսի պատհապան գունդք նաև յարքունիս այլոց Թագաւորութենէց և իշխանաց կան մինչև ցայժմ, որք կոչին Քօ՚ֆօ պ՚ Ւ՚ոօ՚ֆ, և իբր ի բազումս՝ լինին ի մեծամեծաց. որպէս և առ օսմանեանս՝ կոչին Գափուճի պաշի։

Վերոգրեալ բան խորենացւոյն ցուցանէ՚ Թէ այս զարմ նախ քան զխորենացին ընկեցեալ եղև՚ի գործոյ իւր զինուորական պահպանութէ, կամ վասն սպառելոյ զարմի նոցա, և կամ վասն նշմարելոյ. և փոխանակ այնր՚ այլ գունդ կացուցին պարսիկք՚ Պատան անուաջ նէլով։ Բայց նախ՝ օրինակք խորենացւոյն որք առ մեզ, չեն ինչ յայսմ վայրի այնչափ ուղղագիրք, մինչև վտահիլ առ ի որոշել ինչ։ ի միւմ օրինակի՚ յոյժ Թերատ գտանի այս բան, իսկ յայլ օրինակս նախ տարբերութիւք գտանին, փոխանակ գրելոյ՚Նշմարեալս գրին Շաղ կապեալ։ Երկրորդ՝ Որպէս լսեմ ասէ, ի լսոյ այլոց գրելով. զոր այսպէս ընթեռնուն ոմանք. * Որպէս լսեմ յայլոց, այլս ոմանս յարուցեալ գունդս ||։

Աւյ զնորդ և ևդէ, Թողեալ զայս յետագային, Թէ ի մաի գործ փոխեալ զարմին, և Թէ ոչ, այս ինչ յայտնի է նախ՝ յանուաջ նէ գնդին պահպանութեան գրան արքունի՚ սկզբնաւորեալ անուանս Պոփան, և պնփհականացեալ Թէ զարմին՝ և Թէ քաղաքաց։ Երկրորդ՝ յայս է Թէ առաջին զարմն էր Հայոցաց ի զորմէ Թագաւորաց առաջնոյ հայկազունեաց, որպէս ասէ խոր. իսկ երկրորդ անգամ Յայլոց ընտրեցին, այսինքն՝ կամ յայլոց զարմից, և կամ յայլոց աննշանից պատց։ Յորոց ոչ լինել Պատանիկքն յիշատակելոյք յեղիշէէ և ի զազարայ, ցուցանէ այն՝ զի որպէս խոր. ա. 29. զայն հին հայկազուն ոստանն կի՚ զարմին կոչէ Աքաք, և Թագաւորական զբօ, նոյնպէս և եղիշէ և զազար նոմին բառիւք կոչեն զոստանիկան Աքաք, և Աբբուհի փոն։

տուԹէն կամ Ա.ջնուազարմուԹէն՝ զոր ի վերոյ Պապան անուանեաց, ստորև Նագատրական կոչեաց։

Եւ այսպէս յատացեալոցս աստի իմաստասիրեմք վասն պատառիս՝ ընկալեալ զիւր անուն սակս ի նմա գոլոյ Ա.ր քունի դրան Հայոց, կամ ընդ բազում, և կամ ընդ սա կաւ ժամանակս։

Ի տպագրեալ աշխարհագրուԹեան խորենացւոյն և ի միում ձեռագրի որ բազում ուրեք համաձայնի ընդ տպա գրելոյն, այս անուն յարակից գրի Պապայն գՀնձոյ (կամ Պ.ընծոյ) իբր մի գաւառ. իսկ յայլ ձեռագիրս ձեռ" ոչ գրի զԳՊապան, և ուրոյն Պ.ընծոյ գաղաւին, իբր այլ և այլ գաւառ։ Ո այս ուղղագոյն լինել ցուցանեն համաձայնուԹիւնն անուանց գաւառաց ընդ ԹուղայՀ զոր խորենացին նշանակէ ի վերոյ. քանզի զԹիւ գաւառաց այրարատու գնէ լինել 20. արդ՝ զՊաստան և զԳուգարն մի գաւառ ա ռեալ, ոչ լինին քան, այլ՝ ինն եւ տասն։

Ո նոյն հաստատէ և այն բան պատմագրոյ՝ որք վասն ս. ստեփաննոսի կաԹուղիկոսի գրեն լինել Պ.ովին գաղաղէ, որպէս գնէ յոհաննէս կաԹ. և ասողիկ։ Ոսկ վասն յաջորդի նորա յովաբայ՝ գնեն լինել յՊապանէն ի ԳոբաՊաղապէն ապրանիդ։ Ա.յսպէս գնէ յոհաննէս կաԹ [1]. նոր վին բառիւք և ասողիկ [2]։ Ոսկ կիրակոս ի յՊապանէն ի ԳոբաՊաղապէն։ Պամուէլ միայն ի ԳոբաՊաղապէն։ Ա.րդ՝ եԹէ գուին և ոստան նոյն լինէին, կամ ԹԷ Պ.ովին լինէր քաղաք ի յոստան գաւառին, ոչ այսպէս զանազան անուամբ յայտ առնէին զտեղիս երկոցունց նոցա՝ միանգամ զինի յաջորդելոյ։

Ա.յլ ԹէԷ ընդէր պատմագիրք մեր զդուին կոչեն Պատան, տես ստորև ի ստորագրուԹէ գինոյ։

Եպիսկոպոսունք Պատան, կամ Պստանի յիշատակին ուրեք ի կանոնագիրս ի ստորագրուԹիս եպիսկոպոսաց, որպէս ի ժողովն գինոյ յովհաննէս անուն. այլ քանզի յուզադոյն օրինակի կանոնագրոյ յովհաննէսդ այդ կո չի Եպիսկոպոս Պապան և Պարգևպապան ||. որ և էր երևելի աԹոռ եպիսկոպոսական՝ հաստատեալ նախ ի Ա.խաՀաւան քաղաքի, և ապա փոխադրեալ այլուր, որպէս

(1) Որ ցուցանէ ԹԷ էր յոստանին ապարանք, կամ արքունի գաւառատանարանք, և ի յապաբանն պաշտօն կուբապաղատի, զի անուանս կուբապաղատ՝ էր պաշտօն պալատան, որպէս գրէ ուՆիմք ի ներածուԹեան հին հայատառանէայց։

(2) Ա.և որում գրի ի ԳոբաՊաղաղաւէն։

ցուցեալ եղև յառաջագոյն. վասն որոյ և ոչք յիշատա-
կին 'ի ժողովն մանաւկերտի, և 'ի ժողովն պարտաւոյ 'ի
տիոնէ կաթուղիկոսէ՝ եպիսկոպոսաք Աստան, կամ Աստա-
նի, անսորոշ ինչն՝ արդեօք այսր գաւառի, եթէ մերձակե-
տականն Աստանի իցէն եպիսկոպոսք։ Տես և 'ի Նախ-
ճաւան։

Գաղջայ քաղաքն Քնարշան Շ՚արուր։

Շ՚արուր է անուն դաշտի, և 'ի ծայր սորին դաշտի 'ի
սահմանակցութեան ոստան գաւառին կառուցեալ է Գուրն
քաղաք, վասն այսր գուցէ ոմանք զգուրն դնեն յոստանի,
որպէս տեսցուք ստորև։ Գայց խորհրդոցին զոստանն զա-
տուցանէ 'ի գինեայ քաղաքէն, կացուցանելով ուրոյն գա-
ւառ հանդերձ շարուր դաշտիւ։ Գամսման կիլիկեցի և
զհետ երթեալ խորհրդոցդոյն, զոստանն կացուցանէ ու-
րոյն գաւառ. իսկ զվերջինն գաւառն ոչ կոչէ յանուն գիւ-
նոյ, այլ շարուր, և զգուրն քաղաք տայ երկոցունց՝ ասե-
լով. Գաւառք այրարատու էն Աղձն. Շ՚արուր [1], և
Գուրն քաղաք դուք. յայտ առնելով թէ այս քաղաք էր 'ի
սահմանակցութեան երկոցունց նոցա։

Այլ այսպէս զվերջինն գաւառ այրարատու՝ զոր խորե-
նացին կոչէ յանուն գինեայ քաղաքին՝ իբր գլխաւորի,
Թովմաս կիլիկեցի կոչէ յանուն Շ՚արուր դաշտի։ Գոստ
այսմ և առ Թովմայի արծրունւոյ գտանեմք զՇ՚արուրն
կոչեցեալ Գաւառն անուամբ, յասելն յերկրորդ 'վարս
գագկայ. * Ո բռատրէ ածեալ և զզօրս Շ՚արուրն կոչե-
ցեալ գաւառի ‖։

Այն այս դաշտ է որ յիշատակի առ յովհաննու կաթ.
յասելն վասն ափշնի. * Ղուեալ գնայր 'ի Գուրն մայրա-
քաղաք. և անդ ... փոխանակ իւր Թոդեալ զգևդասան
... գնայ յատրպատական. անդ ապա յառաջ աճապաս
բեալ տիկինն մեծ՝ կէն սահակայ եղբօր արքայի, զկնի
իւր տարեալ ոսկի և արծաթ, և կարասի բազում, և
հանդիպեալ 'ի Շ՚արուրն դաշտի [2] ‖։ Գայս դաշտ՝ կամ

(1) Յօրինակին վրիպակաւ դրի Շարուր։

(2) Յելանէն ափշնի 'ի գրվ. նայ առ 'ի գնալ յատրպատական, 'ի շարուր դաշտի անդ՝ որ է առաջ քաղաքին գինեայ՝ դիպաւ նմա կէն սահակայ. այսպէս պարտ է խմանալ, և ոչ թէ յետ գնալն ափշնի յատրպատական՝ դիպաւ նմա կէն սահակայ։

որ նոյն է գաւառ, ձգի առ երասխաւ, որպէս յայտ առնէ այն բան Թովմայի արծրունւոյ. * Եւ այգուն անցեալ ընդ գետն երասխ՝ յայնկոյս ի դաշտն Շարուր, բանակ կէն զգետոնն ||։

Զհէզ զայս և պրոկոպիոս (պատերազմ. պարսից. ը. 25.) և զԱտուէն Ասողիկ կամ Լոզն անուամբ կոչէ, յաւելն. * Տուվինոս (Ատուէն) է գաւառ ինչ բարեբեր, ոլոր օդ և ջուր պատուական ըստ բնաւականին. ուԹօրեայ տարակայեալ ի Թէոդոսուպոլեայ. ունի դաշտս քաջ ջայլամբս ի ձիւնԹացս, և յոլով գիւղօրէս բազմամարդս՝ և մերձ առ իրեարս, յորս բազում գտանին վաճառականք ի պէտս տուրհառուԹեան. քանզի անդանօր ի հնդկայ, ի մերձպատառ վրաց, և գրեԹէ յամենայն ժողովրդենէ պարսից և հռովմայեցւոց բերեն վաճառս, և տուրհառուԹեն առնեն ընդ միմեանս ||։

Ընդալին եպիսկոպոս գաւառիս յանուն Վաչագ դաշտին՝ Վէմառիոս անուն կարգեալ ի սբ լուսաւորչէն յիւ շատակի առ զենոբիայ, որ յայսմանուրս ի նահատակդի ։ գրի Վրիպսիոս։

Վոն։ Ուրեք ուրեք ի գիրս, որպէս առ յովհաննու կաԹուղիկոսի գրի Վոն. և ուրեք Վէն։ Ընդ յաւնայ պատմագիրս՝ առ կեդրենոսի ԹղԹ. 764. առ սիկիլիծիս, նոյնպէս և առ պերփերուժէն գիրք կառավար. գլ. 44. գրի Վէվէ։ Այս անուն է պարսկական, որ նշանակէ Աղուր. ի գրից իւրոց ընկալեալ զանուն։

Պատմագիրք մեր տան այսմ քաղաքի և զանուանս Ասպան, որպէս զազար՝ յասելն. * Ջուեալք անտի (ի վաղարշապատէ) երԹեալք հանգչէին ի բնական Աստանէն հայոց ի Վանի ||։ Եւ Թէ, * Նստի չուեալ Աստանն ի Վանէն մնանէին ||։ Ընդուր գնոյն այլ՝ զոր յառաջն գնէ լինել Աստանին, փոքր ինչ ստորև ասէ լինել ի Վվին։ Որպէս և վանն վահնայ և սահակայ նախ գրէ Թէ ինաց էին Աստանին, յորժամ զօրք ինչ հայոց գնացին ի պատերազմն որ եղև յակոռիս. ապա ստուգ ինչ գնէ գրէ, Թէ ստուտ գունդքանքն ի Վվին պատճեցին վահնայ և սահակայ զանցս պատերազմին։ Նոյնպէս և ստեփ. օրպ. յոտանաւոր ողբս իւր զԱտուէն կոչէ Աստան։

* Աստան քաղաք հայոց Աղբին,
անի ամուրըզդ շարայնին ||։

Աստիճան և յոհանննէս կաթ ։ * Իմդրէկ մօրիկ ՚ի խոսրով վայ զմիջագետս ... բայց յԱստանէն ՚ի Պաւղոս քաղաքէ ։

Պատճառ այսր անուանակոչութեանէ այն՝ զոր ծանուցաք ՚ի վերոյ, քանզի ՚ի գիրս մեր Աշան անուանին այն ամենայն քաղաք՝ ուր գտանին Եպիսկոպոսք, կամ Պաւղոս տաստանաւորան դրան, և քանզի յայնմ ժամանակի աստ ՚ի դուին էին Եպիսկոպոսքն կամ Պաւղոս տէրութեանէ հայոց, նոքին աղագաւ Աշան կոչեն զՊաւղոս ։ Վասն զի ՚ի գվին նստէր յայնժամ մարզպանն աշխարհին հայոց՝ որ էր գլուխ խաւոր ամենայն նախարարաց . ՚ի գվին նստէին և հազարապետն ոստիկանք կառավարք իբրև ՚ի մայրաքաղաքի հայ մօրէն հայաստանեայց , որպէս յայտ է ՚ի պատմութենէ յովհաննու կաթուղիկոսի , և այլոց ։

Յայսմանէ՝ պարտ է ՚ի միտ առնուլ թէ յայսոսիկ քանս պատմագրաց՝ չէ պարտ առնուլ զանունս Աշան իբրև յատուկ անուն գաւառի . քանզի որպէս վերագոյնդ նշանակեցաք , զոտան և զգվին ուրոյն ուրոյն գաւառ հաւ մարել տան օրինակք աշխարհագրութեանէ խորենացւոյն , նաև թէև գաւառացն նշանագրեալ առ ՚ի նմանէ, զի ա ռանց այսմ՝ գաւառք այրարատու ոչ լինէին քան , որ պէս դնէ նա ինքն ։

Յաւել և զայն , զի և առ այլ պատմագիրս գՊաւղոս ոչ գտանեմք կացուցեալ յոտստան գաւառին , և ոչ ուրեք նշանակեալ զչաւառ լինչ նորա , յայտ է ասա թէ Պաւղոս քաղաք լինէն կացուցանէր ուրոյն գաւառ , որպէս և դնեն երկու օրինակք աշխարհագրութեանէ խորենացւոյն ։

Ճ լինեաց զսա ՟ը. խոսրով փոքր ձայնեալ ՚ի մէջն անդ ՟ը. գարուն ։ * Կաւ զարքունիսն (ասէ խոր . ՟ը. 8 .) փոխէ վերոյ անտառին (խոսրովակերտի) յոստ մի , ա պարանս հովանաւորս շինեալ . որ ըստ պարսկական լեզուին Պաւղն [1] կոչի , որ Թարգմանի Կտուր ։ ՚ի ձեռա գիրն զենոբայ . Թիւ . 13 . յաւուրս արդաւատ հօր խոսրովու՝ յիշատակի այս անուն յասէ՛ն. * Ցրդաւատ զգաւառս քաղաւմ , և քաղաքս՝ էր նոցա (հիւսիսային ազգն և Թաւգաւորի) քանդեալ , և զվաթսուն հազար արս ՚ի գերութ Թէ ի ջուցեալ ՚ի Պաւղն [2] ։ Այս եթէ չէ վրիպակաւ է դեալ , մարթ է ասել , Թէ և յաւաջ քան զխոսրով շինեալ կայր այս տեղի . իսկ խոսրով միայն զարքունիս շի-

(1) ՚Ի միւսմ ձեռ՛՛. գրի Պաւն ։ անուն , ուր և այլազգ են խօսք
(2) ՚ի տպ. զենոբայ չկայ այս պատմութենն ։

նեաց անդէն. զի խորհնացին՝ ուստի առնուաք զպատմութիւն շինուածիս, ոչ յիշէ այլ ինչ արարեալ խոսրովայ ի Վաուին, բայց եթէ զարքունեացն շինուածիս, և զփոփոխումն։ Կամ թէ ասել՝ թէ և յառաջ քան զնոսքով՝ տեղին անուաներ Վաուին, ուր որդւոյ իջոյց՝ ասէ զնոսա՝ զգերութիւնս, որպէս թէ օձագայեցոյց ընդ վրանօք առ ժամ մի, առ ի անդուստ բաժանել, կամ փոխել զնոսա այլուր. և ոչ թէ բնակեցոյց զնոսա անդանօր ընդ յարևաւ շինուածոց քաղաքի կամ գեղջ ինչ։ Պատճառ փոխելոց յարտաշատէ զարքունիս, եղև ապականուիլ օդոյն արտաշատու։ * Զորմէ ոչ կարացեալ ժուժել (ասէ խոր.) ոմք յարտաշատեան բնակչին՝ կամաւ յանձն առնուն զփոփոխումն ‖ [1]։

Ընկանի այս քաղաք ի հիւսիսակողմն արտաշատու՝ կառուցեալ ի դաշտի [2], ընդ որ անցանէ մեծամեծ վտակ. զայս յայտ առնէ բուզանդ. ե. 8. յասելն. * Յամուր բերդէն արքունի՝ որում կոչէն Վաղարշ, մինչև ի դաշտն մեծամեծի ի Խոլբն՝ որ անուանեալ կոչի Վաուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի արտաշատու ‖։ Ո՛ան անցանելոց վտակին ընդ դաշտն կամ առ դաշտիւ՝ կոչէ զայն աստէն ՈչՁամօբէ գալ։ Հանդէպ արտաշատու գնի և ի պատմութեան Թովմայի արծ. (ե. 9.) յերկրորդ վարս գագկայ։ * Ո՛ազվազակի հասանէ ի գուռն Վաւնոյ՝ յերդ գետոյն երասխայ, հանդէպ վիրապին սքանչ, (որ ի յարտաշատ). յորմէ ելեալ մեծն Տրդատ գրիգորիոս՝ լուսաւորչեաց պՀայաստան աշխարհն [3]։

Ո՛ա յարտաշատ գոլով խնարէ, օդ նորա է ջերմ։ * Հապառաւային ջերմագոյն օդն (ասէ Թովմ. արծ.) հնչեաց ի

(1) Զայս ևս մարթ է խմանալ միայն վն արքունեաց և մեծամեծ ծաց յարտաշատ բնակելոց. զի ոչինչ շինութիւն յիշէ խոր. արարեալ ի Դուին ի պէտս հասարակ քաղաքացւոց. և ոչ իսկ արտաշատ դատարկացաւ յայնժամ ի բնակչաց իւրոց։

(2) Ա՛ողովկ ե. 1. դնէ զայս քաղաք լինել առ ստորոտով լերինն Գեղամայ, զի ասէ վանն ե. խոր։ * Շինեաց քաղաք առ ստորոտով լերինն Գեղամայ, և զարքունին փոխէ յոստ մի՝ ապա բանս հովանաւորս շինեալ։ Եթէ չգուցէ ինչ ի բանս այլայլութիւն, կամ վրէպ գրչաց, գժուարին է գուշակութիւն ասել ինչ վասն լերինն Գեղամայ, թէ իցէ առ Դուին քաղաքաւ։

(3) Զգուռն գիւղայ ասասնօր չէ պարտ առնուլ փոխանակ դրան քաղաքին, այլ սահմանի գաւառին, կամ թէ փոխանակ բառիս Ստեփանի (որ է գուռն արքունական.) որպէս ի կիր առնուն այլք յասելն Ա՛ագաթն դէպ. քանզի ոչ քաղաքն, այլ դաշտ սահմանի նորին ձգէր առ երասխաւ, որպէս նշանագրեցաք ի վերոյ։

խորագոյն դաշտն քաղաքին Դվինեայ ‖ : Կայսպես ջերմ է և օդ քաղաքին, յարմար ձմերոցի, ըստ որում գրէ նոյն Թովմա վասն բուղայի. * Վտաց եմուտ՝ի ջերմագոյն տեղիս՝ի քաղաքն Դուին ձմերել անդ ‖ : Այս զաղար վասն վահանայ և նախարարացն նորա գրէ՝ Թէ հանդչէին՝ի Դունի, * Որոնց զաւուրս ցրտաշունչ ձմերայնոյն սառնամանեացն անցուցանէին ‖ :

Ընդ Թէպետ յաւուրս ջ. խոտրովու արքայի՝ի է. դարու էառ դուին շինուիլն ինչ, և եղև տեղի արքունի նեաց, այլ կատարեալ շինեցաւ յաւուրս վարդանայ՝ի է. դարուն, պարսպաւ պատեցաւ, և եղև նաև աթոռ կաթուղիկոսի, ըստ գրելոյ Թովմայի արծ. * Վանդէն աւերեն զմեհեանն (որմիգական յորում վառէր հուր,) և յատակեալ զտեղին՝ շինեն նորին քարամբք գմեծ եկեղեցին զոր գրիգորն՝ի Խլոր (դուին) տեղւոջն. և փոխեն անդ զկաթուղիկոսն Հայոց զդիւտ. և շինեն նախա բարքն Հայոց իւրաքանչիւր պաղատս արքունականս, և դաստակերտս յականաւորս, և զքաղաքն (դուին) որմա փակօք պարսպեն ‖ (1) :

Ի սկիզբն ը. դարուն դարձեալ ամրացոյց և ընդարձակեաց զդուին աբդլազիզ ոստիկան: * Ճ հինգ վերստին (գրէ զևտդ. ՝ի գլ. ժ.) զքաղաքն Դուինն հզօրագոյն և ընդարձակագոյնս մեծութիւք, և դռնափակօք. անցու ցանէր շուրջ զպարսպովն պարկինս փոսից լցեալ ջուր՝ ապաստան ամրոյն: Վանդի ասէր աղտաղիզ զիւրմէ՝ յառաջնում գաւերածին դիպայ, եթէ՝ի ձեռն իմ եղև կործանումն քաղաքիս, և ես կանգնեցից զսա. զի կի ես ասէ՝ մնասուկ երկոտասանամեայ, և ուղիղ զփածանելոյս կարմիր, և յորժամ զօրն տաճկաց մարտնչէր ընդ քաղաքին՝ մոլ ես ընդ խողովակ մի, և եղև՝ի պարիսպն, և (՝ի) բարբառ մեր ուժգին ձայնիւ աղաղակեցի առ զօրն մեր. և անդէն վաղվաղակի Թօմաւեցան Պայիկքն (2) նախամարտիկք՝ որք պահէին զպարիսպն, և՝ի փախուստ դարձան, և յաղթուեցան խմայելի զօրացաւ, և կործանեզ

(1) Յոհ. կաթ. միայն զշինու Թիւն եկեղեցւոյն, և զփոխումն աթոռոյ կաթուղիկոսին պատմէ յաւելն վասն վարդանայ. * Օպիղէն ՚ի դոյ ձերբակալ արարեալ, յաւուրսանի կրակին՝ զոր շինեաց ինքն իսկ (՚ի դվին, այսինքն (վարդան). և զորդի նորա զՀերայ՝ի վերայ բազմեն զփոյակ կաթուղիկոսութիւն՝ և՝ի տեղի բազմեն շինեն եկեղեցի մեծ՝ անուանակոչութիւն սուրբ գրիգորի, անդ փոխելով զաթոռ հայրապետութեն. և հաստատեալ կացուցանէ՝ի նմա զմեծ հայրապետն գիւտ ‖ :

(2) Տաճկերէն կոչին փէյիկ :

ցաք զքաղաքս ։ Օ այս բերանով իւրով ասէ պատմել զինքեանե ։ Օ սոյն պատմ համառօտ և աստղիկ . ը . կ . առեալ ի զՆդեայ ։

Յետ այսչափ շինուածից օրէ յօր ծաղկեցաւ բազմութիւն բնակչաց և տուրեւառութիւն, մանաւանդ ի ը . և ի թ . դարուն ։ Ոակ ի ժամանակս բազբատունեաց այսպէս ստո- րագրէ զնոյն Թովմա արծ . ի է . ամի Թագաւորութեանն ա . ամբաստայ, կոչեալ զայն Շ ահապան ։ * Հանդիպ քա- ղաքին արտաշատու (արտաշատու), որ բերէր նորուն ասէ, յորում Շ ահատանն Դուինի մարգախիտ պարսպա- ւոր պատնիշօք պատուարեալ, և տուրեւառիկ վաճառա- կանութիւք, և ազգի ազգի պղծութիւք յափրացեալ յղփա- ցեալ ։ Ի յերկրորդ վարս գագկայ կոչի Այրա- քաղաք . * Դայ հասանէ մինչև ցմեծ Այրաքաղաքն Դուինի ։ Նոյնպէս և առ յովհաննու կաթ . բազում ու- րեք ։ * Ոակ արքայ ամպատ (ասէ) ընդ կրունկն գարձեալ հասաներ ի Այրաքաղաքն Դուինի ։

Ի մէջ եկեղեցեաց սորա՝ անուանի է Աբեղոց , զոր նախ քան վարդան շինեաց փայտակերտ՝ որպէս գրեցաք ի վերոյ , ապա յետս անդ է . դարուն բարակերտ շինեաց ամբաստ քաջ բագրատունի մարզպան՝ յատուկս մծրկայ կայսեր և ը . խոսրովու պարսից արքայի . և սակս շինու- Թեան նոյն եկեղեցւոյ՝ բերդն գէղայ քակեցաւ ։ * Որ Թաղն իւրում (ասէ յովհ . կաթ .) ըստ հրամանին խոս- րովու խնդրէ (ամբաստ) շինել զեկեղեցին ի Դուինի քա- ղաքի , որ էր իսկ անուանակոչութիւն սորին գրիգորի ... Ի- ր կանէ հինն եկեղեցւոյն սրբ կոփածոյ քարամբք՝ գեղեցկա- գործ շինուածով՝ կրով ձուլեալ ի մի , զի յաւուրք յաղու- սոյ և ի փայտէ կազմեալ էր նա ի սրբոյն վարդանայ ։ Ոակ պահնակ ամրոցին՝ ամբաստան առ արքայի լինի՝ իբր գեա- ստակար լինս գոլ բերդին , և վաղվաղակի հրաման ընդու- նի՝ եթէ բերդդ քակեացի ։

Ձիշատակի ի գիրս և վկայարան Յեղնիբոլոի Վկային , զորոյ զգիրս նշանագրէ յովհաննէս կաթ ։ * Ի Դուինի քաղաքի պտակի մարտիրոսական մահուամբ ի քոյ , զոր բարձեալ զջոր մարմինն սրբ մարտիրոսին՝ մեծի հայրապե- տին (երկրորդ) ներսէսի , բովանդակ եպիսկոպոսօք և գղերիւք եկեղեցւոյ , եդին մերձ ի նը եկեղեցին կաթո- ղիկոսարանի՝ յարևելից կողմանէ , շինեալ ի վերոյ վկայ- արան նը՝ կոփածոյ քարամբք ։

Նոյնպէս և եկեղեցին Աբգենոյ զոր հայագրացիք այրե-

յին, և ՟ը. Ներսէս շինօղ անդրէն շինեաց։ * Ի Նահն տեղ (ասէ յովհ. կաթ.) վերոյն շիներ զՏրդեհեալ վկայաբան մեծի Նահատակին Սերգեայ ‖ Ա.յլք կոչեն յանուն Սարգսի որ է նոյն։ * Ա շինեաց (ասէ կիր. վասն ՟ը. Ներսիսի) զվկայարան սուրբն սարգսի՝ որ ի Դվինն ի կոտոր բելն խամայելի զքաղաքն Դվինն ‖ Այլ ի պատմութենէ ժո զովոց գրի վասն նորին Ներսիսի. * Այրկաւիրաբար յարդարեալ շինեն զոր զշողակաթն ի քաղաք, և զՍՁ զՍարգիսն ի Դվին ‖

Ա.ՀԵրեաց զայս քաղաք Հերակլ ի պիտէն ի վերայ պարսից ըստ գրելոյ ասողիայ. ՟ը. 3. * Նասեալ (ասէ) ի Դուին՝ աւերէ զնա ‖ Դակ ի 641. ըստ գնելոյ դիոնիսեայ առ ասսեմ. ՟ը. 16. այս քաղաք առաւ ի հագարացւոց, զորմէ ասէ յովհաննէս կաթ. * Ն՛արակ բոցոյ նոցա վաղվաղակի հասանէր յայրարատ գաւառ, հարեալ զգաշտավայրն աւերեայն, և պաշարեալ պատերազմաւ զԴվին քաղաք, և առեալ զնա ‖ Ո քագմութենէ սպանեալ լոց անթիւ ասէ լինել. իսկ զթիւ գերելոցն 35 հազար ոգիք. այլ սամուէլ և կիրակոս զթիւ կոտորելոցն ի ժողովի յայտնութենէ՝ գնեն լեալ 12 հազար. իսկ զգերելոցն՝ աւելի քան զ35 հազար ‖ Դարձեալ առին ի սկիզբն ՟ը. դարուն հնարիւք աբդլազիզ մանկան, որ զկնի ոստիկան եղեալ՝ շինեալ նորոգեաց, որպէս գրեցաք ի վերոյ ։

Ա.պատմեցաւ Դուին ի ՟ա. ամբաստայ աբբայէ, յո բում ժամանակի հրամանատարք քաղաքին էին երկու եղբարք հայարացիք. այլ յետ երկեամ մի պաշարելոյ և նեղելոյ զքաղաքն, յինքն գրաւեաց սմբատ ։

Դ ի ՟թ. և ի ՟ժ. գարուն սիրեր սմա ամիրային՝ որ նըս տէր ի գողթն. զորմէ տէս առ ասողկայ. ՟ը. 19։ Դ ի ժա. և ի ժբ. գարուն այլևայլ բռնաւորք յափշտակէին ի ձեռաց միմեանց ։ Խըզըլ ամիրային՝ որ և մեռաւ ի շինգ Թուին * Յառման քաղաքին Դուէնայ ի զօրացն պարսից ‖ որպէս ասէ կիրակոս ։ Յետ նորա փաղըն ամիրային, ա պա Թագաւորն վրաց, որ չարաչար քանդմունս արար ի քաղաքին կոտորելով և այրելով. քանզի յառաջագոյն զգլուխս ոմանց ի զօրաց նորա եփեալ եդեալ էին Թնձուկի քով յորմն շինուածոց գուէնայ ի նշաւակ ։ Յաղագս այսո ցիկ առմանց աւերնային տէս ի մատենիս և ի վարդան. որ զկշխանն Դվինայ՝ ամիրայ անուամբ կոչէ, յասելն. * Ա.ւերեցին ամիրայն Դուէնայ ‖, որ սիրեր ի ՟ձ. Թվին ։

Դերկիցս չարաչար քանդեցաւ Դուէնն յերկրաշարժու

Թէ. ին՝ յաւուրս զաքարիայ կաթողիկոսին, զորմէ գրէ յովհաննէս կաթ։ * Օ այսու ժամանակաւ ահագին իմն շարժմանց եղելոց ի Վռւէին քաղաքի, բազում սասանու- Թիս և փլուզմունս տանց և պարսպաց և ապարանից լի- ներ. և առհասարակ քանդումն և դողումն առնոյր քա- ղաքն. այլև մահուունս յոլովից մարդկան ի վերայ հասա- ներ ‖ ։ Ա.յս եղև ի քառասնորդաց պահս՝ տեւեալ ամիս երիս. ի Թուին չԺբ. (ըստ ասող. ԷԲ. 2. և ըստ միւս օրի- նակի սահ. զի այլ կրկին օրինակք սահ. Թուին դնել ի չԺա. 862։)

Ներկրորդ անգամ կործանեցաւ դուին յերկ անդ Թ. դարուն յաւուրս ՈՒ. սմբատայ, յորմէ անկան յականն Թօ- Թափիւել ըստ ասից նորուն յոհաննու կաթ. պատուարք պարսպաց, ապարանք, տունք հասարակք, եկեղեցիք կա- Թողիկոսարանին, և վկայարանք, և մեռան բազմութիւն բնակչաց, զորոց գԹիւ նշանակէ Թովմա արծ. յասէն. * Ա.սի լինել Թիւ մարդկանն՝ ապականելոցն ի շարժմա- նէ, ոչի առաւել քան չՀ. հաղար. այս շարժումն սաստ- կագոյն՝ քան որ եղև յամն զաքարիայի հայոց կաթողի- կոսի. յետ Է. ամի գերութեանն հայոց ‖ ։

Յերկրաշարժութենէ Թուի լինել և վերջին կործա- նումն, յոր կայ այժմ այս Վռւէին քաղաք ի ձոր ինչ լի աւերակօք, ըստ պատմելոյ մեզ ուրումն ի Ճանապար- հորդաց ։

Օ անազան ժողովք եղեն ի սմա, յորս չորեքին առա- ւել Ձիշատակին ։ Ա.ռաջինն՝ առ ԷԲ. նեբսխիս կաթ. երկ- րորդ՝ առ Է. մովսխիս կաթ. յաղագս նորոգութենէ տա- մարին, յորում եդաւ և Թուականն հայոց. երրորդ առ Ձ. նեբսխիս կաթ. և չորրորդ՝ առ յովհաննու իմաստա- սիրիս ։

Ստորագրեալք ։ Տաճար մայրէ ։ Ա.յն կրկին մայրիք կամ- ան- տառք վայրենի կաղնեաց պարսպապատք, միայն լայնու- Թիւ Ճանապարհի բաժանեալք ի միմեանց, զորս տնկել ետ Է. խոսրով փոքրն ի դաշտի. առաջինն սկսեալ ի պատնոյ ձգի մինչև ի դուին, և անտի ի գետն կոյս (որ ըստ խոր. ԷԲ. 8. ն ազատ գետ.) մինչև ցապարանան կո- չեցեալ Ցէկնատէ. զայս անտառս կոչեաց խոսրով՝ Տաճար մայրէ ։ Ներկրորդն ձգի ի հարաւակողմն առաջնոյն. յո- րում շինեաց արքունի ապարանս, և կոչեաց զայն Ստոր- Վակէրտ. յերկոսին էս ժողովեաց երէս և գազանս. առ ի լինել տեղի որսոց ի զբօսանս արքայի. ըստ այմ ստորա-

գրէ քուզանդ. ՟ը. 8. ասելով։ * Ո՛ Լուկոսեան տեղեան պարսպեալ վակեցին, և ոչ կացեցին՝ ի միմեանս վասն պղտոյն Ձանասպարհին ‖։ Լայսպէս մերձ գոլով առ միմեանս, խորհեցան ոչ որոշել յերկուս, այլ իբրև մի յիշ. և վասն սորին գրէ՝ անուանեալ յանուն խոսրովու. * Ընտաւ մի (1) առ ազատ գետոյն տնկէ՝ որ յանուն նորա (այսինքն խոսրովու) կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի ‖. և զապարանսն յիշէ, ոչ զոր յանտառին շինեաց, ըստ ակնարկելոյ բուզանդայ. Ընդ (այսինքն յանտառին) շինեցին զապարանսն արտանական, այլ զոր շինեաց Վերոյ անտառին՝ ի դաւին, ուր գուցէ մի և նոյն ապարանք են՝ զոր բուզանդ գնէ յանտառին. իսկ խորենացին վերոյ անտառին։

Ոչ բվեծ։ Յիշատակի առ ղազարայ Թղթ. 251։ * Լաւ հասեալք մեծ՝ ի քաղաքն Վէրին... և կարգեալ զազգին՝ ի միջոցի մայրուցն՝ որում Խոսրովակերտն ասեն, անցուցանէր՝ ի վերայ դաստակերտին, մինչև՝ ի լեռնակողին՝ զոր Ոչ բվիժն կոչեն ‖։ Ընդուն սորա յայտ առնէ՝ սակս ջրոց վիժման և հոսանաց ինչ որ անդ, այսպէս յորջոր ջեալ։

Վարոնէ։ Վաղաքագեօղ՝ որ մեծ գոլով՝ ի դաւին, Թուխ լինել՝ ի նորուն գաւառի. * Լբրև մեծ եղեն (ասէ յովհ. կաթ.) ՝ի քաղաքագեօղն Վարունջայ, ընդ յառաջ լինեին նման գլխաւոր գահերէցք, և հոյակապ նահապետք ազգատոհմ՝ ի քաղաքին Վէնայ ‖։ Յորում գՁանասպարհն որ ասի մինչև՝ ի Վունին, ակնարկէ լինել Համառօտ։

Արշալէն։ Յայսմաւուրս յունիսի 19. ՝ի վարս յովսեփայ նահատակին։ * Լնտակեր՝ ի նմին գաւառի Վունայ՝ ի գեօղն՝ որ կոչի Արշալէն ‖։ Վարձեալ և վարդան վճռորին յովսեփայ. * Լր պարսիկ ազգաւ՝ ի սահմանացն Վունայ, ՝ի գեղջէն որ Արշալէնք կոչի ‖։

Աբակէբ։ Յիշատակի առ խորենացւոյն ՟ա. 29. բեբելով՝ ի գողթան երգոց։ * Ի հինանալն արտաշատու՝ նա (՟ը. արտաւազդ՝ որգի ՟ը. արտաշէսի) անց (ասէ) գնաց, և շինեաց ՝ի մէջ մարաց՝ զԱբակէբատ, որ է՝ ի դաշտին՝ որ անուանեալ կոչի Ճ արտրատ ‖։ Վնելով զայս՝ ի շարուր դաշտին՝ յայտ առնէ՝ անկանիլ յայս գաւառ. իսկ գնէ՝ ի մէջ մարաց, սակս բնակչացն, որք գէթ ըստ մասին էին՝ ի մարաց անտի գերելոց՝ ի մեծէն տիգրանայ։

(1) Լայսպէս գրէ յերկուս ձեռագիրք օրինակի գրի Ընտաս ձեռ՝. իսկ՝ ի տպ. ՝ի մուտ առ աղաթ. ևն։

Տեղի այրարատ՝ որոց գաւառ անճանօթ ։

Աղբրշապատ ։ Ընդ այսմիսի քաղաք հնչակաւոր ի գիրս մեր քան զամենայն արքայանիստս բոլոր Հայաստա նեայց. իսկ ի գիրս յունաց և հռովմայեցւոց բոլորովին անյիշատակ ։ Օ առաջինն կոչեր սա Ընդրէդ *աղաւ. զոր ցե ի յունական անուանել Ընտեսեալ գիշ՝ որ ի հայս կոչի Ընտիր։ Իսկ բուզն յոր շինեալ էր՝ կոչեր Ը ջէդ, ասա կոչեցաւ Ա արդիւնի աւան. յետ պարսպատապատ առնելոյ վաղարշայ արքայի՝ կոչեցաւ Ա աղբրշապատ, և ի որ *աղաւ ։

Ընդ առաջին երկու անուանք ոչ ի գործ ածին ի գիրս (1), այլ երկու վերջին անուանք. որպէս յասէին զաղարեայ Թղթ. 307. * Ոչխ գային ի քաղաքն Ա աղբրշապատ, որ այժմ անուանի Ոյր քաղաք ։ Ոյ ի Թղթ. 64. * Ա ախէմենեցւոյ երանելին մաշտոց ի վաղարշապատ քա ղաքի, զոր և Ոյր քաղաք անուանեն ։ Իսկ այլոցն սոսկ զվերջինն անուն՝ ի կիր առնու, յասէին. * Ոյ զերանե լի երէցն զերեմիայ ի Ոյր քաղաքէ ։ Որպէս և ի Թղթ. ստեփ. օրոյ. առ գրիգոր կաթ. ժողովին բարգէնի կաթո ղիկոսի ասի լեալ ի Ոյր *աղաւէ, զոր այլք դնեն ի վաղար շապատ ։

Ընդ այս անուն ի յունականն ագաթանգեղոսի քաղում ուրեք գրի Ա ալէօփդէնդա. մանաւանդ ուրանօր ի հայ կականն ընդ Ա աղբրշապատ անուանս յարակցեալ գնի և անունս Ոաղաւ. որպէս ի Թղթ. ղ. ե. յհնկ. և յհգ (2) ։ Ի գործ ածի երբեմն ի գիրս՝ և այլ երբորդ անուն քաղաքիս, որ է Ոաղատոպոլս, որպէս է տեսանել ի պատմութեան ժողովոյ՝ յասէին. * Հինգերորդ ժո

(1) Բայց եթէ ուրեք առ խոր. ք. 15. որ Ա՜ան Վարդենի կոչէ նաև քան զպատմչին գշինութիւնն վաղարշայ ։ Իսկ Թագաւորն Հայոց տիգրան՝ զգերութիւնն հրեից նստուցեալ ի յարմաւիր. և ի Ա՜անին Վարդգեսի՝ որ ի վերայ քաստղ գեղոյ ։

(2) Գուցէ եղեալ ի Գէորգ բառին յունաց, որ նշանա կէ Սուրբ. իբր Վաղարշա պատացուած՝ կամեցեալ ասել անուամբս Ալէքսանդրա. կամ մանաւանդ որպէս ինձ թուի անունս Ընտրեալ՝ որ ի հայկականն գաթանգեղոսի ուրեք ի գործ ածի իբր վճռակ Վաղարշապատ քաղաքի (զորմէ սորին,) այն ի յունականն բազում ուրեք յաբակոյ ընդ անուանս վաղարշ կիր վալէրօ, իբր մի անուն, և գրի Վալէրօգղադա ։

ղով արար բաբդէն ի Վաղաքուդաշտի ։ Օ որ այլք դնեն գումարեալ ի Նոր քաղաքի, կամ ի Ալաղարշապատ ։ Այս սուտ ասողկայ է. ։ * Յետ սակաւ աւուրց անցելոց՝ մեծ վարդապետան Հայոց մեսրոբ վախճանեցաւ ի Վաղաքուդաշտի ի Ալաղարշապատ ։ Օ որոյ զհանգն խորենացին. է. 67. և յոհաննէս կաթ. գրէն դիպեալ լոկ ի Վաղարշապատ տաղտկի, որպէս և ղազար ։

Յայս անուն կոչեցաւ ի գրէց իւրոց՝ սակս կառուցեալ գոլոյ ի դաշտավայրի. այլ առաւել ջրհակայ ոլորտ քաղաքին, կամ վիճակն կոչեցաւ այսպէս. կամ թէ և քաղաքն, որպէս թէ ասել՝ Վաղտէն դաղտ, և ոչ թէ Վաղտէ դաղտ. զի և ուրեք ի կարգաւորութիւնս օրհնութիւնսն բեր յուցակի գտանեմք զայս անուն ի կիր արկեալ վասն սահմանին որ արտաքոյ վաղարշապատու ։ * Նշխարէս և զաշխարհաձոյն (սիրոյ սահակայ է գործեալ) ի Վաղաքուդաշտի, ի վկայարանս սրբոց հռիփսիմեանցն ։ Զդ՝ վկայարան հռիփսիմեանց է արտաքոյ քաղաքին. և այս պէս ի վերոգրեալ բանս նախնեաց՝ մնրմէ և առնուլ զՎաղաքուդաշտն նաև փոխանակ վիճակի կամ փոքրիկ նահանգին վաղարշապատու. ուստի և ասողիկ ի վերս գրեալ բանի նախ յիշեաց զվիճակն Վաղաքուդաշտ, և ապա զվաղարշապատ՝ որ էր ի նմին վիճակի ։

Օ կառուցեալ գոլն քաղաքիս ի դաշտի՝ գտանեմք աւանդեալ ի պատմութեան Թովմայի արծրունւոյ յերկ դորդ վարս գագկայ, ուր ասէ. * Լակ աբաս որդին սմբատ տայ հպարտացեալ գայ ի քաջն վաղարշապատ քաղաքի ։ Զոր քաղաքաւս անցանէր Վասաղ գետակ. նաև Ոսկ գետակ ինչ ի մծտակայս նորին ընթանայր, որպէս ցուցանէ կորիւն ։

Զգաթանգեղոս յիշէ զսորա դուռն յարևելեան կողմն Զբէգ անուամբ [1]. յիշէ և զվաճառըզ սորա՝ որ թուի ձգեալ ի վերայ վտակին մեծամօրի ։ * Ելեալ անցեալ (ասէ ի թղթ. ը.) ընդ կամուրջն վաղարշապատ քաղաքի, զոր և Վաճառըզ Մեծամօրի կոչեն [2] աճապարեցին հասանել յառաջ ի խելս կամրջին արտաշատու ։ Զայս

(1) Թղթ. ա։ * Ընթացեալ ը քաղաքամէջն, ելանէր ը սրևւելս կոյս ը Ուրեք դուռն քաղաքին ։

(2) ի յոհնականն դնի. * Իակ ինքք անցեալ ընդ կամուրջ քաղաքին Վալերօգդիոգոյի, և ը կամուրջ գետոյն՝ որում անուն էր Մարնէոս, աճապարեցին ունել զանցս քաղաքին արտաշատու ։

կամարք որպէս ակնարկէ Թղթ. Ճշ. անկանիլը ՚ի կողմն Հարաւային դրան քաղաքին։

Յիշէ ՚ի Թղթ. Ճշ. և զիման, կամ զերաման՝ անուաւ նեալ Պարէն, որ շուրջ գայր զքաղաքաւն. մերձ ՚ի սոյն տուն ՚ի Հարաւակողմն քաղաքին՝ Ձախճախուտ տեղի, ուր սպանանէին զամենայն մահապարտս։ * Այս հանել զնոսա շղթայիւք ՚ի քաղաքէն ընդ դուռն Հարաւայ, ըստ կողմն պողոտային՝ որ հանէր ՚ի մեծամարի կամարքն. ՚ի տեղին յայն՝ ուր սովոր էին սպանանել զամենայն մահապարտս ՚ի Ճախճախուտ տեղի ի մօտ ՚ի Պարկէն փոսին, որ շուրջ գայր զքաղաքաւն ||։

Յիշէ և զԱերդամիջն, յայտ արարեալ թէ ունէր նաև բերդ Թղթ. Հե. * Այլթիւք վաղելով՝ ցուց բալ ձեալ մարդկանն, կէսք ՚ի բերդամիջին, և կէսք զքաղաք քամիջեան լցին խնձոյիւք ||։

Ի՞ր էր սա ՚ի ձմերոցայ Թագաւորութէ. քանզի գրէ ՚ի Թղթ. խԹ. * Այս ինքն Թագաւորն խաղայր գնայր ՚ի ձմերայնոցս յայլարատս գաւառ ՚ի Վաղարշապատ քաղաք ||։

Ի մէջ եկեղեցեաց սորա անուանի գտաւ քան զամենայն եկեղեցիս Հայաստանեայց՝ Կաթողիկէ եկեղեցին, ըստ որում կոչի առ ամենայն մատենագիրս. որպէս և խոս բենացին Ը. 9. և 66. ուր ասէ. * Ի Վաղարշապատ քաղաքի (մեծն սահակ զմեսրոպ,) յեկեղեցւոյն Կաթուղիկէ, որ ՚ի վաղարշապատ քաղաքի ||։ Տեղի այսր հռչակաւոր եկեղեցւոյ ՚ի հրեշտակէ ցուցաւ տեսլեամբ առ որն գրիգոր ՚ի ձեռն հրեղէն սեան։ * Ասկի խարիսին՝ վէմն հաստատ տուեալ անշարժութէն է, և սիւնն հրեղէն Կաթուղիկէ եկեղեցի է (ասէ հրեշտակն առ ագաթ. Թղթ. յՀԸ. և յՀԳ) . . . տեղին այն լեցի տաճար ՚ով, և տուն աղօթից խնդրուածոց ամենայն հաւատացելոց, և աթոռ քահանայապետութեան ||։ Այսքան ասէ ՚ի յԼԷ. * Ը կնաբոյիւր զտաճար անուանն ՚ով ՚ի տեղւոջն՝ որ քեզ ցուցաւ, որ (ուր) սիւնն հրեղէն ունէր ոսկի խարիսխ ||[1]։ Ո՛ան

(1) ԴուռնըՖիօր վերպակաւ պատմէ զլուսաւն իւր ՚ի հայոց. որպէս թէ ոչ զտեղին ևեթ, այլ զնոյն իսկ զգաղափար շինուածոյ եկեղեցւոյն ցուցեալ յայն առն գրիգոր. գրեղով հատ. ՚ի. Թղթ. 334. ՚ի տպ. փարիզու 1717։ * Ճարտարապետն որ եա զգաղափար եկեղեցւոյ՝ էր ներհուն կատարեալ, զնա եթ նոյն ինքն յի քո առուերագրեաց զգաղափարն առաջի աչաց գրիգո. րի ... եթէ այսպէս է, ասէ ՚ի կնիք արկ կարգ ինչ Ճարտարապետուե

որոյ և ՚ի դաղարայ Թղթ. 22. կոչի. * Հրեշտակացոյց հիմնարկութիւնն սրբ տանն ՚այ մեծի եկեղեցւոյն ‖ : Այս տեղի խաբսիսի և սեան անկանելը * ՚ի մէջ քաղաքիս՝ մծա յաղաղանս արքունի ‖ : Որպէս դնէ ագաթանգեղոս Թղթ. յետ :

Աչքն դրիգոր քանզի չէ և էր ցայնժամ ձեռնադրեալ ՚ի քահանայութիւն, զտեղի նոյն հրեղէն սեանն բարձր քան զաքորմով փակեալ ՚ի պատիւ, և դրամբք և գոնատիս կօք ամրացուցեալ՝ կանգնեաց զնշան խաչին. տես յաղաթանգեղոս. յետ : Այս այնպէս առաջինն գտաւ տեղի ՚ի մէջ հայաստանեայց որոշեալ ՚ի շինուածի եկեղեցւոյ. վասն այսորիկ՝ նաև վասն զոյց նախկին աթոռ կաթող զնիկոսի՝ որպէս գրեացուք զինի, կոչի ՚ի յոհաննէս կաթ. Ա՚այր եկեղեցեաց : * Աճ հայրապետն հայոց բարկին առնէ ժողով եպիսկոպոսաց հայոց, վրաց, և աղուանից՝ ՚ի Դուր քաղաքի, ՚ի սբ կաթողիկէ, ՚ի Ա՚այր եկեղեցեաց հայոց [1] ‖ : Յակ աշխատասէն կոչի Ա՚այր եկեղեցեաց, վասն զի յառաջ քան զսա շինեցաւ եկեղեցի. իսկ այս Թէպէտ յառաջ քան զաշխատասէն էր որոշեալ ՚ի հրեշտակին ՚այ, բայց զինի շինուածէ աշխատասէն և ինակ նեան տեղեացն շինեցաւ ՚ի սբին գրիգորէ. զորմէ հաւանացի պատմէ ագաթ. յճէ. ասելով. * Այս զնկատեալ տեղի տանն ՚այ շինեաց, զցուցեալն նմա յայ ՚ի տեսլեանն, զյառաջագոյն դրոշմեալն իւր. և կանգնեաց անդ զեկեղեցին ՚այ ‖ :

՚ի հիմանց նորոգեաց զայս եկեղեցի վահան մամիկոնեան

կարի լայն արտաքոյ կարգի, քանզի դմբեթք և զանգակատունք են վրանաձև գարձուցեալք և ՚ի խաչ աւարտեալք ‖ : Որպէս և վերագոյն պատմէ ՚ի հետևեալ Թղթ. զլուսաւն իւր ՚ի ժամանակագրու Թէ հայոց, փոխանակ սբին գրիգորի զգայխանէ ընկեցեալ ՚ի վիրապն. զօձան սատակեալ, և զամս 40 անդանօր ամբողջ մնացեալ. որք ոչ ուրեք յոչինչ գիրս հայոց պատմին : Այլ ասէլովդ զամենայն վերոպատ եւրոպեան ճանապարհորդաց յառաջ բերել և մերժել, որպէս և զՈնիկեաի քարող չի յանուն. որ փոխանակ գրելոյ ՚ի եկեղեցւոյն՝ ՚ի սբին գրիգորէ, գրէ՝ յանուն սբին գրիգորի կառուցեալ. չիմեթելով ընդ միւս և կեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ներսէս յանուն գրիգորի :

(1) Յաշխարհագր. խոր. գրէ վասն եկեղեցւոյս. * Ա՚այր եկեղեցեացն ՚ի Թագաւորանիստ և յաթոռայանիստ վաղարշապատ քաղաքէ ‖ : Այլ այս բան ՚ի յետս դայիլ յաւելաս. քանզի յերկուս ձեռ՛. չեք գտանել. խակ յերրորդ մի գտանի միայն Ա՚այր եկեղեցեացն, և ոչ յարակցեալ միւս բանիւն, այլ այն օրինակ բազում ուրեք համաձայնի ընդ ագաթանգեղոսին նաև ըստ վերոյգրեալն :

նախ քան զմարզպանութիւն իւր։ * Լ՚ակեաւ հասանէր այ-
նուհետեւ (ասէ զազ. թղթ. 273.) ՚ի վաղարշապատ
քաղաք ... կատարէր զսովորական ուխտս և զպատա-
րագս ՚ի տէր եկեղեցւոջն Կաթուղիկէի. զոր հիմնարկեալ
Նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութիւ՚ զկնայեալ գործ
նախնեացն իւրոց, քալ զօրավարն Հայոց մամիկոնէանն
վհան (1) ||։ Լ՚ետ զբառս ՚Լախենեաց էրոց՚ վասն ցեղին
առցուք, որպէս բերէ Ճղդուվի բառիցն, հարկ է ասել՝
թէ և յառաջ քան զվհան Նորոգեցաւ յայլոց մամիկո-
նեանց։

Կ՚սողիկ ը. 2. յաւելու և զշինութիւն մենաստանի։
* Օ՚ն մեծն Կաթուղիկէ եկեղեցին որ ՚ի Հայս՝ վերսին
մեծ՚ապէս Նորոգեաց (վհան), զգաստ կրօնասէրացն
բազմացուցանելով, որ Ո՚ր-ընդ անապատն ասի, վերակա-
ց՚ու նոցա կարգեալ զղազար փարպեցին Ճարտասան և
պատմագիր ||։ Կարգ բանիցն ցուցանէ անդանօր առ և
կեղեցեաւն բազմացուցեալ զկրօնասէրս, այսինքն կանգ-
նեալ մենաստան. այլ անունն Ո՚ր-ընդ անապատ՝ անլսուր
է յայսոսիկ կողմանս ՚ի դէպս այլոց. բայց եթէ Ո՚ր-ընդ
ընդ աւան գտանեմք առ յետագայս յեկեղեցագրաւսն։

Լսոկ հիմնադիրը և ժամանակ շինութե՚ մենաստանին՝
որ ՚ի վաղուց անտի կայ մինչև ցայսօր առ եկեղեցեաւս,
անյայտ է մեզ գլխովին. շարտէն լուեալ ՚ի բնակչաց՝ շի-
նեալ ասէ ՚ի Ներսէսէ, որ էր ի թ՚երորդ կաթողիկոս. որ
պարտ է լինել ը. Ներսէս շինող։ Լ՚այց առաւել ՚ի դէպ
էր ասել ՚ի մեծէն Ներսէսէ, կամ յաւէտ ՚ի տէր լուսա-
ւորչէն։

Լ՚սկիզբն է. գարուն կոմիտաս կաթուղիկոս քարայարկ
շինեաց զգմբէթ եկեղեցւոյս, որպէս պատմէ յովհաննէս
կաթողիկոս։ * Կ՚ակեաւ սորա զփայտայարկ գմբէթ սըր
կաթողիկէին որ ՚ի վաղարշապատ քաղաքի, շինէ զնա գե-
ղեկայարմար և չքնաղատես կոփածոյ քարամբք ||։ Օ՚նոյն
վկայէ և ասողիկ ը. 3։

Կարձեալ Նորոգեցաւ մանաւանդ մենաստանն ՚ի փո-
խադրել զաթոռ կաթուղիկոսին ՚ի սսոյ լեզվիածին առ
կիրակոս կաթուղիկոսիւ ՚ի 1441։ Լսկ՚ի սկիզբն ժէ. դա-
րուն բազում Նորոգումս գործեաց մինչեւ կաթուղիկոս.
քանզի եղծեալ էր գլխովին մենաստանն, և եկեղեցին

(1) Յամ. գնէ զայս յամի տէն ցխս Նորոգութ՚ը, մանաւանդ զկա-
ցօճ։ * Վհան պատկեաց զեկեղե. Թողիկէն ||։

լքեալ բնակարան Թուջնոց։ Յետ նորա փիլիպպոս կա-
ֆուղիկոս որ վերստին նորոգեաց զքանդեալսն ի յառաջ
պատերազմաց տաճկաց ընդ պարսս, լաւագոյն եւս շինե-
լով քան զառաջինն, զորոց տես յառաքել պատմագիր՝
որ ընդարձակ պատմէ վասն շինուածոց երկոցունց կաթու-
ղիկոսացս։

Այսպէս երեւելի գտաւ այս եկեղեցի՝ պատուհանէ ան-
ուանեալ ի նախնեաց, եւ ի յետագայից Այրիվանք կո-
չեցեալ ի խորհուրդ տեղեան սքանչելի գրիգորի, զի նա ըստ
պատմելոյ ագաթ. ի կիւթ. ընդ այլ նմանութեանց եւս
* Տեսիլ ահաւոր մարդոյ բարձր եւ ահեղ, որ զառաջնոյն
ունէր եւ զկնի ի վերուստ միոչ ի խոնարհ ... եկին եղ
եհաս միւսեւ մօտ ի յատակս երկրին ի շինամեղ քաղաք-
քիս, եւ բախեաց զթանձրութեանն լայնատարած գետնոյս.
եւ մեծ եւ անչափ թնդիւնք հնչեցին ի սանդարամետս
անդնդոց ||։

Ո այս կերպարան մարդոյ՝ մեկնեաց հրեշտակն ի խոր-
հուրդ տեսչութեանն այլ՝ ասելով առ նոսին գրիգոր. ի մէջ.
* Նոյնպէս այս ահաւոր եւ շքեղատեսիլ՝ որ զառաջնոյն ունի զնա-
նոյն, եւ զուտն ոսկի ի ձեռին իւրում, եւ բախեաց զսանդ-
արամետս, այս Տեսչութիւնն այլ է ||։ Նոյնպէս զկնի տեսչա-
գրեալ տեսչութեանն այ ի նոյն ինքն ի միածինն յիսուս մեկնչին,
որպէս եւ բան շարակրնոյին. * Այլ միածինն ի հօրէ, եւ
լոյս փառաց ընդ նմա ||։ Այս ոտանաւորն ստեփ. օրպէ.

* Այս ես, այս ես, Այլք միածին,
Իմ կուսածին Թագաւորին ||։

Յայնմանէ անուանս Այրիվանք՝ էանց ապա իբր առանձին անուն տեղւոյս, յորմէ անուն կոչէ եւ շնորհալին յոյնսն եգեսիոյ։

Այս եկեղեցի կոչի այժմ բնիկ անուամբ յանուն Ս. Աղախնի, ուստի եւ տօն եկեղեցւոյ՝ զոր կատարեմք Ս. Աղախնի անուամբ յաւուր նահատակութեանց վերափոխման, եւ տօն այսր եկեղեցւոյ, իբր ի շնորհակալութեան վասն առաջնոյ եկեղեցւոյն հիմնարկութեանն ի հայս։ Այսն այսր բնիկ յայսմաւուրս. յօգ. 14. դնի խորագիրն. * Տօն Ս. Աղախնի էջմիածնի (1) քանին այ ի վաղարշապատ քաղաքի ||։ Այս ստորև գնայն տաճար, զոր նախնիք կոչեն

(1) Տպ. և ի միւս ձեռ՝. դնի Էջման գաւառին։

Պաւղոսիկէ եկեղեցի, անուանակ նոյնպէս Շ ողակաթ. * Ի՛ն ծառ ջանիւ կատարեցին զՀինուածս տաճարացն, զՇ ողակաթին, և զբոլ կուսանացն ‖ : Այլ՛ ի տօնացուցին. * Տան Ի Շ ողակաթին տեսլեան սքնի գրիգորի ‖ :

Ի՛ն նախնիս ոչ գտանեմք յայտնի կոչել զայս եկեղեցի ՛ի սոյն անուն. այլ՛ ի պատմութիւնս ինչ ժողովոց Հայոց՝ առ վանս ՚ի. ներսիսի կաթուղիկոսի. * Եդիսակերաբար յարդարեալ չինի զբոլ զՇ ողակաթին ՛ի քաղաք ‖, այս ինքն ՛ի վաղարշապատ : Ի՛ առ առողկայ ՚ի. 12. առի վանն արշաձոյ ամրայեն. * Օ փրկական նշանն՝ որ ՛ի վերայ սքնի Շ ողակաթի կմբեթին կանգնեալ էր, Ճոպա նաք ՛ի վայր բերեր ՛ի նմա. թվին ‖ : Օ այս ամենայն կա րեմք իմանալ ՛ի վերայ մի և նոյն եկեղեցւոյ [1] այլով բա նիւ կոչեցեալ Աթոռակալ, և այլով բանիւ Շ ողակաթ. այսինքն վանն տեսլեան լուսաւորչին, յորոյ տեսլեան * Սիւն գործեաց լոյս շողացեալ, և ծագեաց ՛ի միջ ներ քին սեանցն խաչակաց ‖ : Ի գաթ. ՛ի յիւ. այլ զՀաւատամն ոչ կարեմք ստուգել :

Երկրորդ եկեղեցի քաղաքիս յիշատակեալ ՛ի գիրս, ե Ա՛ե գրեփոր, զոր շինեաց ՚ի. ներսէս կաթուղիկոս շինօղ անուանեալ. զորմէ պատմէ յոհաննէս կաթուղիկոս. * Գեղեցիկ իմն մնալոյ ինչ ոտա հիմն մեծ և հրաշալի բազմապայծառ յարիւ տան ՚ոյ՝ ըստ անուանակոչութեան սքնի Գրիգորի ... Իսկ ՛ի հիմնարկել զնոճակերտ վա րսին բանասէր հօսէն քեն, ՛ի ներքոյ յորից սեանցն հան տահեղուսիցն՝ բաժանել զնոճ զնշխարս սակերաց սքնի գրի գորի ‖ : Ասեալ զնոճ զայս ՛ի Թուականին ՂԹ. ասելով, * Հայրապետն ներսէս շինէ զբոլ գրիգոր զարմայուսիչն տեսողաց ‖ : Ասելիս արձ. որոշէ և զքաղաքն : * Հայոց երանելի հայրապետն ՚որ գէորգ ... Թողեալ զընակեցն ՛ի գաւիթն, եղեալ զնակեցաւ ՛ի Նոր քաղաքին, ՛ի մեծ և կեղեցւոջն՝ որ յանուն Աքնի գրիգորի շինեալ էր երանե լոյն տեն ներսիսի երկրորդի (երրորդի) հայոց կաթուղի կոսի ‖ :

Պաղիկ ՚ը. 2. որոշէ և զտեղին. յասելն. * Ա՛ա շինեաց ... և զմիւս ևս հրաշապայծառ եկեղեցին զԱ՛ն գրիգոր ՛ի Վաղարշապատու առապարին, զանազան յօրինուա

(1) Օ՛ի Թեպէտ այժմ է և այլ զան ՛ի յեռնոց ասէն շինեալ. եկեղեցի նոյնպէս Շողակաթ ձայ- ան՛ս ՛ի նոր հայաստան, Թղթ. նեալ, մա յոյժ յիշմամբն. բայց 265 :

ծով ‖ : Յորմէ և ՚ի Ձառս ինչ գովեստից լուսաւորչին կո-
չի այս եկեղեցի՝ Ա՚Ե գրիգորէ առաջարէն . * Կան (մարմնոյ
սրբոյն գրիգորի) եղաւ ՚ի ներքոյ յորից սեանցն Ա՚Ե գրիգո-
րի առաջարէն ‖ : Յորս Ա՚առաջ անուամբ չէ պարտ խմա-
նալ զ( )չականն , թէպէտ և այն չէ ինչ հեռի ՚ի վաղար-
շապատէ , այլ առ առաւելն՝ առաջար ինչ արտաքոյ վա-
ղարշապատու , բայց առընթեր նմին . զի նոյն ասողիկ
այլուր . ՟ք . 47 . զնոյն եկեղեցի դնէ ՚ի Վ՚արտազաբէ ,
որով յայտ առնել կամի արտաքոյ վաղարշապատու . զը-
բանս նորա տես ՚ի ստորագրութենէ անդ : Կաև յոհաննէս
կաթուղիկոս ՚ի պատմէն զՀնունեացս շինեալ ՚ի նոյն
ներսիսէ զնի ամաց ինչ անցանելոյ ՚ի շրջակայս նոյն եկե-
ղեցւոյն՝ յուցանէ լինել արտաքոյ քաղաքին : * Կայց հայ-
բապետն ներսէս պարապ անձին գտեալ , զարտաքոյս հրա-
շակերտ եկեղեցւոյն՝ զոր իւր իսկ էր շինեալ , շուրջանա-
կի պատուար պարսպօք փակեալ ամրացուցանէր , յօրի-
նեալ ՚ի նմա յարկս բնակութենէ ինքեան հաստատեղուս
կոփածոյ քարամբք . այլ և կարգեալ կացուցանէր ՚ի նմա
ամբոխութենս երդումնորդաց՝ ըստ պայմանի քաղաքակա-
նաց . և ածեալ ջուր ՚ի քաջսիս գետոյ զամենայն աւա-
զախիր առասպար դաշտավայրն ՚ի դործ արկանէր , տնկէր
այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց ‖ :

Այր յուցանէ , թէ էր յաւազուտ և յառասպար դաշ-
տին . բայց եթէ աստուցուք՝ թէ զդաշտավայրն զայն ա՚
գետանեայց՝ պարտ է առնուլ տարբեր ՚ի տեղւոջէն յո-
րում էր եկեղեցին (1) : Այս այսպէս այս Այրբ գրիգոր
պարտ է լինել ա՚յլ ՚ի միւս Ա՚Ե գրիգորէ՝ զոր դնեն յարա-
գածոսն գաւառի :

Ա՚ամանակ առաջին հիմնարկութենէ վաղարշապատ քա-
ղաքիս՝ անյայտ է ՚ի գիրս , քանզի գողթան երգն ուստի
յառաջ բերէ խորենացին , յուցանէ՝ թէ նաև նախ քան
զվարդգես գոյր այս քաղաք , յորում ժամանակի կոչէր
Ա՚րտիմէդ : Ասկ ժամանակ վարդգեսի՝ որ նորոգեալ շի-
նեաց , յայտ առնէ խորենացին դնելով ՚ի ժամանակս
Ա՚ո . երեսանդայ , որ լրի 5 դարուք և կիսով յառաջ է
քան զքՓ :

Ա՚յնչափ ինչ եղև այս նորոգութենէ վարդգեսի , զի ըն-

(1) Յովհ . սդեղենկ յհետն , նին , ՚ի 3օ3 . Թղթ . զշինութենէն
մի ՚ի պոլսոնեանց , որ յօրինեաց եկեղեցւոյն էջմիածնի՝ տայ ՟ք .
զվարս սրբ լուսաւորչին , չփոթել ներսիսի շնողի :
յոլ զայս եկեղեցի ընդ էջմիած-

կալաւ զաթոռն աւանի, և ոչ քաղաքի. Թէպէտ կոչելով խորենացւոյն Հնդր աւան, բայց առնէր՝ Թէ ունէր նաև ամրոց։ Արիքն տիգրան յորժամ աստ բնակեցոյց զգերեալ Հրէայս, ծաղկեցաւ ի նմա շինութիւն և տուրևաւ ռուԹէ. զայս կամի ցուցանել խորենացին յասելն՝ յայնժամեղև քաղաքագիւղ վաճառօք։ Իսկ զտուք և զանուն կատարեալ քաղաքի եառ, յորժամ պատեաց պարսպաւ վաղարշ արքայ։

Ո այս առնայն նշանագրէ խորենացին սակաւուք ըստ իւրում ոճոյ՝ յայսչափ ինչ բան. ՚ք. 62. ըստ ձեռ. 65։ * Այս (վաղարշ) պատեաց պարսպաւ և զՀզնր աւանն Արդգեսի՝ որ ի վերայ քասախ գետոյ, յորմէ յառաջ պէրն [1] ասեն։ Հատուած գնացեալ Արդգես մանուկն ի տուհաց գաւառէն՝ եկեալ նստաւ զՔԷզ բլրով [2] զԱրտիմէդ քաղաքաւ՝ զԱսասկ [3] գետով, կռել կռիւ զդուռն երուանդայ արքայի։ Այս երուանդ առաջինն է սակաւակեացն՝ որ ի հայկազանց. զորոյ զքոյրն կին առեալ Արդգեսի՝ շինեաց զաւանս զայս. յորում և տիգրան միջին յարշակունեաց՝ նստոյց զՀաստարակ ազատոյն գերութեն հրեից, որ եղև քաղաքագիւղ վաճառօք։ Այժմ այս Աղարշ պատեաց պարսպաւ և հզոր պատուարաւ, և անուանեաց Աղարշապատ, որ և Այլ քաղաք ||։

Յաւուրս փոքուն խոսրովու արքայի՝ պաշարեցին զայս քաղաք հիւսիսային ազգք կովկասու, զորոց գրէ խորենացին ՚ք. 9։ * Հասեալ ի դրունս վաղարշապատու՝ պաշարեին ||։ Այլ ոչինչ կարացին առնել. իսկ յաւուրս ՚ք. արշակայ՝ զօրք շապհոյ պարսից արքայի քանդեցին։ * Զոր նուէն և զԱղարշապատ զքաղաք (ասէ բուզ. ՚ք. 55.) քանդեցին բրեցին զքաղաքն, ի հիմանց տապալեցին, և խաչ զացուցին յայնմ ևս քաղաքի ԺԲ. հազար երդս ||[4]։ Այլ և յետ այնր ուրեք ուրեք յիշատակի առ պատմագիրս, որպէս առ յովհաննու կաթուղիկոսի, յաւուրս շահհանշահ աշոտոյ։

Ուեծուքին նորա որպէս ակնարկին բանք ագաթանգե ղեսի և խորենացւոյն՝ հասանել ի քասախ գետոյ մինչ ի

(1) Խմանայ զերդն պատմական խառն ընդ առասպելից, զոր եր գեին բնակիչք գողթան։
(2) Ի տպ. գնի ԶՀրեղ Բերդաս։
(3) Այսպէս յօրինակ մի, և ի տպ. ուր յայլ օրինակս գրի ղբիասաղ գեղով։
(4) Ի տպ. և ի միում ձեռ. վերսկսեալ գրի ՚ք. երդս հազար։

մեծամօր, որով դիրք նորա լինի երկայնաձև. զի այժմեան էջմիածին էր՝ ի մէջ քաղաքին՝ որպէս գրեցաք. իսկ տաձարք կուսանացն արտաքոյ. այլ այս տաձարք՝ մծոտ էին ի էջմիածին։ Տես՝ ի նոր Հայաստան Թղթ. 265։ Ուստի դէն բնակիչքն՝ թէ ձգեալ տարածէր մինչ մերձ յերևան. այլ այժմ և ոչ հետք լինչ նորա երևի. և ոչ դիտեմք՝ թէ երբ, և որպէս հիմնայատակ եղև։

Այս քաղաք այսչափ սանձալի և ծանօթ՝ ի դիրս ընդ համօրէն հայս, սակայն բնաւին անծանօթ գաւառ նորա, որ ոչ ուրեք յիշատակի՝ ի դիրս. իսկ առ ագաթանգեղոս մի միշտ դնի յայրարատեան գաւառ, որպէս՝ի Թղթ. է. * Ամատունեաց հայոց (մեծն խոսրով) գառնայր՝ ի մեծ կոտոմածին ... Ա՛յրարատ գաւառ՝ ի Ա աղարշապատ քաղաք ||։ Նոյ՝ ի Թղթ. է. * Յորմէ եկին հասին աւուրք ջերմոտ հարաւահողմին գարուն դրանցն բանալոյ, եկին ի ջին Ա՛յրարատ գաւառ՝ ի Ա աղարշապատ քաղաք ||։ Նոյ՝ ի Թղթ. ԺԸ. * Ոմն արար Ա՛յրարատեան գաւառէ, ՝ի Ա աղարշապատ քաղաքէ, ընդ առաջ գրիգորի ||։ Նոյ՝ ի Թղթ. ԻԲ. * Խաղայր գնայր Ա՛յրարատ գաւառէ, ՝ի Ա աղարշապատ քաղաքէ, անցանել՝ ի սահմանս յոյնոց ||։

Ա՛յլ անուն Ա՛յրարատ գաւառ՝ է անուն առ հասարակ այրարատեան նահանգի, և ոչ մանաւանդ գաւառի։ Ագաթանգեղոս ուրեք թուի որոշել զտեղին յասելն՝ ի Թղթ. իգ. վանն տրդատայ. * Հասանէր յառաջին դաստակերտն իւր Ա՛ռոտստաին [1] Ա՛յրարատեան գաւառին, ՝ի Ա աղարշապատ քաղաքի. ուստի նախ զառաջին ձեռնասուն հրամանացն լնէր սկիզբն ||։ Այլ անուն Ա՛ռոտստաի չի՛ մեզ յայտ ուստէք, որդեօք յատուկ անուն վիճակի, տեղւոյ, կամ գաւառի իցէ, թէ անուն նշանական։ Միայն յաշխարհագրութենէ խորենացւոյն՝ ի կարգս գաւառաց աղուանից՝ զոր՝ի հայոց են հանեալ, գտանեմք յիշատակեալ յերկուս ձեռագիրս այսպէս։ * Գողթն հաբանդ, Աիսական, Ա՛ռոտստակ ||։ Օ որս չիք տեսանել՝ ի տպագրեալն. բայց և այն որպէս յայտ է յանուանէ երկուց լնթերակեալ գաւառաց, անկանիցի՝ ի նահանգն արցախ, զոր հանին աղուանք՝ ի հայոց, և ոչ յայրարատ, ուր և ոչ տիրեցին աղուանք։

(1) Ի յունականն չիք բառս զանունս վաղարշապատ գնէ Վ. Ը՛ռոտստակ՝, այլ՝ որպէս և յայլ ձեռագիրս. զորմէ ծանուցաք՝ ի բազում ուրեք, նոյնպէս և աստ վերոյ։

Եւ այսպէս բոլորովին անծանօթ գոլով գաւառ այսր քաղաքի, Թուի ինձ Թէ նոյն ինքն վաղարշապատ կայցեայնքեր առանձին փոքրիկ գաւառ, որպէս և յայլ ազգայս նախ մայրաքաղաքս ինչ է զայս տեսանել. ահա այժմեան ստանալ կացուցանէ ուրոյն գաւառ փոքր, որ կոչի ին տարբեր ինչ, այլ նովին ստանալ անուամբ, և ձգի ընդ սուղ ինչ տահման արտաքոյ քաղաքին։

Ի. յայլ վանս գաւառին վաղարշապատու առաւել քան զայս երևի առանձին ինն անուամբ կոչեցեալ Ի. յրթաթ գաւառ. և այս ըստ որում ի ժամանակս արշակունեաց էր երևելի ազգայնոյս քաղաք, և իբր կեդրոն այրարատ նահանգին, կամ Թէ յաւէտ վանն գաշտին որ տիրապէս կոչեցաւ Ի. յրթաթ, որպէս յիշեցաք ի ներածութեան նահանգիս. զի այն գաշտն Ի. յրարատ՝ է նոյն իսկ գաշտն որ ձգի առ այրարատեան կամ մասիս լերամբ. իսկ այն գաշտ անցանէ նաև ի ձախակողմն երասխայ մինչ ի յաբագած, և մինչ ի վաղարշապատ, որպէս յայտ է յայժմեան դրից էջմիածնի՝ որ էր ի վաղարշապատ։ Տես ի նոր հայաստան թղթ. 260։

Եւ այսպէս զայն անուն՝ որ էր նախ ինուն գաշտի՝ համարիմք անցեալ յանուն գաւառի, որպէս տեսաք և յանուն շարուր գաշտի. և Թէպէտ զնոյն գաշտն այրարատ ոչ համարիմք լինել արտաքոյ քան գաւառայ յիշատակելոց ի խորենացւոյն, այլ լինել ի միում ի նոցանէ, (զոր օրինակ կամ ի մասեաց ոտին, և կամ յարագած ոտին,) բայց կամ յաձախ յիշատակուէ ի գիրս անուան այրարատեան գաշտին գաւառ անուամբ, և կամ փոխանակ ժամանակաց՝ անցոյց փոխանակ գաւառի։ Ի. յա չափ ինչ է զոր առ այժմ կարեմբ խնդրատասիրել վասն անծանօթ գաւառին վաղարշապատու։

Ա Կայարան աբ Ներքինեանց։ Ի. ծողիկ բ. 2. կոչէ Ներքինս փարան, և վարդան՝ Տաճար աբին Ներքինից։ Ընկանի արտաքոյ վաղարշապատու. զորոյ զդիրս նշանակէ ագաթ. մինչ։ * Կանգնեալ երիս վկայարանս, մի ի հիւսիսոյ յայրևելից կողմանէ քաղաքին, ուր վկայեաց սանականն Ներսիսիմ լիբ. ընկերօքն։ Ճ. Լինելին զսա՝ ամենայն բազմաթիւն նորահաւատ քրիստոնէից ազգ և կանայք, որոց գլուխ տէն գրիգոր։ * Եւ ինքն տէն գրիգորիոս (ասէ ագաթ.) զզար Հարտարութեանէ շինողաց ի ձեռն առեալ, զերանելեացն վկայարանս հանգստարանացն հիմունս յօրիներ ։ Եւ ձեռօք իւրովք զմարմին տէրն յարկեղս ամ

փոփեալ, և խաչիւ հնքեալ՝ անդամնօր զարկեղն զե-
տեղեր ։

Կործանեաց զայս վկայարան շապուհ պարսից արքայ,
այլ նորոգեաց մեծն սահակ ։ * Այս (տես ասող. ը. 1.
վասն սահակայ.) նորոգեաց զտաճար սրբ կուսանացն,
զկործանեալն ի շապուհ Թագաւորէ, և անգետ տեղոյն
ոակերացն սրբն Հռիփսիմեայ, խնդրելով յայ գիտակ եղև ։
ըստ այմ գրէ և վարդան ։

Կրկին անգամ նորոգեաց կոմիտաս կաթուղիկոս, որ
յառաջն էր փակակալ նորուն վկայարանին։ * Եծ պատ
բնարոյն մեր կոմիտաս (տես յոհ. կաթուղիկոս.) ըզ-
վկայարան սբ Հռիփսիմեանցն՝ որ նախ խրթին և փոքր-
տեսակ իմն էր շինեալ, և հրաշագէս և վայելուչ և նա-
զելի և պայծառ շինուածով յարդարեր, ուր և պատա-
հեալ իսկ ապա սբ տիկնոջն Հռիփսիմեայ ... հնքեալ մա-
տանեաւ սբոյն գրիգորի և սբոյն սահակայ, ապա և մեծի
հայրապետին և կոմիտասայ ոչ համարձակեալ բանալ
գնա, եդ և զնա ևս հնկքն ի վերայ նորա ... ապա շի-
նեալ զեկեղեցին սբ, և անդ ամփոփեալ ժողովէ գնշխարս
սբ տիկնոջն ի պատրաստեալ իւր կայանն ։ Ո այս նո-
րոգութիւն արար կոմիտաս, * Վանդն խարխալեալ էր
առաջին շինուած սբոյն սահակայ ։ տես ասողիկ ը. 2 ։

Ի սկիզբն ժէ. դարուն դարձեալ քայքայեալ կայր այս
տաճար. յորում ժամանակի յաւուրս մելքիսեթ կաթու-
ղիկոսի՝ի ձեռն երից լստին կրօնաւորաց՝ի յայտ եկն զե-
րեզման և տապան սբոյն՝ որ գտաւ այսպիսի ։ Ի ներքոյ
աւագ խորանի տաճարիս՝ յարկ կամարակապ, կամ փոք-
րիկ մատուռն գետնափոր. ի գետնի նոյն ընդ երկրեայ
մատրան՝ տապանաքար. իսկ ի ներքոյ տապանաքարին
Թաղեալ ընդ հողով քուն տապանն կամ արկղն նշխա-
րաց. ի տաճարէ անտի գոյր Ճանապարհ իջանելոյ յայս
մատուռն, բայց գաղտնի առ խորանատն որ ի հիւսիսա-
կողմն. և գուռն նոյն Ճանապարհին փակեալ կայր մի
միայն վիմով՝ի կարգս վիմաց որմոյ տաճարին, զոր ոչ ոք
կարօղ էր Ճանաչել եթէ գուռն իցէ ։

Այս ամենայն երևի շինուած սբոյն գրիգորի, և կոմի-
տասայ կաթուղիկոսի ։ Այրև բացաւ տապան սբոյն, նշխարք
նորին ցրուեցան աստ և անդ. մանն ինչ՝ի սպահանն,
մանն ինչ անկաւ՝ի ձեռս պօղոսի վարդապետի ուրումն,
որ եդ՝ի հիմունս եկեղեցւոյ քուլփափայ գեղջն մերձ՝ի
նախիջևան, զոր շինեաց նա ինքն յանուն հռիփսիմեայ.

մանն [illegible]՝ի կօա քաղաք դանաբա գաւառին Հնդկաց՝ի վանս կուսանաց. իսկ մեծ մանն միայց անդին՝ի տապա նին՝ի դեռնափոր մատրանն որ՝ի մէջ տաճարիս։ Տես յառաքել պատմագիր։

Օգոստ տաճար քաղքացեալ՝ նորոգեաց ապա փիլիպպոս կաթուղիկոս, յորում ժամանակի գտին զնշխարս սրբոյն յերիս մասունս, և յերիս տեղիս հանդուցեալ. զերկուսան՝ի մէջ վիմաց (1), և զմին յարկեղ՝ի դեռնափոր փոքրիկ մատրանման վայրի։ Յորմէ նոյն մատրան՝ յորում էր արկղն, եդիտ առաքել մանկապրուեիչն, ուրոյն ուրոյն զբեաց, այլ [illegible]ն՝ի մի կարգելով բերէ այսպես. Թղթ. 322։ * Ի՝ի հրաշափառ և երջանիկ վկայ անբաժանելի ծոցածնի հօր, և համազգի հոգւոյն կամողին ընդ ստո բինս ասեմ. անոխակալ երկնաւոր փեսային հարսն. զբա բեգործակ արքայն ունող. գոլով գլուխ, միշտ և անընդ հատ յաղագս ծանօթ քեզ սպասաւոր սիր հոգւոյն։ Ի՝ի սրբուհի, աղաչեմ յիշատակողաց անուան քոյ բարեխօ սութիւն, և աննուաղ աղօթիւք լեր պահապան և անդիս (հիւանդիս). որով հանդիսացիս ստորնոցս լինել սուրբ կոյս արագ օգնական, որ և պատսպարան եղիցիս յամե նայնի յաղթօղ բարերան։ Յիշեա և զիս, զոր նուիրե ցայց իսկապէս ըստ անուանս վերոյհին ծածագործողին կա մահաձոյ յարկիս. զոհն մանանոյշս որոյ շնորհօքն բա սականացայց աղաչեմ յանձն և յարանուն քեզ հովիսե մէ։ Յակոբ քահանայ՝ որ կաթուղիկէ արկի եպիսկոպո սարանին։ Այս խորոմիկ ծառայ՝ որ հովիսիմէի։ Սուրբ ոզոգին։ Սեփանոս։ ՝ի մահապրուեիչ աստ գոլով վրի պակը լինչ, ցուցանեն թէ կամ եղծեալ էր՝ի տեղիս սե ղիս առ հնուեիչ, և կամ առաքել ոչ կարաց ձնդրիսա օրի նակել։ Իսկ վերջին բանն Յիշեա՝ Ա զիս, ևն, կարծիս ինն բերէ այլում նորոգուեիչ մատրան, զի զայն ցուցանեն բանքս Ա երսին ածափրծողին յաքիս։ և թէ նորոգօղն կո չեր Հոիփսիմէ, ակնարկելով՝ի բանսն, Ա՝ոիբեցոյց ըստ ան ուանս յանձն և յարանուն տէր Հոիփսիմէ։ Իսկ հետևեալ ան ուանք չեն յայտ, արդեօք ոմն ըստ միոջէ՝ի միում վայրի գբեալ էին յորմին անդ, թէ՝ի զանազան տեղիս։

Ա՝ի Հայարան աբեղն գայեանեայ։ Ա՝ընկանի՝ի հարաւոյ վաղար

(1) Յայտ է՝ի բանից ադաթ. զերն հովիսիմէ, նոյնպէս և զԱբ. թղթ. յլեր. յնոբ. յնոգ. զի ոչ ոմն ընկերան յուրոյն ուրոյն արկեալ էին արկղ, այլ բազմաց հարկ է եղեալ, թաղեաց ասաէն ընդ երկ դասանիլ ասաէն. քանզի որպէս բաւ աբեն գրիգոր։

շապատու ։ * Յե զմիւռն (այսինքն զվկայարանն ասէ ագաթ. ՚ի մէջ.) շինեցին ՚ի հարաւակողմն կուսէ անտի, ուր վկայեաց նոքն գայիանէ նորուն (Հռիփսիմեայ) մուրյիչ՝ ը. ընկերօք ։ Որպէս զՀռիփսիմեայ նոյնպէս և զսուրբսն շինեցին նոր հաւատացելոց բազմութիւնք. իսկ Թագաւորն առաւել ևս բրկեր զիւս հանդսան սքոյն ընդ երկրաւ. Թագուհին և քոյր Թագաւորին զՀոյն արտաքս պէղեին. տես յագաթ. ՚ի յինէ ։

Յնդրկեն նորոգ շինեաց եզը կաթուղիկոս (1) զորմէ յոր հանգնես կաթուղիկոս ։ * Իսկ ասա Հայրապետան եզը՝ զվկայարան սքոյն գայիանեայ զոր երբեմն խրթին և մշին եր գնա շինել քակեալ զայն, և ընդարձակագոյն և գեղածաւագոյն գնա շինեաց. կոփածու քարամբք և կրով գնա ձուլելով. և արտաքուստ յարդարեր կայանս գնաց կութէ քահանայական դասուց, ՚ի պաշտօն ածայրն խոսրանեն ։

Նորոգեցաւ ՚ի ժամանակս փիլիպպոսի կաթուղիկոսի. նախ քան զնորոգութէն տաճարին Հռիփսիմեայ. և ՚ի շինեն ՚ի 1652, գտան նշանարք սքոյն գայիանեայ, և երկուց ընկերացն յերից տապանս առ հիմամբք տաճարին ։ Նորոգութէն երկոցունց տաճարացս տեւեաց զամն երից, սկսեալ ՚ի 1651. և աւարտեալ ՚ի 1653. տես յառաքել. Թղթ. 321. և 323 ։

Տաճարք սքոյ կուսանացս, միանգամայն ընդ կաթուղիկէ և եկեղեցւոյն վաղարշապատու՝ ՚ի սկզբանէ անտի պատուեալ ուխտատեղիք ՚ի մէջ ազգիս, իբր տեղիք որք եղեն առիթք մարդասիրութէն այ և աքանչելեաց նորուն առ մեզ. ցուցեալք և նշանագրեալք առ յայդ, ամիսփսեալքն ՚ի նոսա անդին գանձք սքոյ, և նոյն իսկ շինուածքն՝ ձեռագ կերտ սքոյ ։ Յայսմանէ տեսանեմք զվահան մամիկոնեան զնի յաղթութեանց և պատերազմաց իւրոց՝ հանդերձ բազմութեբ նախարարաց տեղ գնալ յուխտ, և զղջորմութէն և զկետս աղքատաց անդ հատուցանել ։ * Վասյր հասաներ (ասէ վասն նորա ղազար.) ՅԱրարատ գաւառ, և կատարեալ զուխտ պատարագաց ՚ի վաղարշա-

(1) Թուի Թէ աքն սահակ միայն զառաջոր սքոյն հռիփսիմեայ նորոգեաց, և ոչ զգայիանեայ. քանզի գնոյն ցուցանէ բան ասողայ (զոր քերաք ՚ի վերոյ), ՚ի միաւորականն դնելով. Զգառաջոր սքոյ խոսրանեն, և ոչ զառաջորս։ Յե զայսմանէ Թէ նշխարաց միայն գՀռիփսիմեայ պատմելով։ Իսկ վարդ. յանուանէ ո. րոշէ յասելն. * Նորոգեաց աքն սահակ և զառաջոր սքոյ Հռիփսիմեանցն զաւերեալն ՚ի չարչոյ ։

պատ քաղաքին Հանդերձ ընդ իւր ուխտապահ նախարար բօքն, և այլ զօրօքն Հայոց ի տանն այ (իմա զկաթողիկէն) և ի վկայարանս նահատակեալ կուսանացն, զուխտս պատարագաց և զաղօթական նուէրս ընծայիցին իւրոց ։ ‖

Աբրալաա ։ Վաղաք հռչակաւոր առաւել առ մատեհ նագիրս յունաց և հռովմայեցւոց՝ քան թէ մերոց, առ որս գրի Աբրահապա, և ի գործ ածի ի բազմաւորա կանն, իսկ ի միաւորականն սակաւ ուրեք, որպէս առ դաչիդոսի, զոլոյ զերկու և եթ օրինակս յառաջ բերէ չէլլսրիոս (1)։ Աբ տիոսի (2) գրի Աբդաբանէ, ըստ նշա նակելոյ հարտուխի ի լուծմանս պլինիոսի ։ Աբ սգրա վանի կոչի նաև Աբդաբհանապա. որ առ ստեփանոսի բիւզ". գրի Աբդաբհասդա. * Աբդաքսագա (ասէ) քա ղաք Հայաստանեայց, զորմէ յիշէ սգրավէն գիրք ժա. գսա կոչէն. նաև Աբդաքսիասդա ‖ Աւր պէրքէլիոս ի լուծմանս ստեփանոսի իրաւամբք համարի վերիպակաւ գրեալ այսպէս, փոխանակ գրելոյ Աբդաբհասդա. որպէս գրի առ սգրավէնի, յորմէ առնու ստեփանոս (3)։ Ի յոն նականն ագաթ. Թղթ. յԵհէ. գրի Աբդաբէրդօգբէնդէ ։ Այլեցաւ նաև Աերժնէ, որ ոչ ուրեք ի գործ ածի ի գիրս ։ Օ պատճառ անուանակոչուեցս տեսցես ստորև ։

Վիրք սորա ըստ խորենացւոյն ը. 46. ի վերայ բերոյ, ի տեղւոջ անդ՝ ուրանօր մեծամօր վտակ խառնի յերասխ գետ ։ Սգրավէն ժա. 529. առաւել ևս ստորագրելով՝ ասէ. * Իսկ Աբդաքսեան (4) դաշտիւ. արքայանիստ գոլով աշ խարհին՝ եդեալ ի ցամաքակղզի պարսից բազկի ‖ Օ որով պատ առնու ասէ գետն. որով իմանայ զերասխ (5). որ

(1) Հատ. ը. Թղթ. 329. տպ. լէյբնից յամի 1773։

(2) Գիրք լը. Թղթ. 25. կամ ըստ տպ. որ ի համպուրկ. յամի 1750. հատ. ըա. Թղթ. 107։

(3) Սորա անուն, կամ մանաւանդ անուն բնակչի, գտաւ և ի դրամ ինչ հանդերձ քանդակաւ օգոստոսի՝ նստեալ առ երասխաւ. զոր բերէ բերրոս լևկոբիոս. այլ ընդ ստուգագոյն այնր տարակուսի Վօլգէնիոս ի լուծ. ստեփ. Թղթ. 49։

(4) Ձէլլսր. հա. ը. Թղթ. 329. ընդեհանուր, Աբ արքեան դաշ , այսինքն երասխեան, Թէ պէտ նաև յընակր տպ. սգրավէնի՝ գրի Աբդաբհան ։

(5) Աբ երասխաւ գնէ և պլինիոս. էջ. 9. ուր ի Թուէնն զքաղաքս մեծին Հայոց՝ ասէ. * ի դաշտս այսր առ երասխաւ (է) Աբդաքսադա ‖ Զնոյն ակնարկէ և ստեփանոս հա. ըա. Թղթ. 107. ասելով ։ Աբն ինչ * Պտղոմէոսի զգետոյնն երասխայ անցեալ, հուպ լինելը ՅԱբդաքսադէ, անդ ապա տիգբանայ ինքնակամ ի բանակն պոմպէի ահաւասրեալ, յանձն առնէը նմին զքաղաքն ‖ Յորմէ

պէս դնէ ՚ի վերոյ. Թողլով միայն կիրճ ինչ կամ պարա-
նոց. իսկ այն պարանոց ևս փակեալ կայր խրամով և
պատնիշիւ: Այնմ միաբանել կամեցուք զպրաւման
ընդ խորենացւոյն՝ պարտ է ասել, Թէ ոչ ևս և նոյն
երասխ գետ էր՝ որ շրջապատեր զքաղաքս. այլ ասել
երասխ, անտի մեծամեծ ՚ի միասին ընթանալով, գոլ-
ծէին ՚ի մէջ ցամաքկղզի՝ յորում շինեալ կայր ար-
տաշատ:

Եւ այսպէս արտաշատ անկանի ՚ի ձախակողմն երաս-
խայ, գոլով մեծամեծ ձախակողմեան վտակ երասխայ
հոսեալ ՚ի կողմանց վաղարշապատու, որ նոյնպէս է ՚ի
ձախակողմեան սահման երասխայ: Զնոյն յայտ առնէ
և պատմ. ղազարայ Թղթ. 250. ուր ասէ. * Զառմիկը
հաղարաւաքատ սաստիկ և բազում այրընտիր զօրօք գի-
մեալ անցանէր ստիպով ընդ կամուրջ գետոյն երասխայ.
և ՚ի գիւղաքաղաքին որ կոչի Արտաշատ՝ բանակէր այն
օր: Իսկ այս եկը հաղարաւաքատայ էր ՚ի կողմանց՝ որ
անկանէր յաջակողմն երասխայ:

Ուներ բերդ առանձին, զոր յայտ առնէ ոչ բանիւք ա-
պաթանգեղոսի Թղթ. խթ. * Հրամայեաց տալ (տրդատ վասն
գրիգորի) ... խաղացուցանել զնա յայրարատ գաւառ,
և տալ զնա ՚ի գղեակ բերդին Արտաշատու քաղաքին:
Ուր ուրոյն յիշէ զբերդն, ուրոյն և զքաղաքն. և ստորև
Թղթ. ծ. առաւել ևս որոշելով լինի գրեթ. * Կին ոմն այրի
որ բնակեալ էր ՚ի բերդին յայնմիկ: Զնոյն յայտ առ-
նէ և զազար այլով լինի օրինակաւ յաւելեալ. * Ո՛ երբ
ծեալք անկանէին ՚ի բերդն Արտաշատու, որոց ոչ կա-
րէին հաստանել նախարարքն հայոց. բայց ... հասեալք
՚ի դուռն, երթեալ պաշարէին զբերդն Արտաշատու:
Ուր զանունս Արտաշատ ցուցանէ լինել ոչ անուն բեր-
դին, այլ գիւղաքաղաքին՝ որոյ էր այն բերդն. իսկ ՚ի նա-
խայիշատակեալ բանն ՚ի յիչէնէ զգիւղաքաղաքն, ան-
դանաւր՝ զանունս Արտաշատ սեփականէ նմին ասելով.
* ՚ի գիւղաքաղաքին որ կոչի Արտաշատ:

՚ի սմին բերդի էր վիրապ, որ սակս խորհրդոյն կոչեցաւ
Նոր Վիրապ. * Հրամայեաց տալ (ասէ ագաթ. խթ. վասն
տրդատայ) ... իջուցանել զնա ՚ի վիրապն նեղքին, որ

Յայտ է վերոգրեալ տրդեաց ՚ի գիրս ասաւ, փոխանակ դնելոյ առ երաս-
պատ. որ է. 13. զԱրտաքսադա խաւ, որպէս ուղղէ տալմասիոս,
դնէ ՚ի կարգս քաղաքաց մեծին համ ասմէս:
Հայոց՝ որք անկանին առ եփրա-

անհնարին էր խորանել ‖ : Այս էր այն ’ի բանտի նոյն բերդին՝ լի տաղտով. * Այս զայն ժգ. առն (տես Թղթ. Ծ.) որ եղև գրիգորիոս ’ի բերդի ’ի բանտի ’ի խոր վիրապին ... պահեալ լինէր կենդանի ջնորհիւ նոցա իւրոյ. իսկ զայլ մարդիկ՝ որ միանգամ ընկղեալ էր անդր, առնէին քին մեռեալ էին վասն դժնդակ չարաշունչ գառնութեան տեղոյն. վասն կարակուծ տաղտին օձախառն բնակութեան և հոտութեանն. վասն չարագործաց իսկ լինեալ էր զայն տեղին, և ’ի սպանումն մահապարտաց առնային հոյակ (1) ‖ :

Ասէր արտաշատ կամուրջս ’ի գրոնս իւր, յորոյ ոմանք կոչէին Տափերական. * Ոմանք ’ի ցամաք աճապարեալ բեալ (տես ագաթ. Թղթ. ը.) հասեալ ’ի խեղս կամրջոյն զայն առ գրոնս Արտաշատ քաղաքի. զի գեան երասխ յարուցեալ գայր դարիւ և դարիւ ... կէաքն անցեալ ընդ կամուրջն վաղարշապատ քաղաքի, զոր և կամուրջ մեծամոր կոչէին, աճապարեին հասանել յառաջ ’ի խեղ կամրջոյն Արտաշատու, ’ի կիրճն ձանապարհայն որդեղ լին գնոսա. ’ի մէջ արարեալ զնոս Տափերական կամրջայն գետավէժս առնէին զնոս ‖ : Ա կամուրջն մեծամոր՝ զոր ագաթանգեղոս յայս բան տայ վաղարշապատու, վարդան տայ արտաշատու. քանզի զոր խորենացին ը. 58. կոչէ կամուրջ արտաշատու, ’ի գրէն վասն ը. արտաւազդայ, * Ընդեալ զկամրջեան Արտաշատ քաղաքի, որսալ կինձն և իշավարիս զակամբք Վէրնայ ... անկանի ’ի խոր ինն մեծ ‖. զնոյն կոչէ վարդան յանուն մեծամորի՝ յասելն. * Ի յորս գետամոյն լինի առ կամրջովն Ա՛եծամորի ‖ : Ա՛յլ մարթի ե լինել երկու կամուրջ ’ի վերոյ մեծամորի, մին՝ յանուն վաղարշապատու կոչեցեալ, իսկ միւսն յանուն արտաշատու :

Ա կամուրջն տափերայ լիւղ և բուզանդ ը. 12. այլ ’ի միաւորականն թիւ. * Ընդեալ ընդ կամուրջն Տափերայ, մտեալ ’ի քաղաքն մեծ Արտաշատ ‖ : Նա ’ի ը. 55. * Ընդուցին ընդ Տափերն կամուրջ ‖ :

Ա վերոյիշեալ կամուրջս յագաթանգեղոսէ, համարիմ լինել արտաքոյ երասխ գետոյն. քանզի բան ագաթանգեղոսի ե՝ թէ նախարարքն Հայոց կամեցեալ ունել զա-

(1) Ա՛ն կիրակոսի գրի վասն չինեաց. և չինեաց զրգն գրիգոր նէրսեսի չինողն. * ’ի նոյն վայր զարմացուցչին տեսողաց, որ յերանի և վիրապն զրգն գրիգորի տայ տեսիլացս ’ի տաճկաց ‖ :

նակ, աճապարեցին դիմել ՚ի ցամաքակողմն քաղաքին, ընդ կողմն վաղարշապատու, և ընդ կողմն մեծամօրի. իսկ ընդ կողմն երասխ գետոյն ոչ դիմէին, զի չէր հնար անակայ փախչել ընդ այն, սակս սաստիկ պղտորեալ գոլ առ լուծանելոյ ձեանց յայնմ գարնան ժամանակի. և այնպէս կամուրջքն յիշատակեալք ՚ի նմանէ, լինէին ալ տաքոյ երասխայ։

Ա.ՍԼ ունէր նաև ՚ի վէր նոյն գետոյ՝ զոր յայտ առնէ վերոգրեալ բան զաղարոյ, որպէս և այս բան նորա թղթ. 299. * Հասեալք յերկր գետոյն (երասխայ) (1). սաստ կապէս ըստ ժամանակի իւրոյ պղտորութենէն, և զկալ մուրջն Արտաշատու գոլոն աւերեալ. և էր ինչ որ ՚ի սաստկութենէն ջուրցն դիմեցմանց ||։ Այս կործանումն կամրջին եղև յաւուրս վահանայ մամիկոնէի։ Ի կալ մուրջն երասխայ յիշէ և Հռոմայեցին դաչիդոս գիրք ԺԲ. գլ. 39. յասելն վասն քօրպուլէնի. * Համարձակ կուգէր առեալ խաղալ Ա.րտաքսադա ՚ի մայրաքաղաք աղգին, այլ ոչ ընդ մերձաւոր ուղին ածեալ զգունդն, զի մի վտանգ ինչ ՚ի վերայ հասցէ յանցանելն կամրջաւ ընդ երասխ գետ, որ ընթանայ զպարսպաւ, անդուստ ՚ի հեռուստ ընդ արձակ հունն անցեալ գնայր ||։

՚Ի ժամանակս հեթանոսութեանն բազին կամ ուհեհան քաղաքիս յանուն անահտական դիցն՝ յիշատակի առ ագաթանգեղոսի յիշէ. և յիւր. զոր ՚ի կամիչն քանդել ՚ըզ լուսաւորչին, մարտեան բազմութեն դիւաց ընդ քանդողս, այլ նշանաւ ՚ըզ խաչին ինքնին տապալեցաւ ՚ի հիմանց, և որ ինչ փայտակերտ կայր ՚ի նմա հրդեհեցաւ։ Յակ նոր բահաւատ ժողովուրդք զինացեալ հիմունս քանդելին, ըզ գանձս նորա աղքատաց բաշխէին. * Ա.ՀԼ զդաստակերտսն և զսպասասաւորսն՝ քրմաքն հանդերձ և նոցունց գեանօքն

(1) Թէպէտ առ զաղարայ ոչ յիշատակի անուն երասխայ յայս բան, բայց անտարակոյս պարտ է իմանալ զերասխ յայսոսիկ բանս նորա. քանզի վահան դիմեալ էր երթալ ՚ի գաւիթն ՚ի գաւձի իւրում ՚ի պարսկահայոց, և անցաւ նէր առ արտաշատ քաղաքաւ զդէ տով, որպէս և հազարաւուխտ պարսիկ (տես ՚ի վէր զբանս զաղարայ) եկեալ ՚ի նոյն կողմանց, և կամեցեալ պաշարել զնոյն Դուինն քաղաք (յորում էր յայնժամ վահան իւրովքն,) ընդ նոյն գետ անցեալ առ արտաշատ քաղաքաւ (զոր զազար անգին նշանակէ յայտնի անուամբն՝ երասխ,) դիմէր ՚ի վերայ Գուինայ։ Զնոյն հաստատեն և սաստիկ յորդութենէն և պղտորութեն գետոյն զոր յիշէ սաստին զազար. տես ՚ի վէր զբանս ագաթանգեղոսի։

և սահմանօքն ի ծառայութիւն սպասաւորութեանն եկեղեցւոյ նուիրեցին ||։

Ի ժամանակս քրիստոնէութեանն կառուցան ի սմա եկեղեցիք, այլ ի ժամանակս ը. յազկերտի պարսից արքայի քանդեցան. զորս վահան մարզպան մամիկոնեան անդրէն շինեաց, որպէս Ծանուցանէ վարդան՝ յասելն. * Իսկ վահանայ շինեալ զեկեղեցիսն արտաշատու, զաւերեալսն ի պարսից ||։

Շինող այսր քաղաքի՝ յայտ է ի պատմութենէ խորենացւոյն լինել ը. արտաշէս արքայն մեր, որ յելս ա. դարուն քրիստ, և ի սկիզբն երկրորդին։ Իսկ յիշատակին զարտաշատ մատենագիրքդ որք յառաջինքան ը. արտաշէս, որպիսի էին սդրաւէն որ էր իբր 20 ամօք վկնի քան՝ յաւուրս տիբերեայ կայսեր, և սլլինիոս որ մեռաւ յամին 79, յաւուրս տիտոսի կայսեր։ Իսկ պատմագիրքդ՝ որք ժամանակակիցք էն ը. արտաշէսի, յիշեն զարտաշատ իբր ի վաղուց անտի շինեալ, և մայր քաղաքաց լեալ հայաստանեայց. որպիսի են դաւիդոս. (որ եղև ըդեղէս յամին 97.) փլօրոս [1]. պլուտարքոս, և յուենալ լիս։ Ո՞յս տարաձայնութենէ յոյն և հռովմայեցի մատենագրաց [2] եթէ միաբանել կամիցիմք ընդ պատմութենէ

(1) Գիրք. ֆ. գլ. 5. ուր զԱրտաքսատա կոչէ Մայր տաղտայ հայոց, իսկ որ յիշատակի դիրք. ֆ. գլ. 12. անդ վրիպակաւ, կամ գրչաց՝ և կամ մանաւանդ նորին փլօրոսի (որպէս հատարի խահակ վսանին ի լուծ. վեղեկացուսի գիրք. ը.) մուծեալ է բառս Արտաշատ փոխանակ անուանն Արտաշէր, որպէս և նշանակեցաք ի սոորագրութենէն քաղաքի։

(2) Երկու մատենագիրքդ յաւնաց՝ հիմնագիրս արտաշատու դնէն զանձնիպալ. այլ երկաքանչիւրոց ևս բանք են անշօր, առաջինն է սդր. որ Թղթ. 528. ասէ. * Քաղաք արմինիոյ (հայաստանեայց) են Արտաշատ, զոր և Արտաչատ պ՛ոտատ կոչեն, շինեալ յանդիպալսոյ վանն արդաքսիայ Թագաւորին, նաև արքսատա երկաքանչիւրքն (են) առ երեսաւ ||։ Վերջին բանն ի տպդնի. * Շինեալ յանդիպալսոյ վանն արդաքսիայ Թագաւորին, որ խորհուրդ ետ վանն երկաքանչիւրոց ||։

Ասյս բան սդր՛. է աղճատեալ և կրճատ, որպէս ծանուցանէ քսիլանաէր, և ամենայն տպագրօք սդրաւոնի. յորմէ մատդէ նիէ համարի Թէ այն վերջին բան՝ Շինել յանդիպալսոյ, և այլն. է յայլոց յաւելեալ, նաև ի լուսանցսն՝ իբր մեկնութենէ ինչ բանիցդ սդր՛. և ապա ի գրչաց ի սկզբնագիրն անդ մուծեալ, որ իանդագրէ զբանս նորա. զի վերաբերի այն և յայլ քաղաք ինչ՝ զորմէ յետոյ խօսի սդրաւոնն։

Եւ արգարև սեբեր. բիւզ. որ զբանս վանն արտաշատու՝ առնու ի սդրաւոնէ, յիշէր արդեօք զշինութենն աննիպալայ, եթէ ընթերցեալ էր զնոյն ի սդր. այլ ոչինչ յիշատակելով զանդիպալայ, ասյ մանաւանդ զշինութենէն ար-

ազգին մերոյ, Հարկ է հիմնագիր սորա դնել զի. արտա-
հէս ալբեայն մեր արշակունի, կամ թէ զարդաբիաս ոմն,
որ նախ էր զօրավար մեծին անտիոքոսի. իսկ զշինուածն
ե. արտաշէսի՝ համարիլ նորոգուածի, զորմէ ստորև։

Յետ հիմնելոյ քաղաքին՝ առին զայն վիրք յաւի ետն 35. (1). իսկ ի 52. ի վրայ առին պարթևք (2). ի 58 (3) ի մահիճին է. որոց երկոքին էս. երկոցին վասն այսր։

Աւրդ՝ ի յերկայնին զշինուէ անհնպատչայ, ոչ զոք գասանելոք առ նախնի մատենագիրս չի՛. և հետ՛. շինող և հիմնող արտաշատու, բայց եթէ առ ստեփ. բիւզ. որ էր յետ ե. դարուն, կրասեր քան զնորս, քան թէ ժամանակակից, որ շինող սորա դնէ զնին Աւրդաքսիաս Թագաւոր Հայոց. և զայն Թէպէտ առանց լինչ որո շելոյ՝, Թէ ոմն, և ենբ. այլ յայտ է Թէ է նոյն Աւրդաքսիաս՝ զորմէ սգր. գիրք. Ժե. Թղթ. 528. 531. և 532. գրէ Թէ այս Աւրդաքսիաս, ընդ նմա և Թաքիտէս կամ զարեաւրէս գոլով զօրավարք մեծին անտիոքոսի՝ հրամանաւ նորա տիրեցին Հայաստանեայց. առաջինն կողմանց արտաշատու, իսկ երկրորդն կողմանցն ասպինոյ այսինքն Ծոփաց. իսկ ի պարթևին անտիոքոսի, դաշնակից եղեալ ընդ Հռովմայեցիս՝ զտնուն ընկալան զթագաւորի. զորոց զժամանակին ուսումնասիրս գնէ 188 ամաք նախ քան զԹուականն քրի։

(1) Ջորմէ գաչէդ. գիրք. Ը. գլ. 33։ * Վիրք զորու ծանուց յաքսակին՝ ի Հայս, և զքաղաքն առնոյն զԱրդաքսատա ||։

(2) Պաչէդ. գիրք. Ժբ. գլ. 50։ * ՝ի խաղաղանգպարթևաց՝ առանց լինչ հակառամարան վանելոյ վրաց, և քաղաքն Հայաստանեայց Աւրդաքսատա և Պ՝իկրանաշէրդա՝ մտին ընդ լծով նոցա ||։

(3) Յայսմ ամի գնէ ուսսերբոս. այլ երնեհգոս յիւրում տպագրութեան գաչիգոսի որ ի լիբսիա 1772. հատ. ե. Թղթ. 674, գնէ յամին 59. իսկ յամի չին՛. հռոմայ 812։ Ասյսպէս պատմէ զայս դաչէդ.

տաշէսի ուսմանն՝ յասէն. * Պատմի արդաքսիոյ ալբեայն արմենիոյ (Հայոց) կառուցեալ զայս քաղաք ||։ Ջայս քննութեան խնամատարէ և պէտ ի բառարանին իւրում, այլ առանց հիման յայտելոյ ապա ասել, Թէ սուի՛. յի չատակեալ էր զնոյն, բայց հմատասող նորա (զոր միայն ի ձեռն ունիմք այժմ,) զանց արար ի յիշել։

Երկրորդն է պլուտարքոս՝ որ ի վարս լուքուլլոսի գրէ։ * Համբաւի՝ անհնպատչայ կարեցեալ Աւրդաքսիոյ առ արտաշեսն Աւրդաքսիաս (Թագաւոր Հայոց) գնացեալ, յետ պարտեալոյն անտիոքոսի ի հռոմայեցւոց. և նմա խորհրդատու բարեզգեաց գործոց լեալ, նաև շինութեն քաղաքի ի վայելուչ գիրս, որ և հաճոյ եղեալ աքսայի, և ի նմանէ հայցեալ յանձն առնուլ զվերակացուն գործոյն, կառոյց անհնպատչայ քաղաք ընդարձակ և հռչակաւոր. որոյ յորքայէ զանուանակոչութեն ընկալեալ, գլուխ եղև արտաշիոյ ||։ այսինքն հայաստանեայց։

Համբաւի ասէ պլուտա՛. որպէս Թէ տարակուսելով ընդ իրին ձըշմարտութեն, որպէս քաջ ծանուցանեն չէլլար՛. և արդարև կուռ նեղիտն նէքօս՝ որ գրէ զողջոյն վարս անհնպատչայ, ոչինչ յիշատակէ ըզչուէլոյ նորա ի հայս, այլ ի կրետէ, անտի ի բիւզանեայս, ուր և մեռաւ։ Յաւելու և մտագիր նիմ, Թէ պլուտա. ընդերկեալ էր զգրաւոյն, զոր և կոչէ ի վկայու Թի ի գիրս իւր. արդ եթէ գրեալ էր սգր. զշինուէն անհնպատչայ, ոչ արդեօք այսպէս տարակուսելով յառաջ բերէր պլուտա. զնոյն։ Տէս վասն այսր ի չէլլար. և

քօրպուլէն զօրաւոր հռոմայեցւոց պաշարեալ ՚ի վաղու-
հան աւուր էառ, անձնատուր լինելով քաղաքացւոց. և
ոչ կարելով պահել հրձիգ սարսր զայն։ Զորոգեաց ապա
արքայն հայոց տրդատ անուանեալ ըստ հռոմայեցւոց
մատենագրաց՝ հրամանաւ ներոնի կայսեր. զոր և ՚ի պա-
տիւ նորուն կոչեաց Նէրթիա [1]։

Ընդրէն նորոգեաց, կամ թէ ասացուք ՚ի հիմանց շի-
նեաց զ. արտաշէս արքայն մեր, զորմէ այսպէս պատմէ
խորենացին ք. 46. ըստ ձեռ. 49. * Կրթեալ արտա-
շէսի ՚ի տեղին՝ ուր խառնին երասխ և մեծամոր, և հա-
ճելով ընդ բլուրն, շինէ քաղաք յիւր անուն՝ անուանեալ
Արտաշատ [2]. ձեռնտու լինի նմա և երասխ վայելուք

ժգ. 41. * Հուր ՅԱրդաբատդա
արեւելատաւրոց էառ արդատ ՚ի
հռոմմայ վան չինուելէ քաղա-
քին. զորս ըստ մասին ներոն էտ
արդատայ, և ըստ մասին ինքն
արդատ ՚ի վարձու կալաւ. այլ
քօրպուլոն ոչ Թոյլ էտ զամենե-
սին տանել ՚ի հայաստան, այլ
միայն զորս ներոն էր որոշեալ։
Ասյս նորոգութիւն քաղաքին եղև
յաւուրս բդեշխիցն սուէդոնիոսի
բաւլինոսի, և բօնցիոսի դէլէսինո
սի՝ որոց բդեշխութիւն անկանի յա-
մի ան 66. ըստ պետաս. այլ մատ-
դիւիկ այլազգ բերելով զհաշիւն,
դնէ զնորոգութիւնն յամին 59։

(2) Յանուն արտաշէսի ուրուք
կոչեցեալ զքաղաքն վկայէ և
պլուտարքոս ՚ի նախայիշատակել
բան իւր. այլ գաւիթ. ք. 56.
զհակառակն սորին ասանդէ ՚ի
գրելն այսպիսի ինչ բան. * Ապա
Ձերմանիքոս ՚ի քաղաքն Ար-
դաբատդա՝ հաւանութիւն նախարա-
րաց առաջի պարառեալ բռնմու-
թեան զաքբունի Թագն եդ ՚ի գլուխ
նորա. խոկ այլոց երկրպագեալ
ասկին, կեցոյց արքայ Արդաք-
սիաս, զայն անուն տուեալ նմա
յանուանէ քաղաքին ։։

Ուր երասխ զարմանայ լերս-
սիոս ՚ի լուծ՚՚. գաւիթ. ասելով,
թէ բազում Թագաւորք սակին
Արդաքսիաս անուամբ յառաջ-
ցին, որով մանաւանդ յանուն
նոցա կոչեցեալ պարս էր գրել
զայս արդաքսիաս՝ որ էր յամի

քօրպուլոն զօրաւոր հռոմայեցւոց պաշարեալ ՚ի վաղու-
հան աւուր էառ, անձնատուր լինելով քաղաքացւոց. և
ոչ կարելով պահել հրձիգ սարսր զայն։ Զորոգեաց ապա
արքայն հայոց տրդատ անուանեալ ըստ հռոմայեցւոց
մատենագրաց՝ հրամանաւ ներոնի կայսեր. զոր և ՚ի պա-
տիւ նորուն կոչեաց Նէրթիա [1]։

Ընդրէն նորոգեաց, կամ թէ ասացուք ՚ի հիմանց շի-
նեաց զ. արտաշէս արքայն մեր, զորմէ այսպէս պատմէ
խորենացին ք. 46. ըստ ձեռ. 49. * Կրթեալ արտա-
շէսի ՚ի տեղին՝ ուր խառնին երասխ և մեծամոր, և հա-
ճելով ընդ բլուրն, շինէ քաղաք յիւր անուն՝ անուանեալ
Արտաշատ [2]. ձեռնտու լինի նմա և երասխ վայելուք

(1) Քսիֆիլինոս ՚ի վարս Նէրո-
նի, ուր ասէ՝ Թէ բազմութիւն
Ժգ. 41. * Հուր ՅԱրդաբատդա
արեւելատաւրոց էառ արդատ ՚ի
հռոմմայ վան չինուելէ քաղա-
քին. զորս ըստ մասին նէրոն էտ
արդատայ, և ըստ մասին ինքն
արդատ ՚ի վարձու կալաւ. այլ
քօրպուլոն ոչ Թոյլ էտ զամենե-
սին տանել ՚ի հայաստան, այլ
միայն զորս ներոն էր որոշեալ։
Ասյս նորոգութիւն քաղաքին եղև
յաւուրս բդեշխիցն սուէդոնիոսի
բաւլինոսի, և բօնցիոսի դէլէսինո
սի՝ որոց բդեշխութիւն անկանի յա-
մի ան 66. ըստ պետաս. այլ մատ-
դիւիկ այլազգ բերելով զհաշիւն,
դնէ զնորոգութիւնն յամին 59։

(2) Յանուն արտաշէսի ուրուք
կոչեցեալ զքաղաքն վկայէ և
պլուտարքոս ՚ի նախայիշատակել
բան իւր. այլ գաւիթ. ք. 56.
զհակառակն սորին ասանդէ ՚ի
գրելն այսպիսի ինչ բան. * Ապա
Ձերմանիքոս ՚ի քաղաքն Ար-
դաբատդա՝ հաւանութիւն նախարա-
րաց առաջի պարառեալ բռնմու-
թեան զաքբունի Թագն եդ ՚ի գլուխ
նորա. խոկ այլոց երկրպագեալ
ասկին, կեցոյց արքայ Արդաք-
սիաս, զայն անուն տուեալ նմա
յանուանէ քաղաքին ։։

(1) Քսիֆիլինոս ՚ի վարս Նէրո-
նի, ուր ասէ՝ Թէ բազմութիւն

մայրից· վասն որոյ անաշխատ և երագ չինեալ՝ կանգնէ ՚ի նմա մեհեան, և փոխէ ՚ի բագալանէ զպատակերն արտեմիդայ, և զամենայն կուռան հայրենիս· բայց զապրուղնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ՚ի ձա նապարհն։ Նա յարուցանէ ՚ի քաղաքին երուանդայ (այն է երուանդաշատ՝) զդերուճէ հրեիցն, որ փոխեալ էին անդ յարմաւիրայ· և նստուցանէ զնա Ա՛րտաշատ· նա և զամենայն վայելչութեն քաղաքին երուանդայ՝ զոր տարեալ էր յարմաւիրայ, և զոր անդէն արարեալ նորա՝ փոխէ Ա՛րտաշատ· և առաւել և այլ ինքեանէ յօրինէ իբր զքաղաք արքայանիստ ||։

Ա՛ռ հասարակ քանդեցաւ ՚ի զօրաց շաւհոյ պարսից արքային՝ յաւուրս Ը֊. արշակայ արքայի· * Յետ այսր ւիկ (ասէ բուզ· ճ· 55·) եկին ՚ի քաղաքն մեծ Ա՛րտաշատ· և առին զնա, և կործանեցին զպարիսպ նորա, առին և անտի զգանձս մեծաթեւեալս որ կային, և գերեցին զամենայն քաղաքն· և խաղացուցին ՚ի Ա՛րտաշատ քաղաքէ լինն հազար տուն երդ հրեայս, զոր ա ծեալն էր գերի տիգրանայ արքայի արշակունոյ յերկրէն պաղեստինացւոց· և խո· հազար երդ հայ· զոր Ա՛րտաշատ քաղաքէ խաղացուցին· և զամենայն շինուած քաղաքին հրձիգ արարին զփայտակերտն և զքարաւ կերտն· քանդեցին զպարիսպն ըստ նմին օրինակի, և զամենայն շինուած քաղաքին մինչև ՚ի հիմունս ապականեցին· և ոչ Թողին մի, և ոչ Թողին բնաւ քար ՚ի քարի վերայ, անմարդի և Թափուր յամենայն բնակչաց իւրոց կացուցանէին ||։ Տե՛ս վասն այսր և ՚ի խոր· ճ· 35։

Օ՛ինի այնորիկ շինեցաւ, այլ Դ֊ղ֊ղ֊ անուամբ յիշատակի առ ղազարայ ԹղԹ· 250· * Օ՛ առիւր հա զարաւուխտ ... անցանէր ստիպով ընդ կամուրջ գետոյն երասխայ· և ՚ի գիւղաքաղաքին որ կոչի Ա՛րտաշատ՝ բա նակեր այն օր ||։ Ա՛յն՝ որ առ ագաԹանգեղոսի (1), առ բուզանդայ· և առ խորենացւոյն ՚ի պատմուԹիս որ յա ռաջ քան զժամանակ իւր՝ կոչի Վ֊ղ֊ղ֊։ Լսակ եղիշէ նաև

հաւմարեւլով զայս բան գաւԹղոսի, ուղղէն զվերջին բան նորա այս պէս· * Ջոյն անուն տուեալ նմ յանուանէ ձինողի քաղաքին ||, կամ * ՚ի շինողէ քաղաքին ||։

(1) Ընդէս ՚ի ԹղԹ· ձԹ· ղ· ղե։

ձեն 18, և ոչ յանուն քաղաքին· և նոյն իսկ քաղաքն ասէ յաւէտ ընկալաւ զնւր անուն յանուանէ միոյ ուրուք ՚ի Թագաւորաց, և ոչ Թէ Թագաւորն յանուանէ քաղաքին։

Վասն այսորիկ և յակոբոս կռօ նօվկոս, և մաԹդէնիկ աղՁատեալ

'ի պատմութիւն իւրոյ ժամանակի՝ կոչէ զնոյն ք. 26. Ա֊ա գաւառանիա չաղաչ. և այլուր ք. 67. կոչէ Աղձ Աչաղաչաց։

Ա.ՀԼ յետս անդ ը. դարուն, յաւուրս խուզիմայ ոմն սիկանին, և ք. յովսէփ կաթուղիկոսին Վրաստանեայ կոչի կաթողիկոսարանին որ 'ի դուին, զոր յափշտակեաց նոյն խուզիմայ 'ի կաթողիկոսէն. * Այս այսպէս (ասէ յոհ. կաթ.) տարասպարտ զրկեալ գտաներ Ա֊ղտաշատէն յայնմանէ և առ յատպայ ||։

Յայս քաղաք դումարեցաւ ժողով ազգային 'ի մէջն անդ է. դարուն զորմէ ընդարձակ գրէ եղիշէ ք. թղթ. ժթ. 26. եպիսկոպոսօք, և բազումօ֊ք եկեղեցական առաջնորդովք և աշխարհական իշխանօք՝ 'ի պատասխանի առնել նամակին պարսից. * Այս ամենայն (ասէ եղիշէ) եպիսկոպոսք, և բազումք ևս քորեպիսկոպոսք, և պատուական երիցունք 'ի տեղեաց տեղեաց ... միահամուռ ժողովեալք 'ի Թադաւորանիստ քաղաքն Ա֊ղտաշատ՝ հաւաստնուէք մեծամեծ նախարարացն և ամենայն բազմութիք աշխարհին արարին նամակին պատասխանի ||։

Ա.ԺԺ և ոչ իսկ անունն գտանի քաղաքիս արտաշատու, այլ յանուն իսոր վիրապին իւրոյ կոչի. զորմէ տես 'ի նոր Հայաստան. 257։ ՅԵւրոպեանց գրեթէ միայն գաւեռնիւ և շարտէն Ճանապարհորդք են, որք զայս ճանեան. իսկ այլոց եւրոպեանց վերիպեալ 'ի պէսպէս կարծիս անկան. յորոց պօղոս ժուվ տարապարտ համարի լինել խոյ քաղաք։ Գոսոլինոս լուսկն աշխարհագիր Թագաւորին գաղղիոյ՝ 'ի բառարանին որ վասն տարեգրութեանց ուսերիոսի գրէ լինել Թիֆլիս. ոչ մտադրելով Թէ Թիֆլիս է առ կուր գետով, որ է ճանօթ յոյժ նախնեաց. իսկ արտաշատ առ երասխաւ. որպէս և նա ինքն դնէ։ 'ի բառարանին մերձեալ նախ դնի լինել Թիֆլիս, ապա Թաղտ տրդատեան. զՀետ երթեալ շարտէնի՝ որ զաւերական խոր վիրապայ, և զաւերական Թաղտ տրդատայ 'ի մի չփոթէ. բայց Թաղտ տրդատայ է գառնի։ Պօտրան ըստ ոմանց ասէ լինել Թիֆլիս, և ըստ ոմանց երևան. զոր մերժէ նաև մառդինիէ։

Ա.ՀԼ առ ոչինչ գրեմք զվերիպակս և զտատանեալ կարծիս սոցա օտար աղգաց՝ որոց դժուարին է կատարեալ 'ի վերայ հասանել տեղեկութեանէ հեռաւոր աշխարհաց, բայց զի՞նչ ասասցուք զմերոց ոմանց մատենագրաց, որոց տարաձայնեալ 'ի նախնեաց՝ զդուխն կարծեն լինել Ա֊ղ

տաշատ (1)։ Օ՛ի սարկիս վարդապետ դիմնական կոչեցեալ՝ ի պատասխանին որ առ գրիգոր վեստախը սակս առաջաւորաց պահոց՝ գրէ այսպէս. * Ի սոցա աւուրս եղև նահատակութիւն սրբոյն Ա՛ղբատաշատ քաղաքն՝ որ այժմ կոչի Ղուրն ։ Ղրում Թերեւս վճիտ երթեալ և նալեանն՝ համաձայն նմին գնէ ի գանձ. ծան. Թղթ. 241 ։ Այսպէս և յեւրոպեանց Ալֆռեա գաղղիացի թարգմանիչ Ճառի ոսկեբերանին՝ ի գովեստ լուսաւորչին, ի լուծմանս նոյն Ճառին, որպէս է տեսանել յատարտ ժբ. հտ. գործոց ոսկեբ. տպագրեալ ի մեծ ֆօքսնե ։

Այլ որ առաւելն է՝ նաև առ Թովմայի արծ. գտաք նեմք բան մի՝ որ զնոյն ակնարկէ. * Այս հասեալ շաւասպայ արծրունոյ ամբարշտի Ա՛ղբատաշատ հանդերձ մարզպանաւն, վճռեն ի գուռն քաղաքին զօրմղգական մեհեանն ։ յորում վառէր հուր. իսկ ստորև զնոյն որմիզդական մեհեանն և զկրակարան գնեն ի գովին. (ուր և էր, որպէս յայտ է ի բանից յոհ. կաթողիկոսի.) որով ցուցանէ նոյն համարիլ զարտաշատ ընդ դմնոյ ։

Ընդ այլ ինն վճիռ քաղաքի այսմիկ ընդ վաղարշապատ՝ գտանեմք զարտաշատ նոյնացուցեալ առ լըբինէի, հտ. ա. Թղթ. 1361. առեալ ի կալանոսէ. այլ ստուգիւ այսր յայտնի է ի մերոց պատմագրաց. զորոց վերկոցուն և ասշինօղս, զժամանակ շինուածիւ, զդիրսն, զանուանն առ հասարակ տարբերը գնեն ի միմեանց ։

Ա՛յլազգ լինեը խնդիրն, թէ ոք առ ի միաբանել ըզտարաձայնութիւն բանից խորենացւոյն (որ վասն շինութիւն արտաշատու) ի մատենագրաց յունաց և հռոմայեցւոց, ասէր՝ թէ Ա՛ղբաքսագա յիշատակէալ ի գիրս նոյն օտար ազգաց, (գնէթ յայն մատենագիրս՝ որք յառաջին քան զնէ. արտաշէս. զոր շինօղ արտաշատու ասէ լինել խոր.) ոչ է նոյն Ա՛րտաշատ՝ զոր յիշատակեն մեր մատենագիրք,

(1) Կամ առ տգիտութիւն այսպէս համարեցան, կամ առ մերձաւորութիւն տեղեաց երկոցունց՝ ընդ միմեանս շփոթեցին, և կամ թէ ասասցուք վասն ոմանց, գուցէ զդուին անունն առեալ փոխանակ բլրոյ՝ որպէս և նշանաւէ, զարտաշատ կոչեցին գուին, այսինքն բլուր. սակս գոլոյ շինեալ ի վերայ բլրոյ։ Կամ թէ զգաւառն կամեցան ծանուցանել, որպէս թէ արտաշատ էր ի գաւառին գունայ։ Ջկարդ և ինչ առ նախնիս միշտ ի յիշատակելն զերկոսին, գոանեմք որոշեալ ի միմեանց, և անուամբք, և գրիւք, և շինուածիք։

այլ տարբեր քաղաք, և մանաւանդ Ալաղարշապատ. պատճառ այսմ բերելով զայսոսիկ։

Ասի՝ զի վաղարշապատ յառաջ քան զվաղարշ՝ առ ժամանակօք սգրավանի (1) և պլինիոսի (որք յառաջին քան զվաղարշ. և քան զՔ. արտաշէս շինօղ արտաշատու) կոչեր Արմէնիոյ տաղտ. և Արգենոն ասեն։ Զոր՝ դիւրին էր զայսոսիկ անուանս փոխել ի Արմենիաստան. և ի Արգենաստան. զի մանաւանդ Շ ապ որպէս ասացաք այլուր, յարի ի մէզ յանուանս տեղեաց, և նշանակէ քաղաք. և ապա նոյն անուանց ի դիրս օտար ազգայ աղաւաղանօք փոխեալ ի Արտաշատ, կամ ի Արտաշէս ապա, որպէս և զԱրտագերսն մեր փոխեալ սեռականեմբ առ նոսա՝ Արտօձերացսն, և Արտայիղերդ։ Եւ ոչինչ է ընդդէմ թէ ի մէզ Արտիմէդ քաղաքն, և Արդգէսի աւանն՝ ոչ յիշատակին Շ ապ մանկամբ, զի են և այլ քաղաք ինչ բնիկ և սեպհական ազգիս հայոց Շ ապ մանկամբ յառաջ բերեալ յօտար ազգաց, որք ոչ ուրեք յիշատակին ի դիրս մեր, որպիսի են Քգարշան և Քշամուշատ. են և քաղաքք ինչ՝ որք Շ ապ մանկամբ և քաղաք անուանբ խառն ի գործ ածին ի դիրս մեր, որպէս երուանդաշատն. որ ի դիրս խորենացւոյն առաւել կոչի Երուանդայ քաղաք, քան թէ Երուանդաշատ։

Երկրորդ՝ դիւրին զոր նշանակէ սգրավանն վասն արդաքսադու՝ ասելով թէ եր ի ցամաք կղզի ինչ գործեալ յերասխայ, յարմարի նաև դրից վաղարշապատու՝ զորոյ զտեղին ի բանից մերոց պատմագրաց, նաև յայժմեան դրից՝ տեսանելեմբ լինել ցամաք կղզի ինչ, գործեալ ոչ սոակ յերասխայ՝ որ արդարև սուղ ինչ ի բացուստ անց ցանէ, այլ ի վտակաց երասխայ՝ որք են Արաասիս, Եղեծամոր, և Ախ. զորս դիւրին էր սգրավանի առնուլ փոխանակ երասխայ՝ որպէս և առնու իսկ, դնելով զայն ցամաք կղզի արտաշատու գործեալ միայն յերասխայ, զոր գործէին երասխ և մեծամոր ի միասին։

Երրորդ՝ այն տարակուսական գալուստ անհիպալայ առ Հայոց Թագաւոր, և շինուիլն արդաքսադ քաղաքին ի նմանէ, Թուի յարմար լինն պատմուիլն գալստեան վարդ-

(1) Գիրք սգրավանի կարի լինն աղճատք են և կրճատք, որպէս յայտ է հմտացելոց, սակս սակաւ ուշ ձեռագրաց՝ որք գտանին. զի ընդ բոլոր եւրոպա երկու միայն ձեռագիրք գտանին ամբողջք, որք և են օրինակք նոր, իսկ մնացեալքն առ հասարակ Թերատք են ըստ մասին, և այն սակաւք։

գեսի ՚ի տուհայ (Թերևս տիւրացւոց կամ կարթագէն նեցւոց) գաւառէն առ երուանդ Թագաւոր, և շինել նո րա զարտիմդ քաղաք: Տես զանս խորենացւոյն ՚ի սոր յագրութեն վաղարշապատու:

Ողորդ՝ է ինչ ՚ի դիրս արդաքսադու սդրավանի որ հակառակի դրից արտաշատու խորենացւոյն, և յալ մարի վաղարշապատու. զի խորենացին գնէ զայն ՚ի վե րայ բլրոյ, իսկ սդրավանն գնէ ՚ի գաշտի՝ ըստ որում էր վաղարշապատ:

Հինգերորդ՝ խորենացին զպատմութեն շինութեն արտաշատու ՚ի ք. արտաշիսէ կարի լիով ձգդրտելով յառաջ բերէ՝ առեալ զայն յերից զանազան աղբերաց, յօլիպ կամ յոյղութեմ պատմագրէն, ՚ի պարսից մատենից, և ՚ի գողթան երգոյն՝ որպէս ինքն իսկ վկայէ յասելն (1). * Լ՚ոչ զայս մեզ ստուգապէս ուղիութիմ քուրմ հանէայ՝ գրօղ մե հենական պատմութեց, և զայլ բազում գործս՝ ըզ ասել հայ ոչ աոաչէ, որում և պարսից մատենքն վկայեն, և հայոց երգն վկայասանաց, որ է երգն գողթան ‖: Լ՚սպա իսկ և իսկ ՚ի յետագայ գլուխն պատմէ զշինութեն արտաշա տու ՚ի ք. արտաշիսէ. ուր Թէպէտ ՚ի սկզբան անդ ըզ գողթան երգոյն պատմութեն միայն յիշէ, իբր զի այն էր յայտնի սահակայ՝ առ որ գրէր զհայոց պատմութեն, այլ ինքն զինի զնոյն պատմութեն երգոյն հաստատէ, և զբանաստեղծուհեան պարզէ յասելն. * Լ՚այց յիշատա կեացուք և մեք կարճառօտիւք, և զայլաբանութիւնն ձգմարտեացուք (2) ‖: Օ՚ր զինքդ կարէր արդեօք ձըշ մարտել՝ եթէ չէր յայլըստ ՚ի վերայ հասեալ ձգմարտու թեն ՚ի պարսից մատենից և ուղիմդ քրմին:

Լ՚ուդ՝ զայսպիսի ձգմարտեալ պատմութեն պարտ է մեզ ոչ ըստ ամենայնի ձգգրիտ համարիլ, եթէ զարդաքսա դայն սդրավանի նոյն առցուք ընդ արտաշատու խորե նացւոյն. իբր զի խորենացին զտեղին արտաշատու յա ռաջ քան զք. արտաշէս ցուցանէ լինել լոկ բլուր ինչ առանց շինութեն ամենևին, ուր նոյն արտաշէս շինեաց քաղաք, փոխանակ ասելոյ՝ նորոգեաց: Կրկե և՝ թէ նոյն ք. արտաշէս կոչեաց զարտաշատ յիւր անուն, փո խանակ գրելոյ՝ թէ յանուն այլոյ ուրուք արտաշէսի կո չեր նաև նախ քան զք. արտաշէս:

(1) Բ. 45: (2) Բ. 46:

Ա.յսոքիկ են պատճառք՝ զորս կարէ ոք յառաջ բե-
րել առ ի որոշել յերկուս քաղաքս, և այնպէս միաբա-
նել զաւորենային ընդ օտարաց։ Ա.յլ որպէս և զիարդ
կամք էին ընթերցողաց զայն կալցին կարծիս, քանզի
առաւել ինձ հետաքննութիւն ի միաբանութեն այնչափ հնա-
գեալ տարաձայնութեանց մատենագրաց՝ ընդ դատաստանաւք
է կշռամբեալ։

Վաւառ արտաշատու անյայտ ի գիրս մեր, զոր հա-
մարիմ նոյնպէս լինել յայրարատեան գաշտին որպէս
գվաղարշապատ՝ որ կացուցանէ իբր մանաւանդ գաւառ։
Ա.նդր ագաթանգեղոս՝ որպէս զվաղարշապատ, նոյնպէս
և զարտաշատ գնէ (1) լինել յայրարատ գաւառ. և նոյն
իսկ Ա.րտաշատ գոլով մի յերևելի քաղաքաց, կացուցա-
նէր առանձին գաւառ փոքր, զոր ակնարկէ բան եղիշեի
(2) յասելն վասն վաստակ։ * Ա.յլ գնահանգն Ա.րտաշա-
տու, և գԱ.րտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն
գիւղս և զաւանս որ շուրջ գնովաւ էին՝ առեալ աւե-
րեալ և հրձիգ արարեալ։

Ա.րաքսիոն ակն. կամ Ա.րտաշոյ վէմ։ Ա.յր արտաքոյ
արտաշատու առ Ճանապարհաւն որ տանի Յարտաշատէ
ի վաղարշապատ (3), որ եղև առաջին ի կործանել (ի
Ճանապարհորդութենէ անդ ոչխն գրիգորի և տրդատայ
վասն կործանման մեհենաց)։ Ա.յս մեհեան այլ էր ի
մեհենին անահտայ՝ որ ի քաղաքն անդ արտաշատու. զի
ագաթանգեղոս յայտնի գնէ թղթ. յինչ, թէ՝ երբն տրդատ
և գրիգոր ի վաղարշապատէ եկին գնալ յարտաշատ՝ առ
ի քանդել * Օ բագին անահտական գիցն, և որ (այս
ինքն նաև որ) Ա.րտազիայն տեղին անուանեալ կարդայր։
Ա.յլ զի ի Ճանապարհին նախ գեղան այսմ երկրորդ մե-
հենին՝ նախ զայն քանդեցին, ուստի հալածեալք գիւաց
ի նմանութեն առն և ձիոյ բազմութեն փախստեայ անկան
յանահտայ մեհեանն որ ի քաղաքին յարտաշատ։

Այլ այս մեհեան կամ բագին Ա.րտազիայ՝ կառուցաւ ի
ձ. արտաշիսէ, և է նոյն՝ զոր կոչեն խորենացին (4).
* Ա.յլք զապտղնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին (որ

(1) Թղթ. խե։ (2) Թղթ. 78։ (3) Ջայս Ճանապարհ յիշէ ագաթ. ի թղթ. ձ. յասելն վասն հռիփսիմեայ. * Ա.յնչ անցանէր հարուստ մի ի քաղաքին (վաղարշապատու) ի կողմն մի հիւսիսոյ ի տեղի մի յարևելս կոյս, ի տա-
ճարանգակի ի բարձրաւանդակ տաշտին տեղի մի մտ ի բուն պո-
ղոսայն՝ որ երթայր Ա.րտաշատ քաղաք ||։ (4) Բ. 46։

տաշատու) կանդնէ հուպ ի Ձանասպարէն ‖ : Պանդի և ազաթանգեղոս Թէպէտ ոչ կոչէ զմեհեանն յանուն ասող ընսի, այլ սոյ նմին գայն անուանեալ՝ որք յայտ առնեն զապողեն. դի ասէ Թղթ. յիսր. *Կախադիպեալ ի Ձա նապարէն երազացոյց երազընդհան պաշտամանն արի (1) դեց գալի գիտութեէ քրմաց, անուանեալ Վիւսան գրչի որմզդի ուսմանն Ձարտարութեան մեհեան. նախ ի նա ձեռն արկեալ՝ քակեալ, այրեցեալ, աւերեալ քան գէին ‖ :

Ըստ ըստ հեթանոսաց՝ ապողեն որդի որմզդի կամ դիսոսի և գաիչ բանաստեղծութէ, երաժշտութէ, և Ձար տասանութէ, ընդ որոյ հովանաւորութէն էին մուզայք գիք գիտութէց. և ի մէջ ամենայն գեց գոլով գերագոյն յարուեստի գուշակութէ ապագայից ապողեն՝ պատգա մաւորիք յանուն նորա էին բազում յոյժ ի մէջ հեթա նոսաց. վասն որոյ և ի յունականն ազաթանգեղոսի յայսմհի կոչի այս մեհեան՝ Ապոլլեն ապողեան :

Ըրմաւէր : (2) Ո անուն սորա ի մէջ օտարազգի մատե նագրաց ոմի միայն առ պղոմէոս գտանեմք յատակագոյն հնչմամբ քան զայլ բազում քաղաքս հայաստանեայց. առ որում է. 13. գրի. Ըրմաւիճա, և ըստ բալադի նեան օրինակի՝ Ըրմաւբիա :

Ամէ ն ի հնագոյն քաղաքաց աշխարհի, և առաջին աը քայանիստ ի մէջ հայաստանեայց, զի ի սմա եղեն ոչ միայն բնակարանք առաջին նահապետաց բազմաց, այլ նաև արքունիք նախնի թագաւորաց մերոց : Շ ինեաց զսա արմայիս նահապետ Թոռն հայկայ որդի արամանեկայ : * Որդի նորա արմայիս (ասէ խոր. ա. 11.) շինէ իւր տուն բնակութէ ի վերայ ոստոց միոյ՝ առ եղերք գե տոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Ըրմաւիր ‖ (3) :

Գետ անուամբ պարտ է իմանալ յայս բան խորհնաց-

(1) ի ձեռ. գրի պաշտամանպէն :

(2) Ա յս անուն ի հոլովմունս իւր յերկուս նորագիր ձեռ՝ խոր. գրի տառիս ո : * Երբուանդայ շին նեալ զքաղաքն իւր, և փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմաւիր ‖. ե. 37 : * Յարուցանէ ի քաղաքէն երբուանդայ զգերութէիւն հրէից, որ փոխեալ էին անդ յԱրմաւիր. և նաւուցանէ զնոսա յարտաշատ. նաև զամենայն վայել չութէն քաղաքին երուանդայ՝ զոր տարեալ էր յԱրմաւիր ‖. ե. 48: Ա յլ ի տպ. և ի միւս ձեռ. միշտ գրի յԱրմաւիրայ :

(3) Յայս է թէ պղտաղեալ է անունս Ըրմաւիր. որ տարբերի հնչմամբ յանուանէս Ըրմայիս. թէ և ընդ հզօրեայ ի գանձն պարսից լեզուին Թղթ. 15. տառագաբանեացուք Ըրմայիսի էր. իբր գործ. կամ շինուածք :

ւոյն վերասխ. որպէս իսկ և իսկ հետևեալ բանք նորին ծանուցանեն. իսկ ոստ անուամբ իմանայ խորենացին զբլուր՝ ըստ որում յայսմհի անուամբ կոչէ ը. կ. յաստէն վանս վաղարշակայ. * Հասանէ ի միջոց աշխարհիս՝ վերադոյն քան զակունս մօրին մեծի յարին երասխայ, մծտ Ա՛ր-մաւիրն որ ասի Խլուր ‖ : Կ՚ը. 36. * Ի սորա աւուրս փոխեին արքունիքն Ա՛րմաւիրն անուանեալ Խլոյն ‖ : Կ՚ը այսպէս Ա՛րմաւիր էր կառուցեալ ի վերայ բլոյ, յորմէ երբեմն արմաւիրն կոչէր բլուր. և երբեմն բլուրն՝ արմաւիր, որպէս ակնարկեն բանք խորենացւոյն. և էր առ երասխաւ, և ոչ առ եփրատաւ՝ որպէս վրիպակաւ սպրդեալ է ի բանս պատմչիս :

Պատանօր արամնեակ նախ քան զչինուիլն քաղաքին անկեալ կամ սեփհականեալ ունէր անտառ սօսեաց, որ առ հեթանոսս էանց ի պաշտամունս կրանի, մինչև նմին ձօնել զանձինս, և ի շարժմանց տերևացն հմայել, որ սկս զրէ խորենացին. ։ Կ. 19. վասն անուշաանայ. * Ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսին (1) արամնեանց կայ որ Ա՛րմաւիր, զորոց զաղաղթուցն սօսաւիւն ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն լեռն ոստոց շարժուիլ՝ սոլորեցան ի հմայս աշխարհիս հայկազանց. և այս բաղում ժամանակս ‖ :

Պ՚բքունիք մերոյ թագաւորաց էին Ա՛րմաւիր մինչև ցերուանդ ը. Թէպէտ ոչ ամենայն թագաւորք նստան աստ, որպէս յայտ է ի վաղարշակ՝ որ նստաւ ի մծբին, յարտաւ՝ որ նստաւ յերեսխա, իսկ երուանդ ը. փոխեաց զաբքունիսն յերուանդաշատ, վասն պատճառին՝ զրամ պատմէ խորենացին ը. 36. * Կանգուն էր հեռացեալ (ասէ) գետն երասխ (յարմաւիրայ), և ի յերկարել ձմերայնոյն՝ և ի գառնահոտ հնչմանէ հիւսիսոյ՝ պաղաց ցեալ ձուլեալ վտակն, ոչ ուստեք արքունական թագաւորականին գտանէր տեղւոյ. ընդ որ նեղեալ երուանդայ՝ նաև ամրագունի և տեղւոյ եղեալ ի խընդիր, փոխէ զարքունիսն յարևմտեաս կոյս ‖ : Պ՚նդ արբ

(1) Ա՛յս է հնագոյն յիշատակութիւն ի վերայ սոյն անտառին անկեալ յարքայ հմայ. Տնդ. Եւս. 55, եգեալ թէ այն այս անտառ արմաւիրայ՝ էր անկեալ կամ նուիրեալ ի նմին ինքն յարմաւիրէ, որպէս ակնարկեն բանք խորենացւոյն :

քունեաց փոխեաց յարմաւիրայ՝ նաև զՀրէայս, և զամե-
նայն վայելչութիւն ։ առ ի խոր. Բ. 46 ։

Ասայ շինուածք արքունեաց կային անդէն մինչև յա-
ւուրս Բ. արշակայ, յորոյ աւուրս զարմանելի կոչէ խորե-
նացին Գ. 31. լքեալ արքունիք ։

Գաւառ սորա անյայտ ի գիրս, միայն գիտեմք մեր-
ձաւոր լեալ դրիւք յարշարունիս, որպէս ծանուցանէն
նախագրեալ բանք խորենացւոյն, զերուանդաշատ քա-
ղաք արշարունեաց գնելով յարեւմտից արմաւիրայ. և
որպէս մեզ Թուխ՝ անկանի արմաւիր ի նոյն առանձին
յայրարատ գաւառ, յորում անկանին և արտաշատ և
վաղարշապատ ։ Տես ՀԱՒՐՄԵԼի ի նոր Հայաստան.
Թղթ. 260 ։

Ընձէն։ կամ Ընդեան ։ Ձիշատակի առ բուզանդայ.
Ե. 6. * Ի աղ Հասուցաներ ի գաւառն այրարատու, ի
մեծ գիւղն Ընձին արքունի՝ որում Ընդեանն կոչէն ։

Ընծ։ Ինչ զոր ձիշատակէ եղիշէ Թղթ. 181.
յասելն. * Ամենէն երեց յայրարատոյ ի գեղջէ Ա-
ծոյ. աբրահամ սարկաւագ ի նմին գեղջէ ։ Ձիշէ և վա-
զար Թղթ. 147 ։

Ոբովէ ։ Ո այսմանէ ղազար փարպ. Թղթ. 162. * Ես-
րէն երեց, որ էր ի գաւառն այրարատու, ի գեղջէն՝
որում անուն էր Ոբկովէ ։

Ոչ-ը. կամ Ոչառն գիրոյ։ Ձիշատակի ի Թովմայէ արծր.
Ե. 9. յերկրորդ վարս գագկայ, ուր յետ գրելոյ զնմանէ.
* Ի աղվաղակի հասանէ ի գուռն դունայ (1) յերէց գե-
տոյն երասխայ՝ հանդիպ վիրապին ձերոյ, յորմէ եղեալ
մեծն ձերն գրիգորիոս լուսաւորեաց ՀՀայաստան աշխարհս։
Ի վերայ բերէ. * իսկ այլազին (բռնաւորն արաբացի
որ ի դաւին՝) երբև եառ զբանակ արքային մեծի սըմ-
բատ եաւ լերամբն Վինոյ կոչեցեալ Ոչեր, որ արդարև
անուն բլրակին մարգարէաբար (վինոյ կոչեցեալ), երբոր
յանապակ Վինոյ զմայլեալ՝ ուրախ արար զարքայ յիւ-
րումն սահմանեալ վայրի. որ Թէպէտ և ի բարձանց
առեալ զՀնորհ յաղթութենէն բարեխօսութիւք ձեր լուսա-
ւորչին ... սակայն և բլուրն Հնարս ունելով ոչ ունայ
նանայ ի գովեստից աստի պատմութեցս ։

Եւ զինի պատմելոյ զպատերազմին՝ ասէ. * Ի վերին

(1) Ի գուռն գունայ՝ առելով զաբքին, այլ զսահման գունայ, Թովմայի, ոչ խմանայ զգուռն քա- կամ զգաշան գունայ։

օդնականութիւն զօրացեալ լինէր արքայ Իւրականն զօրօք, մանաւանդ զի և՝ ըստ հայրապետին հայոց մեծին եղիսէ եւեալ՝ ի կատարս բլրին Վինոյ հանդերձ քահանայական դասուքն հանդոյն՝ ըստ ներսեսի անխոնարհելի ունելով զձեռս, մինչև պարտեցաւ երկրորդն ամազկ ||։

Օ տեղի պատերազմիս՝ որպէս և զԼուսն զինուոյ ցուցանեն բանք Թովմայի՝ լինել յարևմուտս հարաւոյ արտաշատու և դնոյ յայսկոյս երասխայ, քանզի ասէ անդ օրօր. * Նա լինքն արքայ աճապարեալ անցանել ընդ գետն երասխ՝ կամելով հրձիգ առնել զքաղաքն ծագէ՝ ի ծագ, և զաշխարհն չուրջանակի. մինչև ծերք քաղաքին անկեալ առ ոտս նորա խնդրեն զխաղաղութիւն տալով հարկս և պատանդս։ Օ որ առեալ արքային՝ դառնայ խաղաղութիւք յամուրն Վաղարշապ. որ երբ՝ ի կոզ գաւառի։

Վաղիկ կրկին ապացոյց բանիս մերոյ, առաջինն Վնջանեալ գազկայ զերասխ գետ, այրել զդվին յետ պատերազմին կատարման. երկրորդն՝ զերբք կոգովտի և գաբունից ուստի զիմեացն գազիկ՝ ի վերայ արաքացի բըռնաւորին որ՝ ի դվին, և եկեալ բանակեցաւ յերզը երասխայ առ ստորոտով Կլոյն գինոյ։ Վ. յերթ յոր՝ ի գաւառաց այրարատոյ անկանիցի Կլորդ, յերասխաձոր, կամ՝ յոտն մասեաց, չունիմք ինչ ասել հաւաստի։

Կաւաձերպ։ և Հռոմոյ մարգ։ Վանք կի՛ գաստակերտք տան կաթողիկոսարանին, և որպէս Թուխ՝ ոչինչ հեռի՝ ի գուխն քաղաքէ, և յարտաշատու։ Օ որոց գրէ յոհաննէս կաթողիկոս՝ թէ յաւուրս ք. յովսէփայ կաթուղիկոսի՝ ի սկիզբն թ. գարուն, կամ՝ ի վերջն ուԹերորդին՝ * Ա՛ա սիկան սին խուզիմա անուն եկեալ ի գուխն քաղաք.. և տեսեալ զգեղեցկութիւն մեծամեծ գաստակերտիցն տան կաթողիկոսարանին՝ զարտաշատն և զԿաւաձերպն և զՀռոմոյ մարգ հանդերձ նոցունց ագարակօք ||։

Պատմէ ապա զգործս խուզիմայի եթէ զինարգ բռնաւ թէ զհետ եղև յինքն կորզել զգաստակերտսն։ Նայց հայրապետն ասէ. * բազում պնդութիւն և աներկիւղա բար երկս աշխատանաց յատենի ուղղոց ցուցաներ. (և) հալիւ ուրեք միայն զգաստակերտն Կաւաձերպ, և զՀռոմոյ մարգ Թաւփեր՝ ի ձեռաց ոտիկանին չարի ||։ Օ զերս Կաւաձերպն ուանի յիշէ ստուե նոյն յովհան հէս կաթողիկոս՝ յասելն. * Վանակ նոցա նստեր առ

եղերբը Հուբասդան գետոյ, Հանդիպ դաստակերտին Կա-
ւակերտի ||:

Ի ՕՈՍՈՓ: Ա՛նդր (1) յիշատակեալ՝ ի սամուէլէ, ՚ի
կիրակոսէ, և՝ ի վարդանայ. որ Թուի լինել յայրարատեան
նահանգի՝ ի սահմանս անոյ, Թէպետ և մատենագիրքը
՚ի յիշելն ոչ ինչ որոշեն զգաւառն: ՚Ի ԺԱ. դարու՝ ՚ի
վեհան սարգսէ պարսպեալ՝ ի բերդ փոխարկեցաւ. ըստ
որում գրէ սամուէլ. * ՚Կաւ զՕՈՍՈՓաքար վանքն բերդ
արարեալ՝ պարսպեալ հաստահեղոյս բրգամբք. յորում
և ընդ նոյն խորանարդ տաճարին կանգնեալ (յանուն
նոր գերեզմայ՝ շինեալ այլ երկու յարակից գմբեթաւորս
զոր յոհաննէս և զոր սեբէոնոս (կամ ըստ այլ օրինի՛. սէ-
բէոնոս)||: Ո որոյ զգանս համառօտելով կիրակոսի, այս
պէս՚ի մէջ բերէ. * Ո ՕՈՍՈՓաքար վանքն բերդ արարեալ
պարսպեաց ամրագոյն, և եկեղեցիս շինեաց փառաւոր
՚ի նմա ||:

Ո կրկին անգամ առումն բերդիս նշանակէ վարդան
՚ի պատմուէ. * ՚Ի նոյն աւուրս (այսինքն՚ ի ոխզ. Թուին)
առաւ ՕՈՍՈՓաքար՝ ՚ի գողոց հրամանաւ զարաչա առիւ
բային կէչղոյոյ՝ որ վաՃառեաց զնա խզըլ ասլանայ ընդ
բազում ոսկւոյ ||: Նոյ այլուր գրէ. * ՚Ի ոլա. Թվին խա-
ռաչայն որ էառ զՕՈՍՈՓաքար (2), և խորտակեաց կռանաւ
գնաչն Կորոգոյ կուեցեալ, անկեալ՚ի սիրտ նորա արհա-
վիրք երկիւղն՝ Թողու յանկարծակի զառն իւր զկէչղոր,
և զուխթիսն, և զամենայն ձորն երասխայ ||: ՚Ի քանից
աստի վարդանայ դիւրաւ խմանամբ եմք՝ ոչնչ Հեռի եր
ՕՈՍՈՓաքար՚ի մերձ նշանակեալ տեղեացն:

Ա՛յլ Թերևս բացայայտ ևս ցուցանէ այլուր զՕՈՍ-
ոսքար լինել՚ի սահմանս այրարատոյ, յասելն. * ՚Ի ոլե.
Թվին առին անեցիք զՕՈՍՈՓաքար զՀայրենիս՝ ՚ուն բարեղ
(եպիսկոպոսին անւոյ), յանինայ կոտորելով զորս անդ-
բաց՚ի կանանց և՚ի մանկտոյ. զոր լուեալ ալիշերն ամի-
բային դւնայ՝ Ճոպէր զմորուս, և սեաւ զգենոյր՚ի վերայ
հինջն և որդեացն որ անդ, և՚ի վերայ զօրացն կոտոր-
ման ||:

Կարէ: Ա՛ւ վարդանայ աշխարհագրի գրի ՎԱՐԷ.

(1) Եւ առ վարդանայ աշխար- փոր վանքն. ուր կայ գերեզման
հագրի յիշատակի այս տեղի Վանի խաչատուր վարդապետին կեչա-
անուամբ, ուր ասէ. * Աշդ է ռացի ||:
(այսինքն յայրարատ) քէչղոր (2) Ըստ այլ օրինակաց ՋՕՈՍ-
քաղաքն, և ՃՕՈՍՈՓաքարի վանք ՈՓՈՓ:

* 'Ի միւս կողմանէ (արագած լերին է) երկիրն Վաղրդ, ուր կան որ ուխտէն Աղմոսավանք, և որ անապատն Հրեշտակաբնակ, ուր կայ որ նշանն արագածոյ . . . Ա. յլ և Յովհաննավանքն . . . և Վռեղերավանքն . . և Կօշաւանքն . . այլ և Խաչիվանքն : Ա. յլ և գեօղն Աուղնի Սբ գէորգ . . և այլ բազում վանորայք ‖ : Կրի ուրեք առ Թովմայի մեծոփ . և 'ի սեռականն Կաբէոս : * Ակն յերկիրն այրարատեան և Կաւբուս, և յերկիրն կուտինից (այսինքն Ի կոտայից) ‖ :

Օ այս տեղի Թէպէտ յետին դարու յիշատակագիրք [1] երևին գնել 'ի գաւառին որ 'ի հնումն կոչէր Ոմն արագածու , այլ քանզի սահմանք և տարածութիւնք գաւառաց ոչ միշտ նոյնպէս մնացին , այլ սակս ոչ համարձակեցաք կալգել անդամանօր , քանզի և մեծոփեցոյն քանք անորոշ են , և միայն ակնարկեն լինել յայրարատ : Տես զհամառնուն գիւղ 'ի նոր Հայաստան . Թղթ . 255 :

Յովհաննաւ վանից . և Աղմոսավանից : Յիշատակին 'ի կիրակոսէ 'ի գլ . ժբ . 'ի կարգի երևելի վանորէից . * Ւր գլխաւոր վանորայքն՝ սահակին , և գետիկ , և հաւաջ ծին , և կեչառուս , և հաւուց Թառ , և այրի վանք , և Յովհաննու վանք , և Աղմոսավանք , և Հռոմոսի վանք , և որ շուրջ զնոքօք ‖ : Ուր զՅովհաննու վանին դնելով 'ի կարգ վերջնոցն՝ յայտնի ցուցանել լինել ամենայն յայրարատ . որոց և այժմեան տեղիք՝ ոչք մինչև ցայժմ կան , յայտնի զայս հաստատեն : Տես յառաջել Թղթ . 79 . և 302 . և 'ի նոր Հայաստան Թղթ . 255 :

Ւր Թովմայի մեծոփ . 'ի ժողովն էջմիածնի յամին 1446 . յիշատակի * կարապետ եպիսկոպոս Յովհաննու վանից ‖ :

Ընբէրդ . գրի ուրեք և Յանբէրդ . իսկ առ գրիգորի մանգիստրոսի . Թղթ . իճ . Ընբէրդ : Յիշատակի առ ՊՂՆին և յետին դարու մատենագիրս , յորոց վարդան . * 'Ի նմին Թուին (ասէ) մեռաւ գագիկ , տուեալ զԹագաւորութիւնն երից որդոց իւրոց . . (և) զթագն տայ յովհաննէսի . զանի և զշիրակ , ընդ գրիգոր Ձորոփն աշոցայ , և զԸնբէրդ ,

(1) Զբանս զաքարիայի եպիսկոպոսի ամատունեաց առ Ընբէրդ : Իսկ բանք առաքելի 'ի Թղթ . 344 պատմութիւնք իւրոց յայտնի են . զի գնէ զգիւղն Կարբի , * 'Ի ստորոտս արագածու լերինն ‖ : Բայց և նա ինքն առաքել Թղթ . 79 . ըստ օրինակի մեծոփեցոյն . և զաքարիայի Գաւառ կամ երկիր անուանէ , յասելն . Զգաւառանն Կարբոյ :

և զգաշան այրարատեան ‖ : Այլ կիրակոս՝ վասն իշխանացն զաբարիայ և իւանէի՝ առին ասէ՝ ի պարսից և ի տաճկաց * Օբջնի քաղաք, և զդվին, և զՆբերդ, և զանի ‖ : Օնոյն գրէ և վարդան վասն նոցին իշխանացդ, թէ * Այն (՝ի) ոմն (Թուին) առին զՆբերդ ‖ :

Յիշէ կիրակոս և զԱկրտիչ եպիսկոպոս Նբերդայ : Լակ զաբարիա եպիսկոպոս առաջնորդ ամատունեաց՝ ի յիշատակարանին իւրում զկարգի և զանբերդ մի և նոյն գաւառ երևի գնել, և զնոյն՝ ի ստորոտս արագածոյ, յասելն. * Ընկինս ես . . զաբարիա՝ ի տանէս արարատեան . . Առաջնորդ ամատունեաց՝ զոյ կարապետին՝ որ՝ ի Ստորոտս Կրաղածու, և՝ ի գաւառիս Կարբոյ և Յանբերդոյ ‖ :

Կէդրոց [1] : Քաղաք՝ զոր վարդան աշխարհագիր դնէ յայլարատ, զնոյն յուցանէն և բանք վարդանայ պատմագրի, զորս եդաք՝ ի վերոյ՝ ի Օտառաքար. տես անդ : Ի ժբ. դարուն տիրէին սմա այլազգի ամիրայք՝ որպէս յայտ է՝ ի վերոյիշեալ բանից վարդանայ :

Ի տահմանս սորին քաղաքի երևի լինել և հռչակաւոր վանքն Կեղառոս, ուստի եր մեծանուն վարդապետն Եսայատուր՝ որ մեկանուամբ Կեղառեցի կոչի : Կիրակոս ուրեք ուրեք յիշատակէ զառաջնորդս Կեղառուացն զԱրիգոր և զՆերսէս, որք ի գլխի միոյ առաջնորդ կաջին Կեղառուացն. և այլուր՝ ընդ գլխաւոր վանորայս Թուէ և զԿեղառուս. տես զանս նորա՝ ի վերոյ՝ ի բառն Յոհաննու վանք և Սաղմոսավանք : Յիշատակէ և վարդան՝ ի գրեն զմահ գրիգորի եղբօնն որգւոյ վասակայ Թուէն ասպրատի՝ թէ * Տարեալ Թաղեցին զնա՝ ի Կեղառուս ‖ :

(1) Ընդ վարդանայ աշխարհագրի գրի, Քէդրոց . տես զբանս նորա՝ ի վերոյ. ծառաքարին :

ՑԱՒԱԼՈՒԱԾ

Տեղէ՛ ոչինչ հայոց՝ որոց գաւառաւ նաև նահանգ անձանօթ ։

Ընդհանուր ։ Տեղի՝ յիշատակեալ յատուկայ ՟ք. 36. ուր պատմի զերկրաշարժն որ եղև առ իւրովք ժամանակօք յաշխարհն Յորդանան Հայոց. * Շարժեցաւ երկիրը, բայց սատկապղծն աշխարհն Յորդանան Հայոց, հաշտեանք, խորձեան, ծովիք, բալու, և պաղնատուն, և բոլորովին փլան շինուածք ամենայն ՛ի հիմանէ դղրդեալք ... և բերդն բալու հանդերձ շինուածովն, և քարն ևս փլուզանիւր, խարխալեալ Հապաղաջուր բերդին դկլաթայ և Ղեթա խայ, և ամենայ ։

Ընդհանական ։ Յիշատակէ խորենացին. ա. 30. (ըստ տպ. 29.) յասելն. * Իսկ ՛ի միւս կողմանէ գետոյն՝ զըռ ղոր գաշտն, որոյ գլուխն Ընդանական, մինչև ցսոյն իսկ ամուրն նախնջաւանու ։ Լծուի դնել ՛ի գաւառին նախջաւանու ։

Ընկէ ։ Տեղի որ յիշատակի յայսմաւուրս ՛ի ԼԲ. Հոկտ. յիշէ և խորենացին ՟ք. 50. բայց առանց որոշելոյ զգաւառն ։

Ընտեան ։ Վիւղ՝ զոր յիշատակէ յովհաննէս կաթուղիկոս ՛ի պատմէնն զառաջինն յարձակմանէ ՟ք. աշտոյ արքայի ՛ի վերայ սահակայ աներոյ իւրոյ՝ որ էր իշխան գարգմանայ, ըմ ասէ. * Նկակաքանչիւրք նոքա զօրաժողով լինէին ՛ի մարտ ընդ միմեանս պատրաստեալ, և այնուհետև հասեալք ՛ի մի վայր ՛ի գեօղն Ընտեանս Հայկատս ուազիի մարտակայ ընդդէմ միմեանց պատրաստեին ։

Ընծանայ ֆոր ։ Տեղի՝ որ Թուխ լինել ՛ի վաստուրական աշխարհի մերձ ՛ի ուշտունիս, զոր յիշէ Թովմա արծրունի, յասելն. * Ընեալ աճեն ՛ի տեղի վահառունն ուտատնեն ուշտունեաց՝ արկեալ տոռունս ՛ի պարանոցս՝ հանեն ընդ սուր, և անտի գնացեալ ՛ի Զորն Ընծանայ ՛ի խնդիրս փախստեիցն ։

Ընտսոփե, կամ Ընդոփե ։ Տեղի՝ զոր յովհաննէս կաթու-

պիկոս ցուցանէ լինել՝ ի գաւառին տաշրայ, զի ասէ վասն Ք. աշտոյ արքայի. * Այս ապա անտի (այսինքն՝ ի մայրաքաղաքէն վրաց տփխեայ) առեալ զօր և գկապուտ բազում, դառնայ՝ ի գաւառն տաշրայ. և լուեալ եթէ զօր խամայելեան զզրեալ նստեալ գադարեալ կայ յամուր խորաձորս Ա.ղասեւոյ, և այնուհետև անձնընտիր զզօրս իւր արարեալ իբրև արս ՟իբ, և ... տուեալ անհնարին մարտ քաջութեամբ՝ առհասարակ զնոսա սրոյ Ճարակ տայր. և առեալ գկապուտ կողոպուտն գառնայր՝ ի բանակին իւր։ Ոտ ասողիկ ՟գ. 45. յիշատակէ զնոյն՝ գաւառ անուամբ յասեէն վասն ՟ա. գագկայ արքայի բագրատունւոյ. * Գնաց զօրօք՝ ի տաշիր՝ շրջան առեալ ընդ շամշուդէ և ընդ վրաց գաշտ՝ քանդեալ աւերեաց զամենայն... և ՟ը գագ բերդ անցանելով՝ եկ նա՝ ի գաւառն Ա.ղստև։ Ի պատմ. օրբել. գլ. ՟է. թղթ. 28. գրի Ա.ղստաւ։

Ա.ղբահանէ գետ։ Ա.ստի էր ՟ա. աբրահամ կաթուղիկոս, որպէս ասացաք առ յովհաննու կաթ. որ գրէ. * Ա.յս կարգէ (սմբատ) ՝ի վերակացութիւն հայոց զաբրահամ բուբշտունեաց եպիսկոպոս՝ ի գեղջէ Ա.ղբաթանից։ Ա.յոյն յովհաննէս կաթ. ՝ի գաւազանագիրս կաթուղիկոսաց Թուի դնել զնոյն՝ ի ուշտունիս՝ զի ասէ. * Տէր աբրահամ՝ ՝ի ուշտունեաց, ՝ի գեղջէ Ա.ղբաթանից։ Ա.յոյնպէս դնէ և ասողիկ ՟բ. 2. * Տէր աբրահամ՝ ՝ի գաւառ ուշ բուբշտունեաց, ՝ի գեղջէ Ա.ղբաթանից։

Ա.ղէ։ Պիւղ յիշատակեալ ՝ի Թովմայէ մեծոփեցւոյ։ * Ջաղաթա պարսն մի ՝ի բերդէն բասենու էին ՟ՃՀ. մարդով ՝ի գեղն Ա.ղի։ Ծնուի լինել ՝ի կողմանս արձիշու։ Ոյս պիւղ ՝ի գերութեն վարեաց նոյն ինքն չաղաթայն՝ ըստ գրելոյ նորին Թովմայի։ Ձիշ և այլուր յաճախէն. * Նա ինչ. գերի ՝ի գեղջ Ա.ղոյ՝ որ մերձ էին մեզ (այսինքն վանացն մեծոփայ, և երկրին արձիշու)։ Նա ատրպև յիշատակէ զՊորգի * Պելկեն Ա.ղոյ տանուտէրն։

Ա.ղուէ Կաաա, և Ձաաձիլ Ա.ծոյ։ Յիշատակի ՝ի լուսաւիպերացոյն ՝ի գլ. ժը. ՝ի գրելն վասն իւանեի որդւոյ լեպարտին, * Որում տուեալ էին ՝ի պարգևի տեղիս քնաւկութեն զմեծ աւանն Ա.ղուղայ ՝ի գաւառն Հաշտենից, և որ շուրջ զնովաւ գաստակերաք։ Ա՝ա իբրև լուաւ զայն՝ թէ Թագաւորութեին (յանոյց) յերկուս բաժանեալ է, գնաց և խաբանաք հաւ զամուրն Ա.ղանց բերդ կոչեցեալ (՝ի տարօն), և արարեալ զայն ընդ իւրով ձեռամբ՝ գառնայ անդրէն ՝ի գաւառն Ա.ղուղի, և յամուրն որ կոչի

Հաւաձիչ (1), և բարեկամաբար եւ քաղաքն ընդ առաջ նորա, և գատաւորն ... որ յայնմ հանդիպեցաւ. զոր իբրև եռեաւ՝ վազվազակի ունել հրամայեաց, և ... եդ ի յԱղնուան ի բանդի, և ինքն փոյթընդփոյթ չոգաւ ի վերայ ամուր քաղաքին կարնոյ ‖ Նե ի զ. ա. վասն վասլի կայսեր. * Ի-ապաւէնն անցեալ (յեկեղեաց գաւառէ) յաշխարհն Աղբի, մերձ յամուրն որ Հաւաձնէն կոչի ‖

Աղաւնիէ բերդ, և Ծղոտ փետ: Յիշատակի առ Թովմ մնալ մեծոմի: * Ուակ աքանդալ որ նստաւ Թագաւոր ի Թարվեզ շահատանէն, պիա. Թվականին եկեալ զօրօք իւրովք ի վերայ խլաթայ, և առեալ զերկիրն զամենայն, նստաւ ի վերայ բերդին Աղուանից, և ... առին զնա, և սուր եգեալ ի վերայ քրիստոնէից ձՁ. ոպիս սպանին ի ժողովրդենէն որ անդ կային, և ՀՀ. ոպի ... գնուալ եառն ի Ծղոտաքայ, և Աղուանից, և այլ գեղօրէից ‖

Աղուէս յբ: Յիշատակի առ ասողկայ ՃՀ. 41. * Յառաջ երթեալ (զօրք կիւրապաղատին գաւթի) ի լեառն Սուկաւ ի Զորն աղտից, պահէին զառաջն պարսիկ զօրուն՝ կարծելով նախ ի Ուպրևանդ մնանել ‖

Աղօթ: Ուռզանդ Ճ. 6. սեփհական գեօղ գնէ մեծին նեբսէսի. * Ո մարմին սորա Թաղեցին (ասէ) ի բուն գիւղն հայրապետին նեբսէսի՝ որում անուն Աղթն կոչի ‖

Աղահոյ աղոտ: Ուռզանդ Է. 25. զրէ վասն եպիփան նու անապատաւորին, թէ՝ * Կատէր սա ի մեծի լերինն ի տեղի գիշն՝ զոր կոչեն Աթոռ Աղահոյ ‖ Որ յօրէ նախ ինչ վրիպակաւ գրի Կահոյ:

Աղեղ փան փառա: Ուռզանդ Ճ. 24. Թուի գնել գսա ի մեծ ծոփս կամ ի Ճ. հայս՝ յասելն վասն զօրացն շահ Հզ. * Կս ինքեանք ի ծոփս մեծ աւրշաւեցին, և անդ էին բերդք զոր առին, և եր զոր ոչ կարացին առնուլ, և գային պահ արկանէին շուրջ զԱղեղ զամուր բերդատն՝ որ եր յԱղեղ տանն գաւառին, զի անդ էին բազում հայոց Թագաւորացն գերեզմանք չերմայ սրանցն արշաւ կունէաց, բազում դանձք մշեբեալ ինայեալ կային ի նախնեացն ի հնոց ժամանակաց հետէ ‖ Օ այս բերդ՝ զոր ոչ կարացին առնուլ պարսիկք, որոշն և այլ գնէ ան-

(1) Լեառն և վաղաք անուամբ հասանէ ի Լեառնն Հաւձիչ ի յիշատակի առ ասողկայ Ճ. 43. վաղաքն յայն. անդ ընդ առաջ յասելն վասն վասլի կայսեր. * Եբ եղեն նմա ‖. ևն: Տես ի վեր. ինքն չուեալ (ի չորրորդ հայոց) Թղթ. 374:

դէն՝ի բերդէն Ղնի. ուսոի՝ եթէ հաւատարիմ էին առա
ջեալքն բուզանդայ, պարտ է խմանալ ոչ զգերեվմանաց
աւետեաց Թագաւորացն մերոց, և ոչ զամենայն գանձուց.
քանզի որպէս ասացաք՝ բնիկ վերիմք Թագաւորացն, և
գանձք էին յանի, զոր և ինքն բուզանդ՝ի նոյն գԼ. յիւ
շատակէ։

Օգաւառ Ինգեղ տան բուզ. Ե. 18. դնէ լեալ Ա-
տան արքունի. * Նայց աշխարհն՝ զի Աստան արքունի
լեալ էր, վաղ բնակիչք գաւառին ինքեանք կային՝ի
հարկի ծառայութեանէ։

Ղևոբհաբերդ։ Յիշատակէ Թովմա արծր. Ճ. 12։
* Եւ ինքն (գուրգէն) անցեալ գնայր առ իշխանիկն՝ի
յամուրն Ղևոբհաբերդն կոչեցեալ։ Եւ Թուի դնել
գնոյն՝ի կողմանս սպերոյ։

Ընակ աւան։ Ղե եղիշէի գլ. Ճ. Թղթ. 78. դասի՝ի
կարգ ձմերոցայ զօրացն։ * Ղևերեալ (ասէ վասն ուրա
ցեալն վաստակայ,) զբազում տեղիս հայոց աշխարհին, մա
նաւանդ զձմերոցս արքունի՝ որ կայեանք զօրացն էին,
զգառնին, և զերամանս, զդրահանակերան, զգաստա
կերան մեծ զվարդանաշատն, և զամուրն աւշական, զփա
ռախոտն, զարդեանիսն, զձողկերան աւան, և զբերդն
արմաւրի, զկուաչն աւան, զարուձն, զՂնակն, և զա
մենայն ոստն արագածոտ, և գնահանդն արտաշատու, և
զարտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն գիւղս և զա
ւանս որ շուրջ գնովաւ էին՝ առեալ աւերեալ և հրձիգ
արարեալ։ Յիշատակի և առ սամուէլէլ՝ի Թուին ոԺԶ։
* Օմեծ աւանն զՂնակ այրեաց չարագլուխն ելտկուզ։
Յորում զայրեցեալն՝ի նմա ասէ լինել չէ։ Ցեղն և գա
ւառ աւանիս անստոյգ, բայց յայտնի է լինել՝ի մեծն
Հայս՝ի կողմանս այրարատու, քանզի և ելտկուզ դիմեալ
էր՝ի վերայ գնայ յափշտակելոյ՝ի վրաց. և՝ի տեսանել
զդէմն անմարդի կացուցեալ յարքայէն վրաց, դիմեաց
՝ի վերայ Ա՛րենոյ, և Ղնակ աւանի, զոր և քանդեալ
աւերեաց, ոչք յայտ է թէ՝ չէին կարի իմն տարակացք
՝ի միմեանց։

Ղպարանէք։ Գիւղ՝ զոր բանք մխիթարայ ապարանցւոյ
ցուցանել լինել՝ի սահմանս նախիջևանու, կամ երնջակայ,
զի ասէ վասն իւր՝ լինել * ՝ի գաւառն Նախիջևանոյ,
և Երնջակոյ, ՝ի գեղջէն Ղպարանեցոյ։

Շաւթաթոց գեօղ։ Թուի լինել մծթ՝ի շահապիվանան,
ուսոի և յայրարատ նահանգի, որպէս ցուցանեն բանք

զուգանդայ Ճ. 15. * Այս էր բանակ Թագաւորին ի շուրջ հասիվանի ... (իսկ վարդան առաքեալ յարքայէ ածել զգնել,) եկին եպիտ զպատանեական գնել ի մատաղոր տեղոյն՝ այսինքն ի գեղջն՝ Աբաւիւտոց անուանեալ ... : Այս չուեաց ամենայն կազմութիւբ իւրով գնել երթալ հասանել ի բանակին ալբունի զգիշերն ամենայն բաղում փութով տագնապաւ ||:

Աբ Ոճածին: Գիւղ՝ յիշատակեալ յատուկայ Ճ. 44. զոր և Թուխ գնել ի բասեան գաւառ այրարատոյ: * Այս եկեալ ի հանդիպումն միմեանց՝ գուրգէն և մամիկոնեան ի մայրաքուսակ լերինն Արճոյ, ի գիւղն որում ըզ Ոճածինն կոչի՝ անուամբ եկեղեցւոյն որ ի նմա ||: Յակ ի խորագրէ, որպէս և սակաւ մի յառաջ քան զվերոգրեալ բանդ գրէ վասն մամիկոնեան, * Եկեալ բանակի ի գաւառն բասեան ||: Այս * Ալան գալոյն ... զօրացն յունաց ի գաւառն բասենոյ ||:

Աբ Ոռմայ վանք: Յիշատակէ ասողիկ Ճ. 3. առանց որոշելոյ զգաւառն՝ յորում էր, քանզի գրէ. * Յայսմ ժամանակի սպայծաունայր առաքինութիբ հայր գագիկ՝ առաջնորդ ուխտին ըզ Ոռմայ՝ որ գիշատակ մնալոյ բոլոր սայն միայարեալ ի գիր՝ որ ատոմագիրն անուանի ||:

Ոբածանս: Գեօղ մերձ դուռատական գեղջ յաղուանս հայոց. որ յիշատակի ի պատմութեան գիւտի նշխարաց սբին գրիգորիսի. * Ձու արարեալ ալբային (վաչագանայ) ի դուռատականէ ... հասանէին ի գեօղ մի Ոբածանս ||: Ա՛ջ յայժ հեռի Թուխ Ա՛մարաս գեղջէ որ է յարցախ աշխարհի:

Ոբայիս: Նահապետք Ոբայիսեայ յիշատակին ի ժողովն վաչագանայ աղուանից ալբայի, եթէ չիցէ առանձին տան մանն ինչ ի բուն յաղուանս, թերևս մարթ է իմանալ Ոբցախ:

Ոբնեցանոս: Գաղաք՝ զոր Թէոփիլ յայսմաւուրքն գնէ լինել յաղբակ, այլ խորենացին Ճ. 31. ոչինչ սրոշակի գրէ, յասելն. * Այս բարդուղիմէոս առաքեալ՝ որ և կատարեցաւ առ մեզ Ա՛բեանոս (1) քաղաքի ||: Հեղինակին առաքելական վարուց որ յանուն տոմոթէոսի՝ կոչէ զսա Գօրնեցոյ ի Մեծին հայոց: Սուրբ նիկոս կոչէ Ոբնե-

(1) Օրինակ մի խոր. * Ա՛բեանոս անգղնացւոց. * Աբեբենոս ||: քոնոս ||. այլ օրէն. * Ա՛բեբեոս Ա՛լատ. * Ա՛բեանի քաղաքի|| նոս ||. խակ օրէն. վիսգոնեանց

Նօբօլիս. իսկ Նիկիետաս՝ Ալաւանօբօլիս, համաձայն խորհ-
նացւոյն որ ի պատմ. պատկերի տիրամօլն գրէ առ տա-
հակ արծրունի. * Այլ ինքն ՚ի առաքեալն եղեալ աւե-
տարանել ՚ի Հայս, և կատարեցաւ Աւգբարոս քաղաքի
՚ի Խարմ անուանեալ տեղւոջն յանուն առաքելոյն ||.
յորմէ առնու և ՚ի իսրայէլ հեղինակ յայսմաւուրս ՚ի
դեկտ. ժԹ. զի ասէ. * Աղաղեցին գնա Հուպ ՚ի քաղաքն
Աւգբարոս, որ կոչի Խարմ ||: Այս Խարմ լիշատակի և ՚ի
յեսայոց, որպէս և յառաքելէ, և գնի յաղբակ:

Աբգէնէ: Լիշատակի յուռհայեցւոյն՝ որ և կոչէ գնոյն,
Աեծ ամրոց, և Ամուր բերդ. * Տեսանէր (զօրավարն
յունաց) զամրուքին բերդին՝ հիանայր յոյժ, և ոչ կա-
րէր պատերազմել, վասն զի բարձր էր յոյժ և անառ ՚ի
Թշնամեաց ||: Աերձ գնէ գնոյն՝ Թլխուժ գաւառ, զորմէ
տես ՚ի Թլխուժ:

Աբգնէ: Լիշատակէ եղիշէ գլ. ե. Թղթ. 67. ընդ ա-
մուր տեղիս աշխարհին հայոց՝ զորս Թափէոյին նախարարքն
միաբանեալք ընդ մեծին վարդանայ ՚ի ձեռաց պարսից.
պերիոզդան, և Աբգնին և պատանս իւրեանց: Այլ օրինակ ե-
ղիշեի ունի՝ և Աբգինին, և պատանսն իւր:

Աբջ. կամ Աբջ: Լիշատակի ՚ի գլուս գնոյոջ ՚ի պատ-
մութիւ պատերազմին քրմայ: * Իսկ իշխանն Աբջայ փա-
խուցեալ.. ընդ անտառն՝ կտրեն փայտի հանդ ըստ սիրտ
նորա, և անդէն մեռաւ... և անուանեցաւ տեղին Աբ-
ջուց ձոր [1]||: Նոյնպէս և յովհան մամիկոնեան լիշէ գնշ-
խանն Աբջուց յաւուրս գայլ վահանայ և ամբատայ. որ-
պէս և ՚ի պատմ. ծիծառնեի խաչին գրի. * Իսկ իշխանն
Աբջուց կողմանն գործ շատախօս՝ որ կոչեաց զանուն
գաւառին իւրոյ Շ ատախ վասն մանկանուան իւրոյ ||:
Լիշատակի անդ և Եպիսկոպոս գաւառին Աբջուց՝ ուր
ասէ. * Իսկ վահան ետ գնհաչն ՚ի ձեռս եպիսկոպոսին Աբ-
ջուց ||: Ուր և պատմի թէ գնարդ գողանալ ետ իշխանն
Աբջուց զմանն խաչափայտին ՚ի ՚որ կարապետոյ, և տա-
րաւ եդ յերկրի արջուց իշխանին յաւանն ծիծառնեի:
Տես ՚ի ծիծառնէ:

Աբջևաւ, և Ապուտառու բերդ: Տեղիք՝ զորս յանուա-
նէ լիշատակէ ուռհայեցին ՚ի պատմիչն զպատերազմն գնշ-
պարտեայ ՚ի ժԱ. դարու. * Հասեալ նոցա ՚ի բերդն որ
կոչի Ապուտառու, ՚ի տեղին որ Աբջավէտ ասի ||: Ո՛ տե-

(1) Զտեղին Աբջուց ձոր տես՚ի գաւառն տարօնոյ:

դի պատերազմիս լսատիվ. ժէ. դնէ լինել 'ի ձեռ դաշտին Բաբելոնոյ, առանց յիշելոյ յանուանէ զնշանակեալ տեղիսդ։

Աբրահամեան դաշտ։ Յիշատակի բուզանդ. յասելն. Ե. 41. * Եւ հառ զկողմն մի զերկիրն հայոց, և բանակեալ էր Աբրահամեան դաշտին ||։

Աբէլ գիւղ։ Յիշատակի 'ի պատմութ. օրբել. գլ. 16. Թղթ. 51. * Այս ոճր սարգիսն (հպիսկոպոս նորա վանից)..'ի գիւղն Աբելոյ 'ի վերոյ գետոյն կանգնեաց զկամուրջս զարմանալիս տաշածոյ վիմաք, յոյժ բարձր ընդարձակ, և լայն հիացուցիչ տեսողաց բազում ճախիւք և անչափ աշխատութիւ՝ հրամանաւ.. տարաւէ իշխա նին ||։ Օձայս գիւղ առաքել պատմագիր Թղթ. 167. դնէ լինել 'ի վայոց ձոր։ * Աբէլ ոմն քրիստոնեայ՝ անուն գրիգոր որ էր նախկին նա 'ի վայոց ձորոյ՝ զոր Աղեկա ձոր ասեն, 'ի գեղջէն Աբերայու ||։ Յայս գիւղ էր դարպաս տարաւէճ իշխանին օրբելեանց, որպէս գրի 'ի պատմութ. օրբել. գլ. Թ. Թղթ. 52. * Տարաւէճն... լցեալ զիւէտ կենաց իւրոց՝ վախճանի յորում (այսինքն յիւրում) դարպասին Աբերայ ||։

Աբեղեալ։ Յիշատակի յեղիշէ է. Թղթ. 67. ընդ սմանս տեղիս աշխարհին հայոց, զորս առին հայք 'ի ձեռաց պարսից յաւուրս վարդանանց։

Աբագնայր։ Յիշէ կիրակոս 'ի պատմութ. սմբատայ մագիստրոսի. * Ե լինեաց և սմպատ մագիստրոսն զփախ ուստես վանքն որ Աբագնայրն կոչի ||։

Աբակոբակերպ։ Այ այսր տեղւոյ այսպէս ինչ ունիմք առ խորենացւոյն. է. 57. ուր ասի. * Չանդիսի արտաշիսի 'ի մարս (1) 'ի Աոհոնդ անուանեալ տեղւոջ. պատմ (2) և հիւանդանալ նմա 'ի մարընդի 'ի Աբակոբակերտ աւանի ||։ Աբնուն սորա հայկական վերջաւորութ՝ յուցանէ լինել 'ի հայս։ Աբ միւսմ ձեռագրի փոխանակ բառիս 'ի Աարքնդէ՝ գնի 'ի Աարանդէ, որ է 'ի վասպուրականն։ Բայց Թոմսն արծր. 'ի վարս նորին է. արտաշիսի զայս աւան գնէ 'ի մարս՝ յասելն. * Այդ գտանէ վախճան նեալ զթագաւորն արտաշէս 'ի Աարինդ, և մեռանի անդ ձամբ ընդ այլ շղամարարան յաշխարհին մարաց 'ի Բակուրակերտ աւանի ||։ Ամերևս յայնմ ժամանակի այն

(1) Օրինակ մի և տպ. 'ի մարս։ դրեալք ուղին այսպէս. Պոփմ և
(2) Երկու ձեռագիրք և տպա հիւանդանալ։

հողմանք գոլով ընդ տերութիւն մարաց՝ կոչին աշխարհ մարաց ։

Խաբէ՛ութ ։ Տեղի կամ գաւառ յիշատակեալ՝ի պատմ. օրբել. գլ. է. (տպ. Թղթ. 24. 25. և 28.) ուր և գրի երկիցս Խաբէ՛ութ, և զնի՝ի սիւնիս, կամ սահմանք նակից սիւնեաց ։ * Խաղում Քանիւ Թափեցին (զաքարէ և իւանէ եղբարքն) զաշխարհն՝ի պարսից, և առին յատուկ նոյ մինչև ցնեղքին բասէն, և՝ի Խարկուշատայ մինչ՝ի մծնկերտ ։ և ապա դրի. * Ըմբին և զսիւնիս, զորոտն, զերորոտայն, զզղէն, և զԽարգուշատ ։ Տես՝ի նոր հայաստան զՊարկուշատ Թղթ. 271. 272 ։

Խաբէ՛ջեղ ։ կամ (ըստ այլ օրինի. Խաբէ՛ջեղ ։) Յիշատակեալ եղիշ. ՚ր. Թղթ. 67. ըստ ամենայն տեղիս աշխարհին հայոց՝ զորս Թափեցին՝ի ձեռաց պարսից վարդանանաց ։

Խաբ ։ Տես Աբեղեան ։

Խաւսան, կամ Խաւս ։ Պիւղ՝ հայրենիք սիրոյն կաթուղիկոսի որ զնի ը. տրդատայ յաջորդեաց, զորմէ յովհաննէս կաթ. * Օ՛նի սորուն (այսինքն տրդատայ) սիրն՝ի գեղջէ Խաւսանից ։ Ամուսնել անեցի, և կիրա կոս պատմիչ զսիրոնէ գրէն լինել՝է Խափսանէ ։ Նոյն ինքն կիրակոս զտրդատ նախորդն սիրոյն գրէ լինել՝է Պասանա տրէց (յայլ օրինի. ՚է Պասանատրէց) և՝ի Խոսրովից ։ Իսկ՝ի գաւազանագրքի ինչ կաթուղիկոսաց գրի. * Տէր սիրոն յաբգածոնանէ՝ի գեղջէ Խղնայից ։ Ա՛յլ զգրուածէ Խաւսանից կամ Խաւճնից՝ի յովհաննէ կաթող. յաստղկայ, և՝ի վարդանեայ, հաստատագոյն համարեալ մեր՝ յանծաւ նօթս մեծին հայոց՝ի գէպ համարեցաք կարգել զնոսին ։

Խաչաւեր ։ Ռուզ. ՚ր. 13. * Ա՛շրակ (ասէ) երթայր ընդ առաջ նորա (այսինքն մեծին Ներսէսի) մինչև՝ի կողմանս Խաբասերոյն ։

Ներդակոր ։ Տեղի զոր յիշէ կիրակոս՝ի գրերն վասն յոհաննու ուրուայն կաթուղիկոսի աղաւանիից՝ի Թ. դարն. * Այս փոխեաց զկաթուղիկոսարանն՝ի Ներդակոր իբրեանց հովոցայ տեղի, յորժամ հանաւ՝ի պարտաւայ ։

Ղզէն ։ Տեղի յիշատակեալ՝ի տպագրեալ պատմութիւն օրբել. գլ. է. Թղթ. 25. * Ըմբին (զաքարէ և իւանէ իշխանքն) զսիւնիս, զորոտն, զերորոտայն, զՂզէն, և ըզբարգուշատ ։ և՝ի գլ. է. Թղթ. 39. * Խառ և Թափեաց զերկիրն որոտնայ բուլանդակ՝ մինչ՝ի սահմանն բզնդոնայ, և Խղենոյ, յորում և կայր ընդ առեր աթոռն սիւնեաց տաճև ։

Ռխբրախան : Ա՛մրոց՝ զոր յոհ. կաթ. կոչէ երբեմն Ա՛մրոյիկ՝ յասելն . * Ի վերայ Ա՛մրոցկանն Ռխբրախանու հասեալ ‖ : Այս թէ , * և զայլ բնակիչս Ա՛մրոցկանն սրա կոխ արարեալ ‖ : Յայտ է թէ վասն փոքրկութեանն ասելոյն : Ա՛յս Ռխբրախան ամրոց՝ զորոյ զգաւառն ոչ նշանակ կէ յովհաննէս կաթ. և ոչ այլք , սեպհական կալուած էր կաթուղիկոսին , որպէս ցուցանէ նա ինքն ի պատմել անգ զաւառումն ամրոցին ի նարայ հաղարացի ոսպիկանէն. * Ելին (ասէ) ամենք և հեթանոսք ի բնակչաց տեղւոյն հողագործ մշակութեանն պարապեալ , և հարկս մեզ հարկանէին ‖ :

Ռողն : Ա՛մրոց երևելի , զոր պրոկոպիոս գիրք ա՛ . պատերազմ պարսից գլ. 15 . գնէ ի պարսկահայս . * Հռոմայեցիք առնն զտեղիս պարսկական տերութենէն ի պարսկահայս՝ զՌողն ամրոց և զՎարանկան ‖ ևն : Պարսկահայք հայք ասելով իմանայ զսահմանս հայոց որ էր ընդ տերութեամբ պարսից , քանզի ի նոյն գլ. գնէ զսա մերձ յոյժ ի թէոդոսուպոլիս :

Վաղ Բերդ , կամ Վաճայ Բերդ : Ա՛ղուիկ ՟ք . 30 . երևի գնել ի սահմանին դուդարայ , կամ արցախոյ . քանզի յետ պատմելոյ վասն դաւթի որդւոյ գուրգենայ՝ թէ հառ * Ո՛ղջմանս տաղտկեալ և վրայ դարձեալ , զսահմանակեայ մեծ քաղաքանիստ դղեակն . . . տիրէ (և) քաղաքին դմանեաց , հնազանդեցուցանէ և զամիրային տիխեաց՝ քաղաքաւն իւրով ‖ : Ա՛ւ յետ պատմելոյ թէ զիարդ նկուն արար պատերազմաւ զամիրային գանձակայ , ի վերայ բերէ . * Յայնժամ մարզպանն դեմաւոր՝ որ էր իշխան ի Վաղ բերդի ի սահմանն յայնոսիկ ‖ , ևն : Ա՛ւ ի գլ. 45 . ի պատմելն զապստամբութենէ դաւթի եղբօրորդւոյ ՟ա. գագկայ ալբայի բագրատունւոյ՝ գրէ . * Յաստուածել գագկայ ալբայի գնաց զօրօք ի տաշիր՝ շրջան առեալ ընդ շահնուդէ , և ընդ վրայ դարձ քանդեալ աւերեաց զամենայն . . . և ընդ Վաղ բերդ անցանելով էլ նա ի գաւառն ազատաւ ‖ : Յայս դիրս ցուցանեն և բանք վարդանայ և կիրակոսի՝ որք ստէպ յիշատակին առ ժամանակօք ասպատակութենէ թաթարաց :

Ի ժ՟ք . դարու էառ զնոյն դաւիթ արքայ վրաց , ըստ գրելոյ վարդանայ . * Ընդարձակեալ դաւիթ զսահմանս իւր , զՎաղ , զտէրունականն , զտաւուշ , զկայեան , և զկայծոն , զլաւռէ , զթաշիր , զմանկանաբերդ , և զսոլոր իշխանութիւնն հայոց կիւրիկէի և աբասայ ‖ : Ա՛ւ այլուր . * Վայ ընդ կողմն դաշտավայրացն Վաղայ ի տփխիս ‖ :

Ա՛ռնն զնայն և՛ ի ժԵ. դարու զաքարէ և խանէ եղբարքն Հայկազունք, որպէս պատմէ կիրակոս։

Ի նմին դարու յիշէ վարդան և զԱշտան Վատայ, և զոր խայն որ յանուն սըրդսի. * Ի ցաւ Վաշտն դագայ անթիւ և անհամար հեծելօք յամենայն ազգաց յանօրինաց հաւաքեալ, որ կամէցան այրել զոր խայն որ յանուն զօրավարին սարդսի ։ Օ նոյն կամեցաւ առնել և էլտկուզ պարսից ըստ գրելոյ վարդանայ. * Գայ ի մրեան, և այրէ անդ զամրոցն ... և գառնայ ի դաշտն Վատայ, և այրել հրամայէ զնաւն հռչակաւոր. վասն որոյ ի բարկութենէն ետն պատժեալ լինելին ։

Ա՛յլ ընդարձակ եւս գրէ ի թուէն ղպատառս և զբերդս վահրամայ իշխանին խաչենոյ և շամքօրայ, յիշատակելով միանգամայն և զշինող բերդին գագայ։ * Ել զՎատ անուանի բերդ և գաւառ ի գագկայ Թագաւորէ շինեալ, որ կայր ըզ հռչակաւոր ուխտն յերևանի աշխարհի (յայլ օրին. յերևանի շինեալ) խաչ և եկեղեցի կազմեալ և օրհնեալ ի ՚ջին մեսրոպայ վարդապետէն և Թարգմանչէն հայոց՝ որ կայ ի գլուխս Վատայ, և հայի ի դաշտն լայնանիստ և երկայնատարած ։ Օ ասյն զայս ակնարկէ և վերջին տուն շարականի սըրգսի. * Խա՛ չայրարար ըզ դիտապետ նշանագործ անուամբ ի խաչ և յեկեղեցի, առաւել պայծառ ի գլուխս Վատայ. ի գա գաթան տեղւոյն (1) օրհնեալ սըրբ մեսրովպայ ։ Յայս բերդ վերծաւ վանական վարդապետ գնեալ արծաթով քնակչաց ի ձեռաց Թաթարաց, զորմէ գրէն վարդան և կիրակոս։

Վայեձո՛ձ։ Տեղի՝ որոյ երեցն յիշատակի ի ժողովն տղուանից դումարելոյ հրամանաւ վաչագանայ արքայի, ուր և դնի ի սեռական հոլով՝ Վայեձոձոյ։ Լդաք առ առնօր, իբր զի մարթ է լինել Թէ այս տեղիք էին յայնմ սահմանի հայաստանեայց՝ որոց տիրէին տղուանք ։

Վեռակէդ։ Ա՛նք՝ զոր յիշատակէ կիրակոս ի գլ. ԺԶ

(1) Ջվերոյհշեալ բանս վարդանայ նոյն ևս շինողն բերդին՝ եթէ չեմք հիմնեալ ի հատատաուն ինչ վայրի, մարթ է համարիլ անհիմն ինչ կարծեաք ասացեալ. քանզի ի ժամանակս ե. գագկայ Թագաւորի յասողկայ ժամանակակից յիշատակի բերդ յայդ անուն. և կամ Թէ բանք վարդանայ նորոգեալ ինչ ի գագկայ արքայէ եղեալ ցուցանեն. ապա Թէ ոչ՝ առաւել հաւաստի կարծիք ի վեր եդանէ ի բանից ասոի շարակնոյն Գագ կոչիլ տեղւոյն՝ սակս գրիցն Գոգաթնաձև բարձրութեան ։

'ի դրեալն վասն աղաւթիանայ նոն մածնաբերդի (որ էր 'ի սերնդոց կիւրիկեի բագրատունւոց, նոն լօռէ քաղաքի.) * [ձ]ոկ կրօնաւորեցաւ 'ի վանքն որ կոչի Գետաւիկեաց ||։ Ա.յլ թէ նոյն իսկ ընդ դեռևայ վանիցն որ և կիսկ էր գետոյն աղատւոյ, կամ թէ այլ 'ի նմանէ՝ չունիմք ինչ առել հաւաստի. միայն յուշ առնեմք՝ եթէ սահմանն այսր վանացս ոչ հեռի թուի 'ի սահմանայ դետևայ վանիցս։

Գետաւայ, կամ Գետաւեայ դաշտ։ Յիշատակէ Թովմա արծր. կիրկիրոդ վարս գագկայ, յասելն. * Օ հետ մտեալ սակաւ ղօրօք հասանէ նոցա 'ի դաշտին Գետաւայ ||։ Ա.յլ 'ի պատմուԹէ հայկունեայց խաչին յաւելուածով լինի յիշատակի նոյն դաշտ. * Նկեալ (հերակլ կայսր) բնակեցաւ 'ի դաշտին Գետատայ [1] մերձ 'ի քաղաքն Սանատրուկ շաւարշայ ||։ Յորմէ մարթի և համարիլ զայս դաշտ լինել յարտազ գաւառի, կամ 'ի Շաւարշան գաւառի, և կամ զնոյն զայն դաշտ կոչեցեալ Սանատրուկ, տես յարտազ գաւառ։

Գեղեկաս։ Տես Նրեկաս։

Գէս, կամ Գէս։ Գիւղ՝ որ յիշատակի յայսմաւուրս ՚ի խորայելի սեպտ. իԹ. և յայլ յայսմաւուրս սեպտ. իԸ. 'ի վարս եղիշէի առաքելոյ աղաւանից. * Նկին (եղիշէ) յուսի գաւառ, և անտի գնաց 'ի գետնէն որ կոչի Գէս, շինեաց եկեղեցի ||։ Ա.ՀԹրձ յայս տեղի ասի անդաստնօր լինել և Գաշտաւին՝ ուր և նահատակեցաւն. * Նէ նա 'ի դաշտաւին Օ արփոնի (յայլ օրին. յայսմաւ. գրի Օ արդոնի. իսկ 'ի տպ. Օ արդոնի) ||։ Յիշատակէ զԳէս և հիւրակաս 'ի նմին պատմ. եղիշէի առաքելոյ 'ի գլ. իԸ։

Գիլոյ վանք։ [ձ]ուի լինել 'ի կողմանս աղաւանից, զորմէ վարդան 'ի պատմուԹեան. * Նէ եկեալ խոսրովէ (անն) հրամանաւ վարազգադատայ աղաւանից իշխանի, և խընդրեալ զնոսա լուսաւորվին՝ տարեալ եդ 'ի Գիլոյ վանս կոչեցեալ տեղւոջ ||։

Գոռոզ։ Տեղի՝ ուր վկայեաց մուկաՀել վանանդացի առ ժամանակաւք բուհայի կամ բուղայի 'ի իԹ. դարու։ * Նդին (ասէ Թովմ. արծր. էջ. 10.) 'ի վերայ 'ի տեղւոջ վկայուԹեան նորա Գոռոզու մերձ 'ի լեառն Վրէն՝ ուր էր բանակ այլազգեացն ||[2]։ Տես և զԳոռոզ։

(1) Օրինակք ինչ դրեն Գետաւ փէայ։

(2) Ի՛ լեառն Գոռոզ 'ի կողմանս տարօնոյ. այլ Թէ նոյն իսկ ընդ յիշատակեալն 'ի Թովմայէ՝ չունիմք ինչ առել հաւաստի։

Պատրեա սէ Նորս. Տես Պալատեան։

Պորոզ։ Յիշատակի առ վարդանայ՝ որ վասն փառաց ամիրային գանձակայ գրէ. * Օ օրացեալ տիրէ խաչէնայ, և Պորոզայ, և սևորդեացն ։ Սևորդիք կոչին Իւ տեացիք։ Յիշատակի առ Նորին վարդանայ և Խաչն Պոռ բոզայ կոչեցեալ. զոմէ տես ի Օտառաչոզ։

Պոռաքնէ գէաղ։ Յիշատակի ի պատմ. օրբէլ. գլ. Է. Թղթ. 36. ուր ասի. * Լսվև սմն (այսինքն գաւթի ու բուսին փոքրիկ Թագաւորի սիւնեաց) անցանել ընդ գլուխ գեղջն՝ որ Պոռաւենի կոչի. ազգ լինի և տեղջն որ Թանկրկեղաւ կոչեին .. և էր սա խազատացն սմպատայ ։ (կոչեցեալ օրբէլեան)։

Պոտէ վանդ։ Ա.յսպէս գրի առ կիրակոսի գլ. կէ. * Լ.ևն և Պադի վանից եպիսկոպոսն ևոր գրիգորիս, և վարդապետն վարդան .. բազում քահանայիւք ի գիւղն այն, ի սահմանս գիւղաքաղքենոյ ծովուն ի կողմն խաչէնոյ՝ հուպ ի բերդն Հանդաբերդ, ուր ջերմուկն է ծար անուն .. քանզի նոցա վիճակին էր ։ Լ.րևի ի բանից աստի կիրակոսի՝ Թէ այս մենաստան և եպիսկոպոսարան էր ի ծայրս սահմանաց սիւնեաց, և կամ արցախոյ։

Պոծթոնդ։ Տեղի՝ որոյ գաւառն Թէպէտ և անծանօթ, այլ գրիչս և զսահման տեղւոյն ստորագրէ խորենացին ու. 30. կամ ըստ ասլ. 29. * Օ բազում ի սերմանել ածդահակայ աղբիւրունս հանդերձ պատանեկօք, և այլ բազում գերեօք՝ որչափ Թէ աւելի քան զիւր մի՛ բնակեցուցանել յարևելեայ ուսոց մեծի լերինն (մասեաց), մինչև ի սահմանս գողթանն՝ որ էն տարմբատ, ասկի ողայ, Պաժգոյնք (ի տպ. Պժգոյնք), և որ՝ այլք առ եղերք գետոյն գաստակերտք ... մինչև հանդիպ ամրոցին նախ ջաւանու ։

Պոռին. Տես Պարան գաղ։

Պարձոճ։ Պէօղ՝ որ Թուխ լինել յաղուանս հայոց, և յիշատակի ի պատմ. գիւտի նշխարաց սրբին գրիգորիսի առ վաչագանաւ ի Ղ. դարու. * Ռևերեալ էր (գնչխարս ինչ սրբ լուսաւորչին) մնտԹիէի երիցու աշակերտի յոհան նու հայոց հայրապետի մանդակունւոյ, և էր ի գեօղն Պարահոճ ։ Լ.ր ի ստորև. * Ռնդ այն աւուրս առաքեր (վաչագան արքայ) զմնտԹիէ Պարահոճայ երէցն այլ և պաշտօնեիւք ի Սոհատ ։ Ա.յս մնտԹիէոս յիշատակի և ի կանոնիսս ի ժողովն վաչագանայ, ուր յորինակս լինէ գրի՝ * Պարահաճու ։

Ղարան դաշտ ։ Յիշատակի այս ՚ի յաւելուածն պատմ. վարդանայ՝ որ Թուի լինել նորին իսկ վարդանայ. * Ղարաձաւ (ասէ) հովտաւան յիջեանս ՚ի ձմերոցս ՚ի գաշտն մանազանայ, և ՚ի կայս ամարան ՚ի Ղառնին գաւառ կոչեցեալն, կամ ըստ այլոց ՚ի Ղարան դաշտ, զի այլք և զերկուք քարանց կան անդ շրջանակի առ լերամբքն, զոր սիրեաց և շինեաց անդ շինուածս ըստ սրտի իւրում. և խորհեցաւ շինել քաղաք՝ յորմէ պատճառէ տառապեցաւ երկիր մարդ և անասուն, փայտս ծանուցանս ՚ի հեռաստանէ բերելով ։ Ա.ԱԼ ԹԷ ՚ի ընկէ սահմանն հայոստան նեայց լցեն այս տեղիք՝ եթէ արտաքոյ, ոչինչ հաւատոյ աստանօր ունիմք գրել ։

Ղամանեայ փաղաք, կամ Ղամանիք, և կամ Ղոմանիք ։ Վաղաղաք ՚ի սահմանս տիխեաց և շամշուլտեայ՝ որք են ՚ի գաւառս. յիշատակի ուրեք ուրեք ՚ի գիրս, որպէս առ ա սոզկայ Ջ. 30. * Ղաւիթ (գուրգենեան)... ունի զկողմանս տաշրայ և վրաց դաշտի, զշամշուլտեայ մեծ քաղաքանիստ գեաղն նիստ արքունական պատրաստեալ ՚ի քեան՝ արագապէս տիրէ քաղաքին Ղամանեաց. հնազանդեցուցանէ և զամիրայն տիխեայ քաղաքաւն իւրով ։ Նոյնպէս և կիրակոս գԼ. ՚ն. գրէ վասն Թամթարայ, Թէ զկնի առնելոյ և աւերելոյ զլօռէ քաղաքն, նոյնպէս առ նէին * Նա ընդ այլ քաղաքս, և ընդ Ղումանիս, և (ընդ) շամշուլտէ, և ընդ մայրաքաղաքն տիխիս ։ Ետ վարդան յիշատակ գնոյն՝ կոչելով Ներդ. * Ետն երկոքեան (այսինքն իւանէ, և հայր նորա ապուլեթ) արջեւ լեալք ՚ի Ներդն Ղամանիս ։

Ի բանից առաւ հեղինակաց ըստ բաւականին մնալի և խնաստասիրել զդիրս և զսահմանն քաղաքիս. այլ ՚ի տպագրեալ պատմուԹեան օրբելեան. գլ. Ե. ԹղԹ. 17. ՚ի գրելն վասն ուրուն իւանէի օրբելեանց՝ Թէ * Ընտու.. և զՂամանիս ։, յաւելեալ ՚ի փակագծիս յումեքնէ ՚ի գրչաց կամ ՚ի տպագրողէն. * (Որ և կոչի Ղումանիս. և էր քաղաք ինչ մեծին հայոց՝ յաշխարհին գուգարաց-ոց, որ այժմ ասի Շ աքի) ։

Ղուղ գԼ՚ն ։ Յիշատակի յովհաննէս կաԹ. և երեւի դնել գնոյն մերձ յարագածոտն. քանզի յետ գրելոյ՝ Թէ * Ա.ըքայլ (ամիրասայ) զԹիկունս յամուր վայրս տուեալ ։ Նա Թէ՝ բազմաԹիւն զօրաց * Ա.կեալք ՚ի կոչունս սրքայլ.. ժողովէին ՚ի գեղն վճան՝ որ ՚ի տաղտուս ապաւայծ լերին ։ Ա.պա գրէ վասն ասիչին ոստիկանին. * Նա

ինքն խաղայ գնայ (՚ի կողմանէն դիմայ) ՚ի վերայ աբ քային սմբատայ՝ մուտ առ նա կալեալ իբրև բանակետղ ՚ի գեօղն Վողը ||։

Վռոտական։ Վեօղ սեփհական աբքային աղուանից. յիշատակի ՚ի պատմ. գիւտի նշխարաց սրբոյն գրիգորիսի. * Ընդ հասարակ հասանէին փութապէս ՚ի սեպհական գեօղն աբքունի Վռոտական ||։ և դարձեալ. * Վռայինն հասանէին (դարձեալք յամարաս գեղջէ) ՚ի սեպհական գեօղն Վռոտական, և անդ հանգուցանէն (գնչխարս սրբոյն).. մեծաւ զգուշութիւ՚ ՚ի ձը և յամնուական սենեկի՝ մինչև կատարեսցի հիմնարկութիւն մատրանն ՚ի Վռոտականն գեօղ յանուն պանդալէոնի ||։ Օգտառ առեղծայս թէպէտ և ոչ որոշակի՝ ՚ի պատմութիւ՚ անտի իմաստասիրեմք լինել յուտի գաւառի, որ և յանուանէ յիշատակի ՚ի պատմութիւ՚ անդ։

Վրթանականակերտ։ Յիշատակ խորենացւոյն ՚ը. 88. զոր և կոչէ մեծ դաստակերտ՝ յասելն. * Յայսմ ժամու և աղգայնն նոցա կամեալ մկրտի իբրայելն հանդերձ ՚ի ձեռն մեծին գրիգորի, արքայի ընդունելով ՚ի ջրոյն՝ տայ նմա ժառանգութիւ՚ զմեծ դաստակերտն արտաշիսի՝ որ այժմ ասի Վրթանականակերտ [1], և զգաւառն շիրակ ||։ Ընտի էր և յովհաննէս ՚ը. կաթ. պատմաբանն, որ ՚ի գաւազնապրի կաթուղիկոսաց գրի լինել * Հայրենեաք՚ ՚ի մեծ դաստակերտէն Վրթանականակերտէ ||։

Վրթոց աշխարհ։ Օգայս անուն յիշատակէ մատթէոս ՚ը. յասելն վասն աշոտոց եղբօր յովհաննու արքային բագրատունւոց. * Հայրապետն պետրոս և իշխանքն ելին առ աշոտ, և մեծաւ երդմամբ նստուցին զաշոտ Վրթոց աշխարհին թագաւոր ամենայն տանն հայոց, և յովհաննէս նստցի թագաւոր ՚ի քաղաքն անի ||։ Կոստանդիոս և վարդան. * Վտայ կրտսերն աշոտ առ կայսրն վասիլ, և առեալ ՚ի նմանէ զօր՝ գայ և հնազանդէ զամհնեսեան, և նստի թագաւոր Վրթոց աշխարհին ||։ Սովին անուամբ թերևս կամին սոքա իմանալ զգաւառսն որ արտաքոյ էին սահմանացն շիրակայ՝ յոր թագաւորէրն յովհաննէս. քանզի և լաստիվերտցին գլ. ՚ը. գրէ. * Սոքա ընդ միմեանս ան կեալք հակառակութիւ՚ վասն բաժնից երկրին, կարօտա

(1) ՚Ի տպ. խոր. գրի. Դուռ հռոմկերդն. ուր՚ի տպ. գրի. Վրթռհռոմկերդ։ Աւ էնչէի ՚ը. տպ. խռոմկերդն։ Յիշէ ընդ ձմերոցս արքունի՝ ուր կայեանք զօրացն էին։ Թղթ. 78. գրի ըստ ձեռ. Վրթռ.

յան իրաւանց և դատաստանի. որոց հակեալ Թագաւորն ափխազաց գերդ՝ ի խաղաղութեն համազեաց զնոսա։ Այս տայ բաժին երկանուանն ամբատայ զամուրն անի, և որ շուրջ զնովաւ գաւառք՝ վանն անդրանկութենն. իսկ աշտ տայ զնեբբեն կողմն՝ որ հայր ի վերայ պարսից և վրաց ||։

Այրաֆան։ Յիշատակի եղիշէ էջ. 78. ընդ ձմեռոյս արքունի ուր կայեանք զօրացն էին, զոր աւերեաց ուխտանէնդն վասակ առ վարդանամբք։ * Աւերեալ զաղաղամ տեղիս հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցս արքունի որ կայեանք զօրացն էին, զդաւնին և զԱրտամանս (1) զդրսհանակերան ||։

Այրանգանի։ Կաւոյ փոքրիկ՝ զոր յիշատակէ Թովմ. արծր. էջ. 13. առանց յիշելոյ զդաւառն. որ Թերևս էր ի վասպուրական աշխարհի։ * Այս երթեալ հասանէ (գուրգէն իշխան արծրունի) ի գեօղակ մի Այրանգանի անուն, առ մնալոն մի՝ որ էր երկոց վանիցն ||։

Այրեվան։ Կիսոյ յիշատակեալ ի Թովմ. մեծոփ։ * Այս ի գեղն Այրիշատ (2) զձեռնաւորն միրուիչ անուն ը. մարդով ընտանեօք տան իւրոյ (իշխանն բերդին ամուր) ի հուրն այրեաց ||։ Այրևի դնել ի կողմանս արձիշու և արծկեփ։

Այրեայնորդք։ Յիշատակի առ եղիշէի էջ. Թղթ. 67. ը ամենը տեղիս աշխարհին հայոց զորս Թափեցին ի պարսից նախարարքն հայոց միաբանեալք ընդ վարդանայ։

Այօլնաղբէաբ գեաղ։ Յիշատակի առ միխիթարայ սպասբանցւոյ վարդապետ որն հայրապետ անուն յԱօլնաղբէաբ գեղջէ, ի ժէ, գարուն ի սկզբան անդ ծագման ունի։ Թօռաց։

Աովմայ գաւառ։ Յիշատակի ի մատենագրսն ուռհայեցւոյ, որ և մերձ գնէ զնոյն առ ամրոցն արկինի։ * Ուրկն զմեծ ամրոցն որ կոչի Աղբիւր, որ էր մերձ ի գաւառն Աովմայ ||։ Այրևի դնել զարկնի և զայս գաւառ կամ ի սահմանս գաւառին պաղնոյ, և կամ մերձ նմին։ Յիշէ նոյն մատթ. և ի Թուին շժգ. զԱերդն Աովմայ, յասելն վասն իշխանին սլար խորասանայ. * Վասայր ի վերայ բերդ դին Աովմայ, և մեծաւ պատերազմաւ ի նեզ արկեալ զգաղաղամ աւուրս, և ոչ կարաց առնուլ. և յարուցեալ բազում զօրօք գայր յերկիրն ուռհայոց, և հասանէր ի

(1) Ասլ օրին. եղիշ. ունի վերամանան. ապ. վերմայէ։ (2) Ասլ օրին. գրէ Եռշատ. միւս այլ օրին. Գեղիշատ։

քերդն՝ որ կոչեր Աւարայր, այն է Աւերակ։ Մերձ նոյն բերդ է՝ զոր այլոք Մեհեռուկ կոչէ մեռեալ. ի Թուին չԺԵ, ի գրելն վասն գօհչիկ պարսիկ ամիրային, ելեալ * Հասանէր .. ի վերայ գաւառին Մոկաց .. և մեծաւ պատերազմաւ էառ զբերդն որ կոչի Մոկաթուխ, և անդ ողջոյն զամենեսեան սրով կատարեցին ։

Մոկաց։ Տեղի ուր բնակեին Թոնդրակեցի աղանդաւորք ։ Յիշատակէ գրիգոր մագիստրոս ի Թուղթն ք. առ նոյն աղանդաւորս։ * Ասայց դուք յորում այժմ բնակիդդ՝ եթէ սատակաբանեսցի ոք ուղղակի, Մոսկալդ ցրուեալ անուանի, կամ Մոսկացեալ յանդամոց ։ Այս գլխոյս կիշեն կոչէ Մոսկալեցիք ի ս. Թղթ. առ կաթուղիկոսն աստուծոյ ։ * Իսկ Մոսկալեցիդդ հրաժարեն՝ եթէ մեք Թլփատեալ ած ոչ խոստովանիմք ։

Մոքին վանք։ Յիշէ ասող. գ. 17. առանց յիշատակելոյ զգաւառն ։ * Ասայր Թագաւորին աբասայ ... զվարս կրօնաւորութեանն յանձն առեալ՝ երթեալ բնակէ ի տեղին՝ որ Մոքին վանք անուանի. զի էն եկեղեցիք փորածոյ ի սպիտակ քարի ընդդէմ Հարաւոյ ։ Մոքին է նոյն՝ որ ի բաւէն տեսանի մինչև յայժմ։

Մաշտոց։ Հայրենիք արիստակիսի վարդապետի, յորոյ ի խորագրի պատմագրութեանն արձանագրեալ կայ. * Պատմագիրքդ արիստակիսի վարդապետի լսատիվերտացւոյ, վասն անցիցն անցելոց ի յայլասեռ ազգաց որք շուրջ զմեզ էն, անցք ընդ աշխարհս հայոց ։ ի կամելն գուշակել զգաւառ տեղւոյս, յաչն արկանելով ի նորին իսկ պատմագրին բանս, գտանեմք զվարչն գաւառ բարձր հայոց. քանզի տէպ զկոչին կարնոյ երևելեացանէ իւր հայրենիս, որպէս և զքաղաքն Կարնոյ ի նմին գաւառի՝ բազում անգամ կոչէ Վաղարշ ։

Մոզաստանայ դաշտ։ Տեղի մեծի պատերազմի հայոց ընդ պարսից առ ք. վարդանաւ մամիկոնէից ի գ. դարու. յիշատակի ի յովհ. կաթող. * Ի ժամանակի սատ խոսրով արքայ պարսից զօր բազում դրժմարեաւ առաքէ հրոսակս վարդանայ. և լինի պատերազմ սաստիկ ի դաշտին Մոզաստանայ [1] ։

Մոզաստոյր, կամ ըստ այլ օրինակի՝ Մոզաոյդ։ Յիշատակէ Թովմ. արծր. ք. 2։ * Վրէ (քրիստափոր կաթուղիկոս) և ի կողմանս դերջանու և Մոզաստաձորոյ բնա-

(1) Ընդ վարդանայ ի հրկին հնագոյն օրինակս գրի Մոզաստոյ։

կիւան, և աշխատակալ տեառս, և առ եպիսկոպոսունս ‖. (զդուշանալ յաղանդոյն բարծուժայի նեստորականի)։ Ճշտալ լինել սահմանակից դերջանու։

Խաղոյ առեաջ։ Ի մուր՝ զոր լատին. գլ. ք. յուցանէ լինել սահմանակից կարնոյ, զի ասէ. * Ի ձեալ մինչև յամուրն որ կոչի Խաղոյ առիճ՝ի սպառուածն կարնոյ. և հասեալ յագարակն՝ որ հայի ընդդէմ ամրոցին... հատին զգլուխս նոցա ‖։ Ո այս տեղի խոստացաւ վասիլ կայսեր տալ դաւթի կիւրապաղատի տոհմոյ՝ի լինել նորա նիզակակից կայսեր ընդդէմ սիկլաւոն վարդայ բռնաւորի։ * Խոստանայ (ասէ ասող. ք. 15.) տալ նմա զԽաղոյ առիճն կղէսուրաւն, զջոր մայրի, և զկարնի ‖։ Յիշէ նա ինքն ասող. և՝ի ք. 43. և յուցանէ լինել մերձ առ կարնի։ * Կարձաւ նա (այսինքն կայսրն վասիլ) ընդ Կարնի և ընդ Խաղոյ առիճ՝ի հոտատանդնուպօլիս ‖։

Խամղէ վանդ. Տես՝ի Աղեթոր։

Խաւարաչոր վանդ։ Յիշատակի՝ի գիրս ինչ մեհնութեան տոհմից տէրունականաց. ՝ի մեհն. առաջաւորաց պահոց։

Խծկոնդ, կամ ըստ այլ օրինի. Խծկնդ։ Ո անք չինեալ ՝ի ժայ. գարու՝ ՝ի վեսան սարգսի իշխանի, զորմէ գրէ սա մնուել՝ ՝ի նծա. Թուին. * Ի ձեռապատիւ վեսան սարգիս զինի բազում շինուածոց բերդից և եկեղեցեաց՝ զհրաշալի ի գաւառս Խծկունս (1) շինեաց, պայծառապէս զարդարեալ զոր քաւարանն՝ որ ձանապէն անուն ‖։

Խնապատ վանդ։ Ա յս վանք յիշատակի առ գրիգորի մա դիսարոսի՝ի խորապրի կ. և կե. Թղթոյ՝ որոյ առաջինն է, * Ա ղ հայրն սամուել առաջնորդ վանիցի Խնատոն ‖. և երկրորդն՝ * Ա ղ կրօնաւորսն Խնատոն ‖։ Յերկոսին խակ՝ի Թուղթս զամուել կոչ * Կրօնաւոր քահանայ, և ծայ բագոյն հարց ‖։ Ուրուք յայսմանէ ոչ լինել Խնատի վանիցն Խալիկոպոսարան, կամ Ի Թոռ եպիսկոպոսի։

՝ի վախճան թ. Թղթոյն ցուցանէ զանձն ունել իշխանութեան՝ի վերայ նոյն վանից. քանզի լուեալ զմահ ծերունւոյն սամուելի առաջնորդի վանացն՝ գրէ առ կրօնաւորսն։ * Ո գուշասջիք ժողովեալ բազմութիւնդ, և՝ի միասին ընտրեցէք առաջնորդն՝ զոր և կամի ած և դուք. և միաբանութիւնք գրեցէք առ իս, և փոյթ առ իս առաքե-

(1) Ա ղ կիրակոսի՝ի մէր օրի զԽծկաւանս (կամ Խծկնա) շինակա գրի Խոյնոնս, որ է վեր նեաց, պայծառ պահաւ զարդարակ։ Կակ կրկին օրինակք՝ սա բեալ զոր քաւարանն՝ որ է առաքմնելի ուներն. * Ջհրաշալի վանս առգիս ‖։

ցՀը ... և եկեսցեն առ մեզ յանուանէ և այսոքիկ յերկրացդ՝ զորոց և զանուանացն գրեալ եմ իմովս ձեռնագրովք. և այսոքիկ փոյթ՝ զի մի յապաղեսցին. վասն զի գրեցից նոցա վՀՅու ինչ հաստատական՝ զի մի երբեք յայլեսմ ժամանակի դղրդեսցին, և լիցի աւերումն այսպիսի Ա՝այրաքաղաքացեաց։ Ա երջին բառդ զՀռչակաւոր գոլն ենթատանկն յայտ առնէ, քանզի սովորեցան նախնիքն մեր զերեւելին՝ ի վանորէից՝ Ա՝այրաքաղաք վանս անուանել։

Խնձիկ։ Ա՝ատակերտ՝ ի սահմանս իշխանութեանն աղուանից, շինեալ՝ի վաչագանայ արքայէ յանուն դստերն իւրոյ, ըստ որում գրի՝ի պատմ. գիւտի նշխարաց սրբոյն գրիգորեւսի։ * Ա՝ն դաստար մի աղայական հաստակաւ խնձիկ անուն յոյժ սիրելի արքային՝ յորում՝ անուն շինեալ էր դաստակերտ, եւ մնաց նմա՝ի նշխարաց սրբոյն, և՝ի նորին դաստակերտի մեծապէս կատարի լիշատակ պէսպէս պատմով։ Ա՝ոտի լինել յօտի նահանգի։

Խոտն։ Յիշէ գրիգ. մագիստ. ՝ի Թղթ. ՚ա. առ կաթուղիկոսն ասորւոց։ * Ա՝ն ոմանք յանիծեալ ազգէդ Թանդրակեցեաց՝ որք անուանեն զինքեանս Ա՝աշեցիք, և այն են չարուքեն արմատ, և ... Թանդրակեցիքն որ՝ի խոտն էն, և գրեն վասն քրի՝ստոսի։ Ա՝ս՝ի ՚բ. Թուղթն առ Թուլայեցի Թանդրակեցիսն՝ ի ստուգաբանել զանուանս տեղեաց բնակութեանց նոցա. * զխոտն (ստուգաբանէ) իսկակեալ և խաւարեալ, և խորամուխն բնակեալ։ Ւսկ Թէ նոյն իսկ սա ընդ խոտս բերդաքաղաքի, (զորմէ ՝ի նոր հայաստ. Թղթ. 81.) չունիմք ինչ ասել հաստատ։

Խոտան։ Յիշատակի՝ի կիրակոսէ, զոր և ցուցանէ լինել՝ի կողմանս պարտաւայ և բէլուկոմայ։ * Օ օրաժողով լեալ Թագաւորն վրաց լաշան, և մեծ հաղարաւ պետն իւանէ՝ եկաց ընդդէմ նոցա մարտիւ պատերազմի, և իջեալ՝ի դաշտավայր տեղիս՝ զոր խոտանն անուանեն, քանզի անդ պատահեր Թշնամեաց՝, այսինքն Թաթարաց։ Ւսկ վարդան զտեղի պատերազմին դնէ լինել առ գետովն կոտմանայ մերձ՝ի գուգարս, յասելն. * Ա՝կին մտին (Թաթարք) յերկիրն գուգարացւոց առ դաշտավայրօքն՝ի կողմանցն աղուանից իբրև Թէ ինն. և կոտորէին զաշխարհն ընդ ամենայն կենդանի զորս գտանէին, և փութով դառնային. զորոց զՀետ մտեալ ամենայն ուժով լաշէ՝ հասանէ առ գետովն կոտմանայ՝։ Ա՝այն Թուի ընդ խոտանայ և խոտ

նան Ա՛ղաղաք՝ յիշատակեալ ՚ի վարդանայ, որ ՚ի գրելն զգեհեսրեայ վրայ արքայի՝ ասէ. * Պահեաց նոյնպէս զիշխանութեն Տօրն, և յաւել ևս զՅունիսիս, և զՅուն նան քաղաք առեալ ՚ի պարսից ||։

Խաչախոսիկ։ Յիշէ խորենացին ՚ի ա. 29։ ը. 6. 8. ընդ խրատայ, և ջուղայի։

Խորանիսպ։ Յիշատակէ եղիշէ ՚ի գլ. ը. Թղթ. 67. ընդ ամուր տեղիս աշխարհին Հայոց գրոս առնն վարդա նանք ՚ի ձեռաց պարսից։ * Ընդունին զանմատոյց ամուրսն՝ զդ առնի քաղաք, զանին, զարտագերս, .. զերկայսորդան, զարշնին, .. զբարձրաբերդն, զԽորանիսան, զձիանիսան, զանկասկածելի զողակասն ||։

Ծիծառնիկ։ Ասան յերկրին արջուց մերձ ՚ի տարօն, կոչեցեալ յանուն Ծիծառնիկի ուրուհն առն՝ որ գողաց ցաւ զմնան խաչափայտին՝ ի սբ կարապետիկ տարօնոյ հրաժմնաւ իշխանին արջուց յաւուրս ը. Ներսէսի կաթուղիկոսի, և վահանայ կամսարականի, զորմէ ընդարձակ գրի ՚ի պատմ. տարօնոյ։ * Իշխանն արջուց կողմն գորգ չատախօս ... եկն ՚ի դաշտն տարօնոյ առ այր մի որում անունն էր Ծիծառնիկ. աղաչեաց զնա իշխանն և ասէ, թէ երթ հնարեա զողացիր զխաչն .. և առ կինէն զը. գահեկան։ Ընդ նա ասէ. դրամն քեզ, զխաչն առնուր, և գամ յերկիրն քո, ընտրեմ ամուր տեղի, և շինեմ աւան, և զիմ անունն դնեմ նմա ||։ Ընդ ապա ասէ. * Ընդ տրեաց տեղի, և շինեաց եկեղեցի, և անդ եդ զիրուն նեան սբ նշանին, և անուանեաց զանուն տեղոյն Ծիծառնիկ ||։ Ընդ սակաւ ի միջի. * Ծայր տուր՝ զի երկիրն այն ամուր է, և ոչ կարեն զողանալ ||։ Ընդ ՚ի վախձան պատմուԹեն. * Ո այս պատմուԹիւն գրեալ եղեն յեկեղեցին Ծիծառնոյ ||։

Ծիմուբ։ Ամուր տեղի յաշխարհին Հայոց յիշատակեալ յեղիշէի. զորոյ զբանս տես ՚ի վերոյ ՚ի բառն Խոբանիսպ։

Ծղոտ։ Տես Ընդոտնէդ Բերդ։

Ծոռան։ Գիւղ՝ յիշատակեալ ՚ի Թղթի յովհաննու քռնեցւոյն, ուր ասի վասն յովհաննու ուրուհն վարդապետի լինել ՚ի Ծոռան գեղջէ։

Ալածան դիմա։ Տեղի՝ զոր յիշատակ պատմիչն ուռպելեան (տպ. Թղթ. 29.) և ցուցանէ լինել ՚ի սահմանս Հայաստանեայց։

Ալածրբեր։ Ալերակոս դասէ զսա ընդ ամուր բերդս աը-

յախոյ և գուգարաց . քանզի գրէ ՚ի գԼ . ժԽ . պատմու-
թէ իւրոյ վասն իշխանաց ամենից Հայոց ՚ի ժՔ . դարու յա-
ւուրս զաքարիայ և իւանէի եղբարցն . * Կ՚ուխն և նոքա
բազում գաւառս ՚ի պարսից , և բերդս ամուրս զգարդ-
ման , զքարհերձ , և զերգեվանք , զտաւուշ , զվաճա-
րկէթ , զտէրունականն , և զդապ , և զշամքոր քաղաք ‖ Լ֊ .
և զԿին ՚ի գԼ . ԼԲ . գրէ վասն Թաթարաց ՚ի ժՔ . դարու :
* Կ՚հնոքիկ որ առին զշամքոր՝ եկին ամենայն տխուն իւ-
րեանց ՚ի տաւուշ , և ՚ի վաճարկէթ , և ՚ի նոր բերդն , և
՚ի դապ , և որ շուրջ գնոքօք , և ՚ի նեղ արկեալ պաշարե-
ցին զնոսա ‖ :

Կայծան : Յիշատակէ զայս վարդան երկրիցս , և ցուցա-
նէ լինել ՚ի կողմանս գուգարաց՝ ըստ ասէ . * Կ՚ու կրտսեր
եղբայրն (Ք . սմբատայ) ժառանգէ զտաշիր սէորգուվքն
ձորոգետին , և զկայեան , և զկայծան ... ՚ի գաւառն
տաշրայ , և այլ բերդք անուանիք եհաս գուրգենայ՝ զոր
վիրք Սամխէթ կոչեն ‖ : Կ՚ու այլոյր գրէ վասն գրիգորի
մագխաբասի . * Տայ զքէնի ՚ի մոնոմախին , և զկայեան ,
և զկայծան՝ զոր ընդ ձեռամբ իւր ունէր ‖ : Կ՚ուռ բանիւ
Թէրևս սահմանակից կացուցանէ Կիպ գաւառն այրա-
րատոյ (յորում բջնին էր ,) զկայեան որ էր ՚ի գուգարս ,
և զկայծան՝ որ ոչ հեռի Թուի ՚ի կայեանէ :

Կուրյ ձոր : Յիշատակի առ Թովմայի մծնռի . ՚ի պատ-
մելն վասն աքանդարին . * Կ՚կեալ գնայր առաջի նոցա
սակաւ զօրօք ՚ե . ոգւով աւելի կամ պակաս՝ Ձանասպար
հասն կորոյ ձորոյ , յետ լերինն սբ ուխտին Կքանչելագործ
ծին ‖ : Կ՚րևի գնել ՚ի սահմանս արձէշ քաղաքի :

Կառաւէ : Կ՚ետ՝ յիշատակեալ ՚ի զաքարայ Թղթ . 213 :
* Կ՚ւ քանզ սեպուհն մամիկոնէից վասակ՝ քանզի առաջա-
պահ էր այն օր՝ գնայր յառաջ ՚ի գետոն որ անուանի
Կառաւակք ‖ : Կ՚ւ զԿին ասէ . * Կ՚ւ երթեալ ՚ի Կառաւակ
յօթ , յանկարծակի յառաւօտուն ծագել՝ հասեալ ՚ի
նոյն գետ և մարզպանն պարսից առավնասց ‖ : Կ՚ւ որ-
պէս յայտ է ՚ի բանից զաքարայ , այս տեղի չէր ինչ հեռի
՚ի նախնեացն :

Նամանշէն : Կ՚աղաք եպիսկոպոսանիստ , յառաջն կո-
չեցեալ Տամբուր , յարևմտեան կողմն Ձորոխ գետոյն , որ
պէս յայտ է ՚ի պատմելն յովհ . մամիկ . (ըստ ձեռ .
քանզի պակասի ՚ի տպ . այն գլուխ) ուր գրի վասն վաշ-
տեայ վրաց աղքայի . * Կ՚ասնց ընդ գետն Ձորոխ , և գնաց
՚ի քաղաքն Նամանայ՝ որ կոչի Տամբուր ‖ : Սա ինքն հա-

ժամ քանզի նորոգեաց զսա ՚ի Ե. դարուն, կոչեաց յիւր անուն զքաղաքն Համամաշէն. այլ ՚ի ժամանակս նորին Համամայ, և յետ մահուան նորա քաղում քանդմանըք գործեցան յայս քաղաք. քանզի նոյն ինքն արքայն վրաց սրով և հրով գերեաց զքաղաքն, և զքահանայս, և զեպիսկոպոս նորա զմանկունս սպան յեկեղեցւոջ քաղաքին կոչեցեալ Աբ սիոն. և յայնմանէ ըստ ասելոյ պատմագրին՝ զանէծս ընկալաւ քաղաքն յեպիսկոպոսէն, թէ՝ * Անիծեալ քաղաքս այս խոպան և աւերակ, և ոչ ոք եղիցի որ բնակիցի ՚ի սա յաւիտեանս յաւիտենից ‖: Այս փոքր ինչ զինի՝ երեք հազարք ՚ի միում գիշերի սատակեցան, և այլքն փախեան՝ Թափսր և աւերակ Թողեալ զքաղաքն: Այլ որպէս Թուխ՝ վերստին նորոգեցաւ քաղաքն, թէ և ոչ ըստ առաջնոյն: Տես զՀամէն ՚ի նոր Հայաստան. Թղթ. 395. 398:

Հերփ: Գաւառ՝ յիշատակեալ ՚ի կիրակոսէ, որ զրէ վասն ստեփ. կաթուղիկոսի աղուանից (՚ի ԺԳ. դարու,) Թէ * Այսր անդր կացեալ մինչև մեռաւ ՚ի Հերզ գաւառի ‖: Որ չէ մարթ որոշել արդեօք ՚ի Հայս, եթէ յաղուանս անկանիցի:

Հերան: Այս Թուխ. մեծոփ. յիշատակի Աղբուէ (ոմն) ՚ի Հերնայ. և այլուր յիշէ Ոչաղս Հերանին: Տես և ՚ի նոր Հայաստան. Թղթ. 231:

Հնարակերտ: Այսպէս զրի ՚ի ձեռագիրս օրինակս խորհ. նացւոյն. ԺԵ. 7. իսկ ՚ի տպ. որպէս և առ յովհ. կաթուղիկոսի ըստ միում օրինակի զրի Հռոնաբակերտ, ըստ այլում Յոռնաբակերտ: Լտրենացին Ամուր կոչէ զնոսին, և երևի գնել ուրեք կամ յաղուանս, և կամ ՚ի Հայս առ սահմանս նոքա աշխարհին աղուանից. զորօրինակ ՚ի Ը. 7. (ըստ ձեռ. 8.) յասելն վասն սիսակեան ցեղին՝ յորմէ էր առան հնահայեաց աղուանից. * Հառանգեաց զդաշտն աղուանից, և զլեռնականսն նոցին դաշտի՝ ՚ի գետոյն էրասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ ‖: Այս զինի զրէ վասն գուշարայ՝ որ յորդւոցն շարայի. * Հառանգեաց զլեառն Մեծին որ է Կանգաբք, և զկէս մասինն ջաւախայ, զկողբ, զՃոր, զՁոր, մինչև ցամուրն Հնարակերտ ‖: Ուր վերջին բանքն ցուցանեն զՀնարակերտ սահմանակից գուգարաց: Իսկ յովհ. կաթուղիկոս կոչէ զնոսին Վաղաք, և յուտի գաւառ ձգել երևի զդիրս նորա ՚ի գրեն զսահմանաց տերութեան ա. ամբատայ արքայի: * Զգեալ աձեցուցանէր զշաւիղ տերութե[ան] իւրոյ յարև-

մանից հիւսիսոյ մինչև ցկարնայ քաղաք, և անդր ևս քան զկղզիջս քերեալ... զկուր գետով մինչ ՚ի քաղաքն տրփ խիս, և զուտի գաւառ՝ մինչ ՚ի քաղաքն Հոնարակերա, և մինչ ՚ի տուս և ՚ի չամքոր ||։

Ձղէերտ։ Ուան յիշատակեալ յեղիշէից (գլ. ՟ը. Թղթ. 78.) ընդ արքունի ձմերոցս։ * Ուերեալ (ուրացեալն վասակ) զբազում տեղիս հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցս արքունի՝ որ կայեանք զօրացն Իլին, զգառնին և զերամանս... զփառախոտն, զարդեանին, զՁողկերտն աւան, և զբերդն արմաւրի ||։

Ձորայոյ ճանապարհ։ Յիշատակի առ ղևոնդեայ պատմագրի գլ. ՟ը. ուր գրէ վասն Թէոդորոսի ուշտունւոյ՝ թէ ՚ի դիմել երկրորդ անգամ իսմայէլեան զօրուն ՚ի հայս ՚ի Ի. գարուն, * Ուբեալ զզօրս իւր կամէր ունել զկիրճն ձոր, նահապետին Ձորայոյ, այլ ոչ կարաց ժամանել յառաջս նոցա ||։

Ձոր աղբիւր։ Ուսողիկ ՟գ. 41. երևի դնել զնոյն ՚ի սահմանս քագրևանդ գաւառի՝ մերձ ՚ի լեառն Նպատ։

Ա՚ախթոյ վանք։ Յիշատակի յայտնութիւն յունիսի 19. ՚ի վարս յովսեփայ գնեցւոյ՝ որ նահատակեցաւ ՚ի Թուա կանիս ոճգ. յորում ժամանակի կային ՚ի նմա բազմաթիւք կրօնաւորաց։

Ա՚ահկանաբերդ։ Յիշատակէն զայս տեղի վարդան և կիւրեղոս, որոց երկոցունց իսկ բանք ոչինչ որոշակի նշանակ կէն զգաւառ տեղւոյն, այլ ընդհանրապէս ցուցանեն լինել ՚ի կողմանս գուգարաց, մերձ կայենոյ. վարդան այսպէս գրէ վասն դաւթի արքայի վրաց. * Ուբեալ... զկայեան, և զկայծոն, և զլոռէ, և զտաշիր, և զԱ՚ահկանաբերդ ||։ Ուստ այսմ՝ գրէ և կիրակոս վասն իշխանին ուրուսն. * Ուպա գարձ եղև իշխանին քրդի ՚ի հայրենիս իւր՝ գալ յաշխարհն կայենոյ և Ա՚ահկանաբերդոյ ||։ Ուր զԱ՚ահկանաբերդ որպէս ասացաք՝ սահմանակից Թուի կացուցանել կայենոյ։ Ուայլ զկնի Թերևս որոշել Թուի յասելն. * Ուրդիք քեռ բարեպաշտ իշխանին քրդին՝ որ ընդ այն ժամանակս իշխեր բերդին կայենոյ և գաւառ ոին. և ցուցին նմա ||։ Ույս ահա ՚ի բազդատել զվերջին բանս կիրակոսի ընդ առաջինն, զԱ՚ահկանաբերդ պարտ է դնել ՚ի գաւառին կայենոյ. զի յառաջնումն զաշխարհն կայենոյ և զԱ՚ահկանաբերդ Հայրենիք ասէ քուրդ իշխանին, իսկ ՚ի վերջինն բանսն Թէպէտ չլինի զԱ՚ահկանաբերդ, այլ զիշխանն տիրել ասէ կայենոյ և

գաւառին՝ յորում իմանայ և զԱհկանաբերդ ։

Աղեաւեանք տեղի ։ Յիշատակի ի բուզանդայ էջ. 30. ուր գրէ. * Կայսին հասանելին ի տեղին որ կոչի Աղեաւեանք ։ Յայլ օրինակի՝ Աղեաւեան կամ Աղաւեան ։ Կոչին պէս յիշէ և էջ. 47. ուր և գրի Աղեաւեան ։ Նոյնպէս և ի խորխոռունիս, ըստ որում Աղեաւորեաց պաշտօն՝ նոյնն տոհմին էր սեպհական ։

Աճառ, կամ Հաճառ առն ։ Պատմիչն օրբէլեան էջ. 64. Թղթ. 25. դնէ զսա ի նախնիսն գաւառի, այլ քանզի նաև զբերդն երկնակայ ի նոյն կարգ դասէ (ըստ վիճակի իւրոյ ժամանակին,) յայն սակս չէ մարթ որոշել՝ թէ արդարև ի նախնիսն անկանիցի Աճառ կամ Հաճառ առանն, եթէ ի սիւնիս ։ Օ բանս օրբէլեան պատմագրի տես ի նախնիսն գաւառի ։

Այրեաց ջուրք ։ Ի իմէական գանձակայ, նախնեան ժառանգութիւն օշնի իշխանի՝ զորմէ գրէ շարունակ կոչն սամուէլ. * ի շիր. ամն ի բունակալութիւն տաճկաց՝ եւ օշնի իշխանն ի ժառանգութենէ իւրմէ որ կոչի Այրեաց ջուրք հանդէպ գանձակայ ... և եկեալ յաշխարհն կիւլիկեցւոց ։

Աղաւնոյ գետ ։ Յիշատակէ Թովմա մեծոփ. յասելն. * Նա տաճն գերի (տարեալ էին) ի միում տանէ ի գեղն Աղաւնուց ։ Երևի դնել զնոյն ի կողմանս քաղբերունեաց ։

Ախնէրտ ։ Այս տեղի յայտնի է մեզ լինել ի ստորին բասէն. տես ի նոր հայաստան. Թղթ. 91 ։ Այլ զի ոչ ուրեք ի գիրս եղև մեզ գտանել թէ յո՞ր գաւառ անկանիցի Ախնէրտ, յայտ վայրի ի կարգ անծանօթից հարկ եղև դասել ։ Ի ստորագրութենէ եպիսկոպոսաց Ժողովոյն ասոյ ի ԺԷ. դարուն գտանի և ստորագրութենէ Կիրակոսի եպիսկոպոսին Ախնէրտոյ ։

Ախթոր ։ Գաւառ՝ որպէս Թուխ ի հիւսիսակողմն հայաստանեայց, զոր և յիշատակէ յովհաննէս կաթուղիկոս յասելն վասն հայկազունի իշխանացն սահակայ և վասակայ՝ որք ամբացեալ էին ի սևան կղզի յերեսաց աստուածակուրեաց յուսիայ՝ եթէ * ի մահ եղեալ ի միասին սիրելի եղբարցն՝ թէ գուցէ ... մանուկսյին ի ձեռս հեթանոսական բռնադատացն .. նաւեալ անկանէին հասցեալ յամուր գաւառն Աղիսորոյ ։ Գրէ զկնի, թէ յորժամ և անդ զհետ պնդեցան նոցա թշնամիք, * նոքա թեալ ... դադարէին յանձաւախիտ ամրոցս մայրեացն

զարդմանայ և արցախայ ‖ : Ո՛նոյն բանս ընդօրինակէ և ստեփ. օրպել. ի գլ. լԸ : Ա՛յդ՝ ի վերջին բանից յովհ. կաթուղիկոսի. յայտ է թէ Աիսփոր գաւառ էր ըստ ԱՋ արցախայ և զարդմանայ որ էր յարցախս, և սահմանացն ծովակին գեղանայ :

Յիշէ զայս գաւառ՝ Ղազարք անուամբ և կիրակոս ի պատմ. ի գրեղն վասն յովհաննու աղուանից կաթուղիկոսի, թէ դիմեաց նա գալ յերկիրս հայոց ի Արշմունից գանձակայ, և * Ընակեցոյց զնա իւանէ ի քաղաքն Աիսփոր՝ ի վանքն որ կոչի Խոշէ : Սա սկսաւ շինել անդ եկեղեցի մեծ և հրաշալի, և մինչև էր աւարտեալ՝ խա փանումն եղև, զի եկն սուլտանն խորասանայ Ջալալա դինն կոչեցեալ ‖ : Ա՛յլուր նա ինքն կիրակոս ի գրեղն կրկին անգամ զնոյն յովհ. կաթուղիկոսի՝ կոչէ զԱիսփոր՝ Գաւառ : * Ցո՛ յովհաննէս ամն իս, որ շինեաց եկեղեցի մի հրաշալի ի Գաւառն Աիսփոր, ի վանքն որ կոչի Խոշէ ‖ :

Ա՛ղուանք : Գէօղ անձամբ, յիշատակեալ ի Թովմայի արծր. էջ. 11. ուր գրէ վասն արշաւանացն գուրգենի եղբօր գագկայ արքայի արծրունւոյ, թէ * Հասին ի գոգ տեղի մի ի Ա՛ղունից գէօղ ‖ . և որպէս Թուխ ի նահանջն Թաց և ի հետևեալ բանից՝ էր ի կողմանս պարսկահայոց :

Ա՛ղաւնի : Յիշատակի ի վարդանայ ի ոճը. Թուխն : * Ելոյծ շարժ ահագին, և փլաւ պաձուձաղարդ եկեղեցին որ ի Ա՛ղաւնիս, ի մեռասանն յունուարի ի ժամ ձաշոյ, և էջ. պատարագող էր մեծ զենմանն նուիրեցան ‖ :

Ա՛ռաջ : Գաւշտ ի մեծն հայս, ուր ըստ գրելոյ խորէն. էջ. 10. յարշաւիր կամսարականէ ի պարտուիճ մանուեցան պարսիկք : * Գումարէ (շապուհ արքայ պարսից) զօրս բազումս ի ձեռն ներսեհի եղբօր իւրոյ .. և առաքէ յաշխարհն մեր ... որոց պատահեալ քաջին արշաւիր կամսարականի՝ հանդերձ ամենայն հայաստանեայցս զօրու, ձակատ տուեալ ի Գուգին անուանեալ դաշտի .. փախստական առնեն զզօրս պարսից ‖ :

Ա՛ղէն : Ղազարգաւօղ յիշատակեալ նախ ի ղազարայ Թղթ. 98. * Ել զերանելի երեցն խորէն ի Ա՛ղենոյ ‖ : (և Թղթ. 75.) ուր յետ յիշելոյ զեպիսկոպոսունս ժողովոյն արտաշատու առ ա՛. յովսէփ կաթողիկոսաւ, ի վերայ բերէ. * Ա՛յսոքիկ ամենեքեան եպիսկոպոսք, և ի պատուական երիցանց՝ աբէն վրդով, և խորէն ի Ա՛ղե-

նեայ ‖ : Ոչ ստ չինեցաւ մեծապայծառ եկեղեցին ի Հ. դա-
րու ի ժամանակս իշխանութեան դաւթի սահառունւոյ :
* Այլ ի հրամանէ նորուն չինելը խակ (ասէ յովհ. կաթ.)
եկեղեցին գեղեցկայարմարը որ ի քաղաքագեղն Արեն ‖ .
զոր տամուհէ՛ կաթուղիկէ անուանէ յաղխասակին առ
կէ . Թուականաւն հայոց , * Ը հինուած կաթուղիկէին
Արենոյ ‖ (1) : Այս աստղկայ է . 2՝ . գրի Ա՝էն՝ ուր ասէ
վասն դաւթի սահառունւոյ . * ի Ա՝ռէն զեկեղեցին սա
չինեաց ‖ : Խակ վարդան զնոյն կրկնէ յաւելն . * Սա չէ
հնեաց զեկեղեցին Արենոյ ‖ :

ի ժէ. դարուն առաւ յելկուզայ ամրոցն Արենոյ և
այրեցաւ, ըստ որում պատմէ վարդան : * ի ոժէ . Թէին
(իբրև առին վերջ զդուխն և այրեցին) . . . լուեալ եւտ
կուզն՝ գայ յայրեցեալ և ի քանդեաըն գէին, և խոցո-
տեալ սրտիւ և մխռեալ իբր զդազան գատաղի՝ գայ ի
Արեն, և այրէ անդ զամրոցն, ուր ողջակիզեցան վասն
քոյ ոգիք իբրև ե՛, և դառնայ ի դաշտն գագայ ‖ :
ի բանից աստի վարդանայ երևի եթէ Արեն անկանէր
ի հիւսիսոյ դունայ, որպէս թէ ընդ մէջ դունայ և գագայ :

Ալեխս : Պիտոյ յիշատակեալ ի տեփ. օրպել. գլ. Թ.
ուր գրէ վասն տարապայման որդւոյ լիպարտին . * Ա-
քսն ողորմած և գթած եղև առ ամենեսին, մինչ զի ի
Ալեխս գիւղ՝ որ է ի վերայ հուրաստան գետոյ՝ զնաչ
կանգնելին, և անուամբ նորա կոչելին զնա ‖ :

Ալր Բերդ : Յիշատակեն վարդան և կիրակոս ի կարգի
այլոց տեղեաց արցախոյ, գուգարաց, և ուտիոյ : * Օ՝ա
ւենային առեալ էին (Թաթարք, գրէ վարդան,) զնա-
ւուշ, զվաճարկեթ, զտեղրունականն, զերգեվանքն, զըզ-
մանճնաբերդն, որ էր կիւրիկեանց ասխարհանայ, զՀոր
բերդ, որ էր վասակայ Թագաւորազնեան, և զքաւազրկեա
անմարտնչելի ամրոցն ‖ : Խակ կիրակոս գրէ վասն դաւթի
հօր վասակայ . * Խաբեուեալ վարեցաւ (ընդ կիւրիկեանս)
դաւիթ իշխան Ալոր բերդին, զի էր և նա յազգէն բագ-
րատունեաց, հայրն վասակայ իշխանին՝ որ չինեաց զե-
կեղեցին հրաշագան ի վանքն որ Ոշնապատան կոչի, հուպ
ի Ալոր բերդն, առաքնորդութեք և ձեռնտուութեք արքե-
պիսկոպոսին յոհաննիսի տուեցոյ ‖ : Պատմէ զկնի և զսա-

(1) Կիրակոս զչինուածին կա- ինքն դաւթի) ի կէ. Թվականին
Թուղրկէս գնէ ի կէ. Թուին եղև չինուած կաթուղիկէին Արե-
յասէն. * Յաւուրս սորա (այս նոյ ‖ :

շարունն ՝Նոր բերդին՝ ի Թաթարայ։

՝Նոր ջերական։ Օ իշխան այսր սահմանի յիշեն նախնիք ընդ մեծամեծ իշխանս հայոցատանեայց, որք ի վնտռորու թեան կարգի էին առաջինք, և կոչէին բդեշիք, և սահ մանակալք։ Ագաթ. Թղթ. յհե. գրե. * ՝Ի վնտռորա կան կողմանէն (առնոյր տրդատ ի գնաչն ի հռոմ.) զերեսին գահերէցս իւրոյ տաճարին, որ բդեշխն կոչէին։ Օ առաջին սահմանակալն ի ՝Նոր շիրական կողմանէն. երկրորդ սահմանակալն յասորեստանեաց կողմանէն, երբ րորդն յարեւասատան կողմանէն, չորրորդն ի մաղթեայ կողմանէն ‖ ։ Այսպէս և բուզանդ գ. 50։ * Ասայ այժմ գնալոյ (ապստամբութե ի Թագաւորէն հայոց աբ շակայ) սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին. նախ բդեշխն աղձնեաց. և ՝Նոր շիրականն բդեշխն, և մահկեր տանն, և նիհորականն ... և յետ սորա գոդորեաց բբ դեշխն ... և ամուր աշխարհն կորդեաց. և տր գաւառին կորդուաց ‖ ։

Ա՛րդ՝ թէպէտ այսպէս մեծ էր իշխան սորա, բայց թուի թէ այս իշխանութե չէր կարգեալ ի վաղարշակայ, այլ ի տրդատայ, զի ոչ յիշէ զայն մարկիբաս, ուստի և ոչ իսոր, այլ ագաթ, բուզանդ, և յետագայք։ Այ թէպէտ այսպէս երևելի ինն էր այս իշխանութե, բայց ոչ որշէն ինչ քնաւ պատմագիրք մեր զահմանն՝՝՝Նոր շէրական անուա նեալ, միայն յայտ առնեն թէ էր առ սահմանօքն ասորւոց։ Ագաթ. ի յիշելն զսահման քարոզութե սբին գրի գորի, և իշխանութեին տրդատայ, գրե. * Այ յամեցաւոց քաղաքին մինչև առ մծբին քաղաք, քերեր առ սահ մանօքն ասորւոց, առ ՝Նոր շիրական երկրաւն, և առ Կորդուօք մինչև յամուր աշխարհն մարաց, մինչև առ տամբն մահբսեան [1] իշխանին, մինչև յատրպատական ձկաեր զբարոզութե իւր ‖ ։ ՝Ի նոյն կողմանս գնաց և Թո մա արծ. ք. 3. յասելն. * Այ յասորւոց կողմանէ զաշ սորեստան, և զմծուին, (որ է մծբին), և մինչ՝՝ ընդ ևան, մինչև ցսահմանս տաճկաց ‖ ։

Ա՛րդ՝ բանք պատմագրացս զայս ինչ քաջայայտ տան իմանալ։ ՝Նախ թէ ՝Նոր շիրական երկիրն ոչ էր ի հայս, այլ արտաքոյ մեծին հայոց ընդ տերութե մերոց Թագաւ որաց. յոյր սակս թէպէտ անկ էր յայնմ վայրի ձառել զայսմանէ, ուր ունիմք ձառել զաշխարհաց որք էին աբ

(1) Նոյն անուն է, զոր բուզանդ ի վերոյ կոչեաց Մահկերտանն։

տաբոյ Հայաստանեայց՝ այլ ընդ տէրութիւ՛ մերոց Թագաւորաց · բայց քանզի մինչեւ բանք պատմագրաց զկնի անցին սորա դասելով ընդ մեծամեծ իշխանս բնիկ Հայաստանեայց, հարկանիկ ընթերցողաց ցուցանեն լինել՛ի հայս, առ՛ի բաց բառնալ զչփոթութիւնն՝ յայսմ վայրի ձառ առեալ ։

Արկղորդ՝ այս երկիրը ոչ էր նորոգ ինչ յաւելեալ՛ի տրդատայ, որպէս թէ առաւել ընդարձակ տիրելով նո՛ա քան զվաղարշակ, այլ ընդ տէրութիւ՛ հայոց էր նաև յաւուրս վաղարշակայ · վասն որոյ մեզ Թուի գանունն միայն փոխեալ և զիշխանութիւնն, որպէս դեպ լինի բա՛զմ անգամ։ Ա՛րդ՝ ի՛ քննելն գտանեմք յաւուրս վաղարշակայ ատեպ յիշատակել զԱղէքսանդր, զոր ոչ գտա՛նեմք յիշատակեալ յայլ պատմագիրս յաւուրս տրդատայ ։

Ա՛յս Աղէքսա՛նդր էր ընդ տէրութիւ՛ մերոյ Թագաւորաց, որ յն. անուաներ Ալէքսէնդրէա, և լտ. Ալեքսէնդրիա ։ Այն այս անունս Ալէքս որ է Ա՛նորիք, ըստ գտանման իմոյ փոխեալ կարծեմ յաւուրս տրդատայ ի Շէրեան անուն, և առ նմին յաւելեալ ասպա զանունս Ա՛րդ · կոչելով Ա՛րդ Շէրեան ։ Նմանական համարիմք և՝ թէ նաև ընդ նոր անուանս՝ նոր սահմանք եղեն կղէսուրայ յաւուրս տրդատայ · իբր զի Ա՛րդ շիրականն ոչ բոլանդակէր զհա՛մբէն կղէսուրն՝ որպէս յաւուրս վաղարշակայ · և որպէս ինձ Թուի՝ էր խառնեալ ըստ մասին՛ի կղէսուրայ, ըստ մասին՛ի միջագետաց, և նմին յարակից, զի զայս Թուի աւելորդել վերոգրեալ բան Թովմ. արծ. զնու շիրականն ձգելով մինչև ցսահմանս տաճկաց, և ըստ մասին նաև՛ի հայաստանեայց · որով՛ի դեպ էր համարիլն կոչել զայս էր կիր ոչ գիւղսիրիա, այլ Ա՛րդ շէրէա, որ է Ա՛րդ շէրեան ։

Սահմ. օրպելեան, գլ. ՀԶ, ՚ի յիշելն զնիշանս տրդատայ ասէ այսպէս, ոչ յիշէ զնիշանն Ա՛րդ շիրական · զի այսպէս ունի բանն. * Խոկ զօրացն և աշխարհին՝ ՀԵ. միայն կացուցանէ իւրոյ Թագաւորութե՛ն երկրորդ հրամանատար՛ի վերայ ամենայնին ։ Ա՛րեւելեան կողմանն՝ իշխանն սիւնեաց էր. իշխանաւ ։ Հիւսիսային կողմանն՝ բդեշխն գուգարացւոց էր. իշխանաւ ։ Ա՛րեւմտեան կողմանն՝ կորդուացին էր. իշխանաւ ։ Հարաւային կողմանն՝ իշխանն անգեղ տանն էր. իշխանաւ ։ Ո՛այս այսպէս (գտաք) ՚ի ՚ի գահ նամակի իշխանացն Հայոց, զոր զևանդ գրեաց, և տակաւ մի ցուցանէ ագաթանգեղին, և ներսեհին ։ Ո՛ա

զաԹանգեղսին յիշելով, զվերոգրեալ նորին բանան ակն արկէ. բայց զարմանք են, զի ապաԹանգեղոս յիշէ զիշխանն նոր շերական, իսկ ստեփաննոս՝ ոչ։

Ա.ՀԼ որպէս երևի՝ զևոնդ ուստի առնու ստեփաննոս՝ զիշխանաւԹիւնս Հայաստանեայց կամեցաւ անուանել ոչ յանուանէ սահմանացն՝ այլ յանուանէ կոչմանցն Համառիկն աշխարհին, ի ցուցանել ԹէԹ որ իշխանք սիրելին ի հիւսիսայնն և ի հարաւայնն, յարևելեան և յարևմտեան կողմն հայոց. վասն որոյ և ի վերոգրեալ բանս ստեփանոսի՝ զիշխանն կորդուաց և անդեղտան՝ չէ պարտ առնուլ փոխանակ երկրին կորդուացւոց, և երկրին անդեղտան. զի երկիրն կորդուացւոց ոչ անկանի յարևմուտս հայոց, և ոչ երկիրն անդեղտան՝ ի հարաւակողմն հայոց։ Ա.ՀԼ պարտ է առնուլ փոխանակ անձանց. կամելով ասել՝ ԹէԹ տրդատ՝ ի վերայ արևմտեան կողման մեծին հայոց հրամանատար կացոյց զայն՝ որ էր իշխան ցեղին կորդուաց, և ի վերայ հարաւային կողման մեծին հայոց հրամանատար կացոյց զայն՝ որ էր իշխան ցեղին անդեղտան։

Ա.յս աշխարհնոր շերական՝ ԹէպԷտ ասպատմԷեալ էր յաւուրս արշակայ արքայի ըստ գրելոյ բուզանդայ, այլ յաւուրս պապայ արքայի՝ ի հնազանդումԷ նուաձեաց մուշեղ սպարապետ նորա, որպէս գրէ նոյն բուզանդ. Ե. 9. ուր նոր շերական աշխարհն՝ յօրինակս ինչ գրի Ա.ՐՔԵՔԱՆ։

Շ ահասպան բառնաՀէծ։ Տես զբանս զազարայ ի բառն Ա.ՐԾ։

Շ ամբոր։ Ա.ՂաղաՔ՝ զորոյ զառաջինն շինուԹիւն կիրակոս ընծայէ Շ աԹայ ուրուսն խաղալի որդւոյ Ջաւուխայ յաւուրս խոսրովու պարսից արքայի ի Ղ. դարու։ * Այս շինեաց (ասէ) քաղաքս Է. յանուն շաԹայ. զՇ աԹար, զՇ առքոր, զՇ աբէ, զՇ իրուան, զՇ ամախէ, զՇ ապօբան։ Յիշատակեալ քաղաքդ երևին լինել յաւուրս, բայց վասն շամքոր քաղաքի բանք չկ. կաԹուղիկոսի ցուցանեն գնել ի ծայր սահմանացն ուստի նահանգին (1). զնոյն ակնարկէն և բանք վարդանայ և կիրակոսի, որք և ստէպ յիշատակեն։

Ի. ԺՇ. դարու սիրեր այսմ քաղաքի վահրամ անի իշխան, որ և Տէրն էր ակռունականին, երզնկանից, և մածնա-

(1) Տես զբանս նորա ի բառն Հնաբակերտ։

բերդին. յորոյ ի ձեռաց առին Թաթարք, և անդրէն դարձուցին առ նա։ * Ի սմանէ յաւազայն (Թաթարաց, ասէ կիրակոս) որում անուն էր մելոր նուէին, որոյ հաւատալ էր բաժին կողմանքն ասիոքիկ ... առաքեաց (ի մուղան գաշտ աղաւանից՝ ուր բանակեալ էին,) սակաւ ջոր իբրև ասս հարիւրս, որ եկեալ հասին առ դրունս քաղաքին Շ աջորոյ ... Իսկ քաղաքն այն էր յայնժամ ընդ իշխանութիւն վահրամայ և որդւոյ իւրոյ աղբուղային՝ զոր առեալ էին յառաջագոյն ի պարսից ... Իսկ զօրք պշակղեանն օրըստօրէ յաւելուին ի թիւն, մինչև եկին դլխաւորն իւրեանց ... և ետ պատերազմ ընդ քաղաքին, և զիտն որ շուրջ զպարսպովն էր քաղաքին՝ ելից փայտիւ և յօղնով՝ մի դիւրաւ ելցեն ընդ պարիսպն, և նոքա ի ներքուստ հուր ընկեցեալ ի փէչերի այրեցին զնա։ Իսկ ի վաղիւն եռես զայն մելոր նուէինն՝ հրամայ եաց զօրացն բառնալ բեռն մի հող իւրաքանչիւրոյն, և արկանել ի փոս. և իբրև արկին, լցաւ հաւասար պարսպ սին. և դիմեաց զօրն իւրաքանչիւր հանդէպ երեսաց իւ րոյ ի քաղաքն, և առին զնա, և կատորեցին զամենեսեան բերանով սրոյ, և այրեցին զշինուածն որ ի նմա։ Ի քանից աստի կիրակոս յայտ է լինել այսր քաղաքի մերձ յոյժ մուղան գաշտի. քանզի և ըստ գրելոյ վարդանայ՝ Թաթարք զառաջինն բանակեալք ի գաշտն մուղան՝ նախ առին յարձակմամբ զայս քաղաք. * Ի նա նախ առնու (ասէ՝ մելոր նուէինն) զՇ ամբօր հնարիւք, և վահրամ (որ երկրին) փախչի ի աւերակ ի տեղիս ... և ապա և կեալ առնոյր զառաջին ի նոցանէ զդէեակս և զգաւառն որ սեպհական լեալ էր նոցա ի հայրենեաց, որ և զամենայնն առեալ էին։

Շ ապառանոյ ձոր։ Յիշատակէ Թովմա արծր. ե. 2. * Պատմեաց զայս մեծ քահանայն սամուէլ Կամսարական արտամէտ. նորա լուեալ էր ի պարսկէ ումանէ ի Զորոյն Շ ատռանոյ։ Կասէր պարտ է լինել Կատռանոյ ձոր, որ ցարդ գտանի նմանանուն տեղի առ ծովըն քվնունեաց՝ Կատռան կոչեցեալ։ Ցէս ի նոր հայաստան։

Շ ոէ։ Յիշատակի ի կիրակոսէ և յայլոց. և առ ոտեփ. օրսկէս գլ. ժբ. ի սեւասականն Շ աքոյ, որ և ակն արկէ լինել իբրև տեղի ի նահանգին սիւնեաց. տես զձմեռնոցա յանծանօթս սիւնեաց։ Ի կիրակոսի յիշատակի և Շրեն Շ աքոյ. ի գրելն վասն գաւթի աղուանից կաթուղիկոսի ի Թ. դարու. * Ա օրհնեաց զանօրէն

ամանաւորեին Ը աքոյ ՚ռն ‖ :

Ը ղէայ : Յիշէ՝ զսա լաստիվ. Ի. զոր և ցուցանէ լինել մեր՝ ի սալքորայ դիւղ բասէնոյ . * Յետ այսորիկ Թո- ղեալ Թագաւորին զբանակեալ ԻՋալանն ՚ի սալքորայ , իսաղայ զօրքն յառաջ ՚ի տեղւոջ որ կոչի Ը ղէայ ‖ :

Ղէն , որ կոչի ևս Ը ռէայ : Յիշատակի ՚ի ղազարայ Թղթ . 395 . * Լրթեալ Նախգէղը զինացեալ մնան ՚ի դի- շերոյն Ա՝ղէն գեղջն՝ զոր Ը տեայ անուանեն՝ ՚ի դամ տեղեացն , մինչև յառաւօտուն ծագել , և ՚ի ծագել լու- սոյն՝ երթեալ բնակեր ՚ի գիւղն Ը տեայ ‖ : Կարգ պատ- մութիւն զնոսազան յուցանէն լինել զՂղէն և զԸ տեայ , բայց այսպէս պարտ է զգուշութիւք խմնալ , որպէս՝ զի վահան զինացեալ մնան գիշերոյն հանդեաւ ուր ՚ի Ա՝ղէն , այլ ՚ի գոմն որ էին առ Ա՝ղէն կամ Ը տեայ գեղջն . ա- պա ՚ի ծագել լուսոյն՝ եմուտ ՚ի նոյն խոկ ՚ի գիւղն Ա՝ղէն, որ և Ը տեայ : Ա՝ՀրձՀ ցուցանէ լինել ՚ի հաշտեանս և յարշամՃիս՝ յորմէ՛ր գիւղն Ն՝րեզայ :

Ա՝ռՒ : Տեղին բնակութիւն տղայոյն արշակաւանի , զորս յետ աւերման քաղաքին մեծն Նեքսէս ըստ գրելոյ խորէն. ք . 27 : * Հրամայեաց կրել որթովք ՚ի գամ մի , և դար- մանս և մատակս նոցին կազդեալ , ոչք յետոյ Ա՝ստա- ցեալ (1) անուանեցան Ա՝րթք այնորիկ ազգաւ ‖ : Ո գա- ւառ տեղւոյն ձգին յիշատակէ , և Թէոդոս էր ՚ի նոյն սահմանս արշակաւանի :

Ա՝ռՓ , և Ա՝ռաւելաւս , և կամ Ա՝ռաւել : Յայտնաւորս տէր խորայելի փետր . 16 . ՚ի վարս յուդայի յակոբեան գրի վասն նորա . * Վտասց ՚ի Ա՝ռՒրմի քաղաք հայոց , և անդ կատարեաց զընծայս իւր . . և անդէն Թաղեցաւ ‖ : Նո- վասո սիմէոնի եղբօր յուդայի գրի անդ . * Կատարեցաւ Ա՝ռաւելաւս՝ մտեալ ՚ի վէՀական եղբօր իւրոյ (յուդայէ՝ որ Ա՝ռՒրմի կատարեցաւ) ‖ : Ո այս տեղի՝ այլ օրինակք յայտնաւ . գնեն ՚ի Թիւկանց որմեայ , զորօրինակ ՚ի յուն. 30 . գրի վասն սիմէոնի կանանայցւոյն . * Կատարեցաւ ՚ի քաղաքն Ա՝ռաւելաւս՝ որ ՚ի Թիւկանց Ա՝ՀրմՀ կայ ‖ : Նոյնպէս ՚ի փետր . 16 . ասի վասն շմաւոնի՝ որ է նա ինքն սիմէոն : * Վարձեաց զքո ՚ի քաղաքս և ՚ի գիւղս և ՚ի գաւառս հայոց և մարաց և ասորոց , և կատարեցաւ Ա՝ռաւելաւ

(1) ՚ի տպ . խոր . գրի Ա՝ռաւ ուածգ , Թէպէտ և մեծաւթիւն Նեղեալ անուանէցան , այլ որպէս կոյսէ և ՚ի քնարերն ըստ ձեռաւ յայտ է՝ չէ հարազատ ընթերց . գրոյ՝ որոց զհետ գնացաք :

քաղաք որ ի Թիկանց Ամմոն կայ, և անդ Թաղեցաւ ։ Պատմ. զառաւմն Ամմեայ ի սբանդարայ Թոմմ. մեծոփ. ի ժե. դարուն, յատկէն. * Կտակ ի Հռոմի քաղաք Հայոց, և աւերեաց զամենայն աշխարհն ։ Լայսափ ինչ վասն Ամմեայ, և Աստղիատայ ես. յիշատակէն մատենագիրը վկայաբանք՝ ակնարկելով լինել ի հայս, առանց որոշելոյ զգաստատն ։ Տես զհռոմ և ի նոր Հայաստան ։

Ամմիէ ։ Տես Նմիէ, ի գաւառին բասենոյ հայբարատ ։

Ամմիխիւ ։ Վարդան յիշատակէ զայս տեղի լինել իբրև ի սահմանս այրարատոյ, քանզի յիշէ զնոյն ընդ կէտրոյայ, և ընդ ձորգին երասխայ ։ * Խտառաչայն ... Թողու յան կարճակի զտուն իւր զկէտրոր և զԱխթիան, և զամենայն ձորն երասխայ, և երթայ ... ի դէմն ։ Կիսայն թէ լաստիվ. ի գլ. ա. և ը. յիշէ զառանն կամ զքաղաքն ախթեաց, իբրև յաշխարհին տայոց, կամ մերձ ի նոյն սահմանս, և ոչ յայրարատ ։

Ամէն, կամ Յոյն ։ Տեղի յիշատակեալ յայսմանուրս յունվ. 31. ի վարս սքջն սարգսի ։

Ամոեան. Ձոլ. Դէս. Ղևբ. Յիշատակին՝ տեղիքս ի վարս եղիշէի առաքելոյ տղայանից, առ որ խօսակցի՝ որ գրէ ։ * Կհաս (եղիշէ) յաղբատաս, և մտեալ ի Ձոլա, և ի բազում տեղիս քարոզեաց զքն, ելին յոտի գառ, և անտի գնաց ի գիւղն որ կոչի Կխս, շինեաց եկեղեցի ... և էջ նա ի գաշտաձին Ձարքունի ։ և առաքսն. * Կտեալ զոր նշխարս (նորա) բերին ի գիւղն Ամոեան, և անդ հանգուցին, և յետոյ տարան ի վանքն Ղևբ։ Կայ առնայն տեղիք թուին լինել յաղբատաս հայոց, այսինքն ե յոտի կամ յարցախ ։

Ամբ ։ Ձ իշխան սորա Կերսէհ անուն յիշատակէ գաւազար Թզթ. 114. որպէս և եղիշէ էջ. Թզթ. 73. առանց յիշելոյ զանունն ։ Խակ գաղար այլուր Թզթ. 210. գրէ ինչ որոշակի. * Ասեսուհ մի Ամբծայի՝ որում անուն էր վարդանեանք որդի կողթենից իշխանին Ամբծայ, որ էր յերդմանն ընդ նախարարան հայոց, նենդեալ ախտին ծգ՝ երթեալ աւերէր զՇ ահաստանն Կռնավէթ. և առեալ զամենայն կարասի շահաստանին, դիմեալ ամրանալոյր ի բերդն՝ որ անուանեալ կոչի Ասբոյ Բերդ, որ էր բերդ ամուր իշխանութենին իւրեանց ։ Շ ահաստանն Բռնավէթ՝ յայտ է թէ, էր ընդ տէրութեաբ և յաշխարհին հայոց, զի նենդեալ ի հայոց երկպառակեալ՝ զաւերիս հայոց աւերէր ։ Խակ Բերդն Ասբոյ՝ էր բերդ ամուր սեպհական իշխանացն

ուրծայ, ուր և ամբացաւ յերեսաց ուխտապահ նախատրաստ քան հայոց։ Տես՝ ի սիւնիս՝ ի գաւառին վայոց ձորոյ զինքն զհանիք։

Ձարաբերդ. Լ՚Հայոց. Արիաս։ Տեղիք՝ ի սահմանս իսկ Հնոյ կամ արցախոյ՝ ըստ որում յիշատակէ կիրակոս՝ ի գլ. Ե. վասն խլհանին խաչենոյ և արցախոյ՝ Ջալալն կոչեցեալ. * Այս՝ ի նա զհայրենիս իւր զՁարաբերդն, և զԼ՚կանս, և զԱրիաս, զոր հանեալ էին յառաջագոյն՝ ի նմանէ ազգն Թուրքաց և վտաց ։ Յիշատակի Ձարաբերդն և՝ ի պատմ. օրբել. գլ. Ե. տպ. Թիֆ. 24. ուր ասի վասն զաքարեի և իւանեի եր. եղբարց։ * Լ՚ռնին զգարգման, զգանձակ, զՁարեաք, զՀեր, զշամքոր, զջաքի, զպարտաւ, զՁարաբերդ ։ ուր յայտնի զանազանի զՁարաբերդ՝ ի Ձարեքէ, զորմէ ստորև։

Ձարեք։ Լ՚երդ՝ զոր յիշէ կիրակոս՝ ի գրէն վասն կաթուղիկոսին աղուանից և որոց ընդ նմա։ * Պէտ եղև նոցա գալ՝ ի քարայր մի՝ ի սահմանս բերդին որ կոչի Ձարքեք, և անդ դադարել և անդուստ հովանալ զհօտ իւր ։ Եւ այնուր վասն յոհանուս յաջորդին ստեփ. ի ժԴ. դարուն գրէ. * Այս հաստատեաց զաթոռն իւր՝ ի սահմանս Ձարեքին, ի քարի անդ՝ զոր ասացաք վերագոյն ։ Ի նմին գարու յարձակեցան՝ ի վերոյ տորա մուղալք։

Պայլիայ դաշտ։ Գ Լանդ՝ ի գլ. Ե. գրէ վասն զօրացն յունաց յաւուրս աթսիմաւրոսի կայսեր յաջորդին յուստինիանոս, թէ * Լ՚կեալ պատերազմեցան ընդ նմա (այս ինքն՝ ընդ սմբատայ վարազատիրոյեան) ՝ի մօրամէջ դաշտին Պայլիայ. և բազում էղեն հարուածք զօրաց հայոց։ Եւ՝ ի խորագրի նոյն գլ. գրէ. * Ա տան մօրին կռուին ։

Պղնձահան։ Տեղի՝ ուր էին գերեզմանք իշխանացն իւանէի, և աւագայ. * Ճատղեցաւ (ասէ կիրակոս՝ վե՛ր աւագ իշխանին,) ՝ի Պղնձահանքն՝ ի գերեզմանի հօր իւրոյ իւանէի ։ Եւ վարդան. * Ի տղէ. Թէին մեռաւ աւագն որ դին իւանէի, և Թաղեցաւ՝ ի Պղնձահանքն ընդ հօր իւրում ։

Ջրվէժ։ կոչի և Մէհրներսեհեայ վանք, ըստ որում յիշէ ստեփ. օրպել. զորոյ զբանս տես՝ ի սիւնիս՝ ի բառն Ա՛ա քենիս։ Յիշատակի և՝ ի Ճառընտիրս՝ ի պատմութեան գիւտի նշխարաց սրբոյն գրիգորիսի։ Տես՝ ի վերոյ և գԱռեկան։

Ապերայ բերդ։ Տես՝ ի բառն Ասրծ։

Ախորբէն։ Լ՚մրոց՝ մերձ՝ ի շամշուդէ, զոր յիշէ յով.

ձաթողիկոս ։ * Այլ ինքն ասպա (աշտա թ.) վայելուչ եղ-
բարքն իւրով աբաստաս և ութ. արամքք երթեալ առկայա-
ցեալ դադարէը դարէը մերձ յամրոցն որ կոչի Վակու-
բէթ ։ Վտուի լինել յաշխարհին Հայոց, քանզի ստորև
յիշէ զվրաց աշխարհն իբրև այլ՝ի Հայոց, յասելն վասն
նորին աշտոյ՝ թէ գնայ պղծմամբ վրաց աշխարհին ։ Վտուի
լինել՝ի գուգարս, յորում՝ էր և շամխուդէ ։ Ո այս բերդ
կուբասպաղատան տայոց գաւթէ առեալ՝ի ձեռաւորէն
ափխազաց՝ ետ թ. ամբատայ արքային, ըստ գրելոյ ասողկայ
ե. 28. այլ զկնի մահուանն ամբատայ էանց վերստին առ
ափխազս ։

Վերկնէ ։ Յիշատակի առ վարդանայ ։ * Ի գալ Թուր-
քին՝ի գաւին, և սիրեալ աստպատակ՝ էլ ընդդէմ նոցա
քաջն վասակ, և յուցեալ մեծ քաջութիւնս՝ դառնայ՝ի
Վերկևէլի, և հանդչէլէն անդ սակաւ մի քնով, քարիւ հա-
բեալ զգլուխն այր մի յանդիտս՝ մեռանի ։

Վ ասակաշատ ։ Յիշատակի առ եղիշէի ե. Թղթ. 67. Ի
ամուր տեղիս աշխարհին Հայոց՝ զորս առին վարդանանք
՝ի ձեռաց պարսից ։ * Ընտրէին զամմատոյց ամուրսն,
զգառնի քաղաքն, զանին, ... զվանն աւան, զՎասակա-
շատան ։

Վ աղկերդ ։ Վիւղ՝ յիշատակեալ՝ի զազարայ Թղթ.
213. յարևմուտս հիւսիսոյ երասխայ, ՝ի նախճաւան, և
համ՝ի սահմանս գունայ, ՝ի դաշտավայրի ։ * Այլ եկեալ
՝ի գիւղն որ անուանի Վ արազկերտ, լուան եթէ գունդն
պարսից անցին ընդ գետն (երասխ՝) ամենեքին ։ Այլ քաջ
սեպուհն մամիկոնէից վասակ՝ քանզի առաջապահ էր
այն օր, գնայր յառաջ՝ի գեօղն որ անուանի Կռռաւակք,
Թերևս լինելցի ինչ հնար ... առնուլ զգնդին պարսից
զհանգամանս ։ Այլ զկնի . * Հրամանն տայր (վասակ մա-
միկոնեան) երկուց երկուց զոյգ, և կամ երից, և կամ
ևս յոլովից ընդ այլ և այլ անցից տեղիս և ընդ փողոց
ելանել՝ի շինէն (կռռաւակաց), և զատ՝ի միմեանց փռե-
թալ հասանել՝ի գեօղն Վ արազկերտ. ուր նախարարքն և
այրուձի հայոց էին ։ Այլ՝ի Թղթ, 214. * Այլ եկեալ
քաջն (վասակ) ՝ի գունդն հայոց՝ պատմեաց նոցա Թէ
գունդ բազում է, այլ յոլովք՝ի նոսա անպիտանք են ...
Այլ լուեալ ... սրբք զօրուն հայոց՝ խորհուրդ՝ի մէջ ա-
ռեալ ասաց, Թէ պարտ է զի՝ի Վաշտէն՝ի լեռնակողմն
փոխել. խորհելով վիրաւան զայս ... չուեալք բանակե-
ցան՝ի գեօղն մասեաց, որում անուն էր ակռուի ։

Ա արդանաշատ : Յիշատակէ եղիշէ ընդ արքունի ձմերոցս ի գլխէն վասն ուրացեալն վասակայ ՚ք. Թղթ. 78 : * Լեւ բեալ զբաղում տեղիս Հայոց աչխարհին , մանաւանդ զձմերոցս արքունի որ կայեանք զօրացն էին , զգառնին , և զերամունս , զդրահանակերտն , զԱստանակերտն մեծ ըզ Ա արդանաշատն , և զամուրն աւշական ‖ :

Ա ընդնդունիւ : Լեան առ երասխայ մօտ ի նախջուան : Յիշատակէն խորէն . ա . 29 . (1) և ագաղ . ՚ք . 3 :

Տամբապ , և Տամբոբ : Տեղիք առ երասխաւ՝ յիշատակ եալք ի խոր . ա . 29 :

Տարեանս : Լեան՝ զոր հանդերձ ագարակօքն ետ տիրան ա . արքայն՝ դրուաստպայ պարսկի : Խոր . ՚ք . 59 :

Տէրունական : Լերդ ամուր , յիշատակեալ ի կիրակոս . զոր առին ի պարսից զաքարիա և իւանէ . և զինի յարձակեցան ի վերայ նորա մուղալ Թաթարք : Տէս զբանս կիրակոսի՝ զոր եդաք Ա յդ եվանք :

Յոլոկերբ : Լեան ի կողմանս լերինն մասեաց , շինեալ ի յողակայ որգւոյ ամասիայ նահապետին : Տէս առ խոր . ա . 11 :

Փարախոտ : Լեան ի կողմանս մասեաց լերին , շինեալ ըստ խոր . ա . 11 . յամասիայ նահապետէն , յորում և բնակեցոյց զորդի իւր զփարոխ , յորոյ անուն կոչեցաւ և աւանն : Լղիշէ ի գլ . ՚ք . Թղթ . 78 . դասէ ընդ արքունի ձմերոցս , զորս աւերեաց ասպատակութիւք ուրացեալն վասակ :

Վարդենիք : Լերդ ամուր՝ զոր առին ի պարսից զաքարիայ և իւանէ եղբարքն , որպէս պատմէ կիրակոս :

(1) ի խորէն . ըստ ձեռ՛՛ գրի . ի Նախճաւան փաւստոս ի վասն Վրանդունիս : Տէս զբանս ասողիկայ պատրաստեն :

ՅԱՆԿ ԴՐՈՑՄ

ԸՍՏ ԿԱՐԳՒ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻՑ

Աբանդ գաւառ • 281։
Աբասաձոր գիւղ • 313։
Աբեղեանք գաւառ • 387։
Աբովագիրեան • Տ • Նահապետ։
Որ Աբրահամեանք • 200։
Ագարակայ բերդ • 148։
Ագիլեսինի • Տ • Եկեղեաց։
Ագուլիս աւան • 216։
Ագռաւաց քար • 198։
Ագրիկոյս աւան • 401։
Ադամակերտ • Տ • Հադամակերտ։
Աղաս գետ • 469։
Աղեկինի • Տ • Հանձիթ։
Աղնուաց ձոր • Աղնուաձոր գաւառ • 67։
Աղուս • 69։
Աթենասայ դից պատկեր և մեհեան • 19։
Աթթաս • 505։
Աթիլ • Աթլի գաւառ • 326։
Ածգանական • 505։
Ալա տաղ • 267։
Ալաշկերտ • 403։
Ալաւան, Աղուան գաւառ • 326։
Ալբերդ ամրոց • 276։
Ալեղուայ դաշտ • 59։
Ալինձա գաղէսի • Տ • Երինջակ։
Ալիի աւան • 505։
Ալվանօքօլիս • Տ • Աղուանոս։
Ալօնք • Տ • Աղլի։
Ախաեան • 505։
Ախուշ քաղաք • 366։
Ախանի վանք • Տ • Թանահատի վանք։
Ախլցխա • 373։
Ախուբան, Ախուբեան գետ • 407։
Ածանայ ձոր • 505։
Ածուղ գիւղ • 129։
Ակամախ գետ • 369։
Ականա • 536։
Ակէ գաւառ • 201։
Ակէացիք, Ակէացիք • 201։
Ակոռի • 445։
Ակոփդոմ • 386։
Ակովանք • 207։
Ակհականից, Ակհատականից գիւղ • 186։
Աղաբովանք • 277։
Աղահէձ, Աղահէձք, Աղահէձ գաւառ • 279։
Աղատաթուշ • Տ • Եղտատաթուշ։
Աղատաև, Աղատաև • 505։
Աղքամանից գիւղ • 506։
Աղբագ, Աղբակ գաւառ • 206։
Աղբակ փորը • 148։
Աղբերականց գաշտ • 384։
Աղբերք գիւղ • 456։
Աղբիւր բարեխառ • 4։
Աղձն գիւղ • 290։
Աղձոյ լեռնակողմանք • 153։
Աղթամար, Աղթամար • 172։
Աղիովիտ, Աղբոյովիտ գաւառ • 124։
Աղի գիւղ • 506։
Աղի որպ • 130։
Աղիտաւ • 297։
Աղիւն • Տ • Աձիճ։
Աղիւսոյ գիւղ • 23։
Աղձնիք նահանգ • 62։
Աղովիտ գաւառ • 162։
Աղորի գաւառ • 506։
Աղուանդռոտ, Աղանդռոտ գաւառ • 163։
Աղու լեառն • 128։
Աղուանից բերդ • 507։
Աղուանիք Հայոց • Տ • Աբցախ • Փայտակարան • Ուտի։
Աղուէ, Աղուսէր գաւառ • 337։
Աղձոց վանք • 268։
Աղաւէդ գետ • 358։
Աղուից ձոր • 507։
Աղձք աւան • 440։
Աղբրի • 375։
Աճարա • 373։
Աձէն, Աճանան • 282։
Ամաուունիք • Տ • Ամրագեստան։
Ամարաս գիւղ, կամ Ամարեան աւան • 306։
Ամարատան • Տ • Վան։
Ամաց գետ • 153։

Ակիդ, Ակիթ, Ակիտ, Ակիտա, Տ· Տիգրանակերտ։
Ակիւկ, Ակուկ բերդ· 224։
Ակնք գիւղ· 507։
Ակո գաւառ· 138։
Ակոյանք գաւառ· 138։
Ակտաբերից գիւղ· 456։
Ակտի գաւառ· 151։
Ակտից, կամ Ակտեաց բերդ· 109։
Ակտման· Տ· Յեսուանկ։
Ակտունք, Ակտուանք· 138։
Ակրարատ Նահանգ· 376։
Ակրիվանք· 268։
Ակտիգիպա· Տ· Եկեղեաց։
Ակտալիպտա· 9։
Ակտալիբ գիւղ· 227։
Ակտամայ, Ակտամիգայ մեհեան և արձանք· 15· այլ մեհեան 94· այլ· 488։
Ակտամայ ածոռ· 507։
Ակտապատ ամբատայ բերդին· 148։
Ակբերդ· 503։
Ակգեղ տան գաւառ· 507։
Ակգղ· 415։
Ակդակ· 110։
Ակդակաբերդ· 299։
որ Ակդրե վանք· 360։
Ակղիգինի· 41։
Ակբատան գիւղ· 193։
Ակի ամրոց· 7։
Ակի քաղաք· 417։
Ակծվնապատ վանք· 178։
Ակկանխա· 112։
Ակկըն· Տ· Ակդղ։
Ակնկ· 60· այլ տեղի· 190։
Ակնհանգստից վանք· Տ· Թանատհատի վանք։
Ակձախնձոր, Ակձախատձոր, Ակձախից ձոր· 209։
Ակձևացիք, Ակձաւացիք· 196։
Ակնձիս· Ակնձիս· Տ· Հանձիթ։
Ակմեռ· 272։
Ակփայտ Բասէն· Տ· Վանանդ։
Ակշնոտ ամրոց· 209։
Ակշաթաբերդ· 508։
Ակշատիճ կաթնայ· Տ· Բարձր Հայք։
Ակմունիք· 113։
Ակմուշատ· 60։
Ակշնակ աւան· 508։
Ակցգք գաւառ· 452։
Ակչունք· 375։
Ակտաբակաց գիւղ· 412։
Ակտիշատ· 92։
Ակպականիք վանս· 292։
Ակպահունեաց գաւառ· 128։
Ակպարանք ոսկս· 136։
Ակպարանք գիւղ· 508։
Ակպոզանի դից մեհեան· 498։
Ակպոս լեառն· 404։
Ակրաբունի գիւղ· 254։
Ակաղս, Ակաղ աւան· 108։
Ական աշխարհ· Տ· Ակրցախ։
Ականձնակ մեկս· 134։
Ականբոտա, Ակթանաոտա գաւառ· 337։
Ակաբեւտուց գեօղ· 508։
Ակաքեաքք եկեղեցի Սևանայ· 275։
Ակաքելոց բլուր· 64։
Ակաքելոց վանք· Տ· Վաղարշապատ։
Ակբերանի գաւառ· 193։
Ակեսա աւան· 196։
Ակեսա փոքր· 195։
Ակեստակոչին գաշտ· 196։
Ակինչ, Ակինճ· 109։
Ակոթ գաւառ· 2։
Ակնա· Տ· Ակնա։
Ակնիոան· 149։
Ակնդոյան գաւառ· 162։
Ակռուանից, Ակռուենից ձոր· 134։
Ակաղին բերդ· 276։
Ակբրագանի, Ակբրագանիա· Տ· Վաղարշապատ։
Ակգեանինի, Ակգեանինից· Տ· Հաշտեանք։
Ակեացփոր, Ակեցփոր գաւառ· 371։
Ակեգ լինելնին· Տ· Եկեղեաց։
Ակպակունիք· 89։
Ակպիսակ գիւղ· 128։
Ակպիսընկայ վանք· 128։
Ակաղաբերդ· 110։
Ակաղարշատ· 315։
Ակաղկան դից մեհեան 94· այլ· 189։
Ակաղնիք, Ակաղունիք, Ակաեղնիք, Ակղնբերդ· 110։
Ակտուածածնին Գեղամայ· Տ· Մաքենից։
Ակտուածածնին գիւղ· 509։
Ակրձանս գեօղ· 135։
որ Ակտմայ վանք· 509։
Ակտրպատականի գաւառակղմունք· 319։
Ակտրպատունիք գաւառ· 162։
Ակրագած լեառն· 377։
Ակրագածոտն գաւառ· 438։
Ակրած գիւղ· 500։
Ակրածանի գետ· 40։
Ակրածանս գեօղ· 509։
Ակրահեզ գիւղ· 373։
Ակրամանայ գիւղ· 412։
Ակրամանեակ բերդ· 26։
Ակրամնս գիւղ· 455։

Աբատենից վանք· 262։
Աբարատ նահանգ· 376։
Աբասյոն· 509։
Աբբենուտա աղբիւր· 22։
Աբգասովիտ գաւառ· 134։
Աբդէլան վանք· 194։
Աբգենայ քաղաքագէտ· 426։
Աբդալէօն· 42։
Աբդակ· Տ· Աբգակ։
Աբդայբա, Աբդայիզարդա, Աբդաբէ, Աբդաճէբա, Տ· Աբտագերս։
Աբդաբսագա, Տ· Աբրաշատ։
Աբդեանս գիւղ· 500։
Աբեան լիճ· 147։
Աբեղ գաւառ վաղարշապատու· 472
Աբեբանոս քաղաք· 509։
Աբեղեք, Աբեբենք, Աբեբենքգաւառ· 295։
Աբեւոց, Աբեւու բլուր· 112։
Աբզէնկան, Աբզենճան, Էրզենճան· Տ· Երզնկա։
Աբզէս· Տ· Աբգէս։
Աբգն գաւառ, Աբճն, Աղճն· 67։
Աբդուն, Աբդունիգիս· 69։
Աբծաթաղբերդ· 385։
Աբծաթի գիւղ· 35։
Աբծակ 412· տես և Աբծիկ։
Աբծափ բերդ· 451։
Աբծէ· Տ· Աբծն։
Աբծիկ, կամ Աբծիկ· 122։
Աբծն քաղաք· 35։
Աբծուաբեր ոստան· 127։
Աբծուենք, Աբծրունք· Տ· Աբծոյ բերդ։
Աբծուզ գիւղ· Տ· Աբծուզ։
Աբծանծոյ ձոր· Տ· Եմծանուձոր։
Աբծրունիք· Տ· Վասպուրական։
Աբկազան գիւղ· 257։
Աբկենի· 510։
Աբշնի· 510։
Աբձախ· Տ· Աբցախ։
Աբձան լեառն· 112։
Աբձակաց գիւղ· 198։
Աբձիւ գիւղ· 289։
Աբձիւակատար գիւղ· 289։
Աբձկաղ· Տ· Աբծուզ։
Աբձէշ քաղաք· 126։
Աբձիշակովիտ գաւառ· 162։
Աբձուձա, Աբձուձան ամրոց· 226։
Աբմաղ լեառն· 363։
Աբմահիւ քաղաք· 498։
Աբմուսագօն, Աբմօսագա, Աբսամսագա· Տ· Աբմուշատ։
Աբշակաւան· 448։
Աբշամունիք· Տ· Աշմունիք։
Աբշարունաց, Աբշունեաց գաւառ· 389։
Աբուանթունի· Տ· Երուանթունիք։
Աբուձ աւան· 440։
Աբունեց եկեղեցի· Տ· Հաւուց թառ։
Աբուքս գիւղ· 285։
Աբլ, Աբլք· 510։
Աբլովիտ բերդ· 510։
Աբլուց, Աբլոյ ձոր· 112։
Աբտագերս, Աբտագերից բերդ· 396։
Աբտաղ գաւառ, Աբտաղական, Աբդողական· 201։
Աբտաղակէ· Տ· Աբտաղ, Ախէ։
Աբտահան գաւառ· 356։
Աբտամէտ, Աբտէմէտ, Աբտամատ· 187։
Աբտանդան գաշտ· 511։
Աբտաշատ քաղաք· 485։
Աբտաշէսեան աւան· 227։
Աբտաշիսեան գաւառ· 163։
Աբտաւէնեան գաւառ· 163։
Աբտաւազուց գիւղ· 297։
Աբտիմեգ քաղաք· 471։
Աբտիս գիւղ· 109։
Աբտոս լեառն· 167։
Աբտն· 61։
Աբցախ նահանգ· 301։
Աբփոյ գիւղ· 511։
Աբփանեակ· 511։
Աբքայից գաւառ· 134։
Աբքունաշէն գիւղ· 357։
Աբքասանի, Աբբասենի, Աբբասենենք, Աբբասիանք, Աբբասիանք· Տ· Աբբն։
Աբգուսեբս, Աբգուսերս գաւառ· 151։
Աբագական աղբերակն· 257։
Աբան գիւղաքաղաք· Տ· Վան։
Աբարայր դեօղ, և գաշտ· 205։
Աբեղեաց բլուր· 112։
Աբեղեաց խուչ· 416։
Աբկամ· 385։
Աբնիկ, Աբնիգու, Աբնկայ· 336։
Աբչական· Տ· Օշական։
Աբադանիգիս· Տ· Հաշտեանք։
Աբան· Տ· Իւտի։
Աբքայեաց կաստար· 227։
Բագաւանիք, կամ Բագայաւանք, Բագաւանէ գիւղ· 24։
Բագաբան քաղաք· 394· այլ· 447։
Բագադանդ գաշտ· 25։
Բագաւան գաւառ· 326։
Բագնայր· 511։
Բագու քաղաք· 326։
Բագուան, Բագաւան, Բագնայ

ուան • 406 :
Հագրեանդ, Հագրաւանդ, Հագրաւան գաւառ • 402 :
Հազկերտ • 364 :
Հազմաղբեր ուան • 23 :
Հազում ուան • 106 :
Հազունիք • 364 :
Հալախոհովիտ, Հալահովիտ գաւառ 46 • այլ • 162 :
Հալոց քաղաք • 46 :
Հակեաց ամրոց • 211 :
Հակուրակերտ • 511 :
Հապաբերդ, Հապակի քար • 282 :
Հապախոյովիտ, Հապահովիտք • Տ• Հալախոհովիտ :
Հապանատա գաւառ • 326 :
Հապաշէն • 272 :
Հապէշ քաղաք • 123 :
Հապնատուն • Տ • Պապնատուն :
Հապուժոր • 446 :
Հապք, Հապական գաւառ • 282 :
Համբկի ձոր • 364 :
Հանակէտզ Թագաւորաց Հայոց • Տ • Շահապիվան :
Հառաչ ուան • 84 :
Հառիջախովիտ, Հառիչովիտ գաւառ • 163 :
Հասէն, Հասեան գաւառ • 380 :
Հաբբանդ • Տ • Հաբանդ :
Հարդող լեառն • 444 :
Հարեբուս • Տ • Իննակնեան վանք :
Հարեգագինի, Հարեգագք • Տ • Փոյտակարան :
Հարեհամ աղբեր • 4 :
Հարինիգես • Տ • Կարին :
Հարկուշտա, Հարգուշտա • 511 :
Հարթ Հայք Նահանգ • 1 :
Հարձարաշտ, Հարձրաբուղ • 511 :
Հարմ ուան • Տ • Աբրեքանոս :
Հարջամինայ կաւոյն մեհեան • 6 :
Հաւաց ձոր • 429 :
Հաւան, Հաւօն • 511 :
Հաքան կամ Հաքուսեան գաւառ • 163 :
Հաքասեր • 511 :
Հգներ • 431 :
Հեբերգ • 27 :
Հելու գիւղ • 84 :
Հեմ, կամ Հեղ գիւղ • 297 :
Հեռնաւս գիւղ • 429 :
Հերգաւոր • 511 :
Հերգացփոր, Հերգափոր գաւառ • 371 :
Հերգկանեբիչ • 289 :
Հերգկաց գիւղ • 457 :
Հերգկունք գիւղ • 412 :
Հերգք գիւղ • 276 :
Հերկրացոց գաւառ • 193 :
Հերկրի քաղաք, Հերկրի, Հաքգրի, Հերգրիս • 194 :
Հերնոր գաւառ • 305 :
Հերքնի գիւղ • 297 :
Հզէն • 511 :
Հզնունիք, Հզնուանական գաւառ • 120 :
Հէռասրմէնիա • Տ• Պարսկահայք •
Հիճանհանի, Պիժանհանհանի գաւառ • 326 :
Հինագա • 143 :
Հնբարեան ամրոց • 513 :
Հնդբս գիւղ • 35 • այլ գիւղ • 412 :
Հնձար • 452 :
Հնձիծա • Տ • Պծիծա :
Հղէն • 286 :
Հնաբեկ բերդ • 57 :
Հնասար • 289 :
Հնասեռ • 289 :
Հոգունիք, Հոգունկիք գաւառ • 193 :
Հոլիս • Տ • Հաղբս :
Հողբերդ • 386 :
Հողն ամրոց • 513 :
Հորոմայ բերդ • 299 :
Հոթաի • 293 :
Հուժունիք • 162 :
Հուխա, Հոխա գաւառ • 371 :
Հուպինկ գիւղ • 512 :
Հուռոս, Աւռոս գաւառ • 326 :
Հչնի, Հճնի • 452 :
Հրագիդք ժողովուրդ մօտաց • 324 :
Հրեհս, Հրեհ • Տ • Պաբհս :
Հրոեհիք • 277 :
Գաբեղեանք գաւառ • 387 :
Գաբեղեան գաւառ • 163 :
Գադ բերդ և գաչտ • 513 :
Գագկակերտ • 227 :
Գազանաձոգիք • 388 :
Գազրիկան, Գազրիգէն գաւառ • 163 :
Գալաթաք • Տ • Կղարճք :
Գալիգալա • Տ • Կարնոյ քաղաք :
Գալիւեայ • Տ • Վարագ :
Գամախ, Գամախան • Տ • Ախի ամրոց :
Գամիխի գետ • 322 :
Գայիանեանց վիայարան • 483 :
Գայեգուձ • 514 :
Գայլ գետ • 14 :
Գայլախաղատ • 23 :
Գայլձոր վանք • 263 :
Գանձակ, Գանձայ քաղաք • 310 :
Գանձասար • 314 :
Գանձասիսոնս անապատ • 300 :
Գառնակեր գիւղ • 273 :
Գառնի գիւղաքաղաք • 265 :

Գաբիանք · Տ · Կասբք ։
Գաբանիդիսէ, Գաբանիդիս · Տ · Կաբին ։
Գաբա պաղ · Տ · Խաբաբաղ ։
Գաբգաթիճգէրդա · 56 ։
Գաբգաբացիք · 342 ։
Գաբդամակ · 339 ։
Գաբդման, Գաբգամ գաւառ · 338։
Գաբդման բերդ · 339 ։
Գաբհար ամրոց · 109 ։
Գաբուայ լեառն · 215 ։
Գաբաուբ · Տ · Կորգուբ ։
Գաւառ լուսաւորչի · Տ · Եկեղեաց ։
Գիզ, Գեզան լեառն · 264 ։
Գեղամայ ծով · 264 ։
Գեղամաշէն · Տ · Մաղազ ։
Գեղամի, Գեղամէ · Տ · Գառնի ։
Գեղարքունիք, Գեղարքունեաց գաւառ · 263 ։
Գեղարքունեայ բերդ · 265 ։
Գեղի ամրոց · 295 ։
Գենդրիդի գէտ · 142 ։
Գետակիւգ վանք · 514 ։
Գետաբակա բերդ · 339 ։
Գետաին · 276 ։
Գետահատան գիւղ · 289 ։
Գետամէջ գիւղ · 277 ։
Գետաւանաց ծով · 277 ։
Գետիկ վանք · 357 ։
Գետս աւան · 210 ։
Գերասայ դաշտ · 515 ։
Գերեզմանք բլուր · 200 ։
Գերեզման սրբոյ Լուսաւորչին · և որգւոցն · 6 ։
Թագաւորացն արշակունեաց · 8։
Սրբոյն Ներսէսի · 20 ։
Սահակայ և յովսեփայ · 33 ։
Սրբոյն Դանիէլի · 96 ։
Սրբոյն Սահակայ պարթևի · 95 ։
Աղոտնի, կրօնիդէսայ, եօթն իւտաձարակաց · 102 ։
Հինն գերեզմանատուն ի նը գաղաւէտ · 102 ։
Թագաւորացն ործբունեաց · 192։
Իշխանաց նոցա · 207 ։
Թագէոսի առաքելոյ · 204 ։
Միհենեցւոյ Թարգմանչին · 262 ։
Թագաւորացն սիւնեաց · 300 ։
Սրբոյն Գրիգորիսի · 307 ։
Վանական վարգապետի · 314 ։
Թագաւորացն բագրատունեաց · 395 ։
Մաժանայ քրմապետի · 408 ։
Գերիչաս · Տ · Երիչաս ։
Գղեզ, Գղեզ գաւառ · 67 ։
Գէղէսնիի, Գեղսնի, Գէղճնի · Տ · Եկեղեաց ։
Գէղէսպրիա · Տ · Կղեսպր ։
Գիգարիզոն · 41 ։
Գինական գետ · 284 ։
Գինայ վտակ · 487 ։
Գինոյ լեառն · 500 ։
Գիս գիւղ · 515 ։
Գիսանէ կոտք · 99 ։
Գիրան գիւղ · 216 ։
Գիրհ գիւղ · 44 ։
Գիւղիկ · 211 ։
Գիւտի վանք · 388 ։
Գլակայ վանք · 98 ։
Գլաձոր վանք · 262 ։
Գլիատ · Տ · Կղեսպր ։
Գլխոյ վանք · 515 ։
Գլուխ արձանին · 44 ։
Գնդայի վանք · 262 ։
Գոլշոյ վանից բերդ · 299 ։
Գողթն գաւառ · կամ Գողթնաձաման · 212 ։
Գողովբայ վանք · 300 ։
Գողց աղբեր · 111 ։
Գոմիձոր գիւղ · 276 · այլ · 387 ։
Գոմեր · 452 ։
Գոմկունք գիւղ · 105 ։
Գոմիմաղնի · 9 ։
Գոտոզ · 515 ։
Գորոբոս սբ Թորոս · 22 ։
Գորոզ · 516 ։
Գուգարք Նահանգ · 353 ։
Գուկան, Գուգան, Գուկան գաւառ · 163 ։
Գուկանս · 171 ։
Գուսանեի գիւղ · 516 ։
Գուրշամ · Տ · Գրշամ ։
Գրգոռս աւան · 109 ։
Գրիգոմանիկ · Տ · Գաբգման ։
Սբ Գրիգոր · 25 · այլ · 442 ։
Գրշամ գաւառ և բերդ · 296 ։
Գօլքեանք · 367 ։
Գօրաքար · 367 ։
Դագէի վանք · 300 ։
Դագի վանք · 516 ։
Դաժգունք · 516 ։
Դալտա գաւառ · 89 ։
Դալարիս գիւղ · Տ · Ալծուղ ։
Դակրիք · Տ · Եփրեկեան ։
Դամբարան Տրդատայ · 8 ։
Դաշտուն գիւղ · 295 ։
Դառնի գաւառ · 162 ։
Դասնաւորից գաւառ · 88 ։
Դասնոյ անապատ · 314 ։
Դատատակ · Տ · Յիսպնա ։
Դատուան · 227 ։
Դարանկ · 5 ։
Դարահոտ գիւղ · 516 ։
Դարանաղի գաւառ · 3 ։

Դարան գաւառ • 517 :
Դարատափ • 290 :
Դարբնաց քար, Դարբնաքար • 198:
Դարեւնից բերդ • 450 :
Դարոյնք, Դարօնք, Դարբիւն • 450:
Դարոնեց եկեղեցի • Տ • Հաւուց Թառ :
Դաւթանցիւմ, Դաւրանիկիւմ, Դաւրանիկիւմ • Տ • Տարօն :
Դաք, Դաքք • Տ • Տայք :
Դեղձագետ • 272 :
Դեղձանագետ • 277 :
Դեմիոր կուռք • 99 :
Դերջան գաւառ • 24 :
Դերմոգղոս • Տ • Ջերմաձոր :
Դոփքանի • 41 :
Դէգեք • 60 :
Դէդ ամրոց • 315 :
Դիզապայտ • 315 :
Դիկրանաձան, Դիկրանաւտա • Տ • մեա Տիգրանակերտ :
Դիկրանոգերդա, Դիկրանօչերտ • Տ • Տիգրանակերտ :
Դիոսի ոլոմպիական պատկեր յաղթ • 19 :
Դից աւան • 406 :
Դից մայրի • 388 :
Դ[illegible]ն գիւղ • 365 :
Դղաֆ • Տ • Տիգրիս :
Դմանեաց քաղաք, Դմանիք • 517:
Դոզա գիւղ • 517 :
Դոնեվանք • 120 :
Դու գիւղ • 384 :
Դուին քաղաք, Դվին, Դուին, Դվին • 463 :
Դուռն պալհաւայ արարից • 91 :
Դուռտական գետ • 518 :
Դպրեվանք, Դպրավանք • 430 :
Դրաչկա գիւղ • 436 :
Դրասխանակերտ, Դրասխոնակերտ • 518 :
Դրոմխիինի • 41 :
Դրունք կապից • 322 :
Դրուց աշխարհ • 518 :
Դօգնէ • Տ • Ուտի :
Եզնկայ • Տ • Եկեղեցւոյ :
Եգերայիք • 367 :
Եկեղեցւոյ գաւառ • 11 :
Եղանց բերդ • 108 :
Եղբարք սարային • 447 :
Եղեգակ գիւղ • 120 :
Եղեգիկ, Եղեգեակ գիւղ • 412 :
Եղեգնս գիւղաքաղաք • 256 :
Եղեգից ձոր • 256 :
Եղինդ գետ • 205 :
Եղիսպատրուշ, Եղիսպատրոչ • 454 :
Եղիվարդ գիւղ • 441 :
Եղնուտ • Տ • Եղանց բերդ :
Եմանու ձոր • 112 :
Եռասուս • Տ • Ասեաս :
Երազգաւորք քաղաքագիւղ • 427 :
Երազմոյն մեհեան • 497 :
Երամուն • 519 :
Երանդաձի գիւղ • 519 :
Երաշխաւոր մենաստան • 123 :
Երասխ գետ • 486 :
Երասխաձոր գաւառ • 389 :
Երգեվանք • 316 :
Երեմուն, Երեմօն գիւղ • 273 :
Երեմունք • 257 :
Երևան քաղաք • 454 •
Երևաթք, Երիվարք, Երիւարկ գաւառ • 124 :
Երևել դաշտ • 437 :
Երէզ • 14 • այլ • 114 :
Երիզա • 14 :
Երիմաունիք • Տ • Երուանդունիք :
Երիկաւ բերդ • 195 :
Երիչատ գիւղ • 519 :
Երիցավանք • 299 :
Երկամաձաւաք • 63 :
Երկայնորդք • 519 :
Երնջակ գաւառ և բերդ • 253 :
Երուանդակաձո • Տ • Վարագ :
Երուանդակերտ • 392 :
Երուանդաշատ • 391 :
Երուանդավան • 394 :
Երուանդաւան • Տ • Վան :
Երուանդաքար, Երուանդքար • 391 :
Երուանդունիք գաւառ • 199 :
Եփեսոսու գից պատկեր Ա[illegible]հեան • 25 :
Եփրատ գետ • 13 :
Եօթնաղբիւր գիւղ • 519 :
Եօթնփորակեան քաղքիք գաւառ • 326 :
Զակամ • 312 :
Զաղկիս, կամ Դրունք Մարաց • 322 :
Զարգունի դաշտ • 515 :
Զարդ ամրոց • 189 :
Զարգաթեաց ովիս • Տ • Աւրգաստովիտ •
Զարեհաւան գաւառ • 153 :
Զարեհաւան, Զարեհաւանդ քաղաք • 410 :
Զարուանդ, Զարեւանդ, Զարաւանդ գաւառ • 154 :
Զարևհանի գիւղ • 402 :
Զարիչատ • 125 • այլ • 436 :
Զարպ գետ • 152 :
Զաւ գետ • 147 :
Զէհակա գիւղ • 373 :

Ջէրպիս գետ· 82։
Ջէրվիս գետ · 82։
Ջերաբերկ ազգ · 85։
Ջուբայրկ մենաստան · 84։
Ջաձել , Ջաղալ , Ջաալ ամրոց · 135 ։
Ջրեակ ուխտ · 272։
Ջօարանտա, Ջօրօանտա · Տ · Ջարբուանդ ։
Էդեվէնսկին, Էդեվէնսկին· Տ· Եկեղեցի։
Էշտա գիւղ· 273։
Էչմիածին · 473 ։
Էրեսխանի բերդ · 373 ։
Էրզիռում· Տ· Կարնոյ քաղաք ։
Ընծայեաց Աշտծին · 227։
Ընձահիյ ձոր· Տ · Ախձախաձոր։
Ընձաբեսրս Լեառն , Ընձաբեսրս , Ընձաբեսրսոյ · 165։
Ընջլին գիւղ· 500։
Ըշտէ · 429։
Ըռնա գաւառ· 153։
Ըռշտունիք · Տ· Իշտունիք։
Ըռուսսական · 471 ։
Ըռուզթաւս · 534։
Թաթիլոյ վանք · 388 ։
Թալին գիւղ · 441 ։
Թակալձու · Տ · Բարդոյ։
Թակարթ · 112 ։
Թաղտ արգասոյ · 267 ։
Թանահասի , կամ Թանահաեաց վանք· 260 ։
Թառեացսոսի գիւղ · 276։
Թառեխան · 74։
Թաւրէսպր· 454 ։
Թեղենիս · 454։
Թէոդոսպօլիս, Թէոսոսիուպօլիս· Թէոդոսուպօլիս · Տ · Կարնոյ քաղաք ։
Թէոսիաս · Տ · Թիլ ։
Թբղնիս քաղաքագեօղ · 195 ։
Թիլ աւան · 18· այլ · 104։
Թիլէթաւս · 520 ։
Թիլհում· 519 ։
Թիւզտա · 40 ։
Թմոբրաձոր · 111 ։
Թոնդրակ աւան · 130 ։
Թուլայլ · 520 ։
Թոռնաւան, Թուռնաւան,Թուռնաւան · 209 ։
Թորգան , կամ Թորթան աւան · 6։
Թուայի գիւղ· 147։
Թուխ գետ · 62 ։
Թուխարս , Թուղարս , 373 ։
Թուխ , Թուղխ · 84 ։
Թունաբաս · Տ · Թոնդրակ ։
Թռեղք , Թռեղս գաւառ · 356 ։
Թրասի , Թրասիի գաւառ · 152 ։
Թրին վանք · 520 ։
Թօսբիգիա , Թօսբիա · Տ · Տօսպ ։
Ժողով , Ժողովս · 111 ։
Իլիսիոս · 86 ։
Իննաներեան վանք · 99 ։
Իշայր , Իշոյ գաւառք · 134 ։
Իշխանաց գիւղ · 373 ։
Իշաւանից գիւղ · 437 ։
Խաբիլադև · Տ · Սպեր ։
Խէ քէլիսա · 410 ։
Խլթոմեզք · 70 ։
Լատիվէրտ · 520 ·
Լեառն դարանաղեաց · Տ · Սիսուս ։
Լեղոյ գիւղ · 187 ։
Լերինք ամբատայ · 23 ։
Լեոնդօբոլիս · 382։
Լեքօսերիա · Տ · Փոքր Հայք ։
Լիճն կղզի· 227։
Լիսքինի· Տ · Եկեղեցի ։
Լորաձոր · 289 ։
Լորսա գիւղ· 351։
Լուսկէվանք · 300 ։
Լսին · 415 ։
Լուկէվանք · 300։
Լօռի, Լօռէ , Լոռի · 361 ։
Խամ գեօղ · 21։
Խաղամախ գաշտ· 520։
Խաղխաղ քաղաք · 343 ։
Խաղտաձոր , Խաղտոյ ձոր · 520։
Խաղտոյ առիճ· 521 ։
Խամճի վանք · Տ · Մհաձոր ։
Խանդագհ · Հանդագհ · 129 ։
Խաբանդ · Տ · Հաբանդ ։
Խանդզիզ · Տ · Հանձիթ ։
Խաոն · Տ· Տայք ։
Խաչ աւան · 23 ։
Խաչատրոյ վանք · 300 ։
Խաչի վանք Յաղթամարի · 177 · Վանանդ · 437 · Յաղթակ · 207 ։
Խաչէն , Խաչէնք գաւառ և ամրոց · 304 ։
Խաւաբատա գիւղ · 126 ։
Խարաբաղ · 344։
Խարբերդ · 59 ։
Խարձ , Խարծ գիւղ · 110 ։
Խարձիցն մոմխեաց Թաւուտ · 113։
Խարճաձոր · 130 ։
Խարս · Տ · Կարս ։
Խաւարաձոր վանք· 521 ։
Խափան · Տ · Կապան ։
Խէր · Տ · Հէր ։
Խլաթ քաղաք , Խալխագ · Խլխագ · Խլխագ · Խլխագ , Խլսագ · 121 ։
Խլաձորին վանք · 25 ։
Խծկունք , Խծկոնք · 521 ։

Խնամք • Տ • Ազի քաղաք :
Խնամի վանք • 521 :
Խնծորոյ գլուխ • 294 :
Խնձիկ • 522 :
Խնուն • 522 :
Խոզաբերք գիւղ • 227 :
Խոզաբիր • 365 :
Խոզան • 57 :
Խոզամախան • 61 :
Խոճուաբերդ • 279 :
Խոզոցիմ • Տ • Հոզոցիմ :
Խոյթ • Խութ 71 • այլ • 89 :
Խոնան, Խունան, 522 :
Խոնընկէց • Տ • Հոնընկէց :
Խոչակունք • 523 :
Խոշոնի • Տ • Խոբխոռունք :
Խոռ գիւղ • 289 :
Խոռակերտ քաղաք • 131 :
Խոռնս • 130 :
Խոսրովակերտ անտառ • 469 :
Խովտոյ կռռուակի • 290 :
Խոտ աւան • 280 :
Խոտուգետ • 293 :
Խոտակերից վանք • 262 :
Խորանաշատ վանք • 313 :
Խորաձոր անապատ • 258 :
Խորանիստ • 523 :
Խորձէն, Խորձենք, Խորձենաձոր, Խորձան դաւառ, Խորզա, Խորզինձ, Խորզանի • 41 :
Խորնի աւան • 106 :
Խոր վիրապ արուաշատու • 486 :
Խու • 413 :
Խութ • Տ • Խոյթ :
Խանունից, Խոռնուանից ձոր • Տ • Աղուենից ձոր :
Խրատամ աւան • 106 :
Խօխանայ, կիւ Խօյախանայ բերդ • 315 :
Ծամնուտ գիւղ • 114 :
Ծաղիկ գիւղ • 104 :
Ծաղկեայ լերինք • 413 :
Ծաղկոան դաւառ, Ծաղկաոան, Ծաղկոյոան, Ծաղկուան, Ծաղկուաձ • 413 :
Ծաղկոցաձոր • 420 :
Ծաղկոցի դուռն անի քաղաքին • 423 :
Ծայտատ ուխտ • 136 :
Ծառաքար • 502 :
Ծար աւան • 278 :
Ծիծռնոյ վանք, Ծիծռան վանք, Ծիծռավանք, Ծիծեռնավանք • 300 • այլ • 523 :
Ծիրանաքար • 315 :
Ծիրանիս լեառն • 385 :
Ծխանխատ • 523 :
Ծծմակ • Տ • Սանասայի ծմակ :
Ծղոք գիւղ • 507 :
Ծղուկք, Ծղուկք, Ծղուք դաւառ • 279 :
Ծմերոյ գիւղ • 130 :
Ծմոռ բերդ • 276 :
Ծննդոց անտառ • 395 :
Ծոբի գիւղ • 297 :
Ծոբափոր, Ծոբ, Ծոբափոր գաւառ • 356 :
Ծով կարնոյ • 28 :
Ծովդեացիք • 337 :
Ծովք գիւղակ • 61 :
Ծործորուս վանք • 205 :
Ծորոս գետ • 2 :
Ծովք դաւառ • 47 :
Ծուան • 523 :
Ծուփնա • 381 :
Կագեան դաւառ • 257 :
Կաթեկ, Կաթիկ • 272 :
Կաղոց գիւղ • 401 :
Կաղուածք գրիգորի • Տ • Թիւր :
Կածան միքնա • 523 :
Կածաքեղի ամրոց • 523 :
Կակաղոյ գիւղ • 457 :
Կակենից գիւղ • 208 :
Կաղղուան, Կաղղան • 400 :
Կաղնձայոյ գիւղ • 86 :
Կաղղիսեաց, կամ Կաղամախեաց բլուր, կիւ Կաղամանեաց լեառն • 111 :
Կաճկաքար • 437 :
Կաճկոնք • 112 :
Կամախ գաւառ • Տ • Դարանաղի :
Կամախ • Տ • Ազի ամրոց :
Կամրջաձոր, Կամրջաց ձոր • 399 :
Կայեան, Կայան բերդ • 356 :
Կայծոն • 524 :
Կայսիկ ազգ • 129 :
Կանգարք գաւառ • 365 :
Կանգուար, Կանգուառ, Կանգուառ ամոր բերդ • 197 :
Կանգարա • 83 :
Կանճա, Կէնճէ • Տ • Գանձակ :
Կաչէ • 23 :
Կապան գաւառ • 293 • քաղաք • 294 :
Կապաքահաստք • 64 :
Կապոյտ բերդ ի սիւնիս • 257 :
Կապոյտ, կամ Կապուտայ բերդ յայրարատ • 398 :
Կապուտաքար, Կապոյտաքար • 399 :
Կապուտող, Կապուտկող • Տ • Ըն ձաքիարս :
Կապուտառու բերդ • 510 :
Կառնոյ վանք • 5 :
Կասբք, Գասբք • 319 :
Կասբից ծով • 321 :

Նբ կաթոլիկ • Տ • Ինոնակենան վանք :
Կաթոպուհնիք, Կարթունիք, Կաթոլիկունիք գաւառ 138 :
Կաբբի, Քաբբի գիւղ • 502 :
Կաբբին • 277 :
Կաբին գաւառ • 27 :
Կաբինիա • 61 :
Կաբկառ • 536 :
Կաբկինեանս • 193 :
Կաբնոյ, կամ Կարնոյին քաղաք • 28 :
Կաբմիր վտակ • 211 :
Կաբմիր սարուկ • 58 :
Կաբս քաղաք • 433 :
Կացորդ սէյն սահակայ • Տ • Ա. Բ. Լ. վանք :
Կաբահերտ ասան • 501 :
Կաբարդ • 285 :
Կաբհաս քաղաք • 108 :
Կաբփոր գաւառ • 371 :
Կաբաբաբերդ, Կաբոսաբերդ • 295 :
Կէթիկ գաւառ • 67 :
Կէղտէք, Կէղտասան • 106 :
Կէնոց վայրք • 111 :
Կէչորը, և Կէչառուս • 504 :
Կէրէն գիւղ • 297 :
Կերմանից գիւղ • 127 :
Կիծանոց • Տ • Վանաց վան :
Կիմնոյ գիւղ • 386 :
Կիմռիմ • 45 :
Կղարջք գաւառ • 366 :
Կղեսուբ • 86 :
Կնձաս • 135 :
Կոգ, Կոգովիա, Կոգայովիա գաւառ • 446 :
Կոմ, Կոմի գիւղ • 273 :
Կոմեական • 21 :
Կոմպանից գիւղ • 186 :
Կոհէր լեառն • 40 :
Կող, Կողք գաւառ • 372 :
Կողբոմբոր, Կողբոմբոր գաւառ • 356 :
Կողմ, Կողմի գաւառ • 306 :
Կողմ Կարնոյ • Տ • Բարձր Հայք :
Կողքիսականք • 367 :
Կոստանդիա • Գանդանդիա • Տ • Տիգրանակերտ :
Կոսեանդն գիւղ • 416 :
Կովսական, Կուսական, Կոսական գաւառ • 295 :
Կոսայք գաւառ • 454 :
Կոտոմ գիւղ • 85 :
Կոտորոց ձորդ • 209 :
Կորդիք, Կորդուք գաւառ • 146 :
Կորդուք գաւառ • 138 :
Կորի գաւառ • 89 :
Կորի լեառն • 108
Կորիմ • 138 :
Կորճայք Նահանգ • 137 :
Կորոյ ձոր • 524 :
Կորաբինի, Կորաբէա, Կորաուբինի, Տ • Կորգոք :
Կուաշ ասան • 442 :
Կուառա ասան • 105 :
Կուէմ • 110 :
Կուզանովիտ, Կաղանովիտ գաւառ • 193 :
Կուռափաձորոյ վանք • 300 :
Կուր գետ • 366 :
Կուրան, Կորան, Կորևանք • Տ • Կուռի լեառն :
Կառուակք • 524 :
Կառուց կղզի • 227 :
Կրճունիք գաւառ • 212 :
Կօկարբինի, Կօկարբ, Կռկարբ, Կէկարբ • Տ • Գուգարք :
Հաբանդ գաւառ • 281 • Յիւս կամ փոքր Հաբանդ • 306 :
Հագամանկերտ քաղաք • 206 :
Հազրու • 69 :
Հազարթնին, Խազարծին • Հաւարծնի վանք • 312 :
Հաղբատ վանք • 344 :
Հաճռուկ ասան • 223 :
Համամաշէն, Համշէն • 524 :
Համբարձման ասան • 201 :
Համուկ • Տ • Ամիւկ :
Համսարի գիւղ • 357 :
Հայեկերք, Հաթեկերք, Խաթեկերք • 315 :
Հայկերտ, Հայրկերտ, 112 :
Հայոց ձոր • 199 :
Հայրարերդ • 299 :
Հայրարբլուր • 102 :
Հանդպահ • Տ • Խանդպահ :
Հանբատայ բերդ • 281 :
Հանի • Տ • Անի :
Հանձիթ, Հանձէթ, Հանատիճէթ գաւառ • 43 :
Հաշտեանք գաւառ • 43 :
Հառիճայ վանք • 438 :
Հաբանդ • Տ • Հաբանդ :
Հաբժիս • 289 :
Հարքլանք, Հարճլանք գաւառ • 305 :
Հարք գաւառ • 115 :
Հացից գրեթա • 96 :
Հացկաց գիւղ • 104 :
Հացիւնեաց գաշտ և ասան • 222 :
Հաւանձիչ, Հաւանձիչ քաղաք • 374 :
Հաւհաբունի Թուր արգասաց • 5 :
Հաւնունիք : Հաւնեունիք գաւառ • 380 :
Հաւս ձոր • Տ • Հայոց ձոր :

Հաւուց Թառ • 369 :
Հէր • Հէր գաւառ • 155 :
Հերակլեայ առնապատկերն • 93 :
Հերդ գաւառ • 525 :
Հերեան • 120 :
Հերթ • Հերթի գիւղ • 120 :
Հերմոնեավանք , Հերմոնի վանք • 262 :
Հիզուն , Հիզան • 525 :
Հնձանիս • Տ • Հոգեայ վանք :
Հնձուց վանք • 35 :
Հոգեայ վանք • 198 :
Հողոցիմ , Խողոցիմ , Խողոցիմք գիւղ • 256 :
Հոդ , Հողս գիւղ • 84 :
Հոնբնիկեց • 111 :
Հոռեանս , Հոռանս , Խոռեանս • 107 :
Հոռոմայր վանք • 362 :
Հոռոմոնին , Հոռոմոց վանք • 429 :
Հոռոմոց գուռն Տիգրանակերտի • 83 :
Հոռոմոց մարդ • 501 :
Հովանոց խաբուվիդիսոյ • 266 :
Հովհաննէս • 74 :
Հունաորակերտ• Հնաբակերտ • 525:
Հոիփսիմեանց վկայարան • 481 :
Հրաղդան գետ • 457 :
Հրաշխաբերդ, Հրաշակաբերդ• բերդ հրաւէրեայ • 257 :
Հրաբուտ գաւառ • 326 :
Ձագ , և Ձագավանք • 455 :
Ձագեձոր • 281 :
Ձիրաւ գաշտ • 404 :
Ձիւնաւարու վանք • 300 :
Ձիւնկերտ քաղաք • 108 :
Ձկնավաճառ • 454 :
Ձկնաաեանք • Ձկնաաեանք • 196 :
Ձովկերտ • 526 :
Ձորայոյ Ճանապարհ • 526 :
Ձոր գաւառ • Տ • Ձորափոր :
Ձոր ագռաւ • 526 :
Ձոր հասիոյ • 201 :
Ձորագետ , Ձորոյգետ • 416 :
Ձորայն • 66 :
Ձորոփոր , Ձորոց փոր , Ձորափոր գաւառ • 356 :
Ձորոսեռ • 289 :
Ձորոյ վանք , Ձորավանք • 186 :
Ձորք գաւառ • 293 :
Ձորք տեղի • 211 :
Ձրաւ գիւղ • 412 :
Ղազարու վանք • 102 :
Ղէմնգուաթղիա • 382 :
Ղորղոս • Տ • Ջէրսիս :
Ճակատս , Ճակս գաւառ • 371 :
Ճակաոք գաւառ • 443 :
Ճահուկ , Ճախուկ գաւառ՝ի կողմն Ձէս • 148 :
Ճահուկ , Ջահուկ գաւառ՝ի սիւնիս • 255 :
Ճախճախուտ , տեղի կառափնեցոյ • 473 :
Ճապաղաջուր • 61 :
Ճորսիս • Տ • Ծորսիս :
Ճուաշ , Ճուաշոյոտ գաւառ • 210 :
Ճուղայ • Տ • Ջուղայ :
Մազազ գաւառ • 457 :
Մաճէկոս գետ • 472 :
Մածնաբերդ • 351 :
Մակարայ վանք • 526 :
Մակու գետ • 203 :
Մահապակ • Տ • Մահու ագաբակ :
Մահկանաբերդ • 526 :
Մահու ագաբակ • 110 :
Մահու առիճ • 111 :
Մահուարկին • Տ • Կիրկերտ :
Մահու բլուր • 110 :
Մահասչա գետ • 169 :
Մաղխազեան , Մաղխազան , Մախազեան • 527 :
Մաղխազունք • 132 :
Մաճ• Մաչ • 285 :
Մաճառակաձոր • 298 :
Մաճուկ • 527 :
Մամիկոնէից գաւառ • Մամիգոնեան տուն • Տ • Տարօն :
Մամուզուբօն • 61 :
Մամբրէ անապատ • 57 :
Մամուշեղ գետ • 57 :
Մամրուանի ձոր • 375 :
Մայրեայց Ջուրք • 527 :
Մայրեգոմ• Մայրոյ գոմ• Մայրոյ վանք• 453 :
Մայրոյ ձոր • 388 :
Մանազկերտ , Մանաճկերտ • 116 :
Մանախուռ ձոր • 74 :
Մանակերտ • 169 :
Մանանազի գաւառ • 22 :
Մանուազակերտ • Տ • Մանազկերտ :
Մանեայ այրք • 4 :
Մանճկերտ , Մանձկերտ , Մանգղիկերդ • Մադզիկերդ • Տ • Մանազկերտ :
Մանկանգոմ աւան • 120 :
Մայաուրց գիւղ • 527 :
Մառական աւան • 110 :
Մասեաց ոռն գաւառ • 444 :
Մասիս լեառն • 76 :
Մասիս լեառն • 377 :
Մանաւվանք , Մաարգավանք • 96 :
Մարագայ գիւղ • 35 :

Մարաթի լճաման • 71։
Մարակայ • Տ • Մառական։
Մարակերտ • 470։
Մարանդ գաւառ • 223։
Մարաց մարգ • 394։
Մարգպետական եպիսկոպոսուն • 222։
Մարգաստան, Մարգաստան գաւառ • 200։
Մարգարէանոց, Մարգարէարան յովհաննու • Տ • Մառնեավանք։
Մարգաղն, Մարգոյ աղն, Մարգուզի գաւառ • 114։
Մարը զօրապետի գունն սիգբանաց կերտի • 83։
Մարգուձայ • 446։
Մարի գաւառ • 151։
Մարկոյց, Մարաթոյ վոզ • 111։
Մարմուշէն, Մարմարաշէն • 430։
Մարմէտ • Տ • Երբուանդ ակերտ։
Մարմերսոայց քաղաք, Մարմերտ բոլիս • 52։
Մաքենիս, Մաքենոյ վանք • 270։
Մայրի • 299։
Մեծ Հայք • 1։
Մեծամօր ամիոյ • 109։
Մեծամօր գետ, և գաշտ • 465։
Մեծքաց լեառն • 509։
Մեծկերանք գաւառ • 305։
Մեծկերտ • 61։
Մեծկուանք գաւառ • 305։
Մեծնունեաց, Մեծունեաց, Մեհենեակաց գաւառ • 212։
Մեծոփայ ոստան • 127։
Մեղի • 295։
Մելտեայ գետ • 106։
Մելտի աւան • 105։
Մեղրի • 295։
Մեսակէս • 112։
Մշոյ • Տ • Մհձոր։
Մխիթ լեառն • 365։
Մժնկերտ • 527։
Մխախոր գաւառ • 527։
Մխկներբակեայ վանք • 536։
Մկիա, Մկիաս գաւառ • 134։
Մկնագետք • 39։
Մկնասէն գիւղ • 313։
Մհ-Ֆարղին, Մուֆարկին, Մու-Ֆարղին, Մայքբրին, Մայքբրքադ • Մայքբրաքգա • Տ • Նկիր կերտ։
Մծուրք • 113։
Մկնաւինճ գեօղ • 374։
Մղունկ գեօղ • 528։
Մնձուր • 10։
Մշակավանք • 528։
Մոգս • 167։
Մոզն, Մոզան աւան • 256։
Մոմիզաղանք, Մղմզանք, Մոգզանք գաւառ • 138։
Մոխանք, Մոխանք գաւառ • 305։
Մոկկոնս, Մոկունք • Մոգուց գերեզման • 109։
Մոկք նահանգ • 133։
Մովսիանոցի վանք • 59։
Մոմբանս գիւղ • 43։
Մուզան գաշտ • 517։
Մուշ քաղաք • 103։
Մուրց գետ • 385։
Մռուզ գաշտ • 528։
Մրեն • 528։
Մրհական մեհեան • 25։
Մօգինի • Տ • Պուտի։
Մօրաց գուռն • 110։
Յագամակերտ • Տ • Ագամակերտ։
Յանի • Տ • Ձնի։
Յաշտիշատ • Տ • Աշտիշատ։
Յարութեան ոստան • 128։
Յհասանակ • 111։
Յերապոլիս • Տ • Զմիկածագք։
Յերևեակ • 437։
Յոհաննու կարապետի վանք • Տ • Ինանկեան վանք • Ամլ վանք յոհաննու 284 • գլխ • 503 • Տես և Ամկոմոն։
Յուշտակ բերդ • 58։
Յուսոխենաթոռոլիս • Տ • Նփր կերտ, Բասեն։
Յուսոխենեանու նիստ • 37։
Նախճրաձոր • 402։
Նախճաւան, Նախջուան • 217։
Նակորզան • 298։
Նանէական պատկեր • 19։
Նաւթման • Տ • Մամրեան։
Նաւսնկեգ • 70։
Նաւսնկք • Տ • Նաւսնկք։
Նարեկ վանք • 171։
Նաքսուանա • Տ • Նախճաւան։
Նեխս գիւղ • 529։
Ներսեհապատ գիւղ • 205։
Նեբծնիա • Տ • Ամրաշատ։
Նեբուրսակ • 155։
Նեկ գաւառ • 452։
Նենփիոս, Նեմփիոս գետ • 49։
Նեխէֆորիոս գետ • 76։
Նեփագիս • Տ • Նպատ։
Նկան բերդ • 209։
Նկաբէն վանք • 178։
Նորագեօղ աւան • 169։
Նորատունս, Նորատուս • 298։
Նոր բերդ • 529։
Նոր հերական • 530։
Նոր քաղաք • Տ • Վաղարշապատ։
Նորաշէն գիւղ • 469։

Ներաշխիկ գիւղ · 296 ։
Ներաշխիկ · 297 ։
Ներավանս · 258 ։
Նեպատ, Նեպատական լեառն · 403։
Նիկիկերտ · 52 ։
Նորուհուց ձոր · 52 ։
Շահաչէն, Շիկաչ շաւառ · 340 ։
Շահապատնիկ բերդ · 255 ։
Շահապիվան · 414 ։
Շահստան բռնավիճի Տ· Ուրծ ։
Շաղագուամբ, Շաղագամ, Շաղգամբ, Շաւգուամբ · 27 ։
Շաղատ գիւղաքաղաք · 279 ։
Շամիրամակերտ, Շամիրամայ քաղաք · Շամիրամաշէն · Տ · Վան ։
Շամիրամ բերդ · 211 ։
Շամչուդէ, Շամչուլէ, Շամչուտայ, Շամչողէ, Շամշողէ· 363։
Շամքոր · 532 ։
Շատանեայ վանք · 300 ։
Շաւիկ · 443 ։
Շաղուբ գաշտ · 462 ։
Շատուանոյ ձոր · 533 ։
Շաւաձնահող գիւղ · 277 ։
Շաւարշան, Շաւարշական · Տ · Աբասգ ։
Շաւարշան քաղաքագեօղ · 202 ։
Շաբէ · 533 ։
Շինագլուխ բլուր · 289 ։
Շիրակ գաւառ · 416 ։
Շիրականիք, Շիրնիկք · Տ· Կէհաց վայրք ։
Շիրակաւան · 427 ։
Շիրիմք, Շիրմաց գիւղ· 402 ։
Շիրնի · 23 ։
Շորուտ բերդ · 299 ։
Շղմայ · 534 ։
Շնաւհ · 153 ։
Շնհերս · 284 ։
Շողագայ, Շաղագայ, Շաղուագայ, Շաղուագայ, Շաղուագան· 270։
Շողակաթ · 476 ։
Շորաձոր գիւղ · 359 ։
Շաեայ · Տ · Ղևին ։
Շրեզ բլուր · 471 ։
Շօռօթ · 281 ։
Շօրեկէղ· Տ · Շիրակ ։
Ոգոսթոն · Տ · Կաթնոյ քաղաք ։
Ոդմոյ, Ուշմունս գիւղ · 437 ։
Ուշրայ գիւղ · 44 ։
Ոձոպ · 51 ։
Ոկոմի · 386 ։
Ողական, Ողկան, Ուղկան ամրոց· 107 ։
Ողին · 534 ։
Ողնու բերդ · Տ· Եղանոյ բերդ ։
Ոչյ · 297 ։
Ոչխարայ, Ոչխարանից վանք · 178։
Ոռան · 297 ։
Ոսխայ կամ Ոխտա գիւղ · 387 ։
Ոսկիամօր ոսկիածին ոսկիահատ գիւղ մեհեան · այն է անահիտ · 94։
Ոստան այրարատոյ · 458։
Ոստան ուշուանեաց · 167 · Տես և Դուբին ։
Ովաիրաղայ, Ուհի ուռաիքաղայ գաւառ · 326 ։
Ովայից գիւղ · 456 ։
Ովիս կուղան · Տ · Կուղանովիս ։
Ոան առնոյ · Տ · Աշնդոյան ։
Որդածորոյ ՝ըբ նշան · 364 ։
Որդորս, Որդրու գիւղ · 384 ։
Որդոր գիւղ · 200 ։
Որթք · 534 ։
Որթվաս, Որդվաս գիւղ · 216 ։
Որկոմի · 500 ։
Որմդեպերսոժ գաւառ · 326 ։
Որմի · 534 ։
Որմոանի պեօղ · 429 ։
Ոսնիկ · Տ · Ասնիկ ։
Որոան · 286 ։
Որջնհաղ · 374 ։
Ոսիբանից ձոր · 208 ։
Ոսիբանիք գաւառ · 147 ։
Ութերորդ պաշտաման մեհեան· 94։
Ութմանկիք ժողովուրդ · 194։
Ուխթիք, Ուխթեաց քաղաք · 374։ այլ · 535 ։
Ուխտեայ քաղաք · Ուխտաց աւան· 413 ։
Ուշուն գիւղ · 364 ։
Ուղեաց, Ուղայէոյ գիւղ · 445 ։
Ուղի գիւղ · Տ · Եղեգակ ։
Ուղտուակուռիք · 214 ։
Ուշանդտակ, Ուշքատակ · 337 ։
Ուշի · 535 ։
Ուռեկան · 535 ։
Ուռընկայրն · 128 ։
Ուտի, Ութաս նահանգ · 336 ։
Ութի առանձեակ գաւառ · 341 ։
Ուրբաթայրք · 191 ։
Ուրծ · 257 · այլ · 535 ։
Ուրվանօքօլիս · Տ· Աբրհեանոս ։
Ուքաւէ · Ուքաղ գաւառ · 372 ։
Չաւիերդու գետ · 296 ։
Չարաբերդ · 536 ։
Չարեք · 536 ։
Չէղէչենէ · Չէղէնէ · Տ· Եկեղեցոց ։
Չէղէսերիս · Տ · Կղեսուր ։
Չըրմէս աւան · 20 ։
Չիրոս գետ · Տ · Կուր ։
Չմչկածագք · 57 ։
Չոլս · 535 ։

Ազբրդ հայք նահանգ • 37 :
Պալի • 84 :
Պալուեա • Տ • Բալու :
Պալուենաց գիւղ • 111 :
Պալունիք գաւառ • 212 :
Պախր • Պարխ • 23 :
Պալաբերդ • Տ • Բալաբերդ :
Պաղայ բերդ • 124 :
Պաղին • 46 :
Պաղնատուն , Պաղնայ գաւառ , Պաղանական տուն • 45 :
Պայիլդան , Պէյլէգան գիւղ • 309 :
Պայիկայ գաշտ • 536 :
Ճարեխ աւան • 106 :
Պարզենից գղեակ • 22 :
Պարիսար լեառն • 369 :
Պարծխա գիւղ • 170 :
Պարծկանք , Պարզկանք գաւառ • 308 :
Պարսից կողմն , գէմն • 112 :
Պարսպարունիք , Պատսպարունիք գաւառ • 163 :
Պարսկահայոց նահանգ • 150 :
Պարտաւ , Պարտաս , Պէրտէ քաղաք • 341 :
Պարխլզաֆոր • Պարխզափոր գաւառ • 371 :
Պէրճ գաւառ • 305 :
Փիղանէ • Տ • Բաաեն :
Պծինծս գիւղ • 170 :
Պընձահանք • 536 :
Պզատնս գեօղ • 226 :
Պռկէան • Տ • Ոզական :
Պորպ , Պորպէս • Տ • Զիւն կերտ :
Պուղկ , Պողկ • 112 :
Ջահուկ • Տ • Ճահուկ :
Ջաւախք , Ջաւազք , Ջաւախ , Ջաւախէթ • Ջէւախէթ • 365 :
Ջերմայ գիւղ • 23 :
Ջերմաձոր գաւառ • 135 :
Ջլմար բերդ • 148 :
Ջուղայ աւան • 216 :
Ջրաբաշի , Ջրբաշի լեառն • 406 :
Ջրթախ գիւղ • 289 :
Ջրվէժ լեառն • 470 :
Ջրվէժիկ • 535 • և 536 :
Ռահ գետ • 472 :
Ռշտունեաց գաւառ • 164 :
Ռոմոտապետական , Ռոտապետական գաւառ • 337 :
Ռոտաթա • 534 :
Սագք , Սագասենք • Տ • Շակաշէն :
Սագրայ բերդ • 535 :
Սալարին քաղաք • 217 :
Սալնատաս • Տ • Զորոյ վանք :
Սալնոյ ձոր • 67 :
Սալբորա • 387 :
Սակուբէթ • 536 :
Սահառ քաղաք • 352 :
Սալամաս • 149 :
Սաղմոսավանք • 503 :
Սահղլակ • Տ • Շահզուակ :
Սամխէ • 373 :
Սանահին վանք • 344 :
Սանտարուկ գաշտ • 203 :
Սանտասլի ծմակ • 110 :
Սանտահանք • 73 :
Սանտուն , Սատուն գաւառ • 69 :
Սարատա , Սարիտա • Տ • Ջարիչատ :
Սարաւոյլթ տրդատայ • 268 :
Սարթափ • 452 :
Սաւրօմտոք • 335 :
Սաֆէ • 86 :
Սեզնիուսա ձոր • 21 :
Սեղմ , Սեմղ • 84 :
Սենեակ վահագնի մեհեան • 94 :
Սեպուհ լեառն • 4 :
Սերկևիլ • 537 :
Սեան ամուր • 225 :
Սեան կղզի • 274 :
Սեանայ ծով • Տ • Գեղամայ ծով :
Սեաբահն • 520 :
Սև որդիք , Սեաւորդիք , Սաւորդիք • 335 :
Սեամ բերդակ • 114 :
Սերխէթք • 67 :
Սըրբիկը ՚ր թորոս • Տ • Դորոթա ՚ր թորոս :
Սիգալգա • 143 :
Սիկիբոզն • 22 :
Սիմ լեառն • 76 :
՚ր Սիմոն • 298 :
Սիոն • 299 :
Սիսական գաւառ • 305 :
Սիսական նահանգ • Տ • Սիւնիք :
Սիսբերա , Սիսբիսիդիս • Սիսբերդ • Տ • Սպեր :
Սիւնիք • 229 :
փոքր Սիւնիք • Տ • Ա.րցախ :
Սիւնձեղնոյ , Սնծեղնան գիւղ • 388 :
Սկիւռնիք • 91 :
Սկոտրի գիւղ • 365 :
Սղգայ գաւառ • 192 :
Սմբատաբերդ • 23 :
Սմբատաւան • 26 :
Սոզոմի լեառն • 196 :
Սոսիակէ • 524 :
Սոտք , Սոմք գաւառ • 276 :
Սուլիմաբերդ • 258 :
Սուխարայ վանք • 127 :
Սուկս լեառն • 406 :
Սունիքեայք • Տ • Սիւնիք :
Սուրէն , Սուրէնաշէն • 22 :

Սուբեհայ անապատ· 475։
Սուբմաճի, Սուբմաճ· Սուբբ մաբ· 444։
Սպանդարամեպերժ գաւառ· 326։
Սպեր գաւառ· 25։
Սոսիմե· Տ· Տաճե։
Սաբբաց գաւակ· 289։
Սրբենուա· Տ· Աբբենուա։
Սրգլուխ· 111։
Սրեմաճոր, Սերեմաճոր· 111։
Սրենց ձոր· 111։
Սրինգ բերդ· 148։
Սօսեաց անտառք նուիրական· 499։
Սօֆինի· Սօֆանինի, Սօֆէնէ· Տ· Ծոփք։
Վալավիգինի· 41։
Վալէրօդ հովտա· Տ· Վաղարշապատ։
Վալուխ, Վաղավիդինի, վիլավիգինիա· Տ· Բալուխ։
Վահաւան· Տ· Բագրեւանդ։
Վահրեւանդինի, վահրանտաւրինի· Տ· Բագրեւանդ։
Վահագնի դից արձան· 94։
Վահանուվիա· 111։
Վահանու վանք· 300։
Վահեւուինք գաւառ· 380։
Վահէվահեան մեհեան· 93։
Վաղանդնու գիւղ և վանք· 286։
Վաղարշակերտ, Վաղարշուկերտ· 405։
Վաղարշապատ· 471։
Վաղարշաւան· 385։
Վաղաւեր գիւղ· 387։
Վայկունիք, Վայունիք գաւառ· 305։
Վայոց, վայոց ձոր· 255։
Վան քաղաք· 179։
Վանայ ծով· Տ· Աղթամար։
Վանանայ բերդ· 299։
Վանանդ, Վանանա գաւառ· 431։
Վանանդ գիւղ· 216։
Վանացվան, Վանեվան, Վանավան· 277։
Վանատոսպ· Տ· Վան։
Վաշխէ գիւղ· 350։
Վասակաշատ· 537։
Վասակաշէն գիւղ· 273։
Վասակերտ· 21։
Վասպուրականի Նահանգ, Վասբուրագան, Վասբարապա· 156։
Վասնեան գաւա· 318։
Վարագ· 190։
Վարազաբլուր· 111։
Վարազկերտ· 537։
Վարաժնիգէն· Տ· Վարագ։
Վարաժնունիք գաւառ· 89· այլ· 163· այլ· 457։
Վարաքանից գիւղ· 128։
Վարգանակերտ գաւառ· 331։
Վարգանայ մարգիսոան· 289։
Վարգանաշատ· 538։
Վարդաշէն գիւղ· 372։
Վարդգեսի աւան· 471։
Վարդենիս գիւղ· 442։
Վարդիկ հայր վանք· 400։
Վարժարանք սիւնեաց· 239։
Վարչակի· 416։
Վարսեր գեօղ· 276։
Վէտէ· 257։
Վերին վանք· Տ· Աւրիվանք։
Վժան գիւղ· 442։
Վիզանի· Տ· Բասեն։
Վիշապ քաղաք· 112։
Վիշապաձոր· 388։
Վխտահատ աւան· 281։
Վիրք հայոց· Տ· Վրաստան· Տայք։
Վշրի· 149։
Վրկնջունիք աւան· 538։
Տաբիճն· 61։
Տաճեւ· 287։
Տաճար մայրի· 469։
Տամբատ· 538։
Տամրեր, Տանբեր գաւառ· 153։
Տամիւռա· Տ· Համամաշէն։
Տայք նահանգ· 368։
Տանկրնայն, Տագրեան գաւառ· 163։
Տանձուտ գիւղ· 313։
Տանձուտայ ձոր· Տանձուկաձոր· 358։
Տանձփաբախ· 300։
Տաշիր, Տաշրատակ գաւառ· 360։
Տաշռ գիւղ· 290։
Տաշտաւէն· Տ· Աբևիք։
Տաւեանս աւան· 538։
Տաճիկ գաւառ· 67։
Տարաւնիսգա, Տարանիսա, Տարաւնալէոս· Տ· Դարանաղի։
Տարբերունի· Տ· Աբբերանի։
Տարուբերան· Տ· Տուրուբերան։
Տարտար· 290։
Տարօն գաւառ· 89։
Տարօնայ գետ· 153։
Տաւուշ, Տայուշ, Տավիշ· 349։
Տափերական կամուրջք արտաշատ· 487։
Տաք Բաբենանք· 368։
Տէրունական բերդ· 538։
Տիգրանակերտ քաղաք· 74· այլ· 330։
Տիգրիս գետ· 64։
Տիկնուհի ապարանք· 469։
Տիրակատար քաղաք· 112։
Տիրաշենի ուխտ· 16։
Վարդանակերտ գաւառ· 331։
Վարդանայ մարգիսոան· 289։
Վարդանաշատ· 538։
Վարդաշէն գիւղ· 372։
Վարդգեսի աւան· 471։
Վարդենիս գիւղ· 442։
Վարդիկ հայր վանք· 400։
Վարժարանք սիւնեաց· 239։
Վարչակի· 416։
Վարսեր գեօղ· 276։
Վէտէ· 257։
Վերին վանք· Տ· Աւրիվանք։
Վժան գիւղ· 442։
Վիզանի· Տ· Բասեն։
Վիշապ քաղաք· 112։
Վիշապաձոր· 388։
Վխտահատ աւան· 281։
Վիրք հայոց· Տ· Վրաստան· Տայք։
Վշրի· 149։
Վրկնջունիք աւան· 538։
Տաբիճն· 61։
Տաճեւ· 287։
Տաճար մայրի· 469։
Տամբատ· 538։
Տամրեր, Տանբեր գաւառ· 153։
Տամիւռա· Տ· Համամաշէն։
Տայք նահանգ· 368։
Տանկրնայն, Տագրեան գաւառ· 163։
Տանձուտ գիւղ· 313։
Տանձուտայ ձոր· Տանձուկաձոր· 358։
Տանձփաբախ· 300։
Տաշիր, Տաշրատակ գաւառ· 360։
Տաշռ գիւղ· 290։
Տաշտաւէն· Տ· Աբևիք։
Տաւեանս աւան· 538։
Տաճիկ գաւառ· 67։
Տարաւնիսգա, Տարանիսա, Տարաւնալէոս· Տ· Դարանաղի։
Տարբերունի· Տ· Աբբերանի։
Տարուբերան· Տ· Տուրուբերան։
Տարտար· 290։
Տարօն գաւառ· 89։
Տարօնայ գետ· 153։
Տաւուշ, Տայուշ, Տավիշ· 349։
Տափերական կամուրջք արտաշատ· 487։
Տաք Բաբենանք· 368։
Տէրունական բերդ· 538։
Տիգրանակերտ քաղաք· 74· այլ· 330։
Տիգրիս գետ· 64։
Տիկնուհի ապարանք· 469։
Տիրակատար քաղաք· 112։
Տիրաշենի ուխտ· 16։

Տիրառիճ գիւղ· 413։
Տկորի· Տ· Կորի։
Տղմուտ գետ· 205։
Տմորիք· Տ· Կորդուիք։
Տչուղ գիւղ· 171։
Տոխա· Տ· Ոխա։
Տողոտափ· 120։
Տոռի· Տռի գաւառ· 337։
Տոսք, Տոսպ գաւառ· 378։
Տորոնաձոր գիւղ· 297։
Տու· 385։
Տուարաճատափ· 89։
Տուր, Տուրք· Տ· Խորհուր։
Տուրքատակ, Ուշանատակ գաւառ· 337։
Տուս գիւղ· 351։
Տուրուբերան Նահանգ· 87։
Տրի գիւղ· 297։
Տօրոս լեառն· 90։
Տօրոս Երբին բնակիչք· Տ· Սասունք։
Ցախաց, Ցաղոց քար· 260։
Ցամաքաբերդ գեօղ· 276։
Ցիւնայ վանք· 123։
Ցղակերտ· 538։
Ցուղ լեառն· Տ· Տօրոս։
Ցուտ գիւղ· 292։
Ցուրտաբերդ· 299։
Ցուքնին· Տ· Ջուքնին։
Ցրօնք· 89։
Փայտակարան Նահանգ· 317։
Փայտակարան քաղաք· 326։
Փայտկոտան գիւղ· 227։
Փանգիկ· 112։
Փառաժնակերտ· 453։
Փառախոտ· 538։
Փառխոս, Փառնէս գաւառ· 309։
Փարակ· Տ· Փորակ։
Փարհուաց բերդ· 124։
Փեռուտակ· 155։
Փնաւեր· 277։
Փշոց վանք· 207։
Փչմաշ· 26։
Փողոհանք· 257։
Փոր, Փորակ լմբայ· 226· Տես և Վանանդ։
Փորր Հայք· 13։
Քալայ սրահ· 223։
Քալծնիանս· Տ· Ջէրպխս։
Քաղանոտ գաւառ· 326։
Քաղաքաւգաստ Տ· Վաղարշապատ։
Քաշաճոտ· Տ· Աղահէձք։
Քաչէ Թաղուց քերդ· 279։
Քաչունիք· 296։
Քաջբերունիք· Տ· Աբռնհշ։
Քառասունք տեղի· 401։
Քասախ, Քասաղ գետ· 472։
Քարագլուխ· 111։
Քարագաշտ· Տ· Մանակերտ։
Քարասունիք գիւղ· 290։
Քորբերդ, Քարբերդ, Քարբօդ· Տ· Խարբերդ։
Քարթէլ· 338։
Քարկոփ· Տ· Խոտակերից վանք։
Քարհերձ· 538։
Քարնկոց· 283։
Քարուգաչտ· 421։
Քարունչ քաղաքագեօղ· 469։
Քարպահ· Տ· Աղձեացիք։
Քալբկ լեառն· 93։
Քաւաղք Տ· Ջաւաղք։
Քեղ գետ· 67։
Քեղի վանք· 293։
Քէօփրի քէշի· 385։
Քիշ լեառն· 515։
Քիւրտ, Քիւրտխոճան· 144։
Քոբայր, Քոպայր· 362։
Քոհկեան գաւառ· 326։
Քոտակ գաւառ· 306։
Քորաս· Տ· Կարս։
Քորվանօբօլիս· Տ· Աբևաքանոս։
Քուլճափ գիւղ· 482։
Քուսոտ գաւառ· 306։
Քուսոխտառնէս գաւառ· 309։
Քասնգք· Տ· Տայք։
Քօրզնին· 42։
Քօռաուէնս· Քօրաուէնք· Տ· Կորճ գաւք։
Օգզատ գետ· Տ· Տիգրիս։
Օգնի, Օգնէ· Տ· Ուսի։
Օթմոյ· Տ· Աթմոնս։
Օծոզ· Տ· Ոծոզ։
Օկաւմի· 385։
Օմ ձոր· 227։
Օմ քաղաք· 108։
Օձուն գիւղ· 364։
Օշական պատն· 439։
Օշական գիւղ· 359։
Օսի գիւղ· 206։
Օտի· Տ· Ոտի։
Օրբէթ· 363։
Օրնկ· 286։
Ֆասեանք, Ֆասխանիա, Ֆանիին· Տ· Բասէն։
Ֆիսան ամրոց· 56։

ՎՐԻՊԱԿԱՏ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Եր֊ ·	Տ֊ղ ·	Սխալ ·	Ուղիղ ·
12	ի վեր ·	գագանօնեանց	գազանաձեանց ·
22	26	երեքկին	երեքին ·
26	35	գաւարթ	գաւառի ·
110	25	և Աբդակ	կամ Անդակ ·
122	23	զպլըսէ տաին	զպլըսէ տաին ·
124	23	զՀարդն	զՀերդն ·
127	18	Մեծոբայ	Մեծոփայ ·
187	20	ուսէ	կուսէ ·
190	ի վեր ·	հայաստանեայ	հայաստանեայց ·
198	7	Կարգոաար	Կանգուար ·
213	34	աղբէբախիւք	աղբեախիւք ·
294	15	նոր	Նսր ·

Tip. ed Edit. li PP. Armeni di S. Lazzaro in Venezia .